

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

Martinos
Luterin varuts‘
ew
norogut‘ean
patmut‘iwně

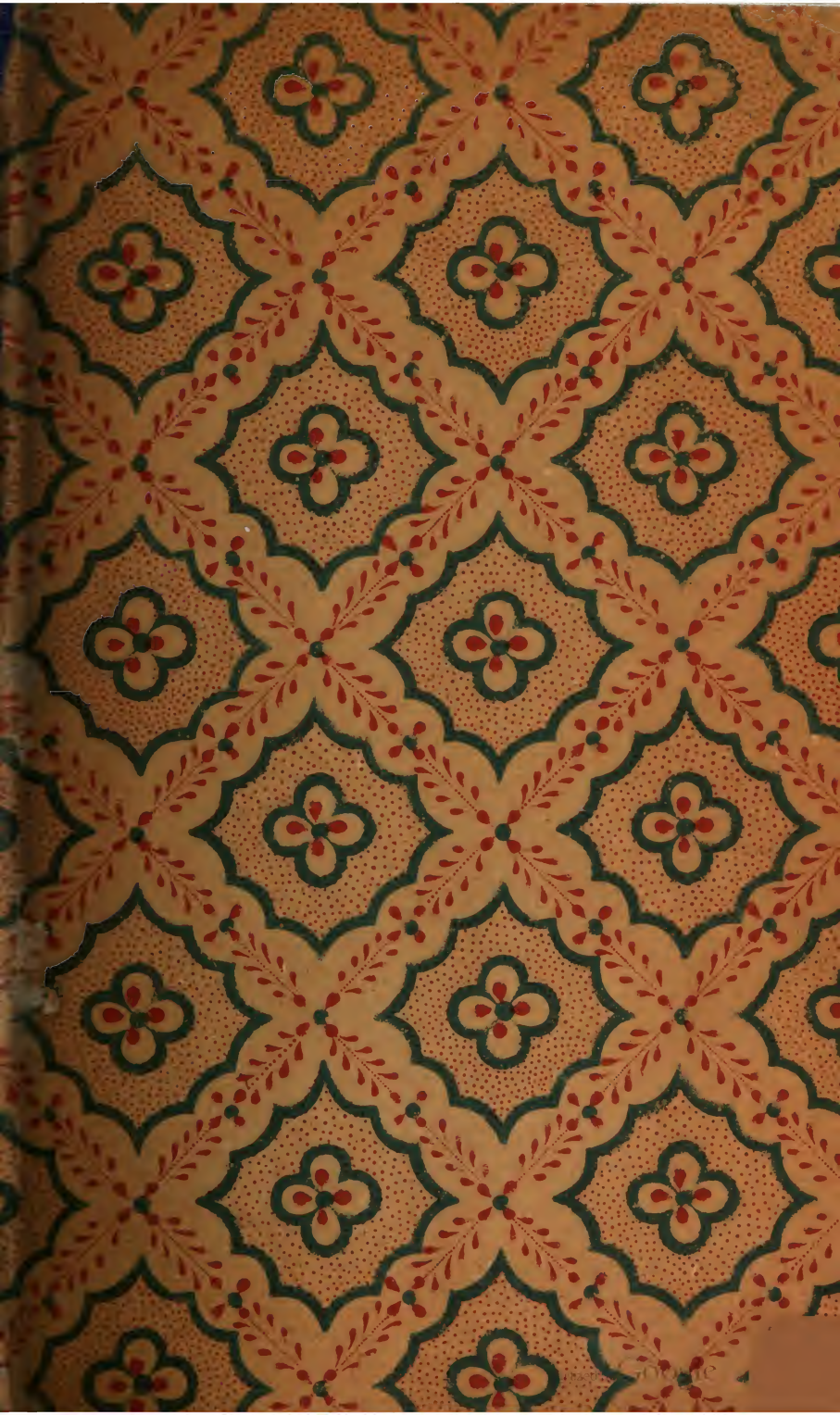
Ghewond
Hovnanean

OL
45470
21.20

OL 45498.11

HARVARD
COLLEGE
LIBRARY

ՄԱՐՏԻՆՈՍ ԼՈՒՏԵՐԻՆ

ՎԵՐՈՒՑ

ԵՒ

ՆՈՐՈԳՈՒԹԵԱՆ

ՊԵՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՄԵՐՏԻՆՈՍ ԼՈՒՏԵՐԻՆ

ՎԵՐՈՒՑ

ԵՒ

ՆՈՐՈԳՈՒԹԵԱՆ

ՊԵՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԳՐԵՑ

Հ. ԴԵԻՍԵԳ. Վ. ՅՈՎՆԵՆԵԱՆՑ

ՄԽԻԹ. ՈՒՆՏԷՆ

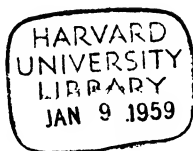
ՎԻԵՆԱ

ՊԱՇՏՊԱՆ Ս. ԱՅՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆՔԸ

1850 ՌՄ ԴԹ.

OL 45970.21.20

CL 45498.11
✓

ԲՈՂՈՔՈՂՆԵՐՈՒՆ քանի մը տարիէ վեր իրենց սկզբունքներն ու մոլորութիւնները Ազգերնու մէջ տարածելու համար ըրած ջանքը տեսնելով, մտքերնիս դրած էինք որ աս՝ թէ կրօնական եւ թէ ազգային նկատմամբ՝ սաստիկ վնասակար չարեաց առջեւն առնելու յարմար գիւրք մը հրատարակենք։ Աս մեր մտածութեան կամ բաղձանքին մէջ երթալով աւելի եւս հաստատուեցանք նոյն իսկ Ազգին մէջէն զանազան բարեսէր ու ճշմարիտ ազգասէր անձանց բաղձանքը տեսնելով, որոնք գրով ու խօսքով զմեզ կը յորդորէին ու կ'աղաչէին որ Ազգը մոլորեցընել ուղողներուն դէմ ելենք, եւ պատշաճաւոր գրուածներ հանելով՝ գործած ու գործելու չարիքնին խափանելու ջանանք։

Նոյն վախճանին հասնելու համար ամենէն աւելի յարմար երեւցաւ մեզի բողոքողութեան հիմնադրին վարքը եւ իր ըրած՝ Նորոգութեան պատմութիւնը հրատարակել, որպէս զի իր՝ ինչպիսի մարդ, եւ բողոքողութեան՝ ինչ տեսակ սկզբանց վրայ հիմնուած ըլլալը, ինչ կերպով սկսիլն ու յառաջ երթալը, ծագելուն պէս՝ որչափ չարիքներ պատճառելը, եւ իր պաշտպաններուն ու հետեւողներուն՝ ընդհանրապէս ինչչափ անպիտան մարդիկ ըլլալը տեսնելով, ամէն մարդ նոյն իսկ բողոքողութեան վրայ պայծառ գաղափար ունենայ։

Վիտենք բողոքողներուն ասոնք կարգացած ատեն ըսելիքը։ Նորոգութեան սկիզբ ըլլողներուն եւ առանձինն Նուտերին ինչպիսի մարդ ըլլալը, ու բողոքողութեան՝ ինչ միջոցներով հաստատուիլը՝ մեր հոգը չէ, կ'ըսեն. մենք միայն վարդապետութեան կը նայինք. նոյն

վարդապետութիւնն Աստուծոյ խօսքն է . Աստուած զՂուտեր եւ անոր ընկերներն ու աշակերտները իբրեւ գործիք բանեցուց, եւ անոնց ձեռքովը եկեղեցիին մաքրեց ու նորոգեց : Գործք մը բարի սեպուելու համար՝ հարկաւոր չէ որ գործիքը բարի ըլլայ : — Աս է հիմնական բողոքողաց ընդհանրապէս բանեցուցած բերանը : Բայց մեր պատմութիւնը մտադրութեամբ կարդացողը ինք իրմէ կ'իմանայ աս խօսքին որչափ անհիմն ու խաբէական ըլլալը : Անոր համար հոստեղս միայն համառօտիւ մը ետեւի պատասխանը կու տանք :

Տարակոյս չկայ որ Աստուած երբեմն գէշ ու անպիտան գործիքով մեծամեծ ու շատ բարի գործքեր կը գործէ : Բայց որ խելացի մարդ կրնայ ըսել թէ Աստուած այսպիսի երեւելի գործք մը գործելու, այս ինքն՝ բոլոր եկեղեցւոյ կարգաւորութիւնը, պաշտամունքը, վարդապետութիւնները փոխելով կրօնը նորոգելու համար՝ անանկ մարդիկ ընտրէ, որոնք աւելի կամ պակաս մոլութիւններու մէջ թաթխուած ըլլան, եւ իրենց գործքը գլուխ հանելու համար ձեռուընին միջնորդ առնեն ամէն տեսակ ստութիւնները, խարդախութիւնները, նենդութիւնները, բռնութիւնները, անիրաւութիւնները, յափշտակութիւններն ու պղծութիւնները : Վրիստոնէութեան վրայ թեթեւ գաղափար մ'ալ ունեցողը անմիջապէս կ'իմանայ աս բողոքողաց մինչեւ երկինք բարձրացուցած 'Նորոգութեան ինչ տեսակ բան ըլլալը՝ երբ որ մտածէ զմարդիկ իրեն ձգելու համար առջեւնին դրած խայծերը . այս ինքն՝ փառասէր իշխաններուն առջեւը՝ մեծութիւն եւ իշխանութեան ընդարձակութիւն, ընչասէր ասպետներուն առջեւը՝ եկեղեցիներուն ու վանքերուն ինչքերը, կամաւ յանձն առած կապանքներնէն ձանձրացած քահանայից ու վանականաց առջեւը՝ կարգուելու հրաման, հասարակ մարդուն առջեւը՝ ամէն ուզածն ընելու գրեթէ անսանձ ազատութիւն :

Բայց այս ամենայն մէկդի թող տանք, ուր տեղ լսուած է որ մարդիկ իրենց սխալական կրօնը թող տա-

լով ու Ճշմարտութեան դառնալով, նոյն Ճշմարիտ վարդապետութեամբ գէշցած եւ մոլութեանց մէջ թաթխուած, ապստամբութիւններ հսնած ու մեծամեծ չարիքներ գործած ըլլան: Ամէն տեղ եւ ամէն ատեն Ճշմարիտ կրօնի դառնալուն առաջին պտուղն եղած է գազանի պէս մարդիկներն աղէկցընել ու կիրքերը չափաւորել. իսկ աս բողբոջաց Վորոգեալ կրօնին ամենէն առջի պտուղն եղած է՝ զմարդիկ գազանի դարձընել եւ կիրքերն աւելի եւս սաստկացընել: Ասով միայն դիւրին է իմանալը թէ ինչպիսի հոգւոյ գործք է աս Վորոգութիւնը. եւ իրաւամբ ամէն մարդ կրնայ մտածել Նրազմասին առ Մեղանքթոն գրածը, թէ «Ինչպէս կրնամ համոզուիլ որ Վրիստոսի Հոգիէն վարուած ըլլան անանկ մարդիկ՝ որոնց վաղըր Վրիստոսի փորդապետութենէն այնչափ օտար է: Առաջագոյն Աւետարանը զվայրենի մարդիկները քաղցրահամբոյրկընէր, յափշտակասէր մարդիկները՝ բարերար եւ առատատուր... խռովայոյզ մարդիկները՝ խաղաղասէր. իսկ հիմակուան մարդիկ կարծես թէ կատաղի կ'ըլլան»:

Այսչափ բաւական կը սեպենք աս նիւթին վրայ, որովհետեւ վերը ըսածներնուս պէս՝ պատմութիւններնուս ընթացքին մէջ ընթերցողք շատ տեղ թէ բողբոջաց ըսածին պատասխանը եւ թէ մեր գրածին վկայութիւններն ու հաստատութիւնը կը գտնեն: Ար մնայ հիմա քիչ մ'ալ պատմածներնուս ստուգութիւնն ու հաւատարմութիւնը ցուցընել:

Արպէս զի թէ բարեմիտ ընթերցողները գրածներնուս վրայ աւելի վստահութիւն ունենան, եւ թէ հակառակորդներուն բերանն աւելի դիւրաւ կարկուռի, բոլոր աս մեր գրուածքին մէջ մեզի առաջնորդ առած ենք նոյն իսկ Առտերին, իր աշակերտներուն եւ ուրիշ հին ու նոր երեւելի բողբոջող մատենագիրներուն գրուածքները. այնպէս որ կրնանք ըսել թէ բաց ի անտարբեր եւ կամ փոքր մօքր դէպքերէն՝ գրեթէ ամէն տեղ նոյն մատենագիրներուն հետեւած եւ իրենց խօսքերն յա-

ռաջ բերած ենք : Ասով Լուտերին եւ իրեններուն դէմ ըսածներնուս ճշմարտութիւնը բոլորովն անտարակուսելի կ'ըլլայ . որովհետեւ մարդու մը կամ կողմնակցութեան մը՝ ինք իրեն դէմ տուած վկայութիւնը՝ ուրիշ ամէն վկայութիւններէն աւելի զօրաւոր է, եւ անհակառակելի ցոյց է ճշմարտութեան :

Նոս կը դնենք ան հեղինակները՝ որոնց հետեւած եւ կամ վկայութիւն բերած ենք, ծանուցանելով ան տպագրութիւնն ալ՝ որն որ ձեռուընիս ունէինք :

Բողոքող հեղինակներ :

Լ. Պարթև Լուտերի գերմաներէն¹. ութը հատոր . տպագր. յԵնա, 1555 — 1558 :

Բ. Պարթև Լուտերի լատիներէն². եօթը հատոր . տպագր. ի Վ յիդելնպերկ, 1545 — 1557 :

Լուտերի գրուածքներէն բերած վկայութիւններնիս միշտ աս երկու տպագրութեան մէկուն մէջէն առած ենք . եւ քիչ տեղ եղած է որ ուրիշ հեղինակներուն բերած վկայութիւնը՝ մենք ալ իրենցմէ առնելով յառաջ բերենք, բայց ասանկ տեղերն ալ միշտ իմացուցած ենք՝ առած տեղերնուս անունը քովը դնելով, ինչպէս աս Սէնյէ, աս Սեփէրպէ, եւ այլն : Վիտնալու է որ Լուտերին ամէն գրուածքները թէ լատիներէն եւ թէ գերմաներէն չեն գտնուիր, հապա ընդհանրապէս ոմանք մէկ լեզուաւ ոմանք ալ մէկալ լեզուաւ . բայց կան անանկ գրուածքներ սո՛ղ զորոնք կամ ինք Լուտեր եւ կամ ուրիշները լատիներէնէն գերմաներէն կամ գերմաներէնէն լատիներէն թարգմանած ըլլալով՝ երկու լեզուաւ ալ կը գտնուին : Ընդհանրապէս ուրիշներուն ըրած թարգմանութիւնը սկզբնազրին հետ նոյն է . իսկ Լուտերին անձամբ թարգմանածները հասարակօրէն շատ փոխուած են, այնպէս որ տեղ տեղ աւելի տարբեր գրուածք մը կրնայ սեպուիլ քան թէ թարգմանութիւն մը :

1. Սկզբնազրին Դակաար. Der (erste . . .) Theil aller Bücher und Schriften des thewren, seligen Manns Doct. Mart. Lutheri.

2. Tomus (primus . . .) omnium operum Reverendi Domini Martini Lutheri, Doctoris Theologiae.

Գ. Լուտերի նամակները: Խնդրէս եւ Լուտերի նամակներէն ոմանք իր Գործոց մէջ կը գտնուին, բայց առանձին ալ հաւաքուած ու տպուած են: Ըս հաւաքումներուն մէջ ամենէն կատարեալն ու ընտիրն է Տը Վէր կամ Տէ Վէրդէ անուն մէկու մը Պերլին տպել տուածը հինգ հատորի մէջ 1825 — 1828, որմէ՝ քանի մը վկայութենէ զատ՝ մենք ալ միշտ առած ենք:

Գ. Խոստ «Եղանոյ»³, գերմաներէն, տպագր. ի Ֆրանքֆուրդ առ Մայն, 1574: Ըս գիրքը Լուտերին՝ սեղանի վրայ իր աշակերտներուն ու բարեկամներուն առջեւ խօսած խօսքերուն, զանազան նիւթերու վրայ տուած վճիռներուն ու որոշմունքներուն եւ պատմած պատմութիւններուն հաւաքումն է, զորոնք անձամբ լսողներէն Յովհաննէս Լարիֆայէր անուն Լուտերի աշակերտը գրի անցուցած, կարգի խոթած ու տպել տուած է: Բողոքողք նոյն գրքին վրայ այնչափ համարում ունին, որ մեր ձեռքն ունեցած տպագրութեան ճակատը Լատարանին աս խօսքը տպուած է, «Ժողովեցէք զնշխարս կոտորոցն, զի մի ինչ կորիցէ», : Բայց ինչպէս որ պատմութեան ընթացքին մէջ մէկ երկու տեղ ըսած ենք, մէջը անանկ պիղծ վարդապետութիւններ եւ անամօթ ու լարշական խօսակցութիւններ ու պատմութիւններ կան, որ անկարելի է թէ հեթանոսաց մէջ ամենէն անամօթագոյն բանաստեղծը անոնցմէ աւելի պիղծ բան մը կարենայ խօսիլ: Ըս պատճառաւ՝ վերջի ժամանակուան քանի մը բողոքող մատենագիրներ Լուտերին պատուոյն ուրատ չգերելու համար՝ կը զրուցեն թէ նոյն գործքն իրեն հարազատ գործքերուն մէջ սեպելու չէ. բայց ասիկա փուճ խօսք է, ամէն երեւելի հեղինակները կը վկայեն որ մէջիները իր խօսքերն են:

Ե. Մէլանիոն, Լուտերի լատինացի գործոց պատգոմարէն⁴. տպագր. ի Խուրինգիա, 1548, որն որ Լուտերոզին վարքը ծնունդէնէն մինչեւ ներողութեանց վեճին

3. Colloquia ober Tischreden 4. De vita et Actis Martini Doctor Martini Eutheri . . . Durch Lutheri Historia. Johannem Aurisfabern.

սկսիլը կը պատմէ, եւ վերջը երկայն բարակ խորհրդածութիւններ ընելէն ետեւ՝ Վորմսի աւագաժողովին պատմութիւնը կը դնէ:

Օ. Մալեպի (ծն. 1504. մեռ. 1588.) Պապականութեան Լոպեյէ⁵. տպագր. ի Շքեղդին, 1563: Ասիկա Նորոգչին երեւելի աշակերտներէն մէկն է, որն որ ժողովողեան առջեւը խօսուած յաջ. ճառի մէջ իր վարդապետին վարքը բաւական ընդարձակութեամբ բայց արտաքոյ կարգի կողմնակալութեամբ կը պատմէ:

Լ. Սէյրան (ծն. 1506. մեռ. 1556.) Կարոլոս Հինգերորդին ապէնը պապականութեան ու կրօնի վերաբեր. տպագր. 1597ին, առանց տեղւոյ անուան: Ասոր մէջ բողոքոգութեան պատմութիւնն ընդարձակ կը գտնուի: Հեղինակը լատիներէն գրած է, բայց մեր ձեռքն ունեցածը գաղղիներէն հին թարգմանութիւն մըն էր:

Բ. Սեպեպորթ (ծն. 1626. մեռ. 1692.) Պապականութեան Լապապականութեան Լոպեյէ⁶. տպագր. 1692: Աս ընդարձակ գիրքը գրած է Մենպուր անունով Յիսուսեանի մը շինած լուսեականութեան պատմութեան դէմ. եւ թէպէտ շատ կողմանէ պատմական ճշդութիւն ունի, բայց եւ արտաքոյ կարգի կողմնակալ է:

Թ. Ուոլթերս (ծն. 1721. մեռ. 1793.) Կարոլոս Հինգերորդին պապականութեան⁸. երեք հատոր. տպագր. ի Լոնտոն, 1769:

Ժ. Բլանկ (մեռ. 1833.) Մեր քաղաքական փոփոխութեան պատմութեան, փոփոխութեանց եւ կազմութեան պատմութեան⁹. վեց հատոր. տպագր. ի Լիպսիա, 1791 — 1800: Աս գրուածքը բողոքոգութեան ըն-

5. Historien von des ehrwürdigen in Gott seligen theueren Mannes Gottes D. M. Luther's Anfang, Lehre, Leben, standhafter Bekenntniß seines Glaubens und sterben.

6. Commentaires touchant l'état de la Religion et République sous l'empereur Charles V.

7. Viti Ludovici a Seckendorf,

Commentarius historicus et apologeticus de Lutheranism.

8. The History of the Reign of the Emperor Charles V. By William Robertson.

9. Geschichte der Entstehung, der Veränderungen und der Bildung unsers protestantischen Lehrbegriffs. Von D. Gottlieb Jakob Plant.

դարձակ պատմութիւն մըն է, որուն մէջ հեղինակը տեղ տեղ շատ անկողմնակալ եւ ուղիղ դատաստաններ կ'ընէ ալ նէ, տեղ տեղ ալ սաստիկ կողմնակալութեամբ ու նախապաշարմամբ կը խօսի:

ԺԼ. Ռոսպոյ (ծն. 1753. մեռ. 1831.) 1 է-ն Տառնէրբըրէն վարէն ու Բահանայապետութիւնը¹⁰. չորս հատոր. տպագր. ի Լիւբբուլ, 1805: Բնդհանրապէս ճիշդ ու անկողմնակալ է, եւ դատաստաններն ըստ մեծի մասին ուղիղ եւ իմաստուն են:

ԺԲ. Մէնցլ (ծն. 1784.) Կոր պաթոնութիւն Պէրմանայոյ¹¹. տասուերկու հատոր. տպագր. ի Պրեզլաւ, 1826 — 1848: Ըս գործքս արտաքոյ կարգի անկողմնակալութեամբ եւ մեծ չափաւորութեամբ գրուած է:

ԺԳ. Մէուր Կ'Օպլնէէ (ծն. 1794.) Պաթոնութիւն վէրաասաներորդ դարոս Բարեկարգութեան ի Պէրմանիա. երկու հատոր. տպագր. ի Օմիւռնիա, 1846 — 1848: Ըսիկա գրեթէ բոլոր ձեռուրնիս եղած բողոքող հեղինակներէն աւելի կողմնակալ ու խարդախ է:

ԺԴ. Ռանդէ (ծն. 1795.) Պէրմանիան պաթոնութիւն ի Ժամանակի նորոգութեան¹². վեց հատոր. տպագր. ի Պերլին, 1839 — 1843: Լորբեմն խիստ եւ երբեմն չափաւորութեամբ կը խօսի:

ԺԵ. Լէ-ռն (ծն. 1799.) Տիւրքական պաթոնութիւն¹³. վեց հատոր. տպագր. ի Զալլէ, 1825 — 1844: Հասարակօրէն անանկ չափաւորութեամբ կը խօսի որ մարդ չիկրնար կարծել թէ բողոքող ըլլայ:

ԺԶ. Կոստաս Ֆիլէր (ծն. 1809.) Վարդ Սարգիսի Լոսթրէ¹⁴. տպագր. ի Շուդկարդ, 1836: Ըստ մեծի մասին Սկրեստորֆէն քաղուած է, եւ իսկզբանէ մինչեւ վերջը Լուտերի գովեստ մըն է:

10. The life and pontificate of Leo the Tenth. By William Roscoe.

11. Neuere Geschichte der Deutschen, von der Reformation bis zur Bundes-Acte. Von Karl Adolf Wenzel.

12. Deutsche Gesch. im Zeitalter der Reformation. Von Leopold Ranke.

13. Lehrbuch der Universalgeschichte. Von Dr. Heinrich Leo.

14. Martin Luther's Leben. Von Gustav Pfizer.

Ըս բողոքող հեղինակներուն գրուածոց սկզբնագիրը ձեռուընիս ունենալով՝ զգուշութեամբ եւ կրնանք ըսել խղճահարական ճշդութեամբ հետեւեցանք, շատ անգամ մի եւ նոյն վկայութիւնը երեք չորս անգամ բաղդատելով, եւ թարգմանելու ատեն՝ աւելի ճշդութեան միտ դնելով քան թէ վայելչութեան :

Խակ ունեցած ուղղափառ հեղինակներնիս ասոնք են:

Ը. Ուէնդերլ (մեռ. 1617.) Լութերական Ժողովարար պատմութիւնը¹⁵. երկու հատոր. տպագր. ի Վոլոնիա, 1622: Մենք միայն առաջին հատորը գործածեցինք, որն որ Լուտերին վարքը կը բովանդակէ:

Բ. Բալլատիէնի (ծն. 1607. մեռ. 1667.) Տրիդենտեան ժողովոյ պատմութիւնը¹⁶. երեք հատոր. տպագր. ի Նէապոլիս, 1757:

Գ. Պոսթել (ծն. 1617. մեռ. 1704.) Բողոքական էկեղեցեաց փոփոխութիւններուն պատմութիւնը¹⁷. չորս հատոր. տպագր. ի Փարիզ, 1730:

Դ. Օպեն (ծն. 1789.) Մարքինոս Լութերին լատինաց, վարդապետութեանց ու գրոսածոց պատմութիւնը¹⁸. (գերմ. թարգմ.) երկու հատոր. տպագր. յԱւստրիոյ, 1843: Ըս գաղղիացի մատենագրին գերմաներէն թարգմանութիւնը գործածելնուս պատճառն ան է, որ թարգմանիչը հեղինակին Լուտերէն եւ ուրիշ գերմանացի հեղինակներէն բերած շատ ու ընդարձակ վկայութիւններուն սկզբնագիրը կը դնէ:

Ե. Ուէթել (ծն. 1807) Վրէնպոնէական էկեղեցեաց նոր ժամանակոսան պատմութիւնը¹⁹ մինչեւ հիմա երեք հատոր. տպագր. ի Մոզուստիա (Մայնց) 1841 — 1846:

Ըսոնցմէ զատ նաեւ ուրիշ քանի մը թէ բողոքող եւ թէ ուղղափառ հեղինակներ ալ ունէինք, ինչպէս

15. Historia de vita, moribus, rebus gestis, studiis ac denique morte praedicantium Lutheranorum. Auctore Casparo Ulenbergio.

16. Istoria del Concilio di Trento, scritta dal P. Sforza Pallavicino.

17. Histoire des Variations des églises protestantes, par Bossuet.

18. Geschichte des Lebens, der Lehren und Schriften Dr. Martin Luther's, von J. M. Audin.

19. Christliche Kirchengeschichte der neuesten Zeit. Von Dr. Caspar Riffel.

բողոքողներէն՝ Մոսհեմիտսի եկեղեցական պատմութիւնը, Գոպպեդի նամակները, եւ այլն. իսկ ուղղափառներէն՝ Սայնալտի տարեգրութիւնը՝ որմէ միայն քանի մը յիշատակարան առած ենք, Մեմպուրի Ղուտերակառութեան պատմութիւնը, Լադըի Փերդինանդոս Լ.ին պատմութիւնը, եւ այլն. բայց ասոնք քիչ գործածած ըլլալով, վրանին առանձին խօսիլն հարկ չսեպեցինք:

Եսոնք են աւասիկ ձեռուրնիս եղած բողոքող եւ ուղղափառ մատենագիրները. բայց ինչպէս վերը ըսինք եւ գրքին վրայ վեր ի վերոյ մը նայողն ալ կրնայ տեսնել՝ գրեթէ միշտ բողոքող հեղինակներուն հետեւած ենք, որով եւ գրածներնուս ստուգութեան վրայ տարակոյս չմնալով, կը յուսանք որ դիւրաւ կը հասնինք վախճաններնուս, որ է Ազգերնուս վնասը խափանել:

Իսկզբան ըսինք որ բողոքողութիւնը թէ կրօնական եւ թէ ազգային նկատմամբ մեծապէս վնասակար է: Կրօնական կողմանէ վնասակար ըլլալուն, ճշմարիտ աստուածապաշտութիւնը խանգարելուն, բարեգործութիւնները խափանելուն, մոլութիւններ պատճառելուն վրայ կարծեմք թէ աս մեր գրուածքը մտադրութեամբ եւ առանց նախապաշարման կարդացողը չիկրնար ամենեւին տարակուսիլ: Բայց ազգային նկատմամբ ալ վնասակար ըլլալը յայտնի բան է: Ստուգիւ ամէն հայրենասէր սրտի մեծ տրտմութիւն ու ցաւ կը պատճառէ տեսնելը թէ Ազգերնիս կրօնի կողմանէ հիմա երկու բաժնուած ըլլալով, մեծամեծ բարիքներ կը խափանուին, ազգային յառաջադիմութիւնն ու պայծառութիւնը գոնէ այնչափ դիւրաւ յառաջ չ'երթար, որչափ որ կրնար ըլլալ թէ որ ամէն կողմանէ մէկ ըլլալով՝ ամէնքս միաբան մի եւ նոյն վախճանին դիմէինք: Ենոր համար ալ Ազգին ճշմարիտ բարիքն ուզողներուն գլխաւոր մտածմունքն ան է որ աս դժբախտ բաժանման պատճառն ու բաժանումը վերջնելով՝ Ազգերնիս նաեւ աս կողմանէ կատարելապէս մէկ ըլլայ: Արդ հիմա՝ միայն աս նկատմամբ ալ մտա-

ծելով՝ ինչ աւելի փնասակար բան կրնայ ըլլալ, քան թէ որ մէջերնիս նոր կրօնք մ'ալ ուստի եւ նոր բաժանմունք մ'ալ մտնէ, եւ դժբախտութեամբ երկու բաժնուած Ազգք երեքի բաժնուի, մանաւանդ չէ թէ երեքի, հապա անհամար բաժիններու, որովհետեւ՝ ինչպէս յայտնի է՝ նոյն իսկ բողոքողութեան նկարագիրն է զանազան աղանդներու բաժնուիլ :

Աստանկ ըլլալով, պէտք է որ ամէն ազգասէր շատ ցաւի, տեսնելով որ բաց անոնցմէ՝ որոնք բողոքողաց նենգաւոր խօսքերէն խաբուած՝ անոնց մոլորութիւններուն ետեւէն կ'երթան, կը գտնուին Ազգերնուս մէջ նաեւ անանկ մարդիկ ալ՝ որոնք մէկ կողմանէ հայրենասէր կը ձեւանան եւ իբրեւ թէ իրենք զիրենք Ազգին օգտին համար նուիրած կը կերպարանին, եւ մէկալ կողմանէ ի ծածուկ բողոքողաց թեւ թիկունք կ'ըլլան, անոնց կողմը կը բռնեն եւ անոնց սկզբունքները տարածելու կը ջանան : Այսպիսիները մէկ կողմանէ նոյն իսկ յայտնապէս բողոքող ըլլողներէն աւելի փնասակար են, որովհետեւ կրնայ ըլլալ որ շատերը ծածուկ թոյներնին չճանչնալով՝ անոնց խաբէական խօսքերէն ըմբռնուին :

Այս ամենայն տեսնելով եւ մեր սիրելի Ազգին ճշմարիտ օգուտը նկատելով՝ մեր աս գրուածքով ջանացինք նոյն չարեաց առջեւն առնել : Եւ յուսանք որ ակնկալութիւննիս պարապ չ'երթար, եւ աս նիւթը մինչեւ հիմա մեծ բանի տեղ չ'դնողներն ու Ազգին փնասակար չսեպողներն ալ՝ ասկէ վերջը մեծապէս կը զգուշանան, որով եւ հակառակորդաց դարանները գոնէ ըստ մասին անգործ կ'ըլլան :

ՄԵՐՏԻՆՈՍ ԼՈՒՏԵՐԻՆ

ՎԵՐՈՒՑ

ԵՒ

Ն Ո Ր Ո Գ Ո Ւ Թ Ն Ե Ն

Պ Ե Տ Մ Ո Ւ Թ Ւ Ի Ն Ը

Պ Ե Տ Ր Ա Ս Տ Ո Ւ Թ Ւ Ի Ն

Թե՛ եկեղեցական եւ թէ՛ արտաքին պատմութեան մէջ չկայ դէպք մը՝ որուն սկիզբն այնպէս պզտիկ ու չնչին եւ հետեւութիւններն անանկ մեծ ու սաստիկ եղած ըլլան, ինչպէս Լուտերին ձեռքով եկեղեցւոյ մէջ մտած հերձուածը: Գերմանիայի պզտիկ մէկ քաղքին մէջ՝ իսկզբան եւ ոչ մտադրութեան արժանի սեպուող դպրոցական վէճ մը, երկու կրօնի կամ միաբանութեան անձանց մէջ փրթած ուսումնական կռիւ մը, որմէ հաղարապատիկ մեծերը շատ հեղ պատահած եւ առանց հետեւութիւն մ'ունենալու իրենք իրենցմէ անցած գացած էին, քիչ ատենուան մէջ անանկ կը մեծնայ, կը սաստկանայ, որ չէ թէ միայն բոլոր Գերմանիան հապա նաեւ գրեթէ բովանդակ Եւրոպան տակն ու վրայ կ'ընէ: Իշխանն ու գեղացին, ազնուականն ու եկեղեցականը, կրօնաւորն ու աշխարհականը, գիտունն ու տգէտը, ամէնն ալ նոյն վէճին մասնակից կ'ըլլան: Պատահ կ'առնէ բանն ան աստիճանի կը հասնի, որ իշխաններն ուրիշ ամէն նիւթերը մէկդի թող տալով՝ իրենց ժողովքներուն ու խորհուրդներուն մէջ՝ միայն ասոր կը զբաղին, ուսումնականները իրենց մտաց բոլոր կարողութիւնները ասոր վրայ կը թափեն, իբրեւ թէ իրենց մտադրութեան արժանի ամենեւին ուրիշ առարկայ մնացած չըլլար: Եւ ասոնց մէկ կողմանէ թղթով ու գրչով իրարու հետ նոյն նիւթին վրայ կռուած ատեն՝ մէկալ կողմանէ մի եւ նոյն պատճառաւ անանկ իրական պատերազմներ կ'ըլլան, որ մեծամեծ իշխանութիւններ

րու եւ ընդարձակ երկիրներու քաղաքական վիճակին տակն ու վրայ ըլլալուն ու փոխուելուն առիթ կու տան: Փոքր կայծ մը սեպուած բանը՝ բոլոր աշխարհքը կը հրդեհէ, կաթիլ մը ջուր համարուածը՝ բովանդակ երկրիս երեսը կ'ողողէ: Եւ աս ամենայն չէ թէ քիչ մը ժամանակ կը տեւէ, հապա դարերով. եւ թէպէտ երկար տեւողութիւնը՝ կիրքերուն բորբոքումը տկարացընելով ու գաղափարները փոխելով՝ նոյն դէպքին ըրած ազդեցութեան սաստկութիւնը մէկ կողմանէ կը նուազեցընէ, բայց մէկալ կողմանէ աւելի սփռելով՝ տարածութիւնը կը մեծցընէ:

Եւսանկ փոքր գէպքի մը պսպիսի մեծ հետեւութիւնը տեսնելով, ուրիշ բան չիկրնար ըսուիլ՝ բայց եթէ որ'շատ եւ արտաքոյ կարգի մեծ պարագաներ մէկտեղ գալով, ըստ ինքեան քաննալ չկրցած ազդեցութիւնը տուին անոր: Եւ արդէն նոյն նիւթին վրայ խօսող մատենագիրներուն գրեթէ ամէնն ալ աս բանա կ'ընդունին. եւ կը զրուցեն որ երկայն ժամանակէ վեր սաստիկ հեղեղներ ժողովուած՝ տկար թուամբով մը բռնուած էին, եւ երկիրն ողողելու համար՝ ուրիշ բանի հարկ չկար, բայց եթէ աս թուամբ մէկդի առնողի մը. եւ կամ թէ՛ ետեւէ ետեւ շատ պրտի նիւթեր եկած վրայէ վրայ դիզուած էին, եւ բռնկելու համար՝ միայն կայծ դնող մը հարկաւոր էր: Արդ Լուսերան միայն ըրաւ որ, կ'ըսեն, թուամբ մէկդի վերցուց, եւ պսպէս ան զարհուրելի ջրհեղեղը կամ ան ահագին հրդեհը պատահեցաւ:

Եւս մէկտեղ եկող պարագաներն աղէկ իմանալու համար՝ Եւրոպայի եւ մանաւանդ Գերմանիայի նոյն աստեղուան՝ եկեղեցական, ուսումնական ու քաղաքական վիճակին պէտք է որ միտ դրուի: Աս երեք նկատմամբ Գերմանիայի նոյն ժամանակուան վիճակին նայողը յայտնի կը տեսնէ թէ պէտք էր որ ինչ կերպով ըլլայ նէ՛ մեծ խռովութիւն մը փրթէր: Իսկ թէ որ նոյն խռովութիւնը՝ կրօնական կերպարանք ունեցաւ, կամ թէ աւելի ձիջք խօսելու համար՝ կրօնական պատրուակի տակ սաստկացաւ նէ, ասոր պատճառն է՝ մերձաւորապէս սկիզբ ընողին՝ եկեղեցական, ու սկսած վէճին՝ կրօնական նիւթի վրայ ըլլալը, եւ միանգամայն միջին դարերու տէրութեանց եւ մանաւանդ Գերմանիայի կայսրութեան գրութիւնը, որոնք ըստ մեծի մասին կրօ-

նական կամ եկեղեցական հիմանց վրայ հիմնուած ըլլալով, զանոնք փոխելու համար եղած շարժման՝ հարկ էր որ կրօնական կերպարանք տրուէր: — Հիմա հարկ է որ առջեւի պատմութիւնն չսկսած՝ անոր մէջը տեսնելու երեւոյթներն իսկ աւելի դիւրամբունքի ընելու համար՝ առանձինն Գերմանիայի նոյն ժամանակուան եկեղեցական, ուսումնական ու քաղաքական վիճակին վրայ համառօտ տեսութիւն մը տանք:

Ա. Երբ որ Քրիստոս տէրն մեր՝ մարմնով երկրէն բաժնուելու տանն՝ իր առաքեալներուն եւ անոնցմով բոլոր եկեղեցւոյն ըսած էր որ Մինչեւ աշխարհքիս վերջը հետեւինին պիտի մնայ¹, եւ մասնաւորաբար իր մահուընէ քիչ մը յառաջ Պետրոսին զրուցած էր թէ Ես քեզի համար աղաչեցի որ հաւատաքդ չպակսի, եւ դուն երբեմն պիտի դառնաս եղբայրներդ հաստատես². աս խօսքերով խոստացած էր որ իր օգնութիւնը եկեղեցիէն երբեք պիտի չտրուէր, եւ իր եկեղեցին ու Պետրոս՝ ի յաջորդս իւր՝ երբեք հաւատոյ նիւթերու մէջ պիտի չպակսին կամ չախալին: Քրիստոսի աս խոստումը սքանչելի կերպով ամէն տանն կատարուած էր, որով եւ Պետրոսի յաջորդները՝ Հռոմայ քահանայապետները հաւատոյ նիւթերու մէջ երբեք չպակսելէն զատ, շատ անգամ իրենց եղբայրները՝ ուրիշ առաքելոց յաջորդները կամ հայրապետները կանգնած էին. եւ կամ Քրիստոսէն իրենց յանձնուած գլխաւոր իշխանութիւնը գործածելով՝ հաւատքներնուն մէջ պակսող, մոլորութեանց մէջ իյնող եւ նորէն ծշմարիտ հաւատք դառնալ չուզողները եկեղեցիէն մերժած դուրս հանած էին: Ասանկով եկեղեցին հաւատոյ փարդապեռութեանց կողմանէ միշտ սուրբ եւ անարատ մնացած էր, եւ նոյնպէս ալ պիտի մնայ մինչեւ աշխարհքիս վերջը:

Իսկայ ամէն ատենուան հերետիկոսները եւ մանաւանդ բողոքոք աս բանս չեն ընդունիր, եւ ամէն կերպով կը ջանան ցուցնել որ եկեղեցւոյն հաւատքը շատոնցուընէ եւ գրեթէ իր հատատութենէն մէկ դար ետքը, այս ինքն՝ առաքելոց մահուընէ անմիջապէս վերջը, սկսած էր նուազիլ, իսկ վարդապետութիւնները շատ բանի մէջ պղտորած էին, եւ ետեւէ ետեւ աւելի փոխուելով ու ապականելով՝ վեշտասաներորդ դարուն սկիզբները կամ Լուտերի երեւցած ատեն՝ բանն ան աստիճանի հա-

1. Մատթ. ԻԸ. 20:

2. Ղուկ. ԻԲ. 31, 32:

սած էր որ գրեթէ տեղ մը Գրիստոսի ճշմարիտ ու զուտ վարդապետութիւնը չէր գտնուեր։ Սակայն որչափ որ ասանկ ընդհանրապէս խօսած ատեննին՝ ձայներնին կը բարձրացընեն, այնչափ ալ ի մասնաւորի խօսելու ստիպուած ատեննին՝ նեղ մանելով եւ իրական բան մը չկրնալով գտնել, կը սկսին պլանդակ իմաստակութեանց ու զրպարտութեանց դիմել, եւ եկեղեցւոյն անանկ վարդապետութիւններ տալ՝ զորոնք ինք չէ թէ միայն երբեք ընդունած եւ վարդապետած չունի, հապա միշտ մեծած եւ իրրեւ հերետիկոսութիւն դատապարտած է ու կը դատապարտէ։

Նսիկա իրենք ալ աղէկ գիտնալով, եւ ճանչնալով որ աս կողմանէ եկեղեցւոյն դէմ ճակատ ելլելը՝ յաղթուելու հետ նոյն է, հասարակօրէն աս մասը թող կու տան կամ շատ թեթեւ կ'անցնին, եւ եկեղեցականաց մէջ մտած բարոյական անկարգութեանց, բարուց ապականութեանց ու թուլութեանց կը դիմեն։ Եւ ամէն ճիգն ի գործ կը դնեն որ ցուցընեն թէ եկեղեցականք կամ եկեղեցին աս վիճակին մէջ ըլլալով՝ հարկ էր որ նորագութիւն ըլլար։ Աս մասին մէջ ալ բողոքողք չափն արտաբայ կարգի կ'անցընեն, մէկ երկու տեղ կամ քանի մը անձանց վրայ եղած անկարգութիւնը՝ իբրեւ ընդհանուր ամէն տեղ եւ բոլոր եկեղեցականաց վրայ գտնուող անկարգութիւն կ'ուզեն ցուցընել։ Մէկ իրական եւ ստոյգ անկարգութեան վրայ՝ զրպարտութեամբ հարիւր, չըսենք թէ հազար անկարգութիւն ալ իրենց կողմանէ կ'աւելցընեն։ Միշտ ալ անանկ կը ձեւացընեն որ աս անկարգութիւնները եկեղեցւոյ մէջ իբրեւ օրինաւոր կամ գոնէ իբրեւ թոյլ տուեալ բաներ էին, ուր որ եկեղեցին զանաւոր միշտ դատապարտած է, եւ երբեք իբրեւ օրինաւոր եւ ոչ իսկ իբրեւ թոյլ տուեալ բան սեպած չէ։ Բայց ինչպէս վերը ըսածներնէս կ'երեւայ, դժբախտութեամբ աս նիւթիս մէջ բողոքողաց ամէն ըսածն ալ բողոքովին սուտ եւ անհիմն չէ։ Եւ ալ ստոյգ է որ աս անկարգութիւնները՝ որոնք Գերմանիայի մէջ ամէն տեղէն աւելի սաստիկ ու մեծ էին, թէ որ Լուտերին հանած չիթութեանց կատարեալ պատճառ չեղան նէ՝ գոնէ առիթ տուին եւ բողոքողաց ձեռքը յարմար պատրուակ եղան ու զանոնին յառաջ տանելու։ Եւ աս անկարգութիւնները չէ թէ միայն ստորին աստիճանի եկեղեցականաց մէջ կը գտնուէին,

Հասկա նաեւ մեծամեծներուն մէջ ալ տարածուած էին . այնպէս որ եկեղեցական կարգին պարծանք ու զարդ եղող շատ սուրբ եպիսկոպոսաց մէջ՝ անանկներ ալ կային , որոնք իրենց եկեղեցական աստիճանին բոլորովին նախատիւք կ'ըլլային : Նոյն իսկ Պետրոսի աթոռոյն վրայ երբեմն քանի մը քահանայապետներ նստած էին , որոնք վարքերնին՝ վարդապետութիւններուն չհամաձայնեցընելով , եկեղեցւոյն շինութիւն ըլլալու տեղ՝ իրենց անձնական պակասութիւններով՝ գայթակղութեան պատճառ եղած էին :

Եւ նիւթերուն վրայ ասանկ կը գրէ Պոսիւէ : “Շատ դարձրէ վեր ամէն մարդ եկեղեցական կարգին կանոնին նորոգուելուն կը բաղձար : Ո՛վ տար ինծի , կ'ըսէր Ս . Բեռնարդոս , որ չմեռած՝ եկեղեցին այնպէս տեսնէի , ինչպէս էր իր առջի ժամանակները : Եւ թէ որ նոյն սուրբ մարդը մեններու տոնն բանի մը վրայ կը ցուէր նէ՝ ան էր որ աս բաղձալի փոփոխութիւնը չէր տեսնէր : Բոլոր իր կենացը մէջ եկեղեցւոյն չարեացը վրայ կը հեծէր . եւ ժողովուրդները , եկեղեցականները , եպիսկոպոսներն ու նոյն իսկ քահանայապետները նոյն չարիքներէն զգուշացընելէն երբեք չէր դադրեր : . . . Անկարգութիւններն իրմէ ետքը աւելի շատցած էին : Հռոմայ եկեղեցին , եկեղեցիներուն մայրը , որ ինն ամբողջ դար ամենէն յառաջ օրինակ ըլլալու ճշդութեամբ մը եկեղեցական կարգն ու կանոնը բռնելէն զատ՝ բոլոր աշխարհքիս մէջն ալ հաստատուն պահած էր , հիմա նոյն չարիքէն ազատ չէր : Այնպէս որ Վիէննայի ժողովքին ատենը (1311) մեծ եպիսկոպոս մը՝ որուն քահանայապետն յանձնած էր որ նոյն ժողովքին մէջ խօսուելու նիւթերը կարգի դնէ , աս սուրբ ժողովքին տեսնելու գործքերուն իբրեւ հիմ դրաւ թէ Պէտք է նորոգել զեկեղեցին ի գլուխն եւ յանգաման իւր : . . . Գալիանոս կաթողիկոսը՝ եկեղեցականաց եւ գլխաւորաբար Գերմանիայի եկեղեցականաց անկարգութիւնները եւ գիտէր Գ . քահանայապետին առջեւը դնելով , կը զրուցէր որ Աս անկարգութիւնները բոլոր եկեղեցականաց դէմ զժողովուրդը ատելութեան կը գրգռեն . եւ թէ որ ասոնք ուղղուելու չըլլան , վախնալու է որ աշխարհականք Հռոմէանց պէս՝ եկեղեցականաց վրայ կը յարձակին , ինչպէս որ արդէն սաստկութեամբ կը սպառնան : Թէ որ Գերմանիայի եկեղեցականները

շուտով չեն ուղղուիր նէ, կ'ըսէր, Բահեմիացւոց (Հուսեանց) հերետիկոսութիւնը զսպուելէն ետեւ՝ անկից աւելի վատանգաւոր հերետիկոսութիւն մը դուրս կ'ելլէ. որովհետեւ քիչ մը վերջը մարդիկ պիտ'որ սկսին ըսել թէ եկեղեցականք անուղղայ են եւ իրենց անկարգութեանց ճար գանել չեն ուղեր: ... Մեզի դէմ ունեցած թոյներնին յայտնուելու կը օկսի. քիչ մը վերջը Աստուծոյ հաճոյ պատարագ մը ըրած պիտի տեսնեն, եւ թէ զեկեղեցականները նախատեն ու չարչապեն, եւ կամ ունեցածնին չունեցածնին ձեռուրներնէն առնեն, զիբնք՝ իբրեւ Աստուծոյ եւ մարդկան ատելի եւ վերջին ատաժանի չարեաց մէջ ընկղմած մարդիկներու տեղ գնելով: ... Եւ աս ամէն անկարգութեանց յանցանքը Հռոմայ արքունեաց վրայ պիտի ձգեն, ըսելով որ ասոնց համար հարկաւոր եղած ճարն հոգալու ետեւէ չինկաւ:

Եւ աստիճանի հասած էին չարիքները: Բայց Աստուծոյ մասնաւոր հրաշքովը աս մեծամեծ չարեաց մէջ ալ եկեղեցին իր վարդապետութեանց անարատութիւնն ու սրբութիւնը պահած էր, եւ Հռոմայ եկեղեցին՝ նոյն իսկ Լուտերին վկայութեան նայելով՝ երբեք իր վճիռներուն մէջ սխալած կամ մոլորութիւն մը վարդապետած չէր: Միանգամայն նոյն չարիքները պատահած ատեն ալ եկեղեցւոյ մէջ շատ երեւելի սուրբեր ու սուրբ մարդիկներ ելած էին եւ կ'ելլէին: Անոր համար ալ նոյն չարիքները ամենեւին պատճառ չէին կրնար ըլլալ եկեղեցիէն բաժնուելու. ուստի եւ բոլոր բարեպաշտ մարդիկ թէպէտ եւ ասոնց վրայ կու լային կ'ողբային, թէպէտ եւ կը բաղձային որ կարելի ըլլար նէ՝ արիւնին թափելով կարգի բերեն ուղղեն, ի վերայ այս ամենայնի երբեք եկեղեցւոյ հաւատքին վրայ տարակոյս մը կամ եկեղեցիէն բաժնուելու մտածութիւնը չէին ունենար: Եւ ինչպէս որ Պոսիւէ կը զրուցէ, թէպէտ եւ բողոքողք «իրենց կարծեցեալ Նորոգութիւնը ջատագովելու համար՝ բոլոր եկեղեցական մտանադրաց՝ թէ ժողովրդեան եւ թէ նոյն իսկ եկեղեցականաց անկարգութիւններուն վրայ ըսածները

3. Գիրք Ա. Համ. Ա.

4. Աւստիկ Լուտերին խօսքը. «Պէտք է որ ամենուրեք հաւատքը՝ Հռոմայ եկեղեցւոյ գաւառած հաւատքին հետ համաձայնի: ... Յիսուսի քրիստոսի շարհակալ կ'ը-

լամ որ մեծ հրաշքով մը աս փոկ եկեղեցին աշխարհքիս վրայ կը պահէ... այնպէս որ երբեք զճառ մը նշմարիտ հաւատքէն հեռացած չունի»: Տես Գիրք Ա. Գլ. Դ. Եւ Նիսի. 28:

ժողոված են... բայց աս բերած վկայութիւններնուն մէջ եւ
 ոչ մէկը կայ, որմէ ցուցուի թէ նոյն վարդապետներէն մէկը
 միայն մագէն անցուցած ըլլայ որ եկեղեցւոյ հաւատքը փոխէ,
 ուղղէ անոր պաշտամունքը՝ որն որ գլխաւորաբար կը կայանար ի
 սուրբ պատարագն, անոր հայրապետներուն եւ մասնաւորաբար
 քահանայապետներուն իշխանութիւնը կործանէ, որն որ ան նո-
 րատեսակ նորոգութեան վախճանն էր, որուն ճարտարապետն
 եղաւ Լուսերն⁵։ Աս բանս ալ այնչափ յայտնի է որ նոյն իսկ
 Լուսեր եկեղեցւոյ գէմ ոտք ելելէն վերջն ալ յայնապէս
 կը խոստովանէր։ «Թէպէտ Հռոմ քաղաքը հիմա անտնկ վե-
 ճակի մը մէջ է որ, կ'ըսէ տեղ մը, աւելի աղէկ կրնար ըլլալ, ի
 վերայ այսր ամենայնի ո՛չ ա թանձ եւ ո՛չ ուրիշ պարծառ ոյնչեփ թե՛
 է եւ իմ ինչոյ ըլլալ՝ որ յարգանս հարկ ըլլայ նոյն եկեղեցիէն ելել
 իմ թախանիւն⁶։

Սակայն ինչպէս վերը ըսինք, ինք եւ իր կողմնակիցներն
 իրենց վախճանին հասնելու համար աս անկարգութիւններն ա-
 ղէկ առիթ սեպեցին. ուստի եւ իրականները հազարապատիկ
 մեծցընելով եւ մոքերնէն նոր նոր պլանդակ անկարգութիւն-
 ներ ստեղծելով, անոնցմով ժողովուրդն ուղղափառութեան եւ
 ուղղափառաց գէմ կը գրգռէին։ Եւ աս եղաւ ան գլխաւոր մի-
 ջոցներէն մէկը՝ որով Լուսերի բռնկցուցած հրդեհն ան աս-
 տիճանի սաստկացաւ։

Բ. Վանք հիմա ուսումնական վեճակին։ Ինչպէս որ յայտ-
 նի է, միջին դարերու մէջ Եւրոպայի գրեթէ ամէն կողմերը ու-
 սումն ու գիտութիւնը վերջին աստիճանի ոգորմելութեան մէջ
 ինկած էր. չէ թէ միայն հասարակ մարդիկներուն այլ նաեւ
 ազնուականներուն մէջ՝ չըսեմ գիտուն մարդ՝ հապա կարդալ
 գրել գիտցող ալ քիչ կը գտնուէր։ Ժամանակ եղաւ որ մին-
 չեւ կարդալ գրել չգիտնալը՝ պարծանք եւ հարստութեան ու
 ազնուականութեան նշան կը սեպուէր։ Կրնայ ըսուիլ որ նոյն
 ատենները Եւրոպայի բոլոր ուսումնականութիւնը՝ եկեղեցա-
 կանաց եւ մասնաւոր կրօնաւորաց վրայ կեդրոնացած էր, եւ
 իբրեւ ուսումնական ընկերութիւն՝ միայն վանքերը կրնային նկա-
 տուիլ։ Աս վանքերուն մէջի անձինքներն եղան, որ ուսման կայ-
 ծին բոլորովին մարիլն արգելեցին, եւ գիտութեանց պահպա-

նութեան համար ըրած ուրիշ ծառայութիւններնէն զատ՝ առ
գլխաւոր օգուտն ալ ըրին, որ շատերը հին ու հաղուագիւտ
ձեռագիրներն օրինակելով՝ անոնց բազմանալուն եւ կամ գոնէ
չկորսուելուն եւ մինչեւ հիմա կամ մինչեւ ապագութեան գիւ-
տին ժամանակը պահպանուելուն պատճառ եղան: Բայց արդէն
կ'ենթադրուի որ ամէն վաւերութիւն մէջն ալ պէտք էր որ գրա-
նութիւն նաեւ այնպիսի անձինք՝ որոնք նոյն ժամանակին աշխար-
հականներէն աւելի գիտուն չըլլային, որովհետեւ իրենց աշ-
խատաւորութեան վիճակը չէր ներեր ուսմանց ետեւէ իյնալ:
Դարձեալ կրնայ ըլլալ որ այնչափ վանորէից բազմութեան մէջ
այնպիսիներ ալ գտնուէին, որոնց մէջիւններուն ամէնքն ալ՝ կամ
իրենց աղքատութեան համար (որովհետեւ նոյն ժամանակները
գրքերը շատ սուղ էին), կամ իրենց վիճակը բոլոր աշխատաւ-
որութեան, երկրագործութեան վիճակ ըլլալուն համար, եւ
կամ երբեմն նաեւ մեծերուն փոյթ չաանելովը՝ բոլորովին տգէտ
եւ անուս ըլլային: Բայց ինչպէս որ ըսինք, ասիկա բացառու-
թեան պէս բան մըն էր, եւ ընդհանրապէս եկեղեցականաց եւ
կրօնաւորաց վիճակը՝ իրաւամբ իբրեւ ուսումնականաց վիճակ
կը նկատուէր:

Եւ գիտութեանց փոյթն ու եռանդը եւ ուսումնականու-
թիւնը թէպէտ եւ շատ մենաստաններու մէջ մինչեւ վերջը հաս-
տատուն մնաց, բայց կարծես թէ երբ որ սկսաւ աշխարհակա-
նաց մէջ ուսմանց սէրը զարթնուլ, երբ որ ան հին ձեռագիր-
ները՝ որոնց երեսը նայող չեղած ժամանակը կրօնաւորները կ'օ-
րինակէին, սկսան աշխարհականաց առջեւ յարգ ունենալ, երբ
որ ասոնք նոյն մատենագիրներուն գեղեցկութեան զարնուելով՝
ժամանակին անպիտան ու բարբարոսական լեզուն թող տալու
եւ ան զարմացած գեղեցկութիւններնուն հետեւելու կը ջանալ-
ին, մանաւանդ երբ որ ապագրութեան արուեստն ալ գրա-
նուելով՝ գրքերը գիւրութեամբ կը բազմանային ու կը տարա-
ծէին, եւ ալ հարկ չկար որ վանականները մեծամեծ գծուա-
րութեամբ օրինակէին, նոյն ատեն կրօնաւորներէն շատերը ի-
բրեւ թէ իրենց ընթացքը կատարածի պէս՝ սկսան կամաց կա-
մաց ուսման անհոգ ըլլալ: Ասով ան աշխարհականները՝ որոնք
իրենց գիտութիւնը նոյն իսկ կրօնաւորաց ձեռքէն ընդունած
էին, որոնցմէ շատերը կրօնաւորներուն հիմնած եւ անոնց առաջ-

նորդութեան տակ եղող ուսումնարաններուն մէջ կրթուած եւ ուսում սորված էին, առանց միտ դնելու որ տակաւին որչափ ուսումնական եւ գիտուն եկեղեցականներ ու կրօնաւորներ կան, եւ միայն անուաներուն ու տգէտներուն նայելով՝ սկսան բոլոր եկեղեցականները եւ մանաւանդ կրօնաւորները իբրեւ անուսում ու տգէտ նախատել, եւ խօսքով թշնամանելը բաւական չսեպելով՝ իրենց գրուածոց մէջ ալ անոնց դէմ նախատական խօսքեր գրելէն չէին դադրեր:

Եւ աշխարհական ուսումնականաց՝ կրօնաւորներուն եւ եկեղեցականներուն դէմ ունեցած ատելութեան ու թշնամութեան ուրիշ պատճառ ալ կար: Ասոնցմէ ոմանք Յունաց եւ Հռոմէացիաց հին մատենագիրներուն ունեցած սէրերնին երբեմն չափէն անդին տանելով՝ միայն անոնց լեզուին գեղեցկութեան ու ոճոյն ընտրութեան հետեւիլը բաւական չէին սեպեր, հապա նաեւ անոնց հեթանոսական գաղափարներուն ու ծուռ փիլիսոփայական կարծիքներուն ալ ետեւէն կ'երթային կամ կը նմանէին: Այնպէս որ նորաձեւութեան մը պէս եղած էր ամէն բանի եւ մինչեւ հոգեւոր ու կրօնական նիւթերու վրայ խօսուած առեւ՝ հեթանոսաց դից անուներ, հեթանոսական պաշտամանց բառերը մէջը խառնել, մինչեւ շատ անգամ Հայր Աստուած ըսելու տեղ՝ Արամազդ, Որդին Աստուած ըսելու տեղ՝ Ապողոն, Ս. Աստուածածին ըսելու տեղ՝ Անահիտ... կ'ըսէին: Անոր համար նոյն ատենուան ուսումնական եկեղեցականները վախնալով որ չըլլայ թէ կամաց կամաց ուսման ու գեղեցիկ ոճոյ պատրուակաւ՝ տգէտ ժողովրդեան մէջ հեթանոսական գաղափառներ ու ծուռ փիլիսոփայական կարծիքներ տարածուին, սկսան աս չափազանց նախնեաց հետեւութեան դէմ խօսիլ ու գրել, որով մէջերնին սաստիկ վէճեր ծագեցան: Եւ որովհետեւ ամէն նիւթոյ մէջ միջին տեղը կենալը եւ մէկ ծայրէն զգուշանալ ըսելով՝ մէկալ ծայրը չիյնալը դժուարին է, անոր համար աս եկեղեցական եւ վանական գրագէտներէն ոմանք իրենց եռանդեան մէջ չափն անցընելով, հեթանոսական գաղափարներէն զգուշութիւնը՝ մինչեւ լեզուին բառերուն ու ոճերուն ալ կը տարածէին, ուստի եւ չէին ուզեր հին հեղինակաց ոճովը գրել, ոմանք ալ չէ թէ աս նկատմամբ հապա միայն վարժութեամբ կամ մանաւանդ իրենց միջին դարու ապականեալ

լեզուին սէր ունենալով՝ նոյն լեզուաւ կը գրէին: Ասով նոյն իսկ գրութեան կերպն ալ երկուքի բաժնուեցաւ. աշխարհաւ կան ուսումնականաց կամ Բանասիրաց լեզուն՝ ըստ մեծի մասին հին հեղինակաց լեզուին նման վայելուչ էր, իսկ կրօնաւոր ու եկեղեցական գրագետներուն լեզուն ըստ մեծի մասին միջին դարերուն ապականեալ լեզուն: Եւ թէպէտ վանականաց մէջ ալ շատ վայելուչ ու ընտիր ոճով գրողներ, եւ ասոր հակառակ աշխարհականաց մէջ շատ բարբաբոսական լեզուով գրողներ կը գտնուէին, ի վերայ այսր ամենայնի մեծ մասին նայելով եւ աշխարհական բանասիրաց նենգութեամբն այնպէս մը եղաւ իբրեւ թէ միայն աշխարհականք ընտիր լեզուով կը գրեն եւ միայն կրօնաւորք՝ բարբաբոսական ոճով:

Իսկզբան աս վէճերն ու թշնամութիւնները առանձնական մարդիկներու մէջ էին, բայց վրան քիչ մ'ատեն անցնելէն ետեւ՝ ընկերութիւններու եւ համալսարաններու հաղորդուեցան, այնպէս որ մէկ ուսումնարան մէկալ ուսումնարանին, մէկ համալսարան մէկալ համալսարանին գէմ չէ թէ միայն նախանձալ, յոյզ, հապա նաեւ թշնամի եղան: Ասկից զատ՝ աս երկու կողմնակցութեանց թշնամութեան մէկ պատճառն ալ ան էր, որ մէկը (աւելի կրօնաւորներուն կողմը) Արիստոտելեան, եւ մէկալը (աւելի աշխարհականներուն կողմը) Պլատոնեան փիլիսոփայութեան կը հետեւէին, եւ իրարու հետ աս կողմանէ ալ աստիկ վիճման մէջ էին:

Եւ նոյն թշնամութիւնն ու ատելութիւնը երբեք նաեւ առանձնական դէպքերով ալ աւելի եւս կը սաստկանար: Աս առանձնական դէպքերուն մէջ շատ երեւելի եղաւ եւ մեծ վերգովմունք հանեց Հրեական գրքերու պատճառաւ եղած կռիւր, որուն համառօտ պատմութիւնն աս է: Ֆեֆերգոուն անունով մէկը Հրեական գրքերուն դէմ վէճ մը բանալով՝ կը պնդէր թէ բոլոր աս գրքերն պրելու է, որովհետեւ անոնց մէջ Բրիտանի, Ս. Աստուածածնայ ու սրբոց դէմ սաստիկ հայհոյութիւններ կան: Ասոր կողմը կը բռնէր գլխաւորաբար Գոլտնիսի համալսարանը. իսկ հակառակորդաց գլխաւորն էր Ռայխլին, որ յոյն, լատին եւ եբրայական լեզուներու ծանօթութեամբն եւ ուրիշ գիտութիւններովը նոյն ատենները շատ մեծ հաւնաւ ստացած էր: Ասիկա կը զրուցէր որ Հրեական գրքերուն մէջէն

Ֆիսյն անոնք պրուին՝ որոնց մէջ իրօք Գրիստոսի, Ս. Աստուածածնայ եւ սրբոց դէմ հայհոյութիւններ եւ կամ կաթողիկէ եկեղեցւոյ վարդապետութեանց դէմ միդրութիւններ կան. իսկ թալմուտը, մեկնութիւնները, տարեգրութիւնները եւ փիլիսոփայական ու բժշկական գրութիւնները պահուին: Կամայ կամայ աս նիւթիս վրայ եղած գրուածները շատցան, մէճերը սասակացան, եւ վիճաբանութեան տաքութեան մէջ երկու կողմանէ ալ չափն անցնելով, ֆեֆերգունին կողմնակիցները՝ որոնք ընդհանրապէս կրօնաւորներն էին, սկսան ըսել թէ հակառակորդներնին հերետիկոսութեան մէջ ինկած են, կրօնը վասնգի մէջ է, եւայլն. իսկ Ռայխլինին կողմնակիցները սկսան ըսել որ կրօնաւորները նոյն իսկ Ս. Գիրքն ալ պլուել կ'ուզեն: Այսպէսով Հրէական գրքերը ըսելու ատեն՝ Ս. Գիրքն ալ մէջ մտաւ, քիչ մը վերջը Արիստոտէլ ու Պլատոն ալ թատրն եւ լան: Կրօնաւորաց ու բանասիրաց մէջ կամայ կամայ աղտուականներ ու ասպետներ մանաւանդ թէ իշխաններ ալ ասպարէզ իջան, եւ կուրին մէջ խառնուելով՝ սկսան գրուածքներ դուրս հանել: Հուգդէն՝ նոյն ատենուան ասպետներուն ամենէն յաւ գուգը՝ որն որ բանասէրներուն կարգն էր, կրօնաւորներուն եւ ընդհանրապէս եկեղեցականներուն դէմ ունեցած ատելութիւնն յագեցընելու համար Գծո՝ Ժադիկէրու Նաճիկէր անունով գրուած մը հրատարակեց, որուն նման պիղծ ու գարշելի գրուածք շատ քիչ կը գտնուի: Աս տեսակ գրուածքներով՝ որոնք չէ թէ ֆիսյն ուսումնականներու հոպա նաեւ ռամիկներու մէջ ալ կը պտրտէին, ժողովրդեան մէջ ընդհանրապէս կրօնաւորաց դէմ մեծ ատելութիւն մը մտաւ, իբրեւ թէ իրենք մարդկային ազգի լուսաւորութեան եւ ուսմանց թշնամի են: Եւ թէպէտ Լեւոն Ժ. քահանայապետը իր իմաստուն վճռովն աս կուռոյն վերջ տուաւ, որոշելով որ Հրէական գրքերը չայրին, բայց բանասիրաց ու կրօնաւորաց մէջ մտած ատելութիւնն ասով ամենեւին չնուազեցաւ:

Կարծես թէ աս ատելութիւնն ու թշնամութիւնը վերջին ծայրը հասած էր երբ որ Լուտեր երեւցաւ. եւ բանասէրք ասիկա կրօնաւորները խոնարհեցընելու աղէկ միջոց մը սեպելով, հոգւով եւ մարմնով իր կողմը բռնեցին: Այսպէս որ նոյն իսկ անոր բռնած ընթացքը չհանողներն ալ կամ կրօնաւորներուն

կողմնակից եւ բանասիրաց հակառակորդ չերեւանալու համար, եւ կամ իրենց անձնական ատելութիւնն յագեցընելու համար՝ չէ թէ միայն լուսերին դէմ չէին դնել, հապա կուրախանային ալ եւ քիչ մ'ալ կը նպաստէին: Այսպիսիներուն մէջ ամենէն երեւելին էր հռչակաւոր Երազմուր: Լուսեր ալ անսնելով որ իրեն դէմ դնող կրօնաւորները հարստահարելու եւ ձեռք զարկած գործքը յառաջ տանելու համար՝ բանասէրներէն որչափ օգնութիւն կրնայ գտնել՝ անոնց հետ միացաւ, եւ այնպէս ձեւացուց որ իր դասն ալ անոնց դասին հետ նոյն է, կամ թէ ինք մի եւ նոյն դատը պաշտպանելու եւ կրօնաւորներուն դէմ բանասիրաց վրէժխնդիր ըլլալու համար ոտք ելած է, եւ այսպէս ինք իր կողմնակիցներովը բանասիրաց կողմնակցութեան հետ միացաւ, որով շատ զօրանալով՝ ձեռք զարկածը ստատիկ յառաջացուց:

Գ. Լը մնայ հիմա քիչ մ'ալ Գերմանիայի նոյն ժամանակուան քաղաքական վիճակին միտ դնել, որն որ գրեթէ մինչեւ հիմա ըսածներնէս աւելի օգնեց լուսերական վէճին մեծնալուն որովհետեւ ասիկա աւելի մեծ շահեր գրգռելով, եւ աս շահը փնտուղները աւելի զօրութիւն ու միջոց ունենալով՝ խռովութիւնը շատ սաստկացուցին:

Վերմանիայի կայսրութիւնը կամ պետութիւնը սահմանադրական տէրութիւն մըն էր, որուն գլուխը կամ կայսրը թէպէտ մինչեւ ի մահ կը տիրէր, բայց իշխանութիւնը ժառանգութեամբ չէր առնել, հապա ընտրութեամբ: Աս կայսրն ընտրողները՝ որոնք կայսրընտիր կամ ընտրող իշխան կ'ըսուէին, նոյն ժամանակները եօթը հոգի էին, որոնցմէ երեքը եկեղեցական կամ արքեպիսկոպոս կ'ըլլային, իսկ չորսը աշխարհական իշխան: Եկեղեցական կայսրընտիրներն էին Մոգուլտիայի, Գոլանիայի ու Դրիերի արքեպիսկոպոսները, որոնք ինչպէս յայտնի է՝ ընտրութեամբ պէտք էր որ դրուէին, եւ հասարակօրէն Գերմանիայի երեւելի իշխանական տնէ մը կ'առնուէին. ինչպէս օրինակի համար՝ մեր աս պատմութեան սկսելու ատեն Մոգուլտիայի կայսրընտիր արքեպիսկոպոսը՝ Պրանտենպուրկի սահմանակալ կոմսերուն ցեղէն էր: Իսկ չորս աշխարհական կայսրընտիրներն էին Բոհեմիայի Թագաւորը, Պալատական կամ Ֆալցի կոմսը, Սաքսոնիայի դուքսը եւ Պրանտենպուրկի սահմանակալ կոմսը, որոնց

իշխանութիւնը ժառանգութեամբ յորդուց յորդի կ'երթար։ Ասոնք միանգամայն բոլոր կայսրութեան մէջ ամենէն երեւեկն ու զօրաւոր իշխաններն էին։

Կայսրընտիրներէն վերջը կու գային ուրիշ մեծ եկեղեցական եւ աշխարհական իշխաններ, այս ինքն արքեպիսկոպոսք, եպիսկոպոսք, արքայք, աւագերեցք, գքսեր, կոմսեր, սահմանակալ կոմսեր, աշխարհատէր կոմսեր, իշխանք եւ տեարք, որոնց իշխանութիւնը բոլոր իրենց կենացը ժամանակը կը տուէր։ Եկեղեցականներուն մահուընէ վերջը՝ իրենց տեղը կ'անցնէին նորէն ընտրուած անձինքը, իսկ աշխարհական իշխաններուն կը յաջորդէին իրենց զաւկըները։ Ասոնցմէ զատ նաեւ 50էն աւելի ազատ կամ պետութեան քաղաքներ կային, որոնց ամէն մէկուն մեծերը՝ գրեթէ վերը յիշուած իշխաններուն հանգիստապահւ էին։ Կայսրընտիրները, եւ ուրիշ եկեղեցական ու աշխարհական իշխաններն ու ազատ քաղաքները, որոնց ամենուն մէկտեղ թիւը՝ 300ի կը հասնէր, անշարժապէս ընդ պարսպաւոր կ'ըսուէին, որովհետեւ իրենք անմիջապէս կայսրմէ ետքը կու գային, եւ իրենց ու կայսեր մէջ ուրիշ միջին աստիճան մը չկար։ ասոնք նաեւ աւագանի ալ կ'ըսուէին։ Նոյնպէս իրենց երկիրներն ու ինչքերը՝ Պետութեան անընդմիջական երկիր ետինչք կ'ըսուէին։ Ասոնցմէ զատ 1400ի չափ ասպետական երկիրներն ասպետներ ալ կային, որոնցմէ մինակ քանի մը հաաը աւագանւոյն կարգին մէջ կը սեպուէին, իսկ մէկաւորը ուրիշ աւագանւոյն տակն էին։

Եւջի կարգին մէջ եղող իշխանները կամ աւագանին՝ ըստ ամենայնի այնպէս էին ինչպէս երբեմն մեր նախարարները։ Ստոյգ է կայսրութեան ընդհանուր օրէնքներուն հնազանդելու էին, պէտք էր որ կայսեր հպատակէին, պատերազմի կանչած առն՝ պէտք էր որ իրենց զօրքն երթային կամ զօրքերնին խաւրէին։ Բայց իրենք իրենց երկրին մէջ գրեթէ ինքնիշխան տէր էին, իրենց զօրքն ու արքունիքն ունէին, ստակ կը կոխէին, երկիրնին կայսրմէ անկախ կը կառավարէին, իրենց գաւառաժողովը կը ժողովէին, եւ անոր հետ մէկտեղ իրենց երկրին մասնաւոր օրէնքներ կը դնէին։ Միայն պլեւայլ իշխաններու մէջ եղած յարաբերութեանց վրայ, նոյնպէս եւ ամէն մէկ իշխանին իր երկիրը կառավարելու կերպին վրայ զանազան ընդհանուր օ-

րէնքներ ու սահմաններ կային, որոնցմէ ամենեւին չէին կրնար խոտորիչ:

Այսպիսի առանձին՝ կայսրութեան օրէնքները չէր կրնար փոխել կամ նոր օրէնք տալ, հապա աւագանւոյն հետ մէկտեղ, որ է ըսել՝ օրէնսդիր իշխանութիւնը կայսեր եւ աւագանւոյն ձեռքն էր: Քանի մը աւարի մէջ մը կայսեր որոշման համեմատ՝ կայսրութեան երեւելի մէկ քաղքին մէջ աւագաժողովը կը գումարուէր, կամ աւագանին (որոնց մէջն էին նաեւ ազատ քաղաքաց պատգամաւորները) խորհրդի կը ժողովուէր, եւ հոն տէրութեան ընդհանուր գործքերուն վրայ խօսուելէն ետեւ՝ առաւելութեամբ կամ բաղճութեամբ քուէից որոշուածը՝ կայսերութեան օրէնք կը սեպուէր: Այսպիսի ալ աւագաժողովին մէջ կը մտնէր ու գահերէց կը նստէր: Բայց թէ ինք եւ թէ իշխանները անձամբ գալու տեղ՝ կրնային տեղերնին փոխանորդ կամ պատգամաւոր խաւրել, որովք զիրենք խաւրողներուն ձայնն ու քուէն կ'ունենային:

Իսկ բոլոր կայսրութեան ընդհանուր գործադիր իշխանութիւնը՝ միայն կայսեր ձեռքն էր: Բայց աս իշխանութիւնը մանաւանդ վերջին ատենները սաստիկ տկարացած էր, այնպէս՝ որ կնիստ ըսուիլ թէ ամէն մէկ իշխան իրրեւ բացարձակ ու անկախ տէր ուզածը կ'ընէր, չէ թէ միայն իր երկրին հապա նաեւ բոլոր կայսրութեան նկատմամբ: — Աս կայսերական իշխանութեան տկարանալուն շատ պատճառներ նպաստած էին, որոնց գլխաւորներէն մէկն էր նոյն իշխանութեան՝ ընտրութեամբ ըլլալը: Կայսր մեռնելուն պէս՝ կայսերութեան ետեւէ ըլլողները կը սկսէին կայսրընտիրներուն խոստմունքներ ընել, իրարու դէմ նենգութիւններ բանեցընել: Կայսրընտիրներն ու աւագանին ալ նոյն ատենները իրենց անձնական իշխանութիւնը մեծցընելու համար զանազան պահանջմունքներ կ'ընէին, զորովք հասարակօրէն կ'ընդունէին ալ: Ասով գրեթէ ամէն անգամ կայսր ընտրուած ատեն՝ աւագանին նոր նոր իրաւունքներ ձեռք կը բերէր, եւ կայսրական իշխանութիւնն ամէն անգամ աւելի կը տկարանար: Դարձեալ շատ անգամ կայսրընտիրները՝ առանց տէրութեան ընդհանուր բարւոյն միտ դնելու՝ իրենց անձնական շահին համաձայն սեպած մարդիկնին կ'ընտրէին. օրինակի համար զԿարթոս Ե. ան պատճառաւ ընտրեցին, որովհետեւ անիկա ու

րիշ տեղ ընդարձակ տերութիւն ունենալով, չէր կրնար Գերմանիայի գործքերուն աղէկ միտ դնել, որով իրենք ուզածնին կրնային ընել: Ասկից ալ զատ ան ցեղերը՝ որոնց մէջէն հասարակօքէն կայսր կ'ընտրուէր, իրարու դէմ մեծ թշնամութիւն կամ գոնէ նախանձախնդրութիւն կ'ունենային, եւ երբ որ մէկ ցեղին կայսր կ'ընտրուէր, մէկալ ցեղերուն իշխաններն իրարու հետ միաբանելով՝ տիրող կայսեր ցեղին դէմ կը գործէին եւ անոր ազդեցութիւնը ակարացընելու կը ջանային: — Այսպէսական իշխանութեան տկարանալուն աս ալ շատ կ'օգնէր որ կայսրը աննկ ընդարձակ երկրի մը համեմատ բանակ ու զօրք չէր ունենար, հապա թէ որ Գերմանիայի մէջ երկիր ու տերութիւն ունեցող իշխան մըն էր նէ՝ կայսր ըլլալէն վերջն ալ միայն այնչափ զօրք կ'ունենար՝ որչափ որ կայսր չեղած իր առանձին երկրին մէջ ունէր. իսկ թէ որ ուրիշ Գերմանիայէ դուրս երկրի մը իշխան էր նէ՝ ան իր անձնական գերմանացի չեղած զօրքը կայսրութեան երկրին մէջ չէր կրնար խոթել: Ուստի եւ հարկ ունեցած ատեն՝ պէտք էր որ աւագանւոյն գիմէր եւ անոնցմէ զօրք ուզէր, որոնք թէպէտ եւ պարտաւոր էին տալու, ինչպէս որ վերը ըսինք, բայց ան ալ ստոյգ է որ միայն ուզած ատեննին կու տային, եւ չուզած ատեննին՝ միշտ իրենք զիրենք արդարացընելու պատճառանքներ կրնային գտնել: — Վերջին ժամանակներն ուրիշ չարիք մ'ալ աւելցաւ, որն որ վերը յիշատակեցինք. այս ինքն թէ կայսրը Գերմանիայէն դուրս ընդարձակ երկիրներ ունենալով՝ գրեթէ միշտ կայսրութեան երկիրներէն դուրս կը մնար, եւ իր բացակայութեան ատեն՝ ամէն մարդ ուզածը կ'ընէր: Աս մեծ չարիքին առջեւ քիչ մ'առնելու համար՝ հառաքար-նիւն անուամբ զանազան իշխաններէ կազմուած ժողովք մը դրին Ռեկենսպուրկ քաղաքը. բայց յայտնի է որ աս ալ բոլորովին անզօր ու տկար բան մըն էր, եւ ամենեւին գործք մը գլուխ չէր կրնար հանել: — Ասոր վրայ շատ անգամ ան ալ կ'աւելնար որ կայսրը դրսի երկիրներու հետ պատերազմ ընելու ստիպուելով՝ չէր կրնար Գերմանիայի իրաւութեանց ինչպէս որ պէտք է նէ՝ միտ դնել, միանգամայն իշխաններէն զօրաց օգնութիւն առնելու կարօտութիւն ունենալով՝ կը ստիպուէր ուզածէն ու պաշտճ եղածէն շատ աւելի իրենց զինանք:

Լճդէն ինք իրմէ կը հետեւի թէ որչափ որ մէկ կողմանէ կայսեր իշխանութիւնը կը տկարանար, այնչափ ալ մէկալ կողմանէ աւագանւոյն իշխանութիւնը կը մեծնար ու կ'ընդարձակէր: Այսպէսով կամաց կամաց ամէն մէկ իշխան ինքը զինքը կատարեալ բացարձակ, անկախ եւ ինքնագլուխ տէր սեպելով՝ կը համարձակէր ամէն ուղածն ընել, առանց ամենեւին միտ դնելու ոչ կայսեր իշխանութեան, ոչ պետութեան օրէնքներուն, ոչ ալ իրմէ տկարներուն իրաւանց: Մինչեւ իրարու երկիր ասպատակութիւններ, աւարառութիւններ, եւ մէկը մէկային հետ կարգաւորեալ պատերազմներ կ'ընէին: Եւ թէպէտ չիղկնար քսուիլ որ ամէն գերմանացի իշխան աս աստիճանի յանդգնութեան հասած էր, եւ թէ նոյն չարիքները ամէն տառն հաւասարապէս կը գործուէին, բայց աս ալ ստոյգ է որ մեծ մասը նոյն կերպով կը վարուէր. մանաւանդ թէ ոմանք ալ կային որ ասոնցմով գոհ չըլլալով՝ աւելի մեծագոյն անիրաւութիւններ ու չարիքներ կը գործէին: Եւ գլխաւորաբար ասպետները աս տեսակ անիրաւութեանց եւ յափշտակութեանց մէջ ամէն չափն ու սահմանը կ'անցնէին: Հասերը կային որ դիպուածական յափըտակութիւններէ եւ սպանութիւններէ զատ՝ իրենց դղեակներն աւաղակներու պէր դարձնելով՝ ճամբաներուն վրայ կարգաւորեալ աւաղակութիւն կ'ընէին: Ո՛չ ինչք ապահով էր, ոչ պատիւ, ոչ կեանք, որովհետեւ աս ասպետաց աչքին առջեւ ամենեւին սուրբ բան մը չկար:

Ստոյգ է 1494ին Մաքսիմիլիանոս Ա. Դաւաւորական իշխանութիւնն ի գործ դնելու համար՝ Կայսերական սենեակէ դատաստանարանը կամ Կերտոյն դատաստանարանը դրած էր (Ֆրանքֆուրդ քաղաքը: Ետքը Շփայեր փոխադրուեցաւ), որն որ աւագանւոյն մէջ եղած վէճերն ու խնդիրները կը քննէր, կայսերական իշխանութեան եւ պետութեան օրինաց դէմ յանցանք ընող իշխաններուն վրայ պատիժներ կը դնէր. բայց յայտնի է որ իր որոշմունքները մտիկ ընող շատ քիչ կը գտնուէր, որովհետեւ որոշածն ի գործ դնել տալու զօրութիւն չունէր:

Ըստ ինքեան կը տեսնուի որ ինչպէս դիւրին էր ասանկ միջոցի մէջ գանուող երկիր մը յեղափոխութիւն հանել, եւ թէ փոքր պատճառ մը ինչչափ մեծամեծ շփոթութիւններու առիթ կրնար տալ: Բայց ուրիշ միտ դնելու քանի մը բան ալ

կայ, որմէ իսկզբան ըսածնիս՝ աւելի կը հաստատուի, այս ինքն թէ աս ելած շփոթութիւնները ինչո՞ւ կրօնական կերպարանք ունեցան : — Եկեղեցական իշխանաց Գերմանիայի մէջ ունեցած աշխարհական իշխանութիւնը՝ զիրենք ատեն ի կ'ընէր գրեթե անորաբար ան ազնուականներուն կամ ասպետներուն, որոնք կամ անոնց աշխարհական իշխանութեան տալէն էին, եւ կամ երկիրնին՝ անոնց տէրութեան երկրին մօտ էր : Եւ թէպէտ աս ազնուականներն ու ասպետները՝ բուն աշխարհական իշխաններն ալ կ'ատէին եւ անոնց ալ թշնամի էին, բայց որովհետեւ շատ դժուարին էր անոնց իշխանութիւնը յափշտակել, եւ գիտէին որ մէկու մը դէմ ելլեննէ՝ զամէնքն ալ կամ շատերը իրենց դէմ կը յարուցանեն, ուր որ եթէ եկեղեցականներուն դէմ ելլէին նե՛կը յուսային որ գուցէ նոյն իսկ աշխարհական իշխաններէն օգնութիւն կը գտնեն, անոր համար միշտ ամէն կերպով կը ջանային զեկեղեցական իշխանները հպատակներնուն առջեւն ատեն ընել, անոնց դէմ գրուածներ դուրս կը հանէին, երբեմն երբեմն ալ երկիրներնուն մէջ փոքր ասպատակութիւններ կ'ընէին : Դարձեալ ան մեծ քաղաքները՝ որոնք եկեղեցական իշխանաց իշխանութեան տակն էին, ամէն կերպով ետեւէ կ'իյնային որ նոյն ժամանակուան կառավարութեան կերպը փոխուի, որպէս զիրենք անոնց իշխանութեան տակէն ելլելով ինքնագլուխ ըլլան, եւ ուրիշ ազատ քաղաքներուն պէս՝ պետութեան անդրամիջական աւագանւոյն հաւասար սեպուին : — Ասկից զատ՝ որովհետեւ եպիսկոպոսարաններէն ու արքայարաններէն ոմանք մեծ հարստութիւն ունէին, անոր համար իշխաններն ու ասպետները, մանաւանդ անոնք՝ որոնք իրենց շուայլութեամբն ու անառակութիւններովը հայրենական ինչքերնին վատնած էին, եւ կամ անոնք՝ որոնց հարստութիւնը չէր հաւասարեր նոյն ժամանակները ձեռք ձգած իշխանութիւններնուն, մեծ փափաքով յարմար առթի մը կը սպասէին որ նոյն եկեղեցական ինչքերն յափշտակեն :

Ըստ ատեղութիւնը վերջին ժամանակները մասնաւոր պարագայով մը արտաքոյ կարգի սաստկացած էր : — Շատ կայսրներ ջանացած էին որ յափշտակիչ եւ աւաղակաբարոյ ասպետներուն չարագործութիւնն արգելէն . բայց անկարելի եղած էր : Սակայն վերջին ատենները Մաքսիմիլիանոս Ա. գլխաւորաբար

եկեղեցական իշխաններուն յորդորելովն ու ետեւէ իյնալովն՝ անոնց սաստիկ սանձ գրած, եւ ըրած անկարգութիւններնուն գէմ խիստ օրէնքներ հրատարակած էր: Ասով նոյն ասպետներն ու իրենց նման եղող իշխանները եկեղեցական իշխանաց գէմ վերջին աստիճանի կատղեցան, եւ միակերպ հնարք կը խնդրէին թէ անոնցմէ վրէժ խնդրելու եւ թէ անոնց ինչքովն իրենց դատարկ քսակները լեցընելու: Իրենց վախճանին հասնելու եւ ժողովուրդն ալ իրենց կողմը վատարկելու համար՝ անակ կը ձեւացընէին որ աս իրենց չարագործութեանց դրուած սանձը գերմանական ազատութեան գէմ է, կոյսոն ու եկեղեցականք իրենց վրայ բռնաւորութիւն կ'ընեն: Աերջապէս կամաց կամաց կը պատրաստուէին սաստիկ յեղափոխութեամբ մը առջի վիճակնին նորէն ստանալու: Ուստի երբ որ Ղուտեր ելաւ նէ՝ ասոնք զինքն իրեւ իրենց յառաջամարտիկը սիրով ընդունելով, եւ իբրեւ իրենց վախճանին հասնելու մէկիկ միջոց ձեռք առնելով՝ ամէն կերպով անոր օգնութիւն ըրին: Նոյնպէս Նորոգիչն ալ տեսնելով որ անոնց հետ միանալուն պէս՝ ամէն բան կրնայ ընել, հոգւով եւ մարմնով ինքը զինքն անոնց տուաւ, անոնց ատելութիւնն աւելի գրգռեց եւ ցանկութիւններնուն առջեւը՝ յուսացածներնէն աւելի մեծ խայծ դրաւ: Եւ պսպէս իրարու թեւ թիկունք ըլլալով՝ ան փոքր վէճն պնդէս մեծ ցուցին ու տարածեցին:

Գ Ի Ր Վ Ե

ԼՈՒՏԵՐԻ ԾՆԸՆԴԵՆԷՆ

ՄԻՆՁԵՐ

ՎԱՐԴՊՈՒՐԿԷՆ ԵԼԼԵԼԸ

1483—1522

Գ Ի Ր Վ Ե

ԼՈՒՏԵՐԻ ԾՆԱՆԴԵՆԷՆ ՄԻՆՁԵՒ ՎԱՐԴՊՈՒՐԿԷՆ ԵԼԼԵԼԸ

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե

Քուտեր մինչև ներողութեանց վեճը

Լուտերը ծնունդն ու պայտափնէն: Ուսում սորվելու համար Մալ-
դեպուրէ, Այդելսի ու Էրֆուրդ կ'երթայ: Վաճկ էր Ժպնէ, իրմաւոր
ու բահանայ կ'ըլլայ: Վերդենպերէ երթալն ու քիլիստֆայտի տն
սարսա գրողէն: Հասն էր իրիտի, ու եր Գառնալին երբս սարսա-
ժաբանութեան վարդապետ կ'անուանուէ: Լուտերին ունեցած ներքին
խառնութիւններուն պարծաւը:

1483 — 1517

ՄԱՐՏԻՆՈՍ Լուտեր 1483ին Նոյեմբերի 10ին Սաքսոնիայի
Այսլեպէն քաղաքը ծնաւ: Հօրը անունը Յովհաննէս Լուտեր
էր, իսկ մօրը՝ Մարգարիտա Լինդեման, որոնք թէպէտ աղքատ
ու գեղացի, բայց կ'երեւայ որ պարկեշտ ու առաքինի մարդիկ
էին, եւ միանգամայն ան ժամանակին ու վիճակներնուն նե-
րածին չափ՝ ուսման սէր ունէին: Անոր համար ալ մեծ փոյթ
ունեցան որ Մարտինոսը չէ թէ միայն աստուածպաշտութեամբ
մեծցրնեն, հապա նաեւ ետեւէ ինկան որ ուսմանց մէջ ալ ա-
զէկ կրթուի:

Սարտինոսին ծնանելէն մէկ քանի ամիս ետքը ծնողքը
տեղերնէն ելան ու Մանսֆելտ գացին: Հոն երբ որ տղան քիչ
մը մեծցաւ, սկսան զինքը քաղքին դպրոցը խրկել. բայց ինք
հրջափ կամապաշտ ըլլալը՝ ան ատենէն կը ցուցըներ, ու վիզը
լծի տակ ձգել չէր ուզեր: Եւ որովհետեւ ծնողքը իսկզբանէ

1. Ինչպէս որ հաւատք չէր ըն-
ծայեր ու չէր յիշեր մէկ քանի ան-
շան ուղղափառ հեղինակներու՝ Լու-
տերի ծննդեան ժոյ պատմած քա-
նի մը այլանդակ ու անճոռնի գէպ-
քերը, զորոնք բոլոր անուանի ուղ-
ղափառ հեղինակներն ալ բանի տեղ
չդնելով՝ չեն յիշեր կամ կը հերքեն,
պայտէս ալ աւելի ծիծաղելու եւ
արհամարհելու քան թէ յիշելու
արժանի կը ռկանք շատ բողոքող
հեղինակներուն (որոնց մէջ նաեւ
քանի մը երեւելիներ ալ կը գրա-
նուին) իր ծննդեան ժոյ պատմած
զարմանալի հրաշքներն ու արտաքոյ

կարգի նշանները, եւ իր ժոյ եղած
տեղիւքներն ու մարգարեութիւննե-
րը, զորոնք Լէօշեր (Գործածութեան
Սառն, Մասն Ա. է Լ 145...) մէկիկ
մէկիկ կը գնէ: Բայց քիչ մը ետքը՝
իր ժոյ եղած մէկ տեղիւքը պիտ'որ
պատմենք, որմէ՝ հոստեղը յիշատա-
կածներնու ինչպէս բան ըլլալը կ'ի-
մացուի:

2. Նոյն տեղը քանի մը տարի
վերջը չէ թէ միայն չափաւոր ընդի-
տեր եղան, հապա նաեւ Յովհ.
Լուտեր քաղաքացւոց առջեւը մեծ
պատիւ ստանալով՝ քաղքին կուսա-
վարութեան գործքերուն մէջ մտաւ:

աս մոլութեան դարման տանիլ կ'ուզէին եւ հետը շատ անգամ խստութեամբ կը վարուէին, երբեմն երբեմն ալ կը ծեծէին, անոր համար անգամ մը տղան ձգեց տնէն փախաւ 3: Ինք ետքը շատ անգամ իր ծնողացը խստութեան վրայ կը տրտնջէր, ըսելով որ թէպէտ զիս կը սիրէին եւ ըրածնին իմ բարոյս համար կ'ընէին, բայց հետս չափէ դուրս խստութեամբ կը վարուէին, ու տուած պատիժներնուն մէջ պատշաճ չափը չէին պահեր: Տեղ մ'ալ վանք մտնելուն պատճառը՝ ծնողացը խստութիւնը կը ղենէ 4: Աս խստապարանոցութիւնն ու կամեապաշտութիւնը գպրոցին մէջն ալ շատ անգամ ցուցընելուն համար՝ հոն ալ ծեծ կ'ուտէր, անգամ մը մինչեւ կէսօր տասնուհինգ անգամ ծեծ ուտելը՝ ետքը ինք բերնովը բարեկամներուն կը պատմէր 5:

Վանի մը տարի ասանկ յառաջ երթալէն ետեւ՝ երբ որ Մարտինոս տասնուչորս տարւան եղաւ՝ հայրը ուզելով որ բարձրագոյն ուսմանց զբաղի, առաւ զինքը Մակտեպուրկ քաղաքը փրանկիսկեանց դպրոցը խաւրեց (1497), ուր որ աղքատ տղոց առանց ստրկի ուսում կը տարվեցընէին: Բայց որովհետեւ, վերը ըսածներնուս պէս, ծնողքը դեռ նոյն ատենները աղքատ էին, անոր համար հարկ եղաւ որ Մարտինոս հոնտեղը մուրաւով իր ապրուստը հոգայ. ուստի փողոցներու մէջ պտրտելով՝ պղտիկութենէ սորված երգերը տներուն առջեւ կ'երգէր, նոյնպէս շատ անգամ ալ եկեղեցւոյ մէջ հոգեւոր երգեր կ'երգէր, որով քիչ մը ստակ ձեռք կը բերէր: Սակայն հաղիւ տարի մը աս կերպով կրցաւ Մակտեպուրկ ապրիլ. ետքը բաւական ողորմութիւն չգտնելով՝ ելաւ Թուրինգիայի Ալդենսա քաղաքը գնաց, ուր որ մօրը ազգականները կային, եւ հոն ալ փրանկիսկեանց դպրոցը մտաւ: Ա'երեւոյ որ ազգականները չուզեցին կամ չկրցան իրեն օգնութիւն ընել, ինչու որ հոն ալ ստիպուեցաւ Մակտեպուրկ ապրածին պէս ապրիլ: Բայց աս կողմանէ բախտը նոյն վերջին քաղքին մէջ աւելի բանեցաւ. օր մը ըստ սովորութեան տան մը առջեւ ողորմութիւն առնելու համար երգած ատեն՝ պատուհանը կին մ'ելաւ, ու երգածը մոիկ ընէլէն ետեւ՝ քիչ մը ստակ վար նետեց: Լուտեր՝ իրեն ան բարերարութիւնն ընողը տեսնելու եւ շնորհակալ ըլլալու համար աչուրները վեր վերցուց. իսկ կինը՝ որ նորահասակ որբեւարի մըն էր, ձեռքը նշան ըրաւ որ վեր գայ, եւ անկէ ետեւ քովը պահեց ու հետը սեղան կը նստեցընէր: Աս որբեւարիին սեղանին վրայ ու անոր բերնէն սորվեցաւ նորոգիչը ան աշխարհային

3. Խօսք սեղանայ, լատ. Հոս. Բ. 490. Բ:

4. Աս խօսքերը Կուստու ֆիգեր (Գլ. Ա. 6.) բառ առ բառ կը բերէ:

5. Խօսք սեղանայ, լատ. Հոս. Բ. 414: Ռաբէ, Գիւրք Բ. Գլ. Ա.

Հոս. Ա. 398: Ռաբէպերի, Գլ. Ա. Համ. Բ.

ու անվայել ոտանաւորը, որն որ ետքը միշտ բերանն ունէր, ու իր աստուածաշնչին թարգմանութեան Առակաց գլքին Լ. գլխին եզերքը գրեց. այս ինքն թէ “Երկրիս վրայ կանանց սիրոյն պէս սիրելի բան մը չկայ, թէ որ մէկու մը վիճակելու ըլլայ”, 6: — Մարտինոս աս քաղաքը երեք տարիի չափ կեցաւ. դպրոցը գլխավորաբար քերականութիւն ու լատիներէն լեզու կը սորվէր. իսկ տունն եղած ատենները՝ իր գեղեցիկ երգերով և բարերարը կը զբօսցնէր. եւ որովհետեւ երաժշտութիւնը շատ կը սիրէր, անոր համար որբեւարին իրեն քանի մը նուագարաններ գնեց, որոնք առանց վարպետի սորվեցաւ:

Ղուտեր անգամ մը ուսմանց քաղցրութիւնը ճաշակելէն ետեւ՝ ալ ինքը զենքը բոլորովին ուսում ու գիտութիւն սորվելու տուաւ. եւ աւելի եւս յառաջանալու համար՝ ելաւ Էրֆուրդ գնաց (1501) ու նոյն քաղքին անուանի համալսարանը մտաւ: Հայրն ալ աս բանին չէ թէ միայն սիրով հաւանութիւն տուաւ, հապա ան ժամանակները բաները քիչ մը շիտկած ըլլալով՝ իրեն ստակ ալ կը խաւրէր: Մարտինոս հոնտեղը իսկզբան բոլորովին փիլիսոփայութեան ետեւէ եղաւ, կամ “յօթը ազաաական արուեստները սորվեցաւ, որոնք որ հիմա փիլիսոփայական գիտութիւնը կը կացուցանեն”, 7: Շատ անգամ Լատինացւոց երեւելի մատենագիրները կը կարդար, երբեմն երբեմն ալ լատիներէն աստուածաշունչ: Փիլիսոփայութիւնը լմնցնելէն ետեւ՝ փիլիսոփայութեան 8 կամ ազատական արուեստից 9 վարդապետ անուանուեցաւ (1503), եւ ետքը սկսաւ իրաւագիտութիւն սորվիլ: Աս գիտութիւնը սորվելու ստիպեցին զենքը թէ հայրը եւ թէ իր բարեկամները, յուսալով որ իր սուր ու յաջողակ մտքը երեւելի կ'ըլլայ:

Ուսման զբաղելու ատեն Լուտեր միշտ խղճի անհանգստութեան մէջ կ'ընար, որով եւ վիճակին վրայ գոհ չէր. բայց աս ատենները պատահած մէկ երկու դէպքէն շարժելով՝ իր վիճակը բոլորովին թող տուաւ 10: Նախ՝ համալսարանի ընկերներէն մէկը՝ որուն հետ շատ սիրով կապուած էր, սպաննուեցաւ. Լուտեր ասով արդէն պլպլած էր, մէյ մ'ալ քիչ մը

6. Խօսք *ոեղանոյ*, 442: — Ուսմանորին սկզբնագիրն աս է.
Nichts liebers ist auf Erden,
Denn Frauen Lieb' wem sie mag zu
Theil werden.

որուն բառ աս բառ թարգմանութիւնն է վերը գրածին, եւ ուրիշ իմաստ հանելն անկարելի է: Անոր համար չեմ գիտեր աս խօսքն ինչպէս կ'ընայ առանկ թարգմանուիլ.

“Բան մը չկայ երկրի վրայ այնչափ քաղցրագոյն՝ որչափ Բարեպաշտն իւր ինքը”, Ինչպէս որ կը թարգմանէ մէկը, Պատմ. Ժ. Գ. Դարաւ Բարեկարգ. Հատ. Ա. 10:

7. Կուսաաւ Ֆրեյեր, ԳԼ. Բ. 16:

8. Մեկնութիւն, էջ 5:

9. Մատենիտ, ճառ Ա. 4. Բ:

10. Նոյնը, ճառ Ա. 4. Բ: Մեկնութիւն, էջ 6:

եղբոր անտառի մը մէջէն անցնելու ատեն՝ յանկարծ մորկի մը բռնուեցաւ, եւ «Աս մորկին մէջ... իբրեւ բարկութեան ու վրէժխնդրութեան Աստուածը տեսնելով», ¹¹ ու սաստիկ վախնալով՝ մէկէն ուխտ ըրաւ որ Աստուած զինքը ան վտանգէն ազատելու ըլլայնէ, աշխարհք թողու եւ վանք մանէ. «Որպէս զի, կ'ըսէ Մաթեոսիոս ¹², հոն Աստուծոյ ծառայէ... ու կրօնաւորական սրբութեամբ՝ յաւիտենական երջանկութեան հասնի», Գանի մը օր ետքը դրած ուխտը կատարել ուզելով՝ առանց յառաջագոյն ծնողացը բան մ'ըսելու, վարդետներէն եւ ընկերներէն ծածուկ գիշեր մը համալսարանէն ելաւ, եւ գնաց նոյն Էրֆուրդ քաղքին Օգոստինեան կրօնաւորներուն վանքը մտաւ (1505): Երկրորդ օրը երբ որ վարպետները բանն իմացան, կասկածելով որ չըլլայ թէ ըրածը երիտասարդական փոփոխամտութեան գործք մ'ըլլայ, մարդ խըրկեցին որ երթան զինքը համոզեն որ վանքը թողու եւ առջի վիճակը դառնայ. բայց Լուտեր եւ ոչ հետեւին խօսիլ ուզեց: Հայրն ալ երբ որ ըրածն իմացաւ, սաստիկ բարկանալով՝ իրեն խիստ թուղթ մը գրեց, որ աս մէկէն ի մէկ վախէն մտքին մէջ ինկած խորհուրդը մէկդի ձգէ, եւ առջի ուսմունքը յառաջ տանի ¹³: Բայց ամէն բան փռւած գնաց. ամենեւին բան մը կարող չեղաւ զինքը միտքը դրածէն խախտել: — Թէպէտ եւ Լուտեր ան ժամանակը իր առաջադրութեան մէջ պայտէս հաստատուն ու յօժար կ'երեւար, բայց ետքը ինքը աս բանիս վրայ հօրը պայպէս կը գրէ. «Հիմա տասնուվեց տարի է որ ես առանց քու գիտնալուդ եւ քու կամացդ դեմ՝ կրօնաւոր եղայ. դուն իմ տկարութեանս վրայ հոգ կ'ունենայիր... բայց ես քեզի կ'ըսէի որ երկնից ահագին յայտնութեամբը կանչուած եմ: Ինչու որ ես յօժարութեամբ ու կամօք կրօնաւոր եղած չէի... հապա յանկարծակի վախէ եւ մահուան անձկութենէ պաշարուելով՝ բռնի ու ստիպուած ուխտ ըրի:... Սակայն աս ուխտը բան մը չէր արժեր. ինչու որ ես անով ինքը զինքս իմ ծնողացս իշխանութենէն ու կամքէն դուրս կը հանէի...: Եւ աս ուխտիս Աստուծոյ չըլլալը՝ չէ թէ միայն անկից յայտնի է որ ձեր իշխանութեանը հակառակ էր, հապա անկից ալ որ սրտանց ու կամքով եղած չէր», ¹⁴:

Աս բաներուն համար զարմանք չէ որ համալսարանն ունեցած խղճի անհանգստութիւններն ու նեղութիւնները վանքին

11. Ռախէ, Գիրք Բ. ԳԼ. Ա. Հաս. Ա. 295:

12. Ճառ Ա. 4. Բ:

13. Մաթեոսիոս, Ճառ Ա. 4. Բ: Սեքենսուրթ, Գիրք Ա. Համ. Ը. 19:

14. Կրօնաւորական ուխտերու դեմ լատիններէն լեզուաւ գրած ու հօրը նուիրած գրքին յառաջադրութեան մէջ. Գարծք Լուա. Լատ. Հաս. Բ. 284. Բ. 285:

մէջ չդադրելէն զատ՝ սաստկացան ալ: Վանք մանելէն սկսած՝ միշտ ահու գողու մէջ էր, միշտ սպաննուող ընկերին մահը աչքին առջեւը կու գար: Շատ անգամ քնոյ մէջ իրեն անանկ կ'երեւար որ ընկերը յարութիւն առեր եկեր է որ զինքը ապաշխարութեան յորդորէ: Միշտ անանկ կը կարծէր որ Աստուած իր բարկութեան կայծակունքը վրան պիտի թափէ, ուստի եւ Աստուծոյ սրտմտութենէն ազատելու համար՝ անդադար աղօթք կ'ընէր, պահք կը պահէր, մաքմինը կը ճնշէր, եւ ամենեւին իր անձին հանգիստ չէր տար¹⁵: Մանաւանդ սատանաներէն շատ կը վախնար, եւ ձեռքերնէն ազատելու համար աղօթից կը դիմէր: Օր մը պատարագ տեսնելու ատեն՝ երբ որ քահանան աւետարանին աս խօսքը կը կարդար. «Եւ հանէր (Յիսուս) դեւ մի համր, և ուտեր ան աստիճան զարհուրեցաւ, որ ես չեմ, ես չեմ, պողալով՝ սկսաւ փախչիլ¹⁶:

Եւ այն իսկ կրօնաւորական վիճակն ու նորոնծայութիւնն ալ իրեն շատ դժուարին կու գար. ինչու որ իր հպարտ ու փառասէր բնութեանը սաստիկ դէմ էին ան խոնարհութեան գործքերը՝ որոնք որ իր վիճակին համաձայն հարկ էր որ գործէր. մանաւանդ որ մեծերը վրան հպարտութեան նշաններ տեսնելով՝ իրմէ ուրիշներէն աւելի կը պահանջէին, որպէս զի անարգական գործքեր կատարելով՝ խոնարհութեան մէջ կրթուի: Պէտք էր որ սենեակներն ու սրահները ալէր, եկեղեցւոյն դռները բանար ու գոցէր, ժամացոյցները լարէր, փողոցներն ու հրապարակները ելթար մուրանար, եւ ուրիշ ասոնց նման ստորին գործքեր գործէր: Լուտեր ասոնք չկրնալով տանիլ եւ իրեն նախապէս սեպելով՝ քաղքին համալսարանին վարդապետներուն եւ ուսուցիչներուն դիմեց, ու անոնց միջնորդութեամբ մանաւանդ թէ ստիպելով՝ առաջնորդները ալ անկէ ետեւ զինքը ասանկ գործքերու չէին գործածեր¹⁷:

Եւ որ նորոնծայութեան ժամանակը լմնցաւ, Լուտեր ըստ սովորութեան կրօնաւորական ուխտերը դրաւ (1507), եւ անկէ ետեւ աստուածաբանական ուսմունքը աւելի փութով յառաջ կը տանէր, ու դպրոցական աստուածաբաններուն

15. Առնց վաղ ինչ պոպէս կը դուռնէ. «Սաղպ է որ ես ջերմաւոր կրօնաւոր մըն էի, եւ իմ կարգին պարտքերը անաւել խոտութեամբ կը պահէի, որ չեմ կրնար ըսել: Թէ որ կրօնաւոր մը կրօնաւորութեան գործքերով երկինք գացած է նէ՝ պէտք էր որ ես ալ երթայի: Վասն զի ըրածներն աւելի երկայն աւելին նէ, աղօթքով, հըս-

կումով, կարգալով եւ ուրիշ աշխատութիւններով ինքը զինքն մինչեւ մահուան աստիճանի հասնելու չափ կը նեղէի: Աստուծոյ ֆէյքի, ԳԼ. Բ. 28:

16. Լինդես, ի վարդ Լուտերի, էջ 4. առ Օտենի, Հատ. Ա. ԳԼ. Ա. 12:

17. Մաթեիոս, Ճառ Ա. 5: Ունեպերկ, ԳԼ. Ա. Համ. Գ:

գրուածները կը կարդար: Քիչ մը վերջն ալ քահանայ ձեռնադրուեցաւ: Քահանայ ըլլալէն ետեւ՝ դեռ առջի պատարագը չըրած՝ բարեկամներէն մէկուն պսպլէս կը գրէ. «Աստուած փառաւորեալը, որ իր ամէն գործքերուն մէջ պրանչելի է, իր անսահման ողորմութեամբը զիս ողորմելի ու տառապեալ մեղաւորս կանչեց եւ ասանկ կարգի արժանի ըրաւ: Ես ալ Աստուծոյ աս մեծ բարերարութեան՝ ձեռքէս եկածին չափ՝ կ'ուզեմ երախտագէտ ըլլալ ու ինծի յանձնուած պաշտօնն աղէկ կատարել: Աղօթք ըրէ ինծի համար որ զոհս կամ պատարագս Աստուծոյ աչացը հաճելի ըլլայ», 18: — Առաջին անգամ պատարագ ըրած ատեն (1507ին, Մայիսի 2ին), երբ որ քահանայագործելու մօտ էր, վրան այնպէս սաստիկ վախ ու խռովութիւն մը եկաւ, որ եթէ առաջնորդն արգելած չէր ըլլար նէ, կ'ուզէր պատարագը կիսկատար թողուլ ու եկեղեցիէն դուրս փախել 19:

Առտեր քահանայ ըլլալէն ետեւ՝ առջինէն աւելի հոգեւոր կրթութիւններու եւ ուսմանց ետեւէ ինկաւ. բայց անոնցմէ համ մը չէր առներ: Միշտ խղճմտանքը զինքը կը տանջէր իւրեւ թէ մեծ մեղաւոր է, որով շատ անգամ յուսահատութեան խորհուրդներու մէջ կ'իյնար 20: Աս ներքին անհանգստութիւններն ու խռովութիւնները առողջութեան վրայ ալ մեծ ազդեցութիւն մ'ընելով՝ կամաց կամաց ոյժը կը նուազէր, մարմինը կը հիւծէր կը մաշէր ու երեսին գոյնը կը նեւաէր: Առաջնորդներն ու ընկերները իրեն խրատ կու տային որ ատանկ մտածմունքները մտքէն հանէ, եւ Աստուծոյ ողորմութեան ու Քրիստոսի արդեանցը վստահի. բայց աս ամէն խրատները վրան ազդեցութիւն մը չէին ըներ 21: Շատ անգամ բոլոր գիշերը

18. Ա. ԿՍԽԱՍ. Ֆիցերի, ԳԼ. Բ. 29. եւ առ Օտենի, Հատ. Ա. ԳԼ. Ա. 14:

19. Խօսք սեղանոյ, Լատ. Հատ. Բ. 13, 14:

20. Առտեր ինքը աս բանս կը խոստովանի իր մէկ քարոզին մէջ: Յիս. — Ռոմիէի, Գիւր. Բ. ԳԼ. Ա. Հոգ. Ա. 296:

21. ԿՍԽԱՍԸ Ֆիցեր, ԳԼ. Բ. 31: — Բէանք (Գիւր. Ա. Հոգ. Ա. 55—57.) կը պատմէ որ Սդաւփից (Գեորգիանայի Օգոստինեանց դաւառապետը) Առտերին բնակած վանքը դալով եւ անոր արամութիւնը տեսնելով՝ ոկսաւ հեռը մեծ բարեկամութեամբ վարուիլ, եւ կամաց կամաց զինքը հոն բերաւ որ, կ'ըսէ, «Խոստովանալի մէջ ոխաբ ըրողութիւն իրեն բանայ»: Առով առիթ

դանելով՝ զինքը աղէկ մը իրատեց, մտած ճամբուն մէջ աղէկ յառաջանալու միջոցները ցուցուց, եւ հօր մը պէս իրեն յայտնեց որ աս կրած փորձութիւնները չէ թէ միայն իր յառաջգործութեան կ'օգնեն, հապա միանգամայն Աստուծոյ իր վրայ ունեցած մասնաւոր խնամքը նշան են. որովհետեւ Աստուած շատ անգամ ասանկ փորձութիւնները անանկ մարդիկներու կը խաւրէ, ըսաւ, որոնք որ իրեն գործիք ընտրած է իր մասնաւոր դիմանալները կատարելու: Եւ իրեն հասկըցուց որ առնոցմէ կրնայ հետեւցնել թէ պէտք է որ Աստուած զինքը արապոյ կարգի բանի մը համար ընտրած ըլլայ: Եւ առանձինն իրատեց որ նոյն ատենէն ան ամէն բանին պատարասուի, որուն որ Աստուած զինքը

արթնացավ կ'անցնէր, ստէպ ժամերով եկեղեցւոյն մէջ ծնկի վրայ ինկած ու ձեռուները վեր վերցուցած՝ աչուներէն արցունք թափելով՝ արթն կ'ընէր: Առտու մը կրօնակիցները տեսան որ սովորական ատեն խցէն դուրս չ'ելլեր, եւ կասկածի երթալով՝ եկան դուռը զարկին. բայց ոչ բացող եղաւ ոչ ալ ձայն տուող: Ան ատեն դուռը կոտորեցին ներս մտան. ինչ կը տեսնես, Լուսեր մեռածի պէս գետինը փռուած՝ հագնել թէ շունչ կ'առնէր: Շատ ջանացին որ արթնցնեն, եւ երկայնատեն վերջը երաժշտական գործիքներով հագնել կրցան խելքը գլուխը բերել 22:

Ընգամ մը ասանկ խորհուրդներու մէջ ընկղմած կեցած ատեն՝ ծեր կրօնաւոր մը վրան գթալով իրեն ըսաւ. Եղբայր, ես գրեզ տառապեցնող վշտերուն գեղ մը գիտեմ: — Ինչ է ան դեղը, ըսաւ Լուսեր դողալով: — Կրօնաւորը պատասխան տուաւ թէ Հաւատքը: — Հաւատքը, կրկնեց Լուսեր, որ աս բառը լսելով՝ աւելի եւս դողալու սկսած էր. Հաւատքը: — Հա, ըսաւ ծերունին, հաւատքը. ինչու որ հաւատալ՝ ուրիշ բան չէ, բայց եթէ սիրել, եւ ով որ կը սիրէ՝ երանելի է: — Ան ատեն Լուսերի աչուները սկսան զուարթանալ, եւ շատ անգամ կը կրկնէր ու կ'ըսէր, Հաւատք, հաւատալ, սիրել. եւ երկայն երազէ արթնցող մարդու մը կը նմանէր: Ծերը աս տեսնելով՝ վրան աւելցուց. Ս. Բեռնարդոսին Աւետման ճառին մէջ ըսածը չեմ կարդացեր. Հաւատա, կ'ըսէ, որ մեղքերդ Յիսուսի Քրիստոսի ձեռքովը թող կը տրուին. աս է վկայու թիւնը՝ որն որ Հոգին սուրբ մարդուն սրտին մէջ դրած է, որովհետեւ ըսած է. Հաւատա, ու մեղքերդ քեզի թող կը

եղբէն կրնար կանչել: — Ասոր վրայ Ռիֆէլ (Գիւլ. Ա. Գլ. Ա. 12.) կը զուցէ որ աս գեղը որն որ խոնարհ մարդիկներուն ըստ ինքեան շատ մեծ օգուտ կրնայ ընել, Լուսերին հպարտութեանը ոտստիկ քննադատութիւն մ'եղաւ. ինչու որ երբ որ ետքը մէջ մը ինքը գինքը ասպարէզին մէջ գտաւ, երեւակայեալով որ Առտուած գինքը կրօնի նորոգութեան գործքին ընտրած է, սկսաւ իր անձին վրայ շատ մեծ համարում ունենալ: Ասոր տակը ծածկուած էր կրօնի վերաբերեալ բաներու մէջ ցուցուցած կիրքերը, ան ոտստիկ բարձրամտութիւնը որով ուղղափառ կրօնը պարսպանդներուն հետ կը վարուէր, ան բռնաւարութիւնը՝ որն որ իրեն օգնողներուն գէմ կը բանեցնէր, ան խառնութիւնները,

որոնք որ իր փոփոխական կարծիքներէն հեռանալու յանգանդ աշակերտներուն գէմ ի գործ կը գնէր, եւ վերջապէս ան սաստիկ յանձնապատանութիւնը՝ որով Ս. Գիլքը կը խանդարէր, անոր՝ իր խելքին փշածին պէս՝ իմաստ կու տար, եւ կեղեցւոյ հաւատքը կը նախատէր, ժողովքներուն իշխանութիւնը կ'ուրանար, որքան Հարց յարգութիւնը կը մերժէր, ու ինքը գինքը՝ Աստուծոյ շնորհքը Արդիւնդերի Եկեղեցիականութեան, կ'անաւանդէր, եւ իբրեւ մարդարէ կամ աւաքեալ կամ պղծեալ աւետարանը մարդող կը պարծէր, ինչպէս որ պատմութեան ընթացքին մէջ պիտի տեսնենք:

22. Ռոմէ, Գիլք Բ. Գլ. Ա. Հատ. Ա. 297: Կուսաւալ Ֆրեյեր, Գլ. Բ. 31:

տրուին 23: Աս խօսքերէն Լուսեր քիչ մը մխիթարուելով ու քաջալերութիւն առնելով՝ ատեն մը հանդարտեցաւ, ու առջինէն աւելի աղօթք կ'ընէր, պահք կը պահէր եւ ուսմանց ետեւէ կ'իյնար. անանկ ալ կ'երեւար որ անոնցմէ քաղցրութիւն ու մխիթարութիւն կը զգայ: Բայց աս հանդարտութեան վիճակը երկայն չտեւեց, քիչ մը ետքը նորէն առջի տրտմութեան ու յուսահատութեան մէջ ինկաւ. եւ աս տրտմութիւնն ան աստիճանի հասաւ, մինչեւ դրսէն ալ կ'երեւար որ սիրտը ներքին պատերազմներով կտոր կտոր կ'ըլլար, կ'ըսէ Բլանք 24:

Լուսեր աս վիճակի մէջ եղած ատեն՝ Վիդդենպերկ քաղաքը խաւրուեցաւ (1508), ու հոնտեղը քանի մը տարի յառաջ (1502ին) փրեդերիկոս Սաքսոնիայի կայսրընտրին հաստատած համալսարանին մէջ փիլիսոփայութեան դասաւանդ դուրեցաւ: Հոն իր մտացը սրութեամբն ու բնական ճարտարախօսութեամբը քիչ ատենուան մէջ անանկ մեծ անուն հանեց, որ շատ մարդիկ եկան քովը ժողովուեցան, ու մեծ փութով իր դասերը մօտիկ կ'ընէին: Ասով իր բնական հպարտութիւնն ու մեծամտութիւնը աւելի եւս սաստկանալով՝ սկսաւ իրմէ յառաջ եղող երեւելի մարդիկները, եւ մանաւանդ դպրոցական փիլիսոփաներն ու աստուածաբանները սաստիկ արհամարհել, եւ վրանին միշտ հենգնութեամբ ու ծաղը ընելով կը խօսէր: Գլխաւորաբար անոր կը բարկանար որ ետքի ատենուան փիլիսոփաներն ու աստուածաբանները՝ հին փիլիսոփաներուն ետեւէն կ'երթան, որոնք ամէնքն ալ ինքը կ'անարգէր, եւ մանաւոր կերպով մը Արիստոտէլը կ'ատէր, ու իրեն Սատանայական վարդապետ կը կանգէր: Նոյն ատենէն ան աստիճանի յանդգնութիւն ստացած էր, որ շատ խոհեմ մարդիկներ՝ ետքը հանելու շփոթութիւնները կը կռահէին 25: Ան ատենները սկսաւ նաեւ քարոզ ալ տալ, ու վերը դրած պատճառներնուս համար՝ ասոր մէջն ալ մեծ ընդունելութիւն գտաւ:

Նոյն պաշտօնին զբաղելու ատեն՝ իր կրօնակիցները իրենց կրօնին մէկ գործքին համար Լուսերը Հռոմ խրկեցին (1510): Աս պաշտօնը Լուսեր մեծ սիրով յանձն առաւ, ինչու որ շատոնցունէ ինքն ալ քրիստոնէութեան մայրաքաղաքը տեսնելու կը բաղձար, մանաւանդ որ կը յուսար թէ շատ տարիներէ վեր զինքը նեղող ներքին խռովութիւններէն ու անհանգստութիւններէն հոն կ'աղատի. որովհետեւ վանքին մէջ ունեցած խղճմտան-

23. Մէլանքթոն, էջ 7: Մատենադարան, ճառ. Ա. Ծ. Բ: Բլանք, Գիւրք Ա. Հաւ. Ա. 60: Ռանքէ, Գիւրք Բ. Գլ. Ա. Հաւ. Ա. 397: Օտէն, Հաւ. Ա. Գլ. Ա. 17:

24. Գիւրք Ա. Հաւ. Ա. 55:

25. Ուլենպերկ, Գլ. Ա. Համ. Գ: Կուստաւ Ֆիցեր, Գլ. Գ. 37: Բայց աս վերջին հեղինակը նոյն բանը գովեստի գարձընելով կը գնէ:

քի վրդովմունքը՝ համայնարանին զբաղմունքներուն եւ ընդու-
նած գովութիւններուն մէջն ալ իրմէ չէին հեռանար: Երբ որ
ճամբորդութեան նպատակին հասաւ ու հեռուանց Հռոմ քա-
ղաքը տեսաւ, ուրախութենէն սկսաւ սիրտը դող ելել, եւ
ինչպէս ինք կը պատմէ, անմիջապէս ծնկան վրայ ինկաւ ու ող-
ջունեց ըսելով. Ողջ լնր, Հռոմ, սուրբ քաղաք 26: Մեծ ջերմ-
եռանդութեամբ ամէն սուրբ տեղերը, եկեղեցիները, վկայա-
րանները տեսնելու գնաց, ու շատ տեղեր պատարագ ըրաւ.
վերջապէս՝ ասանկ սուրբ տեղերը սովորաբար եղած ջերմե-
ռանդութիւններէն ամենեւին մէկը թող չտուաւ 27: Բայց թէ-
պէտ եւ իր կրօնին գործքը՝ որուն համար գացած էր, յաջո-
ղութեամբ կատարեց, սակայն իրեն անձին համար օգուտ մը
չտեսաւ, ու ներքին խռովութիւնները չթելեցան: Մանաւանդ
որ մեծամեծ եկեղեցիներուն ու վանքերուն եւ անոնց զարդե-
րուն փառաւորութենէն գայթակղեցաւ. փոխանակ փառք տա-
լու Աստուծոյ՝ որուն պատուոյն համար եղած էր ան ամէն բան:
— Եկեղեցիէն բաժնուելէն ետեւ՝ Լուտեր Հռոմայ վրայ
խել մը առասպելներ կը պատմէր, հոնտեղաց եկեղեցականնե-
րուն համար կ'ըսէր որ սաստիկ բարուց ապականութեան մէջ
ինկած են, բոլորովին անհաւատ են. իրմէ ետքն ալ իր աշա-
կերտները աս ամէն առասպելները իբրեւ ճշմարտութիւն ու
անկողմնակալ վկայութիւն կը յիշեն: Բայց թէ որ ասանկ յայտ-
նի թշնամւոյ մը խօսքերը ճշմարտութիւն կրնան սեպուիլ նէ՝
չեմ գիտեր զպարտութեան ու ստութեան անունն ինչ բանի
առաջու է:

Լուտեր Հռոմէն Վիդգենպերկ դառնալէն քիչ մը ետքը
աստուածաբանութեան վարդապետ անուանուեցաւ, ու Գարլ-
շտատ՝ որ նոյն ատենները Վիդգենպերկի մէջ կանոնիկոս, աւ-

26. Ռախէ, Գիրք Բ. ԳԼ. Ա. Հատ. Ա. 299: Առաջաւ ֆիցեր, ԳԼ. Գ. 56:

27. Լուտեր կը գրէ որ Հռոմ ե-
ղած ատենս "Ծնողացոյ գեւ չմեծած
ըլլալուն վրայ գրեթէ կը որոտէի.
որովհետեւ կ'ուզէի որ պատարագ-
ներովս եւ ուրիշ բարի գործքերովս
ու աղօթքներովս զիրենք քաւարա-
նէն հանեմ": Ճժիռ օտդոսին Ժի-
նոսթոս օկիլթէ. Գործք Լուտ. Բերք.
Հատ. Ե. 146: — Չեմ գիտեր,
կ'ըսէ Ռիֆէլ (Գիրք Ա. ԳԼ. Ա. 8.)
աս գործքերը ինչպէս կրնան մեկ-
նալ, թէ որ գնելու ըլլանք որ
Լուտեր նոյն ատենէն սկզբիսկաւ
կրօնին վրայ տարակոյսներ ունեցած

ըլլայ, ինչպէս որ ինք Լուտեր եւ
իրեն հետեւողները կը զրուցեն: Եւ
թէպէտ Լուտեր ետքէն կ'ըսէր որ
աս ամէն գործքերն ընելու ատենս՝
ժողո ներքին ձայն մը կը լսէի թէ
"Արդարն ի հաւատաց կեցցէ". բայց
առիկա խաբէութիւն է: Ինչու որ
ինք աս ալ կը գրէ թէ "Պապին
վարդապետութիւններովը այնպէս
լեցուած էի որ ձեռքես գալու ըլլա-
ր նէ՝ պատրաստ էի պապին նաեւ
փոքր բանի (վանկի) մը մէջ չ'նա-
զանդողները մեղքընելու կամ մեղ-
քընողներուն գործակից ըլլալու եւ
հաւանութիւն տալու": Իր լատի-
ներէն Գործքս յառախոսանութեան Ժի.
Հատ. Ա. օկիլթերէ:

ազ սարկաւազ ու աստուածաբանութեան վարդապետ էր, իրեն աս աստիճանը տուաւ (1512)․ իսկ եղած ծախքը՝ Սաքսոնիայի կայսրընտիրը քաշեց ²⁸։ Լուտեր աս աստիճանն ընդու ներքին պէս՝ սկսաւ Վիդգենպերկի համալսարանին մէջ աստուածաբանութեան գաւառ աւել ու Ս․ Գիրքը մեկնել։ Աս պաշտօնին մէջն ալ ամենուն հաճելի եղաւ, ու ամէն մարդ իր մասաց սրովթիւնը, իր գիտնականութիւնն ու ճարտարախօսութիւնը կը գովէր․ այնպէս որ Վիդգենպերկի համալսարանը իր պատճառաւը քիչ ատենի մէջ մեծ համբաւ ստացաւ։ Ասոր համար Վիդգենպերկցիք սկսան զենքը շատ մեծարել ու մէջերնին ասանկ մարդ մ'ունենալը՝ իրենց մեծ պարծանք կը սեպէին։ Մանաւանդ Սաքսոնիայի կայսրընտիրը վրան մեծ սէր ստացաւ, կարծելով որ Լուտեր ուսմանց ու գիտութեանց յառաջագիմնութեան շատ մեծ օգուտ պիտ'որ ընէ, որով եւ իր հաստատած համալսարանը բոլոր աշխարհքիս մէջ սաստիկ հռչակ պիտ'որ հանէ։ Աս կարծիքին մէջ կը հաստատէին իշխանը Լուտերի երկու մեծամեծ բարեկամներն ու պաշտպանները, այս ինքն Սքաւփից՝ Գերմանիայի մէջ եղող Օգոստինեան կրօնաւորներուն գաւառապետը կամ փոխանորդը ²⁹, եւ Սփալադին՝ իշխանին ատենադպիրն ու պալատին մատրանապետը, որոնք միշտ իր առջեւը Լուտերը կը գովէին։ — Այսպէս քանի մը տարի յառաջ գնաց Լուտեր, եւ գուցէ առանց միտ դնելու կամաց կը պատրաստուէր ու զէնքեր կը շինէր ան մեծ պատերազմին համար՝ որն որ ետքը եկեղեցւոյ դէմ բացաւ։

Արովհետեւ աս գլխուս մէջ քանի մը անգամ Լուտերին խղճի անհանգստութեան ու խռովութեանց վրայ խօսեցանք, հարկ է որ իր պատերազմ ելլելու պատմութիւնը գրելէն յառաջ՝ հոստեղս աս խռովութեանց պատճառներուն վրայ խօսինք, որով իր ետքէն ընդունած ու վարդապետած գլխաւոր միջոցութեան վրայ ալ ընթերցողներնուս միտքը կը լուսաւորուի։ — Աս խռովութեանց բուն պատճառը, կ'ըսէ Ռիֆէլ ³⁰, աս էր որ Լուտեր զԱստուած ճշմարիտ որդիական սիրով չէր սիրեր․ միշտ զԱստուած ահով ու դողով՝ միայն իբրեւ արդար

²⁸․ Սեքենսարֆ, Գիրք Ա․ Համ․ Ը․ 19․ Գարձեալ նոյն տեղը, Յաւել․ Գ․ 31։ Կոստաւ Ֆիցեր, ԳԼ․ Գ․ 37։

²⁹․ Ստաւփիցին Լուտերի վրայ ինչ մեծ համարում ունենալը անկից յայտնի է, որ 1516ին ինք ճամբարդութեան մը պատճառաւ պաշտօնը չկրնալով կատարել՝ զանիկա իրեն ընդհանուր փոխանորդն ըրաւ։

Լուտեր աս միջոցիս բոլոր իր անշուքութեան յանձնուած վանքերուն պոցելութեան ելաւ, տեղ տեղ մեծաւորները փոխեց, եւ ուրիշ մեծամեծ փոփոխութիւններ ու կորուստներ իրենց ըրաւ։ Սեփնպոքֆ, Գիրք Ա․ Համ․ Ը․ 30։ Կոստաւ Ֆիցեր, ԳԼ․ Գ․ 40։ Ռիֆէլ, Գիրք Բ․ ԳԼ․ Ա․ Հոգ․ Ա․ 300։

³⁰․ Գիրք Ա․ ԳԼ․ Ա․ 9—13։

դատաւոր ու չարեաց պատժիչ աչքին առջեւը կը բերէր։ Աստուծոյ արդարութիւնը՝ իբրեւ մեղաւորները ոչնչացընելու պատրաստ՝ սաստիկ բարկութիւն մը կ'երեւակայէր 31. սրտին մէջ չէր հաւատար Աստուծոյ ողորմութեանը՝ որն որ Քրիստոսի արդեանց համար մեծամեծ մեղքերու ալ թողութիւն կու տայ, եւ ոչ ալ մեր տկարութեանը օգնութեան հասնող շնորհաց վրայ յոյս ունէր։ Կուրութիւնն ան աստիճանի հասած չէր որ կարենար ըսել թէ ես բոլորովին մեղքէ ազատ եմ. բայց իր հպարտութիւնը թող չէր տար որ խոստովանի թէ մարդս իր բոլոր ճիգն ի գործ դնելէն ու ձեռքէն ամէն եկածն ընելէն վերջն ալ՝ ծառայ անպիտան է, եւ բոլոր ունեցածն ու ըրածը՝ միայն Աստուծոյ ազատ շնորհքովն է։ Կ'ուզէր իր անձնական զօրութեամբն արդարանալ։ Անոր համար ալ ինքը զինքը վերջին աստիճանի ու չափէ դուրս կը նեղէր. պահք կը բռնէր, կը հսկէր, կ'աղօթէր եւ կ'ուզէր որ անոնցմով արդարանայ։ Բայց յայտնի է որ պոպէս առանց Աստուծոյ երկինք երթալ ուզող մը՝ որչափ ինքը զինքը չարչարելու ալ ըլլար նէ՝ ներքին անհանգստութիւններէն ու խռովութիւններէն ազատ չէր կրնար ըլլալ։ Ինչու որ բոլոր իր ճգանց ու աշխատութեանց անբաւարարութիւնը կ'իմանար, առանց չարիքին բռն պատճառն իմանալու, որ իր հպարտութիւնն էր։

Աս ըսածներնիս Լուսերի հետեւողներն ու իրեն պաշտպաններն ալ կը հաստատեն 32. միայն թէ Լուսերին աս կարծիքը՝ իր հպարտութենէն կը ծագէր, ըսելու տեղ, կ'ըսեն թէ նոյն ատենուան բոլոր ուղղափառաց կամ գոնէ անոնցմէ շատերուն կարծիքն ալ աս էր, պոս ինքն թէ մարդը չէ թէ Քրիստոսի արդիւնքովը, հապա միայն իր զօրութեամբն ու ըրած բա-

31. Աս խօսքերը գրեթէ մի եւ նոյն բառերով Ռանքէ ալ կը զրուցէ. եւ քիչ մը վերջը բռն Լուսերին խօսքերը վկայութիւն կը բերէ, որն որ կ'ըսէ թէ «Արդարութիւնը՝ Աստուծոյ կատարել բարկութիւնն է, որով մեղաւորները կը պատժէ»։ Գլխ. Բ. 9. Լ. 3. 296։— Նոյնպէս կը խօսի Կուսասաւ Ֆիցեր ալ (Գլ. Բ. 27.)։ Բայց յանցանքը Լուսերին տալու տեղ՝ ընդունած կրօնական կրթութեան կու տայ։

32. Լուսեր իր բերնովը աս բանն կը խոստովանի։ Բլանք (Գլխ. Բ. 3. 296. Լ. 59. Ծան. 46.) Լուսերի 1516ին իր կրօնակիցներէն մէկուն դրած մէկ նամակէն ետեւի կտորը կը բերէ։ «Մեր գարունն մէջ, կը գրէ Լուսեր, յանձնապատասխան-

ութեան փորձութիւնը շտապեալով վրայ սաստկացած է, եւ գլխաւորաբար անոնց վրայ, որոնք որ իրենց բոլոր զօրութեամբ ետեւէ կ'իյնան որ արդար ու բարի ըլլան, ու չգիտնալով Աստուծոյ արդարութիւնը՝ որն որ Քրիստոսի ձեռքը մղի առաւարտութեամբ եւ ձրի արուած է, կ'ուզեն որ իրենք այնչափ բարիք գործեն, որ կարենան իբրեւ առաքելութիւններով ու արդեամբք զարգարալ՝ Աստուծոյ առջեւ կենալու վտանգութիւն ունենալ, որն որ անկարելի է։ Թէ որ գուցէ աս կարծիքը մանաւանդ թէ աս մուլարութիւնն անեցած եւ նէ, իս ալ անհեցած իս, իս հիմա ալ միշտ աս հաւրումիտն գիտի ինչ խոսքի, ու գիտի չնայ յայնիս»։

ընդործութիւններովը կ'արդարանայ : Բայց աս խօսքին սուտ ըլլալը անկից յայտնի է որ աս հեղինակներէն ամենեւին մէկը ըսածին՝ եկեղեցւոյ ընդունած գրքերուն մէջէն եւ ոչ մէկ վկայութիւն կրնայ բերել . եւ թէ որ ոմանք ասդիէն անդիէն քանի մը վկայութիւն բերեն ալ նէ՝ անոնք ալ ուրիշ բան չեն նշանակեր, բայց եթէ աս՝ որ բարեգործութիւններն ու ապաշխարութեան գործքերը օգտակար եւ հարկաւոր են, բայց միշտ Քրիստոսի արդիւնքն ու շնորհաց զօրութիւնը ենթադրելով : Աս վկայութիւններէն եւ ոչ մէկը կայ, որուն մէջ ըսուի թէ մարդը՝ ինչո՞ք բարեգործութիւններով կամ ապաշխարութեան գործքերով կ'արդարանայ, կամ թէ մարդը առանց Քրիստոսի արդեանցը կամ առանց շնորհաց կ'արդարանայ :

Երդ՝ Լուսեր պսպէս երկայն ասեն նեղուելէն ետք՝ երբ որ կէս մը ուրիշներուն խրատներէն, կէս մ'ալ Ս. Գիւրքը կարդալով՝ իմացաւ որ մարդուս արդարանալը Քրիստոսի արդիւնքովն ու Աստուծոյ շնորհքը կ'ըլլայ, փոխանակ խոտտովանելու որ ինք սխալեր է, սկսաւ եկեղեցւոյ սկիզբէն մինչեւ իր ժամանակը առանց միջահատութեան եկած աս ճշմարտութիւնը՝ իբրեւ իր անձին սեպհական գիւտը, ու առաքելոց ժամանակէն անմիջապէս ետքը մոռցուած վարդապետութեան մը պէս քարոզել : Եւ ինչպէս որ յառաջագոյն մէկ ծայրը անցնելով՝ միտքը դրած էր որ մարդը՝ միայն իր զօրութեամբը կրնայ փրկուիլ, ետքն ալ անոր հակառակ ծայրն անցնելով՝ միտքը դրաւ ու սկսաւ վարդապետել թէ միայն հաւատքով կամ Քրիստոսի արդեանցը հաւատալով՝ կ'արդարանանք ու կը փրկուինք, առանց մեր կողմանէ գործակցութիւն մ'ընելու կամ առանց բարեգործութեան : Անոր համար ալ Պօղոս առաքելոյն՝ իր թղթերուն մէջ հին օրինաց գործքերուն՝ նոր օրինաց ժամանակը հարկաւոր չէ ըսածը, մանաւանդ թէ աս օրինական գործքերը հարկաւոր սեպելը մոլորութիւն է ըսածը կարդալով, ու հին օրինաց գործքերուն եւ ընդհանրապէս ամէն բարեգործութեանց մէջ եղած զանազանութիւնը չիմանալով կամ չուզելով իմանալ, սկսաւ Առաքելոյն խօսքերը ընդհանրապէս բոլոր բարեգործութեանց վրայ ըսուածի պէս առնել : Եւ իսկզբան «Մարդը՝ ինչո՞ք հաւատքով ու Քրիստոսի արդիւնքներուն հաւատալով կ'արդարանայ ու բարեգործութիւններն օգուտ մը չունին», ըսելէն վերջը, ետքէն քիչ մ'ալ յառաջ գնաց եւ սկսաւ ըսել թէ մարդուն ամէն գործքերը եւ նոյն իսկ բարեգործութիւններն ալ ինչ են :

Պերողութեանց վեճը

Գերմանիայի մէջ ներողութեան արարողութիւնը: Դեցլ: Լուտեր ներողութեանց դէմ արարողութիւնը: Մոֆուսիայի արքեպիսկոպոսին Նամակի ինչ ինչ եւ 95 նախադասութեան դուրս ինչ հանէ: Դեցլ, Փրիբրա, Հոֆմբուրգի ու Էտ' Լուտերի դէմ ինչ գրէն: Լուտեր իր հակառակորդներուն սաստիկ պատասխան կու տայ: Հայտնաբերելի մէջ պաշտպանած նորահաւ Նախադասութեանները: Պրանդուպիսի եպիսկոպոսին ու Կահանայութեան Նամակ ինչ գրէ:

1517 — 1518

Ըն առեկները Լեւոն Ժ. Հռոմաց քահանայապետը՝ եկեղեցւոյ զանազան կարօտութիւններուն եւ մանաւանդ Ս. Պետրոսի եկեղեցւոյն շինութեան համար՝ հաւատացելոց օգնութեան պէտք ունենալով՝ նոյն գործքին ստրկով օգնութիւն ընողներուն ներողութիւն շնորհեց ¹, եւ աս ներողութիւնը Գերմանիայի մէջ քարոզել ապա՝ Մոգունսիայի կայսրընտիր ու արքեպիսկոպոս Ալպրէքտին յանձնեց (1516): Աս հայրապետն ու իշխանն ալ՝ Դեցլ Դոմինիկեան կրօնաւորը, (որն որ յառաջագոյն ուրիշ ասանկ գործք մը շատ յաջողութեամբ կատարած էր) ընտարեց, որ աս ներողութիւնը քարոզէ ու բարեպաշտաց տուած տաւկները ժողովէ:

1. Բողոքող մատենագիրներէն շատերը՝ քահանայապետին աս ներողութիւնը հրատարակելու առեկ ունեցած վախճանին, եւ աս ներողութեան ժողովուն օգնութեան վրայ զանազան զրպարտութիւններ կ'ընեն, շատ մը առաջադէմներ կը պատմեն, եւ գլխաւորաբար կը ջանան ցուցնել որ բողոքողութեան ելլելուն պատճառն ասանկ եղան: Ասոր ստուերները ցուցնելու համար բաւական կը սեպենք երեւելի բողոքող մատենագիր մը խօսքերը հոսանքս գնել, որն որ նոյն զրպարտութիւններէն օմանք կը յիշատակէ եւ իբրեւ սուս կը հերքէ: Մարտինուս Լուտերին նախահար կարծիքներն ու իր անստորագրութիւնը (the new opinions and refractory conduct of Martin Luther), կ'ըսէ, ... Գոթայ Բայնի ան եկեղեցական հրէշաւորին՝ որն որ դրեմէ երեք դարէ վեր քրիստոնէութիւնը բաժնած է, եւ ասանկութեան, կառուց ու հալածա-

նաց նոր աւիթ տուին անանկ կրօնի մը հեռեւտններուն մէջ, որուն նպատակն է ընդհանուր խողաղութիւն, ընկերայնութիւն ու լուսնկամութիւն քարոզել: ... Հաստատուէն բողոքող մատենագիրները աս եկեղեցական մեծ բաժանման անընդմիջական պատճառը՝ Լեւոն Ժ.ին գէշ վարմունքն ու ընշատիրութիւնը կը համարեն: ... Անոր հակառակ՝ հին եկեղեցւոյն կողմէ ըլլողները կը ջանան ցուցնել թէ Լեւոն շատ աւելի գովութեան արժանի գիտաւորութիւն մ'ունէր, եւ թէ ներողութիւն ծախելով (այսինքն՝ ներողութիւն շնորհելով. հոս մէկ անգամ միայն ծանուցանելը բաւական կը սեպենք որ բողոքող մատենագիրները դրեմէ միշտ ներողութիւնը՝ լատիներէ կ'անուանեն, եւ ներողութիւն Գալ ըսելու տեղ՝ ներողութիւնը ծախել կամ լատիներէ կ'ըսեն.) քրիստոնէից օգնութիւնը խնդրելու բուն իրական պատճառը իր հրատարակած կոնդակին մէջ

Ղեկը շուտ մը սկսաւ ուրիշ ընկերներով՝ որոնք ըստ մեծի մասին իր կրօնակիցներէն էին, Գերմանիայի ամէն կողմերը ներողութիւնը քարոզել, ու հաւատացեալները յորդորել որ իրենց օգնութեամբը Ս. Պետրոսի եկեղեցւոյն շինութեան գոր-

դրուած վաճառն էր, այս ինքն՝ Ս. Պետրոսի եկեղեցւոյն հղակապ շէնքը լմնացնել,։ Այսպէս երկու կողման կարծիքները զնեւէն վերջը՝ ինք վերջիններուն իրաւունք կու տայ։ «Լեւոնին» բոլոր իր քահանայապետութեան աստե՛ն՝ առ գիտաւորութիւնն ունենալը, կ'ըսէ, հաստատուն յիշատակութեանը կը ցուցուի. եւ առ բանին համար ըսած որապէս կարգի ծախքերը՝ զինքը ստիպած էին որ նոր օգնութեան աղբիւր մը գտնէ։ Առիւնը արախին ինչ ու ել. Պօղոսի (Սարգիս) կարծիքը, որոնք կ'ըսէն թէ առ ներողութիւնէն ժողովուած սարկին մէկ մասը՝ քահանայապետը իր քրոջը Մարգարիտային ստացած էր, ... երեւելի համայնքի եկեղեցական մը (Փելլիս Գոնդելորի), որն որ բոլոր քահանայապետական գիւտնին մասը ստեղծ, մասնակցութիւնը մը քըննենք. եւ ինք առ խորհուրդ արգիտաբանութեան աստ ԵԱՄԸ՝ սրբաբն հոգաբարձ (who has positively asserted the falsity of this pretended donation), որուն վրայ նոյն ժամանակուան մասնագիտներէն եւ ոչ մէկը յիշատակութիւն կ'ընէ։ Անիկ եւս վատահաւատութեամբ կրնայ ժխտուիլ առ ստիճանի նորութեան ամբաստանութիւնը՝ իբրեւ թէ առ քահանայապետը եկեղեցւոյ մէջ աւանդին ներողութիւն շնորհող եղած ըլլայ, որպէս զի անով եկեղեցւոյ մուտքերուն ժամանակաւոր օգնութիւն գտնէ։ Արդհետեւ յայտնի կը ցուցուի որ արդէն 1100ին Ուրբանոս Բ. Քրիստոսի գերեզմանը անհաւատներուն ձեռքէն ազատելու համար Խաչակրաց արշաւանքին հետ գացողներուն լրակատար ներողութիւն տուած էր։ Առով սովորութիւն եղած էր որ ներողութիւնը նաեւ անոնց ալ կը տրուէր, որոնք անձամբ չէին երթար, հապա սարկով զինուար մը կը բռնէին։ Եւ առ սկիզբէն գիւրգիւթեամբ սովորութիւն եղաւ ներողութիւն տալ նաեւ ան ամենապատկերաւ համար՝ զորոնք Հռոմէյ եկեղեցին կը

գիտէր,։ Ռոմէյ, ԳԼ. ԺԵ. Հոգ. Գ. 138. 149, 150։ — Նոյնպէս Ռոմէյըրդն ալ, որն որ բողոքողութեան մէջ ընդհանրապէս Ռոմէյըն շատ աւելի խիստ է, Առիւնը արախին ինչ ու Սարգիսի կարծիքները զնեւէն ետեւ՝ անոնց ուսում առ անհիմն ըլլալը զանազան պատճառներով կը ցուցնէ։ Յժ. Գիւրգ. Բ. Հոգ. Բ. 86. Երեւոյն։

Թեպէտ եւ առ բողոքող հեղինակները Լեւոն քահանայապետին դէմ եղած զրպարտութիւնները կը հերքեն, բայց ներողութիւն չափաւոր գործածելովն, եւ ընդհանրապէս բանեցուցած բերնաքին՝ յայտնապէս կը ցուցնեն որ իրենց ազանգացողը մէկ հասարակօրէն ներողութեանց վրայ տիրող նախապաշարումն ազատ չին։ Առ նախապաշարումը փարատելու եւ ներողութեանց վրայ ճիշդ գաղափար մը տալու համար պէտք է որ վրան քիչ մը խօսինք։

Քրիստոնէութեան առաջին դարերը՝ եկեղեցին անշուարներուն կամ ապաշխարողներուն հետ շատ ստուար կուտեամբ կը վարուէր։ Ապաշխարողներուն համար առանձին օրէնքներ կային. եւ երեցները կամ եպիսկոպոսները՝ մեղքերուն անձութեան համար՝ անոնց վրայ տարիներով երկայն ու ստուար ապաշխարութեան դործքեր կը զնեւէին, որոնց ժամանակը կատարուէին վերջը՝ ապաշխարողները նորէն ուրիշ հաւատացեալ կարգը կը մանեկին։ Բայց շատ անգամ երբ որ ապաշխարող մը լապէս գուրս եւանդ կամ ստուարի զղում կը ցուցնէր նէ, եկեղեցւոյ առաջնորդները՝ ապաշխարութեան ստուարութիւնը կը լափաւորէին. մեղքերուն լծաւորութիւնը տրուելէն վերջը ֆառած ժամանակաւոր պատժոյն համար՝ ապաշխարողին վրան գրուած ստուար ապաշխարութեան դործքերուն մէկ մասը կը վերցնէին, կամ ապաշխարութեան ժամանակը կը կարճացնէին։ Առ սովորութիւնը նոյն իսկ առաքելաց աստե՛նն սկսած էր։

ծակից ըլլան: Բայց դժբախտութեամբ թէ Դէջը եւ թէ իր ընկերները քարոզութիւններնուն մէջ անանկ խօսքեր կը գործածէին, որոնց՝ պարզամիտ կամ չարամիտ մարդիկ գէշ մեկնութիւններ ապրով՝ ներողութիւնը ի նախապիսն կրօնի կը դար-

առ կերպով Պօղոս առաքեալ զորքն թաղացիս լսելով՝ իրենց նպովուած քաղաքացիին ֆառացի պատիժը ներեց: Նշանակեալ առաջին եպիսկոպոսները՝ մարտիրոսի մը բարեխօսելուն համար՝ ուրացողներուն ապաշխարութեան ժամանակը համառօտելով՝ զանոնք հազարգութեան մէջ կ'առնէին: Առ Եփեսոսութիւնը՝ որ միշտ եկեղեցւոյ մէջ կար, չէ թէ միայն Հին քահանայականները իրենց խօսքերով ու գործքերով հաստատեցին, հապառաւ զանազան ժողովքներ, ինչպէս Նիկիոյի, Անիւրիոյի, Նեոկեսարիոյի, Լուսիկիէի, Պորքեզոնի, Գլէրմանի ժողովքները, եւ մարդգային ժողովքներուն մէջէն Շահապիվանու ժողովքն ու Ս. Սահակոյ կանանները: Եկեղեցւոյ սիրբերն մինչեւ Հիմա եղած առ ոսկորութիւնն է, որ Ներշնչութիւն կ'անուանուի:

Ասով կը տեսնուի որ ներողութիւն տալու ուղիւրութիւնը՝ բոլորքոյն ներուն բարեմտեման պէս՝ եկեղեցւոյ մէջ նոր մտած բան մը չէ: հապառաւ Հին ու գրեթէ եկեղեցւոյ հետ մէկեղ սկսած: Աս նիւթին վրայ եկեղեցւոյ համապատասխան հաստատուն վարդապետութիւնն առ է որ, երբ որ քրիստոս եկեղեցւոյ առաջնորդներուն՝ մեղաւորները կապելու եւ արձակելու իշխանութիւն տուաւ: Նէ, չէ թէ միայն իրենց զօրութիւն տուաւ որ իր չարչարանացը արդիւնքովը զանոնք մեղաց կապանքէն արձակեն, եւ այսպէս նոյն մեղաց համար արդիւնաւորած գոտիքին մշտնջենաւոր պատժէն ազատեն, հապառաւ ան իշխանութիւնն ալ տուաւ որ նոյն մեղքերուն համար կամ առ աշխարհքսն մէջ կամ անդիի աշխարհքը կրելու ժամանակաւոր պատիժներնն ալ ազատեն: Որով կ'իմացուի որ ներողութիւնը չէ թէ միայն ապաշխարողներուն առ աշխարհքսն մէջ կրելու պատիժը կը վերցնէ, հապառաւ մահաւորէ վերջը քաւարանի մէջ կրելու պատիժնն ալ: Ապա թէ ոչ, որովհետեւ անդիի

աշխարհքը կրուելու պատիժը՝ առ աշխարհքսն մէջ կրուելիքն շատ մեծ ու սաստիկ է, անոր համար ներողութիւնը մեղաւորին չէ թէ միայն օգուտ մը չէր ընէր, հապառաւ մեծ ֆառ ալ կը հասցընէր: Ինչու որ մարգառ առ աշխարհքսն մէջ փոքր ու թեթեւ ապաշխարութեան նեղութիւնն ապաշխարով՝ անդիի աշխարհքը սաստիկ նեղութեան ու պատժաց տակ կ'իյնար: որով եւ Պօղոս առաքեալը Պորքութեան միջոցն ներած ատեն, եւ մարտիրոսները եւ անոնցմէ ետեւ անոնց օրինակին հետեւելով ներողութիւն տուող քահանայականներն ու եպիսկոպոսները՝ մեղաւորները աւելի սաստիկ պատժոյ տակ ձգած կ'ըլլային:

Եկեղեցին ու քահանայապետները առ իշխանութիւնը գործածելով՝ շատ անգամ զանազան պատժաններու համար կամ ապաշխարութեան ու պատժաց ժամանակը կը կարճեցնէին, եւ կամ մէկ ապաշխարութեան գործքի ու պատժոյ տեղ՝ ուրիշ գործ մը կը դնէին: — Սովորական փոփոխութիւններին մէկն էր Ս. Երկրին ազատութեան համար զինուարել: եւ երբ որ վերջին տարիները առ գործքսն համար այնչափ մարգառ հարկաւորութիւն չէր ըլլար՝ որչափ սողիկ, ներողութիւնը սկսան նաեւ անոնց ալ ըստհիլ՝ որոնք որ սողկով առ գործքին կ'օգնէին: — Աս ալ գիտաւ թէ որ հարկ չկայ թէ ան գործքը՝ ուրուն համար ներողութիւն կը տրուի, ըստ ինքեան մեծ կամ գոտաւորին գործք մ'ըլլայ, հապառաւ բուսակն է որ մեծ վանանի մը ծառայէ, ինչպէս էր Ս. Երկրին ազատութիւնը:

Մինչեւ Հիմա ներողութեանց վրայ ըստմենքին՝ աւելի եւս հաստատելու համար լեւառ երեւելի բողոքող մասնաշաղկի խօսքը հասեղս կը դնէր, որն որ գրեթէ մեր ըսածին համառօտութիւնն է: «Եկեղեցին, կ'ըսէ առ մասնաշաղկի, ամեն ժամանակ իրեն Հիմական թեութիւն ամենայն արձակման»

ցընէին, եւ եկեղեցւոյն՝ ներողութիւն շնորհելու ատեն ունեցած հոգիէն կը հեռանային: Ասոր վրայ պայպէս կը խօսի Մեմօպուր. «Աս քարոզիչներէն ոմանք չպակսեցան իրենց կողմանէ՝ քարոզած նիւթերնին չափէն անդին տանելու, ինչպէս շատ

շմարիտ զգլու՜մ եւ իրական ուղղութիւն կը պահանջէր. բայց շոթ հին ժամանակէ վեր առ օսվարսթիանը խոր, որ էլիւնցին (իրեւել առ ներքին զգլման եւ ուղղութեան նշանակ եւ ցուցիչ) արգոտին ապաշարսթիանց ընդունիլովն կը պահանջէր. իսկ առ ապաշարսթիանը խոր մահոյստացած մէկ իսկ նախքան իջնալը: Աս վերջին տեսակ ապաշարսթիանը կամ նախնաւոր շատ յաճախեցաւ ան ժամանակէն երբ որ Ուրբանոս Բ. Գլխաւոր ժողովքին մէջ խաչակրաց արշաւանքին մասնակից ըլլողներուն լրակատար ներողութիւն շնորհեց: (Նոյն քահանայապետին առ բանին համար լրակատար ներողութիւն շնորհելուն պատճառն ան էր.) Եւ ընդհանրապէս եկեղեցին կը խնդրէր որ հայրենիքներէն հեռանան ու Ս. Երկրին ազատութեան ու պաշտպանութեան համար աշխատին. եւ առ անոսակ ապաշարսթիանը՝ ուրիշ ամէն տեսակ ապաշարսթիաններու հաւատարմ կը համարէր: Մասն Գ. Հոյժ Ս. Գլ. Ս. 75:

Բայց որովհետեւ աշխարհքին մէջ այնչափ սուրբ ու ազնի բան մը չկայ, որ մարդու շարութիւնը կամ տգիտութիւնն ու անգիտելութիւնը չարաչար կարող չըլլայ գործածել, անոր համար պարմանալու բան չէ որ ներողութեանց գործածութեան մէջ երբեմն երբեմն զեղծում եղած ըլլայ: Արդէն Ս. Նիկարիանոս շատ անգամ արտունջ կ'ընէր որ երբեմն մարտիրոսները առանց զանազանութեան ամէն տեսակ մեղաւորներու, կամ եպիսկոպոսները շատ շուտ ու թուրութեամբ ներողութիւն կը շնորհեն, մանաւանդ թէ երբեմն պարզ քահանաներն ալ ներողութիւն ատելու կը յանդգնին, որն որ միայն եպիսկոպոսները կրնան ապա: — Իննովկենատիոս Գ. քահանայապետը (1198 — 1216) շատ աշխատեցաւ որ իր ժամանակները աւաթիկներուն մէջ մտած մէկ տիպ կարծիքն ուղղէ, որոնք կը կարծէին որ ներողութիւնը չէ թէ միայն պատժոց թողութիւն

է, հապա նաեւ նոյն իսկ մեղքերէն ալ կ'արձակէ. եւ ներողութեանց մէջ սպրդած զեղծմունքները վերցընելու կամ սպրդել կարելի եղածներուն առջեւն առնելու համար՝ շատ վճիռներ դուրս հանեց: — Բայց հերետիկոսները զեղծմունքներուն դէմ դնելու անգլ՝ նոյն իսկ ներողութեանց դէմ կը կռուին. եւ կամակար կ'ըրեալով՝ չեն անաներ կամ չեն ուզեր անոնել որ բարի բանի մը մէջ գրտեն սպրդած չարիքին համար՝ նոյն բարի բանին դէմ դնելու չէ, հապա անոնց միայն դէմ դնելու է, որոնք որ իրենց շարութեամբ կամ տգիտութեամբ չարիքը կը խօթեն կամ բարիքը չարաւոր կը գործածեն:

Աս ըստծոնքնեւ մանաւանդ թէ նոյն իսկ իրին էութենէն՝ բողոքողաց երկու մեծամեծ առարկութիւնները կը լուծուին. այսինքն մէկ մը ան որ կ'ըսեն թէ ներողութիւնները միայն արգոտին քործիքս համար կը տրուէր առանց ներքին զգլման իսկ արգոտիան պահանջելու, ուր որ, ինչպէս յայտնի է եւ ամէն մարդ գիտէ, ներողութեան ամենէն մեծ ու գլխաւոր պայմանն ան է որ ստանալ ուղղութեամբ վրայ զգլման պիտի որ ըլլայ: (Ասոր վրայ տես քիչ մը յաւալ լեւոնէն, ու 19, 20 երեսին մէջ Մենցլ ու Բլանք բողոքող մասնաազգիներէն ընդհանրապէս վկայութիւններու) Երկրորդ առարկութիւնն ալ ան է որ կ'ըսեն թէ ներողութիւնը չէ թէ իրեն պարտի թողութիւն կը արուի, հապա իրեն միայն թողութիւն, մանաւանդ թէ ամենք այնչափ յառաջ կ'երթան մինչեւ կը զրուցեն որ ներողութիւնը չէ թէ միայն քործիքս հապա նաեւ քործիքս մեղաց համար ալ կը շնորհուի: Աս առարկութիւնն ալ ամենեւին հերքման կարոտութիւն չունի. որովհետեւ եկեղեցւոյ ամէն ատենուան ընդհանուր կարծիքն ու սովորութիւնը առ հակառակ է, եւ վերը գրուած իննովկենատիոս Գ.ին օրինակը բաւական է ցուցնելու համար որ ա-

անգամ կը պատահի, եւ ներողութիւնց յարգն ու զօրութիւնը ան աստիճանի մեծցուցին, որ ժողովրդեան առիւն Գաւին կարծելու թէ ստակը տուածնուն պէս՝ իրենց փրկութեան ու քաւարանի հոգիներուն ազատութեան վրայ կրնան ապահով ըլլալ, 2: Գրեթէ նոյն կերպով կը խօսի Մենցլ բողոքող մասնագիրն ալ. «Թէպէտ եւ, կ'ըսէ, ըստ եկեղեցական կանոնաց ներողութիւնը՝ միայն անոր պէտք էր որոտիլ՝ որն որ ինչպէս, եւ դատաւ իմ աղէկեալ ինչ խոստանալ ու խօսել ինչ քանի, . . . ի վերայ այսր ամենայնի ներողութեան սպասաւորները (ներողութիւն քարոզողները) հեշտ կողմը եւ չէ թէ դժուարինը յառաջ կը բերէին. եւ գրեթէ գոյն չէին Գաւին ժողովրդեան . . . սխալ կարծիքն ուղղելու», 3: Ուրիշ բողոքող մատենագիր մ'ալ, Բլանք, Դեցլին ու իր ընկերներուն վրայ գրեթէ միայն նոյն պակասութիւնը կը դնէ: Դեցլ, կ'ըսէ, «Դիտմամբ կը մոռնար ան թէութիւնն ըսելու, որն որ յառաջագոյն միշտ աս վաճառքը (այս ինքն՝ ներողութիւնը) գործածելու ատեն՝ կը դրուէր . . . : Գա-

ռանկ այլանդակ կարծիք երբեք եկեղեցւոյ մէջ մտած չէ: Բայց արդէն բողոքողներուն մէջնէ քիչ մը ինչպիսիները կամ անկողնականները աս բանս չէն ընդունիր. ինչպէս Քրիստոնական տեսութիւնը (Հոգ. Գ. Ա՛ 1829, է՛ 101) ասոր վրայ խօսելով՝ կը զրուցէ որ «Ասանկ ներողութիւններ չէ թէ միայն չեն արուիր, հապա իրրեւ Հռոմէական եկեղեցւոյ հիմնական սկզբունքներուն հակառակ՝ արգելուած ու մերժուած են», — Միայն մէկ աւարկութիւն մը կը մնայ լուծելու, այս ինքն ան որ կը զրուցեն թէ ներողութիւնը մարդիկները թուութեան ու բարուց ապականութեան կը ասան, ուստի եւ ամենեւին օգուտ մը չունենալէն զատ՝ մեղաւոր ալ է: Աս աւարկութիւնը լուծելու համար բաւական էր հերետիկոսներուն առջեւը՝ ներողութիւնը եկեղեցւոյ հոգումն ընդունիլ ջանացողները դնել, որով իրենք իրենց մէ խօսքերուն ստութիւնը կը տեսնէին: Բայց թէ որ իրենց համար աւելի անկատկածելի վկայութիւն մը կ'ուզեն նէ, թող եկեղեցւոյ սասանիկ թշնամի եղող Տ'Ալանպերին ու Վուդերին խօսքերը կարդան: Առաջինը 1776ին քարիշ շնորհուած Յոսեփեան ներողութեան համար ըսաւ որ իրենց խորհած ապատմութիւնը քսան տարի ուշացուց. իսկ

Վուդեր կը դրէ որ եթէ մի մ'ալ Յոսեփեան մը շնորհուելու ըլլայ նէ ապատմութիւնն օդը կ'ենէ: Աս վկայութիւններէն յայտնի է ուրեմն որ ներողութիւնները ժողովուրդը թուութեան մէջ ձգելու տեղ՝ եւ անգինն ու աստուածապաշտութիւնն ինի աւելի եւս կը ստատկացնէ ու ապաշխարութեան եւ դարձի պատճառ կ'ըլլայ:

2. Գործ. Ա. 10: Մեմպլերին խօսքին բնագիրն աս է. «Quelques-uns de ces prédicateurs ne manquaient pas aussi de leur côté, comme il arrive assez souvent, d'outre le sujet qu'ils traitaient, et d'exagérer tellement le prix et la valeur des indulgences, qu'ils donnaient occasion au peuple de croire qu'on était assuré de son salut et de délivrer les âmes du purgatoire, aussitôt qu'on aurait donné l'argent . . . », Աս խօսքերը Լուտերի Լատագոֆներէն մէկը այսպէս կը թարգմանէ. «Ոմանք աս քարոզիչներէն պակաս չէին մար իրենց ամեն արեւմտեան օւղբաւթանը պէս իրենց նիւթը շրջելու, ու ներողութեանց զօրութիւնը այնպէս մեծցնելու, որ ժողովրդին ինչ հաւաքացնէին թէ . . . », Պարմ. ձԱ. Գաւ. Բարեխորհուած. Զ. Բարե. Հոգ. Ա. 92:

3. Հատ. Ա. Գ. Ա. 11:

2*

Հանապապետաց կոնգակներուն մէջ մասնաւոր կերպով մը առ թէութիւնը միշտ կը դրուէր որ ներողութեան զօրութիւնը՝ ինչն անոնց կ'ազդէ, որոնք մեղքերն ինչպէս որ պէտք է նէ ինչ արեւմտեան սրտանց ինչ զղանք. բայց Դեցլ ու իր օգնականները առ ժողովն իտրը հասարակօրէն ինչ լռեին, 4 : — Ասանկով կէս մը քարոզչներուն անխոհեմութեամբը, կէս մը ռամկին դիւրահաւանութեամբը, գուցէ կէս մ'ալ Գերմանիայի մեծերուն անփութութեամբը սկսան շատ անկարգութիւններ ըլլալ 5 :

4. Գիրք Ա. Հատ. Ա. 43 :

5. Ստուգիւ թէ ուղղափառ եւ թէ բողոքող մասնաւորներուն միասնականութեան նայելով՝ պէտք է խոստովանիլ որ Դեցլ եւ առաւել եւս իր ընկերները ներողութեան քարոզելու ժամանակ քիչ մը չափը կ'անցընէին, եւ կամ գոնէ ժողովըրդեան առիթ կու տային ներողութեանց վրայ եկեղեցւոյ հոգւոյն հակառակ կարծիքներ ունենալու : Բայց Լուսեր եւ իր աշակերտները Դեցլի եւ անոր ընկերներուն բերանը անանկ հայհոյութիւններ ու պլանդակ խօսքեր կը գնէին, որ մարդ լսելու ատեն կը տարափի : Եւ թէ պէտք իսկ իսկ առ խօսքերուն անհատիկն ալ լսանքալից մարդիկներուն մօտին մէջ Դեցլի թշնամիներուն իրեն դէմ ըսածներուն վրայ առաջնորդ ձգելու բաւական էր. բայց առիթը զամբողջ տանց խօսքերը աւելի անգի շատ տարակուսական կ'ըլլան, որովհետեւ Դեցլին գրողները մէջ ամենեւին տանակ խօսք չկայ, մանաւանդ թէ ինչ յայտնապէս անոնց հակառակ կը վարդապետէ եւ պարզապէս եկեղեցւոյ վարդապետութիւնը կը հաստատէ : Օսէն (Հոգ. Ա. Գլ. Դ. 47.) կը պատմէ որ Մագանտին քաղաքը իրեն Դեցլի ստորագրութեամբը հին գրուածք մը ցուցուցին, որն որ առաւելածախնեւորն վարդապետութեան համաձայն է : Անոր մէջ Դեցլը պատկերն էր խօսի. «Եկեղեցին Ստուգիւ իշխանութիւն ընդունած է որ մեղաւորը իր վրայ ձգած կամ առանձնապէս ազատէ. բայց առ ընդունած արձակման կամ թողութեան համար պէտք է որ ժամանակաւոր պատժով մը առաւելածախնեւորութեան հատուցում ընէ : Արդ՝ եկեղեցին կրնայ զինքը առ ժամանակաւոր պատժէն ալ ազատ ընել՝

Քրիստոսի արդիւնքը իրեն մերձեցընելով» : Դարձեալ Դեցլ՝ ժողովըրդապետներուն առ ներողութեան վրայ առած Հրահանգին (Instruction) մէջ պատկերն էր գրուցէ. «Ով որ խոստովանածը կ'ըլլայ ու իր Դեցլի տեղէն վրայ ներքին ցաւ կ'անհեղափարէ ինչ ինչ, թէ որ պարտաւորութեան տակ ըլլայ նէ, կրնայ իրեն թափախալու օրինակ խոստովանողութեան տրուել» : Առ խօսքը ի մէջ կը բերէ երեսնիկ բողոքող մասնաւորները. (Լիւթեր, Գործք. Երեւ. 444.)

Հառ բողոքող մասնաւորներուն՝ Դեցլին եւ ուրիշ ներողութեան քարոզողներուն դէմ ըսած զբարեալութիւններէն մէկն ալ առ է, որ կ'ըսեն թէ ամէն մէկ մեղքին համար պայտօք կամ պայտօք գին որոշած էին : Բայց առ բանն ալ ամենեւին հիմ չունի. ստույգ է ներողութեան քարոզողներուն Հրահանգին մէջ յաւելի աստիճան մը կայ, բայց ամենեւին բողոքողներուն ըսածն պէտք է, հապառաքին աստիճանին կամ հարաւորութեան համաձայն՝ առաւել ողորմութեան վրայ է : Օրինակի համար թէ որ իշխան մը 25 օսկի տար նէ՝ ասիկա պայտօք արժողութեան պիտ'որ ունենար, որչափ որ ունէր թէ որ արհուսական մը 6 օսկի տար, վաճառական մը կամ քաղաքացի մը՝ 3 օսկի, գործավար մը կամ ստորին աստիճանի քաղաքացի մը՝ 1 օսկի : Անոր ետեւէն առ խօսքն ալ կայ, որով բողոքողաց բոլոր ըսածը գետնին կ'իջնայ. «Իսկ անոնք որ օրով լռանին, Բող անոր Գլխաւորութեան օրով լռանին, որովհետեւ անք չէ որ երկիրը արդարութեան պէտքէ հարուստներուն բացուիլ բան թէ աղքատներուն» : Յիս Կ. Եւս. 444, Հոգ. Ա. 47 Դ. 47 :

Աւելորդ կը ընկերը Լուսերի ու իր աշակերտներուն՝ Դեցլին բարեաց

Եւրո որ Լուտեր աս բաները տեսաւ, սկսաւ թէ գրով եւ թէ խօսքով, հրապարակաւ եկեղեցւոյ մէջ ու առանձին՝ ներողութեանց դէմ դնել: — Իրեն աս բանիս մէջ մտնելուն պատճառը՝ բողոքող մատենագիրներուն մէջ փնտռելու ըլլանք նէ, կը գտնենք որ իբրեւ միակ պատճառ՝ իր աստուածպաշտութիւնն ու սաստիկ եռանդը կը դնեն. իսկ եթէ ուղղափառ հեղինակներուն նայելու ըլլանք, հասարակօրէն իր մեծ փառաօրութիւնն ու Դոմինիկեանց դէմ ունեցած նախանձր կը դնեն 6: Մենք չենք ուզեր իր պատճառն ու վախճանը քննել եւ վրան գատաստան ընել. թող ամէն մարդ Լուտերին՝ իր վախճանին հասնելու համար բանեցուցած միջոցներուն նայելով՝ դատաստան ընէ թէ արդեօք ուղղափառ հեղինակները չէ նէ բողոքողները իրաւունք ունին: — Լուտեր ներողութեանց գէմ ելլելը միտքը դրածին պէս՝ Մոգունտիայի արքեպիսկոպոսին նամակ մը գրեց, որուն մէջ պսպէս կը խօսի: «... Բու մեծապայծառ անուամբդ Ս. Պետրոսի (եկեղեցւոյն) շինութեան համար չորս կողմը պապական ներողութիւններ կը պաւսին: Ես այնչափ չեմ ամբաստաներ քարոզիչներուն աղաղակը, որն որ լսած չեմ, որչափ կը ցաւիմ ժողովրդեան ու ռամիկներուն ներողութեանց վրայ ունեցած սխալ կարծեաց վրայ, պս ինքն ան կարծիքին վրայ՝ որ թշուառականներն ունին թէ ներողութեան թղթերը գնելուն պէս՝ փրկութիւններնուն վրայ ապահով կրնան ըլլալ: Դարձեալ թէ քաւարանի հոգիներուն համար ստակը արկեղ մէջ ձգելուն պէս՝ անոնք անմիջապէս կը թռչին քաւարանէն դուրս կ'ելլեն: Վերջապէս՝ թէ աս շնորհքը այնչափ մեծ է, որ չիկրնար ամենեւին մեղք մը գտնուիլ... որն որ չկրնայ արձակել: Նոյնպէս թէ մարդը աս ներողութիւններով ամէն պատժէն ու յանցանքէն ազատ կ'ըլլայ:

«Լ'մենակալ Աստուած. քեզի յանձնուած հոգիները, մեծապատիւ Հայր, ասանկ մահացու վարդապետութիւններով կը

ու գիտութեան վրայ բրած զբաւրաւութիւնները յիշատակել, եւ անոնք մեծելու ջանալ. արդէն գործքիս ընթացքին մէջ շատ անգամ աւիթի՝ ունենանք առանկ բաներու վրայ խօսելու եւ Լուտերին ու իրեններուն նշմարառութեան վրայ զբաւրաւելու:

6. Թեպէտ ըսինք որ բողոքող մատենագիրները Լուտերին ներողութեանց գէմ ելլելուն պատճառը՝ իրեն աստուածպաշտութիւնը կը դնեն. բայց նոյն իսկ իրենց մէջէն իմաստուն եւ անկողմակալ մարդիկ կը գտնուին, որոնք ասոր հակառակ

կը զբաւցեն: Բաւական ըլլայ մեզի Գոպպեզ՝ երեւելի անգղիացի մատենագիր փկոյութիւնը: Նոյն ժամանակները, կ'ըսէ, քահանայապետը հրամայած էր որ ամպիոններուն վրայէն ներողութիւններ մը քարոզուի: Աս պաշտօնը Դոմինիկեանց յանձնած ըլլալով եւ ոչ թէ Օգոստինոնց իրեն, ուսկից էր Լուտեր, եւ որուն որ յառաջագոյն միշտ յանձնուած էր, հերքելու աս նախապատուութեան վրայ նեղացաւ, ու միտքը գրաւ որ քահանայապետին դէմ ելլելով՝ «իս առն», Թոպլ Գ:

մենայնի աս բաներս այնչափ հռչակով ու փութով չեն քարոզեր, մանաւանդ թէ թողութիւն (ներողութիւն) քարոզելու համար ասոնք կը լռեն, ուր որ ամէն եպիսկոպոսներուն առաջին ու մինակ պաշտօնն ան է որ ժողովրդեան՝ Աւետարանը եւ Գրիստոսի սէրը սորվեցընեն: Գրիստոս ամենեւին տեղ մը պատուիրած չունի որ ներողութիւն քարոզուի: Ուրեմն եպիսկոպոսի մը որչափ ահագին ու վտանգաւոր բան է Յ որ աւետարա-

բէն աւելի երջանիկ են, եւ միանգամայն թէ ներողութիւնն սւրիշ բան չէ բայց եթէ ան Բարեգործութիւնէրը թողնէ՝ որոնցմէ հառաչած է ինչ խորհրդով. անոր համար շուտով մը միտքս դրի որ ասկից կրնայ հետեւիլ թէ մարդս ներողութիւնը կրնայ արհամարհել, եւ թէ աւելի աղէկ է մեծ բանի տեղ չգնել, մանաւանդ թէ բաւարարին մէկդի թողալը: Բահանայապիտին՝ առ կայսրական գրոյքին վրայ Լատերին շինած ձեռնարկն էլ Գործք. Լատ. Գործք. Բ. 105. Բ:

8. Աս խօսքերուն սկզբնադիրն աս է. «Non enim sit homo per ullum munus episcopi securus de salute, cum nec per gratiam Dei infusam fiat securus, sed semper in timore et tremore jubet nos operari salutem nostram Apostolus. Et justus, inquit Petrus, vix saluabitur. Denique tam arcta est via, quæ ducit ad vitam, ut Dominus per prophetas Amos et Zachariam, salvandos appellet torres raptos de incendio, et ubique Dominus difficultatem salutis denunciat.

Cur ergo per illas falsas veniarum fabulas et promissiones prædicatores earum faciunt populum securum et sine timore? Cum Indulgentiæ prorsus nihil boni conferant animabus ad salutem aut sanctitatem, sed tantummodo penam externam, olim canonice imponere solitam, auferant.

Denique opera pietatis et charitatis sunt in infinitum meliora indulgentiis. Et tamen hæc non tanta pompa nec tanto studio prædicant. Imo propter venias prædicandas, illa tacent, cum tamen omnium Episcoporum hoc sit officium primum et so-

lum, ut populus evangelium dicat et charitatem Christi. Nusquam enim præcepit Christus Indulgentias prædicari. Quantus ergo horror est, quantum periculum Episcopi. . . ,!

Աս է, ինչպէս ըսինք, Լուտերին խօսքերուն սկզբնադիրը, որն որ իր Ախդանակերկ տպուած գործքերէն առած ենք, եւ որուն հետ՝ քանի մը անապրեք անդերէն զառ՝ բաղրովին համաձայն է նաեւ գերմաներէն թարգմանութիւնը, եւ համաձայն զը՝ վերը գրած թարգմանութիւններնուս հաւատարմութիւնը կը տեսնենք: Բայց որովհետեւ աս գրուածքին մէջ չառ խօսքեր կան, որոնք որ ուղղափառ վարդապետութեան համաձայն ու Լուտերին ետքը վարդապետած մուրաւութիւններուն ուղղակի հակառակ են, ինչպէս որ եւս քը պիտի տեսնենք, անոր համար բողոքող հեղինակներէն ոմանք աս խօսքերը յառաջ բերել եւ բառ առ բառ թարգմանել ձեւացընելու առանձին՝ կէս մը մէջէն թող կու տան, կէս մ'ալ կը փոխեն: Ինչպէս Մեւլ 8'Օպիսներէն մէջ վերի խօսքը այսպէս թարգմանուած է. «Մարդս իր եպիսկոպոսին գործովը կամ պաշտօնովը չի փրկուիր: Արդարեւ անգամ հագիւ կը փրկուի, ու կենաց տանող ճամբան նեղ է: Ուրեմն ինչու համար ներողութեան քարոզչները սնտոի առաջակներով Բարեգործապահովութեան մէջ ժողովուրդը չի բացընեն: — Թէ որ ասոնց առկանը գնեմք, միայն ներողութիւնը քարոզելու ու հաշակելու է: Ի՛նչ, եպիսկոպոսին զլիաւոր եւ մի միայն պարտաւորութիւնը Աւետարանը ու Յիսուսի Գրիստոսի սէրը ժողովուրդին սորվեցընել չէ: Գրիստոս ինքը անդ մը չըսաւ մեզի ներողութիւն ները քարոզել, բայց պատուիրեց մեզի որ Աւետարանը քարոզեմք: Ուրեմն ինչպէս . . . »: Հատ. Ա. 134:

նը լուել տայ, եւ թողու որ իր ժողովորդեան մէջ ներողութիւն ներէն ուրիշ բան մը չտարածուի, եւ ասոնց՝ աւետարանէն աւելի հոգ ունենայ...:

«Եւսոր վրայ ան ալ աւելցնելու է, մեծարգոյ Հայր ի Տէր, որ ներողութիւն քարոզողներուն քու մեծարգոյ Հայրութեանդ անուամբը հանած Հրահանգին մէջ կ'ըսուի, (անշուշտ առանց մեծարգոյ Հայրութեանդ գիտութեանն ու հաւանութեանը,) որ գլխաւոր շնորհքներուն մէկը՝ ան Աստուծոյ անզուգական պարգեւն է, որով մարդս Աստուծոյ հետ կը հաշտուի ու քաւարանին ամէն պատիժները կը ջնջուին», 9:

Եւսոյն գրեթէն ետեւ՝ Լուտեր արքեպիսկոպոսին կ'աղաչէ որ նոյն գրուածքը վերցընել տայ եւ ներողութիւն քարոզողներուն հրամայէ որ ուրիշ կերպ քարոզեն: Ապա թէ ոչ, կ'ըսէ, կրնայ ըլլալ որ մէկը ելլէ ու գրքեր դուրս հանելով անոնք հերքէ, որով քեզի նախատիք ըլլայ 10:

Լուտեր ներողութեանց վրայ 95 նախադասութիւն ալ գրեց, որոնց մէջ՝ աս նիւթին վրայ ունեցած կարծիքը համառօտ կերպով մը կը յայտնէր 11: Աս նախադասութիւններն ալ նամակին հետ մէկտեղ արքեպիսկոպոսին խաւրեց: Բայց անոր որոշմանն ու պատասխանին չսպասելով, նախկը գրած օրը (Հոկտեմբերի 31ին) նոյն նախադասութիւնները՝ վիդեռնպերկի Ամենայն սրբոց եկեղեցւոյն դրան վրայ փակցուց, ծանուցանելով որ ճշմարտութիւնը երեւան հանելու համար վիդեռն-

Աս թարգմանութեան մէջ գրեթէ բոլոր գուրո թող տրուած խօսքերն ու փոխուած բառերը՝ Բորե-Բորթոմօնիան Գոլթոփ ու Գրիֆիտան անսպասել ըլլալուն վրայ, այս ինքն Լուտերին մոլորութիւններուն հակառակ եղող տեղերն են. ուստի եւ մտադրութեամբ ու նենգութեամբ դուրս թող տրուած կամ փոխուած են: Եւսոր մէկ նշանն ալ ան է որ հեղինակը ուրիշ անտարբեր խօսքեր թող տուած ատենը՝ ըստ սովորութեան երկու երեք կէտ զննելով կ'իմացընէ, իսկ ասանկ տեղերը ամենեւին նշան չիտար: Բայց ասոնք զարմանալու բաներ չեն. ամէն ալ իրենց վտրգապետէն սորված են, որն որ նոյն իսկ աստուածաշնչին՝ յայտնապէս իր մոլորութեանց դէմ ըլլող խօսքերը թարգմանելու ժամանակ կամ բոլորովին դուրս կը ձգէ կամ կը փոխէ, եւ դարձեալ աստուածաշնչին խօսքերը իր մոլորութիւններուն յարմարցընելու հա-

մար մէջ բաւեր կը խօթէ. Ինչպէս իր տեղը կը տեսնենք: Աս Մեռւտ՝ Օպինեէին թարգմանութեանց անհաւատարմութիւնը ցուցնելու համար մինչեւ հիմա բերած երեք օրինակն իս (տես երես 5 եւ 19) բաւական կը տեղեր, եւ թող կուտանք որ ուրիշ տեղ ալ մեր եւ իր թարգմանութեան մէջ տարբերութիւն գտնուելու ըլլայ նէ՝ ընթերցողները իրենք իրենցմէ դատաստան ընեն:

9. Վերը (5 Ծանօթ. 44) տեսանք թէ Ինչպէս Դեցլ իր Հրահանգին մէջ ներողութիւնը աստնալու համար հորկաւոր թեուծիւն կը զնէր ներքին զգըւած ու ցաւը:

10. Գործք Լուտ. լատ. Հատ. Ա. 93. Բ. եւ 93. գերմ. Հատ. Ա. 1. եւ 3:

11. Աս նախադասութիւններուն օկընագիրը տես ի Գործք Լուտ. Հատ. Ա. 51—53. Իսկ գերմաներէն թարգմանութիւնը՝ ի Գործք Լուտ. Գիրմ. Հատ. Ա. 3. Բ.—6. Բ:

պերկի մէջ աս նախագասութիւններուն վրայ վիճաբանութիւն պիտ'որ ըլլայ. միանգամայն կ'ըսէր թէ ով որ կ'ուզէ նէ՝ կրնայ գալ ասոնց վրայ հետս վիճաբանիլ, եւ թէ որ մէկը չի կրնար գալ ու խօսքով վիճիլ նէ՝ թող հետս գրով վիճի 12: — Այսպէս ուսումնական վիճման հրաւիրելը, կ'ըսէ Ռիֆէլ 13, անսովոր բան մը չէր. բայց բանը արքեպիսկոպոսին իմացընելէն ու անոր դատաստանին տակը ձգելէն վերջը՝ առանց պատասխանին սպասելու ըլլալուն համար՝ ամբարտաւանական գործքի մը պէս եւ իրրեւ յանձնապատասխանութեամբ եղած բան մը կ'երեւալ 14:

Աս կերպով եղաւ աս ներողութեանց վիճման սկիզբը: — Լուսեր իսկզբան ներողութեան զօրութիւնը կամ ներողութեան գոյութիւնը չէր ուրանար, մանաւանդ թէ իր նախագասութիւններուն մէջ յայտնապէս գրած էր թէ «Ով որ քահանայապետական կամ արքեպիսկոպոսին ներողութեանց ճշմարտութեան դէմ կը խօսի, անիծեալ ու նշովեալ ըլլայ», 15: Միայն քարոզիչներուն ու ռամկին պակսութեամբն եղած անկարգութիւններուն դէմ կը խօսէր. դարձեալ բոլոր ըսածները երկբայելով կ'ըսէր, կամ գոնէ երկբայելով ըսել կը ձեւացընէր. որովհետեւ, իր ըսածին նայելով՝ ներողութեանց ինչ ըլլալը չէր հասկընար ու չէր գիտեր 16: Բայց ետքը կամաց կա-

12. Նախագասութեանց սկիզբը: Կուստալ Ֆիցեր, ԳԼ. Ե. 63:

13. Մասն Ը. ԳԼ. Բ. 32:

14. Բողոքող մասնագործներ կը գտնուէին, որոնք Լուսերին՝ Մոզուս-տիպի արքեպիսկոպոսին գրած նամակին վրայ կը զրուցեն թէ նախագասութիւնները դուրս հանելովն ընելու յանգեցնութիւնը կերպով մը ծածկելու համար աս թուղթը գրեց: Բլանք (Գիւրտ Ը. Լափ. Ը. 75, 76.) Լուսերին՝ իր նախագասութիւններուն մէկնութեան սկիզբը գրած յայտարարութիւնը բերելէն վերջը (որուն մէջ Լուսեր կը գրէ թէ «Ուրիշ բան չեմ ուզեր ըսել կամ կարծել, բայց եթէ ան՝ որն որ նախ Ը. Գրոց ու երկրորդ եկեղեցւոյ օուրբ Հարց. մէջ հաստատուած, Հռոմայ Գահէն ընդունուած ու մինչեւ հիմա պահուած էր, եւ որն որ քահանայապետական իրաւանց եւ վճար մէջ կը գտնուի եւ կամ ժամանակաւ պիտի գտնուի»: Գուրտ Լափ. Լափ. Լափ. Ը. 101. Բ. Գիւրտ. Լափ. Ը. 48. Բ.) կը զրուցէ որ «Աս յայտարարութիւնը ան ժամանակները հասարակօրէն աստուա-

ծարանական վիճաբանութիւններէն յառաջ կ'ըլլուէր, եւ ձեւի պէս բան մըն էր, որն որ երեւելի նշանակութիւն մը չունէր. բայց՝ միայն ձեւի պէս ալ առնելով՝ կրնար եղած դործը մեղմացընել»: Ընկից ալ Լուսերին՝ առ արքեպիսկոպոսը գրած նամակին անցնելով՝ պայտէս կը գրէ. «Հաւանական է որ ըստ Լուսերի կարծեաց՝ նոյն մեղմացուցիչ զօրութիւնը պիտ'որ ունենար նաեւ ան խոնարհական թուղթը, որն որ նախագասութիւնները կը պարզընէր սուսած օրը Մոզուս-տիպի արքեպիսկոպոսին գրեց»:

15. Contra Veniarum apostolicarum veritatem qui loquitur, sit ille anathema et maledictus. Նախագասութեան 71. Գուրտ Լափ. Լափ. Ը. 53. Բ.: Լուսերին լատիներէն սկզբնաբերն մէջ արտփլակաւ ըսածին միտքը իր բուն աշակերտը Յուստոս Թարգմանելով՝ „des päpstlichen Abscheß“ պապական, քահանայապետական ներգրութեան՝ կը գնէ: Գուրտ Լափ. Գիւրտ. Լափ. Ը. 5. Բ.:

16. «Զէ դիւեր ու չէի հասկը-

պալատին վերահացուն 18, արամախոսութեան ձեւով շինուած գրուածքով մը աս նախադասութիւններուն դէմ գրեց: Ետքը Գոլոնեսայի մէջ Հոխշորատէն անունով ուրիշ Գոմֆնիկեան մըն ալ անոր դէմ գիրք մը դուրս հանեց: Ասոնք թէպէտ ճշմարտութիւնը կը պաշտպանէին. բայց որովհետեւ գրուածներնուն մէջ թէ քիչ մը չափը կ'անցընէին եւ թէ աս բանս աղէկ առիթ սեպելով՝ նոյն ժամանակուան բանասէրներուն ալ կը դպչէին, անոր համար պաշտպանած ճշմարտութիւններովն ընթերցողաց մտքին վրայ ըրած ազդեցութիւնն՝ մէկալ կողմանէ շատ նուազեցուցին: Ասոնցմէ զատ՝ ճշմարտութեան չորրորդ պաշտպան մ'ալ ելաւ, որն որ Լուտերին սիրտը շատ նեղացուց, ու իր բարձրամտութիւնն ու յանդգնութիւնը քիչ մը վար իջեցուց: Ասիկա Ինկոլդզատի համալսարանին վարդապետներուն երեւելիներէն մէկը՝ Յովհ. Էքն էր, որուն ինչ մարդ ըլլալը Լուտեր ալ կը խոստովանի, զինքը «Երեւելի ու ճշմարտապէս հանճարաւոր հմտութիւն եւ հմուտ հանճար ունեցող մարդ» կանչելով 19: Արդ աս երեւելի մարդը տեսնելով որ Լուտեր օրէ օր աւելի յանդգնութիւն կը ստանայ, ու անկարգութիւններու դէմ խօսելու ատեն՝ ճշմարտութիւններու դէմ ալ մա-

18. Magister sacri palatii; maître du sacré palais. Ասիկա միշտ Գոմֆնիկեան կրօնաւոր մը կ'ըլլայ, որն որ քահանայապետին պալատը կը բնակի, ու մէջի անձինքներուն հօգեւոր առաջնորդութիւն ընելէն զատ՝ զրբերը քննելու եւ ապելու հրաման տալու իշխանութիւն ունի:

19. Insignis vereque ingeniosæ eruditionis et eruditil ingenii homio, կը գրէ Լուտեր Սիւ. Եկրանուսին, 1518ին Մայիսի 24ին: Յետո՛ւ 8ը Վիդի, Հոգ. Ա. 59: «Ամէնք ալ աս մարդուն հանճարը կը սիրենք ու իր գիտութեանը վրայ կը զարմանանք», կը գրէ Լուտեր նոյն տարին Յունիսի 15ին, Քրիստափ. Հէօրլին: Յետ թուոյթի Հոգ. Հոգ. Ա. 26: — Էքնի իմաստուն ու հմուտ մարդ ըլլալը գրեթէ բոլոր բողոքող մասենագիրներն ալ կը վկայեն: Մեւ Լ. Օպինսէ վրան պոպէս կը գրէ. «Ասիկայ բարեկամ էր Լուտերի, որ մեծապէս կը յարգէր անոր տաղանդները ու տեղեկութիւնը: Հանճարաւոր միտք մը ունէր, ընթերցման մէջ քաջակիրթ էր, ու չնայած հիկ յիշողութեան ձիւքով զարդարուած էր: Իր գիտութեանը հետ ունէր եւ պերճախօսութիւն. իր շարժուածքը

ու ձայնը կը յայտնէին իր բնութեանը աշխուժութիւնը: Ցաղանդի կողմանէ հիսթրայիկ Գերմանիայի մէջ ինչ որ էր Լուտեր, հարաւայինին մէջ նոյնն էր Էք: Ասոնք ան դարուն երկու երեւելի աստուածաբաններն էին, թեպէտ եւ իրենց ընթացքը մեծապէս տարբեր էր: Ինկոլդատ գրեթէ կը հաւատարէր Վիդգէմպերկի: Աս երկու վարժապետներուն գերահայակ համալուծմէն կողմերէ բազմաթիւ աշակերտներ կը բերէր իւրաքանչիւրին համալսարանը՝ անոնց դաստասցութիւնը լցնելու փափաքով: Իրենց անձնական որպիսութիւնները իրենց իմաստութեանը հաւասար՝ օրելի կընէին զիրենք իրենց աշակերտներուն: — Վասն որոյ Լուտեր հարաւային գաւառներուն մէջ իր նախադասութիւնները հրատարակելու համար Էք վարժապետը ընտրեց: Բայց ուղղակի անոր չնքնեց զանոնք, այլ իրենց հասարակաց բարեկամին՝ Նիււնպերկի գաւառորին մեծարու Քրիստափոր Հէօլլին, խնդրելով որ Էքն խրկէ զանոնք Ինկոլդատ, որ հեռի չէր Նիււնպերկէ: Սըլսըր՝ «կեմ՝ ձեզի, կըսէ, իմ նախադասութիւններս, ստուպէս նորափառ,

քառելու եւ մոլորութիւններ վարդապետելու կը սկսի, ալ չկրօնացաւ լուել, ու հաւատքի պաշտպանութիւնը՝ իր յառաջագոյն Լուսերի հետ ունեցած բարեկամութենէն վեր բռնելով՝ միտքը գրաւ որ անոր գէմ ելլէ : Ուստի եւ Լուսերին նախադասութիւններուն վրայ Կոնստանտինոպոլ ծանօթութիւններ գրեց, որոնց մէջ անոր մոլորութիւնները մէկիկ մէկիկ խալտառակելով՝ մեղքերուն թողութեան ու ներողութեանց վրայ եկեղեցւոյ վարդապետութիւնը կը հաստատէ :

Եւ ուսեր՝ անհնարին խիստ ոճով ու ստատիկ կիւրքով շինուած զանազան գրութիւններով առ առն իր հակառակորդներուն ետեւէ ետեւ պատասխան տուաւ : Նոյնպէս ուրիշ շատ գրութիւններ ալ հրատարակեց, որոնց մէջ նորանոր մոլորութիւններ ու պլանդակ կարծիքներ կը վարդապետէ : Նոյն մոլորութիւններէն ոմանք կը գտնուին նաեւ Հայտնայեակ քաղաքը Ապրիլի մէջ (1518) պաշտպանած նախադասութեանց մէջ 20, որոնցմէ մէկ քանին հոս կը դնենք :

Գ. «Մարդիկներուն գործքերը իրարմէս որ ալ գեղեցիկ ըլլան ու բարի երեւան, ի վերայ այսր ամենայնի հաւանական է որ մահուան մեղք են :

Ե. «Մարդարոց գործքերը մահուան մեղք կ'ըլլային, թէ որ նոյն ինքն արդարները Աստուծոյ բարեպաշտական երկիւղով վը չվախնային որ մահուան ըլլան :

Ը. «Մեղք եւս մահուան են նոյն գործքերը, երբ որ միանգամայն առանց վախի ու չարաչար ապահովութեամբ կը գործուին :

Բ. «Մեղք Բրիստոսի գործուած գործքերը մեռեալ են բայց մահուան մեղք չեն ըսելը՝ Աստուծոյ երկիւղը չարաչար մոռնալ է :

Ժ. «Մեղք աստուծոյ առջեւ մեղք երբ ան ատեն ներելի են, երբ որ մարդը կը վախնայ որ մահուան ըլլան :

«Կամ ինչպէս որ շատերուն կերեալ «յաւէտ չարափառ : Առաջէ զանոնք «մեր ուրիշի էքին՝ ան գիտնական եւ «կորովափա մարդուն, որ իմանամ «թէ քիչ կը խորհի անոնց վրայ», : Լուսեր պատգամ կը խօսէր անտանքը Եւ վարդապետին վրայ. պատգամի եր ան բարեկամութիւնը որ մէկ անգ կապեր եր զանոնք : Աս պատուական բարեկամութեան զաղարիւլ առաջ Լուսերէն չեղաւ, : Հոգ. Ա. 86, 87 : 81- Նախ Բլանտ, Գիւր. Ա. Հոգ. Ա. 105 : Ռանտ, Գիւր. Բ. Գլ. Գ. Հոգ. Ա. 399 — 401 : Մեյն, Հոգ. Ա. Գլ. Ա. 43 :

20. Յարգն ուրիշը նոյն Հայտնայեակ քաղաքը Օգոստինեանք ինչ կրօնի ընդհանուր ժողովք մ'ըրին, որուն Լուսեր ալ ներկայ էր : Ժողովքին մէջ իրենց կրօնի վերաբերած նիւթերուն վրայ իստուելէն ետեւ, Լուսեր առ իր նախադասութիւնները հրատարակաւ պաշտպանեց : Յիս Բլանտ (Գիւր. Ա. Հոգ. Ա. 119 — 121), Կոնստանտինոպոլի Սեփեթարի (Գիւր. Ա. Հոգ. Ի. Գ. Իս 8-տիւ. Ա. 28, 29) եւ Մեյն Գ'Օպիէի (Հոգ. Ա. 185 — 194) իսկ բուն նախադասութիւնները՝ Գիւր. Ի. Լոգ. Լոգ. Հոգ. Ա. 141 : Բ :

ԺԳ. «[] եղքէն վերջը՝ անձեռնխանութիւնը ստակ անուն մըն է, եւ մարդս ձեռքէն եկածն ընելու ատեն՝ մահու չափ մեղք կը գործէ :

ԺԶ. «[] արդը երբ որ կը կարծէ որ իր ձեռքէն եկածն ընելով՝ շնորհաց կը հասնի, մեղք մեղքի վրայ կը դիզէ, որ կրկին յանցաւոր ըլլայ» :

[] ու ասոր նման պլանդակ կարծիքները՝ որոնց համար ներկայ եղողներէն մէկն ըսաւ թէ «Գեղացիները ասոնք լսելու ըլլան նէ՝ զմեզ կը քարկոծեն 21», եւ որոնք բոլոր քրիստոնէական կրօնից բարոյականին հիմունքը տակնուվրայ կ'ընեն, Լուսեր, ինչպէս ըսինք, Հայտելաբերի իբրեւ ճշմարտութիւն հրապարակաւ պաշտպանեց : Դարձեալ նոյն ատենները կամ քիչ մը վերջը Ժողովրդեան առջեւը խօսած ճառերուն մէջ ուրիշ պլանդակ մղորութիւն մ'ալ հանեց, այս ինքն՝ ապաշխարութեան խորհրդին եւ ուրիշ ամէն խորհուրդներուն զօրութիւնն ուրանալով՝ սկսաւ վարդապետել որ մեղաց թողութիւնը միայն իւրաքանչիւր մարդու հաւատքին կամ վստահութեան վրայ կ'ապացեալ է : Աս նիւթին վրայ խօսած ու գրած անհամար խօսքերուն մէջէն մինակ քանի մը հաա օրինակի համար հոստեղ կը դնենք :

«[] եղաց խղճ-խիւղ, կ'ըսէ Լուսեր, ոչ պապին, ոչ եպիսկոպոսին, ոչ քահանային եւ ոչ երկրի վրայ ուրիշ մարդու մը պաշտօնին եւ իշխանութեան տակն է, հապա միայն Գրիստոսի խօսքին եւ անկեղծ հաստատութիւն վրայ հայտեալ է : ... Քահանայք, եպիսկոպոսք եւ պապերը՝ միայն ծառայք են, որոնք Գրիստոսի խօսքը առջեւ կը դնեն : ... Եւ ասկից կը հետեւի որ ապաշխարութեան խորհրդին եւ մեղաց թողութեան մէջ՝ պապ մը կամ եպիսկոպոս մը՝ ամենէն ստորին քահանայէն աւելի բան մը չ'ըներ. մանաւանդ թէ քահանայ չեղած տեղ՝ նոյն գործքը իւրաքանչիւր քրիստոնեայ, կին եղբր է, տղայ եղբր է, նոյնպէս կրնայ կատարել (այս ինքն մեղաց թողութիւն կամ արձակում տալ) : Ինչու որ ամէն քրիստոնեայ քեզի կրնայ ըսել «Աստուած յանուն Գրիստոսի մեղքերդ կը ներէ», եւ թէ որ գուն աս խօսքին այնպէս հաստատութեամբ կը հաւատաս՝ իբրեւ թէ Աստուած քեզի կը զրուցէ կոր, սառեալ շոյն հաստատութիւն միայն իմ համար : Այսպէս ամէն բան բոլորովին՝ Աստուծոյ խօսքին հաւատալուն վրայ կ'այացած է» 22 : Դարձեալ կը զրուցէ. «Ամենեւին մէկը չ'իկրնար պակսիլ ոչ զղջման եւ խոստո-

21. Սեբեհարֆ, Գիւրք Ա. Համ. ԺԳ. Եւեւ. Ա. 29 : Մեւ. ա' Օպի-նէէ, Հաա. Ա. 189 :

22. Քարոզ ապաշխարութեան վրայ. Գործք Լուս. Գերմ. Հաա. Ա. 66. Թիւ 8, 9 :

վանութեան եւ ոչ ալ հատուցման մէջ, թէ որ խորհրդոյն հաւատքն (այս ինքն՝ վստահութիւնն) ունենայ: Եւ թէ որ (ասոնց մէջ) պակսելու ալ ըլլայ, ամենեւին վնաս չունի, 23: Ուրիշ տեղ մ'ալ պատկէս կը զրուցէ. «Հասարակութեամբ հաւատքն որ արձակուած ես, եւ ստաբիլութեամբ իջեալս... շնորհակալ եմ քեզի որ ի՞նչէս որ ի՞նչէն եմ» Եւայ 24...: Անոր համար շատ աւելի պէտք է անոր միտ դնես որ ամենեւին աս հաւատքդ պակսութիւն չունենայ, քան թէ ուրիշ ամէն բաներուն: Ուստի եւ անկարելի դրութեամբ ինչ որ խոստովանած եւ ըլլող զղջացած Եւայ 25, եւ ի՞նչ ինչեան չէ թէ խնդրութեամբ հապա կարողի համար արջութի 26, ինք հասարակութեամբ Եւայ որ արձակուած է, ճշմարտապէս արջութեամբ իջեալս, 27: Նոյնպէս հաղորդութեան խորհրդին համար միայն նոյն հաւատքը կը պահանջէ: «Եթե եւ փաստակար մոլորութիւն մըն է, կ'ըսէ, որ մարդս ան վստահութեամբ խորհրդին մերձենայ, իբր թէ խոստովանանք եղած է, եւ խղճին վրայ մահուապի մեղք մը չունի, եւ թէ յառաջագոյն աղօթքներն ըրած եւ ուրիշ պատրաստութիւն տեսած է: Ինչու որ աս կարծիքով խորհրդին մերձեցողները՝ իրենց անձին դատաստանը կ'ուտեն եւ կ'ըմպեն. որովհետեւ աս վերը յիշուած ամէն միջոցներով արժանի եւ մաքուր չեն ըլլար, մանաւանդ թէ նոյն մաքրութեան վստահութեամբ՝ շատ աւելի անմաքուր ու պիտի կ'ըլլան ու հասարակութեամբ չ'ըմպեն: Սեպտեմբեր աս հասարակութեամբ ճշմարտապէս մատուցելու արժանաւոր ի՞նչէն...: Ինչու որ հաւատքն է որ ի՞նչարդարեւն է, կը մաքրէ, արժանաւոր կ'ընէ», 28: — Աս պլանդակ մոլորութիւնը՝ որն որ, ինչպէս ըսինք, Լուտերին գրուածներուն մէջ անհամար տեղեր կը գտնուի, չէ թէ միայն խորհրդներուն զօրութիւնը բողոքովին կ'ոչընչացընէ, հապա նաեւ ամէն տեսակ չարիքներուն եւ օրինազանցութիւններուն դուռ կը բանայ: Եւ արդէն աս մոլորութեան մէջ ըստ ինքեան իմացուածը՝ թէ աս նորահայտ հաւատքը ամէն բանի տեղ կը բռնէ, եւ նոյն հաւատքն ունեցողին ամենեւին բան մը վնաս չ'իկրնար տալ, ինք բացառապէս ալ կը վարդապետէ, վերը մէջէն վկայութիւն բերուած գրուածքներէն մէկը պատկէս վերջացընելով. «Բովանդակութիւն բովանդակութեան. Հասարակութեամբ ամէն բան օգտակար է, եւ տիեզերքն քան ինչ ինչէն լի է»

23. Նոյն տեղը, 68. Բ. Թիւ 19:

24. Crede fortiter, te absolutum, et absolutus vere eris, ... quicquid sit de tua contritione.

25. Confessus non sit contritus.

26. Sacerdos non serio sed joco absolvat.

27. Ճառ ի վերայ տպագրութեան. Գործք Լուտ. Լատ. Հատ. Ա. 61. Բ:

28. Ճառ հաղորդութեան խորհրդին ընդունելու համար (ըլլուելու) պատրաստութեան վրայ. Գործք Լուտ. Լատ. Հատ. Ա. 64. Բ:

իւնոր ԳԼՈՒՄ չհատարողին՝ ամէն բան վնասակար է, եւ ամենեւին բան մը օգուտ չունի 29,,:

Եւ թէպէտ Լուտեր իր գրուածներուն ու խօսքերուն մէջ աս մոլորութիւնները յայտնապէս կը վարդապետէր ու կը պաշտպանէր, ի վերայ պար ամենայնի տեսնելով որ շատերը իրեն հերետիկոս կը կանչեն, ու դեռ բաները կատարեալ հաստատած չըլլալով եւ իշխաններուն պաշտպանութեան վրայ բոլորովին չկրնալով ապահով ըլլալ, երբեմն երբեմն կը կեղծաւորէր ու մեծ խոնարհութիւն եւ հնազանդութիւն կը ձեւացընէր: — Հայտնի լիակրկի վիճաբանութենէն դառնալէն ետեւ՝ իր 95 նախադասութեանց վրայ Մէհն-Նի-ն կամ Լո-ձո-մ մը շինեց 30, ու նամակով մը Հերոնիմոս՝ Պրանտենպուրկի եպիսկոպոսին խաւրեց, որն որ իր թեմական եպիսկոպոսն ու զինքը ձեռնադրողն էր, եւ որն որ բողոքող մատենագիրներն ալ շատ կը գովեն 31:

Լուտեր աս թղթին մէջ պատկէս կը խօսի. «Քիչ մը ատենէ վեր մեր կողմերը առաքելական ներողութեանց վրայ նոր ու չլսուած վարդապետութիւններ սկսան տարածուիլ. այնպէս որ գիտուններն ու տգէտները առհասարակ զարմացան, եւ շատերը՝ թէ ծանօթներէն եւ թէ անծանօթներէն՝ թղթով ու խօսքով իղմէ խնդրեցին որ աս բաներուն նորութեան (չըսեմ թէ յանդգնութեան) վրայ կարծիքս յայտնեմ: Իսկզբան ես չլսելու զարկի ու քիչ մը ատեն ձայն չհանեցի. բայց ետքը զիս անանկ վիճաբանութիւններով ստիպեցին, որ քահանայապետին պատիւն ու յարգութիւնը վտանգի մէջ մտաւ:

«Իսկ ես ինչ ընելու էի. աս բանիս մէջ ինծի ամենեւին բան մը հաստատել չէր իյնար: . . . Արդ որպէս զի երկու կողմն ալ գոհ ընեմ, ամենէն աղէկ աս երեւցաւ որ ամենեւին բան մը ոչ ընդունիմ ոչ ալ մերժեմ. հապա ասանկ երեւելի նիւթի մը վրայ՝ միայն վիճեմ, մինչեւ որ սուրբ եկեղեցին որոշէ թէ նոյն նիւթին վրայ ինչ կարծիք ունենալու է: Անոր համար ներողութեանց վրայ վիճաբանութիւն մը (իր 95 նախադասութիւնները կ'իմանայ,) դուրս հանեցի, ու հրապարակաւ ամէնքը եւ առանձինն ճանչցած գիտուններս հրաւիրեցի եւ աղաչեցի որ

29. Քարող ապաշխարութեան վրայ. Գործք Լուտ. գերմ. Հատ. Ա. 69:

30. Տես Գործք Լուտ. Հատ. Հատ. Ա. 102 — 141:

31. Մեւ Լուտ. Գործք Լուտ. Հատ. Ա. 135.) զինքը «Գիտնական եւ բարեպաշտ մարդ», կ'անուանէ. իսկ Բլանք (Գիտ. Ա. Հատ. Ա. 127.) «Գիտուն

ու ճշմարտութիւն սիրող մարդ», — Լուտեր ալ նոյն ժամանակը զինքը շատ կը յարգէր. բայց ետքը երբ որ տեսաւ թէ իր բռնած ճամբան չի հաւնիր, ըստ սովորութեան՝ բերանը փոխեց, սկսաւ վրան շատ գէշ խօսիլ ու «Անոր բերնովը սատանան կը խօսէր», կ'ըսէր: Խոսք. Գործք, 378:

եթէ բերնէ բերան խօսակցութեամբ ալ չէ նէ, գոնէ հեռուէն գրով՝ ներողութեանց վրայ ունեցած կարծիքնին յայտնեն : Մանաւանդ որ կը տեսնէի թէ աս բանիս մէջ ոչ Ս. Գրքը, ոչ եկեղեցւոյ վարդապետները եւ ոչ իսկ կանոնական իրաւունքը ինծի կը նպաստէին³². ու միայն քանի մը իրաւագէտներ կային, որոնք առանց Ս. Գրքի կը խօսին, եւ քանի մ'ալ դպրոցական վարդապետներ, որոնք նմանապէս միայն կարծիքնին կը զրուցեն, բայց բան մը չեն ցուցրներ . . . :

«Ղդ որովհետեւ ես ամէնքը վիճման հրաւիրեցի, եւ մէկը չերեւցաւ³³, ու կը տեսնեմ որ վիճաբանութիւններս (նախադասութիւններս) ուղածէս աւելի չորս կողմը կը տարածուին, եւ ամէն տեղ չէ թէ իբրեւ վիճաբանելու համար գրուած, հապա հաստատուած ու որոշուած բան կը կարծեն, անոր համար ակնկալութեանս ու բաղձանքիս դէմ ստիպուեցայ որ տղայութիւնս ու սգիտութիւնս յայտնեմ, ու անոնց մեկնութիւնն ու ցուցմունքը դուրս հանեմ : Աւելի լաւագոյն սեպեցի որ սգիտութիւնս խայտառակի քան թէ որ ուրիշները մոլորութեան մէջ իյնան՝ կարծելով որ գրածներուս ամէնն ալ հաստատելով գրած եմ. ուր որ ես անոնց մէջէն ոմանց վրայ կը տարակուսիմ, ոմանք չեմ գիտեր, ոմանք կը մերժեմ ալ, եւ ամենեւին բան մը յամառութեամբ չեմ հաստատեր. հապա ամէնն ալ եկեղեցւոյ ու իր դատաստանին տակ կը ձգեմ :

«Լ որովհետեւ դուն, մեծարգոյ Տէր, քրիստոսի ողորմութեամբը մեզի թեմական եպիսկոպոս տրուած ես, . . . անոր համար աս ձեռքս ունեցած գրուածքս՝ քու ոտուրներուդ առջեւ կը դնեմ : Արդ, յաճախագութ Տէր, աս իմ անարգ գրուածքս ընդունէ : Եւ որպէս ղի ամէն մարդ իմանայ որ ես ամենեւին բան մը յանդգնութեամբ չեմ հաստատեր, չէ թէ միայն յանձն կ'առնեմ, հապա նաեւ կ'աղաչեմ որ քու մեծարգոյ Հայրութիւնդ գրիչը ձեռքն առնէ, եւ ուղածին պէս աւրէ,

32. In his rebus neque scripturas, neque doctores ecclesiasticos . . . suffragari mihi viderem. Weber die Schrift, noch die Behrer der Kirche. . . in dieser Sache für mich hatte.

33. Լուտեր աս բան իբրեւ պատճառ բերելու ամենեւին իրաւունք չունէր. ինչու որ թէպէտ մէկը իրեն հետ խօսով վիճելու եկած չէր, բայց իր խնդրածին պէս՝ շատերը, ինչպէս վերը տեսանք, իրեն դէմ էրելով՝ ունեցած կարծիքնին յայտնած էին. միանգամայն իրեն ցու-

ցուցած էին որ իր նախադասութիւնները՝ եկեղեցւոյ ու վարդապետաց կարծեացը հակառակ է : Եւ թէպէտ ինք նախադասութիւնները գուրս հանելէն ետեւ՝ եկեղեցին յայտնապէս իր կարծիքը չէր Իմացուցած, բայց Լուտեր ոչ ասոր եւ ոչ վիճաբանութեան եկողի մը սպասելով՝ նախադասութիւնները գուրս հանելուն պէս՝ օկոսա իր կարծիքները չորս կողմը տարածել ու յամառութեամբ պաշտպանել. ինչպէս մինչեւ հիմա դրածներէն յայտնի կ'երևայ :

մանաւանդ թէ բոլորն ալ կրակի մէջ պրէ . . . : Գիտեմ որ քրիստոս իմ գործակցութեանս կաթոս չէ, եւ առանց ինծի կրնայ իր եկեղեցւոյն բարիքը հոգալ :

«Եւ որ համար յայտնի ու բացայայտ խօսքերով կը վկայեմ ու կը յայտնեմ որ աս ներողութեանց նիւթին մէջ կը վիճեմ ու բան մը չեմ հաստատեր : Դարձեալ կը զրուցեմ» միայն կը վիճեմ, բան մը իբրեւ ստոյգ ու ճշմարիտ չեմ հաստատեր, ու վիճածս ալ վախով է . . . » 34 :

Լուտեր աս նամակը Մայիսի 22ին գրեց : Քանի մը օր ետքն ալ (նոյն ամսոյն 30ին) Լեւոն քահանայապետին նոյն կերպով նամակ մը գրեց, ու նոյն օրը Լուծմանցը հետ մէկտեղ թղթով մը Սդաւփիցին խաւրեց, որ անիկա երկուքը մէկտեղ քահանայապետին ձեռքը հասցընէ 35 : — Լուտեր քահանայապետին պատէս կը գրէ :

«Եւ ըստ շատ գէշ լուր մը լսեցի, ամենասուրբ Հայր, ուսկից կը մտկաբերեմ որ քանի մը բարեկամներ իմ անունս քու Սրբութեանդ ու քուկիներուդ առջեւը շատ աւերեց են, իբրեւ թէ բանալեաց ու քահանայապետին իշխանութիւնը նուազըընելու ետեւէ ինկած ըլլամ : Ուստի եւ զիս հերետիկոս, ուրացող, նենգաւոր կ'անուանեն, եւ հազարումէկ ուրիշ նախատաւան անուններով կը բամբասեն», :

Եսանկ սկիզբ դնելէն ու իր խղճմտմբքին մաքրութիւնը գովելէն ետեւ՝ ուղածին պէս ներողութիւն քարոզողներուն, ու ներողութիւն քարոզուելէն ծագած անկարգութիւններուն վրայ կը խօսի : Իր ըրածները կը պատմէ, ու կը ջանայ ցուցընել որ անոնք՝ ըրած ատեն՝ դիտաւորութիւնը շատ բարի էր, եւ միայն աստուածապաշտութեան եռանդէն շարժելով՝ աս բանիս ձեռք զարկած է : Ասոնք գրելէն վերջը խօսքը պսպէս յառաջ կը տանի : «Բայց հիմա ի՞նչ ընեմ. ըսածներս չեմ կրնար ետ առնել 36, եւ կը տեսնեմ որ վիճաբանութիւնս դուրս հանելու համար ամէն մարդ վրաս մեծ նախանձ ու ատելութիւն ունի : . . . Ուստի որպէս զի թէ հակառակորդներս հանդարտեցընեմ եւ թէ շատերուն բաղձանքը կատարեմ, ահաւասիկ աս չնչին գրուածքս դուրս կը հանեմ, որուն մէջ վիճաբանութիւններս կը մեկնեմ. դուրս կը հանեմ, ամենասուրբ Հայր,

34. Գործք Լուտ. լատ. Հատ. Ա. 98. Բ. — 99. Բ. գերմ. Հատ. Ա. 43—44. Բ. :

35. Տես Գործք Լուտ. լատ. Հատ. Ա. 99. Բ. գերմ. Հատ. Ա. 44. Բ. : Եւ Սեքենտորֆ, Գիբք Ա. Համ. 3. 32 :

36. Լուտերին լատիներէն սկզբնադրին մէջ՝ միայն յիշեալ գրուած է. իսկ գերմաներէն թարգմանիչը՝ կարծես թէ հեղինակին բուն մտքն իմացընել ուզելով՝ յիշեալ «-ich (wideressen) tan und wil ich nicht) թարգմանած է :

որպէս զի քու անուանդ պահպանութեանն ու քու պաշտպանութեանդ հովանւոյն տակ ապահով ըլլամ: Աս լուծման կամ մեկնութեան մէջ ուզողը կրնայ տեսնել թէ ես որչափ պարզ մտութեամբ ու անկեղծութեամբ՝ եկեղեցական իշխանութիւնը եւ բանայեաց զօրութիւնն ու պատիւը խնդրած ու յարգած եմ, եւ հակառակորդներս ինչչափ անօրէնութեամբ ու ստութեամբ իմ անունս կ'աւրեն: Թէ որ ես անանկ մարդ մ'ըլլայի, ինչպէս որ անոնք զիս կ'ուզեն ցուցնել, եւ թէ որ ամէն ըսածներս՝ միայն վիճելու համար օրինօք եւ կարգով ըրած չըլլայի, ինչպէս որ ամէն վարդապետ իրաւունք ունի, չէր կրնար ըլլալ որ մեծաշուք Փրեզիդիկոս Սաքսոնիայի դուքան ու կայսերութեան կայսրնտիրը՝ աս ժանտախտը իր համախարանին մէջ թող տար, որովհետեւ ինք ուղղափառ կամ կաթողիկէ եւ առաքելական ճշմարտութիւնը շատ կը սիրէ:...

«Լսոր համար, ամենասուրբ Հայր, ահաւասիկ քու Սրբութեանդ ոտուրներն ինկած՝ ինքը զինքս, ինչ որ ունիմ ու ինչ որ եմ, բոլոր քեզի կը նուիրեմ: Կենդանացուր, մեռցուր, կոչէ, ետ կանչէ, հաւանութիւն տուր, մերժէ, ինչպէս որ կ'ուզես. քու ձայնդ՝ քեզմով հրամայող ու քեզմով խօսող Քրիստոսի ձայնը կը համարիմ»³⁷: Թէ որ մահուան արժանի եմ, մեռնելէն չիմ հրաժարիր...», ³⁸:

Ինչ որ մէկը Լուտերին ասոնք գրած ատենը՝ ինչ մաքի վրայ ըլլալուն վրայ տարակուսի երթայ, կամ թէ կարծէ որ սրտանց ու անկեղծութեամբ կը գրէր, անոր նոյն ատենները գրած ուրիշ գրուածներէն կրնայ տարակոյսը լուծել ու սրտին մէջ ինչ ըլլալը ճանչնալ: Ներուի մեզի Սեղեւատրոս Փրիւրասին դէմ գրածներէն կտոր մը հոս բերել, ուսկից ուրիշ գրածները կրնայ իմացուիլ: Արդ աս գրութեան մէջ Հռոմայ Լթոռոյն, եպիսկոպոսներուն, կարդինալներուն եւ մանաւանդ քահանայապետին դէմ (զորն որ պիղծ բերնով՝ Նեռն կ'անուանէ,) զանազան հայհոյութիւններ գրելէն ետեւ՝ խօսքը այսպէս յառաջ կը տանի. «Ինծի այնպէս կ'երեւայ որ եթէ Հռոմայեցիներուն կատաղութիւնն աս կերպով յառաջ երթալու ըլլայ նէ ուրիշ ճար չիմար, բայց եթէ որ կայսրը, թագաւորներն ու իշխանները զօրքով ու զէնքով աս աշխարհի ժանտախտներուն վրայ յարձակին, ու բանը խօսքով չէ հապաւորով որոշեն...: Որովհետեւ թէ որ գողերը՝ կախաղանով, աւազակները՝ սրով ու հերետիկոսները կրակով կը մեռցնենք

37. Vocem tuam, vocem Christi, in te praesidentis et loquentis agnoscam.

38. Գործք Լուս. Լուս. Հատ. Ա. 100. Բ. — 101. Բ. գերմ. Հատ. Ա. 46. Բ. — 48. Բ.:

նէ, ինչո՞ւ աւելի զէնքով աս կորստեան վարդապետներուն վրայ չենք յարձակիր, այսինքն կարդինալներուն, պապերուն, ու ամէն Հռոմայեցւոց սողոմական անպիտան մարդիկներուն վրայ, որոնք որ Աստուծոյ եկեղեցին անդադար կ'ապականեն։ Ինչո՞ւ ձեռուընիս իրենց արեան մէջ չենք լուար, 39:

Ս'արդ' Լուտերի աս մի եւ նոյն Ժամանակները գրած խօսքերը իրարու հետ համեմատած ատեն՝ չի գիտեր ինչ ըսելիքը։ Կը տեսնէ որ Լուտեր մէյ մը խոնարհութեամբ քահանայապետին ոտքն ինկած ու ձեռուըններն իրարու միացուցած՝ հնազանդութիւն կը խոստանայ։ մէյ մ'ալ իբրեւ կատաղի՝ կը բաղձայ որ նոյն ձեռուընները քահանայապետին արեան մէջ թաթխէ։ Երբ լսէ որ քահանայապետը մէյ մը ֆրիստոս կ'անուանէ ու ֆրիստոս քու բերնովդ կը խօսի, կ'ըսէ։ մէյ մ'ալ նեղն եւ վարդապետ կորստեան կը կանչէ։ Աս ետքի խօսքերը յայտնի կը ցուցնեն որ առջինները անկեղծութեամբ չէր ըսեր, ու սիրտը՝ խօսքերէն շատ տարբեր էր։ Անոր համար այնպէս կ'երեւայ որ խոնարհութիւն ու հպատակութիւն ձեւացընելով՝ մարդիկները իրեն քաջելու եւ հերետիկոս անունը վրայէն վերցընելու կը նայէր։ որպէս զի մինչեւ որ բաները աղէկ մը հաստատէ նէ՝ իր կեղծաւորեալ խոնարհութեամբն ու հպատակութեամբը՝ քահանայապետը վրան նղովք կարդալէն արգելէ, որ չըլլայ թէ դեռ բոլորովն իր կողմը չջահուած մարդիկը աս նղովքէն սարսափելով՝ իրմէ հեռանան։

39. Գործք Լուտ. Լատ. Հատ. Ա. 195:

Ֆուտեր Աւիպուրի մէջ

Մատիւնանս կայրը բանանայտութիւն լուսնի մը ին գրէ : Բահա-
նայտութիւն՝ Լուսնիւն Զոմ ին Ինչի, որ ինչ լինի արդարացնէ .
Բայք երբ ին լինի որ Աւիպուրի մնաւ : Լուսնի Աւիպուրի
երկունս Կայտանսի Բայ Խոսիլ : Լուսնի Կարգնալն Զոմի մը ին
գրէ Կայտան Զոմի ին Գոսիլ : Լուսնի երկունս Բայք : Բահա-
նայտութիւն Ինչիւնի մը՝ Ներդուրնանց Գոս Եկիւցոյն Կայտան
Կարծիւն ին Կայտան :

1518

Լ՝ Ս բաները եղած ասան՝ Մաքսիմիլիանոս Բ. Գերմանիայի
կայսրը Աւիպուրի քաղաքը աւագաժողով մ'ընելով, ու
հոնտեղը լսածներէն՝ իր տէրութեանը մէջ կրօնքին ինչ աս-
տիճանի վտանգի մէջ ըլլալը տեսնելով, աս չարիքներուն շու-
տով դարման մը տանելու համար Լեւոն քահանայապետին
նամակ մը գրեց, որուն մէջ պատկէս կը խօսի : «Ամենասուրբ
Հայր, մեծարգոյ Տէր : Շատ ժամանակ չէ իմացանք որ Մար-
տինոս Լուսնի անունով Օգոստինեան կրօնաւոր մը ներողու-
թեանց վրայ՝ դպրոցական կերպով վիճելու համար՝ քանի մը
նախադասութիւններ տարածեր է, եւ իր ճառերուն մէջ աս
նիւթին վրայ . . . ինչ մը բաներ կը վարդապետէ, որոնցմէ շա-
տերը դատապարտելի ու հերետիկոսական կ'երեւան : . . . Աս
բանս զմեզ աւելի անոր համար կը վշտացնէ, որ կը լսենք
թէ Նոյն կրօնաւորը իր վարդապետութիւնները յամառու-
թեամբ կը պաշտպանէ ալ, եւ իր մոլորութիւններուն շատ
պաշտպաններ ու ջատագովներ գտեր է, որոնցմէ ոմանք նաեւ
երեւելի մարդիկ են : Արդ՝ որովհետեւ կասկածելի կարծիքնե-
րուն ու վտանգաւոր վարդապետութիւններուն վրայ՝ ամենեւին
մէկը հրամանոցը Սրբութենէն աւելի լաւագոյն, ուղղագոյն ու
ճշմարտագոյն դատաստան չիկրնար ընել, անոր համար ինչպէս
որ մինակ դուք կրնաք, պատկէս դուք պէտք է որ զսպէք ընդու-
նայն խնդիրներ, իմաստական պատճառանքներ ու շատախօս
վիճեր հանողները, : Հոստեղս Լուսնիին անպիտան վարդա-
պետութիւններուն ու մոլորութիւններուն վրայ խօսելէն ետեւ՝
թուղթը պատկէս յառաջ կը տանի : «Թէ որ ձեր Սրբութեան
ու մեծարգոյ հարց իշխանութիւնը ասոր վերջ տալու չըլլայ,
ասոնք քիչ ատենուան մէջ չէ թէ միայն տգէտ բազմութիւնը
կը խաբեն, հապա նաեւ մեծամեծ մարդիկներէն ալ պաշտ-
պանութիւն եւ օգնութիւն կը գտնեն, որով թէ իրենց եւ թէ

անոնց վնաս կ'ըլլայ: Աս ամէն բանը՝ առաքելական Աթոռոյն ունեցած յարգութիւններնու համար՝ ձեր Սրբութեանն իմացուցինք. որպէս զի չըլլայ որ քրիստոնէական միամտութիւնը ասանկ յանդուգն վէճերէն ու նենգաւոր պատճառանքներէն վնաս կրէ ու գայթակղէ: Եւ աս բաներուն վրայ ձեր իմաստութեամբը ինչ որ վճռէք նէ, մենք ալ մեր իշխանութեամբը՝ Աստուծոյ ամենակալին փառաց ու պատուոյն եւ հաւատացելոց փրկութեան համար՝ կը նայինք որ ամէնքը կատարեն,,¹:

Կայսրը աս թուղթը Օգոստոսի 5ին գրեց. բայց քահանայապետը արդէն յառաջագոյն իրերուն վիճակն իմացած ըլլալով, բանը հանդարտութեամբ լմնցրնելու համար՝ զանազան միջոցներ բանցրնելէն ետեւ², անոնցմէ օգուտ մը չտեսնելով՝ Հերոնիմոս Ասգուլանի եպիսկոպոսին հրամանն տուած էր որ Լուտերը՝ վրան եղած ամբաստանութեան պատասխան տալու համար՝ Հռոմ կանչէ: Հերոնիմոս առած հրամանն ի գործ դնելով շուտ մը Լուտերին գիր մը գրած էր, որուն մէջ իրեն կը հրամայէր որ Հռոմ գայ ու ինքը զինքը ջատագովէ. եւ աս հրամանը կատարելու համար իրեն 60 օր ժամանակ կու տար³:

1. Ռայնալ, Տարեգր. Հատ. Ի. 263: Գործք Լուտ. Լատ. Հատ. Ա. 203:

2. Ուրիշ միջոցներէն զատ՝ Փերուարի 3ին քահանայապետը Գալլիէի՝ Օգոստինեանց ընդհանուր մեծաւորին առանձին նամակով մը յանձնած էր, որ ամէն ճիշդն ի գործ դնէ Լուտերը իր սնուրդան կործինքներէն ուղղութիւն բերելու: Տիւնալը առ Ռայնալ. Տարեգր. Հատ. Ի. 264:

3. Աս գիրը Յուլիոսի մէջ գրուած էր, եւ Օգոստոսի 7ին Լուտերին ձեռքը հասաւ: Սեփեպոսֆ, Գիրք Ա. Հատ. ԼԳ. 41: Բլանտ, Գիրք Բ. Հատ. Ա. 135: — Ռոսսոյ՝ ըսելէն ետեւ որ Լուտերին պատճառաւ եղած խռովութիւնները՝ քահանայապետը իսկզբան մեծ բանի տեղ չէր դնել եւ անոր համար ալ մէջը խառնուիլ չէր ուզեր, այսպէս կը գրէ. «Բայց երբ որ Լուտն վերջապէս իր մէջ մտնելը հարկաւոր սեպեց նէ, իսկզբան անդ աւելի միտեալ էր խառնաբախանալ համոզելով ու քաղցրութեամբ ցածուցանել, քան թէ խտուրթեամբ զինքը նոր անհնազանդութեան գրգռել: (His first impulse was rather to soothe and pacify the turbulent priest, than to irritate him by severity

to further acts of disobedience.) Անոր համար Օգոստինեանց գաւառապետը կամ ընդհանուր փոխանորդը Յովհ. Սրբափիցին (մատենագիրը Գալլիէի՝ Օգոստինեանց ընդհանուր սեծաւորին ըսելու տեղ) սխալմամբ Յովհաննէս Սրբափիցին կ'ըսէ.) նամակ մը գրեց, ու իրեն յանձնեց որ ջանայ իր անհնազանդ եղբայրը յորդորանաց թղթով մը հանդարտեցնել,,: Եւ քիչ մը վերջը վրան կ'աւելցրնէ որ «քահանայապետին չափաւորութեան» Լուտերին վրայ ընելու բարի ազդեցութիւնը՝ եկեղեցին պաշտպանողներուն սաստկութեամբն ու չափ չպահելով՝ պարպի գնաց,,. եւ Բալլա: Իշխնիին խօսքը (Գիրք Ա. Գլ. 2. Հատ. Ա. 44.) իրեն սեպհականելով՝ «Եւ աս նախանձաւորները, կ'ըսէ, ինչպէս որ շատ իմաստուն մատենագիրներ մաւկարեցին, Լուտերը ժամանակէն յառաջ՝ հերետիկոս կոչուիլովն» զինքը հերետիկոս ըլլալու ստիպեցին,,: (And who also... by prematurely representing Luther as a heretic, forced him at length to become one.) Գլ. ԺԵ. Հատ. Գ. 157, 158:

Աս բողոքող մատենագիրն վկայութիւնը, որն որ իրական գործերը յառաջ կը բերէ, բաւական կը սե-

Երբ որ Լուտերին Հռոմ կանչուելու հրամանը վերջին պերկ հասաւ, նոյն իսկ ամենէն յանդուգն ըլլողներն ալ սկսան վախնալ եւ իրենց յանդգնութիւնն ու անամօթութիւնը չափաւորել : Ատեն մը ժողովրդեան մէջ մոլորական գրքեր ու գրուածներ տարածելէն ետ կեցան, եւ լեզուին քիչ մը իրենց քաշեցին : Իսկ Լուտեր մեծ շփոթութեան ու տարակուսի մէջ մտնելով ինչ ընելքը չէր գիտեր : Հռոմ երթալն ապահով չէր սեպեր, որովհետեւ միտքը դրած էր որ ըսածները ետ չկանչէ . իսկ յայտնապէս չեմ երթար ըսել ալ չէր վայել, ինչու որ ինքը զինքն ու իր դատը, վերը ըսածնուս պէս ⁴, քահանայապետին դատաստանին տակ ձգած էր . չէր ուզեր ոչ վախկոտ երեւնալ ոչ ալ իր խօսքին դէմ ընող ու անհնազանդ ⁵ : Դարձեալ, ինչպէս Ռոսդոյ կը զրուցէ, գիտէր որ «իր անհնազանդութիւնը յայտնապէս ցուցնելու ըլլայ նէ՝ մինչեւ նոյն ատեն իր կողմը բռնողներէն կամ իր բարեկամներէն շատերը՝ որոնք . . . դեռ եկեղեցիէն ելլելու որոշուած չէին, ստուգիւ իրմէ կը բաժնուին, եւ ինք անոնց օգնութենէն կը զրկուի», ⁶ : Ուստի իրեններուն առջեւը ձեռքէն եկածին չափ՝ ճամբուն վտանգները, թշնամիներուն նենգութիւնը, իր ալքատութիւնն ու հիւանդութիւնը պատճառ բերելով՝ զերեւիք համոզեց որ չիկրնար Հռոմ երթալ : Բայց աս բաւական չէր . քահանայապետն ալ համոզելու եւ սիրտն առնելու էր, որպէս զի չըլլայ որ գլուխը մեծագոյն չարիք գայ, երբ որ իմացուի որ հրամանին չ'ուզեր հնազանդիլ : Աս վախճանին հասնելու համար՝ համալսարանին վարդապետներուն դիմեց ⁷ : Անոնք ալ քահանայապետին թուղթ մը գրեցին (Սեպտեմբերի 25ին), որուն մէջ Լուտերին մեծամեծ գովութիւններ տալէն, եւ Հռոմայ եկեղեցիէն դատապարտուած մոլորութիւն մը վարդապետած չունի՝ ըսելէն ետեւ, կ'աղաչէին որ աս իրենց վկայութիւնը բաւական սեպէ ու Լուտերին քաղցրութեան աչքով նայի ⁸ :

պէնք ուրիշ շատ բողոքող մասնաշաղկապներուն բերանը գոցելու, որոնցմէ ոմանք կը զրուցեն որ Եթէ Լեւոն Ժ. իսկզբանէ Լուտերին հետ խոսուածեամբ ու սաստկութեամբ վարուած չըլլար նէ՝ անիկա Հռոմայ եկեղեցիէն չէր բաժնուեր . իսկ ուրիշները ասոնց հակառակ կ'ըսեն թէ Լեւոն անհոգութեամբ մը երկայն ժամանակ անգործ կենալով՝ թող տուաւ որ Լուտեր իր գործքը ուզածին պէս յառաջ տանի : Ուր որ գործքերէն կը տեսնենք, եւ Ռոսդոյ իր վկայութեամբը կը հաստատէ, որ քահանայապետը իսկըզ-

բան՝ բանը չ'մեծցրնելու համար քիչ մը տտեն խոհեմութեամբ լուռ կեցաւ . իսկ միջը մտած ատեն՝ շատ քաղցրութեամբ ու չափաւորութեամբ վարուեցաւ, որն որ դեռ ասիկէ ետքը պատմութիւններէն ալ աւելի աղէկ կրնայ տեսնուիլ :

4. Տես էջ 34 :

5. Ուլենպերկ, ԳԼ. Գ. Համ. Ա. :

6. ԳԼ. ԺԵ. Հատ. Գ. 161 :

7. Սէլյանս, Գիրք Ա. 5 : Կուստու Գրքեր, ԳԼ. Ե. 83 : Ուլենպերկ, ԳԼ. Գ. Համ. Ա. :

8. Նամակը տեսի Գարեմ Լուս. Լատ. Հատ. Ա. 206 : Բ. Գերմ. Հատ.

Սակայն չգիտնալով որ արդեօք աս միջոցը քահանայապետը հանդարտեցնելու բաւական կ'ըլլայ թէ չէ, Լուտեր կայսրընարին միջնորդութիւնն ալ ուզեց ձեռք առնել: Բայց աս բանիս մէջ աւելի մեծ նենգութիւն բանեցուց. այս ինքն թէպէտ մէկ կողմանէ Սփալադինին գրեց որ կայսրընտիրը միջնորդութիւն ընէ որ իր վրան ըլլալու քննութիւնը Գերմանիայի մէջ ըլլայ, սակայն մէկալ կողմանէ ալ քանի մը օր վերջը ուրիշ նամակով մը Հռոմ երթալու համար իշխանէն ապահովութեան թուղթ⁹ ուզեց, խնդրելով միանգամայն որ իշխանը աս թուղթը չտայ, որպէս զի աս պատճառը ձեռքն ունենալով՝ համարձակ քահանայապետին հրամանին դէմ դնէ¹⁰: Իշխանն ալ բոլորովին Լուտերին մտացը համաձայնելով՝ չէ թէ միայն ապահովութեան թուղթը չտուաւ, հապա նաեւ ամէն ճիգն ի գործ դրաւ որ վրան ըլլալու քննութիւնը՝ Հռոմ չըլլայ, այլ Գերմանիայի մէջ: Քահանայապետը իսկզբան շատ դէմ դրաւ, բայց վերջապէս կայսրընտիրն աղաչանքին զիջաւ, ու հրաման տուաւ որ Լուտեր Աւսպուրկի աւագաժողովին մէջ գտնուող քահանայապետական դեսպան՝ կայետանոս կարդինալին երթայ, եւ Հռոմ ըլլալու քննութիւնը՝ անոր առջեւն ըլլայ¹¹:

Ս. 107. Բ. — Աս թուղթը գրած օրերին՝ ուրիշ թուղթ մ'ալ Միլգիթ՝ քահանայապետին տնեկապետին (որուն վրայ ետեւի գլխուն մէջ կը խօսինք) գրեցին. ասոր մէջն ալ կը ջանան Լուտերն արգարացնելու, եւ թէ զանիկա թէ իրենք զիրենք Հռոմայ եկեղեցւոյն եւ ուղղափառ կրօնին հաւատարմ ջուլընէն վերջը՝ կ'աղաչեն որ իբրեւ Գերմանացի՝ իր օգնութիւնը Գերմանացւոյ մը չգլխայ, եւ իրեն կը յանձնեն որ ետեւէն իշխայ սր Լուտերի վրայ ըլլալու քննութիւնը Գերմանիայի մէջ ըլլայ: Յետէ Գործաւ Լուտ. Լուտ. Լուտ. Ս. 206. Գործաւ Լուտ. Ս. 106. Բ.:

9. Sauf-conduit.

10. Ասիկա պիշափ յայտնի բան է որ նոյն իսկ բողոքող մտանդագիւններուն մէջ ամենէն աւելի Լուտերին ջառագոյններն ալ չեն կրնար ուրանալ: Սեքենտորթ (Գիլբ. Ս. Լուտ. Լուտ. 41.) աս բանիս վրայ պայտէս կը գրէ. Լուտեր իր Հռոմ կանչուելուն "թուղթը Սփալադինին իրկեց որն սր Փրեգերիկոս կայսրընտիրին հետ Աւսպուրկի աւագաժողովէ եր, եւ խնդրեց որ զինքը լռելու համար Գերմանիայի մէջ

մարդիկներ որոշուին: ... Չորս օր վերջը աւելի եւս սասակութեամբ նոյնը խնդրեց եւ հետքը ցոյցաց որով անուրիտն իլլաւ հարկաւորանքին ինքն աղափիլ. այս ինքն թէ որ կայսրընտիրը իրեն ապահովութեան թուղթը կամ աղէկ ելլելու հրամանը զանալու ըլլար նէ՝ ինք պարտաւորանալով Վիտտենբերգի ժալալտ: "Նոյն բանը կը հաստատեն նաեւ Կուստու Ֆիցեր (Գլ. Ե. 82.) եւ Բլանք (Գիլբ. Բ. Լուտ. Ս. 136.): — Բուն Լուտերին թղթին խօսքերն ասոնք են. "Մեր բարեկամներուն անանկ աղէկ երեւցաւ որ... ես մեր իշխանէն ապահովութեան թուղթ ուզեմ... որովհ զի ինք որ Լուտու ըլլայ, ինչպիսի գիտիմ որ լիտու, ձեռքս Հռոմ չերթալու իրաւացի պատճառ մ'ունենամ",:

11. Քահանայապետը Փրեգերիկոս կայսրընտիրին առանձին թուղթ մը գրելով՝ աս բանն իրեն իմացուց. եւ միանգամայն խրատ տուաւ որ Լուտերին ու անոր մուլտրութիւններուն պաշտպանութիւն չընէ: Նախք Գործաւ Լուտ. Լուտ. Լուտ. Ս. 203. Բ. Գործաւ Լուտ. Ս. 102: Յետեւ Բլանք, Գիլբ. Բ. Լուտ. Ս.

Լուսեր բաղձացածին հասնելով՝ կայսրընտրէն յանձնաւորական թղթեր առած՝ ելաւ Աւկազուրկ գնաց, ուր որ Հոկտեմբերի 7ին հասաւ 12: Երկրորդ օրը՝ իր հոն հասնիլը՝ ընկերը Վինկեսաւ Լինքին ձեռքովը կարդինալին իմացուց. եւ երբ որ Այսետանոս զինքը հրաւիրեց որ իրեն գայ, Լուսեր պատասխան տուաւ որ կայսրմէն ապահովութեան թուղթ չառած՝ չեմ կրնար գալ 13: Կարդինալին սիրտը թէպէտ աս պատասխանէն քիչ մը նեղացաւ, տեսնելով որ Լուսեր վրան վստահութիւն չունի. բայց զինքը աւելի չխրտուցանելու համար ձայն չհանեց: Ոմանք Լուսերին խրատ տուին որ վստահութեամբ ու որդիական համարձակութեամբ ելլէ Այսետանոսին երթայ. Կարդինալը ստուգիւ զքեզ հօր պէս կ'ընդունի, ըսին, ուստի վրան ամենեւին կասկածելու պատճառ մը չունիս. եւ աս կասկածովդ բաւական կը ցուցնես որ կարդինալին ու նոյն իսկ քահանայապետին վրայ վստահութիւն չունիս: Բայց Լուսեր միայրդ դրածէն չէր շարժեր, ու միշտ առջի պատճառը կը բերէր. Ես ալ, կ'ըսէր, կ'ուզեմ որ երթամ կարդինալին իմ յարգութիւնս ընեմ. բայց ան մարդիկները՝ որոնց որ կայսրընտիրը զիս յանձնած է, ինծի ապսպրած են որ կայսրմէն ապահովութեան թուղթ չառած՝ իր առջեւը չելլեմ:

Վերջապէս սպասած ապահովութեան թուղթը հասնելով Լուսեր ելաւ (Հոկտեմբերի 12ին) վստահութեամբ կարդինալին գնաց: Այսետանոս զինքը մեծ սիրով ու բարեկամութեամբ ընդունեցաւ 14: Աիրելի որդեակ, ըսաւ, զքեզ վիճաբանելու հա-

138, 139: — Նոյն մասենագիրը քիչ մը վերջը (140) Այսետանոսին վրայ այսպէս կը գրէ. «2է թէ միայն իր գիտութեամբը զինքը Գերմանիայի մէջ ծանօթ ըրած էր, հապա նաեւ իր անյողողող վարուցն ու բարուց մաքրութեանը համար նոյն տեղը... սրբութեան համբաւ մը ստացած էր»:

12. Քիչ մը յաւաջ աւագածուղովը լմնեցած եւ կայսրն ու աւագանին քաղբէն գացած էին:

13. Աս կարդինալին հետ տեսնուելուն ու բոլոր Աւկազուրկ եղած բաներուն պատմութիւնը կը գտնուի Լուսերի Գործոցը մէջ. լս. 4. Հոգ. Ա. 208—214. Գր. 109—115: Լուսիններէն Լուսերին բերնէն գրուած է. իսկ գերմաններէնը՝ ուրիշ երբորդի մը բերնէն:

14. Մատենիոս, Ճառ. Բ. 14: Սէլյատն, Գրքը Ա. 5. Բ.: — «Կարդինալը աստիճանի տէր ու շփաւո-

րեալ մարդ մըն էր (was a man of talents and moderation), կ'ըսէ Ռոսպոյ, որն որ անտարակոյս զԼուսեր եկեղեցւոյն համար շահել կ'ուզէր...: Անոր համար ալ զինքը առաջին տեսութեան չէ թէ միայն մեծ սիրով (kindness), հապա նաեւ յարգութեան նշաններով ընդունեցաւ»: Գլ. ԺԵ. Հոգ. Գ. 164: — «Կարդինալը Լուսերին հետ սիրով ու բարեկամութեամբ զեռուցեաւ», կ'ըսէ Կուստաւ Ֆիցեր, Գլ. Ե. 86: — «Կարդինալը զԼուսեր խոհեմական քաղցրութեամբ շահել կ'ուզէր», կը գրէ Լեւոն, Մասն. Գ. Հոգ. Ա. Գլ. Ա. 84: Իսկ Բլանք (Գր. Բ. Հոգ. Ա. 143) այսպէս կը գրէ. Կարդինալը «ՉԼուսեր յառաջին տեսութեան չէ թէ գաւառաւոր մը խոտութեամբ, հապա հօր մը քաղցրութեամբ ընդունեցաւ»: — Նոյն իսկ Լուսեր աստիճանի վերնար ուրանալ, ուստի եւ իր

մար կանչած չեմ, հապա սիրով եւ բարեկամութեամբ կարգի դնելու համար ան բաները՝ որոնք եթէ չչիտուելու ըլլան, կը կասկածիմ որ չարաչար հետեւութիւններ կ'ունենան: Բայց որովհետեւ քու հլութեանդ ու հնազանդութեանդ վրայ վնաս հեմ, անոր համար կը յուսամ որ ասանկ բան չի պատահիր: Աս ալ գիտցած ըլլաս որ, ըսաւ, ես քեզի հետ դատաւորի պէս վարուիլ չեմ ուզեր, հապա մեր հասարակաց հօրը՝ Լեւոն քահանայապետին փոխանորդին պէս, որուն դուն գրեցիր թէ քու խօսքդ՝ քեզմով հրամայող եւ քու բերնովդ խօսող քրիստոսի խօսքին պէս կը լսեմ: Արդ քահանայապետը քեզմէ երեք բան կը խնդրէ. նախ որ բոլոր ճառերուդ ու գրուածներուդ մէջ գտնուած մոլորութիւնները ետ կանչես, երկրորդ որ մէյ մ'ալ անանկ մոլորական վարդապետութիւններ չսորվեցընես, եւ երրորդ որ ասկից ետքը ընդհանրապէս ուղիղ հաւատքի դէմ եզոյղ ու եկեղեցւոյ խաղաղութիւնն աղմկող բաներէն ետ կենաս: Լուսեր պատասխան տուաւ որ Գրքերուս մէջ մոլորութիւն ըլլալը ես չեմ գիտեր. բայց թէ որ անանկ բան մը կայ նէ, կ'աղաչեմ որ ցուցնէք: Ան ասեն Կայետանոս անոր նախադասութիւններուն մէջէն երկու մոլորութիւն առջեւը դրաւ. նախ ան՝ որ ներողութեանց զօրութեան՝ քրիստոսի արդիւնքներէն բխելը կ'ուրանար. երկրորդ ան՝ որ խորհուրդներուն մէջ նորատեսակ հաւատք մը կը պահանջէր, այս ինքն թէ խորհուրդներուն մերձեցողը՝ հաստատութեամբ միտքին մէջ դնէ որ մեղքերուն թողութիւնն ընդունեցաւ, եւ միայն աս վստահութիւնը՝ զորն որ հաւատք կ'անուանէր, պատրաստութեան ու զղջման միտ չդնելով, մարդը արդարացընելու բաւական կը սեպէր ¹⁵: Լուսեր դէմ դարձաւ ու սկսաւ իր ըսածները պաշտպանել, որով մէջերնին վէճ մը ծագեցաւ: Վերջապէս մտածելու ժամանակ խնդրեց, եւ աս առջի տեսութիւնը ասանկով լմնցաւ ¹⁶:

պատմութեան մէջ կը գրէ որ "Շատ քաղցրութեամբ ու գրեթէ յարգութեամբ ընդունուեցաւ", Գործք Լուս. Լուս. Ը. 308. Բ:

15. Լուսեր կը գրէ թէ կարգի-նալին՝ իրեն մոլորական իր առջեւը դրածն ան էր, որ ինչ "խորհրդի մերձեցողին" հաւատք հաբկաւոր է, ըսած է: Գործք Լուս. Լուս. Ը. 308. Բ: Իսկ Մարթիանոս (Ճառ Բ. 14. Բ.) ինչպէս նաեւ ուրիշ շատ բողոքող մտանադիրներ կ'ըսեն թէ կարգիւնք իրեն առջեւը աս խօսքը դրաւ որ "Մարդ" առանց յառուկ

կամ ռեպրական հաւատքի՝ սուրբ խորհուրդները չիկրնար աղէկ ընդունիլ, եւ իրմ պահանջեց որ աս խօսքը ետ կանչէ: Բայց ինչպէս որ յայտնի է թէ Լուսերին վարդապետութիւնն աս չէ, հապա դրածնիս. այսպէս ալ ինչ իրմ կը հետեւի որ կարգիւնալին իր առջեւը իրեն մոլորական դրածը՝ աս չէր: Իսկ թէ Լուսերին վարդապետութիւնը վերջը դրածնիս է, ասն Բ. Գլխոյն մէջ, եր. 39, 30:

16. Գործք Լուս. Լուս. Հառ. Ը. 309:

Լորկորդ օրը Լուսեր՝ հետը չորս կայսերական խորհրդական, դպիր մը եւ Սդաւփիցն ալ առած՝ նորէն Կայետանոսին առջեւն ելաւ. եւ աս յայտարարութիւնը կարդաց. «Ես... Հռոմէական սուրբ եկեղեցին կը պատուեմ, եւ կը վկայեմ որ իմ ամէն՝ անցած, հիմակուան ու ապագայ խօսքերուս ու գործքերուս մէջ անոր հետեւած եմ ու կը հետեւիմ: Թէ որ երբեք աս եկեղեցւոյն դէմ ըլլող կամ անոր վարդապետութենէն օտար բան մը ըսած եմ կամ կ'ըսեմ նէ՝ կ'ուզեմ որ չգրուցած ըլլամ: ... Մինչեւ հիմա բան մ'ըսած չեմ որ Ս. Գրոց, եկեղեցւոյ հարց, քահանայապետաց վճիռներուն եւ ուղիղ մտաց հակառակ ըլլայ...: Բայց որովհետեւ ես մարդ եմ ու կրնամ սխալիլ, անոր համար ինքը ղինքս՝ օրինաւոր սուրբ եկեղեցւոյ ու ամէն ուղղութեամբ խորհողներուն դատաստանին եւ որոշման տակ ձգած եմ եւ կը ձգեմ: ... Ասկից զատ՝ Բասիլիայի, Ֆրիպուրիի, Լովանիայի հղակապ կայսերական համալսարանաց վարդապետներուն դատաստանն ու վճիռը լսելու (պատրաստ եմ): Եւ թէ որ աս ալ բաւական չէ նէ՝ նաեւ Փարիզի համալսարանին ալ, որն որ ծնող է ուսմանց եւ հին ժամանակէն վեր ամենաքրիստոնիս ու աստուածաբանութեան մէջ շատ ծաղկած», 17: — Լուսեր աս յայտարարութիւնը կարդալու ատեն՝ կարդինալը առջի օրը քահանայապետին անուամբ իրմէ խնդրած երեք բանը նորէն մէյ մը յիշեցուցած էր, ինքն ալ պատասխան տուած էր որ Մոլորած ըլլալս ինծի ցուցուած չէ: Բոլոր յայտարարութիւնը լսննալէն վերջը Կայետանոս թէպէտ Լուսերին հետ վիճել չէր ուզեր, ի վերոյ պար ամենայնի Սդաւփիցին աղաչանքին զիջանելով՝ հրաման տուաւ որ գրով պատասխան տայ, եւ թէ որ կրնայ նէ՝ ինքը ղինքն արդարացընէ 18:

Լուսեր բոլոր գիշերը նստեցաւ երկայն բարակ գրուածք մը շինեց, որուն մէջ իր կարծիքը պաշտպանելու համար ինչ որ գտած էր նէ՝ յարմար անյարմար ամէնը ժողված դրած էր 19: Եւ երկրորդ օրը՝ երրորդ անգամ կարդինալին առջեւն ելած ատեն՝ աս գրուածքը մէկտեղ բերաւ: Կայետանոս ասիկա քիչ մը կարդալուն պէս՝ իմացաւ որ ամենայն ինչ խաբէութիւն է. որովհետեւ «Ես քահանայապետաց վճիռներուն դէմ բան մը վարդապետած չունիմ», ըսող մարդը՝ հիմա «Անոնց վճիռներուն

17. Աս յայտարարութեան սկզբնագիրը տես ի Գործն Լուս. լատ. Հատ. Ա. 309: — Աս յայտարարութեան մէջ Լուսերին՝ Փարիզի համալսարանին վրայ ըսածը՝ ուրիշ անգամ հարկաւոր կ'ըլլայ:

18. Սեքենտորֆ (Գիբբ. Ա. Հատ.

Ա. 47.) կը զրուցէ թէ Սդաւփից աղաչեց որ Լուսեր ինքը ղինքը գրով կարենայ պաշտպանել, նոյնը Լուսեր ալ խնդրելով՝ կարդինալը զիջաւ:

19. Աս երկայն գրուածքը կը գտնուի ի Գործն Լուս. լատ. Հատ. Ա. 309. Բ. — 312. Բ:

մէջ Ս. Գրոց դէմ բան կայ, կ'ըսէր. ու «Ինքը զնկքս եւ բոլոր իմ գրուածներս եկեղեցւոյ դատաստանին տակը կը ձգեմ», ըսողը՝ Տիմա իր ամէն ըսածները իբրեւ Ս. Գրոց մէջէն առնուած հաստատուն ճշմարտութիւն կը պաշտպանէր։ Անոր համար հօր պէս իրեն խրատ տուաւ ու յորդորեց որ իր անձին վրայ վստահանալով՝ Առաքելոյն խրատին հակառակ՝ հարկաւոր ու պատշաճ եղածէն աւելի գիտուն չըլլայ, եւ նոր վարդապետութիւններ հանելով՝ եկեղեցին տակն ու վրայ չընէ, որով թէ ինքը զնկքը թէ ուրիշները յաւիտենական դատապարտութեան տակ չձգէ։ հապա գլուխը եկեղեցւոյ առջեւը խոնարհեցնէ։ Աս խօսքերը լուսերին հետ քաղցրութեամբ խօսելէն վերջը՝ վրան աս ալ աւելցուց որ եթէ աս ըսածներս պիտի չընեսնէ, մէյ մ'ալ առջեւ ելելիդ աւելորդ է. եւ աս ըսելով՝ թող տուաւ որ դուրս ելլէ 20։

Նոյն օրը Կարդինալը՝ Սդաւփիցն ու Վինկեսլաւ Լինքը իրեն կանչեց, ու հետերնին երկայն ատեն խորհեցաւ թէ ինչ ճամբով կարելի է արդեօք աս խռովութիւնները դադրեցնել, այնպէս որ ոչ եկեղեցւոյ խաղաղութիւնն աւրուի, ոչ քահանայապետին իշխանութեան վնաս մը հասնի, եւ ոչ ալ լուսերին անարգանք մ'ըլլայ։ Վերջը իրենց յանձնեց որ իրենք ալ փորձեն ու ջանան որ իրենց յամառ եղբօրը սիրտը կակղեցնեն եւ ուղղութեան բերեն։ Քահանայապետին անուամբը, հասարակաց խաղաղութեան ու Սաքսոնիայի հանգստեան համար այնչափ աղաչեց ու թախանձեց, որ իրենց տուած հրամանը կա-

20. Մեծաւ իրաւամբ կարդինալը շուտեքը մերժեց, կ'ըսէ Ռիֆէլ (Գիւր. Ա. Գլ. Գ. 65). որովհետեւ աս յանգուզն մարդը իր անձնական կարծիքը՝ քրիստոնէական ճշմարտութեան հետ բացարձակապէս նոյն, ու ինքը զնկք՝ երկրորդ Երեմիայի կամ երկրորդ Պողոսի տեղ կը գնէր։ Եւ թէպէտ ինքը զնկքը եկեղեցւոյ ժեշտն հնազանդելու պարտաստ կը ցուցնէր, բայց մինչեւ նոյն ատենը բռնած ճամբէն ու նոյն ժամանակը բանեցուցած բերեն կը հասնէր։ Եւ աս հնազանդութիւնը ան մտքը միայն կը խոստանայ եթէ որ եկեղեցին իր (լուսերին) անձնական կարծիքը իրեն ճշմարիտ բնութիւնէ եւ հաստատէ նէ։ Աս ըսելէն վերջը ծանօթութեան մէջ լուսերին մէկ քանի խօսքերը կը բերէ, որոնցմով անիկա ինքը զնկքը Երեմիայ մարգարէին ու Պողոս առաքելոյն կը համեմատէ. աս խօսքերէն մինակ մէկ հառը օրինակի համար

հաստեղծ կը թարգմանենք։ «Ես ալ Երեմիային հետ նոյն կռիւնքում եւ անմարանութեան մարզն եմ, որ օր ըստ օրէ (ինչպէս կ'ըսեն) նորանոր վարդապետութիւններով Փարիսեցիները կը զայրացնեն։ Իսկ ես՝ ինչպէս որ գիտակ եմ որ սորվեցուցածս ամենազուտ աստուածաբանութիւն է, նոյնպէս ալ արդէն յառաջագոյն գիտէի որ ամենատուրը Հրէից զայլութեան իմ ամենազուտ Յունաց յիմարութիւն պիտի շարունակէ։ Բայց կը յուսամ որ Քրիստոսի պարտական եմ, որն որ գուցէ ինձի ալ կ'ըսէ. Իրեն ցուցնեմ որ իմ անուանո համար որչափ պէտք է որ խնայուի։ Իսկ թէ որ չ'ըսեր նէ, ինչու զի աս պաշտօնին մէջ անյազմելի ըրաւ. նաեւ ինչու ուրիշ կերպ չորոգեցուց որ ան խօսեմ. իր սուրբ կամքն եւ զաւ.», Թագի աւ Լիւթ, աւ Յէմիդի, Հապ. Ա. 189։ — Աս խօսքերը ամենէն անհնարեալ կարօտ չեն։

տարելու խօսք տուին 21 : Ասոնք գացին Լուսերին հետ խօսեցան . որուն հետեւութիւնն ան եղաւ որ մէկ երկու օր վերջը (ամսոյն 17ին) Լուսեր կարդինալին աս նամակը գրեց :

“Սեծարգոյ Հայր ի Քրիստոս : Դարձեալ նորէն (քեզի) կու գամ . . . : Թովհ. Սղապից մեր գաւառապետը հետս խօսեցաւ որ աւելի խոնարհութեամբ վարուիմ, անձնական կարծիքներս մէկդի դնեմ . . . եւ քու մեծարգոյ Հայրութեանդ ինծի ունեցած մեծ սէրը ցուցուց : . . . Նոյնպէս հետս խօսեցաւ իմ սիրելի եղբայրս Վինկեսլաւ Լինք վարդապետը : . . . քու մեծարգոյ Հայրութիւնդ զիս աւելի զօրաւոր եւ աւելի քաղցր կերպով շէր կրնար շարժել . . . : Ստուգիւ մեծ է քու մեծարգոյ Հայրութեանդ մարդասիրութիւնն ու խոհեմութիւնը, որով կը տեսնեմ թէ ուրիշ բան չէ՝ հապա միայն զիս կը փնտռես, որովհետեւ կրնայիր միայն իշխանական կերպով հետս վարուիլ . . . : Սրդ կը խոստովանիմ որ քահանայապետին անուանը առանց անհատութեան, սասակութեամբ ու առանց յարգութեան բանեցուցի . . . աս բանիս մէջ շատ աւելի խոնարհութեամբ, քաղցրութեամբ ու յարգութեամբ վարուելու էի : . . . Հիմա եղածին վրայ մեծապէս կը ցաւիմ ու շնորհք կը խնդրեմ : Ասկից վերջը Աստուծոյ օգնականութեամբ . . . կը ջանամ որ ինքը զինքս ուղղեմ եւ ուրիշ կերպով խօսիմ : . . . Այն երողութեանց վրայ բան մը չեմ ուզեր խօսիլ . եւ թէ որ աս բանս լմննալու ըլլայ նէ, մէկ կողմը կը քաշուիմ . միայն թէ ինծի աս գործքերուն ձեռք զարնել տուողներուն բերնին ալ չափ դրուի . . . : Իսկ . . . վարդապետութեանս ճշմարտութեանը գալով՝ թէ քու եւ թէ գաւառապետիս հրամանին եւ խորհրդին համեմատ՝ շատ սիրով ամէնն ալ ետ կը կանչէի, թէ որ կերպով մը խիղճս թող տար : Բայց գիտեմ որ ամենեւին մէկու մը հրամանին, խրատին, շնորհքին պնդափ պարտական չեմ որ խզիս դէմ բան մը ըսեմ կամ ընեմ : . . . Միայն աս կը մնայ որ լաւագոյն պատճառէ մը յաղթահարիմ, պսիւնքն թէ որ արժանի ըլլամ հարսին (եկեղեցւոյ) ձայնը լսելու, որովհետեւ ստոյգ է որ ինքն ալ փեսային (Քրիստոսի) ձայնը կը լսէ : Անոր համար ամենայն խոնարհութեամբ կ'աղաչեմ որ քու մեծարգոյ Հայրութիւնդ աս բանս մեր ամենասուրբ տէրը Լեւոն Ժ.ին իմացընէ, որպէս զի եկեղեցւոյն ձեռքովը աս տարակցոյսները լուծուելով՝ ստուգութեամբ կարող ըլլայ իմացուիլ թէ ինչ բան ետ կանչելու եւ ինչ բանի հաւտալու է : Ուրիշ բանի չեմ բաղձար բայց եթէ եկեղեցւոյն լսելու եւ անոր հետեւելու, . . . 22 :

21. ԿՈՒՍՏԱՆԱԼ ՖԻԳԵՐ, ԳԼ. Ե. 88 :
Օսէն, ԳԼ. Ժ. 111 :

22. ԳՅՐԾՔ ԼԱԼԱՆ. ԼԱՍՈ. ՀԱՍՈ.
Ա. 215. Բ. գերմ. ՀԱՍՈ. Ա. 130 :

Աս ամէն պատմածներնէս յայտնի կը տեսնուի որ Ապետա-
նոս՝ միւրորեալը ուղիղ ճամբու բերելու համար՝ ամէն կարելի
միջոցները բանեցուց, եւ նոյն իսկ Լուտերին ըսածին նայե-
լով՝ հայրական խրատներով, խաղաղութեան խօսքերով ու ի-
մաստուն յորդորանքներով ջանաց անոր խելքը գլուխը բերե-
լու: Աս ամէն բան ընելէն ետեւ՝ կը յուսար որ գուցէ Լուտեր
մնածելով ինք իրեն կու գայ ու սխալմունքը կը ճանչնայ. բայց
երբ որ աս վերը դրուած թուղթն առաւ, որն որ խաբէութեամբ
լեցուն է, եւ որուն մէջ Լուտեր բացայայտ կ'ըսէ թէ վարդա-
պետութիւնս ետ չեմ կանչեր, մանաւանդ երբ որ իմացաւ որ
իրմէ (Ապետանոսէն) քահանայապետին բողոք մը գրեր ու մայր
եկեղեցւոյն վրայ կ'պցուցեր է 23, ալ ան ատեն բոլոր յոյսն ու
ակնկալութիւնը կորսնցուց, եւ յայտնի իմացաւ որ Լուտերին
բոլոր ըրածն ու ըսածը խաբէութիւն ու նենգութիւն է: Աւե-
րի եւս իմացաւ խաբէութեան մեծութիւնը եւ արդար բարկու-
թեամբ լեցուեցաւ, երբ որ մէկ երկու օր վերջը լսեց թէ Լու-
տեր գիշերով գաղտուկ քաղքէն ելեր գացեր է 24, յառաջ
հրամայելով որ իր բողոքման թուղթը երկրորդ օրը քաղքին
հրապարակները կ'պցընեն, եւ թէ արդէն իր ընկերները իրմէ
յառաջ քաղքէն ելած են եղեր:

Ոստգոյին գրածին պէս «Թէպէտ Լուտերին պսպէս յան-
կարծակի ճամբայ ելելը՝ կարդինալին դէմ յարգութեան պակ-
սութիւն մը կը ցուցնէր, ի վերայ այսր ամենայնի ինք՝ իրեն
ու իր կողմնակիցներուն դէմ ան խստութիւնը չընեցուց,
որուն որ իշխանութիւն ունէր, ու զինքը չնդգնեց. հապա բա-
ւական սեպեց Սաքսոնիայի կայսրընտրին գրելը» 25: Արդ՝ Կա-
յետանոս աս փրեդերիկոս կայսրընտրին գրած թղթին մէջ իր

23. Բողոքումը՝ որ ընդարձակ
գրուած մըն է, (8-ի Գործն. Լուս. Գ. 217 — 219) Լուտեր աս
բառերով ըրած է. Ազի՛ լւի-լի-ւայտ
Ժահանայապետին՝ Բանը ալի՛ իմացա-
նա Լի-լի-ւայտ Ժահանայապետին ին
Բողոքումը Լուս. Գ. 217 — 219: Լուտեր աս
16-ին գրուած է, այս ինքն Ապե-
տանոսին նամակ գրելէն օր մը յա-
ռաջ: Լուտեր ամենայն 18-ին Ապե-
տանոսին երկրորդ նամակ մ'ալ
գրած է, որուն մէջ բողոքը ընելը եւ
Աւկոպուրկէն ելելը ուղիղ կը ծա-
նուցանէ: (8-ի Գ. Գործն. Լուս. Գ. 217 — 219) Բայց ամէն պարագա-
ները մէկտեղ առնելով եւ նոյն իսկ
բողոքող մատենագիրներուն՝ Լու-
տեր Բողոքն իմացաւ ըսելուն նայե-

լով, յայտնի կ'երեւայ որ Լուտեր
ամէն բան անանկ կարգի դրած եւ
այնպէս յարմարացուցած էր որ ինք
Աւկոպուրկէն ելելէն վերջը՝ աս
երկրորդ նամակը Ապետանոսին ձեռ-
քը հասնի:

24. Լեւուն կը զուցէ որ «Լու-
տեր»... Օգոստինեանց գաւառա-
պետը Սաքսոնիային եւ Աւկոպուրկի
խորհրդականը Լանկենմանդլին օգ-
նականութեամբ, Հակոմբերի 20-ին,
կանուխ դեռ չլուսընցած՝ պարտե-
զի դռնէ մը ձիով փախաւ, ու մի-
րինակ ութը մղոն տեղ յառաջ
գնաց: Մոռն Գ. Հոբ. Ա. Գ. Գ. 84:
Գրեթէ նոյն բառերով կը
պատմէ նաեւ Մենցլը, Հոբ. Ա. Գ. Գ. 89:

25. Գ. Լ. Ժ. Լ. Հոտ. Գ. 169:

Լուստերին հետ ըրածները մէկիկ մէկիկ կը պատմէ, կը յայտնէ որ ինչպէս զինքը սիրով ընդունեցաւ, եւ որչափ ջանք ըրաւ ուղղելու եւ եկեղեցւոյ ու քահանայապետին հետ հաշտեցնելու: Բայց աս ամէն բան, կ'ըսէ, փուճ տեղ գնաց. ինչու որ Լուստեր իր մոլորութիւններուն մէջ յամառած մնաց, ու դեռ բան մը չորոշուած՝ գաղտուկ ձգեց փախաւ: Արքայը իշխանը կը յորդորէ որ կամ Լուստերը Հռոմ երթալու ստիպէ, ուր որ պատասխան տալու կանչուած էր, եւ կամ իր տէրութեան երկիրներէն դուրս հանէ. որպէս զի չըլլայ որ եկեղեցւոյ դէմ ելլող մարդու մը պաշտպանութիւն ընող սեպուկ ու նախատուի²⁶: Բայց աս թուղթը իշխանին վրայ մեծ ազդեցութիւն մը չէր կրնար ընել. որովհետեւ բոլորովին Լուստերին կողմը միտած էր, ու բոլոր շօրութեամբ անիկա պաշտպանելու կը ջանար: Ուստի եւ կարդինալին նամակը շուտ մը Լուստերին խաւրեց²⁷. ան ալ իշխանին թուղթ մը գրելով՝ Աւկապուրկ իր ու կարդինալին մէջ եղած բաներն ուզածին պէս պատմելէն ետեւ՝ խրատ տրուաւ որ զինքը Հռոմ չխրկէ: Աւելի եւս իշխանին աչքը մտնելու համար՝ թղթին վերջերը կը զրուցէր թէ որպէս զի իմ պատճառաւ քեզի մնաս մը չհասնի, միտքս դրի որ երկիրներէ դուրս ելլեմ. եւ ճամբայ ելլելու պատրաստ եղածի պէս՝ բոլոր իրեն ըրած բարերարութիւններուն համար շնորհակալ կ'ըլլար ու հրաժարական ողջօնը կու տար²⁸:

Լուստեր աս թղթով միտքը դրածին հասաւ. որովհետեւ իշխանը քիչ մը ետքը Սփալադինին ձեռքով զինքը քաջալերեց որ չփախնայ, ու իր երկիրներէն ելլելու խորհուրդը մէկդի ձգէ, մինչեւ որ տեսնէ թէ բաները ինչպէս կը դառնան²⁹:

26. Աս նամակը տես ի Գործն Լուստ. լատ. Հատ. Ա. 319. Բ. 4երմ. Հատ. Ա. 123:

27. Բլանք, Գիրք Բ. Հատ. Ա. 153: — Սեքենասորֆ՝ պատմածներնուս վրայ աս պարագան ալ կ'աւելցնէ որ կայսրընտիրը կարգինալին նամակն առածին պէս՝ աղէկ տեղեց որ ամէն բանէն յառաջ կայսեր հետ բանը յարմարցնէ: Ուստի եւ շուտ մը փեփինկերին թուղթ մը գրելով (Նոյեմբերի 19ին) եղածները պատմելէն վերջը՝ իրեն յանձնեց որ կայսրը յորդորէ ու ստիպէ որ Հռոմ գրէ, եւ իր իշխանութիւնը բանեցնէ որ գտող բարեկամարար կարգի գրուի, եւ կամ կասկածաւոր չեղած մարդիկներու ձեռքով Գերմանիայի մէջ քննուի: Լուստեր՝ հաստատուն հարցափորձի տակ մտնելու պատրաստ է, ըսու, եւ առանց ասոր՝ յետոս կ'ուշիւ չիկրնար օտար պուրիշ: Գիրք Ա. Հատ. ԽԱ. 53: Կայսրընտիրի Բոնն Նախընտրի ի Գործն Լուստ. Գիրք. Հատ. Ա. 134:

28. Գործք Լուստ. Հատ. Ա. 321. Բ. 4երմ. Հատ. Ա. 123: Բ. 29. Մենցլ (Հատ. Ա. ԳԼ. Ա. 40.), Լեւոն (Ման Գ. Հոյս Ա. ԳԼ. Ա. 85.) եւ ուրիշ բանի մը երեւելի մատենագիրները կը պատմեն որ Լուստեր աս նամակը գրելէն ու ճառի մը մէջ Ախդանպէրիցիներուն մօտը բարով ըսելէն ետեւ՝ օր մը սեղանի վրայ նստած տեսնել կայսրընտիրին թուղթ մ'առաւ, որուն մէջ իշխանը իր տոգոհութիւնը կը ցուցնէր որ գեռ իր երկիրներէն դուրս չէ ելած: Ստոր վրայ, կ'ըսէ Մենցլ, Լուստեր արասալ կարգի

կայետանութիւն ալ անանկ կերպով մը պատասխան տուաւ որ բոլորովին Լուսերին կողմը միտած ըլլալը յայտնի կը ցուցնէր³⁰. այնպէս որ կարդինալը ալ անկէ վերջը իրմէ ակնկալուածինը բոլորովին կտրեց³¹:

շատ տրամեցաւ, եւ աս խօսքս ըսաւ. Հայր իմ եւ մայր իմ թողին զիս, այլ Յէր ընկալցի զիս: Բայց զեւ սեղանէն չելած՝ իշխանին կողմանէ երկրորդ հրաման մ'եկաւ որ Վիգգենպերկ մնայ, — Գուցէ աս ալ կայսրընտրին խոհեմութեան Կործերէն մէկն էր:

30. Աս նամակը ասե ի Գործն Լուս. լատ. Հատ. Ա. 220. Բ. Գերմ. Հատ. Ա. 132:

31. Մինչեւ հիմա գրածներէն հարկաւ ամէն մարդուն մտքին մէջ աս հարցումը կու գայ թէ կայսրընտրին այսպէս պատիկ Լուսերին կողմը բռնելուն պատճառն ինչ էր: Մեր հաստատուն սովորութեան հեռեւելով՝ հոս ալ մեր աեղը երեւելի բողբոջող մասենագիրները խօսել կու առնը, որոնց վկայութիւնը չիկրնար կասկածելի ըլլալ: Ռապերգսըն ասանկ կը գրէ. «Փրեզերիկսին, մինչեւ նոյն ատենը (մատենագիրն ալ ըստ ամենայնի աս ատենուան վրայ կը խօսի) ղ Լուսեր պաշտպանելը՝ աստուածարանական նկատմունքներու պատճառաւ չէր, որովհետեւ կ'երեւայ որ ասանկ վիճաբանութիւններէն բաւարարին հեռու էր եւ հոգը չէր: Աս պաշտպանութիւնը, ինչպէս ուրիշ անգամ ալ ըսինք, գրեթէ բոլորովին՝ բաղադրանք պատճառներէ կը ծագէր (his protection flowed almost entirely... from political motives), եւ շատ ծածուկ կերպով ու զգուշութեամբ կը շնորհուէր: Ինք ոչ Լուսերին նաւերը լած եւ ոչ ալ անոր գրքերը կարգացած էր. եւ թէպէտ բոլոր Գերմանիայի մէջ անունն ելած էր, ի վերայ այսր ամենայնի զինքը եւ ոչ առջեւը հանած ունէր, (ինչպէս Սեքենտորֆ եւ Սեկյան կը զրուցեն),»:

Եւ քիչ մը ետքը՝ բաղադրանք պատճառն ըսածին ինչ ըլլալը միկնելով՝ այսպէս կը գրէ: Կայսրընտրիւրը «Մեծ ծախքերու տակ մնած ու շատ ջանացած էր նոր համալսարան մը կանգնելու, որն որ ամէն գերմանացի իշխանի առջեւ մեծ ու ե-

րեւելի բան մըն էր. եւ յառաջագոյն ասանկով որ Լուսերը հեռացնելը նոյն համալսարանին համարաւ ինչ միտաւար հարուած է, (ինչպէս Սեքենտորֆ կ'ըսէ,) զանազան պատճառներով (under various pretexts)... չէ թէ միայն Կայսրընտրին կարգինային ըրած երկու խնդիրներուն հաւանքէն հրաժարեցաւ, հապա նաեւ Լուսերին ազատութեան համար մեծ հոգ ցուցուց, (ինչպէս որ Սեկյան կը գրէ),»:

Քիչ մը վերջն ալ նոյն կայսրընտրին վրայ խօսելով՝ կ'ըսէ թէ «Աւելի բաղադրանքներէ համար իրեն (Լուսերին) պաշտպանէր, քան թէ համազուած ըլլալուն համար՝ իր աշակերտը,» (was rather his protector from policy, than this disciple from conviction), Գերմ. Բ. Հատ. Բ. 90 — 92: Ռապերգսընին ըսածը ուրիշ երեւելի բողբոջող մասենագիր մ'ալ կը հաստատէ: Կայսրընտրիւրը «իր հաստատած համալսարանը՝ իրեն սիրոյն գլխաւոր աւարկան ըրած էր, եւ ամենեւին չէր յօժարեր աս համալսարանին երեւելի զարդն եղող մարդ մը (այս ինքն ղ Լուսերը) Գեցիլ ու անոր կողմէ ըլլող Ֆրանզֆուրդցոց զոհելու, որոնք որ իր սիրական ծնունդին (Վիգգենպերկի համալսարանին) թըշնամներէն էին, որովհետեւ Ֆրանզֆուրգի եւ Վիգգենպերկի համալսարանները իրարու ստատիկ նախանշաւոր էին: Մինչև, Հատ. Ա. Գլ. Ա. 35: Աս երկու մասենագրէն աւելի Լուսերին կողմը բռնող բողբոջող հեղինակ մ'ալ նոյնը կը զրուցէ: Ատիկա՝ ըսելէն վերջը որ Սաքսոնիայի կայսրընտրին՝ իսկզբանէ մէկէն ի մէկ Լուսերին դէմ չնլլելուն պատճառը՝ իր խոհեմութիւնն էր, որով ուղեց նախ բանը աղէկ մը հասկնալ, իրեւ անաեղի կը համարի ան կարծիքը՝ որն որ ոմանք կը հաստատեն թէ Սաքսոնիայի կայսրընտրիւրը՝ Մագնուսիայի կայսրընտրին հետ աղէկ չըլլալով՝ անոր դէմ ընելու համար Լուսերը պաշտպանած ըլլայ: Եւ ետքը վրան աս

Լս բաները Գերմանիա եղած ատեն՝ Բաճանայապետը Լուսերը իր միջոցով խնայելու և ուղղելու եւ խնայելու գլուխը բերելու համար ուրիշ միջոց մըն ալ ի գործ դրաւ, եւ անոր շատ

աւելուելուն որ եթէ Փրիզերիկոսին բռնած ճամբուն՝ (խոհմութեան զատ) ուրիշ երկրորդական պատճառ մ'ալ աւել հարկ ըլլայ նէ, առ հոր «Կայսրընտիրը իր հաստատած Վիգ-գենպերկի համալսարանին պայծառութեան մեծ հոգ ունենալով՝ ստուգել առ բանս զինքը իր կարծիքին մէջ հաստատեց որ Լուսերին դէմ առ կռիւներուն մէջ չխառնուի որովհետեւ առ կռիւներուն մէջ մանաւանդ թէ անոնց պատճառաւ համալսարանը զարմանալի կերպով մը կը յառաջանար: Բնէ, Գիտ Բ. Հոպ. Ա. 116, 117:

Առ բողոքող մատենագիրներուն ըսածին բոլորովին հակառակը կը զրուցէ Մեռլ Կոպենհէ, որն որ կը հաստատէ թէ կայսրընտիրը մոռնաւոր տեսիլքով մը Լուսերին կողմ մը բռնելու կը օտիպուէր: Նոյն տեսիլքը գրքին սկիզբը (Գիտ Բ. Գլ. Ա. Երանթ. 1.) ըսած խառնաձեւերն առաջինը Լուսերին համար՝ հաստատեց նոյն մատենագիրին խօսքերովը բառ առ բառ կը գնեց:

«Ամենայն Սրբոց աստիճանութիւնը կը մտնենք, ու առ աստիճան քանի մը ժամանակագիրները գիպուած մը կը պատմեն» որ թէ եւ կարեւորութիւն մը չունի ալ նէ առ թուականին պատմութեանը, կրնայ տակաւն ծառայել զանիկայ բացառաւորութեամբ: Առ գիպուածն է կայսրընտիրն մէկ երազը, որն որ արժանի կը սեպուի առ տեղը պատմել. քանզի թէպէտեւ կարելի է թէ անիկայ պատմողները քանի մը պարագաներ աւելցուցած ըլլան. բայց իր գլխաւոր մասերը անասարկոյս ճշմարիտ են:

«Սաքսոնիայի Փրիզերիկոս կայսրընտիրը անասանը իր Շվեյնիցի բերդն էր՝ կըսեն ժամանակագիրները, Վիգգենպերկէն զից մղն հեռի: Հոկտեմբերի 31ին առաւօտուն իր եղբորը Յովհաննէս գրին հետ» (որ անասանը իր հետը իշխանութիւն կը վարէր, ու իր մահուանէն ետեւ առանձին թաղաւարեց) ու իր աստիճանագիրն հետ ըլլալով, կայսրընտիրը ըստ գուքսին:

«Յոգրայր, քեզի երազ մը պիտի

«պատմեմ որ առ գիշեր տեսայ, «որուն նշանակութիւնը գիտնալու շատ կը ցանկանայ: Այնպէս խորին «պատմութեամբ է ան իմ մտքին մէջ, «որ եթէ հազար տարի ապրելու «ըլլամ պիտի չմոռնամ զանիկայ, «վասն զի երբեք անգամ տեսայ, ու «ամէն մէկ անգամին մէկ մէկ նոր «պարագաներով»:

Յովհաննէս Դոստ. «Սղէկ երազ է եթէ գէշ»:

Կայսրընտիր. «Չեմ գիտեր. Առ «տուած գիտէ»:

Յովհաննէս Դոստ. «Դուն զքեզ «անհանգիստ մի ընդ տնոր վրայ. «պատմէ անիկայ ինծի»:

Կայսրընտիր. «Երեկ իրիկուն պառ- «կելու երթալով յոգնած ու սրտա- «բեկած, իմ աղօթքն ընելու պէտ- «քունս տարաւ, ու երկուք ու կէտ- «ժամ հանգիստ քնացայ: Ետքը ար- «թընցայ, ու մինչեւ կէս գիշեր բազ- «մակերպ խորհրդներով անհան- «գիստ եղայ: Կըմտածէի թէ Սմե- «նայն Սրբոց աստիճանութիւնը ինչ- «պէս կ'առարկէ. քաւարանի խղճա- «լի հագիններուն համար աղօթեցի, «ու ինչպէս Յատուածն որ զիս իմ «խորհրդակցաններն ու նաեւ իմ ժո- «ղովուրդս ճշմարտութեան առաջ- «նորդէ: Վերստին քնացայ, ու ան- «ասանը երազին մէջ տեսայ որ «Ամենակարողն Աստուած վարդա- «պետ մը խրկեց ինծի, որ Պոպոս «առաքեալին ճշմարիտ որդին էր: «Բոլոր ուսրերը անոր հետն էին՝ «Աստուծոյ հրամանովը, որ վար- «դապետին վրայով վկայութիւն «տան ինծի, ու իմացընէն թէ խա- «բէական գիտնաւորութեանը եկած «չէր ան, հապա անոր բոլոր ըրածը «Աստուծոյ կամարը համեմատ էր: «Նոյն ասանը ինչպէս ինծի որ «բարեհաճիմ թոյլ ալ անոր Վիգ- «գենպերկի բերդին եկեղեցւոյ դա- «նը վրայ բան մը գրեւ. առ ինչպէ- «րը աստիճանագիրն բերնովը շնորհ- «ցի: Ասոր վրայ վարդապետը գնաց «ու սկսեց գրել, բայց անանկ մեծ «գրեթով որ Շվեյնիցէն կրնայի կար- «գալ իր գրածը: Իր գործածած գրի- «չըսայնափ երկայն էր որ անոր ծայ- «րը մինչեւ Հռոմով հասաւ, հոն բազ-

անգամ խնդրածին պէս՝ վէճի տակ եղած նիւթին վրայ կոն-
գակով մը միտքը յայտնեց (նշեմների 9ին)։ Աս բանիս վրայ
Ռոստոմ արտապէս կը խօսի։ «Լեւոն՝ յամառ կամ անսաստ քա-

«մած աւելծի (Ծառ. Ան ժամանակի
պապին անունն էր Leon, որ կը-
նշանակէ աւելծ) մը ականջները
«վերաւորեց, ու պապին գլխու երեք-
«պտակեալ թաղը շարժեց։ Բայց
«կարգին չեղերը ու իշխանները ար-
«ասին զք վազելով ջանացին բռնել
«թաղը։ Մնացեալներուն հետը գուն
«ու ես ալ եղբայր, ջանացիք օգ-
«նել անոր։ Իմ թեւս երկընցուցի,
«բայց ան նոյն րոպէին արժեքացայ
«թեւս երկընցուցած, մեծ շփոթու-
«թեան մէջ ինկած, ու խիստ
«որոմանած ան վարդապետին՝ որ
«անմահկ ամբարնութեամբ բռնեք էր
«իւր գրիչը։ Բիւ մը ինքզինքիս ե-
«կայ. — միայն երազ է եղբւր ան-
«սածս»։

«Բայց տակաւին կէս քուն էի, ու
«կրկին իմ աչքերս գոցեցի, եւ ահա
«երազ շարունակեցաւ։ Արեւը տա-
«կաւին անհանգստութիւն կրելով
«ան գրիչէն՝ իր բոլոր ջորութիւնովը
«սկսեց մանել, անանկ որ բոլոր
«Հռոմէ քաղաքը ու կայսերութեան
«բովանդակ վիճակները վաղցին իմա-
«նալ թէ ինչ է բանը։ Պապը հրա-
«ման ըրաւ միւր որ ան վարդապետը
«զգայնք, եւ յատկապէս ինծի ուղ-
«ղեց իր խօսքը, վասն զի իմ երկրիս
«մէջ կընտրեցի որ ան՝ նորէն արթն-
«նայ։ «Հայր մեր, մը ըսի։ Աղաչեցի
«Աստուծոյ որ օրբազան հայրը պահ-
«պանէ, ու ետքը նորէն քնացայ»։

«Անտանը անոպ որ Յերութեան
«բոլոր իշխանները, ու անոնց հետ
«գուն եւ ես, բազմութեամբ Հռոմէ
«ոկերթայինք, ու իրարու ետեւէ կը-
«վանայինք աս գրիչը կոտրել. բայց
«մենք որչափ որ կաշխատեինք ան
«այնչափ կը քայքայեմք, ու անանկ կը-
«գիմանար որ կարծես թէ երկրթե-
«լինուած էր. վերջապէս յօգնեցանք
«ձեռքերէ։ Անտանը վարդապետին
«հարցոյցի (վասն զի ինծի կրթուէր
«որ երբեմն Հռոմէ եւ երբեմն Սիդ-
«գեմակերկ էի) թէ ո՞ր գառու ինքը ան
«գրիչը, եւ ինչու համար այնպէս զո-
«րոտու է ան։ Աս գրիչը, պատաս-
«խան տուաւ, ատենով Պոհնմիայի
«սագի (Ծառ. Լուստերէն հարիւր տա-
«րի շափ առաջ Պոհնմիայի մէջ ծաղ-
«կեցաւ Յովհաննէս Հոն, որ ճշմար-

տութեան համար նահատակուե-
ցաւ։ Իր անունը Հոն՝ կը նշանակէ
«սագ) մը թեւին էր, հարիւր տա-
«րեկան։ Ես իմ հին վարդապետին-
«բաւն մէկէն ընդունեցի զանիկայ,
«անոր ջորութիւնը աս է որ մարդ
«չի կրնար հանել անոր միջուկը, ու
«եռ ինքն ալ զարմացած եմ ասոր
«վրայ։ — Մէյմալ յանկարծ ձայն
«մը լսեցի. վարդապետին երկայն գրի-
«չէն արիւշ շատ գրիչներ ելան եր-
«բորդ անգամ արթնցայ, եւ ահա
«առաւօտ էր»։

«Յովհաննէս Դոստոս. «Պարսն ասե-
«նապար, ինչ կընես հրամանդ։
«Նրանի թէ Յովհաննէս մը կամ Դոստոս
«մը ըլլար հոս Աստուծոյ լուստու-
«րուած»։

«Միջոցովի. «Ահա փառ տեարք,
«գիտեք հաւարակաց ան առանձը,
«թէ օրիորդներուն՝ ուսման հետե-
«ւողներուն ու մեծ իշխաններուն
«երազները ընդհանրապէս գազանի
«նշանակութիւն մը ունին, բայց մենք
«ասոր նշանակութիւնը ասան մը
«պիտի չիմանամք, մինչեւ որ անով
«նշանակուած բանիքը պատահին
«Պասն որոյ անոր կատարումը Աս-
«տուծոյ յանձնեցէք, ու անիկայ ասոր
«ձեռքը ձգեցէք»։

«Յովհաննէս Դոստոս. «Արեւմտեանիմ
«քեզի՝ պարսն ատենապար. չվայել
«որ մեր մաքերը ամբոխեմք ասորնշա-
«նակութեանը վրայ։ Աստուած բա-
«լորը իր փառքին պիտի գարձեն»։
«Կայսրենի. «Աստուած իր սցոր-
«մութիւնովը այնպէս ընէ։ Բայց ես
«քնաւ չպիտի մոռնամ աս երազը։
«Մէկ մեկնութիւն մը մտածեցի, ...
«Բայց անիկայ ինծի համար կը պա-
«հեմ։ Ժամանակը գուցէ պիտի ցու-
«ցենէ թէ արդեօք շիտակ իմացած եմ
«անիկայ»։

«Այսպէս էր ան խօսակցութիւնը՝
«ինտոր որ պատմագիրները կը վկայեն,
«որ պատահեցաւ Հովհաննէս 31ին՝
«Շվեյցարի մէջ»։ Հաս. Ա. 129
— 124։

«Առաջին Լուստերի եւ իր նորո-
«գութեան արժանի ատենիւր։ Բայց
«զարմանք որ ոչ վերը յիշուած մա-
«տենագիրները ասիկա կը յիշեն, եւ
«ոչ ալ նոյն իսկ կայսրենիքը այս-

հանային ³² դէմ նզովից հատու միջոցը գործածելու տեղ, անոր անկեղծութիւնը փորձի մէջ դնել ուզեց. ու զինքը անանկ վեճակի մը մէջ դրաւ, որով՝ եթէ ստուգիւ եկեղեցւոյ անսխալութեան կը հաւատար նէ, դառնալն ու իր պարտքը կատարելը՝ իրեն դիւրին բան մը կ'ըլլար. իսկ թէ որ ասիկա չընելու ըլլար նէ՝ ան ատեն պէտք էր որ իր ամրացած տեղէն դուրս ելլէր, եւ անկէ ետքը ակ եկեղեցւոյ հնազանդ անդամ ըլլալէն կը դադրէր, ³³: Արդ քահանայապետը աս իր կոնդակովը կը յայտնէր որ եկեղեցւոյ գանձին մէջ Քրիստոսի ու սրբոց արդիւնքները ժողովուած են, եւ քահանայապետը՝ բանալեաց զօրութեամբ՝ կրնան ներողութեան ձեռքով աս արդիւնքը կենդանի մարդիկներուն ու ննջեցեալներուն մերձեցընել: Աս ըսելէն ետեւ՝ առանց Լուտերը յանուանէ յիշատակելու՝ աս վարդապետութեան դէմ խօսողներն ու գրողները ընդհանրապէս կը նզովէր ³⁴:

Լուտեր քահանայապետին կոնդակը դեռ չտեսած՝ Կայետանոսին առ Փրեդերիկոս գրած թղթին իմանալով որ իր վրայ ըլլալու քննութիւնը Հռոմի մէջ յառաջ պիտ'որ երթայ, որովհետեւ հաստատութեամբ գիտէր որ պիտի դատապարտուի, անոր համար քահանայապետէն ընդհանուր ժողովքի բողոքեց: Աս բողոքման թղթին մէջ, որն որ Նոյնմբերի 28ին թուականն ունի, Լուտեր կ'ըսէ թէ ես քահանայապետին իշխանութեան դէմ դառնալ չեմ ուզեր, ինչու որ ճշմարիտ ու սուրբ վարդապետութեան մէջ եմ եւ ոչ ալ եկեղեցիէն բաժնուիլ կ'ուզեմ: Բայց որովհետեւ քահանայապետը ուրիշ մարդիկներու պէս մոլորական մարդ մըն է, անոր համար ընդհանուր ժողովքի կը դիմեմ. եւ վերջին հարկը՝ զիս աս բանս ընելու բռնադատեց ³⁵: Բողոքման վերջերը խօսքը Կայետանոսին վրայ դարձնելով՝ իրեն դէմ կը տրտնջէր, իբրեւ թէ հետը խրատութեամբ ու անագորոշութեամբ վարուած ըլլայ, ան մարդը՝ որուն քաղցրութիւնը ինք քանի մը օր յառաջ կը գովէր ³⁶:

պէս առանձինն աստուածային տեսլեամբ ազդեցութիւն առնողի մը պէս կը վարուի:

32. The refractory priest.

33. ԳԼ. ԺԵ. Հատ. Գ. 170:— Գրեթէ նոյն կերպով, բայց աւելի համառօտ կը խօսի Լեւոնալ, Ման Գ. Հրէ Ա. ԳԼ. Ե. 85:

34. Աս կոնդակը տես ի Գործն Լուտ. լատ. Հատ. Ա. 229:

35. Լուտերի բողոքումը տես ի Գործն Լուտ. լատ. Հատ. Ա. 231:

36. Տես Լուտերի առ Կայետան

նոս գրած Թուղթը, եր. 44: Գարձեալ առ նոյն կարգիմալը գրած երկրորդ թղթին մէջ, որուն վրայ աս Գլխոյն 23. Ծանօթ. մէջ յիշատակութիւն ըրինք, պայպէս կ'ըսէ. «Քրիստոսի գթոյն ու ինչի յոյսուշտ օտարի՛ թէ բնութեաներեւոք համար կ'աղաչեմ...» (Per Christi viscera, et insignem tuam mihi exhibitam clementiam.) Գործն Լուտ. լատ. Հատ. Ա. 216. Բ: Ասկից զատ՝ առ Սփառողին Հոկտեմբերի 31ին գրած մէկ թղթին

Լայց երբ որ քահանայապետին կոնդակը ձեռքը հասաւ նէ, ալ բոլորովին կատղեցաւ, եւ մինչեւ նոյն ատեն պահած քիչ մը չափաւորութիւնն ալ մէկդի ձգելով՝ օկսաւ յայտնապէս իր մոլար վարդապետութիւնները գրով ու խօսքով քարոզել եւ ամէն կողմ աւարածելու ջանալ: — Ժողովուրդը՝ որ միշտ նորութիւն կը սիրէ եւ ազատութեան կը ցանկայ, մեծ մտադրութեամբ կը լսէր աս մոլորութիւնները, որոնք մինչեւ նոյն ատենները անլուր բաներ էին, եւ զերեւիք հոգեւոր իշխանութեան լծոյն տակէն կը հանէին: — Լուտերի աս վարդապետութիւնները սրտանց ընդունողներուն մէջ երեւելի եղան Փիլիպպոս Մելանքթոն, որն որ քիչ մը յառաջ Վիդգենպերկ եկած երիտասարդ մըն էր 37, ու համալսարանին մէջ յունարէն լեզու կը սորվեցընէր. եւ Անդրէաս Գարլզատ, որն որ Լուտերին՝ վարդապետութեան խոյրը տուած էր 38: Ասոնք երկուքն ալ Լուտերին ներքին ու մտերիմ բարեկամներն էին:

Քիչ պայեանստիւն վրայ խօսելով՝ «Ինծի հեռ շտա մեծ ու սաստիկ լաւակամութեամբ եւ գթութեամբ վարուեցաւ», (Benevolentia et clementia in me eximia fuit et copiosa.) Կ'ըսէ: Ա. Օդէնի, Հադ. Ա. Գլ. Ժ. 113: Նոյնպէս Աւգուստինոսն աւելցնէր իր զեղծութիւն մէջ (առ էր. 46.) թէպէտ եւ կարգի նախն գէժ կը արանջէ, բայց միանգամայն՝ հետը քաղցրութեամբ ու սիրով վարուած ըլլալը կը խոստովանի: Ահա առիկ իր խօսքերը. «Ա.

Բարիբարոյ իս սաստիկ մարդաւոր մարդուն օւնեցած յարգութիւնն ու մեծաբանքս զիս կը ստիպէ որ սքրտիս սաստիկ բորբոքը զսպեմ: Գերմաներէն թարգմանելով՝ «gütig und freundlich», կը գրէ, որն որ լատիններէն թարգմանելով՝ «Optimus et humanissimus», կը թարգմանէ: Գարժ. Լուդ. Էրմ. Հադ. Ա. 128. Բ. լուդ. 225:

37. Մելանքթոն նոյն (1518) տարին Օգոստոսի Թիւ Վիդգենպերկ եկած էր:

38. Տես էլ 11, 12:

իր տանը ինչպիսի մեծ նախատինք կ'ըլլայ : Դարձեալ յանձնեց Միլիցիին որ մեծ փութով ետեւէ իյնայ Լուտերին Գերմանիայի մէջ գրգռած խռովութիւնները խաղաղցնելու : Երկու թուղթ ալ տուաւ ձեռքը, որոնք կայսրընտրին պալատին երկու երեւելի պաշտօնատէրներուն ուղղուած էին, այս ինքն Ֆեֆինկէր՝ կայսրընտրին խորհրդականին ու Սփալադին՝ մատրանապետին : Աս թղթերուն մէջ քահանայապետը իրենց կ'աղաչէր ու կը յորդորէր որ Փրեզերիկոսը համոզեն որ Լուտեր եկեղեցւոյ հնազանդիլ չուզէ նէ՝ զինքը իր տէրութեան երկիրներէն դուրս հանէ 5 :

Լքեալ որ Միլիցի Գերմանիա հասաւ, Փրեզերիկոս՝ ինչ մօտը գալը գիտնալով՝ զինքը պատշաճ սիրով ու յարգութեամբ չընդունեցաւ : Մանաւանդ թէ իմացուց որ բոլորովին Լուտերին կողմը հակած է. վասն զի թէպէտ յայտնի չէր ըսեր որ Լուտերին քարոզած վարդապետութիւնները կ'ուզեմ պաշտպանել, կամ թէ վարդապետածները աղէկ ու ճշմարիտ բաներ են, բայց անանկ լեզու մը կը բանեցընէր, որով մօտին մէջինք կը յայտնէր, որովհետեւ կ'ըսէր թէ ես իրեն դատաւոր ըլլալ ու զինքը դատապարտել կամ հարստահարել չեմ ուզեր 6 : Եւ ասով Լուտերին այնչափ իշխանութիւն ու ազատութիւն թող կու տար, որչափ որ անոր հարկաւոր էր իր գործքը՝ ուղածին պէս առանց արգելքի յառաջ տանելու : Մանաւանդ որ Մաքսիմիլիանոս կայսրը մեռած ըլլալով 7, կայսրընտիրը՝ մինչեւ նոր կայսեր մը ընտրուիլը՝ տէրութեան մէջ գլխաւոր իշխանութիւնն ունէր, որովհետեւ կայսեր փոխանորդը կը սեպուէր. ուստի եւ Լուտեր ամենեւին առանց վախի եւ համարձակ ուզածը կ'ընէր 8 : Իշխանը եւ ոչ ուզեց քահանայապետին ընծան անոր զետպանին ձեռքէն անձամբ առնել. հազիւ վրան շատ ժամանակ անցնելէն վերջը (Սեպտեմբերի վերջը կամ Հոկ-

5. Աս թղթերը տես ի Գործս Լուտ. լատ. Հատ. Ա. 233. եւ 234. գրեմ. Հատ. Ա. 198 եւ 199 :

6. Ռոտզլ, ԳԼ. ԺԺ. Հատ. Գ. 6 :

7. Կայսրը նոյն տարին Յունուարի 12ին մեռած էր : Լուտեր (իբր. Գործք յառաջադիմ. ԺԼ) Փետրուարի մէջ մեռաւ, կ'ըսէ :

8. Աս բանս Լուտեր ինքն ալ կը խոստովանի : Մաքսիմիլիանոսին մօռնելէն վերջը՝ Փրեզերիկոս կայսրընտրին փոխանորդութեան ժամանակը՝ կամաց կամաց մօրիկը գիւղաւ, կ'ըսէ . . . եւ աս իշխանին հովանաւորութեան տակը Աւետարանը

(այս ինքն իր մօլար վարդապետութիւնը) երջանկութեամբ յառաջ կ'երթար եւ ընդարձակ կը տարածուէր. իր իշխանութիւնը շատեալ կը շարժէր, : Լափ. Գործքը յառաջադիմ. ԺԼ : Նոյն խօսքը յառաջ կը բերէ ու կը հաստատէ Սեքենտորֆ ալ (Գիրք Ա. Համ. ԽԶ. 60.) : Իսկ Բլանք (Գիրք Բ. Հատ. Ա. 217.) Լուտերին աս խօսքը յառաջ բերելէն վերջը՝ աս ալ կը զրուցէ որ Աս պատճառաւ՝ Լուտերի "հաւատարմութեանը չէին կրնար համարձակիլ իրեն գէմ բռնական միջոցներ բանեցընել" :

տեմբերի սկիզբը) ուրիշները իր անուամբ ընդունեցան⁹։ Չէր ուզեր, կ'ըսէ Բալլաւիչին¹⁰, ընծային յարգութիւն մը ցուցնել, որովհետեւ անոր փոխարէն բան մը պիտ'որ չընէր։

Լճդ Միլդից աս բաներէն մակաբերելով որ Լուտերի հետ իշխանութեամբ ու խստութեամբ վարուելով՝ չկրնայ պիտի բան մ'ընել¹¹, միտքը դրաւ որ հետը քաղցրութեամբ ու ողորձելով խօսի, որ գուցէ անով կարենայ զինքը շահիլ։ Ուստի եւ հետը խօսած ատեն՝ (առջի անգամ Ալքենպուրկ 1519ին Յունուարի մէջ իրարու հետ տեսնուեցան,) միշտ իրեն գովութիւններ կու տար, ու ելած շիթութիւններուն յանցանքը՝ հակառակորդներուն վրայ կը ձգէր¹²։ Բայց ասանկ վարուելով՝ օգուտ մը չընեղէն զատ՝ Լուտերին բնական հպարտութեան տւելի եւս ճարակ տուաւ։ Սակայն Լուտեր իր յամառութիւնն

9. Սեբէնտորֆ, Գիրք Ա. Համ. ԽԷ. 63։ Կուստաւ Ֆիցեր, ԳԼ. 2. 190։ Բլաւք, Գիրք Գ. Համ. Ա. 276։

10. Գիրք Ա. ԳԼ. ԺԳ. Համ. Ա. 65։

11. «Կայսրընտիրը յայտնեց ու Միլդից ալ ինք իրմ տեսաւ որ Լուտերի հետ բանութեամբ բան մը չիկրնար ընել»։ Լյուտ, Մասն Գ. Հոթ Ա. ԳԼ. Ա. 86։

12. Լուտեր շատ տեղ իր ու Միլդիցին մէջ եղած խօսքերը կը գրէ, որոնք թէպէտ չենծու կամ գէթ չափազանք բաներ կ'երեւան, բայց որովհետեւ բոլոր բողոքող մատենագիրները ասոնք վեր վար կը կրկնեն, անոր համար մէկ հատը միայն կ'ուզենք հոռուել թարգմանել. մանաւանդ որ Բալլաւիչինին եւ ուրիշ երեւելի մատենագիրներուն ըսածներէն կրնանք իմանալ որ Միլդից՝ Լուտերին հետ շատ անգգուշութեամբ կը խօսէր։ Արդ Լուտեր (իւ լատ. Գործոց յառաջութանի ԺԷ) այսպէս կը գրէ։ «Միլդից հետո շատ երկայն խօսեցաւ, որ պապին հետ հաշտութիւն։ Ասիկա 70 առաքելական կոնգակ ունէր, որպէս զի թէ որ Փրեզբերիկոս իշխանը զիս իրեն մատնելու ըլլայնէ, ինչպէս որ պապը վարդին ձեռքը կը խնդրէր, ամէն մէկ քաղաք մէկ մէկ հատ կ'աղցընէ, եւ այնպէս ապահովութեամբ զիս Հռոմ տանի։ Իմ առջեւ ստիտե խորհուրդը գուր կը հանէր ու կ'ըսէր. Ո՛վ Մարտինոս, ես կը կարծէի որ դուն ծեր

առաւանձարան մի՛ն ես, որ կրակարանին առջեւ նստած՝ այնպէս ինք իրմէր կը վիճարանիս։ Բայց հիմա կը տեսնեմ որ դեռ երիտասարդ եւ աւողջ ես։ Թէ որ հետո 25,000 զինաւորեալ մարդիկ ունենայի, զստահութիւն չէի ունենար որ կորենամ զքեզ Հռոմ հասցընել։ Բոլոր ճամբուն վրայ մարդիկներուն միտքը քննեցի, որ նայեմ վրադ ինչ կարծիք ունի։ Եւ ինչ կը տեսնեմ, ուր որ պապին կողմը մէկ հոգի կը գտնէի, հոն քու կողմէ պապին դէմ երեք հոգի կը գտնուէր։ Բայց ան ծիծաղական բան է, որ պանդակներուն մէջ ստորին կանանց ու աղջկանց կարծիքը կը քննէ եղիւ, թէ Հռոմայ Աթուոյն վրայ ինչ համարում ունին. իսկ ասոնք՝ որովհետեւ աս բաւը չեն հասկընար եղեր, կարծելով թէ հոռարակ գործածուած աթուոի վրայ կը խօսի, պատասխան կու տան եղեր, որ Մենք ինչ գիտանաք՝ դուք Հռոմ ինչ տեսակ աթու ունիք, փայտէ թէ քարէ, — Ինչպէս վերը ըսիք, ասոնք չինծու կամ գտնէ չափազանցութեամբ պատմուած բաներ կ'երեւան. բայց ես այնպէս Միլդիցը բոլորովին արգարացընելու բաւական փաստ մը չկայ։ Եւ արդէն յայտնի է որ աս դեռ պանը իր աստիճանին եւ առան հրամանին համեմատ չվարուելով՝ թէ՛ իրեն եւ թէ՛ զինքը իրկողին պատիւ ըլլալու տեղ՝ նախատիր եղաւ իրեն ալ զինքը իրկողին ալ։ Տիւ Բալլաւիչին, Գիրք Ա. ԳԼ. ԺԳ. Հոթ. Ա. 65, 66։

ու յանդգնութիւնը դեռ յայտնի չէր ցուցրներ, հապա Միլ-դիցին իրմէ խնդրածներուն՝ կեղծաւորութեամբ քիչ մը կը զիջանէր ու կատարելու խօսք կու տար, որով Միլդիցաւելի կը խաբուէր, ու կը կարծէր որ անիկա միտքը փոխած ըլլայ: Նախ առաջին Միլդիցին խնդրածին համեմատ՝ Լուտեր խոստացաւ որ քահանայապետին խոնարհական նամակ մը գրէ, եւ ամէն բան տեղն ի տեղը պատմելէն ետեւ՝ զինքն ու իր դատաստանը անոր յանձնէ եւ անոր կամացը տակ ձգէ¹³: Եւ աս իր խոստումը կատարելով՝ Մարտի Յին Լեւոնին աս նամակը գրեց:

«Մենաստուրք Հայր: Դարձեալ հարկը կը ստիպէ որ ես՝ մարդիկներուն մէջ ամենէն անպիտանը ու երկրի հողը, ձեր Արքութեան ու անչափ փառաւորութեանը հետ խօսիմ: Անոր համար հաճեցէք գթութեամբ՝ հայրեկոյնս Գրիգորիոս Բեռնարդին¹⁴ մատուցանել ինծի՝ ձեր փղբորիկ ոչխարին, ու մարդասիրութեամբ՝ իմ մայիկս լսեցէք: — Կարողո՞ւ Միլդից՝ ձեր Արքութեանը սենեկապետն ու պատուական մարդը հոս մեր քովն եկաւ, եւ ձեր Արքութեանն անուամբը մեր տան նապայծառ իշխանը Փրեդերիկոսին առջեւը՝ Հռոմայ եկեղեցւոյն ու ձեր Արքութեանը դէմ իմ ըրած անպատուութեանս ու յանդգնութեանս վրայ մեծապէս տրտնջելէն ետեւ՝ ուզեց որ հատուցում ընեմ: Երբ որ ես աս բանս լսեցի նէ՝ շատ ցաւեցայ որ իմ հաւատարիմ ծառայութիւնս այնպէս գէշի առնուեր է, որ Հռոմէական եկեղեցւոյ պատուոյն պաշտպանութեան համար ըրածս՝ նաեւ անոր գլխոյն առջեւը՝ անպատուութիւն եւ ամէն չարիքներուն առիթ սեպուի: — Բայց հիմա ինչ ընեմ, ամենաստուրք Հայր: Ո՛ր կողմը դառնալիքս չեմ գիտեր. ձեր բարկութեան ծանրութիւնը չեմ կրնար տանիլ, եւ չեմ գիտեր թէ ինչ կերպով ազատիմ: Իզմէ կը պահանջեն որ վիճաբանութիւնս (95 նախադասութիւններս) ետ կանչեմ: Թէ որ ետ կանչելովս՝ յուսացուած վախճանին հասնիլ կարելի ըլլար նէ, առանց դանդաղելու ետ կը կանչէի: Բայց որովհետեւ հակառակորդներուս դէմ դառնալովն ու զսպել ջանալով՝ գրուածներս յաւատարմութեամբ շատ աւելի տարածուած¹⁵ ու շատերուն սրտերուն մէջ սաստիկ խորունկ տպաւորած են, անոր համար ետ չեմ կրնար կանչել: Հիմա Գերմանիան՝ խելացի, հմուտ ու խոհեմ մարդիկներով զարմանալի կերպով մը ծագած է. արդ՝ թէ որ Հռոմայ եկեղեցին պատուել կ'ուզեմ նէ, կարծեմ թէ աղէկ հոգ տանելու եմ որ ամենեւին ետ չկան-

13. Սեբեհարթ, Գիրք Ա. Համ. Իւ. 61: Ուղեպարհ. ԳԼ. Գ. Համ. Գ:

14. Paternas ac vere Christi vicarias aures.

15. Quam unquam speraveram.

չեմ: Ինչու որ եա կանչելու ուրիշ բան չէ, բայց եթէ Հռոմայ եկեղեցին աւելի արատաւորել եւ ամենուն տրանջման տակը ձգել,»:

Հոստեղը՝ ներողութիւն քարոզողներուն վրայ ամբաստանութիւններ ընելէն ետեւ՝ նամակը այսպէս յառաջ կը տանի: «Եւ արդ, ամենասուրբ Հայր, Աստուծոյ եւ բոլոր իր արարածներուն առջեւ կը վկայեմ, որ երբեք ուզած չեմ եւ հիմայ ալ չեմ ուզեր կերպով մը Հռոմէական եկեղեցւոյ ու ձեր Արքութեան իշխանութեան դպչիլ, եւ կամ նենգութեամբ մը եղծանել. մանաւանդ թէ կատարելապէս կը խոստովանիմ որ նոյն եկեղեցոյն իշխանութիւնը՝ Վատիկանի վեր եւ, ու երկնէն եւ երկրէն զայն առնելէն քան զնոյն վեր քան ինչ, քոյն զնոյն Գրիգորիոս՝ Վատիկանի վեր 16: Անոր համար ձեր Արքութիւնը ականջ չդնէ ան չարախօսներուն՝ որոնք Լուտերին վրայ ուրիշ կերպ կը խօսին,»:

Եւ ամէն բան գրելէն ետեւ՝ կը սկսի քահանայապետին խոստովանելներ ընել, եւ այսպէս կը խօսի: «Միայն մէկ բան մը՝ որն որ ասնիւթիս մէջ կրնամ ընել՝ յօժարութեամբ ձեր Արքութեանը կը խոստանամ, այս ինքն որ ներողութեանց նիւթին վրայ ասկէ վերջը ամենեւին չխօսիմ ու լուութիւն պահեմ, (բաւական որ հակառակորդներս ալ իրենց ընդունայն շատխօսութիւններէն ետ կենան,) գրուած մը տարածեմ ժողովրդեան մէջ, որով յորդորուին Հռոմայ եկեղեցին ճշմարտութեամբ յարգելու, եւ ներողութիւն քարոզողներուն անկարգութիւնը՝ Հռոմայ եկեղեցւոյն չտան. դարձեալ իմ Հռոմայ եկեղեցւոյն հետ չարաչար բանեցուցած սաստկութեանս չհետեւին...: Թէ որ ասկէ աւելի բան մը կարենամ ընել կամ ճանչնամ նէ՝ անտարակոյս պատրաստ կ'ըլլամ ի գործ դնելու: Քրիստոս ձեր Արքութիւնը յաւիտեան պահէ,» 17:

Միշտ Լուտերէն աս ալ խնդրած էր որ բոլոր աս բաներուն քննութիւնը Գերմանիայի եպիսկոպոսի մը յանձնէ. խոստանալով որ ինք քահանայապետէն հրաման կ'ընդունի, որ իր դատին քննութիւնը նոյն եպիսկոպոսին յանձնուի. եւ մինչեւ որ ան եպիսկոպոսը բան մը որոշէ նէ՝ երկու կողմն ալ նոյն նիւթերուն վրայ լուութիւն պահեն: Լուտեր աս ալ յանձն առաւ, եւ խօսք տուաւ որ եթէ որոշուած եպիսկոպոսը իր վարդապետութիւնը մոլորական գտնելու եւ իր մոլորած ըլլալը ցուցնելու ըլլայ

16. Լուտերին խօսքերուն սկզբնադէրն աս է. Plenissime confiteor hujus Ecclesiae potestatem esse super omnia, nec ei praeferendum quidquam sive in caelo si-

ve in terra, praeter unum Jesum Christum Dominum omnium.

17. Լուտերին նամակը տես ի Գործն Լուտ. Լոտ. Հատ. Ա. 236. գերմ. Հատ. Ա. 144:

նէ՝ ինք ետ կանչէ : Աս ամէն բաները մէջերնին որոշելէն ետեւ երկուքին հաւանութեամբ՝ Դրիերի կայսրընտիր արքեպիսկոպոսը դատաւոր ընտրուեցաւ 18 :

Վահանայապետին սենեկապետը աս ամէն բաները տեսնելով մեծապէս կ'ուրախանար, կարծելով որ երեսեւի գործք մը գործած ու Լուտերը ճամբու բերած ըլլայ . մոքէն ալ չէր անցըներ որ անոր գործքերուն ու խօսքերուն մէջ կեղծաւորութիւն կամ նենգութիւն մ'ըլլայ : Անոր համար անգամ մը մէկտեղ կերակուր ուտելէն ետեւ՝ ամէն բան լմնեցածի պէս՝ Լուտերի համըրը տուաւ : — Բայց մէյ մը տեսնելը թէ Լուտեր նոյն տառնները ինչ մոքի վրայ էր, ու Միլդիցին վրայ ինչ կարծիք ունէր : Ստոյգ է առ քահանայապետը գրած թղթին մէջ մեծ խոնարհութիւն ու հպատակութիւն կը ցուցնէ . բայց արդէն աղէկ միտ դնողը նոյն թղթոյն մէջի խօսքերէն ալ իր մեծ հպարտութիւնն ու ինքը զինքը անսխալական դնելը յայտնի կը տեսնէ : Սակայն նոյն տառնները իր բարեկամներուն գրած նամակները իր սիրտը աւելի բացայայտ կը ցուցնեն : Քահանայապետին նամակը գրելէն քանի մը օր ետքը՝ առ Սփալադին գրած մէկ թղթին մէջ այսպէս կը խօսի 19 . «Պէտք է որ քու ականջք գաղաւթի ըսեմ, որ չեմ գիտեր թէ պապը՝ բուն Նիւն է, չէ նէ անոր առաքեալը : Աս ստոյգ է որ իր վճիռներուն մէջ Քրիստոսի մեծամեծ նենգութիւններ կ'ընէ ու զինքը խաչ կը հանէ 20 : Սիրտս կը խռովի ու աղէքս կտոր կտոր կ'ըլլայ, երբ որ կը տեսնեմ որ Քրիստոսի ժողովուրդը այսպէս կը խաբուի » : Աւրիշ նամակի մը մէջ Միլդիցին վրայ այսպէս կը խօսի . «Իր հրաւերն ընդունեցայ, ու իրիկունը մէկտեղ անցընելէն վերջը՝ ինծի համըրը տուաւ եւ իրարմէ բաժնուեցանք : Ես այնպէս վարուեցայ իբրեւ թէ աս իտալական խաբէութիւններն ու կեղծաւորութիւնները չեմ հասկընար, 21 : Նոյնպէս ուրիշ մէկ բարեկամին՝ Միլդիցին վրայ այսպէս կը գրէ . «Բռնութիւնը՝ սաստիկ խաբէութեամբ կեղծաւորեալ բարեկամութեան դարձուց... :

18. Բլաշ, Գիրք Բ. Հատ. Ա. 176 : Լեւոն, Մասն Գ. Հատ Ա. ԳԼ. Ա. 86 : Ռանքէ, Գիրք Բ. ԳԼ. Գ. Հատ. Ա. 389, 391 :

19. Քահանայապետին թուղթը, ինչպէս վերը տեսնել, Լուտեր Մարտի 3ին գրած էր, իսկ Սփալադինին թուղթը՝ նոյն ամսոյն 12ին գրած է : Յետ օրինի, Հատ. Ա. ԳԼ. ձԱ. 130 :

20. Լուտերին՝ աս բանն ինչպիսի տեսութեամբ գրելը՝ իր քիչ մը յաւաք ըսածէն յայտնի կ'երեւայ .

«Պէտք է որ, կ'ըսէ, ամենայն հասարակ՝ Հռոմոյ եկեղեցւոյ դատաւար հասարակին հետ համաձայնի... Յետեւի Քրիստոսի շնորհակալ կ'ըլլամ որ մեծ հրաշքով մը աս միակ եկեղեցին ախարհքէս վրայ կը պահէ... այնպէս որ երբեք չեմ ուզէ իմարդ հասարակին հետաքննելու, Փրիւստին գեմ գրածին վէլ. Գործի Լուր. Լուր. Հատ. Ա. 176 :

21. Աս թուղթը Փետրուարի 20ին գրուած է : Տես առ Սփալադին, Գիրք Ա. Հատ. Իւլ. 63 :

Այսպէս իրարմէ բարեկամութեամբ ու համբուրիւ, այս ինքն Յուդայի համբուրիւ, բաժնուեցանք. նաեւ զիս յորդորելու ատեն արցունք ալ կը թափէր: Իսկ ես ընդհակառակն այնպէս կը ձեւացընէի որ աս կոկորդիլոսի արցունքը չեմ հասկընար,, 22:

Աս մտաց վրայ էր Լուտեր. բայց միամիտ Միլդէիցը, վերը ըսածնուս պէս, անոր կեղծաւորութիւններէն խաբուելով՝ ձեռք զարկածը շուտով կատարել կ'ուզէր: Ուստի աւելի եւս Լուտերին աչքը մտնելու եւ սիրան իրեն շահելու համար, գիտնալով որ ներողութիւն քարոզողները՝ վրանին եղած ամբաստանութիւններէն բոլորովին ազատ չեն, Դեյլը իրեն կանչեց, ու սաստիկ յանդիմանութիւն տուաւ, որ անփութութեամբ՝ իր իշխանութեան տակ ներողութիւն քարոզողներուն անկարգութիւնը չխափանեց. մանաւանդ թէ քահանայապետին իշխանութեան վրայ ապաւինելով՝ անանկ բաներ ըրաւ, որոնք չեն կրնար պաշտպանուիլ, եւ անոնցմով առաքելական Գահին նախադիմք բերաւ, ու մեծամեծ խռովութիւններու պատճառ եղաւ 23: Ետքը ելաւ Դրիէր դնաց, արքեպիսկոպոսին հետ խօսեցաւ, ու Լուտերի հետ ըրածներն առջեւը դնելով՝ զանիկա մոլորութիւններէն ազատելու ունեցած յոյսն իմացուց: Այստանոսն ալ նոյն ատենը հոն ըլլալով՝ Միլդէից ասոր ալ ազաչեց որ արքեպիսկոպոսին հետ իրեն օգնէ, որպէս զի ձեռք զարկած գործքը յաջողութեամբ գլուխ տանին: Երկուքն ալ սիրով խոստացան որ ձեռքերնէն եկածն ընեն. եւ ետքը որոշեցին որ Լուտեր գայ ու Գոպլենց քաղաքը իրարու հետ տեսնուին ու խօսին 24:

Այն ատեն Միլդէից եղածը բոլոր Լուտերին գրեց, ու ստուած խոստումը յիշեցընելով՝ սիրով աղաչեց որ որոշուած քաղաքը

22. Աւ Սիւլշտիս Եկրանոս, Փետրուարի 2ին գրած նամակին մէջ: Յետ Եր. Օրէնի, Հապ. Ա. ԳԼ. ԺԱ. 129:

23. Բալլաւիլինի, Գիրք Ա. ԳԼ. ԺԳ. Հատ. Ա. 66: Ռիֆէլ, Գիրք Ա. ԳԼ. Գ. 75: — Աս երկու մատենագիրները եւ ուրիշ շատ թէ ուղղափառ եւ թէ բողոքող մատենագիրներ կը պատմեն, որ Դեյլ՝ Միլդէիցէն առած յանդիմանութեանէն ան աստիճան պլլայեցաւ, որ ծանր հիւանդութեան մէջ խնայով՝ քիչ մը ետքը մեռաւ: Օտէն կը զրուցէ որ Դեյլ՝ Աստուծոյ դատաստանին աւջեւ ելլելէն (մեռնելէն) քիչ մը յառաջ Միլդէիցին նամակ մը գրելով յայտնեց որ թշնամիներսն իր վրայ ըսածները

սուտ խօսք ու զրպարաութիւն է: Հապ. Ա. ԳԼ. ԺԱ. 126. Երանօն: — Լուտեր (իւր Եր. Գործոյ յորատութեան մէջ) կը զրուցէ որ Դեյլին հիւանդ ըլլալը «իմացածիս պէս» մեռնելէն յառաջ իրեն շատ քաղցր թուղթ մը գրեցի, միութարեցի, ու քաջալերեցի որ իմ վրէժխնդրութենէս բան մը չվախնայ,, — «Բողկարդացողները իրենք իրենց՝ գտան, կ'ըսէ Ռոսսոյ, որ արգելօր ան բանս իրօք իբրեւ միութարութիւն գիտուած էր,,» (Whether this was really intended as a consolation, the reader will judge.) ԳԼ. ԺԲ. Հապ. Գ. 7. Երանօն:

24. Ուլենպերկ, ԳԼ. Գ. Հատ. Գ: Բլանք, Գիրք Բ. Հատ. Ա. 179:

գայ. աս ալ իմացուց իրեն որ Կայետանոսն ալ հոն պիտի գրա- նուի: Լուտեր կամ արդէն խօսք տուած ասեն՝ կատարելու միտք չունեցած ըլլալով, եւ կամ ետքէն միտքը փոխած ըլլա- լով՝ յանձն չառաւ երթալ: Բայց որպէս զի խոստման դէմ ը- րած չսեպուի, պատճառ կը բերէր որ Լիփսիա՝ Էքին հետ վի- ճաբանութիւն պիտ'որ ընեմ. արդէն ժամանակը մօտիկցած է, եւ ես չեմ կրնար աս վիճաբանութենէն ետ կենալ: Սակայն աս պատճառն ըլլալու ալ չըլար, կ'ըսէր, ի վերայ այս ամե- նայնի աս իզմէ խնդրածդ չէի կրնար կատարել, որչափ որ Կայե- տանոս հոն է. ինչու որ Աւկսպուրկ հետս անանկ վարուեցաւ, որ կը տարակուսիմ թէ արդեօք քրիստոնեայ է²⁵: — Ասան- կով Միլդիցին բոլոր յոյսն ու ակնկալութիւնը փուճ ելաւ, եւ ամէն իր աշխատութիւններն անպտուղ եղան: Եւ թէպէտ ետքը Լուտերին հետ նորէն տեսնուեցաւ, եւ զանազան միջոց- ներ բանեցուց զինքը ճամբայ բերելու համար, բայց անոնք ալ օգուտ մը չըրին:

Լուտեր նոյն առիթները²⁶ դուրս հանեց ան գրուածքը՝ որն որ առ քահանայապետը գրած թղթին մէջ խոստացած էր²⁷, եւ որուն մէջ այնպէս կը խօսի որ կարծես թէ մինչեւ նոյն ա- տենը յայտնապէս պաշտպանած մոլորութիւններուն մեծ մասը ետ կը կանչէ, կամ անոնց բոլորովին հակառակը կը վարդա- պետէ: Աս գրուածքով միանգամայն իր վրան եղած հերետի- կասութեան կասկածը կը ջննայ վրայէն վերջընել: «Լսեցի, կ'ը- սէ գրուածքին սկիզբը, որ ոմանք իմ գրուածներս, եւ մանա- ւանդ անոնք՝ որոնց մէջ գիտուններուն հետ սաստկութեամբ կը վարուիմ, միամիտ մարդիկներուն առջեւը սխալ կը մեկնեն, եւ զիս քանի մը նիւթերու մէջ անոնց առջեւը կասկածելի կ'ը- նեն. ոմանք ալ՝ որոնք հաւատոյ մեջ խախտ- եմ, ասանկ խօսքե- րէն առիթ առնելով՝ սբոց Բարեխօսութեան, Կառնի, Բարեգոր- ծութեան, ազնիւ, պահող... Հառմայ եկեղեցոյ իշխանութեանը

25. Լուտեր իր թղթին մէջ ու- բիւ պատճառներ ալ կը բերէ, ինչ- ղէս ճամբուն վտանգաւոր ըլլալը, իր ազատութիւնը, եւ այլն. բայց կ'աւելցնեն որ գլխաւոր պատ- ճառը Կայետանոսին հոն ըլլալն է: «Ըսեմք թէ աս ամէն արդեւքները վերան, կ'ըսէ, ի վերայ այս ամե- նայնի չեմ ուզեր որ աս դատը մեծ- արդոյ տէր կարգինալին առջեւը քննուի, չեմ ուզեր որ ինք ներկայ ըլլայ, եւ ոչ ալ արժանի է. որով- հետեւ Աւկսպուրկ զիս քրիստոնեա- կան հաւաքէն հեռացընելու փոր-

ձեց: Կը տարակուսիմ որ ինք ուզ- ղափառ քրիստոնեայ ըլլայ: Կը ցաւիմ որ առաքելական դեռպան- ներն անանկ մարդիկներ կ'ըլլան, որ զգրիստոս մերժելու կը ջանան: Ա. Ռիֆելի, Գիլլ. Ա. ԳԼ. Գ. 79, 80. Ծանօթ:

26. Բւլաքին (Գիլլ. Բ. Հադ. Ա. 218. Ծանօթ. 129.) եւ Կուստաւ Ֆի- ցերին (Գլ. Զ. 99.) ըսածին նայե- լով՝ Լուտեր աս գրուածքը նոյն (1519) տարին Փետրուարի մէջ հրա- տարակած է:

27. Յետ երես 56:

էրայ արեամբեցելով ին խօսին, իբրեւ թէ ասանք ոչնչ թանկը ըլլան : Անոր համար ես՝ որչափ որ կարելի է նե՛ պէտք է որ ասանք ըստ ասոր լիզաներուն դէմ դնեմ եւ ինքը զինքս յայտնեմ : Միանգամայն ամէն բարեպաշտ քրիստոնէից կ'աղաչեմ որ զիս աղէկ հասկընան, եւ զիս իմ կամացս դէմ մեկնողներուն՝ իզմէ աւելի չհաւատան, :

Եւ յառաջաբանութիւնն ընելէն ետեւ՝ գրուածքը վեց գլուխ կը բաժնէ, ու անոնց մէջ վերը յիշուած նիւթերուն վրայ համառօտիւ կը խօսի :

Ա. «**Սրբոց բարեխօսութեան վրայ** : — Բոլոր քրիստոնէից հօր կը հաւատամ ու կը խոստովանիմ որ, կ'ըսէ, սոբբերը պարտաւոր են անոնց դիմելու է : Ինչու որ ով կրնայ ասոր դէմ դնել թէ մինչեւ ասորուան օրը սրբոց մարմիններուն ու գերեզմաններուն քովը Աստուած յայտնապէս իր սրբոց անուամբը հրաշքներ կը գործէ» : Ասիկա ըսելէն ետեւ՝ վրան կ'աւելցընէ որ սուրբերը՝ աւելի հոգեւոր կարօտութիւններուն քան թէ մարմնաւոր բաներու համար օգնութեան կանչելու է, եւ կը տրանջէ որ հիմեկուան ժամանակը մարդիկ սուրբերէն ըստ մեծի մասին մարմնաւոր բաներ կը խնդրեն : Դարձեալ վար կը զարնէ անոնք՝ որոնք կը կարծեն թէ սուրբերը աս բաները իրենք իրենց զօրութեամբը կ'ընեն, եւ ոչ թէ Աստուած անոնց բարեխօսութեամբը :

Բ. «**Բաւարանի վրայ** : — Պէտք է հաստատութեամբ հաստատուեալ գիտեմ որ ճշմարիտ է թէ (բաւարանի) ինչն հոգիները ասորիէ մէջ դանձաւ ինչ քանակ ինչ քանակ, եւ մարդը՝ աղբիւրով, պահով, ոգորհով թեմէն եւ ամէն ինչու թանկ անոնց օգնութիւնն ընելու պարտաւոր է» : Հոս՝ տանջանքին տեսակն անյայտ է, ու չենք գիտեր որ քաւարանի հոգիները կրած տանջանքներովն միայն հասուցում կ'ընեն, չէ նէ քաւարանին իրենց օգուտ մ'ունի, ըսելէն վերջը, «Մեզի պնչափ միայն հրամայուած է որ իրենց օգնենք», կ'ըսէ, եւ թէպէտ ներողութեանց՝ քաւարանի հոգիներուն օգուտ մ'ունենալը կ'ուրանայ, սակայն խօսքը կը լմնցընէ ըսելով որ «Բայց... ասիկա զրոյցելով՝ աստուծոյ ուրախութիւնը ըլլալը» :

Գ. «**Ներողութեան վրայ** : — Հասարակ մարդու մը բաւական է գիտնալ որ ներողութիւնը միշտ հաճախ ըլլալու հարկաւոր մէկն ուղարկութիւնն է : պնչափ որ (ներողութիւնը) քարեքարէն թեմէն շատ վար է, որոնք հրամայուած են եւ մեզ կը պարտաւորինք ընելու : Ներողութիւնը ազատ ու կամայական բան մըն է, ներողութիւն չառնողը մեզը չ'ընէր, առնողն ալ բան մը չ'իվաստըկիր... : Ներողութեան վրայ ասկից աւելի ինչ գիտնալու բան կայ նե՛ գիտնոց ու գպրոցներուն թող տալու է» :

ափնեալն ինչ իերպով որ ըլլայ նե՝ խեղճապաշարական հրամաններուն
 դէմ դնելու վնաս: — Ահաւասիկ կը յուսամ որ յայտնի եղաւ
 թէ ես Հռոմէական եկեղեցիէն բան մը վերցընել կամ առնել
 չեմ ուզեր, ինչպէս որ իմ սիրելի բարեկամներս (հակառակորդ-
 ներս) վրաս կը զրուցեն: Բայց թէ որ քանի մը շողոքորթներու
 տեղի չեմ տար, կարծեմ թէ թողէկ կ'ընեմ...: Հափառեալ ե-
 լիքսն՝ ափն բանի մէջ հեղեղուիմ: Իմ հնազանդելու է. բայց
 երբեք ամենեւին մէկ շողոքորթի հաւատալու չեմ:»²⁸

Ուտերին աս խօսքերը թէպէտ տեղ տեղ մոլորութիւն-
 ներով խառն են, ի վերայ այսր ամենայնի՝ ըստ մեծի մասին
 ուղղափառ վարդապետութեան շատ զօրաւոր փաստ են, եւ իր
 սորվեցուցած մոլորութեանց դէմ սաստիկ եւ թողու վկայու-
 թիւն: Եւ թէպէտ ինք նոյն տարին աս գրուածքը ետ կանչած
 ալ ըլլայ²⁹, բայց այնպէս ալ զօրութիւնը չ'ընուազիր. որով-
 հետեւ ետքը ինչ ըսէ նէ ըսէ, յայտնի է որ գրած ատենը բո-
 լոր ըսածները իբրեւ յայտնի ճշմարտութիւն կը գրէր, եւ կը
 խոստովանէր որ ամենէն ընդունուած ուղղափառ վարդապե-
 տութիւն է, եւ ներքին համոզմամբ կը պաշտպանէր:

28. Բոլոր գրուածքը տես ի Գործն
 Լուս. գերմ. հաս. Ա. 167. Բ. —
 169. Բ.:

29. Այսպէս կը զրուցէ Բանք,
 Գիրք Բ. հաս. Ա. 218. Եւանգել.
 129:

Ֆիսիսիայի վիճարարութիւնը

Լուրեր Գարլըդադին հետ Լիֆտի-ի ներքայ: Իսկ ըստ Գարլըդադ Էֆին հետ ինչ քիճէ, երբեք Լուրեր եւ վերջապէս Գարլըդադ երկրորդ անգամ: Վիճաբանութեան արեւն Գարլըդին մէջ պարտաւորեալ: Վիճաբանութեան ինչ վիճաբանութեան: Երազմանքին մէջ լուրեր:

1 5 1 9

ԼՈՒՏԵՐԻՆ՝ առ Միլիդից գրած թղթին մէջ յիշած վիճաբանութիւնը, որուն վրայ անցած գլխին մէջ խօսեցանք ¹, աս էր: Գարլըդադ, որն որ բոլորովին Լուտերին մոլորութիւններուն ետեւէն կ'երթար, զանոնք պաշտպանելու համար՝ Էֆին դէմ քանի մը նախադասութիւններ դուրս հանած էր: Էֆ ալ նոյն կերպով իրեն պատասխան տուած էր: Քիչ մը ժամանակ ասանկ յառաջ երթալէն ետեւ՝ մէջերնին խօսք ըրած էին որ ուսումնական վիճաբանութիւն մ'ընեն ²: Էֆ տեսնելով որ Լուտեր միշտ բոլոր ուղղափառ աստուածաբանները վիճաբանութեան մը հրաւիրէ, եւ մինչեւ նոյն ատենը մէկը երեւցած չլալով՝ ինքը զինքը անյաղթ մարդու մը տեղ կը դնէ եւ ուղղափառները կ'արհամարհէ, ուզած էր որ ան ըլլալու վիճաբանութեան մէջ Լուտեր ալ մտնէ: Անկիւպ ալ՝ աս բանս իրեն փառասիրութիւնը յագեցընելու յարմար առիթ մը սեպելով՝ չէ թէ միայն սիրով հաճութիւն տուած էր, հապա առին կերպով ետեւէն իյնալով՝ հաւանութիւն առած էր որ նոյն վիճաբանութեան մասնակից ըլլայ ³: — Վիճաբանութեան տեղւոյն համար Լիփսիա քաղաքը որոշուած էր, Գէորգ Սաքսո-

1. Տես երես 59:

2. Սէքենտորֆ, Գիլք Լ. Համ. ԾԳ. 78: Ռոսզոյ, ԳԼ. ԺԲ. Հատ. Դ. 8:

3. Բլանք (Գիլք Բ. Համ. Լ. 182, 183.) կը զուտէ որ Էֆ, իր վիճաբանելու վարժութեան վրայ զառահանալով, ետեւէն կ'իյնար որ Գարլըդադին զատ՝ Լուտերին հետ ալ վիճաբանի, ու զինքը աւելի եւս զրգուելու համար 18 նախադասութիւն ալ դուրս հանեց, որոնցմով Լուտերին գլխաւոր վարդապետութիւններուն հակառակը հաստատելով՝ իօքը աւելի Լուտերին քան թէ Գարլըդադին ուղղած ըլլալը կը ծուցընէր: — Աս զիճըլ ասոյն վերջ, որն որ ինչպէս առին մարդ կը տեսնէ, պարզ մականբերութիւն

մըն է, խօսքը պոսպէս յառաջ կը տանի. «Աս բանով, կ'ըսէ, Լուտեր ան աստիճան զրգուեցաւ, որ չէ թէ միայն Էֆին նախադասութիւններուն դէմ անմիջապէս 13 նախադասութիւն դուրս հանեց; հապա առին ճիշդն ի գործ դրաւ Գէորգ Սաքսոնիայի գրեւն... Իրեն համար ապահովութեան թուղթ ու հրաման առնելու, որ ինքն ալ վիճաբանութեան մէջ կարող ըլլայ երեւալ», քիչ մը վերջն ալ կը պատմէ որ ինչպէս կայսրընտրին պալատին մէջ աս վիճաբանութեան՝ Լուտերին վրայ ունենալու հետեւութիւններէն շատ կը վախնային, եւ մանաւանդ Սփալդին ահու գողու մէջ ինչպէս էր: «Նոյն ինչ Լուտեր, կ'ըսէ, կ'իմանար որ ասիկա՝ իր մի-

նիայի դքսին՝ Փրեդերիկոս կայսրնորին հօրեղբորդուդն հրամանաւը, որն որ իր խոհեմութեան եւ ուրիշ զանազան առաքինութիւններուն համար մեծ անուն ունէր։ Արդ աս երեւելի իշխանը բաղձալով որ նոյն ատենները սաստկացած խռովութիւնները վերջանան, չէ թէ միայն վիճաբանութեան հաւանութիւն տուած էր, հապա նաեւ վիճողներուն ճամբու ստակը ինք վճարեց, եւ վիճման միշտ ներկայ գտնուելով՝ երկու կողման հետ ալ շատ սիրով ու մեծարանքով կը վարուէր 4:

Արդ երեք վիճողները, էք, Լուտեր ու Գարլզատ, Յուսիս ամսոյն մէջ եկան Լիփսիա ժողովուեցան։ Այնպէս կը պատմուի որ Լուտեր կառքին մէջ Գարլզատին ու Մելանքթոնին մէջտեղը նստած՝ մեծ փառաւորութեամբ քաղաք մտած ըլլայ։ Կառքին ետեւէն կ'երթային Վիդգենսպերկի համալսարանին աշակերտներէն 300 հոգի՝ ղանազան զէնքեր առած, ասոնց հետ մէկտեղ կ'երթային նաեւ նոյն համալսարանին վարդապետներէն չորս հոգի, շատ ուսուցիչներ ու քաղքին տղաքները 5: Աս վիճաբանութիւնը մեծ ու երեւելի դէպք մը կը սեպուէր․ բոլոր քաղաքը ոտք ելած տակն ու վրայ կ'ըլլար․ ամէն

չեւ նոյն ատեն ըրած գործերուն ամենէն յանգուզն է... ու չէր ծածկեր որ ինքն ալ աս բանիս վրայ քիչ մը կը ձգուի։

Ճ. Մենցլ, Հատ. Ա. ԳԼ. Ա. 46: — Բողոքող մատենագիրները աս Գեորգ դքսին վրայ սաստիկ զրպարանութիւններ կ'ընեն, ըսելով որ Լուտերին դէմ մեծ ատելութիւն ու մահաւաճութիւններուն ունէր. աս ալ բաւական չէ՝ իր առաքինութիւնները կ'ուրանան, եւ սաստիկ ազեա ու Ս. Գրոց եւ կրօնական Նիւթերու անտեղեկ էր, կ'ըսեն։ Նոյն խօսքերուն ստուգիւնը թեպէս ետքը (Գիւր. Բ. ԳԼ. Ը.) իր առ Լուտեր գրած իմաստուն ու բարեկամական թղթէն յայտնի կը անանինք, բայց հոստեղա ալ մէկ երկու խօսք ըսելն աւելորդ չ'երեւար։ «Աս իշխանը, կ'ըսէ Մենցլ, որն որ իր ժամանակին ամենէն ասիլի գիտան Իսադոր իշխաններէն մէկն էր... արդէն յառաջագոյն Լուտերին Յրեղատայի մէջ քարոզ առլ առած էր, եւ հիմա ալ վիճաբանութիւնն անոր համար ուզեց, որովհետեւ կը յուսար որ աս կ'երպով՝ երաւունքն ու ճշմարտութիւնը կը հաստատուի, ու կարծեաց երկպառակութիւնը կը վերջանայ»։ Հափ. Ա. ԳԼ. Ա. 47:

Դարձեալ կը գրէ որ «Թեպէս եւ Լուտեր աս գործքին (վիճաբանութեան) ունեցած վախճանի վրայ բոլորովին դոհ չէր, ի վերայ այսր ամենայնի առ Սփալդին գրած մէկ թղթին մէջ... դքսին վրայ աս վկայութիւնը տալու չիզանար, որ աս ամենաբարձր աս աստիկ աստուծոյ յապալա էլիմուս» (optimus et piissimus princeps) ... ստուգելու իշխանի մը վայլածին պէս կը խօսի,։ Նոյն տիպը, 51: Առաջաւ ֆիցեր ալ (ԳԼ. Զ. 109.) դքսին վրայ այսպէս կը գրէ. «Թեպէս եւ աւելի էքին կողմը միաւած էր, ի վերայ այսր ամենայնի երեք վիճաբանողներն ալ ռեզանի կը հրաւիրէր, սիրով ու բարեկամութեամբ ամենուն հետ կը խօսէր. անգամ մ'ալ Լուտերը, որ անանին իրեն կանչեց ու հետը երկայն ատեն իր գրքերուն վրայ խօսեցաւ», — Նոյն իսկ Լուտեր նոյն իշխանին վրայ կը զրուցէր որ «կարծեմ թէ Գեորգ դուքսը՝ Ս. Գիւրքը Ժր ամէն աղեղաւակներէն աւելի փութով կարգացած է»։ Խօսք տիպի, 622:

Ճ. Ռաճէ, Գիւր. Բ. ԳԼ. Գ. Հատ. Ա. 401: Առաջաւ ֆիցեր, ԳԼ. Զ. 107: Օտեն, Հատ. Ա. ԳԼ. ԺԲ. 138:

պանդօկները՝ աստուածաբաններու եւ համալսարանաց աշակերտներու բազմութեամբ լեցուած էին. այնպէս որ երկայն ատենէ վեր քաղքին մէջ նոյնչափ օտարական տեսնուած չէր։ Ամէն բան կարգի դրուելէն ետեւ՝ վիճաբանութիւնը սկսաւ Գէորգ Դքսին պալատան մէկ սրահին մէջ, որն որ շատ գեղեցիկ եւ անխիւ կերպաններով ու գորգերով զարդարուած էր։ Սրահին չորս կողմը՝ զենքով զինուորներ շարուած կը կենային, որ չըլլայ թէ վիճողներուն նախատիւք կամ փնաս մը ըլլայ, ինչու որ թէ քաղքին բնակիչներէն եւ թէ օտարականներէն շատ բազմութիւն կու գար միշտ սրահին մէջ կը լեցուէր խօսուածները մօտիկ ընելու համար։

Այլ իճաբանութիւնը Յունիսի 27ին սկսաւ։ Սկսեցէն յառաջ՝ 200 երաժիշտ նուագարաններ զարկին, ու Հոգւոյն սրբոյ օգնութիւնը խնդրելու համար՝ Եկ Ս. Հոգի նուագը երգուեցաւ։ Երգը լմննալուն պէս՝ Էք ու Գարլշատ սկսան շնորհաց, մարդկային կամաց ազատութեան, եւ բարեգործութեանց զօրութեանը վրայ իրարու հետ վիճել։ Էք մեծ իմաստութեամբ ու Ս. Գրոց շատ վկայութիւններով ցրեց Գարլշատին մոլար կարծիքները, որն որ Լուսերին մոլորութիւններուն ետեւէն երթալով՝ կը վարդապետէր թէ մարդը առանց շնորհաց, այս ինքն առանց աստուածային սիրոյ, ինչ որ կը գործէ նե՛ Դոյ՛ է. կամքը՝ մարդուն գործած բարւոյն մէջ այնչափ միայն գործակից կ'ըլլայ, որ շնորհքը կ'ընդունի. եւ միայն առանձին շնորհքն է՝ որ ի մարդն կը գործէ։ Ասոնց վրայ աս պլանդակութիւնն ալ կ'աւելցընէր թէ ամէն մարդ՝ որչափ որ արդար ու սուրբ ալ ըլլայ նե՛ ըլլայ՝ միշտ ահա Գործիչին մէջ Դոյ՛ է Գործի, նաեւ ան բարի գործքերուն մէջ՝ զորոնք որ Աստուած ի նմա կը գործէ. եւ մէկ խօսքով ըսելու համար՝ մարդկային կամաց ազատութիւնը բոլորովին կ'ուրանար⁶։ Էքի պէս մարդուն՝ ասանկ պլանդակութիւնները ցրելը եւ Գարլշատը յաղթելը՝ շատ դիւրին բան էր. եւ արդէն չէ թէ միայն ուղղափառ մատենագիրները հապա նաեւ շատ բողոքող մատենագիրներ կը հաստատեն որ Գարլշատ Էքէն յաղթուեցաւ։ «Լուսեր ... առողջ մտաց դէմ ու մթին կարծիքով մը (մարդկային) կամաց ազատութիւնը կ'ուրանար, կ'ըսէ Մենցլ. Գարլշատ՝ որն որ Լուսերին աս կարծիքը կը պաշտպանէր, սաստիկ շատ նեղը մտաւ Էքէն, որն որ թէ եկեղեցւոյ վարդապետութիւնը եւ թէ ուղիղ բանը իր կողմն ունէր, ու Գարլշատէն աւելի ճարտար ու հմուտ էր»⁷։

6. Մենցլեր, Գիւրք Ա. 32, 33։
Մենցլ, Հատ. Ա. Գլ. Ա. 50։

7. Հատ. Ա. Գլ. Ա. 47։ Տե՛ս նաեւ Լեւոն, Մասն Գ. Հատ Ա.

Ա) Խճաբանութեան ատեն՝ Գարըշատ, առանց կարծեաց իր գիտութեան վրայ վստահութիւն չունենալով, գիրք ու թուղթ կը գործածէր, անոնց մէջէն վկայութիւններ կը բերէր կամ կը կարդար, ու հակառակորդին ըրած առարկութիւնները լուծելու համար՝ շատ անգամ՝ երկայն բարակ գրքերուն մէջ կը փնտրուէր⁸։ Եթէ իսկզբան աս բանս չտեսնելու զարկաւ. բայց մէկ անգամ երբ որ Գարըշատ գրքէ մը երկայն հատուած մը կարդալու սկսաւ, Եթ ընթերցուածն ընդհատել տուաւ, եւ ըսաւ իրեն որ աս բանս ճեմարաններու սովորութեան հակառակ է. գրքերն ու թղթերը մէկդի թող, ու ճեմարաններու մէջ վիճողներուն սովորութեան համաձայն՝ բերնուց վիճենք, որպէս զի երկու կողմն ալ հաւասար ըլլայ։ Բայց հակառակորդը դէմ դնելով՝ ոտք կը կոխէր որ գիրք ու թուղթ գործածելը՝ իրեն չիկրնար արգելուիլ։ Ինկողշատի աստուածարանը ասոր չհաւանելով՝ բանը ներկայ եղող աստուածաբաններուն ու դքսին խորհրդականներուն դատաստանին տակը ձգեցին. անոնք ալ մէջերնին քիչ մը խորհրդակցելէն ետեւ՝ որոշեցին որ ան օրն ալ Գարըշատ կարող ըլլայ գիրք ու թուղթ գործածել, բայց անկէ ետքը ինքն ալ՝ միայն բերնուց խօսի։ Աս որոշման վրայ Գարըշատ սկսաւ տրանջել, որով ան օրուան ժողովքը լուծուեցաւ, վասն զի Ղուտերի կողմնակիցները տեսնելով որ իրենց կողմանէ վիճողին դէմ որոշում տրուեցաւ, սրդողեցան ու սկսան դուրս ելլել։ Ան օրուրնէ ետեւ երեք անգամ ալ Գարըշատ Եթին հետ վիճեց, բայց ամենեւին չուզեց գիրք ու թուղթ գործածելէն ետ կենալ. մանաւանդ որ վերջին անգամ վիճելու տեսնին՝ յայտնապէս ալ ըսաւ թէ Գիրք չգործածելու վճիռը բանի տեղ չեմ դներ, հապա ինծի պարծանք կը սեպեմ որ գրքով վիճեցի եւ անոր համար յանդիմանութիւն տուի, ու կը բաղձամ որ մեզմէ ետքը եկողներն ալ աս բանս իմանան⁹։

ԳԼ. Ա. 88։ Ռանքէ, Գիրք Բ. ԳԼ. Գ. Հատ. Ա. 402։

8. Ռանքէ, Գիրք Բ. ԳԼ. Գ. Հատ. Ա. 402։ Մենջլ, Հատ. Ա. ԳԼ. Ա. 50։

9. Ուլենպերկ, ԳԼ. Գ. Համ. Բ. — Բայց թէ իրմէ ետքն եկողները աս բանս իրեն պատիւ չեն սեպեր՝ բաւական ըլլայ միայն մէկ երկու բողոքող մատենագիրներու խօսքը։ «Գարըշատ թող չտուաւ որ, կ'ըսէ Ռանքէ, ուրիշը իրմէ յառաջ վիճաբանի. բայց աս բանէս՝ քիչ պարծանք քաղեց։ Հետը գրքեր կը բերէր, մէջէն կը կարդար, նորէն կը փնտրէր, նորէն կը կարդար. հակառակորդին

պսոբուան ըրած առարկութիւններուն՝ երկրորդ օրը պատասխան կու տար։ Որչափ ասկից տարբեր վիճող էր Յովհ. Եթ, որն որ իր գիտութիւնը անմիջապէս կրնար գործածել», Գիրք Բ. ԳԼ. Գ. Հատ. Ա. 402։ «Գարըշատ, կ'ըսէ Մենջլ, արդէն ասօյի օրերը շատ անգամ գրքերու գիմլովն ու անոնց մէջէն երկայն հատուածներ կարգաւ աւելելով՝ ունկնդիրներուն համարումը այնչափ տուելի կորսնցնուցած էր, որչափ որ Եթ իր փառսերն ու վկայութիւնները շուտ մը բերնուց բերելով՝ անոնց համարումը ստուգած էր», Հատ. Ա. ԳԼ. Ա. 50։

Ըս կերպով լմնացաւ առաջին կամ Գարըշատի հետ եղած վիճաբանութիւնը, որուն ետեւէն եկաւ երկրորդ վիճաբանութիւնը՝ Էքին ու Լուտերին մէջ: Ամեն մարդ, նաեւ անոնք որ Գարըշատին՝ Էքին հետ վիճած ատեն կը քնանային կամ ձանձրանալով դուրս կ'ելէին, մեծ բազմանքով աս երկրորդ վիճաբանութեան կը սպասէին, որն որ Յուլիսի Կին սկսաւ: Շատ երկայն կ'ըլլար թէ որ աս վիճաբանութեան վրայ մանրամասն խօսիլ ուզէինք. մանաւանդ որ, ինչպէս քիչ մը վերջը պիտ'որ ըսենք, երկու կողման աս վիճաբանութեան վրայ տուած տեղեկութիւններն իրարու հակառակ են, ինչու որ ուղղափառներն ընդհանրապէս յաղթութիւնը Էքին կու տան, իսկ բողոքողները՝ հասարակօրէն Լուտերին: Անոր համար բաւական կը համարինք Մենցլին աս նիւթին վրայ գրածը բառ առ բառ թարգմանել: Արդ աս մատենագիրը այսպէս կը գրէ: «Լուտեր մեծ սաստկութեամբ կուռեցաւ իր աս կարծիքին վրայ թէ եկեղեցւոյ գլուխը՝ Հռոմայ եպիսկոպոսը չէ, հապա Քրիստոս, եւ միանգամայն թէ Հռոմայ եպիսկոպոսին՝ եկեղեցւոյ մէջ ունեցած գլխաւորութիւնը՝ աստուածային իրաւամբ չէ, հապա մարդկային իրաւամբ: Քրիստոսի՝ Պետրոս առաքելոյն ըսած խօսքը թէ «Դու ես վէմ, եւ ի վերայ այդր վիմի շինեցից զեկեղեցի իմ», այնպէս մեկնեց որ իբրեւ թէ Քրիստոս աս խօսքին առաջին մասը (այս ինքն՝ Դու ես վէմ) Պետրոսին վրայ ըսած է, իսկ երկրորդ մասը (այս ինքն՝ եւ ի վերայ ԱՅԴՐ վիմի շինեցից զեկեղեցի իմ) իր անձին վրայ, ու ինքը զինքն առնունեց ան վէմը՝ որուն վրայ եկեղեցին պիտի հիմնէր¹⁰:

10. Աս մեկնութեան որչափ անհամար ըլլալը Լուտերին ուրիշ անգ մը ըսած խօսքերովք Մենցլ զատ առթի մը մէջ կը ցուցնէ, որն որ մէք ալ բուն տեղը (Գիրք, Բ. ԳԼ. Ե.) կը գնէք: Բայց Լուտեր նոյն ատենը աս իր մեկնութիւնն այնչափ հաւնած էր, որ երբ որ Էք նոյն վկայութիւնը բերելէն վերջը ըսաւ որ Ս. Օգոստինոս եւ առին հին Հաբէ առ վկայութիւնը՝ Պետրոսի եւ անոր յաջորդներուն գլխաւորութիւնը ցուցնելու համար կը բերեն, եւ իմ առած մեկնութիւնն կու տան: Լուտեր պատասխան տուաւ որ «Թեպէտ եւ Ս. Օգոստինոս եւ ուրիշ առին Հաբէ՝ Քրիստոսի վէմ ըսելը Պետրոսի վրայ առնեն, եւ միայն՝ Պօղոս առաքելոյն իշխանութեան վրայ հաստատուելով՝ անոնք գէմ կը կենամ», որով իբրեւ թէ ըսել կ'ուզէր որ Քրիս-

տոսի ու Առաքելոյն խօսքը եւ բոլոր Հայրերէն աւելի աղէկ կը հասկընամ: Բայց Էք կար խօսքերով Լուտերին յանդգնական հպարտութիւնը յանդիմանելէն ետեւ՝ բերանը այսպէս գոցեց: Ամեն հերետիկոս, ըսաւ, կը ջանայ որ Ս. Գիրքը իր կողմը քաշէ ու իր մտացը համաձայն մեկնէ, եւ իր մարտութիւնները Ս. Գրքին վկայութիւններովք հաստատէ. նոյն իսկ Արեւոյ այսպէս ըրաւ, որն որ Որդւոյն Աստուծոյ աստուածութիւնն ուրանալով՝ իր ամբարշտութեան վկայութիւն կը բերէր Քրիստոսի աս խօսքը թէ «Հայր իմ մեծ է քան զիս», Արդ յայտնի է որ երկու կողմն ալ Ս. Գրքին կը դիմէ. բայց ուղղափառներուն ու հերետիկոսներուն մէջ աս տարբերութիւնը կայ, որ առաջինները՝ Ս. Գրքին ըստ Հօգւոյն որդւոյ մեկնութիւն կու տան, իսկ

“Եւ վերջապէս աս պատասխանը տուաւ որ Լուսերին կարծիքները, ինչպէս որ արդէն յառաջագոյն ալ ծանուցած էր, Վիլլէֆին ու Հուսին”¹¹ եկեղեցիէն դատապարտուած վարդապետութիւններուն ըստ ամենայնի նման են : Լուսեր ի սկզբան աս բանիս սաստկութեամբ դէմ դրաւ, եւ որոշակի ու բացայայտ մերժեց, ըսելով որ ասիկա ինծի անհնարին մեծ նախատիք է . “Հուս եւ Բոհեմիացիք, ըսաւ, իբրեւ եկեղեցւոյ միաբանութեան թշնամիք ու վրդովիչք” ինծի միշտ ատելի “են” : Բայց երբ որ Էք յայտնապէս ցուցուց որ կոստանդնուպ ժողովքին մէջ Հուսին ու Բոհեմիացւոց դէմ տրուած դատապարտութեան վճռովը՝ Լուսերին հիմա նորէն պաշտպանած կարծիքները բացայայտ նշովուած են, ան ատեն Լուսերին բերնէն աս խօսքն ելաւ որ Հուսին ու Բոհեմիացւոց կարծեաց մէջ

վերջինները՝ իրենց մուրբական մտքին համաձայն մեկնելու կը ջանան : Եւ ուրիշ եղանակաւ չիկրնար մարդ իմանալ թէ որ մեկնութիւնը ըստ Հոգւոյն որոյն է եւ որ մեկնութիւնը մուրբական, բայց եթէ առաջին հին Հորց հաւանութենէն :

11. Յովհ. Վիլլէֆ անգղիացի հերձուածապետ (Ծն. 1324ին) Օքսֆորդի անուանի համալսարանին մէջ պղտիկ պաշտօն մ'ունէր, որն որ իրեն տալու համար արեղաներու ձեռքէն առած էին. բայց քիչ մը վերջը՝ իրմէ առնելով նորէն նոյն անձանց տուին : Աս բանիս դէմ Վիլլէֆ քահանայապետին բողոքեց, եւ երբ որ քահանայապետը արեղայից կողմը զիջեալ տուաւ, ան ատեն կատղելով՝ Հռոմոյ Միջոռոյն դէմ ելաւ : Իսկզբան քահանայապետին աշխարհական իշխանութեան դէմ միայն կը խօսէր. բայց ետքը հոգեւոր իշխանութեան ալ դէմ զինեցաւ : Հոն ալ չհանդարտելով՝ սկսաւ ուրիշ զանազան մուրբութիւններ վարդապետել, որոնց գլխաւորներն ասոնք են. հաղորդութեան խորհրդոյն մէջ սրբազարծութենէն ետեւ հացին ու գինւոյն հոգացութիւնը ամբողջ կը մնայ . քրիստոսն նոյն խորհրդոյն մէջ ճշմարտապէս ու իւրօք չիգնանուիր. եպիսկոպոսի կամ քահանայի մը՝ մահուանից մեղք մէջ եղած ատեն՝ մատակարարած խորհուրդները խորհուրդ չեն . բաւական զղջացած մարդու մը համար արաքին խոստովանութիւնն աւելորդ է . Աստուած պետք է որ

ստատանային հնազանդի : Դարձեալ մարդկային կամ ստեղծեալ կամաց ազատութիւնը բոլորովին կ'ուրանար. նոյնպէս գրեթէ Աստուծոյ ազատութիւնն ալ բոլորովին կը մերժէր : Աս հերձուածապետը 1384ին մեռաւ : Իր գրուածները Գերմանիա եւ մանաւանդ Բոհեմիա շատ տարածուեցան, ուր որ Յովհ. Հուս Բոհեմիացին (Ծն. 1373) աս գրուածներուն մէջ եղած մուրբութիւնները սկսաւ յայտնապէս քարոզել, եւ շատ մարդիկ իր կողմը ձգեց, որոնք որ Հուսեանց անուանուեցան : Ասիկա իր մուրբութիւններուն մէջ յամուած մնալուն համար, 1415ին, կոստանդնուպ ժողովքին մէջ, իր կողմնակիցներուն ու Վիլլէֆին հետ մէկեւղ դատապարտուեցաւ : Ժողովքը զինքը նշովելէն ետեւ՝ եկեղեցական աստիճանէն ալ վար առաւ եւ աշխարհական աստիճանի ձեռքը տուաւ, որն որ նոյն ատենուտն սովորութեան համաձայն զինքը ողջ ողջ պրիկ տուաւ : — Բողոքողները ասիկա իրենց վարդապետին կարապետը կ'անուանեն. եւ առաւանդել մ'ալ կը պատմեն թէ Հուս մեռնելու ատեն ըսած ըլլաւ որ Դուս հիմա սոգ մը կը սպաննէք, (Հուս, Hus կամ Husa, բոհեմերէն՝ սոգ կը նշանակէ) բայց հարիւր տարի վերջը իմ մահիբեւ կարապ մը պիտ'որ ելլէ, որն որ իմ վարդապետած ճշմարտութիւնները պիտի պաշտպանէ. եւ աս սքանչելի մարդարեւութիւնը Լուսերի վրայ կ'առնեն :

շատ բաներ կան, որոնք բուն քրիստոնէական եւ աւետարանական կարծիքներ են¹² . ինչպէս է նաեւ ան կարծիքը, ըսաւ, որուն դէմ կը զննի Էք, այս ինքն թէ փրկութեան հասնելու համար Հռոմայ եկեղեցւոյն գլխաւորութեան հաւտալը հարկաւոր բան չէ . որովհետեւ Յունաց եկեղեցին ալ շատ դարեր (նոյն կարծիքով) կեցաւ, ու իր մէջը շատ սուրբեր ունեցաւ¹³ : Էք թող չտուաւ որ Լուտեր աս խօսքէն ու անոր հետեւութիւններէն դուրս ելլէ, եւ ցուցուց որ Աստուծոյ ընդհանուր ժողովքին հեղինակութիւնը կը մերժէ : Ասով մէջերնին՝ Բոհեմիացոց ու Յունաց վրայ կոխը երթալով աւելի սաստկացաւ, եւ Լուտեր ան իր խօսքին հետեւութիւնը (այս ինքն թէ իր կարծիքները Հռուին դատապարտեալ կարծեաց հետ նոյն են) որուն իսկզբան բացալստ դէմ դարձած էր, հիմա ալ ամենեւին տարակուսի տակ չէր ձգեր : Աս բանս Գէորգ դոքսին վրայ ան աստիճանի մեծ ազդեցութիւն ըրաւ, որ գլուխը շարժելով ու երկու ձեռուները կողերուն վրայ հաստատած՝ բոլոր սրահին մէջ լսուելու չափ բարձր ձայնով մը իր պաշտօնութիւնն ու տհաճութիւնը ցուցուց . ի վերայ պար ամենայնի թող տուաւ որ վիճաբանութիւնը քանի մը օր ալ յառաջ երթայ...

“Իսկ Լուտեր քահանայապետին գլխաւորութեան վրայ ունեցած կարծիքը յայտնելով ըսաւ թէ Նիդըրլանդներ որ Պետրոս առաքեալը պատուոյ գլխաւորութիւն ունենայ, բայց իշխանութեան ու կառավարութեան գլխաւորութիւն՝ չէ, որովհետեւ ուրիշ ամէն առաքեալներն ալ Պետրոսին հաւասար եպիսկոպոսական պաշտօնն ընդունեցան . միանգամայն Ս . Օգոստինոսին հետ աս ալ կ'ընդունիմ որ, ըսաւ, Առաքելական Աթոռոյն

12. “Էք՝ նոյն ատենը նորէն Լուտերին երեսը դարկաւ որ Հռուին կարծիքներն ունի, որն որ Լուտեր գեռ դարչելով՝ իրմէ մերժեց . դեռ եկեղեցւոյ միութիւնը մեծ բանի տեղ կը գնէր ու միայն իր պատիւը կ'ուզէր պահել” : Լյուտ, Մաս Գ . Հոբ Բ . Գլ . Բ . 88 : Աս ըսելէն վերջը՝ նոյն հեղինակն ալ Մենցլին պէս կը զուրցէ թէ Բայց երբ որ նեղը մտաւ ու չկրցաւ ուրանալ որ իր կարծիքներուն մէջ՝ Հռուին դատապարտուած նախագահութիւնները կը դանդաղէ, ան ատեն բերանը փակեց, եւ սկսաւ Հռուին մոլորութիւնները ճշմարիտ եւ աւետարանական կարծիքներ կոչել :

13. Ատիկա բողոքողներուն մեծ զենքն է . բայց չեն անոնք կամ չեն ուզեր տեսնել որ Յունաց եկե-

ղեցին՝ սուրբեր ունեցած ժամանակը Հռոմայ եկեղեցիէն բաժնուած չէր, եւ անոր գլխաւորութիւնը չէ թէ միայն խօսքով հապտ նաեւ գործքով կը ճանչնար . եւ նոյն իսկ ան յունական եկեղեցւոյն սուրբերն ու երեսելի հայրապետները զանազան մեծամեծ խնդիրներու մէջ քահանայապետին կը դիմէին, եւ կամ իրենց անիրաւութիւն եղած ատեն՝ անոր կը բողոքէին, որն որ յայտնապէս անոր իշխանութիւնն ու գլխաւորութիւնը ճանչնալ էր : Իսկ Հռոմայ եկեղեցիէն բաժնուելէն եւ անոր գլխաւորութիւնն ուրանալու սկսելէն վերջը՝ մեջերսն չէ թէ միայն իրօք ամենեւին սուրբ . մը չկայ, հապա եւ ոչ իրենք ալ ան ժամանակն ետեւ եղող մէկու մը՝ սուրբի անունը տուած են :

գլխաւորութիւնը միշտ Հռոմայ եկեղեցւոյն մէջ կար: Բայց աղէկ միտ դնողը կը տեսնէ որ Լուտերին աս խոստովանութիւնը երեւելի բան մը չինշանակեր, եւ կ'ոչընչանայ իր պաշտպանած մէկալ կարծիքին առջեւը, թէ Ս. Գահին գլխաւորութիւնն ու իշխանութիւնը՝ միայն մարդկային իրաւանց վրայ հաստատուած է:

«Եւ Լուտերին ու Էքին մէջ եղած վիճաբանութեան շարունակութիւնը՝ քաւարանի, ներողութեան, զղջման, ապաշխարութեան ու արձակման վրայ էր: Էք կը պաշտպանէր որ պարզ քահանայի մը բերնով մեղաւորին ծանուցուած՝ մեղաց թողութիւնը՝ զանկա ժամանակաւոր պատիժներէն բոլորովին չ'ազատեր, եւ աստուածային արդարութիւնը՝ նաեւ մեղաց թողութենէն վերջը՝ մարդէն դեռ հատուցում կը պահանջէ: Ասոր վրայ կը հաստատուի, կ'ըսէր, եկեղեցւոյ պարտքը՝ որ մեղաւորաց վրայ պատիժ դնէ, բայց միանգամայն նաեւ նոյն պատիժները մեղմացնելու եւ անոնցմէ արձակելու իրաւունքը: Ասոր հակառակ Լուտեր կը հաստատէր թէ մեղաց թողութեան վարդապետութիւնը կը խանգարուի նոյն յաւելուածով՝ որն որ մեծ ղեղձմանց տակ ինկած է (կ'ըսէր). եւ կը պաշտպանէր որ քահանան՝ որն որ Աստուծոյ տեղը մեղքերուն թողութիւն կու տայ, թէ պարտքին (յանցանքին) եւ թէ միանգամայն պատժոյն թողութիւն կու տայ: Չէր տեսներ որ եկեղեցական պատժոյ ու թողութեան իրաւանց չարաչար գործածութեան տեղ՝ (որն որ իր ըսածին նայելով՝ Հռոմայ եկեղեցւոյն մէջ կը գրտնուէր,) կարելի է որ (իր ուզածին պէս մեղքերու թողութիւն դնելով՝) զարհուրելի խաբէութիւն ու ամպարշտական անտարբերութիւն մը մտնէ, ու օր մը նոյնը (Լուտերին դրած թողութիւնը) ոմանք իբրեւ իրենց անձնական ուղղութեան տեղը լեցնող բան մը առնեն, ոմանք ալ իբրեւ պարզ խօսակցութեան ձեւ մը զրուցեն եւ ընդունին: Որչափ որ իր կրօնական դրութիւնը բարձրէն բռնած էր նէ (°), այնչափ ալ դիւրաւ աչքէն հեռացած էին մարդկան մտածելու կերպը, տկարութիւնն ու անզգայութիւնը, որոնց որ միտ դրած էր եւ կեղեցին իր կարգադրութիւններն ընելու ատեն...»¹⁴:

Ասանկ կը պատմէ Մենցլ Լուտերին ու Էքին մէջ եղած վիճաբանութիւնը, որն որ մինչեւ Յուլիսի 14ը տեւեց: Անկից վերջը Գարլըդատ նորէն սկսաւ Էքին հետ վիճել. եւ ուզեց աս կարծիքները թէ «Մարդկային կամքը բարի գործելու բոլորովին անկարող է, եւ մարդս ընդհանրապէս իր առաքինութիւններովն ու գործածներովը Աստուծոյ հաճոյ ըլլալ չ'իկրնար, եւ արդարը նաեւ իր բարի գործքերուն մէջ կը մե-

դանչէ, եւ ասոնց նման մէկալ կողմն անցած վարդապետութիւնները այնպիսի հակառակորդի մը (Էքին) դէմ պաշտպանել, որն որ ամէն կողմանէ իրմէ վեր էր, 15: Ասոնք ալ քանի մը օր վիճելէն վերջը՝ բոլոր աս երեւելի վիճաբանութիւնը լմնցաւ (Յուլիսի 16ին):

Սիւսի իճաբանութիւնն եղած ատեն՝ Լուտերի կողմն ըլլողները, որոնց մէջ կ'ըսուի որ քանի մը Հուսեանք ալ կային 16, իրենց անագորոյն միտքը, լրբութիւնը եւ ուղղափառաց դէմ ունեցած ատելութիւնն շատ անգամ յայտնի կը ցուցնէին: Ուսմանք իրենց հաճելի չեղած բան մը լսածնուն պէս՝ շուտ մը ձեռուլնին սրբնուն կը տանէին, ու իրենց վարդապետին հակառակորդներուն սպառնալիքներ կ'ընէին: Ասոնք եւ մանաւանդ Վիգորենպերկէն եկող ուսանողները, ճամբան Լուտերը տեսածնուն պէս՝ իրեն մեծ յարգութիւն կը ցուցնէին, յայտնելով որ ամէն կերպով զքեզ պաշտպանելու պատրաստ ենք: Գիշերը ամէնքը մէկտեղ ժողովուած՝ Էքին բնակարանին առջեւը կ'երթային, ու պողալով՝ Կորսուի՝ Էք, կեցցէ՝ Լուտեր, կը կանչէին: Այնչափ յանդգնեցան մինչեւ անգամ մը Էքին պատուհանէն ներս թուղթ մը նետեցին, որուն մէջ զինքը սպաննելու սպառնալիքներ կ'ընէին: Եւ թէ որ դուքսը զգուշութեան համար բնակարանին չորս կողմը զինուոր դրած չըլլար նէ՝ գուցէ սպառնալիքնին իրօք ալ կը կատարէին 17:

Դեռ վիճաբանութիւնը չսկսած՝ Էք խնդրած էր որ վիճմանց վրայ դատաստան ընելու ու վճիռ կտրելու համար դատաւորներ ընտրուին: Լուտեր գիտնալով որ ունկնդիրներուն մէջ իր կողմնակիցներէն շատ մարդ կայ, կ'ուզէր որ վիճաբանութեան ամէն ներկայ գտնուողները դատաւոր ըլլան. բայց Էք անոնց անբաւական ըլլալը ցուցնելով՝ խնդրեց որ աս գործքը՝ կողմնակալութեան կասկածի տակ չեղող համալսարանի մը յանձնուի. երկու կողմն ալ ասոր հաճեցաւ, եւ ամենուն հաւանութեամբը որոշուեցաւ որ Փարիզի ու Էրֆուրդի համալսարանները դատաստան ընեն եւ վճիռ տան թէ որ կողմն իրաւունք ունի 18: Աս ալ հաստատեցին որ նոյն համալսարանները վճիռ չտուած՝ վիճաբանութեան մէջ եղած խօսքերը դուրս չտարածուին 19: Բայց որովհետեւ վիճաբանութիւնը հրապա-

15. Մենցլ, Հաւ. Ա. ԳԼ. Ա. 50:

16. «Կ'ըսուի որ Բահեմիացի (Հուսեանց) կողմանէ պատգամաւորներէ եկած էին, որոնք վիճաբանութեան՝ աս ունենալու վախճանը գուտակելով, ներկայ կը գտնուէին», Ռանդ, Գիշ. Բ. ԳԼ. Գ. Հոգ. Ա. 407: Յիւ Նաիւ Ուիլյէրս, ԳԼ. Դ.

Հոգ. Դ. Ռիֆել, Գիշ. Ա. ԳԼ. Գ. 88. Ծանօթ:

17. Ուլենպերկ, ԳԼ. Դ. Հոգ. Դ. Օտէն, Հաւ. Ա. ԳԼ. ԺԲ. 141, 142: Մենցլ, Հաւ. Ա. ԳԼ. Ա. 46:

18. Կուստալ Ֆիցեր, ԳԼ. Զ. 113: 19. Նսնը, ԳԼ. Զ. 108:

րակաւ եղած էր, եւ ամէն ուզողը կու գար մօտիկ կ'ընէր, չէին կրնար արգելք դնել որ լսողները դուքս չհանեն ու չորս կողմը չտարածեն: — Իրօք ալ վիճաբանութիւնը լմըննալէն անտիջապէս վերջը՝ աս նիւթին վրայ սկսան անհամար գրուածքներ դուքս ելլել, մանաւանդ Վիդդենպերկցիք շատ աղմուկ ու շփոթութիւն հանեցին, եւ իրենց բարեկամներուն գրած թղթերովն, զանազան ծանօթութիւններով, ջատագովութիւններով, յայտարարութիւններով ու լուծմունքներով կը ջանային ցուցնել որ յաղթութիւնը իրենց կողմն է: Ուր որ ասոր հակառակ Գէորգ դուքսը, իր խորհրդականները, Լիփսիայի համալսարանը եւ ներկայ գտնուողներէն շատերը՝ հաստատուն մտքերնին դրին որ յաղթութիւնը Էքքին կողմն է 20. եւ աս բանս իրենց գործքովն ալ ցուցուցին, մանաւանդ Գէորգ դուքսը: Ինչու որ թէպէտ աս իշխանը վիճաբանութենէն յառաջ չէր գիտեր թէ որ կողմը յարի, եւ թէ որ կողման կարծիքը եկեղեցւոյ վարդապետութեան համաձայն է 21. բայց վիճաբանութենէն ետքը, որուն ինչպէս ըսինք՝ գրեթէ միշտ ներկայ գտնուած էր, հաստատութեամբ ուղղափառաց կողմը մնաց, եւ մինչեւ մահը գրով ու գործքով հարցը կրօնքը պաշտպանեց, ինչպէս գործքիս ընթացքին մէջ շատ անգամ պիտի տեսնենք: Լիփսիացիք վիճաբանութենէն յառաջ Լուտերին թող տուած էին որ հրապարակաւ քարոզ տայ. բայց վիճաբանութենէն ետեւ՝ որչափ որ ալ ետեւէ ինկաւ նէ՝ չկրցաւ հրաման տունել 22:

20. «Լուտերին նեղը մտնելը՝ որով պարտաւորեցաւ անանկ բաներ ընդունելու, զորոնք ինք իսկըլբան ուրացած էր, Էքք իրեւ յաղթող ցուցուցին ներկայ ըլլողներուն սաստիկ շատ մեծ մասին աչքին առջեւ: Վերջի ատենները գրեթէ մի մայն Գէորգ դուքսը մնաց, որ Վիդդենպերկցի աստուածաբաններուն պատիւ կ'ընէր, ու Լուտերին հետ առանձին խօսակցութեան մէջ զանազան նիւթերու վրայ խօսեցաւ:», Լիփս, Ման Գ. Հոփ Ե. Գ. Ե. 89: Նոյնը կը զրուցէ նաեւ Մենցլ ալ, Հոփ Ե. Գ. Ե. 51: Աս բանս Բլանք ալ (Գիբր Բ. Գ. 203.) կը խօստովանի, բայց այնպիսի խօսքերով, որոնց իմաստը աղէկ մը չենք հասկընար: Ահաւասիկ իր ըսածը. «Եւ այսպէս բոլոր վիճաբանութիւնը, գոնէ ըստ արտաքին երեւութին, անոր համար Լուտերին շոք ժառանգեցանակաւ լմընցաւ, որովհետեւ

ինք հակառակորդէն յայնանպէս փերալանց էր:», 81- նոս 4. ու 24. Մանի:

21. Բլանք (Գիբր Բ. Հոփ Ե. Ե. 185. — 187.), Մենցլ (Հոփ Ե. Գ. Ե. 46.) եւ ուրիշ շատ պատմագիրներ կը պատմեն որ Մերսուպուրկի եպիսկոպոսը՝ որուն եկեղեցական իշխանութեան տակ էր Լիփսիա քաղաքը, չէր ուզեր թողուլ որ աս վիճաբանութիւնն ըլլայ. բայց Գէորգ դուքսը սոք կռիւց եւ ուզեց որ ըլլայ, ըսելով որ հին ատեններն ալ ճշմարտութիւնն իմանալու համար ասանկ վիճաբանութիւններ կ'ըլլային, եւ հիմա ալ հարկաւոր է, որպէս զի իմացուի թէ արդեօք սոսուգիւ ներողութեանց զօրութիւնը՝ Լուտերի հակառակորդներուն ըսածին պէս մեծ է, չէ նէ վախճանն ուրիշ բան չէ բայց եթէ փողովուրդը ստըգի համար խաբէ:

22. Մենցլ, Հատ. Ե. Գ. Ե. 51, 52:

Նոյն իսկ Վիդդենպերկցիք եւ Լուտերին կողմն ըլլողները՝ թէպէտ արտաքուստ այնչափ աղմուկ կը հանէին, բայց ներքուստ իրենց կողման յաղթուած ըլլալն իրենք ալ կը ճանչնային. այնպէս որ Լուտերին ու Գարլըգատին «բարեկամները կ'երեւար որ անոնց պայելութիւն ըրած ատեննին անանկ կը յարմարցընէին որ չտեսնուին», կ'ըսէ Մենցլ²³. Իբրեւ թէ ասանկ յաղթուած ու խայտառակ եղած մարդիկներու կողմն ըլլալնու մը վրայ կ'ամրջնային: Լուտեր ալ աս վիճաբանութեան վրայ շատ նեղացաւ, եւ անով աւելի եւս կատողելով՝ միտքը որոշակի դրաւ որ Հռոմայ եկեղեցիէն բոլորովին բաժնուի²⁴:

Սիճաբանութիւնը լմննալէն քիչ մը վերջը Էք տեսնելով որ Լուտերին կողմն ըլլողները ամէն կողմ գրուածքներ կը հրատարակեն, իրեն պարտք սեպեց որ եղածներուն վրայ Սպրաոնիայի կայսրընտրին ճիշդ տեղեկութիւն տայ: Անոր համար Յուլիսի 23ին անոր թուղթ մը գրեց, որուն մէջ Լուտերին ու Գարլըգատին կարծիքներուն ինչ աստիճանի վտանգաւոր, մոլորական ու հերետիկոսական վարդապետութիւններ ըլլալը կը ցուցընէր, եւ իշխանին առջեւ կը դնէր որ Քրիստոսի, քրիստոնէական կրօնին, իր տէրութեան եւ հպատակներուն համար ինչ պարտական է ընելու²⁵: Որովհետեւ Լուտեր ու Գարլըգատ վիճաբանութեան վրայ կայսրընտրին ուղղակի բան մը չէին գրած, անոր համար իշխանը Էքին նամակն անոնց խաւրեց, որպէս զի իրենք զիրենք ջատագովեն: Ասոնք Օգոստոսի 18ին պատասխաննին գրեցին²⁶, զորն որ կայսրընտիրը անմիջապէս Էքին խրկեց: Էք՝ Լուտերին եւ Գարլըգատին՝ իրենց ջատագովութեան համար գրածները ընդարձակ գրուածքի մը մէջ ցրեց, եւ նորէն անոնց վարդապետութիւններուն՝ մոլորական ու հերետիկոսական ըլլալը ցուցուց, եւ կայսրընտրին խաւ-

23. Հատ. Ա. Գլ. Ա. 51:

24. «Լուտեր՝ իր բարեկամն ու պաշտպանը Սիպլադինին գրած մէկ նամակին մէջ, կ'ըսէ Լեւոն, խոստովանեցաւ թէ վիճաբանութիւնը իրեն համար գէշ վերջ ունեցած էր: Ալ Լուտերին ունայնատիրութիւնը վշտացած էր...: Անոր համար արտաքույ կարգի գրգռութեամբ Լիփսիայէն ելաւ...: Ման Գ. Հոթ. Ա. Գլ. Ա. 89: «Որչափ որ աս վիճաբանութեան մէջ Լուտեր քիչ բախտ ունեցած էր նէ, կ'ըսէ նոյն մատենագիրը, այնչափ ալ աւելի նոյնը իր գրգռուելուն պատճառ եղաւ, եւ անով բուն որոշակի մղուեցաւ Հռոմայ եկեղեցւոյ դէմ յայտնի

ապստամբութեան ելլելու»: Նոյն տիղը, 87: Լուտեր ան առ Սիպլադին գրած նամակին մէջ, որուն վրայ Լեւոն յիշատակութիւն կ'ընէ, այսպէս կը խօսի. «Ինք (Էք) հաճելի կ'ըլլայ, կը յաղթանակէ ու կը թագաւորէ, բայց մինչեւ որ մենք մեր կողմանէ եղածները հրատարակենք, ինչու որ օրովհետեւ գէշ վիճաբանուեցաւ (quia male disputatum est), պէտք է որ ես ալ Որոշմունքները նորէն տպել տամ»: 81-րդ տ. Լեւոնի, ժբը յիշատի տիղը, 89: Իսկ Միկայիլ, Հոթ. Ա. Գլ. Ա. 51:

25. Գործք Լուս. գերմ. Հատ. Ա. 147. Բ:

26. Նոյն տիղը, 151. — 156:

րեց: Աս գրուածքին մէջ էք կայսրընտրին շատ կ'աղաչէր որ ծախքին չխնայէ ու գաւառական (եկեղեցական) ժողով մը գուռ մարել տայ, որպէս զի Լուտերին վարդապետութիւնները քննուի. եւ չըլլայ որ ասանկ երեւելի բանը անհոգութեամբ թող տրուելով՝ միամիտ մարդիկները խաբուին²⁷:

Եւ քին աս գրուածքը իշխանին վրայ մեծ ազդեցութիւն ըրաւ. բայց նոյն ժամանակը Երազմոսէն՝ Լուտերին նպաստաւոր մէկ նամակ մ'ընդունելով՝ մինչեւ նոյն ատենը բռնած ընթացքին մէջ աւելի եւս հաստատուեցաւ, եւ գրեթէ առջինէն աւելի Լուտերին կողմը սկսաւ բռնել: “Երազմոս Լուտերին ասանկ նպաստաւոր կերպով գրելու շարժեցաւ, կ'ըսէ Մենցլ, չէթէ անոր համար որ Լուտերին գրուածքներն ու գործքերը կը համէր. հապա անոր համար որովհետեւ կրօնաւոր աստուածաբանները՝ աս Լուտերի ըրածներէն առիթ առնելով՝ նոյն ժամանակուան բանասէրներուն եւ իբրեւ անոնց գլուխը՝ Երազմոսին դէմ ելած էին...: “Երազմոս հակիթը դրաւ, կ'ըսէին, “Լուտեր թխսեց. բոլոր հերետիկոսութիւնը՝ յունարէն գիտ-“ցողներէն եւ զարդախօս ճարտարաբաններէն կը ծագի”: Ասանկ խօսքերուն իր վրայ բրած ազդեցութեամբ գրգռուած՝ գրեց Երազմոս նոյն թուղթը... զորն որ աս խօսքերով կը լմնցընէ: “Այնչափ աւելի անկողնակալութեամբ կրնամ գրել, “որչափ որ Լուտերին իրողութիւնը ինչի օրաք է, եւ դեռ ժամանակ “չէ՛ր “նեցեր էր գրեցը Կարդալ: Բայց կը կարծեմ որ ձեր թէ “աստուածապաշտութեան եւ թէ իմաստութեան չի վայրեր որ թող “տաք թէ՛ կրօնի պատճառակրով կամ պատրուակով՝ անմեղ “մարդ մը անպիտան մարդիկներու ձեռքն իյնայ. Լեւոն քահա- “նայապետն ալ աս մտաց վրայ է, եւ կ'ողէ որ անմեղութիւնը “պաշտպանուի, եւ չիսիրեր զանոնք՝ որոնք իր եկեղեցւոյն ան- “դամներուն հետ բռնական հարստահարութեամբ վարուիլ կը “բաղձան”: Աս թղթին ազդեցութիւնը բաւականէն աւելի էր Եւքին պահանջմունքներուն դիմացը բռնելու, եւ Լուտերին իր իշխանին պաշտպանութեան տակ Վիդզենպերկի մէջ ազատու- թեամբ գործել տալու,՝²⁸:

27. Նոյն տեղը, 157. — 167:

28. Հատ. Ա. ԳԼ. Ա. 54, 55:

Ֆուտերի զանազան դրուածներն ու մնորութիւնները :

Լուսեր հաղորդումեան վրայ գրուած ինչ որոնք ինչպէս : Մեծիւնքի եւ պիտիւնքի ու Գալանիայի եւ Լուսերի համալսարաններուն դէմ ինչ գրէ , որոնք ինչ մնորութիւնները դատարարութեան էին : Մեծիւնքի ինչ գրէ որ Բոհեմիայ երկրայ ու ետեւ խորհուրդը ինչ գրէ եւ աւելի յանդիմանումեմք գրելու ինչ ունի : Քրիստոնէութեան կարգերը փոխելու եւ Եկեղեցւոյ Բարեկրօնական գերութիւնն անուամբ գրած գրեթէ : Բահանայապետին՝ յանդիմանումն անուամբ ինչ ինչ գրէ : Վասն քրիստոնէական ազատութեան ըստած գրեթէ :

1519 — 1520

ԼԻՓՍԻՍԻ վիճաբանութեանն դառնալէն վերջը Լուսեր սկսաւ զանազան գրուածներով , ինչպէս որ անցած գլխոյն մէջ ըսինք , ինքը զինքը ջատագովել ու յաղթութիւնն իր կողմը ցուցնելու ջանալ : Դարձեալ ետեւէ ետեւ ուրիշ գրուածներ ալ դուրս հանեց , որոնց մէջ երեւելի է Հաղորդումեան խորհրդայն վրայ հրատարակած ճառը ¹ , որուն պատճառաւ մեծ շփութութիւններ ելան : Իր հակառակորդները կ'ըսէին որ աս գրուածքը Հուսեանց մորորութիւններուն հոտն ունի . եւ աս կարծիքներնուն մէջ անով աւելի կը հաստատուէին , որ Լուսեր՝ Լիփսիպի վիճաբանութեան մէջ Հուսին կարծիքները գովելէն վերջը՝ սկսած էր Հուսեանց հետ թղթակցիլ ու հետեւին սիրով եւ բարեկամութեամբ վարուիլ , մինչեւ անոնք իրեն նամակներ կը գրէին ու պատգամաւորներ կը խաւրէին ² : Արդ՝ որովհետեւ Հուսեանց պատճառաւ առջի գարուն մէջ մեծամեծ խռովութիւններ , պատերազմներ , արիւնհեղուցութիւններ եղած ըլլալով՝ անունին Գերմանիայի մէջ շատ ատելի էր , անոր համար Գէորգ դուքսը՝ մէկ կողմանէ աս գրուածքէն կրօնին հասնելու փնտր մտածելով , մէկալ կողմանէ ալ տէրութեան մէջ պատճառելու վրդովմունքներէն վախնալով՝ շատ պլպլեցաւ : Եւ նոյն չարիքները խափանելու համար՝ Սաքսոնիայի կայսրընտրին նամակ մը գրեց , որուն մէջ թէ իրեն (դքսին) եւ թէ իր աստուածաբաններուն՝ Լուսերին աս գրուածքին վրայ ունեցած կարծիքն իմացունելէն ու անկից ծագելու չարիքները առջեւը դնելէն վերջը՝ կ'աղաչէ որ անոնց առջեւն աւանելու յարմար միջոցներ բանեցը-

1. Աս ճառը , որն որ ըստ Բլանքայ (1519ին) Դեկտեմբերի մէջ դուրս ելաւ , Գիտ. Գր. Լուսերի Գիտ. Գր. 204. Բ. — 210. Բ. :

2. Բլանք , Գիտ. Բ. Հաս. Ա. 223 , 224 : Ուլենպերկ , Գլ. Բ. Համ. Ա. Ռիֆէլ , Գիտ. Ա. Գլ. Գ. 101 :

նէ 3 : Կայսրընտիրը քանի մը օր վերջը “փախուստ տալով մը պատասխանեց որ, կ’ըսէ Կուստաւ Ֆիցեր, չեմ կրնար յանդգնիլ անանկ բանի մը մէջ խառնուելու, որն որ արդէն քննութեան ու հարցափորձի տակ է,” 4 :

Լուտերի նոյն գրքին վրայ ուրիշ շատերն ալ պլայեցան ու արգելելու համար զանազան միջոցներ բանեցընելու սկսան, եւ մասնաւորապէս Միսնիայի եպիսկոպոսը հրովարտակով մը հրամայեց որ նոյն գրուածքը իր թեմին մէջ չտարածուի, տարածուած օրինակներն ալ ժողովուին եւ իրեն բերուին 5 : — Լուտեր աս բանս իմանալուն պէս՝ սկսաւ եպիսկոպոսին դէմ նախատական ու անարժան կերպով մը գրել 6 : Ան ատենուան Միսնիայի եպիսկոպոսը՝ Ալպինդներուն ազնուական տնէն էր, ու Սաքսոնիայի կայսրընտիրն պալատին մէջ շատ ազգականներ ունէր, որոնք աս բանիս համար Լուտերին դէմ սաստիկ բարկացան ու թշնամացան : Արդէն Գէորգ դքսին գրած թուղթն ու Միսնիայի եպիսկոպոսին հրովարտակը բոլոր պալատականներուն վրայ մեծ ազդեցութիւն ըրած էին, եւ կայսրընտիրը կը բաղձար որ աս շփոթութիւններուն բոլորովին դադրելը կարելի չէ նէ՝ գոնէ Լուտերին ձեռքովը աւելի եւս չմեծնան ու չսաստկանան : Սփալադին նոյն բաները Լուտերին իմացուցած ու իրեն խրատ տուած էր որ աս իր սաստկութեանն ու կատաղութեանը չափ մը դնէ, եւ Բլանքին ըսածին նայելով՝ մինչեւ սպառնալիք ալ ըրած էր. “Բայց Լուտեր, կ’ըսէ նոյն մատենագիրը, ասով ամենեւին գիտցածէն ետ չկեցաւ, մանաւանդ թէ սկսաւ սաստիկ զարմնալ որ Սփալադին ու պալատին մէջիները իր բռնած ճամբան բաւական չափաւոր չէին սեպեր,” 7 : Սփալադինին գրածներուն տուած պատասխանին մէջ՝ Լուտեր իր մինչեւ նոյն ատենը ցուցուցած չափաւորութեանն ու համբերութեանը () վրայ խօսելէն եւ ըսելէն վերջը որ ասով թշնամիներս աւելի յանդուգն եղան, խօսքը այսպէս յառաջ կը տանի : “Կ’աղա-

3. Նամակ՝ որ 1519ին Դեկտեմբերի 27ին գրուած է, Գե. Ի Գործ. Լուս. Գիրք. Հատ. Ա. 213 :

4. ԳԼ. Զ. 117, 118 : — Բուն նամակը Գե. Ի Գործ. Լուս. Գիրք. Հատ. Ա. 214 :

5. Եպիսկոպոսին հրովարտակը՝ որն որ 1520ին Յունուարի 24ին թուականն ունի, Գե. Ի Գործ. Լուս. Գիրք. Հատ. Ա. 217 :

6. Կուստաւ Ֆիցեր, ԳԼ. Զ. 118 : Բլանք, Գիրք Բ. Հատ. Ա. 233 : Աս վերջին հեղինակը խօսելով որ Սփալադին եւ ուրիշները իրեն խրատ կու տային որ չափաւորու-

թեամբ վարուի, վրան կ’աւելցընէ որ Լուտեր “նոյն (չափաւորութեան) առաքինութիւնը շատ ցոյցուցց հազարգութեան ճառին վրայ շինած մեկնութեան մէջ . . . եւ ասկից ալ շատ քիչ ցոյցուց (Միսնիայի) եպիսկոպոսին հրովարտակին գէմ գրած պատասխանին մէջ,” : Լուտերի մեկնութիւնն ու հրովարտակին գէմ գրածը՝ Գե. Ի Գործ. Լուս. Գիրք. Հատ. Ա. 214. Բ. — 216. Բ. եւ 218. — 220 :

7. Գիրք Բ. Հատ. Ա. 233, 234 : Յետ նաեւ Կուստաւ Ֆիցեր, ԳԼ. Զ. 118. եւ Ուլենպերկ, ԳԼ. Ե. Հատ. Ա.

չեմ ու կը պաղատիմ, թէ որ Աւետարանին վրայ պատշաճ գաղափար ունիս նէ՝ մի կարծեր որ անոր իրողութիւնը առանց խռովութեան, գայթակղութեան, ապագայութեան կարող ըլլայ գործուիլ : Սուրբ Հես կրնար գրչի դարձնել, եւ ոչ պատե-րազմը՝ խաղաղութեան : Բանն Աստուծոյ՝ սուր է, պատերազմ է, ապականութիւն է, գայթակղութիւն է, կործանում է, թոյն է, : Աս ըսելէն վերջը կը խոստովանի որ երբեմն հարկ եղածէն աւելի սաստկութեամբ վարուած է, բայց ասոր ալ յանցանքը հակառակորդներուն վրայ կը ձգէ, ըսելով որ «Դրենք աս բանս արդէն աղէկ գիտեն, անոր համար ալ պէտք չէր որ շունը կատ-ղեցընէին», : Եւ ի վախճանի ինքը զինքը կ'արդարացընէ, Քրիս-տոսի ու Պօղոս առաքելոյն օրինակները բերելով, եւ ըսելով որ անոնք ալ ըստ տեղւոյն՝ խստութեամբ վարուած, եւ իրենց դէմ դնողները՝ կեղծաւոր, որդի սատանայի, մոլորեցուցիչ, շուն եւ այլն անուանած են 8 :

Իսկ թէպէտ եւ այսպէս մէկ կողմանէ ինքը զինքը արդա-րացընելու կը ջանար, բայց մէկալ կողմանէ ալ վախնալով որ չըլլայ թէ կայսրընտիրը զինքը երեսէ ձգէ ու պաշտպանութիւ-նը վրայէն վերցընէ, որով վտանգի մէջ իյնայ, սկսաւ մտածել որ ինչ ընէ, մանաւանդ որ իր ներքին բարեկամներէն ոմանք կը գրէին թէ քաղքին մէջ քեզի դէմ դաւաճանութիւն մը կը պատրաստուի : Աս մտածմունքը քանի մը պարագաներով աւե-րի եւս սաստկացաւ : Նախ՝ Գորնիայի ու Լովանիայի համալսա-րանները յայտնապէս իրեն դէմ ելած էին . յառաջ՝ Գորնիայի համալսարանը Լուտերին դէմ վճիռ մը տուած էր, որով անոր գրուածքները կը դատապարտէր, ըսելով թէ անոնց մէջ հաւա-տոյ ու բարոյից դէմ մոլորութիւններ կան, եւ անոր համար նոյն գրուածներն պրելու եւ մատենագիրը ստիպելու է որ ետ կանչէ . ասոր հետեւելով Լովանիայի համալսարանն ալ՝ Լուտե-րի գրուածքներուն մէջէն 22 նախադասութիւն հանած, իբրեւ մոլորական, քայթակղեցուցիչ եւ հերետիկոսական՝ դատապար-տած եւ բոլոր գրքերն ալ պրելու արժանի են, ըսած էր 9 : Արդ թէպէտ Լուտեր աս վճիռներուն դէմ սաստիկ կատողելով՝ առանձին գրուածքի մը մէջ նոյն երկու համալսարաններուն վարդապետները մեծապէս կը նախատէր ու կը թշնամանէր, զիրենք՝ յիմար ու անպիտան կոճղէ մը աւելի անմիտ կը կանչէր 10, բայց ի վերայ այսր ամենայնի տեսնելով որ այսպէս ամէն կող-

8. Աւ Բլանքայ, Գիրք Բ. Հատ. Ա. 234. Եւանգ. 161. եւ աւ Պօլոս. Ֆիցերի, ԳԼ. Զ. 118, 119 :

9. Աս երկու համալսարաններուն տուած վճիռները Գիրք Գ. Գորնի Լուտ.

Լուտ. Հատ. Բ. 34. — 38. Բ. 35. Նախ Բլանք, Գիրք Բ. Հատ. Ա. 236, 237 :

10. Գորնի Լուտ. Հատ. Բ. 38. Բ. — 44 :

մանէ իրեն դէմ կ'ելլեն, եւ իր վարդապետութիւնները՝ որոնք որ ինք կը կարծէր թէ ամէն մարդ ուրախութեամբ ու զարմացմամբ պիտ'որ ընդունի, իբրեւ Հերետիկոսական կը դատապարտեն, շատ պայպեցաւ ու վհատեցաւ¹¹։ — Երկրորդ պատճառն ալ ան էր, որ Կարողոս Ե. Գերմանիայի նոր ընտրուած կայսրը¹², որուն որ տարւոյն (1520ին) սկիզբները շոգորորթական ու խոնարհական նամակ մը գրած եւ իր կողմը շահելու ջանացած էր¹³, իրեն ամենեւին պատասխան չէր տուած. որով լու-

11. Ասոր վրայ Բւնաբ (Գրէտ Բ. Հատ. Ա. 337.) պայտն կը խօսի. «Այն ատենները շամալարանի մը վճիռը՝ հիմակուան ժամանակը ունեցածէն շատ աւելի ազդեցութիւն ու զորութիւն ունէր. անոր համար Լուտեր որսին մէջ շատ կը ցաւեր որ երկու համալսարան մէկանդ իր հետը պնդէ անիրաւութեամբ կը վարուէին»։ Եւ քիչ մը ետքը կ'ըսէ որ Լուտեր առօրէ պատասխան տալու տեսնէ յայտնապէս խոստովանեցաւ որ աս բանէն «իրօք շատ վհատած ու նեղբուստ խռոված է»։

12. Կայսրը 1519ին, Յունիսի մէջ ընտրուած էր։

13. Լուտերին՝ առ Կարողոս կայսր գրած նամակն աս էր. «Շնորհք մէ խաղաղութիւն ի Յեառնէ մերձ Յիսուսէ Զրիստոսէ։ Ամեն մարդ իրաւամբ պէտք է որ զարմանայ, որ ես, ամենաբարձր ինքնակալ Կարողոս, ձեր կայսերական փառաւորութեան նամակ գրելու կը յանդգնիմ։ Ինչու որ ասկից աւելի քիչ արտաքայ կարգի ու անպատշաճ բան կրնայ ըլլալ՝ որ ստորին եւ անարգ մարդ մը թագաւորաց թագաւորին ու տէրանց տէրին հետ խօսել համարձակի։ Բայց թէ որ մէկը խօսելու նիւթի մեծութեանը միտ գնէ եւ իմանայ որ իօսքը՝ անուստային ճշմարտութեան վրայ է, անկէ վերջը ալ այնպի շատ չի զարմանար. ինչու որ եթէ նոյնը Աստուծոյ աթոռայի առջեւն ելլելու արժանի է նէ՛ աւելի եւս արժանի է երկրաւոր ու մահկանացու թագաւորի մը առջեւն ելլելու։ ... Անոր համար ես աղքատ ու ողորմելի մարդ կու գամ ձեր կայսերական փառաւորութեան օտքը կ'իյնամ, մէկ կողմանէ՛ իբրեւ անարժան, մէկալ կողմանէ՛ իբրեւ ամեն բանէն աւելի արժանի բան մը առջեւնիդ հանող։

«Ես քանի մը գրեք հրատարակեցի, որոնցմով շատերուն ու մեծ մարդիկներուն նախանձը, բարկութիւնն ու սրամտութիւնը վրաս գրգռեցի, ուր որ անոնց համար շնորհակալութեան ու կրկին պաշտպանութեան արժանի էի։ Ինչու որ նախ՝ իմ կամաց դէմ հարկաւ գրեցայ դուրս ելլելու. եւ ստուգիւ ալ ամենեւին բան մը գրելու ձեռք չէի զարներ, թէ որ հակառակորդներս բռնութեամբ ու նենգութեամբ զիս ստիպած չլլային. սուտի եւ գրածս՝ իրենցմէ բռնազատեցայ գրելու։ Եւ թէ որ ինքի մնալու ըլլար՝ ես խցի անկիւնը ծածակ մնալէն ուրիշ բանի մը չէի բաղձար։ Երկրորդ՝ իմ խղճմանքիս վկայութեան ու շատ երեւելի մարդիկներուն գաղափարներն նայելով՝ ես ուրիշ բան չուզեցի, բայց եթէ մարդկան օնտախ աւանդութիւններուն եւ ընդունալի կարծիքներուն դէմ աւանդարանական ճշմարտութիւնները քորողել։ Եւ աս բանիս համար է որ գրեթէ երեք տարի է՝ միշտ բարկութիւն, նախառնք, վտանգ ու հակառակորդներու ձեռքէն եկած ամեն տեսակ չարիքները կը կրեմ։ Թեպէտ շնորհք ու թագութիւն կը խնդրեմ, թեպէտ կը խոստանամ որ լուս կենամ, թեպէտ խաղաղութեան պայմաններ կ'առաջարկեմ, թեպէտ կը խնդրեմ որ սխալմունքս ցուցնեն, ամէն ալ փօժէ։ Ինչգրածնի՛ն՝ միայն աս է, որ ես Աւետարանին ու աստուածային ճշմարտութեան հետ մէկանդ, որն որ միշտ պիտի մնայ, կարուսիմ ու ջնջուիմ։

«Արդ որովհետեւ մինչեւ հիմա փորձած ամեն միջոցներս պտրտպելան, աղէկ սեպեցի որ Ս. Աթա-նասին օրինակին հետեւելով՝ ձեր կայսերական փառաւորութեան գի-

տեր սկսաւ վախնալ որ չըլլայ թէ ինքնակալը քահանայապետին հետ միանալով՝ զինքը զսպելու ջանայ կամ մոլորութիւնները ետ կանչելու ստիպէ:

Երգ աս ամէն բաները տեսնելով, վտանգէն ազատելու համար երկայն ատեն զանազան միջոցներ մտածելէն ետեւ, միտքը դրաւ որ Վիդգենպերկէն ելլէ, ու փախչի Բոհեմիա Հողստեններուն քովն երթայ, գիտնալով որ անոնցմէ աղէկ ընդունելութիւն ու պաշտպանութիւն կը գտնէ¹⁴: Բայց ինք աս խորհուրդներուն մէջ եղած ատեն՝ Փրանկոնիայէն թուղթ մ'առաւ, որուն մէջ հոնտեղի ազնուականներէն ոմանք իրեն խրատ կու տային ու կը յորդորէին որ քաջալիրուհի եւ սկսած գործքը համարձակութեամբ յառաջ տանի: Թէ որ, կ'ըսէին, զքեզ Սպքսոնիայէն վճռնտելու ըլլան, մեր բերդերը քեզի բաց են. եւ չէ թէ միայն մենք, հապա ուրիշ հարիւր ասպետներ մեզի հետ մէկտեղ՝ զքեզ պաշտպանելու պատրաստ ենք: Եւ թէ որ հարկ ըլլայ նէ՝ զքեզ պաշտպանելու եւ քու վարդապետութիւնդ հաստատելու համար՝ մենք զէնքով ու զօրքով կեցած ենք, մինչեւ ինչքերնիս ու կեանքերնիս ալ քեզի համար կը դնենք¹⁵: — Լուտեր աս թուղթն առածին պէս՝ ուրախու-

մեմ, որ գուցէ Աստուած ձեր ձեռքով չէ թէ ինծի՝ հապա իր գատին կ'օգնէ: Ետք համար ձեր կայսերական փառաւորութեան ոտուքները կ'իշխամ, ո՞վ կարուս՝ երկրի թագաւորներուն իշխանը, եւ ամենայն խոնարհութեամբ ու հպատակութեամբ կ'աղաչեմ որ չէ թէ դիմ հապա աստուածային ծմբարտուութեան գտար ձեր թեւերուն տակն առնէք, որուն համար ալ որ ձեր կայսերական փառաւորութեան սուրը կրելու իշխանութիւնը տրուած է, շարագործներէն վրէժ առնելու եւ բարեպաշտներուն օգնելու. իսկ դիմ այնչափ միայն պաշտպանէք, մինչեւ որ վրաս քննութիւն ըլլալով՝ կ'ամ յաղթեմ կ'ամ յաղթուիմ: Թէ որ ամպարիշտ ու հերետիկոս դառնուելու ըլլամ նէ՝ ալ անկէ վերջը պաշտպանութիւն չեմ ուզեր. միայն մէկ բան մը կը խնդրեմ, այս ինքն թէ ոչ ծմբարտութիւնը եւ ոչ աստութիւնը առանց քննութեան ու հարցափորձի գտաապարտուի:

«Չոր թագաւորական ու կայսերական գահին ասիկա կը վայլէ, ասիկա զարդ կ'ըլլայ ձեր կայսերութեան, ասիկա պատճառ կ'ըլլայ որ մեր յաջորդները ձեր կառավա-

րութեան ժամանակը գողեն ու յարդեն, այս ինքն ձեր որդազան փառաւորութիւնը թող չտայ որ ամպարիշտը՝ իրմէ անմեղ ըլլողը կլէ: . . . Այսպէս ինքը զինքս կը յանձնեմ, այսպէս կը վտառհիմ, այսպէս կը յուսամ ձեր որդազան փառաւորութեան, զորն որ Ցեր Յիսուս մեզի պահպանէ եւ բարձրացնէ, իր Աւետարանին յաւիտեանական փառացը համար. ամէն»:

Տուեալ է Վիդգենպերկ, ի 15 Յունուարի, 1520: — Աս նամակը Գիտ. Գործ. Լուս. Գիր. Հոգ. Ա. 220. Լուս. Բ. 44. Բ:

14. Ուլենպերկ, ԳԼ. Ե. Համ. Բ. Բլանք, Գիրք Բ. Հատ. Ա. 246:

15. Առաստաւ Ֆրեցեր, ԳԼ. Ը. 145.—147. Բլանք, Գիրք Բ. Հատ. Ա. 247: Մենցլ, Հատ. Ա. ԳԼ. Բ. 63: — Աս ազնուականներուն մէջ գլխաւորներն էին Ուլրիխ Հուգդէն ու Փրանկիսկոն Սիլբինկէն, որոնցմէ առջինին գլխաւոր գէնքը՝ նախառական ու ապաստամբութեան յորդորող գրուածքներն էին. իսկ երկրորդը մշտ քովը իր ամէն հրամաններուն հնազանդ բանակ մ'առնէր, որն որ իրենց յանցանքաց համար տներն տեղերն կորսնցու-

Թեամբ լեցուեցաւ, եւ չէ թէ միայն Բոհեմիա փախչելու խորհուրդը մէկդի ձգեց, հապա նաեւ քահանայապետին եւ ուղղափառներուն հետ աւելի եւս յանդգնութեամբ ու անամօթութեամբ վարուելու սկսաւ: Թուղթն ընդունելէն քիչ մը ետքը՝ Սփալադինին այսպէս կը գրէ. «Իմ քուէս ձգուեցաւ, հռոմէական կատաղութիւնը կամ շնորհքը արհամարհեցի. ասկէ վերջը հետեւին չեմ ուզեր հաշտուիլ եւ յաւիտեան չեմ ուզեր հազորդակցութիւն ունենալ: Ուզեն գրքերս պրեն, ուզեն դատապարտեն: Ես ալ անոր տեղը, թէ որ կրակ չի պակսիր նէ՛ բոլոր պապական իրաւունքը կը դատապարտեմ ու հրապարակաւ կ'այրեմ»: մինչեւ հիմա ցուցուցած խոնարհութիւնս՝ որն որ անպտուղ մնաց, պէտք է որ ալ վերջ մ'ունենայ», 16: Քանի մը օր վերջն ալ նոյն Սփալադինին այսպէս կը գրէ. «Որովհետեւ Փրանկիսկոս Սիբինկէն եւ ուրիշները «չէ՞ մարդիկնե՞ր» լռելի տպաւորութիւններ, պէտք է որ ետեւէն սատանային կատաղութիւնը գալ», 17:

Մինչեւ նոյն ատենները Լուտեր կը ջանար որ իր բուն վախճանը ծածկէ, եւ ամէն բան կէս մը գաղտուկ կը գործէր. բայց երբ որ տեսաւ որ շատ իշխաններ ու ազնուականներ իր կողմը միտած են, ու ռամիկ ժողովրդեան մէկ մասն ալ զինքը սիրով կը լսէ, ալ անկէ ետքը կեղծաւորութիւնն ու ծածկութիւնը մէկդի ձգեց, եւ միտքը դրածը յայտնապէս դուրս հանեց: Գուցէ ալ իսկզբան միտքը չեղածը՝ գտած ընդունելութենէն ու պաշտպանութենէն՝ միտքն ինկաւ: Ինչպէս որ է նէ՛ ան ատենները հրատարակած գրուածներուն մէջ միտքը բոլորովին յայտնի ցուցուց: Աս գրուածքներէն մէկն էր Քրիստոնէական վեհաժողովը Նորմբերգի վրայ շինած գիրքը, որն որ Կարողոս կայսեր ու Գերմանացոց ազնուականներուն նուիրեց, եւ որուն մէջ, Լեւոնին ըսածին պէս, «Ամէն սահմանները՝ որոնք որ պէտք էր յարգել, խորտակեց անցաւ», 18: Գրքին սկիզբը Լուտերի այսպէս կը խօսէր. «Ղուերու ատենն անցաւ եւ խօսելու ժամանակն եկաւ...: Անոր համար եկեղեցւոյ նորոգութեան վրայ ինծի հարկաւոր երեւցած քանի մը բաները ժողովքի եւ աս գրքովս Գերմանացոց ազնուականներուն նուիրեցի. մտածելով որ գուցէ Աստուած աշխարհականներուն ձեռքովը իր եկեղեցւոյն օգնութեան հաս-

ցած ազնուականներէ ու ստրկով բռնուած զինուորներէ կազմուած էր, եւ աս բանակով Սիբինկէն մերձաւոր իշխաններուն ու ազնուականներուն երկիրները ուղածին պէս կրնար աւար առնել ու կողոպտել: Ռէֆել, Գէր. Ա. ԳԼ. Դ. 102: —

Աստի լրաց Գիս Եփ. Բ. Գրքի Բ. Գլխու 22. Երանթ:

16. Ա. Բլանքայ, Գիրք Բ. Հատ. Ա. 247. Երանթ. 178:

17. Ա. Եղբի, Հատ. Ա. Հատ Գ. Հատ. ԺԱ:

18. Մասն Գ. Հատ Ա. ԳԼ. Ա. 92:

նիչ կ'ուզէ, որովհետեւ եկեղեցականք՝ որոնց որ աս գործքը կը վստիչէր, ամենեւին փոյթ չեն ատնիր», 19: Աս խօսքով յայտնապէս կը ցուցնէր թէ իր վախճանն ան է որ աշխարհական իշխաններուն ձեռքովը քահանայութեան կարգը ջնջէ, որպէս զի ալ անկէ ետեւ ուղածին պէս կրօնքն ու եկեղեցին տալն ու վրայ ընէ: Իսկ բուն գրքին մէջ գլխաւորաբար աս երկու նիւթին վրայ բոլոր զօրութիւնը կը թափէ. մէկ մը կը ջանայ հաստատել որ նոր օրինաց մէջ առանձին քահանայութիւն կամ քահանայական վիճակ չկայ. հապա ամէն մկրտութիւն ընկուեցողները՝ թէ պր եզեր են թէ կին՝ նովին իսկ քահանայ կ'ըլլան ու մէջերին ամենեւին զանազանութիւն չկայ 20: Երկրորդ՝ Հռոմաց քահանայապետին համար յայտնապէս կը զրուցէ որ նեոն է. եւ աս բանը հաստատելու համար՝ առջի գաղտնէն մինչեւ իր ատենները բոլոր հերետիկոսներուն՝ Հռոմաց եկեղեցւոյն դէմ բրած զրպարտութիւններն ու թշնամանքները գրքին մէջ կը լեցնէ, խել մըն ալ իր կողմանէ վրան աւելցնելով:

1. Ատերին աս գիրքը անանկ նենգութեամբ ու խարդախութեամբ գրուած է, որ շատ բողոքող մատենագիրներ, որոնք որ մէջի վարդապետութիւնները իբրեւ ճշմարիտ կը պաշտպանեն, ի վերայ այս ամենայնի իր խաբէութիւնն ու նենգութիւնը կը պարսաւեն, եւ պատճառած չարիքները կը խոստովանին: Ահաւասիկ մէկուն խօսքերը: «Բայտնի է որ Լուտեր, թէպէտ եւ ամենայն ինչ միայն հաւատքին վրայ կը հիմնէր, սակայն եւ այնպէս աս գրքին մէջ եկեղեցւոյ համար բրած հիմնական պահանջմունքներուն վրայ գէշ բան մ'աւելցուց, որպէս զի կայսրը իր կողմը շահի ցուցնելով որ «Եթէ Լուտերական կողմը՝ «պաշտպանելու ըլլայ նէ՝ եկեղեցւոյ տէրութեան երկիրները եւ «Եւապոլսոյ վիճակը կրնայ իրեն սեպհականել», Գիանգամայն որպէս զի Գերմանիայի մէջ իշխաններն, ազնուականներն ու քաղաքները կարող ըլլայ իրեն որսալ, առջեւին իբրեւ խայծ աս գրաւ որ Եկեղեցւոյ հիմնական ունեցած ինչքերուն հարկւրին մէկը՝ եկեղեցիներուն պահպանութեան բաւական է, եւ թէ քահանայապետներուն՝ Գերմանիայէն առած մուտքերն արդեւ լքու եւ չաւալու է: Դարձեալ որպէս զի ստորին եկեղեցականներն ալ Նորոգութեան կողմը շահի, իրենց յոյս առաւ որ կրնան ամուսնանալ: Ազնուականաց՝ եկեղեցական իշխաններուն դէմ ունեցած ատելութեան սնունդ առաւ, եւ շահասիրութիւններն գրգռեց առջեւին գնելով որ կանոնիկոսներուն եկա-

19. Գործք Լուա. Գերմ. Հաա. Ս. 319:

20. Տեառնք 320. — 322. — Ս.

պղտեգութիւնը Լուտերի գրուածոց մէջ անթիւ անհամար տեղեր կը գտնուի:

մուտքը կրնան իրենց առնել: Համառօտ ընելու համար՝ Լուսե-
րին աս... գիրքը անանկ գրուածք մըն է, որուն մէջ շատ
աղէկ (°) ու շատ գէշ պատճառները... գարշելի խառնուած մը կը
շինեն. եւ վլխաւորաբար աս իրո-տնէն ծախս էն եկեղեցոյ առ-
տարտառ-լիւններն ու անարբու-լիւն մէջ էնուլ, որ ետեւէն պա-
տահեցան ան կողմերը՝ ուր որ բողոքողութիւնը յաղթեց: Ստոյգ
է որ աս ամէն երեւոյթներն ալ իրենց օգտակար հետեւութիւն-
ներն ունեցած են (°), ինչպէս որ ամէն տեղ նաեւ մեղքն ալ
Աստուծոյ փառացը կը ծառայէ. բայց ասոր համար հարկաւոր
չէ որ մարդ գէշ բանը՝ գէշ անուանելու վախնայ, 21: — Նոյն
բողոքող մատենագիրը աս խօսքերը գրելէն վերջը, Լուսերին
աս գրքին՝ նաեւ տէրութեան կարգերուն փոխուելուն ու Գեր-
մանիայի կայսերութեան քակուելուն պատճառ ըլլալուն վրայ
խօսելով՝ այսպէս կը զրուցէ: «Բողոքողին անկարելի բան է որ
Լուսեր կարող եղած ըլլայ միտքը դնել թէ իր աս գրքին մէջ
ուղածները օր մը կատարեալ պիտի գլուխ ելլեն. բայց աս ալ
անկարելի է որ կարող եղած ըլլայ բողոքողին միտ չդրած ըլլալ
թէ անկից ի հարկէ պէտք էր որ պետութեան շատոնցունէ ե-
կած իրաւանց վիճակը խառնաշփոթ ըլլայ ու կործանի,»: Եւ
թէպէտ, կ'ըսէ, աս բանով հաւատքին ստացած կենդանու-
թեան (°) վրայ նայելով՝ մարդս պետութեան կործանման վրայ
կրնայ քիչ մը միտարուիլ. «Բայց դժուարաւ կրնայ մէկը ինք իրեն
աս հարցումը չընել թէ արդեօք աս նպատակին ուրիշ մէկ
նուազ կործանիչ կերպով չէր կրնար հասնուիլ. եւ դարձեալ
(չիկրնար ինք իրեն չհարցընել) թէ Լուսեր՝ որ աս իր գրգռիչ
գրուածքովը մէկ կողմանէ եկեղեցւոյ առջեւը մեծ արդիւնք ստա-
ցած է (°), արդեօք մէկալ կողմանէ վրան սաստիկ պատասխա-
նատուութիւն մը առած չէ, 22:

Նոյն (1520) տարին Լուսեր եկեղեցւոյ խորհուրդներուն
վրայ ալ ուրիշ գիրք մը շինեց, որուն անունն էր Մարդ. Լուսերի,
Պարտապառ-լիւն Հաս Քաթիլոնիոն Գերու-լիւն եկեղեցոյ 23: Ստու-
գիւ, կ'ըսէ Ուլենպերկ 24, աս գիրքը պատրաստութիւն մըն էր
ան հերետիկոսական Բաբելոնին, զորն որ կանգնելու ատեն Լու-
սեր՝ Բաբելոնի աշտարակաշինութեան ժամանակ ծնած լեզու-
ներէն աւելի մոլորութիւններ դուրս հանեց: Բայց աւելի զար-
մանալին ան է որ մոլորութեան հոգւով գինովցած՝ ամէն բան
տակնուվրայ ընելու բաղձանքով՝ աս գրքին մէջ ինք իրեն գէմ
կը խօսի ու իր անձին գէմ կը կռուի: Գրքին սկիզբները երեք

21. Լուսն, Մասն Գ. Հոմ Ա.
ԳԼ. Ա. 94, 95:

22. Նոյնը, նոյն տեղը, 95, 96:

23. Գործք Լուս. լատ. Հոմ.
Բ. 66. Բ. — 93:

24. ԳԼ. Ե. Հոմ. Գ.

մայի եւ կը պահանջէ, անիրաւութեամբ հրամայուած, անիրաւութեամբ պահանջուած բաներ են. ամէն անգամ ասանկ օրէնք մը տուած ատեն՝ եկեղեցւոյ ազատութեան դէմ կը մեղանչէ», 26:

Աս ամէն բան գրած ու վարդապետած ատեն՝ Լուսեր գար. ձեռլ Միլդիցին յորդորելովը քահանայապետին նամակ մը գրեց 27. բայց աս նամակը՝ Միլդիցին բաղձացածէն շատ տարբեր գրուածք մըն էր: Անանկ թուղթ մը ոչ Արիոս, ոչ Նեստոր, ոչ Վիքլէֆ, ոչ Հուս եւ ոչ ուրիշ մարդ մը՝ բաց ի Լուսերէն կրնար գրելու յանդգնիլ, եւ նոյն նամակը՝ գրողին մշտնջենաւոր նախաւանք մը պիտ'որ բլլայ 28: Ասիկա անանկ նամակ մըն էր, որ «չէ թէ հաշտութիւն, հապա եղածէն աւելի

26. Գիրք Գ. Հատ. Ա. 296, 297: — Բռնիք աս խօսքերը գրելէն վերջը՝ կը գրուցէ որ Լուսեր տանից վրայ կ'աւելցընէր թէ «Թեպէտ եւ կը խոստովանիմ որ քրիստոնէպէք աս նզովեալ բռնաւորութիւնը կրելու պարտական են, ինչպէս որ աշխարհքին մէջ սրիշ ամէն հարստահարութիւնները կրելու պարտաւոր են. բայց ամաբիշապապերը պէտք չեն պարծիլ որ իրաւունք ունին վրանիս աստեկ բռնաւորութիւններ գնելու, եւ մինք պէտք է որ գիտնանք թէ մեզի անիրաւութիւն կ'ընեն», եւ ինք իր կողմանէ վրան կ'աւելցընէ. «Բայց աս յաւելուածով՝ իր (Լուսերին) վարդապետութեան անորոշ միտքը չըլափաւորուի, եւ լինի նոր իտիպանէ ան լարուար հետաքրքիրները՝ որոնք որ յարգլայն լարսօթիանն ապարզութիւնը ինքն անկէ հանել, եւ որոնք որ ետքը ինքն աւ հանեցին», 297:

27. Լուսերին աս նամակը կը գրելուն վրայ վեճկայ. Սեքենտորֆ, եւ իրմէ ետքը եկող բողոքող մասնապիւններէն շատերը կը հաստատեն ոչ թէպէտ Լուսերին Գործոց մէջ աս նամակին թուականը՝ 1520, Ապրիլի 6 գրուած է. բայց աս թուականը սխալ է, նամակը Սեպտեմբերի մէջ գրուած է. եւ աս բանն զբուցելուն պատճառն ան է որ կարենան Լուսերին աս նամակին մէջ գրած նախապական խօսքերը շատագոգիւ, ըսելով որ իր նզովութեան կոնգակն ընդունելէն վերջը գրելովը ռաստիկ այլայլութեան ու սրտի դաւանութեան մէջ էր: Թեպէտ եւ մեզի պիտ'ոյն կ'ըսուի որ ասիկա վրան խնդիր ընե-

լու բան մը չէ, ի վերայ այս ամենայնի պատշաճ սեպեցիք իմացընել, եւ լաւ կը համարէք Ռոսգոյին աս բանիտ վրայ գրած հաստեղ գնել: «Սեքենտորֆ կը ջանայ ցուցնել որ, կ'ըսէ նոյն մասնապիւնը, աս նամակը՝ թէպէտ եւ թուականը 1520ին Ապրիլի 6ին գրուած է, ի վերայ այս ամենայնի Սեպտեմբերի 6ին կամ աւելի եւս ուշ գրուած ըլլայ, եւ մեծ նարտարութիւն ի գործ կը գնէ աս կարծիքը հաստատուն ընելու համար: Բայց չէ թէ միայն աս նամակին ամէն տպուած օրինակները Ապրիլի 6ը կը հաստատեն, եւ Սեկյատանին ու Բալլաւիչինի միտքն փայտութիւնը ասիկա կը ցուցընէ, որոնք երկուքն ալ պիտ'պէս կը գնեն որ Լուսերի նամակը՝ քահանայապետին կոնգակնի Յունիսի 15ին հրատարակուելէն յառաջ գրուած էր, հապա նաեւ նոյն իսկ նամակը ներքին շատ նշաններ ունի, որոնք յայտնի կը ցուցնեն որ Հռոմի մէջ Լուսերին ու իր վարդապետութիւններուն վերջնական գտաապարտութիւնը չարչուած՝ աս նամակը գրուած էր: Անոր համար նամակին գերմաներէն թարգմանութեան ասիւր գրուած Սեպտեմբերի 6 թուականը շատ յայտնի սխալ մըն է, (a most evident error), որովհետեւ անիկա խնդրել, ինչպէս որ Լուսեր կ'աւելանէ, ան ասին արդէն երեք ամիս էր որ հրատարակուած էր. եւ հաւանական բան չէ որ Լուսեր իր նամակին մէջ ասոր վրայ ամենեւին յիշատակութիւն մը չընէր», ԳԼ. ԺԺ. Հատ. Գ. 16. Շառնթի:

28. Օտէն, Հատ. Ա. ԳԼ. ԺԳ. 160:

գառնութիւն պիտի պատրաստեր», ²⁹ . անանկ նամակ մը՝ որն որ «ուրիշ բան չէր կրնար ընել, բայց թէ կրակին վրայ եղ լեցրնել», ³⁰ : Անանկ թուղթ մըն էր ասիկա, որուն մէջ Լուտեր «Քահանայապետին՝ Տնազանդութիւն, յարգութիւն եւ նոյն իսկ տէր կերպարաներով, ամենասաստիկ հակառակութիւն, ամենազառն կատականք եւ շատ յայտնի արհամարհութիւն մը կը ցուցնէր . այնպէս որ Լուտերին՝ աս նամակին մէջ զրուցածէն աւելի արհամարհիչ ու նախատեսիան բան մը անկարելի է որ անոր (քահանայապետին) գէմ կալանայ ըսուիլ», ³¹ : Լուտերին ոգին աղէկ մը ցուցնելու համար՝ հարկ է որ աս ամպարիշտ թղթին քանի մը կտորները հոստեղս դնենք :

«Վճենասուրբ Հայր, Լեւոն : Երեք տարիէ վեր աս դարաւս հրէշներուն հետ ունեցած գործքս ու կոխւս զեա կը օտիպէ որ երբեմն երբեմն քեզի նայիմ ու զքեզ յիշեմ : ... Բայց յայտնապէս կը խոստովանիմ եւ խիղճս ալ կը վկայէ որ միշտ քու վրայդ՝ միայն ան յիշեցի ու ան խօսեցայ որն որ պատուաւոր ու աղէկ էր : Եւ թէ որ ուրիշ կերպով վարուած ըլլայի՝ ամենեւին ինքը զինքս չէի կրնար ջատագովել, անձամբ իմ հակառակորդներուս դատաստանը հաստատած կ'ըլլայի, եւ աս իմ յանգձնութիւնս ու ամպարշտութիւնս եւ կանչելէն աւելի բան մը չէի ուզեր : Զքեզ Գանիէլ ի Բաբելոն անուանեցի, եւ քու զարմանալի անմեղութիւնդ՝ զքեզ նախատող Սեղբեսարոսին գէմ ինչպիսի հոգաբարձութեամբ պաշտպանած ըլլալս՝ իմ գիրքս կարգացողները կրնան աղէկ տեսնել : ... Բայց ան ալ ստղծ է որ քու Գահգ... ազատ ու համարձակ նախատեցի : Սակայն ոչ գուն եւ ոչ ալ երկրի վրայ ուրիշ մէկը կրնաք ուրանալ թէ Բաբելոնէն ու Սոդոմէն աւելի ապականած է : Եւ ինծի անանկ կ'երեւայ որ անոր աղէկնալուն հնարք ու դեղ փնտուելը փուճ է : ... Դուն ալ գիտես որ ինչպէս շատ տարիներէ վեր Հռոմ քաղքէն՝ միայն մարմնոյ եւ հոգւոյ եւ ընչից տպականութիւն, եւ ամէն չարիքներու չարաչար օրինակներ ելլելով՝ բոլոր աշխարհքիս երեսը կ'ողողեն : Աս ամէն բաները լոյսէն աւելի յայտնի են, եւ ամէն մարդ կը տեսնէ թէ Հռոմայ եկեղեցին՝ որ երբեմն ամենասուրբ էր, հիմա ամէն աւազակներու սյրերէն գէշ աւազակաց պիւր, ամսթալի անառակութեան

²⁹ . Մէնցլ, Հոս . Ա . ԳԼ . Բ . 76 :

³⁰ . Լեւոն, Մոսն Գ . Հած Ա . ԳԼ . Ա . 98 :

³¹ . Under the pretext of obedience, respect, and even affection for the pontiff, he has conveyed the most determined

opposition, the most bitter satire, and the most market contempt; insomuch, that it is scarcely possible to conceive a composition more replete with insult and offence, than that which Luther . . . Ռոմայ, ԳԼ . ԺԲ . Հոգ . Գ . 10, 11 :

տուն, մեզաց, մահուան ու դժոխաց թագաւորութիւն եղած է. այնպէս որ չիկրնար մտածուիլ որ եթէ Նեոք գալու ըլլար նէ՝ ասկից աւելի չարութիւն մը կարող ըլլար վրան աւելցնել»:

«... Ես է պատճառը՝ որուն համար ինծի միշտ ցաւ եղած է որ դուն, ամենաբարի Լեւոն, որ ուրիշ լաւագոյն ատեն քահանայապետ ըլլալու արժանի ես, ասանկ ժամանակ մը քահանայապետ եղած ես: Հռոմայ աթոռը քեզի ու քու նմաններու արժանի չէ. հապա արժանի է որ սատանան հիմա հոն քահանայապետ ըլլայ, որն որ տրդէն քեզմէ աւելի ան Բաբելոնին մէջ կը թագաւորէ: ... Սաղոգ չէ՞ մի որ երկնից ասկը Հռոմայ աղբոսներէն աւելի ապականեալ, աւելի անպիտան, աւելի ատեղի բան մը չկայ, մինչեւ իր ամպարչաութիւնը ջաճկրնելուն ամպարչաութենէն առանց համեմատութեան աւելի է: Սաղոգ է որ Հռոմ երբեմն երկնից դուռ էր. բայց հիմա դժոխքին բերանն եղած է, եւ այնպէս բացուած է, որ Աստուծոյ բարկութեանը համար՝ ամենեւին մէկը չիկրնար գոցել»:

«Ղուար աս ու ասոր նման նախատական խօսքեր խօսելէն ետեւ, կ'ըսէ Ռոսդոյ, որոնք որ միշտ քահանայապետին անձին վրայ շատ անարգական գովութիւններով խառն են, իր վարմունքին վրայ համառօտիւ խօսելու կ'անցնի, եւ Հռոմայ գահին՝ զինքը լռեցնելու համար ըրած փորձերը կը պատմէ: Էբը՝ սատանայի ծառայ ու Յիսուսի Քրիստոսի հակառակորդ կ'անուանէ, եւ Նայեաանոս կարգինային վարմունքին վրայ անանկ դառնութեամբ մը կը խօսի, որն որ իր առջի յարգութեան խօսքերուն հետ ամենեւին չեն միաբանիր», 32: Բայց բոլոր նամակին մէջ գրած հենգնական խօսքերը պսակելու համար, այսպէս կը լմնցնէ: «Վերջապէս քու Սրբութեանդ առջեւը ձեռնունայն չեղելու համար՝ հետո աս պզտիկ գիրքը կը բերեմ, որն որ քու անուանդ նուիրուած է, իբրեւ խաղաղութեան եւ բարի յուսոյ նշան եւ սկիզբ, որմէ կրնաս իմանալ թէ ես ինչպիսի զբաղմունքներու կ'ուզէի ու կրնայի աւելի օգտակար կերպով ետեւէ ինչալ, թէ որ քու անպարիշտ շողորթներդ թող տուած ըլլային, կամ թող տային: Աս գիրքը՝ թէ որ չափին նայելու ըլլաս՝ պզտիկ բան մըն է. բայց եթէ իմաստը հասկնալու ըլլաս՝ կարծեմ որ բոլոր քրիստոնէական կենաց բովանդակութիւնը մէջը կը գտնուի: Ես աղքատ եմ եւ քեզի նուիրելու ուրիշ բան մը չունիմ. դուն ալ ուրիշ բանի կարօտութիւն չունիս բայց եթէ հոգեւոր պարգեւով մեծնալու: Ասով ինքը զինքս ալ քու Հայրութեանդ ու Սրբութեանդ կը յանձնեմ. Տէր Յիսուս զքեզ յաւիտեան պահպանէ ամէն», 33:

32. ԳԼ. ԺԲ. ՀԱՊ. Դ. 14:

33. Նամակին բնագիրը ԴԻ է

Լուսերին՝ առ իր անամբ թղթին հետ քահանայապետին խաւրած, եւ իբրեւ խաղաղութեան նշան եւ սկիզբ անոր նուիրած գիրքը՝ Վասն Իրապետական ապագայութեան ըստած գիրքն է. «Այն որ, կ'ընէ Ռոսիայ, Հռոմայ եկեղեցւոյն պաշտպանները՝ իբրեւ իր (Լուսերին) հպարտութեան եւ անհնազանդութեան նոր մէկ ցոյցը կը նկատեն», 34: Եւ իրաւունք ալ ունին այնպէս կարծելու, ինչու որ Լուսեր առ գրքին մէջ՝ կարծես թէ ջանացած է իբրեւնել նոյն ատենը վարդապետած մոլորութիւնները մէկիկ մէկիկ եւ աւելի բացայայտ ու աւելի յանդուգն կերպով կրկնելու: Արդ՝ թէպէտ եւ ենթադրենք որ առ մոլորութիւնները բոլոր ճշմարտութիւնները ըլլան, ի վերայ այսր ամենայնի որովհետեւ Հռոմայ եկեղեցիէն ըստ մասին արդէն դատաւարատուած բաներ էին, եւ ըստ մասին նոյն եկեղեցւոյն վարդապետութեանց հակառակ էին, առ բանս գիտնալով՝ նոյն գիրքը իբրեւ խաղաղութեան ու սիրոյ նշան Կահանայապետին նուիրել՝ եթէ որ ուրիշ բան չէ նէ, գոնէ յանդգնութիւն, անամբութիւն ու դառն կատականք է:

Գործն Լուս. Լուս. Լուս. Բ. 1—3: — Ռոսիայ՝ Լուսերին առ նամակը մէջ բերելու ատեն՝ տեղ տեղ զանազան խորհրդածութիւններով (սրտնցմէ մէկ երկուքը բերինք) գրողին անամբութիւնը յանգիմանելէն ետեւ՝ զանկաւ եւ իր կողմնակիցները այսպէս կը խոստաւտակէ: «Ան բողոքող հեղինակները, կ'ըսէ, որոնք որ հերձուածին կամ բաժանման յանցանքը բարոյական քահանայապետին ու անոր վարդապետութեամբ վարուելուն վրայ կը ձգեն, (ինչպէս Մոսկովի, Ռոսիայի, եւ այլն) Լուսերին առ գրողին նամակը (this provoking letter of Luther) բարոյական լուսութեան ասի կը ծածկեն, թէպէտ եւ իր Գործոցը մեծամեծ հաւաքմանց մէջ բոլոր աւրազ կը գտնուի: Ուրիշները (ինչպէս Սելյաան ու Սկրեստորֆ) որոնք առ նամակը կը բերեն, այնպէս կը կարծեն որ Լուսերին՝ առ քահանայապետ ըստ մեծաբանաց ու սիրոյ խօսքերը՝ Նիմֆար ու սրտանց ըստած բաներ են. եւ պէտք էր որ

քահանայապետը տեղեւ խաղաղութիւն կամ հաշտութիւն խնդրելու տեղ դնէր: Բայց մարդս պէտք է որ նախապաշարմունքներով ըմբռնուած ըլլայ կամ շատ կարճ խելք ունենայ, որպէս զի չտեսնէ որ բոլորը դառն կատակ է. (But it requires a great share either of prejudice or of dullness, not to perceive that the whole is a bitter satire.) որն որ անով մոռնաւ, աւելի սառտիկ կ'ըլլայ, որ Լուսեր այնպէս կը ձեւացընէ թէ քահանայապետին ժամանակաւոր ու մշտնջենաւոր երջանկութեան վրայ հոգ ունի»: ԳԼ. ԺԲ. Լուս. Գ. 16. Ծանօթ:

34. ԳԼ. ԺԲ. Լուս. Գ. 17: — «Թէ որ Լուսեր առ գիրքը խաւրածով՝ պապին վրայ ծիծաղելու գիտում չունենար նէ ալ, կ'ընէ Բլանք, ի վերայ այսր ամենայնի պէտք է խոստովանել որ շատ դժուար էր որ Հռոմ մէջ կարծէին թէ ուրիշ վարձան մ'ունենէր»: Գրք. Գ. Լուս. Ե. 331:

Քուտերի մկտրութիւնները կը դատաւարտուին :

Քահանայապետին խնդրով: Լուսերին՝ խնդրովն դէ՛ տրածները: Լուսեր խնդրովն ուրիշ իրերու հետ ժողովը հրապարակաւ խօսի: Աստուծոյ խնդրովն արդարացիօրէն համար տրածները: Լուսերին աշակերտներուն ըսած անպիտանութիւնները: Լուսեր յանձնակ ինչ ինչով:

1520

Լուսեր քահանայապետը պաշտօն երկացն առնն համարներէն ու Լուսերին խելքը գրուելը բերելու համար ամէն քաղցրութեան միջոցները բանեցընելէն վերջը, տեսնելով որ ամենեւին բան մը օգուտ չ'ընէր, մանաւանդ թէ անոր յանդգնութիւնն ու անամոթութիւնը օրէ օր կը սաստկանայ, եւ չարիքներն երթալով աւելի կը մեծնան, չկրցաւ ալ անկէ ետեւ բարոյ եկեղեցւոյ ըրած արտունայն ականջ գոցել ու յամառ քահանային դատաւարտութեան վճիռն ուշացընել: Հարկ էր որ խօսէր, կ'ըսէ Օտէն, եւ ամենուն ցուցընէր ան Գրիստոսի խոտացած լոյսը՝ որուն ետեւէն երթալու էին, որպէս զի չըլլայ որ աւելի շատերը տգիտութեամբ մոլորութեան աշակերտին: Ռոստոյին ըսածին պէս՝ Լուսերի «յանցանաց չափը լեցուած էր, եւ շատոնց արդէն քահանայապետը կը յորդորէին որ եղած անկարգութիւնները հատու եւ որոշ կերպով մը զսպէ»¹: Արդ՝ երկայն առնն աստուածաբաններու եւ կարգինայներու հետ խորհուրդ ընելէն ետեւ՝ քահանայապետը Յունիսի 15ին կոնգակ մը հանեց, «որուն մէջ, ինչպէս Մենջը կը գրէ, աւելի հայրական արամութիւն քան թէ պատժիչ խոտութիւն մը կը տեսնուի, եւ որն որ ընդհանրապէս չափաւորութեամբ գրուած է»²: Աս կոնգակին մէջ Լուսերի զանազան գրուածներէն հա-

1. Հատ. Ա. ԳԼ. ԺԵ. 168:

2. ԳԼ. ԺԹ. Հատ. Գ. 17: — «Մեկտան պիտէս կը կարծէ որ, կ'ըսէ Օտէն, քահանայապետը պէտք էր գեւ համբերել ու սպասել»¹: Եւ վրան առ խորհրդածութիւնը կ'ընէ. «Ի՛նչ. պէտք էր սպասել, որպէս որ սպասամք արեւոյ մը ուղղափառութեան նախնի շէնքը ետեւէ ետեւ բաւարովին կործանէր, եւ ինք՝ որ Աստուծոյ պահպան գրուած էր, առանց ազգաբարոյութիւն մ'ընելու կամ ստեղծութիւն մը ցուցընելու, պէտք էր անշարժ կենալ ու տեսնել որ նոյն շէնքին քարերը մէկիկ մէկիկ ինքնա: Երբ

որ Գարլզատ ելաւ նորագութեան վրայ յարմարեցաւ նէ, Լուսեր՝ միգրանայիկի առաքեալը, վարդապետի մէջ երեք ամիսով տարի չափանց, հոգաւ շուտ մը անապարեց վրան հասաւ: Հատ. Ա. ԳԼ. ԺԵ. 167, 168: Գարլզատին վրայ տես Բ. Գրքին Ա. Գլխոյն մէջ:

3. Հատ. Ա. ԳԼ. Բ. 71: — «Նոյնը գրեթէ նոյն բառերով կը զրուցէ Լուսն ալ. «Կոնգակը, կ'ըսէ, հայրական արամութեամբ վերջով արտի մը քաղցր խօսքերով գրուած է»¹: Մասն Գ. Հոգի Ա. ԳԼ. Ա. 17: Գարլզալ Բլանք ալ նոյնը կը խոստովանի. Կոնգակին մէջ, կ'ըսէ, կա-

նուած 41 նախադասութիւններ՝ իբրեւ մեջբերական, գտնուած զեցուցիչ եւ հերետիկոսական կը գառապարտէ, եւ նոյն նախադասութիւնները վարդապետողներուն վրայ նշովք կը կտրգայ: Իսկ Լուսերին վրայ գեռ գծութիւն բանեցընելով՝ յանուանէ կամ որոշակի չինդովեր, որ է ըսել՝ քրիստոնէից հազարգակցութենէն բոլորովին չեւաժներ, հապա մտածելու համար 60 օր ժամանակ կու տայ, որպէս զի խելքը գլուխը բերէ, մալրութիւնները ճանչնայ եւ ետ կանչէ, եւ աս բանիս համար ապահովութեան թղթով չլռով երթայ. բայց աս թեութեամբ որ անտիշապէս վարդապետելէն, քարոզ տալէն եւ գիրք հրատարակելէն ետ կենայ, եւ իր գրուածներն պարէ կամ ձեռք տայ որ պրտուին: Սակայն միանգամայն կ'որոշէ որ եթէ յամառած մնալու ըլլայ նէ, 60 օրուան ժամանակն անցնելուն պէս՝ նոյն իսկ կոնգակին զօրութեամբք իբրեւ հերետիկոս ու նշովաւած պէտք է որ սեպուի: — Քահանայապետը աս կանգակը երկու գետպանի (Ալեանայոյ ու Գարաշէրի) ձեռքով Պոգունտիպի աղքեպիսկոպոսին խաւրեց, որպէս զի Գերմանիայի մէջ տարածէ ու մէջը հրամայուածները կատարել տայ: Ասոնց հետ մէկտեղ Գերմանիա եկաւ Յովհ. Է. ք ալ, որն որ տարւոյն սկիզբը չլռով գացած էր:

Այնպէս Գերմանիա չհասած՝ Լուսեր իմացաւ որ չլռով իր վարդապետութեանց վրայ քննութիւն կ'ըլլայ, եւ քահանայապետը իրեն գէմ վճիռ պիտի տայ: Եւ որովհետեւ նոյն տառնները Առն Բաբելոնիան գերմանիան տեսնող գիրքը հրատարակելու վրայ էր, նոյն գրքին վերջը աս խօսքը աւելցուց: «Այնչա լուր մը կը հասնի, որ քննի գէմ նորէն կոնգակ մը ու պապական նշովքներ կը պատրաստուին եղեր, որպէս զի ետ կանչելու ստիպուիմ կամ հերետիկոս հրատարակուիմ: Աս բաները ստոյգ են նէ, կ'ուզեմ որ աս գիրքս իմ վերջէն ետ կանչելուս առաջին մասն ըլլայ, որպէս զի չըլլայ որ իրենց բռնակալութիւններուն պարապի երթալուն վրայ արտնջն. իսկ երկրորդ մասը մօտերը գալոս կու տամ, որն որ Քրիստոսի օգնականութեամբ անանկ բան մը պիտ'որ ըլլայ, որ չլռուի Գահը մինչեւ հիմա ոչ տեսած եւ ոչ յսած ունի, որով միանգամայն իմ հնազանդութիւնս շատ ազէկ պիտի ցուցուի. յանուն Յեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, ամէն», Ե:

Իսկ երբ որ բռն գառապարտութեան կոնգակն ալ հա-

բեք եղածին չափ քաղցրութիւն եւ զոռչութիւն գործածուած էր, Լուսերը աւելի չգրգռելու համար: Գիրք Գ. Հոգ. Ա. 273:

4. Բռն կոնգակը Գիւ ի Ռայ-

նալ, Յարիք. Հոգ. Ի. 303—306. Իսկ գերմաներէն թարգմանութիւնը է Գործ. Լոգ. Գիրք. Հոգ. Ա. 349. Բ. — 355. Բ:

5. Գործք Լուս. Լատ. Հոգ. Բ. 93:

սաւ, եւ յսեց որ Գերմանիայի քանի մը համալսարանները ուրախութեամբ ընդունեն որ մէջը հրամայուածները կատարեն, ալ անկէ ետեւ ինքը Լուտեր եւ իր մտերիմները չափը բռնորովին կորսնցուցին: Լուտեր նախ անանկ ձեւացուց որ նոյն կոնգակին վաւերականութեան կամ բուն քահանայապետէն գրուած ըլլալուն վրայ կը տարակուսի. ետքը՝ երբ որ տեսաւ որ ալ աս հնարքը չիկրնար բանիլ, Նոյեմբերի 17ին, քահանայապետէն՝ առ ընդհանուր ժողովքը բողոքեց⁶: Ասկից զատ՝ կոնգակին դէմ պրոտէստէն գրուածք մը դուրս հանեց⁷, որուն մէջ պայտէս կը խօսի: «Բարեպաշտ ընթերցող. ականջս լուր մը հասաւ որ ինծի դէմ կոնդակ մ'եղած է: Աս կոնդակը իմ ձեռքս համեմէն յառաջ՝ գրեթէ բոլոր աշխարհք տարածուեցաւ, ուր որ մինեկ ինծի դէմ ըլլալուն համար՝ ամենէն յառաջ ինծի գալու էր: Գուցէ գիշերուան ու մթութեան աս դուտորը՝ իմ երեսիս լոյսէն վախցաւ: Բայց վերջապէս նոյն չղջիկը՝ իմ բարեկամներու օգնականութեամբը՝ իր բոլոր գեղեցկութեամբը տեսայ: Ստուգիւ գեռ կը տարակուսիմ որ արդեօք պապականները զիս կատակել կ'ուզեն... չէ նէ Հռոմայեցիք աս աստիճանի յիմարութեան հասած են:... Ի վերայ այս ամենայնի չեմ հաւատար որ Լեւոն Ժ. Հռոմայ եպիսկոպոսը իրեն հմուտ կարողինալներովը աս յիմարական գրուածքին հեղինակն ըլլայ. եւ այսպէս կարծելուս պատճառն ան չէ որ Հռոմայեցեաց պատիւը պահեմ, հապա տն է որ չըլլայ թէ մեծ հպարտութեամբ ուռիմ, եւ ինքը զինքս արժանի սեպեմ Աստուծոյ ճշմարտութեանը համար ասանկ գեղեցիկ ու փառաւոր (նախատինք) կրելու: Բայց թէ որ ստուգիւ Հռոմայ եպիսկոպոսը հետս պաշտօնի յիմարութեամբ կը վարուի, Աստուծոյ առջեւ ով Լուտերէն աւելի երջանիկ է, որն որ ասանկ յայտնի ճշմարտութեան համար այնպիսի բարձր տեղէ կը դատապարտուի: Եւ ինծի անկից աւելի ի՞նչ բաղձալի բան կրնայ գտնուիլ, որ ան ամենատգէտ, ամենամարիշա, ամենակատաղի Նեոէն երբեք արձակում չընդունիմ, երբեք հետը չհաշտուիմ, երբեք հետը հաղորդութիւն չունենամ:... Աս կոնգակը գրողն ով որ կ'ուզէ նէ ըլլայ, ես զինքը Նեո կը համարիմ:... Եւ որպէս զի իզմէ ուզած բաներէն ամենեւին մէկը չընդունի, նախ՝ Աստուծոյ ու Յեռուն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, եւ իր սուրբ հրեշտակներուն ու բոլոր աշխարհքիս առջեւ կը յայտնեմ որ բոլոր սրտանց աս դատապարտութեան կոնգակին հետ ամենեւին չեմ միաբաւ:

6. Մենցլ, Հռոմ. Ա. Գլ. Բ. 80:

7. Սեքենտորֆին (Գիրք Ա. Հոմ. ՀԱ. 117.) ըստին Նոյեմբ. Լուտեր աս գրուածքը նոյն (1520) տա-

րին Գեկտեմբերի 1ին հրատարակեց: Նոյն օրը դուրս հանեց նաեւ կոնգակին մէջ դատապարտուած 41 յօդուածներուն պաշտպանութիւնը:

նիր, մանաւանդ թէ կ'անիծեմ ու կ'ատեմ, իբրեւ Քրիստոսի Որդւոյն Աստուծոյ եւ Յեառն մերոյ դէմ գրուած հայհոյութիւն. ամէն: Երկրորդ՝ նոյն կոնդակին մէջ դատապարտուած ամէն յօդուածները հոգւոյս բոլոր վստահութեամբ կը խոստովանիմ ու կը դաւանիմ. եւ յաւիտենական անիծից պատիժ սպառնելով՝ ամէն քրիստոնէից կը յայտնեմ որ նոյնները պէտք է խոստովանիլ, եւ կոնդակին հաւանութիւն առնողները՝ Նեոսեպելու է: . . . Աս ըլլայ իմ եա կանչելս . . . 8:

«Ի՛րազեմ քեզի, ո՛վ ամենատգէտ Նեոն, այնչափ սաստիկ տգիտութեան եւ անհնարին յանդգնութեան հասար, որ կը կարծես թէ բոլոր աշխարհք ապշովեան մէջ ինկած է, եւ պիտի կարծէ որ քու ցուրտ խօսքերովդ՝ Ս. Գրոց զօրաւոր խօսքերուն կը յաղթես: Այսպէս դատապարտելու կերպը Գոլնիայի ու Լովանիայի վարդապետներէն սորվեցար: Թէ որ մուրդուածները եկեղեցական կերպով դատապարտելն աս է, որ Ասիկա հաճելի չէ, կ'ուրանամ, չեմ ուզեր՝ ըսուի, ան ատեն ո՞ր խենթը, ո՞ր էջը, ո՞ր խլուրդը, ո՞ր կոճղը չեկրնար դատապարտել: Լիբբ երեսդ չ'ամբշնար՝ որ այսպէս հրապարակաւ եկեղեցւոյ մէջ ցուրտ ու տկար խօսքերուդ մտովը՝ երկնաւոր խօսից կայծակներուն դէմ դնելու կը յանդգնիս: . . . Ստկայն ասոր պատճառն ուրիշ բան չէ . . . բայց եթէ սաստիկ տգիտութիւն, որով մէկ կողմանէ իմ ըսածներուս ճշմարիտ ըլլալը տեսնելով, եւ մէկալ կողմանէ ո՛չ թող ալ ուզելով եւ ո՛չ հերքել կրնալով՝ փուճ թղթի վախով մը զիս սարսափեցընել կ'ուզեն: Բայց Լուտեր պատերազմի վարժած ըլլալով՝ կոնդակներէ ամենեւին չի վախնար՝ 10:

«Հասարակօրէն կ'ըսուի որ էջը անոր համար անպիտան կ'երգէ, որովհետեւ շատ բարձր կը սկսի երգելու. նոյնպէս աս կոնդակն ալ լաւագոյն կ'երգէր, թէ որ իսկզբան հայհոյիչ լեզուն մինչեւ երկինք չվերցընէր: . . . 2Էք վախնար, ո՛վ կրնքեալ Նեոնք, որ քարերն ու փայտերը աս ձեր զարհուրելի եւ պլանդակ ամպարշտութիւններն ու հայհոյութիւնները լսելով՝ արեան քրտինք թափեն: Իսկ դուն ո՞ւր ես, ամենաբարի Վարդոս կայսր. ուր էք, քրիստոնեայ թագաւորներ ու իշխաններ: Մկրտութեամբ ինքը զնքնիդ Քրիստոսի առած էք, ու Նեոնն աս դժոխական ձայնին կրնա՞ք համբերել: Ո՛ւր էք, Եպիսկոպոսք, ո՞ւր էք, վարդապետք, ո՞ւր էք դուք ամէնքդ՝ որ

8. Գործք Լուտ. Լատ. Հատ. Բ. 93. Բ. 94:

9. Լուտերին բուն գործածած բառերն ասոնք են. Non pudeat frons tua meretrica? որն որ ըստ

ամենայնի ճիշդ թարգմանելու կ'աւելնանք:

10. Գործք Լուտ. Լատ. Հատ. Բ. 94:

ըֆրիստոս կը խոստովանէր. աս պապական զարհուրեցէ հրէշները լսելով՝ Բնչպէս կրնաք լուռ կենալ: 11 . . .

“Եւսն, Լեւոն Ժ. եւ դուք, Հռոմայ կարգինալք եւ ամէն Հռոմ եղողներ, համարձակութեամբ երեսնիւ կը զրուցեմ, թէ որ աս կոնդակը ձեր անուամբն ու ձեր գիտութեամբն ելած է, եւ կը խոստովանէր որ ձերն է, ես ալ մկրտութեան ատեն Աստուծոյ ողորմութեամբը ինծի տրուած իշխանութիւնը՝ որով Աստուծոյ որդի եւ Քրիստոսի ժառանգակից եղած եմ, կը գործածեմ: Հաստատուն վէսին վրայ հիմնուած ըլլալով՝ որ ոչ գօփոքին գունբէն, ոչ երկինքէն եւ ոչ երկրէն կը վախնայ, կը խօսիմ, կը խրատեմ եւ կը յորդորեմ զձեզ ի Տէր, որ գառնաք, աս սատանայական հայհոյութիւններնուդ, յանդդոնութիւններնուդ ու ամպարշտութիւններնուդ չափ դնէք, եւ շուտով: Եւ թէ որ աս բան չէք ընել նե՛ գիտցած ըլլաք որ ես բոլոր քրիստոսապաշտներուն հետ մեկտեղ, ձեր գահը՝ որն որ սատանայէն բռնուած ու ճնշուած է, նեւին դատապարտեալ գահին տեղ կը դնեմ, որուն չէ թէ միայն չենք հնազանդիր կամ հպատակ եւ միաբան ըլլալ չենք ուզեր, հպա կ'ատենք եւ կը գարշինք ալ, Քրիստոսի գլխաւոր ու մեծ թշնամուցն տեղ գնելով. եւ պատրաստ ենք աս մեր վճռոյն համար ձեր անմահական նզովքները չէ թէ միայն ուրախութեամբ տանելու, հպա նաեւ աղաչելու որ երգեք զմեզ անկից չարձակէք: . . . Եւ թէ որ Քրիստոսի Հոգին ու մեր հաւատքին սաստկութիւնը զորութիւն մ'ունի նե՛ աս գրուածքով, թէ որ ձեր կատաղութեան մէջ յառաջ ելթալու ըլլաք, զձեզ կը դատապարտենք, եւ ան կոնդակովնիդ ու բոլոր վճիռներովնիդ մեկտեղ կը մտանենք սատանայի, ի կորուստ մարմնոյ, որպէս զի հոգինիդ Աստուծոյ օրը մեզի հետ ազատի, յանուն Յիսուսի Քրիստոսի Տեսուն մերոյ, որն որ դուք կը հալածէք. ամէն, 12:

Եւսներ աս ամպարշտական մանաւանդ թէ յիմարական գրուածքը հրատարակելէն քանի մը օր վերջը՝ իրեն գրուածներուն ասդին անդին պրելուն վիճի առնելու համար, յառաջագոյն առ Ափալսգին գրածը¹³ ուզեց իրօք կատարել: Դեկտեմբերի 10ին առտուանց Վիդգենպերկի հրապարակներուն մէջ թղթեր կ'պցընել տուաւ, որոնցմով կ'իմացընէր որ նոյն օրը ժամը 9ին կանոնական իրաւանց գրքերը պիտի պրին ու միսիր դառնան, եւ բոլոր քաղաքացիներն ու մանաւանդ համալսարանին ուսանողները կը հրաւիրէր որ զան հանդիսութեան

11. Գորէք Լուս. լուս. Հաս. Բ. 95. Բ.

12. Նոյն տեղը, 96:
13. Տէս էջ 46:

ներկայ գամուին : Որոշուած ատենը սատարիկ բազմութիւն լուստերին ըսած տեղն եկան ժողովուեցան : Հմետեղը համապարտանին վարդապետներէն մէկը՝ դիզուած փայտերուն լուստերին տկարութեամբը կրակ տուաւ . ինքն ալ տոնի զգեստները հագած ու ձեռքը քահանայապետին կոնդակը բռնած՝ յառաջ եկաւ , ու կոնդակը վեր վերցընելով եւ ամենուն ցուցընելով՝ վառուած խարուկին մէջ նետեց եւ ըսաւ . «Որովհետեւ դուն Աստուծոյ Սուրբը խռովցիր , զքեզ ալ մշտնջենաւոր կրակը խռովէ ու այրէ» : Աս որ եղաւ , հոնտեղը մօտ ըլլողները՝ լուստերին հրամանովը հոն ժողովուած կանոնական իրաւանց գրքերը , քահանայապետաց վճիռներուն հաւաքմունքները , եւ իրեն գէմ գրուած բոլոր գրքերը կրակին մէջ ձգեցին ու այրեցին : Բազմութեան մէջէն ոմանք պարտ գրքերուն կտորները կրակէն հանելով՝ օդին մէջ կը նետէին ու բարձր ձայնով կը կանչէին . կեցցէ՛ լուստեր , կորիցե՛ն պապականք 14 :

Ղլոյն օրը լուստեր ժողովուած բազմութեան իմացուց որ երկրորդ օրը եկեղեցւոյ մէջ աս բանիս վրայ իրենց ճառ մը պիտի խօսի : Որոշուած ժամանակը եկեղեցւոյն մէջ սատարիկ բազմութիւն եկաւ ժողովուեցաւ . ինքն ալ բեմն ելլելով՝ ըսաւ . «Երեկ պապերուն սատանայական գրքերն այրեցինք . բայց անիկա տղա

14. Համառօտ պատմութիւն թէ ինչպէս նեւին վճռաց գրքերը Մ. Լուստերին ձեռքովն այրեցան . Դարձը Լուստ . գերմ . Հատ . Ա . 399 : Բլանք Գ . Հատ . Ա . 351 : Կուստաւ Գրիգոր , ԳԼ . Է . 134 : Մենջը , Հատ . Ա . ԳԼ . Բ . 81 : Ռոստոմ ԳԼ . ԺԲ . Հատ . Գ . 22 , 23 : Օտէն , Հատ . Ա . ԳԼ . ԺԲ . 179 : — Լուստերին աս տեղէն գործքին վրայ — որուն համար Մտօնեօրոս (ճար . Բ . 19 . Բ .) հաւանականաբար բուն լուստերին գրածէն (ո՞րտա Գլխոյ 17 . Ծանօթ .) առնելով՝ կ'ըսէ որ «Աստուծոյ հոգւոյն իր վրան իջնալովը» գործեց , — նոր մասնաւոր մը աս խորհրդածութիւնը կ'ընէ : Բազմադեպէն սմանք՝ ինչպէս որ սովորութիւն ունին միշտ Լուստերին տէն գործքերն արգարտացնելու նպատէս աս ամպարէտ գործքն ալ ջատառովէ կ'ուզեն . մանաւանդ թէ զիցաղանկան գործքի մը պէս կը գովեն ու մինչեւ երկինք կը բարձրացնեն : Բայց իրենցմէ մէկն ալ մինչեւ հիմա չիբցաւ ցուցնել թէ Լուստեր ինչ իրաւամբ աս գործքը կրնար գործել : Դարձեալ ամենեւին մէկը չիկրնար ցուցնել թէ երբ որ

մէկը իր մեծերուն գէմ ելլէ , եւ անոնք իրեն հետ ուղածին պէս չվարուին նէ՛ ինք իրաւունքը կ'ունենայ ինքը զինքը անոնց հնազանդութեանն ազատ կացուցանելու , եւ անոնց հրամաններն ու ընդհանուր օրէնքները հրապարտուաւ ապի ապի առնելու եւ այրելու : Արդեօք Բրիտանա եւ առաքելաբնէրը այդպէս վարուեցան , կամ թէ Ս . Գրոց մէջ տասնիկ հրաման մը տուին : Լուստեր ինքը զինքն արգար եւ անմեղ կը տեղեր նէ՛ իր իրաւունքը ուրիշ կերպով մը չէր կրնար արդեօք հաստատել : Թէ որ հիմակուան ատենս աստիկ յանգղանութեան գործք մը պատահելու ըլլար նէ՛ ընտրեց յատազովող մարդ կը գտնուէր , թէպէտ եւ արգար բան մը պաշտպանելու համար ըբած ըլլար , եւ ոչ թէ Լուստերին պէս պարզապէս զրեմ առնելու համար : Լուստերին ամենէն աստիկ պաշտպանին կը հարցընեմ , յանձն կ'առնէ՞ արդեօք տնոր օրինակին հետեւի : Կարծեմ թէ չէ . եւ աս բանիս վրայ նախապաշարմանն ազատ մտածողն ու կարգաւորութեան եւ խաղաղութեան ո՞ր ունեցողը , թէ որ բերնով ալ չէ

խաղաղիկ էր, հիմա անկից աւելի մեծ ու հարկաւոր գործք մը կայ ընելու, այս ինքննոյն ինքն պապն այրել,, : Սակայն տեսնելով որ առ խօսքը շատ սաստիկ է, վրան շուտ մը աւելցուց . “Կ’ուզեմ ըսել՝ Հռոմայ գահը: Թէ որ բոլոր սրտանց պապին հայհոյական իշխանութեան գէմ չէք խօսիր նէ՝ չէք կրնար երանութեան հասնիլ: ... Անոր համար ամէն քրիստոնեայ, թէ որ հոգւոյն փրկութիւնը կ’ուզէ. նէ՝ պէտք է զգուշանալ որ զՔրիստոս չուրանայ, որն որ ստուգիւ կը պատահի թէ որ պապականներուն հետ հաղորդակցութիւն ունենայ նէ,, 15:

Ի՛նչ մը վերջը Լուտեր գրուածք մ’ալ դուրս հանելով՝ քահանայապետին կոնդակը եւ ուրիշ գրուածներն պրելուն պատճառները կը ցուցնէր: “Ես, կ’ըսէ, Մարտինոս Լուտեր, Ս. Գրոց վարդապետ, Վիդգենպերկցի, Օգոստինեան, ամենուն կը ծանուցանեմ որ իմ կամքովս, խորհրդովս ու գործակցութեամբս ... Հռոմի պապին ու իր քանի մը աշակերտներուն գրքերն այրեցան: Թէ որ մէկը աս բանիս վրայ զարմանալու ըլլայ, ինչպէս կը կարծեմ, եւ հարցնելու ըլլայ որ ինչ պատճառի համար եւ որո՞ւն հրամանաւոր աս բանս ըրի, ահաւասիկ աս է պատասխանս,, 16: Աս ըսելէն վերջը հինգ պատճառ կը բերէ, որոնց մէջ ըսածները՝ Մենցլ այսպէս կը համառօտէ: “Հնուցմէ մնացած, նաեւ Գործոց առաքելոց մէջ գովուած սովորութիւն մը կայ, որ գէշ ու փնասակար գրքերը կ’այրեն. իսկ ես՝ որովհետեւ մկրտեալ քրիստոնեայ, Ս. Գրոց երդուեալ վարդապետ եւ միանգամայն քարոզիչ եմ, կը վայելէ որ իմ անուանս, վիճակիս, պաշտօնիս ու փութոյս համար՝ խաբէական, մոլորեցուցիչ ու քրիստոնէութեան դէմ եղող վարդապետութիւնները ջնջեմ ու խափանեմ: Բայց աս գործքս չէի կատարեր, թէ որ պապն ու պապական մոլորեցուցիչները՝ կուրութիւննին ու անպիտանութիւննին ան աստիճանի հասցուցած չըլլային, որ իրենց մոլորական վարդապետութիւններուն դէմ գրած հերքումներուս ահանջին գոցելէն զատ՝ իմ գրքերուս մէջի աւետարանական վարդապետութիւնն ալ չդատապարտէին ու չայրէին 17: Եւ որպէս զի ցուցնէ որ այրած գրքերուն մէջ ստուգիւ փնասակար ու թունաւոր վարդապետութիւններ կան, անոնց մէջէն երեսուն նախադասութիւն կը բերէ, որոնք

նէ՝ գտնէ սրտին մէջէն ինծի պէս գաատտան կ’ընէ: Հին Լատերական լատինական օտար բառերու լատինական ըստաթիւնի վր. Ռեյնոլդսոնի, 1844. Էր. 73: — Տե՛ս նաեւ Գլխին 18. Ծանօթ: 15. Համառօտ պատմութիւն թէ ինչպէս Նեաին վճռոց գրքերը Մ.

Լուտերին ձեռքը պրեցան. Գործք Լուտ. գերմ. Հատ. Ա. 399:

16. Գործք Լուտ. գերմ. Հատ. Ա. 394. Բ:

17. Հաստեղծ Մենցլին ըսածներուն վրայ աս միայն հարկ է աւելցնել որ Լուտեր հինգերորդ պատ-

գլխաւորաբար Հռոմայ ամօռոյն՝ եկեղեցւոյ վրայ ունեցած գլխաւորութիւնը կը հաստատեն»,¹⁸ :

1) Ենցլ ասոնք գրելէն վերջը՝ խօսքը Լուսերին իբրեւ մոլորական բերած նախադասութիւններուն վրայ կը դարձնէ, եւ այսպէս կը գրէ: «Բայց գլխաւոր աչքի զարնողն ան է, որ Լուսեր ուրիշ բաներու մէջ նաեւ աս վարդապետութիւնն ալ թէ ֆրիստոնեայ մը բռնութեան դէմ բռնութիւն բանեցընելով՝ ինքը զինքը կրնայ պաշտպանել, (իբրեւ մոլորական) ի մէջ կը բերէր, որովհետեւ, կ'ըսէր, աս վարդապետութիւնը՝ ֆրիստոնի «Որ առնուցու ի քէն զաաճկոն քո՝ աուր նմա եւ զապիկս քո», ըսածին դէմ է. ուր որ ինք (Լուսեր) աս (քահանայապետական գրքերն) պրելու գործողութեամբը եւ աս ինքը զինքը ջատագովելու համար հանած գրուածքին վերջը գրած Սամսոնին խօսքովը՝ թէ «Որպէս արարին ընդ իս, նոյնպէս արարի ընդ նոսա», բացայայտ եղանակաւ կը ցուցնէ որ Հռոմայ գահին դէմ լոկ ինքը զինքը պաշտպանելէն աւելի բան ալ օրինաւոր կը սեպէ»,¹⁹ :

ճառին մէջ կը զբուցէ թէ աս գրքերն ուրեւր՝ «Հոգւոյն (որոյ) ազգեցութեամբն եղաւ», Գործք Լուս. Գոր. Հոգ. Ա. 395:

18. Հատ. Ա. Գլ. Բ. 82: — Լուսերին աս բերած պատճառները անանկ անհիմն բաներ են, որ իրեն հեռեւեղներէն շատերն ալ չեն հաւնիր, եւ իր գործքին ապօրինաւոր ըլլալը խոստովանելէն զատ՝ յայտնապէս կը զբուցեն որ միայն վրէժ-ինգրութեան համար ըրած է: «Արդեօք Լուսերին աս գործքը ազէկ եւ իրաւացի էր՝ թէ չէ, կ'ըսէ Բլանք, կամ աւելի բացայայտ խօսելու համար՝ արդեօք իրաւանց համաձայն էր՝ թէ ապօրինաւոր, տախիա եւ ոչ քննութեան տակ ձգելու բան է», Գործք Գ. Հոգ. Ա. 354: Աս խօսքը գրելէն ետեւ՝ նոյն բողոքող մտանքագիրը կը զբուցէ որ ասոր վրայ մեր (բողոքական) եկեղեցւոյն մէջ շատ մեծ վէճ կայ. բայց պէտք է քննել որ, կ'ըսէ, արդեօք Լուսեր աս բանն ընելու ասին՝ ինչ վախճան ունէր, եւ փառաբանելով թէ արդեօք աս բանին մէջ խահճութեամբ վարուեցաւ: Եւ աս հարցումներուն ինք այսպէս պատասխան կու տայ: «Թէպէտ եւ Լուսեր իր գրուածքին մէջ խել մը պատճառներ կը բերէ, ի վերայ այսր

ամենայնի շատ հաւանական եւ գրեթէ սաղայ է որ ըսա ինքեան ուրիշ պատճառ կամ վախճան չուներ, բայց եթէ էր ֆրիստոնեայ տեղան համար իշտակաւ մէջ լքել առնել, Բայց կենացը մէջ իրեն անտանելի էր թող տալը որ իր հակառակորդներէն մէկը իր վրան յաղթութեան նաեւ փոքր ստուերն ունենայ. . . . Ուրեմն Լուսերին վրէժանն ուրիշ բան վրէժ, Բայց ինչ վրէժ-ինգրութեան ընել. . . . Աս բանն ուրիշ հեռեւեղութիւն չէր կրնար ունենալ, բայց եթէ իր կողմնակիցներուն ոգին աւելի եւս բարեբեւ, բայց անանկ կրակով մը՝ որն որ շուտով պիտի մարէր, ինչ իր հակառակորդներուն ոգին աւելի եւս իրեն դէմ դառնացընել եւ զիրենք աւելի եւս անհաշտ ընել: Արդէն երկուքն ալ Հեռեւեղաւ. բայց առաջինը իրեն շնորհիւ օգուտ մը չըրաւ. ինչ երկրորդը՝ շատ զգալի փառ ըրաւ. . . . Բայց անկից զատ՝ ամենեւին հարկաւորութիւն չկար որ Լուսեր կրակին վրայ աւելի եղթափէր, ցուցնելու համար որ կրակէն չիվախար. որովհետեւ արդէն յառաջագոյն այնչափ թափած էր, որ նոր ցուցումը ասուգիւն աւելորդ էր», 154. — 156:

19. Հատ. Ա. Գլ. Բ. 83: —

Լուսերին աշակերտները վարդապետներնէն աւելի պարկեշտ չէին: Քանի մը քաղաքներու մէջ ուսանողները քահանայապետ մը կը ձեւադրնէին, եւ իշու վրայ հեծցուցած՝ առջեւնէն քշելով կը տանէին, ու ետեւէն կը պոռային թէ Մահ պապականութեան: Իշուն ետեւէն կարդինալի զգեստներ հագած ուրիշ մարդիկներ կու գային, իշուն վզէն քահանայապետին կոնդակին օրինակը կախուած կ'ըլլար, հւ երբ որ գիմացնին՝ ցեխոտ տեղ մը կամ կոյանոց մը կու գար, մէջը կը թաթխէին²⁰: Ատանկ անամօթ ու անվայել գործողութեանց դէմ Լուսեր բերան մ'ալ չէր բանար. ինչ կ'ըսեմ՝ բերան բանալ ու դէմ խօսիլ, իրենց իրաւունքը ալ կու տար: Ահաւասիկ իրեն՝ աս կամ ասոր նման բաներուն վրայ առ Սփառադին գրած խօսքերը. «Ան շուպտութեան օրերը Տէր երկուսսարգաները պսպէս կը զօսնուէին. պապը իրեն բոլոր զգեստներովն ու զարդերովը կը ներկայացընէին, ետքը իրեն հետ մէկտեղ կ'ելլէին փողոցները կը պտրտէին. եւ քաղքին երեւելի մէկ հրապարակը հասած ատեննին՝ նախատական ու ծաղրելի խօսքերով պապին ետեւէն վազելով՝ կը հալածէին, որն որ իր կարդինալներովը, եպիսկոպոսներովն ու անոնց կողմնակիցներովը առջեւներնէն կը փախէր: Բրիստօն Լինալին ասանկ խօսքերէս պարտի աշխարհ Ե. որովհետեւ ինքն ալ թագաւորները եւ նոյն իսկ Բրիստոն կը թշնամանէ»,²¹:

Լուսեր եւ իր կողմնակիցներն ու աշակերտները աս ամէն բաները կ'ընէին Սաքսոնիայի կայսրընտրին ու Գերմանիայի ազնուականներուն պաշտպանութեան վրայ ապաւինելով, որոնք Լուսերէն խաբուած եւ կամ աչքերնին՝ վանքերուն ու եկեղեցիներուն ինչքերը յափշտակելու տնկած ըլլալով, եւ կամ աս շփոթութիւնները՝ իրենց իշխանութիւնը մեծցընելու յարմար առիթ սեպելով, ամէն կերպով իրեն եւ իր կողմնակիցներուն ձեռք կը բռնէին, պաշտպանութիւն ու օգնութիւն կը խոստանային, եւ չէին թողուր որ քահանայապետին կոնդակը Սաքսոնիա եւ ուրիշ մօտ տեղեր հրատարակուի եւ ի գործ դրուի²²:

Նոյն խորհրդածութիւնը Ռիֆէլ ալ կ'ընէ եւ հեգնելով վրան աս խօսքը կ'աւելցնէ. Բայց Լուսերին դէմ եղածը Աստուծոյ Սրբոյն (Քրիստոսի) դէմ եղած նախադէպն է. իսկ Լուսերին ըսածը՝ ուրիշ բան չէ, բայց եթէ տաճարին մէջէն վաճառականներն ու գնաղները վաճառեւ, եւ իր վարդապետական պարտքը կատարել. ինչպէս ինք Լուսեր կը գրէ: Գիթ. Ա. ԳԼ. Ե. 179:

20. Օտեն, Հատ. Ա. ԳԼ. ԺԷ.

224. — «Քահանայապետական նշան վից կոնդակը, կ'ըսէ Բլանք, Ժողովրդական երգերու մէջ խոթուեցաւ, հրապարակական ծանուցման թղթերով նախատուեցաւ, եւ ամէն կարելի միջոցներով արհամարհուեցաւ», Գիթ. Գ. Հոգ. Ա. 376:

21. Ա. Օտենի, Հատ. Ա. ԳԼ. ԺԵ. 178:

22. Բլանք, Գիթ. Գ. Հոգ. Ա. 337.— 344: Ռիֆէլ, Գիթ. Ա. ԳԼ. Ե. 163.— 168:

կ'երեւայ որ նոյն ատենները կառարուած ըլլայ Լուսերին վրայ ան դէպքը՝ որն որ ինք պարծելով մը կը պատմէ: «Իննի դէմ եղած ամէն հակառակութիւններն ու առարկութիւնները յաղթելէն ետեւ, կ'ըսէ, միայն մէկ ընդդիմութիւն մը կը մնար յաղթելու, որն որ Յիսուսի քրիստոսի օգնութեամբ մեծ զօրաւորութեամբ հաղիւ կրցայ յաղթել. այս ինքն թէ դէպք է իկոդիցոյ անսալ», 23: — Պոսիւհ՝ Լուսերին աս ամպարիշտ խօսքը յառաջ բերելով՝ վրան հետեւեալ խորհրդածութիւնը կ'ընէ 24: «Կարծես թէ, կ'ըսէ, շնորհքը աս չուսուսկանը չէր կրնար թողուլ հեւանալ 25: Բայց վերջապէս ինք (Լուսեր)

23. Նախադասութեանց յառաջ բերմին մէջ. Գործք Լուս. գերմ. Հատ. Ա. Սիկլները:

24. Գործք Ա. Համ. Ի 2:

25. Լուսեր իր ըրած նորոգութեան վրայ երկուսի ժամանակ ունեցած տարակոյտներուն ու անհասկացաւթիւններուն վրայ ուրիշ անգ մը պայտէս կը խօսի. «...Ո՛հ, որչափ մեծ նեղութիւն ու աշխատութիւն կ'ընէի, մինչեւ որ Ս. Գրքի հաստատուն վկայութեամբ հաղիւ կրցայ խիզճ հանգարանեցնել, որ ես միայն առանձին կրնամ պայտի գէմ ելլել, զի՛նք Նեախի անդ գնել, եպիսկոպոսները՝ անոր առաջնախնորդ սեպել, ու համալսարանները՝ անոր անառակութեան աները (unpanaria): Ո՛րչափ անգամ սիրտս գող կ'ելլէր, տարակուսի մէջ կը մտնէր եւ զիս կը յանդիմանէր: Ամենէն զօրաւոր առարկութիւնն աս էր. Գո՛ւն միայն խօսով ես, ուրիշները ամէն աւ մտլորութեան մէջ են եւ այնչափ երկուսի ժամանակ մտլորեալ մնացին. ինչ կ'ըլլայ թէ որ գո՛ւն կը մտլորիս եւ այնչափ մարգէկ ըսու մտլորութեանդ ետեւէն կը ձգես, որոնք որ յաւիտանիս դատապարտուին: Ասիկա այնչափ տեւեց, մինչեւ որ քրիստոս իր սեպհական հաստատուն խօսքովը զիս հաստատեց, այնպէս որ սիրտս ալ չ'երբերի, հապա պապականներուն ամէն իմոռոտութեանց դէմ հաստատուն կը կենայ, եւ ժպտելով ամբողջած ծովափի մը պէս՝ ալիքներուն մերկիւր կ'արհամարհէ: Պարտիքի անխորտակիւս լրայ. Գործք Լուս. քիթ. Հատ. Բ. 9. Բ. Լոս. Հատ. Բ. 257:

Բայց աս վերջին բառով՝ որ ալ սիրտս չ'երբերի, սաղագ չէ. ինչու

որ անկից ետքն ալ խզմանքին ձայնը բոլորովն չէր կրնար ճշդել. ինչպէս յայտնի կ'երեւայ աս խօսքերէն՝ որոնք 11 տարի վերջը (1533ին) նոյն կերպով տարակոյտներու մէջ եղողի մը կը գրէ: Ռոպէր Լուս. Հատ. Ա. 334: — Ռիֆէլ (Գիթ Բ. ԳԼ. 2. 232. — 243.) Լուսերին զանազան գրութեանցէն, եւ զլիսաւորաբար խօսք սեղանայ ըստու գրքէն տանելով՝ կը ցուցնէ որ աս տարակոյտները իր բոլոր կենացը մէջ կը տեսէին, եւ երբեմն երբեմն այնպէս կը սաստկանային որ Լուսեր արեան քրտինքի մէջ կը մտնէր, եւ յուսահատութեան ու անձնատաշտութեան խորհրդեր կ'ունենար: Մասնաւորապէս կը ցուցնէ որ աս տարակոյտները աւելի իր գլխաւոր մտլորութեան վրայ էր, այս ինքն թէ մարդը՝ միայն հաւատքով կ'արգարանայ, եւ աս տարակոյտը չէր կրնար գրիթէ երեք բոլորովն յաղթել: Բայց Լուսեր աս խզման զարնելովը՝ խելքը գլուխը բերելու անգ՝ նոյն տարակոյտները միշտ սաստկանայի փորձութիւն կամ ստատանայական երեւոյթ կը տեսէր, եւ յաղթելու համար զանազան հնարքներ կը բանեցընէր: Իր խոստովանածին նայելով՝ ըստ անգամ աս տարակոյտներէն կամ փորձութիւններէն ազատելու կամ անոնց յաղթելու համար՝ պարտելու կ'երթար, կ'ուտեր, կը խմէր, կը խաղար, կը խնայար, կը զբօսնուր, եւ ուրիշներուն ալ խրատ կու տար որ նոյն դէպքերու մէջ իրենք ալ անոնի վարտին, ըսելով որ ասոնք՝ եսմ բանեցնէն ու պահէր պահէն ըստ աւելի ազնի ու զօրաւոր միջոցներ են ('): Բայց զլիսաւոր զենքը որով ան տարակոյտներուն դէմ, կամ իր

յաղթեց. սակայն ան աստիճանի կուրուժեան հասած էր, որ իրմէ նախատուած ֆրիստոսէն թող տրուիլն ու մերժուիլը աւոր ձեռաց օգնութիւնը կը սեպէր: Ո՞վ կրնար կարծել որ ֆրիստոսի հրամանին հակառակ՝ իր եկեղեցւոյն շանսալու յանդգնութիւնը՝ իրեն շնորհացը գործքը սեպուի: Լուտեր աս պնդափ դժուարութեամբ ստացած չարաչար յաղթութիւնն ընելէն ետեւ՝ նեղացուցիչ լծէ մը ազատածի պէս, կը սկսի Սաղմոսին խօսքը բերանն առնել ու կանչել. «Խղեսցուք զկապանս նոցա եւ ընկեցուք ի մէնջ զլուծ նոցա», եւ իրօք ալ աս խօսքերը գործածեց կոնդակին դէմ գրած ատեն, վերջին ճգամը մը եկեղեցւոյ իշխանութիւնը վրայէն թօթափելով: Եւ ամենեւին միտ չդրաւ որ ասիկա ան զարհուրելի երգն է, որն որ Դաւիթ՝ ան ապստամբներուն բերանը կը դնէ, որոնք չար ժողովքներ ժողովելով՝ Աստուծոյ եւ անոր Օծելոյն դէմ դաւաճանութեան խորհուրդներ կ'ընէին», 26:

Լուդ պոպէս Լուտեր թէ սրտանց, թէ իր գրուածներովը, եւ թէ գլխաւորաբար քահանայապետին կոնդակն ու կանոնական իրաւունքները հրապարակաւ պրելով, դեռ յանուանէ շնորհուած՝ ինքը զինքը բոլորովին եկեղեցիէն բաժնեց: 27: Ուստի թէպէտ մէկ կողմանէ հարկաւոր չէր հրեւար որ քահանայապետը զինքը նորէն յանուանէ նզովէ. բայց որպէս զի չըլլայ որ պարզամիտները՝ զինքը յանուանէ նզովուած չտեսնելով՝ խա-

խօքը գործածելու համար՝ ստատապին դէմ կը կռուէր, եւ զորն որ ուրիշներուն ալ մասնաւոր կերպով մը կը յանձնէ, աս էր որ սաստիկ պիղծ ու աղտեղի խօսքեր կը զրուցէր, եւ պատճառ կը բերէր որ ստատան շատ հպարտ ըլլալով՝ աս տեսակ խօսքերուն չիկրնար դիմանալ ու կը ձգէ կը փախի:

26. Ստոյգ է որ աս խօսքը Լուտերին Գործոցը մէջ (Լուդ. Հոգ. Բ. 66.) ծանօթութեամբ տպուած քահանայապետական կոնդակին տակ գրուած է. բայց որովհետեւ նոյն ծանօթութիւնները բուն Հուդգենին՝ Լուտերին արժանի պաշտպանինն են, անոր համար աւելի հաւանական է որ ինք Հուդգէնի գրած ըլլայ, քան թէ Լուտեր: Բայց ով որ կ'ուզէ նէ՝ գրած ըլլայ, որովհետեւ կամ Լուտեր կամ Լուտերականք աս խօսքը իրենց կը սեպականեն, անոր համար Պատիւէին խորհրդածութիւնը իր զօրութիւնը բոլորովին չիկորսուցըներ: Աս խօսքին ըլլայ նոյնպէս. տհաճութեամբ կը

խօսի Մենցլ ալ: Հուդգէն, կ'ըսէ, «քահանայապետին կոնդակը դառն ծանօթութիւններով ու ցրումներով տպէլ տուաւ, անանկ անմիտ եռանդեամբ մը, որ տո գրուածքին վերջը «Խղեսցուք զկապանս նոցա եւ ընկեցուք ի մէնջ զլուծ նոցա», խօսքը դնելով՝ արդարացուց հակառակորդներուն՝ զինքն անոնց կարգը գնելը, որոնք համար Ստոյգներուն կ'ըսէ թէ Աստուծոյ ու անոր Օծելոյն դէմ ելան»: Հոգ. Ա. ԳԼ. Բ. 85:

27. Մոսհեֆոս կը զրուցէ թէ Ով որ իշխանի մը օրինաց դրբերը կրակի մէջ կը ձգէ, նոյն իսկ ան գործքով կը ցուցնէ որ ալ անկէ ետեւ անոր իշխանութիւնը բտի տեղ չիգնէր. եւ Լուտեր, կ'ըսէ, անոր համար քահանայապետական օրինաց դրբերն պրելը, որպէս զի յայտնապէս ցուցնէ թէ անկէ ետեւ Հռոմայ քահանայապետին քաղաքացին կամ հպատակը չ'ուզէր ըլլալ: Դոգ. ԺԶ. Հոգ. Ա. ԳԼ. Բ. Հոգ. ԺԳ:

բուին, անոր համար՝ մտածելու համար իրեն տրուած ժամանակը լեցուելէն ետքը՝ Լեւոն Ժ. զինքը առանձին կոնդակով մը (1521ին, Յունուարի 3ին) յանուանէ եւ բոլորովին նշովից 28:

28. Բալլաւիլինի, Գիրք Ա. ԳԼ. ԻԵ. Հատ. Ա. 95: Անդակը անա առ Ռայնալտի, Ցարեգր. Հատ. Ի. 318: — Քահանայապետին աս կոնդակը՝ դեռ բոլորովին չստացողներուն վրայ մեծ ազդեցութիւն ըրաւ, որով եւ Լուսերէն բաժնուեցան: Առնցած ձկն էր Սգաւփից, որն որ քնչպէս շատ անգամ տեսանք՝ մինչեւ նոյն տառնները Լուսերին վրայ մեծ համարում ունէր ու զինքն աւէն կերպով կը պաշտպանէր: Բայց զերկուպէս Լուսերին վրայ ուղղակի տրուած գաղափարաբանութեան վճռէն զարհուրելով՝ եկեղեցւոյ գաղափարներին հպատակեցաւ, եւ Լուսերէն հեռանալէն զտա՝ նստել սկսաւ ջանալ որ անիկայ ալ ճամբայ բերէ. եւ աղէկ գիտնալով որ Լուսերին ան աստիճանի հասնելուն գլխաւոր պատճառը՝ հպարտութիւնն է, իրեն իրաւ կու տար որ խոնարհի: Բայց Լուսեր անոր օրինակին ու իրատաներուն հետեւելու անգ՝ ետեւէն կ'իյնար որ զինքը նորէն մտրեցընէ, ուստի եւ իրեն նամակ մը գրեց

(1521ին, Փետրուարի 9ին), որուն ձէլ ըսելէն վերջը որ անոր (Սգաւփիցին) ըրածը՝ վախճանութիւն ու քրիստոսի մտանութիւն է, բառաւ բառ աս ամպարիչա խօսքերն ալ կը գրէ. «Նբբ որ քրիստոս մեր տէրը կը գաղափարաւորի, կը մերժուի ու կը հայհոյուի, ան տանը՝ վախճալու ժամանակ չէ, հապաձայնը բարձրացընելու ժամանակ է: Ուստի որչափ որ դուն զիս խոնարհութեան կը յորդորես, եւս զյիշ նոյնպի հպարտութեան կը յորդորեմ: Դուն չափէ գուր խոնարհութիւն ունիս, ես ալ չափէ գուր հպարտութիւն: ... Մտուգիւ ես հպարտ, ... պապին թշնամի, եւ ամէն մանրութիւններուն յանցաւոր կը գրտանուիմ. բայց միայն թէ քրիստոսի շարժարուած տանն ամպարիչա լուսութեան յանցաւոր չգտնուիմ, ... կը յուսամ որ աս իմ քրիստոս խոնարհանելովմ՝ ուրիշ բոլոր մեղքերուն թողութիւնը կրնամ գիւրաւ ընդունիլ:» Աւ-ՏԵ Այդէ, Հոգ. Ա. 556:

Պարմի աւագածողովք

Այնպէս յայն Ժամը : Այսրը հրահան ինչ որ Լուսեր ժողովք ինչ
 լսել : Լուսեր՝ իայսեր հրահանին գեթ՝ ճամբան Ժողովք ինչ որ : Երկու
 անգամ ժողովք ինչ որ ու միջոց-միջոցները յաճախութեամբ ինչ որ
 պահել : Այսրը ինչպէս Լուսերը անօրինակ ինչ ինչ : Աւագանին
 յիշողութիւն ինչպէս Լուսերը նորին ժողովքին : Լուսերը հետը առան-
 ձին ինչ ինչ, Բայց Ժողովք ինչ ինչ :

1 5 2 1

ՊԵՐՄԱՆԻԱՅԻՆՈՐ ԿԱՅՍՐԸ ԹԱԳԱԴՐՈՒԹԵՆԷՆ քիչ մը վեր-
 ջը ըստ սովորութեան Վարմ քաղաքը աւագածողով մ'ըրաւ¹ .
 որուն մէջ չափէն աւելի շատ բազմութիւն գտնուեցաւ, որով-
 չհասեւ բոլոր աւագանին (ամէն կայսրնտիրներն ու իշխանները
 եւ ազատ քաղաքներուն պատգամաւորները) մէկ կողմանէ նոր
 կայսրը տեսնելու, մէկալ կողմանէ ալ Լուսերին պատճառաւ
 եղած խռովութիւններուն ինչ վախճան ունենալիքն անձամբ
 իմանալու համար ջանացած էին ներկայ գտնուիլ : Աս աւագա-
 ժողովը 1521ին Յունուարի 28ին սկսաւ : Իսկզբան տէրութեան
 զանազան գործքերուն վրայ խօսելէն եւ որոշմունքներ ընելէն
 վերջը, նոյն ատենուան կրօնի խռովութիւններուն վրայ խօսք
 բացուեցաւ, որոնք կայսրը եւ աւագանւոյն մեծ մասը հանդար-
 տեցընել շատ կը բաղձային : Ասոնց մասնաւոր կերպով մը յոր-
 դորիչ եղաւ Ալէանարոյ՝ քահանայապետին դեսպանը, որն որ
 շատ անգամ աս նիւթին վրայ մասնաւոր խօսակցութիւններ
 ընելէն զատ՝ անգամ մը երկայն ճառ մը խօսեցաւ, որուն
 գլխաւոր մասունքներն ասոնք են :

«1) Ենթադրու կայսր, հզօր իշխանք եւ մեծարոյ պատգա-
 մաւորք : Երբեք ժողովքի մը մէջ ունենդիրները ատենախօսէն
 խաբուելու վտանգէն պնդէս ազատ եղած չեն, ինչպէս աս
 աւագածողովին մէջ : Ատենախօսները հասարակօրէն իրենց
 ունենդիրներն անով կը խաբեն, որ կը ձեւացընեն թէ բոլոր
 իրենց փոխը՝ ժողովականներուն օգտին համար է, եւ խօսած
 նիւթերէն՝ իրենց համար ամենեւին օգուտ մը կամ ակնկա-
 լութիւն մը չունին . անոր համար ալ շատ անգամ աւելի ուրիշ-
 ներուն՝ իրենց վրայ ունեցած վստահութեամբն ու սիրովը կը
 յաղթեն քան թէ փաստերնուն զօրութեամբը : Իսկ ես յայտ-
 նապէս կը խոստովանիմ որ խօսած նիւթէս ինծի մեծապէս օ-

1. Նոյն աւագածողովը բուն Ժողովքի ղեկավարը Վարմ քաղաքը ժողովուեցաւ :

գուռ կայ, եւ միանգամայն ան ալ կը զրուցեմ որ մեծ յօժա-
րութեամբ ու սիրով կը խօսիմ. որովհետեւ վախճանս ան է որ
իմ իշխանիս գլուխը իր պատուական թագը հաստատուն պա-
հեմ. անանկ որ իմ առանձնական յօժարութեանս ալ նայե-
լով՝ աս բանիս համար յանձն կ'առնէի կենդանի կենդանի պը-
րիւ, թէ որ գիտնայի որ նորածին հերետիկոսութեան հրէշն
ալ ինծի հետ մէկտեղ կ'այրի ։ Բայց միանգամայն յանձն կ'առ-
նեմ որ մէջերնէդ ամենեւին մէկը խօսքերուս չհաւանի, թէ որ
բերած պատճառներս աղէկ մը եւ զգուշութեամբ քննելէն
կտրը՝ միտքը համոզուած չիմար ։ Եւ չէ թէ միայն չեմ վախ-
նար որ խօսքերս պայպէս զգուշութեամբ քննուին, հապա մա-
նաւանդ կը բաղձամ որ քննուին. ինչու որ բերելու պատճառ-
ներուս հաստատութիւնն ան ատեն աւելի կ'երեւայ, երբ որ
աւելի մտադրութեամբ ու սուր աչքով կը քննուին, որն որ
ճշմարտութեան յատուկ է ։ . . .

«Եւ մեն բանէն յառաջ՝ մինչեւ հիմա շատերուն մտքին մէջ
տիրած սխալ կարծիք մը կ'ուզեմ փարատել. աս սխալ կար-
ծիքն ան է իբրեւ թէ Լուտերին ու Հռոմայ մէջ եղող բոլոր
հակառակութիւնը՝ միայն քահանայապետին նպաստաւոր եղող
քանի մը շնչին բաներու վրայ է, որոնք Լուտեր չ'ընդունիր ։
Բայց աս կարծիքն ան աստիճանի սխալ բան է, որ քահանայա-
պետին՝ իր կոնդակովը դատապարտած 41 յօդուածներուն
մէջ՝ քահանայապետական իշխանութեան դէմ եղող միայն քա-
նի մը յօդուած կայ ։ Եւ մէկը չկարծէ որ մէկալ դատապար-
տուած ամպարիշտ յօդուածները՝ զրպարտութեամբ Լուտերի
վարդապետութիւնը սեպուած են ։ Ես հոստեղս իր լատիներէն
ու գերմաներէն լեզուաւ գրած, տպել տուած ու տարածած
գրքերը բերած եմ. բաւական է որ մէկը աչք ունենայ, որպէս
զն տեսնէ թէ ինչպէս նոյն ամպարշտութիւնները իր գրքերուն
մէջ կրկին կրկին կը վարդապետէ ։ Բայց արդեօք ասոնք թեթեւ

2. խօսքին սկզբնագիրն աս է.
Mi lascerei arder vivo, se me-
co insieme dovesse arder il
mostro della nascente
eresia. Բալլաւէյնի Գրք. Բ. Գլ.
ԻԵ. Հոգ. Ա. 98 ։ Աս գեղեցիկ
խօսքը Մեւլ Կ'Օպինեէին մէջ պայ-
պէս թարգմանուած է. «Պատրաստ
եմ իմ մարմինս կրակի մէջ պրե-
լու, միայն թէ՛ աս Նորոգոյն հերե-
տիկոսութիւնը յեանդ հրելէ՝ որուն
հետ ես հիմա կը մաքաւեմ, կարե-
նայ նոյն կրակին մէջ պրեւել ու
ռպաւել, ու անոր մեկիւրը իմինս
հետ խառնուել. » Հոգ. Ա. 463.

որով Լուտերին հերետիկոսութեան
վրայ ըստուածը՝ անոր անչն վրայ
առնուելով՝ աստիկ տակուածնէ
բխած խօսքի մը պէս յառաջ բե-
րուած է ։ — Թէպէտ աս գրքին
խարդախ թարգմանութիւնէն քանի
մը օրինակ բերելով (անս երես Ծ.
19, 23, 24.) մտքերինս գրած էինք որ
ալ չ'իշխէր, եւ իբրեւ ալ թէ ու-
րիշ շատ անգիր եւ թէ առանձին՝
աս ճառին մէջ բոլոր փոփոխութիւն-
ներն, աւելցուցած ու պակսեցու-
ցած խօսքերը չ'իշխաւեցինք, բայց
ասիկա չ'ըրցանք լռել ։

3. Բալլաւէյնի կը պատմէ որ

ու շնչին բաներով վրայ են : Ինք կը հաստատեն թէ բարեգործութիւնները երկինք ստանալու համար ամենեւին հարկաւորութիւն եւ օգուտ մը չունին . կը հաստատեն որ մարդը բնական եւ աստուածային օրէնքները կատարելու ազատութիւն չունի . մանաւանդ թէ կը պնդէ որ ամէն գործքերնուս մէջ հարկաւ մեղք կը գործենք : Խղճմտանքին խայթերը շլացընելու , ամօթոյն եւ րասանակը քակելու եւ յուսոյն գեղեցիկ գրգիռը տկարացընելու համար ասկից աւելի սատանայական վարդապետութիւն մը կրնայ գտնուիլ : Նոյն իսկ առասպելներուն մէջ՝ մարդիկներն անասուն դարձընելու համար ասկէ աւելի վնասակար թոյն կը գտնուի արդեօք : . . .

«Լճի ասանկ գարշելի մոլորութիւն քահանայապետին օգտին կը վերաբերի . քահանայապետին շահուն կը վերաբերի արդեօք խորհուրդներուն շնորհք հեղուլը , զորն որ Ղուտեր խորհուրդներուն վրայէն կը վերցընէ . որով հաւատացելոց՝ աս ֆրիստոսի խաչին վրայ իր արեամբը պատրաստած երկնային դեղերուն ունեցած վստահութիւնը կը քակէ կ'երծանէ : Չեմ գիտեր ինչ ըսեմ ան մինչեւ հիմա եկեղեցւոյ մէջ չլսուած՝ մեղքերուն թողութիւն տալու իշխանութեան վրայ , որն որ Ղուտեր կը յանդգնի չէ թէ միայն աշխարհականներու՝ հապա նա եւ կանանց ալ շնորհելու . որով քահանայական կարգին ունեցած գլխաւոր պատիւը կը վերցընէ , եւ ապաշխարութեան խորհրդոյն ազդեցութիւնը կը խախտէ : . . .

«Իսկ ալ աւելի յառաջ երթանք : Ֆրիստոնէական ժողովուրդեան մէջ ինչ աւելի սրբապղծական ու խռովայոյզ ամպարըտութիւն կրնայ ըլլալ , քան կրօնաւորական ուխտերուն զօրութիւնն ուրանալը , եւ կրօնաւորները վանքերուն մէջ հաստատուն եւ անփոփոխ պահող սրբազան կապերը քակելը : Միայն աս վարդապետութիւնը՝ Ղուտերին ինչ տեսակ մարդ ըլլալը ցուցընելու բաւական է : Ամէն մարդ գիտէ որ ապստամբութիւն հանող խաբեբաներուն ու չարագործներուն առաջին հնարքն ան է որ իրենց ետեւէն գացողներուն՝ ամէն բան ընելու թոյլ կու տան , եւ ասիկա թոշակի մը պէս կ'ըլլայ , որով ամէն տեսակ չարիք գործելու համար՝ ուղածուն չափ բազմութիւն գլուխնին կը ժողովեն : Ամէն տեղ ինչ խռովութիւն , ինչպիսի գայթակղութիւն , որչափ կռիւներ կ'ըլլան , թէ որ տեսնուելու ըլլայ որ մինչեւ հիմա իրենց քարոզութեամբն ու բարի օրինակներովը

Ալեանտոյ Ղուտերին քանի մը զբոսերը մէկտեղ բերած էր , որոնց մէջ մուրական տեղերը նշանակած ըլլալով՝ երբ որ ճառը խօսելու տեսն հարկ կ'ըլլար , գիրքը կը բա-

նար ու մօտ եղողներուն մէկիկ մէկիկ կը ցուցընէր . եւ ասոնք իր խօսքերուն հաստատուն վկայութիւն կ'ըլլային : ԳԻՐԻ Ա . ԳԼ . ԻԵ . ՀԳ . Ա . 97 :

Ժողովրդեան աստուածապաշտութիւնը պահողներն ու աւելցընողները՝ հիմա ասանկ զգայութիւններու համաձայն վարդապետութիւններէ խաբուելով՝ մեծարեւի զգեստնին մէկդի թող կու տան, երբեմն իրենց ձեռքովը շէն եղող եկեղեցիներէն կ'ելնեն, եւ անարժան ու պիղծ ամուսնութեամբ աշխարհք կը մտնեն։...

«Եւսչափ վարդապետութեան վրայ բաւական է. հիմա իշխանութեան ու իրաւանց վրայ խօսինք։ Լուսեր տրտունջ կ'ընէ որ քահանայապետը բոլոր եկեղեցւոյ գլխաւորութիւնը յափը տակած իրեն առած է։ — Ի՞նչ կերպով. արդեօք Աղեքսանդրին գնդերովը կամ Կեսարին զօրքերովը։ Մարդիկ՝ որոնք բնութեամբ հրամայել կ'ուզեն եւ ամենեւին մէկու մը իշխանութեան տակ մտնել չեն ուզեր, եւ ամենուն ալ անորժաններն ու սովորութիւնն իրարմէ տարբեր է, ինչպէս աշխարհքիս ամէն կողմը իրարու հետ միաբանելով՝ յանձն առին որ պզտիկ երկրի մը տէր եղող Հռոմայ անգէն եպիսկոպոսը՝ Աստուծոյ փոխանորդ ծանչնան. ինչպէս ուրիշ եպիսկոպոսները իրեն հնազանդութեան տակ մտան. ինչպէս այնչափ թագաւորներ՝ որոնք իրարու թշնամի ալ էին, դէմ չդրին, հապա աս բանիս մէջ իրարու հետ համաձայնելով՝ անոր ոտքը խոնարհեցան. աս ամէն բանները կ'ըլլային արդեօք թէ որ հին աւանդութիւնը իրենց չցուցնէր որ Քրիստոսի կտակն ու կարգադրութիւնն աս է։ Բայց աւելի խորունկ թափանցեցր եւ գնեցր որ Քրիստոս պատրաստ ըլլայ իր եկեղեցւոյն կարգադրութիւնը մեր կամացը համաձայն փոխելու, եւ աս իմաստուն ժողովքին յանձնէ որ քահանայապետը՝ ունեցած գլխաւորութենէն մերկացնէ։ Նայինք որ ասիկց օգուտ մը յառաջ կու գայ. եւ երբ որ կը տեսնենք որ ասով ամենեւին շահ մը կամ օգուտ մը չ'ըլլար, ան ատեն կ'իմանանք որ Քրիստոս իր եկեղեցին անանկ կարգաւորեց՝ ինչպէս որ հաւատացելոց նաեւ երկրաւոր երջանկութեան յարմար էր։ Ա՛ղաղաչեմ ասանկ երեւելի նիւթը աղէկ մտադրութեամբ մտիկ ըրէք։ Երբ որ քահանայապետին գլխաւորութիւնը վերցուելու ըլլայ, եկեղեցին ինչպէս պիտի կառավարուի։ Ամէն մէկ եպիսկոպոս իր թեմին մէջ ինքնագլուխ տէր պիտ'որ ըլլայ։ Թէ որ այսպէս ըլլայ նէ՝ մէկ բռնաւորութիւն վերցընենք ըսելու ատեն՝ անթիւ անհամար բռնաւորութիւններ կը գնենք։ Ինչպէս որ ըլլայ նէ՝ կրնայ յուսացուիլ որ մի միայն քահանայապետը գրեթէ միշտ անանկ մէկն ընտրուի, որն որ իմաստութեամբ, բարութեամբ, փորձառութեամբ, եւ թէ որ ասոնք չունենալու ալ ըլլայ՝ իր պաշտօնեաներուն գործակցութեամբ կամ մարդկային պատուոյ համար՝ Քրիստոսի հօտն աղէկ կառա-

վարէ, կամ գտնէ իր կառավարութիւնը հանդուրժելի ըլլայ : Բայց ո՞վ կրնայ տա բանաւ պնդաւ անթիւ անհամար փոքր եպիսկոպոսներէն յուսալ, որոնք չէ թէ կարդինալներու ժողովքին մէջէն եւ անոնց ձեռօքը կ'ընտրուին, հապա անանկ ժարդիկներու մէջէն՝ որոնք քիչ եկամուտքով մը պզտիկ երկիր մը քաշուելու գոհ կ'ըլլան, եւ ընտրողներն ալ նոյն պզտիկ երկրին քանի մը քահանաներն են : Եկեղեցւոյ քահանայապետութիւնը պնդաւ ազատ առաջնորդներու բաժնել տալը՝ ուրիշ բան ըսել չէ, բայց եթէ ամէն՝ մէկ պզտիկ սեպուհն իր առանձին կալուածին կամ երկրին վրայ ազատ եւ ինքնիշխան աշխարհական տէր ընել :

Այիտի ըսէք որ եպիսկոպոսները ժողովոյ իշխանութեան տակ կ'ըլլան : Ես ալ կը հարցընեմ. Աս ժողովքը միշտ ժողովուած պիտի մնայ. այս ինքն արդեօք եպիսկոպոսները միշտ իրենց եկեղեցիներէն հեռու պիտի կենան : Թէ որ ըսուելու ըլլայ որ Չէ, ան տառն կը հարցընեմ. Ժողովքը չժողվուած տառն պատահած դժուարութիւններուն կամ խնդիրներուն համար որո՞ւն պիտի դիմուի : Նոյն ժողովքը որո՞ւն հրամանաւր պիտի ժողվուի, երբ, ի՞նչ կերպով. ժողովքին մէջ գահերէց ո՞վ պիտ'որ ըլլայ : Աս համառօտ հարցմունքներէն ամէն մարդ դիւրաւ կրնայ իմանալ թէ որչափ խառնակութիւն, որչափ չփութութիւն, որչափ հակառակութիւններ բոլոր եկեղեցին տակն ու վրայ կ'ընէին : ... Դարձեալ թէ որ ամէն մէկ հասարակութիւն իր մոլորական եպիսկոպոսին՝ իբրեւ Ս. Գրոց համաձայն՝ իրեն առջեւը դրածին հաւատալու ըլլար, որչափ հակառակութիւններ չէին ելլեր օրինաց, ծէսերուն եւ մինչեւ հաւատոյ բաներուն վրայ : Ասուգիւ անկէ վերջը եկեղեցին չէր կրնար եկեղեցի, այս ինքն ժողով կոչուիլ, երբ որ պնդաւ անդամներու կը բաժնուէր ու զինքն առաջնորդող եւ ուղղիչ ոգիէ մը միութիւն չէր ընդուներ : Ասկից ալ զատ՝ երբ որ ամէն եպիսկոպոս իր թեմին մէջ ազատ ու ինքնիշխան ըլլար նէ, ան տառն ամէն մէկ աւագերէց ալ՝ անկից օրինակ առնելով՝ եպիսկոպոսին իշխանութիւնը կ'ուզէր իրեն սեպհականել ու ինքնիշխան եւ անկախ ըլլալ, նոյնպէս ամէն մէկ քահանայ՝ իր աւագերէցին իշխանութենէն կ'ուզէր ազատ ու անկախ ըլլալ, որով իրօք ան Բաբելոնը կը ծագէր, որն որ Լուսեր ամբարշտութեամբ Հռոմ կը դնէ : ...

«Երդ միութեան ու կառավարութեան համար եկեղեցւոյ մէջ մինակ մէկ գլխաւոր գլուխ ու կառավար մը հարկաւոր ըլլալը ցուցուելէն ետքը՝ ինք իրմէ կը հետեւի թէ հարկ է որ աս գլխաւոր անձը ուրիշ իշխանի մը տէրութեան կամ երկրին մէջ

չընտելի, հասպա ինք իրեն տերութիւն ու երկիր ունենայ, իրեն առանձին արքունիք ու պաշտօնեաներ ունենայ. որպէս զի կարող ըլլայ առանց աչառութեան ու կողմնակալութեան ամենուն հայր ըլլալ: Իսկ ասոնց համար հարկաւոր եղած ծախքերն ո՞վ պիտ'որ ընէ: Ամէն քաղաք իր քահանայն կը պահպանէ, ամէն թեմ՝ իր եպիսկոպոսը, ամէն ազգ՝ իր տէրը, ամէն տերութիւն իր իշխանը, եւ շատ տերութիւններ ու թագաւորութիւններ մէկտեղ իրենց թագաւորը կամ կայսրը: ... Ուրեմն ինչո՞ւ բոլոր քրիստոնեայք իրենց գլուխն ու հայրը պիտի չպահեն,, և:...

Ղլէանարոյ առ կերպով երկայն խօսելէն ետեւ՝ ճառը լմնացուց ըսելով որ Աս չարիքներն արմատէն խլելու համար ուրիշ

Ա. Աս հաստեղը գրածնիս՝ Ալեանարոյին ճառին միայն քանի մը հասուածներն են: Բայց Բաղլախիյնին (Գիրք Ա. Գլ. ԻԵ. Հոգ. Ա. 98. — 108.) ընդարձակ կերպով մը ամբողջ կը գնէ, եւ կը զընուցէ որ ինք աս ճառը Առաքիկանեան գրքաւան մէջ եղող գրքէ մը առած է. բայց «Որպէս զի, կ'ըսէ, անշուշտ արձանի մը պէս ըլլայ, հասպա կենդանի մեւով, ուղղակի Ալեանարոյին րեւրանը կը գնէմ» . այս ինքն թէ գրքին մէջ պատմութեան պէս գանուածը՝ ինք ճառի պէս ամբողջ ի մէջ կը բերէ, իբրեւ թէ Ալեանարոյն ըստ ամենայնի նոյն բառերով, նոյն կարգաւ եւ նոյն ձեւով խօսած ըլլայ: Ասոր ասուգութիւնը շատ բազմազան մասնագիրներն կը հաստատեն: Յիս. ՄԻՐԱ Դ՝Օւղիկի, Հոգ. Ա. 463. Եւանջ. Բաւի, Գիրք Գ. Հոգ. Ա. 889: Մինչ, Հոգ. Ա. Գլ. Բ. 88: Աս վերջին մասնագիրը կը զընուցէ որ Ալեանարոյ աս ճառին մէջ «Մանրամասն ցուցուց կամ հաստատեց (beweisen, démontrer) որ Լուսեր՝ իրօք եկեղեցիէն դատապարտուած նախադատութիւններ կը վարդապետէ, ... քրիստոնեաներն օրինաց հնազանդութենէն բոլորովին ազատ կը կացուցանէ . . . »: — Ի վերայ այս ամենայնի գ. ճ. անանկ բազմազան մասնագիրներն կը գանուին, որոնք Սեբեհասրօքին հետեւելով՝ կը զընուցեն որ աս ճառը Ալեանարոյ ժողովքին մէջ խօսած չէ, եւ Բաղլախիյնի ալ Առաքիկանեան գրքաւան մէջ եղող գրքէ մը առած չէ. հասպա ինք իրմէ մակաբերելով թէ Ալեանարոյ նոյն առթիւն մէջ ինչ կրնար խօսիլ, բոլոր իր գլխէն չէ-

նած է: Թէպէտ եւ աս ըսածնին ամենեւին կերպով մը չեն կրնար հաստատել, եւ արդէն վերը յիշուած բազմազան մասնագիրներն ալ աս բանն չեն ընդունիր, եւ Մեւալ Խ՝Օւղիկէն յայտնապէս կ'ըսէ որ «Սիկայ (Բաղլախիյնիին ըսածը) բոլորովին չորժիլը՝ կողմնակալութիւն կ'ըլլար» . Ի վերայ այս ամենայնի եւ թագրերն որ այնպէս ըլլայ. ասով իրենց ինչ օգուտ կ'ըլլայ. ճառին մէջ եղած խօսքերուն նշմարաւթիւնը ասով կը նուազի՝ արդեօք. իրենց վարդապետը փակերպ չի՝ խայտառակիր թէ Ալեանարոյ խօսած ըլլայ, թէ Բաղլախիյնին չէ՝ նա՞ն ըլլայ:

Բայց Ռոսպոյ (Գլ. ԺԺ. Հոգ. Գ. 27, 28.) եւ Մեւալ Խ՝Օւղիկէն (Հոգ. Ա. 467, 468.) Լուսերը ուրիշ կերպով մը կը ջնան ջատաղովել: Թէ սր, կ'ըսեն, Լուսեր կամ իր նախանձաւոր ու իմաստուն աշակերտներէն մէկը ժողովքին մէջ գանուելով՝ Ալեանարոյին ամբաստանութիւններուն պատասխան տալու ըլլային, իր ճառին՝ անկեղիքներուն վրայ ըրած ազդեցութիւնը շատ կը նուազէր: Ստուգիւ զորմանալի՝ ջատաղովութիւն: Թէ սր նոյն ասանը ժողովքին մէջ անանկ մէկը չգանուելցաւնէ, (որն որոտոյդ չէ, վասն զի ժողովքին մէջ իր աշակերտներէն ու կողմնակիցներէն շատ մարդ կը գանուէր.) արդեօք ետքն ալ նոյն գործը կատարել կրնայ մէկը չգանուելցաւնէ. ինչո՞ւ գոնէ իրենք Լուսերին մոլորութիւնները չեն արգաբացըներ ու Ալեանարոյին ամբաստանութիւններէն չեն սրբեր:

հնարք չկայ, բայց եթէ աս որ կայսրը աւագածողովին հաւա-
նութեամբ ղ Լուսեր տէրութենէն տարագիր ընէ: — Ժողովքին
մէջ ըլլողներէն շատերը Ալէանտրոյին խօսածներուն վրայ հա-
մոզուելով, ու Լուսերին ամպարշտութիւններէն եւ անոնցմէ
ծագած ու ծագելու չարիքներէն սոսկալով՝ կ'ուզէին որ ատենա-
խօսին խնդրածին պէս՝ կայսեր վճռովը Լուսեր տէրութենէն
տարագիր ըլլայ: Բայց Լուսերին կողմն ըլլող քանի մը իշխան-
ներ խնդրեցին որ անիկա ժողովքը կանչուի եւ իրեն հարցուի
որ «Արդեօք ան մեր ու նախնաց Ս. հաւատքին դէմ եղող
կարծիքները կ'ուզէ պաշտպանել՝ չէ նէ ետ կը կանչէ: Թէ որ
ետ կանչելու ըլլայ նէ, ըսին, ան ատեն ուրիշ բաներու վրայ ալ
լսուի ու պատշաճ սեպուածն որոշուի: Իսկ թէ որ քրիստոնէա-
կան եկեղեցւոյ ու մեր Ս. հաւատքին դէմ եղող կարծիքներուն
կամ բոլորին կամ մէկ քանի մասին մէջ... յամառած կենա-
լու ըլլայ, ան ատեն բոլոր կայսրընտիրներն ու իշխանները...
մեծափառ կայսեր հետ մէկտեղ՝ իրենց հարց ու նախնաց
հաւատքին մէջ... առանց վիճմանց հաստատուն մնան, եւ նոյն
հաւատքը հաստատուն պահելու ջանան», 5: Թէպէտ Ալէանտրոյ
շատ ջանաց որ կայսրը աս բանիս չհաւանի 6, ի վերայ պսր ա-
մենայնի կայսրը՝ աւագանւոյն խնդիրքին զիջուա, կարծելով որ աս

5. Այսպէս բառ առ բառ կը
գտնուի ի Գործն Լուս. Գիրք. Զոր. Բ. 481: — Կայսրը գեա Վարմն
չհասած՝ կայսրընտիրն հրաման խաւ-
րած էր որ Լուսերը ձկնորդ ժո-
ղովք բերէ. բայց կայսրընտիրը աս
բանը չուզելով՝ կայսրմէն խնդրած
էր որ հրամանը ետ առնէ. եւ արդէն
իւրեանկայը նոյն միջոցին իմանալով
որ Լուսերին՝ մտածելու եւ խելքը
զլուրէր բերելու համար արուած
ժամանակը լընցած եւ որոշակի
նշովքի տակ ինկած էր, ինք իրմէ
կայսրընտիրն նորէն հրաման խաւ-
րած էր որ ձկնորդ չբերէ: Սակայն
եւ այնպէս՝ կայսրընտիրը նոյն մի-
ջոցներուն թղթով մը Լուսերին
հարցուցած էր որ արդեօք աւա-
գածողովը գալ յանն կ'առնէ: Լու-
սեր ալ իրեն պատասխան տուած
էր որ Կանչուելու ըլլամ նէ, թե-
պէս հիւանդ ալ ըլլամ, կու գամ:
Կայսրընտիրը Վարմն հասնելէն ե-
տեւ Լուսերին նորէն հարցուց:
Լուսեր աս երկրորդ անգամ ալ
պատասխան տուաւ որ չիթծամ:
Միայն վրան առնուց որ Երթալու
համար պէտք է որ ինծի ապահ-
ովութեան թուղթ արուի: Ուստի

եւ աս կողմանէ Լուսերին կողմա-
կիցներն ապահով էին որ ինք ժո-
ղովք կու գայ: 81- ի Գործն Լուս. Գիրք. Զոր. Բ. 480: Սիսիւրբ, Գիրք. Բ. Զոր. Գ. 147: Բաւտ, Գիրք. Գ. Զոր. Բ. 377. — 382: Ռիֆէլ, Գիրք. Բ. Գ. Բ. 181, 182: Կատարա-
Ֆէյեր, Գ. Բ. Բ. 186. — 191:

6. «Ալէանտրոյ վախճաւ որ, կ'ը-
տէ Բալլաւիչինի, Լուսերին հետ
ժողովքին մէջ հրապարակաւ վիճա-
բանութիւն կ'ըլլայ, որուն Լուսեր
շառ կը բաղձար իր լեզուանութեան
ու սրտատուութեան եւ ունկնդիրնե-
րուն ագիտութեան վրայ վստահա-
նալով: Անոր համար (Ալէանտրոյ)
դէմ գրաւ, ըսելով որ պէտք չէ
նորէն վէճի ու քննութեան տակ
ձգել ան դատաստանը որուն վրայ
քահանայապետը, կրօնական նիւ-
թերու մէջ գերագոյն գաւառորը,
արդէն վճիռ առած էր: Բայց աս
չըլլայ ալ նէ, ըսաւ, ի վերայ պսր
ամենայնի աւագածողովը չի կրնար
աս նիւթին մէջ գաւառոր ըլլալ,
որովհետեւ աս բանը ամենեւին ալ
խորհականներու գաւառասանին տակ
չի կրնար: Գիրք. Բ. Գ. Բ. 182. Զոր. Բ. 108:

փոքր զեջուսն ընելով՝ կրնայ հակառակորդները շահիլ, եւ վախնալով որ եթէ դեմ գնելու ըլլայ նե՝ գուցէ չարիքն աւելի կը մեծնայ⁷։ Միայն թէ յայտնապէս ըսաւ որ Լուտերը ժողովք կանչելու՝ իր վարդապետութիւնները քննելու համար չէ, հապա առջեւը միայն մէկ հարցում դնելու համար, պս ինքն թէ արդեօք իր վարդապետութիւնները ետ կը կանչէ, թէ չէ⁸։

Եւ որոշումն ըլլալուն պէս՝ Գասպար Շգուրմ կայսեր պատգամաբերը Վիդդենպերկ խաւրուեցաւ, որ Լուտերն առնէ Վորմս բերէ։ Այսորը Լուտերին համար ըստ սովորութեան՝ պատուաւոր կերպով գրուած ապահովութեան թուղթ տուաւ, որով կը խոստանար որ իրեն ամենեւին փնաս մը չի հասնիր։ Նոյնպէս Փրեդերիկոս կայսրընտիրը՝ իր ու եղբօրը Յովհաննէս դքսին անուամբը, ու Գեորգ դուքսը զատ զատ ապահովութեան թղթեր տուին, որոնց մէջ իրենց հպատակներուն կը հրամայէին որ Լուտերին թէ՛ Վորմս գալու եւ թէ՛ ետ դառնալու ատեն ամենեւին արգելք մը չգրուի ու փնաս չըլլայ⁹։

Պատգամաբերին Վիդդենպերկ հասնելէն մէկ երկու օր վերջը Լուտեր՝ իր ընկերներէն ու սիրելի եւ հաւատարիմ աշակերտներէն քանի մը հոգի հետը մէկտեղ առած՝ ճամբայ ելաւ։ Շգուրմ ձի հեծած ասոնց առջեւէն կ'երթար։ — Լուտերին ան ատեն ինչ մոքի վրայ ըլլալը՝ ճամբայ ելելէն յառաջ առ Սփալադին գրած մէկ թղթէն կ'իմանանք։ Սփալադին իրեն նամակ մը գրած ու կայսրընտիրն հրամանաւ առջեւը իր մուրուրութիւններէն քանի մը բան գրած էր, որոնք, կ'ըսէր, խաղաղութեան համար կրնաս ետ կանչել։ Արդ Լուտեր՝ առ կայսրընտիրը գրելէն վերջը որ «Պատրաստ եմ ամենայն խոնարհուլութեամբ Հռոմայ եկեղեցին յարգելու, եւ ամենեւին ոչ երկինքը եւ ոչ երկրի վրայ իրմէ վեր բան մը չըռնելու, բաց Աստուծմէ եւ իր խօսքէն, եւ անոր համար ալ տէրով եւ ինչ ինչ ահա ահա Բաները՝ որոնց մէջ Գուրդու Բնիկ ինչ ցոցոցոց»,¹⁰ Սփալադինն այսպէս կը գրէ։ «Սիրելի Սփալադին։ Ընդունեցայ

7. Ռեֆէլ, Գիրք Ա. ԳԼ. Ե. 199։ — Նոյն մատենագիրը կը գրուիցէ որ կայսրն առ բանս ընելով՝ եւ եկեղեցւոյ ու քահանայապետին իրաւանց դեմ չգործեց. ինչու որ, ինչպէս ետքը ժողովքին վճռոյն մէջ կը գրուիցէ, Լուտերը՝ միայն ան վախճանաւ բերել տուաւ, «որպէս զի հակառակութեան պատճառանքը վերջնէ, որովհետեւ շատերը կ'ըսէին որ Լուտերին անուամբը տարածուած գրքերը՝ իրենը չեն», եւ առ ալ կ'աւելցնէ կայսրը որ ա-

սով չէինք ուղեր ամենեւին «իր դատը քննել կամ վրան գառաստան ընել, որն որ առանց աւարակութիւնի Հռոմէական քահանայապետին եւ առաքելական Գահին գործքն է»։

8. Բլանք, Գիրք Գ. Հատ. Ա. 391։ Ռոսգոյ, ԳԼ. ԺԲ. Հատ. Գ. 28, 29։

9. Աս գրուածքները անոի Գործք Լուտ. գիրմ. Հատ. Ա. 485. Բ. — 487։

10. Գործք Լուտ. գիրմ. Հատ. Ա. 481. Բ.։

ան յօդուածները՝ որոնք որ (կ'ըսես թէ) ետ կանչելու եմ... Բայց ափէն-էն օր իւրէն որ քան ի նորակէտեալ կը տեսնեմ որ պապականները ուրիշ պատճառի համար ետ կանչելու չեն ուզեր, բայց եթէ անոր համար որ... ետ եկեղեցւոյ անկարգութիւններուն ու սովորութիւններուն դէմ գրեցի: Ուստի եւ Կարոյոս կայսեր պատասխան կու տամ որ եթէ միայն ետ կանչելու համար զիս կը հրաւիրէնէ՝ չեմ գար. ինչու որ... եթէ ետ կանչել ուզէի նէ՝ հոս ալ կրնայի ետ կանչել: Իսկ թէ որ կայսրը զիս անոր համար կը կանչէ որ մեռցընել տայ, ... դէմ չեմ կենար ու գալու պատրաստ եմ: Ամենեւին չեմ փախչիր ու Քրիստոսի խօսքը վտանգի մէջ չեմ ձգեր: հապա մինչեւ ցմահ կ'ուզեմ խոստովանիլ, միայն թէ Քրիստոս ինծի օգնէ: Գիտեմ որ արեան ծարուած շները, այս ինքն պապականները՝ զիս չմեռցուցած պիտի չհանգչին», ¹¹:... Դարձեալ ուրիշ մէկու մը պայպէս կը գրէ. «Վորմսէն կը լսես թէ ինչպէս ետ կանչեցի: Աս պիտ'որ ըլլայ ետ կանչել. Իսկզբան պապը՝ Քրիստոսի փոխանորդ՝ կ'անուանէի, հիմա խօսքս ետ կ'առնեմ ու կ'ըսեմ որ պապը՝ Քրիստոսի թշնամին է եւ սատանային փոխանորդը», ¹²:

Ըրդ պայպէս ընելիքը մոքին մէջ հաստատած՝ ճամբայ ելաւ Լուտեր: Էրֆուրդ հասած ատեն՝ գնաց Օգոստինեանց վանքն իջաւ, ուր որ նորընծայութեան ժամանակն անցուցած էր: Եւ թէպէտ կայսրը սաստիկ արգելած էր որ ճամբորդութեան ատեն ամենեւին քարոզ չտայ, ի վերայ այսր ամենայնի Լուտեր՝ աս հրամանը բանի տեղ չդնելով՝ կիրակի օրը հոն եկեղեցւոյ մէջ քարոզ սուսաւ ¹³, ու ետքը նոյն քարոզը տպել տալով՝ ամէն կողմ տարածեց: Քարոզ սուսած ատեն՝ եկեղեցին սաստիկ շատ մարդիկ ժողովուած էին, որոնք առտուանց կանուխ եկած գիղուած էին, եւ հետաքրքրութեամբ կը սպասէին տեսնելու եւ լսելու ան մարդը՝ որուն անունը երեք տարիէ վեր ամենուն բերանն ինկած էր: Լուտեր քարոզին մէջ բարեգործութեանց, մարդկան աւանդութեանց, կրօնաւորաց կարգերուն դէմ շատ բաներ խօսելէն զատ՝ ուղղափառ քահանայից ու ժառանգաւորաց դէմ ալ երկայն խօսեցաւ ¹⁴:

11. Նոյն տեղը, 488: Աս թուղթը Մարտի 19ին գրուած է:

12. Աս Օտենի, Հատ. Ա. ԳԼ. ԺԲ. 237: Անունն մէկու մը՝ Մարտի 24ին:

13. «Նոյն (Էրֆուրդ) քաղաքը եւ ուրիշ տեղեր ժողովրդեան տալիսը նաւեր խօսեցաւ. որովհետեւ հետը գացող պապաճամբերը՝ թէպէտ եւ պատուէր ունէր սր նամբան իրեն քարոզ տալ չտայ, թ

վերայ այսր ամենայնի ալք կը գոցեր»: Ռուֆոյ, ԳԼ. ԺԲ. Հատ. Գ. 30:

14. Լուտերին աս գրգռիչ խօսքերը շուտ մը պատուզին բերին: Քիչ մը ետքը ժողովրդեան մէջէն անպիտան մարդիկ քաղքին ուսանողներուն հետ մէկտեղ միանալով՝ գիշերով կանոնիկոս քահանայից աներուն վրայ յարձակեցան, շատ օտակ ընելու բաները թալեցին, անոցան կահքերը ըստ մեծի մասին

ԼՆկից ճամբորդութիւնը յառաջ տանելով՝ Ապրիլի 16ին վերան հասաւ 15: Քաղքին մէջէն իրեն կողմն ըլլողներէն շատերը եւ ուրիշ խել մը հետապըքիր մարդիկներ առջեւն ելան, եւ ուրախութեամբ առին զինքը քաղաքը խոթեցին եւ Լուտեր գնաց Հոռոպացի ասպետներուն տունը բնակեցաւ: Երկրորդ օրը առաքաժողովին կողմանէ երկու հոգի եկան, եւ ըսին որ նոյն օրը կէսօրէն ետքը ժամը չորսին ժողովքը գայ: Լուտեր իրենց աս պատասխանը տուաւ. Աստուծոյ կամքն ըլլայ, հրամանին կը հնազանդիմ. ետքը ծնկան վրայ իջաւ արթմը բրաւ:

Եւր որ որոշուած ժամանակն եկաւ նէ, զինքը հրաւիրող երկու հոգին նորէն եկան, եւ առին ժողով տարին, հրամայելով որ միայն իրեն հարցուած բաներուն պատասխան տայ եւ ամենեւին ուրիշ բան չխօսի: Լուտեր ժողովքին մէջ մտածին պէս՝ Դրիերի արքեպիսկոպոսին գալրապետը Է.Ք (Յովհ. Է.Ք՝ Ինկորդատի աստուածաբանը չէ.) քովն եկաւ ու ըսաւ իրեն նախ լատիներէն ետքը գերմաներէն. Այսպէս քեզե երկու բան կը հարցնէ. նախ՝ արգեօք քու անուամբ չորս կողմը տարածուած գրքերը գոն գրած ես. եւ երկրորդ՝ անոնց մէջ եղած վարդապետութիւններուն վրայ հաստատուն կը կենան, չէ նէ ես կը կանչես: Լուտեր տատասխան տալու չսկսած՝ Հերոնիմոս Շուրֆ՝ իրաւագիտութեան վարդապետը, որն որ վիդգենպերկէն Լուտերին հետ մէկտեղ եկած էր, եւ հոն ալ քովը կը կենար, խնդրեց որ ան յիշած գրքերուն անուններն ըսէ: Է.Ք ալ բոլոր գրքերուն անունները կարդաց, որոնք թղթի մը վրայ նշանակած էր: Ան ատեն Լուտեր լատիներէն եւ գերմաներէն պատասխան տուաւ թէ կը խոստովանիմ որ բոլոր ըսած գրքերդ իմն են: Բայց երբ որ երկրորդ խնդրոյն եկաւ նէ, «Կարծես թէ, կ'ըսէ Մենցլ 16, ան վստահութիւնը՝ որով եկած էր, զին-

պատուհաններէն վար նետեցին, եւ աներուն կրակ տուին պրեցին: Ասիկա Լուտերին քարոզութիւններէն ծագած չարքներուն գրեթէ երախայրիք մ'եղաւ: Նոյն գէպքը՝ ըստ մասին բողոքող մատենագիրներէ տանելով՝ տեղն ի տեղը կը պատմէ Ուլմպերկ, Գլ. Զ. Հմ. Բ:

15. Ասիկա մինչեւ աս զլեռն վերջ գրածնէն՝ բոլոր ետեւի գրուածքներէն առած ենք: Լուտերի իւր. Գործոց ԲԷԷ եղած յիշատակումը, Հոգ. Ա. 487. — 496: Միւլմախտ, Իորտ տաճարապետի վերսի, էԷ 29. — 50: Միւլմախտ, Ճար. Գ. 22. — 28: Սիլբառ. Գիրք Գ. 32. — 35: Սիլբառ. Գիրք, Գիրք Ա. Հոգ Խ. — Հոգ ԽԲ: — Եւ Ուլմպերկ, Գլ. Զ.

Հմ. Գ. Գ. — Ուլմախտ, Գիրք Ա. Գլ. Ե. 201. — 210, որտէս ըստ Բոնի մասին զանազան հիշատակումներէն: Ասիկա հոստեղք զինքը բաւական սեպելով՝ ամէն մէկ մասնաւոր հաստատմէն տակը տեղը չենք նշանակեր:

16. Համ. Ա. Գլ. Բ. 98: — «Կերեւայ որ, կ'ընէ Լուտե, ճամբորդութիւնը զինքն պաշտօնած, ընդունած այցելութիւնները զինքը յոգնեցուցած ու փոքր ջրուած, եւ վերջապէս իշխանաց բազմութիւնը վրան մեծ ազդեցութիւն ըրած էր. որով քիչ մը ատեն իր վստահութիւնն ու հաստատութիւնը կորսնցուց, եւ մասնաւոր ժամանակ ուզեց,»: Ման Գ. Հոգ Ա. Գլ. Ա. 103:

քը թող տուաւ, 17. ուստի եւ պատասխանեց թէ Ասոր պատասխանը հիմա շուտ մը չեմ կրնար տալ. հապա պէտք է որ վրան աղէկ մը մտածեմ, որպէս զի չըլլայ որ ասանկ մեծ ու դժուարին նիւթի մէջ չափէն աւելի կամ պակաս խօսիմ:

Առտեր աս խօսքն ըսածուն պէս՝ լսողները սկսան շէջել ու արտնջել, մանաւանդ անոնք՝ որոնք կը յուսային ու մտքերնուն մէջ հաստատութեամբ դրած էին թէ Հոգին սուրբ շուտ մը անոր միտքը պիտի լուսաւորէ, եւ ժողովք մտած ատեն՝ զինքը կը քաջալերէին Գրիստոսի խօսքն ըսելով թէ Մի հոգար որ քնչ պիտի խօսիս, վասն զի խօսելու ատեն քնչ ըսելիքդ քեզի իմաց կ'ըլլայ¹⁸: Իրաւունք ալ ունէին տրտնջելու. ինչու որ աս Լուսերի տուած պատասխանը, կ'ըսէ Մեմպուր¹⁹, ամենեւին չի համաձայնիր ան մարգարէութեան Հոգւոյն հետ, որմէ ինքը զինքը լուսաւորուած կը կարծէր, եւ անոր համար ալ Սփալա-դինին գրած էր. «Ես ի յիս Աստուծոյ ազդեցութիւնը կը զգամ. Հոգին սուրբ զիս սաացած է, եւ անիկա է որ զիս կը վարէ», 20: Աս խօսքերէն յայտնի կ'իմացուի թէ Լուսեր այնպէս կը ձեւա-ցընէր որ բոլոր ըսածները Հոգւով սրբով լուսաւորուած՝ կ'ը-սէ, եւ իր աշակերտներէն շատերն ալ մտքերնուն մէջ այսպէս գրած էին: Եւ որովհետեւ հիմա մտածելու ժամանակ ուզելովք այնպէս կ'իմացուէր որ իր վարդապետութիւններուն վրայ բո-լորովին ապահով չէ, եւ կարելի է որ քանի մը բան ետ կան-չէ, անոր համար լսողներուն վրայ գէշ ազդեցութիւն ըրաւ 21.

17. Լուսեր ճամբայ չելած՝ ան աստիճանի վստահութիւն ու հաւ-աստութիւն կը ցուցընէր, մինչեւ աս խօսքն ալ ըսաւ. «Թէպէտ եւ Աորմսի մէջ այնչափ աստանայ ըլ-լար, որչափ որ յարկերուն վրայ կ'դնէար կայ, ի վերայ այոր ամե-նայնի հոն երթալէն ետ չէի քա-շուեր», Մէլանիս, էջ 20: Մ-ի-սիոս, ճառ Գ. 23: Բլանտ, Գիրք Գ. Հոգ. Ա. 397: 82 Ա-ր, Հոգ. Բ. 139:

18. Ռոսդայ, ԳԼ. ԺԹ. Հատ. Գ. 31, 32: Գոստաւ Ֆիցեր, ԳԼ. ԺԲ. 212:

19. Գիրք Ա. 53:

20. Ա. Օտենի, Հատ. Ա. ԳԼ. ԺԺ. 245:

21. Օտեն, վերը յիշուած տե-ղը: — Սեքենտորֆ (Գիրք Ա. Հոգ. ԳԼ. 153.) եւ ուրիշ բողոքոց մա-սնադիրներ, որոնց մէջ է նաեւ Ռոսդայ (ԳԼ. ԺԹ. Հոգ. Գ. 33.) իրենց վարդապետին աս վարմունքն արդարացընելու համար կը զրուցեն

որ Լուսեր երբեք այնպէս համարած չունէր որ Հոգւով որբով լուսաւ-որուած, կամ թէ երկնային յայա-նութիւններ ունեցած ըլլայ: Մինք անոր վրայ չենք ուզեր պնդել որ Լուսեր աս համարումն ունեցած է. բայց ամենեւին ասարակոյս չկայ որ ուրիշներուն շատ անգամ հաւ-ասցընել ուզած է: Անքը գրուած խօսքէն զատ՝ որն որ մինչեւ հիմա իր նամակներուն մէջ կը կենայ, իր գրուածոց մէջ անթիւ անհամար խօսքեր կան, որոնք կը ցուցընեն թէ Լուսեր միշտ այնպէս կը ձեւա-ցընէր որ Հոգւով որբով լուսաւոր-ուած է, եւ իր վարդապետու-թիւնները երկնային յայանութեամբ որբով է. որոնց մէջէն մէկ քանին քիչ մը ետքը (Բ. Գրքին Ա. Գլխոյն մէջ) պիտի տեսնենք: Եւ նոյն խօս-քերուն բուն միտքը մեր իմացածն ըլլալն՝ այնչափ յայտնի է որ Լու-սերի Գործոց զանազան հին տպա-գրութիւններուն մէջ մասնաւորա-պէս լուսանցքին վրայ կը նշանա-

ուղղափառները վրան ունեցած փոքր համարումներն ալ բողոքովն կորսընցուցին, իսկ իր կողմնակիցներուն սիրտը շատ նեղացաւ :

Լազանին աս բանին վրայ մէջերնին քիչ մը մտածելէն ետեւ՝ Էք նորէն Լուտերին քոյն եկաւ եւ ըսաւ. Դուռն յառաջագոյն իմացած էիր որ կայսրը զքեզ ինչ պատճառաւ հոս կը կանչէ, եւ տայու պատասխանիդ վրայ մտածելու բաւականատեն ունէիր, անոր համար ալ խնդիրդ կրնար մերժուիլ. ի վերայ այսր ամենայնի կայսրը իր բարերար խնամքովը կը զիջանի ու մինչեւ վաղը քեզի ժամանակ կու տայ : Արդ պատրաստ եղիր որ վաղը աս ատեն նորէն ժողովոյն առջեւը գաս պատասխան տաս, բայց գրով չէ՝ հապա բերնով : Եւ աս ըսելով դուրս հանեց :

Լորկորդ օրը (Ապրիլի 18ին) Լուտեր նորէն ժողովքը կանչուեցաւ, եւ Էք իրեն այսպէս խօսեցաւ. Որովհետեւ երէկ կայսեր քեզի ըրած հարցման պատասխան տալ չուզեցիր, եւ ինքը քեզի օր մը ժամանակ շնորհեց, (Թէպէտ եւ կրնար աս շնորհքը չընել, ինչու որ ամէն մարդ պատրաստ պիտ'որ ըլլայ իր հաւատքին վրայ պատասխան տալու, մանաւանդ դուռն որ աստուածաբան եմ՝ հարկաւորութիւն չունէիր ըսելիքիդ վրայ մտածելու.) արդ՝ այսօր ի՞նչ պատասխան կու տաս. գլխերուդ մէջ գտնուած վարդապետութիւնները կը պաշտպանե՞ս՝ Թէ չէ : — Աս խօսքին Լուտեր նախ գերմաներէն ու ետքը լատիներէն պատասխան տալով՝ փոքր յառաջաբանութենէ մը ետեւ այսպէս խօսեցաւ. Իմ գրուածներս երեք կարգ կրնան բաժնուիլ : Առաջին կարգիները՝ քանի մը բարեպաշտական գրքեր են, որոնց մէջ հաւատոյ ու բարուց վերաբերեալ նիւթերու վրայ պարզ ու յայտնի կերպով կը խօսիմ, եւ ասոնց վրայ պէտք է որ նոյն իսկ հակառակորդներս ալ աղէկ վկայութիւն տան. արդ ասոնք

կեն : Եւնայի տպագրութեան մէջ (որն որ Լուտերին մահուանէ 9—10 տարի վերջը հրատարակուած է) նոյն խօսքերէն մէկուն սկիզբն այսպէս գրուած է. «Ասիկա զբանչիք գրուածք մին է, որուն մէջ սուրբ ոյրն Աստուծոյ Մ. Լուտեր վարդապետը, ճշմարիտ երբորդ ու վերջին Նիդան, յայտնի խօսքերով կը գրուցէ որ ի վարդապետութեանը հարգիքի ընդունած չէ, հապա իրենից Թեոստի Բրեյտսի յետաւել : Գրքի Լուտ. Էք. Զա. Բ. 56. Բ. — Ինք Սքեհտորֆ (Գրքի Ա. Զա. Ղ. 162.) Լուտերին առ Մեյլաքթոն գրած մէկ թուղթը բերելով՝ կ'ըսէ Թէ Լուտեր գրեց

որ «Թէպէտ ես կորսուեմ (մեռնիմ) ալ նէ՝ աւետարանը կորուստ մը չ'ըներ, եւ վրան կ'աւելցնէ Թէ որովհետեւ «Որ յուսար որ Փիլիպպոսը (Մեյլաքթոնը) Նիդան պիտ'որ ըլլար, ու Նիդային (Լուտերին) պիտի յաջորդէր, որ Առ յայտնապէս կը տեսնուի որ Լուտեր ինքը զինքը Նիդայի տեղ կը գնէր : Դարձեալ Լուտեր ինքը զինքը Մեյլաքթոն տեղ կը գնէր, եւ Յուստոսին կը գրէր Թէ Աստուծոյ կ'աղաչեմ որ ի՛ հոգին քեզի ալ տայ. դուռն ալ կ'ըսէր, Ահարոն եղիր, եւ իմ տեղս խօսէ ու գարծէ : Առ 82 Արդի, Զա. Բ. 19 : 81-ի նախ Ս. Գրքին Գ. Գլխին 20 Երանի :

եւ կանչելը՝ ուրիշ բան չէ, բայց եթէ ճշմարտութիւնը մասնակցել եւ հաւաքեն ուրանալ: Երկրորդ կարգիներն անոնք են, որոնց մէջ պապերուն եւ անոնց վարդապետութեանց գէմ կը խօսիմ. եւ որովհետեւ առ բանս ընելու պատշաճ եւ իրաւացի պատճառներ ունիմ, անոր համար ինծի կ'երեւայ որ անոնց մէջ ըսածներս ալ եւ չեմ կրնար առնել, ապա թէ ոչ եւ իզմէ հակառակորդներուս բռնութիւններն ու ամպարշտութիւնները աւելի հաստատած կ'ըլլամ: Երրորդ կարգիներն ան գրքերն են, որոնց մէջ քանի մը՝ Հռոմայեցիներուն բռնութիւնները պաշտպանողներուն դէմ բաներ գրած եմ. արդ թէպէտ կը խառնովանիմ որ ասոնց մէջ շատ խտուրտեմք ու դառնութեամբ խօսեցայ, որն որ քրիստոնէի մը չիվայրեւ. սակայն եւ պապէս եւ ոչ անոնք եւ կը կանչեմ, որպէս զի չըլլայ որ հակառակորդներուս բռնութեանց ու մոլորութեանց հետ միաբանած երեւամ: Բայց որովհետեւ ես մարդ եմ ու մոլորական, անոր համար կրնայ ըլլալ որ սխալած ըլլամ. ուստի ան միայն կ'ըսեմ որն որ քրիստոս քահանայապետին ծառային ըսաւ. «Եթէ չար ինչ խօսեցայ, վկայեա վասն չարին»: Արդ թէ որ ինք՝ որ Աստուած էր եւ բոլորովին անմոլորական, յանձն առաւ որ մարդիկ իրեն վկայութիւն տան, որչափ եւս առաւել եւ պէտք է որ լսեմ, թէ որ մէկը վարդապետութեանցս դէմ բան մ'ունի: Եւ թէ որ մէկը ստուգիւ Ս. Գրոց խօսքերովը ցուցընելու ըլլայ որ ես ճշմարտութենէ հեռացած ու գրքերուս մէջ մոլորութիւն սորվեցուցած եմ, ամենէն յառաջ ես իմ ձեռքս անոնք կրակի մէջ կը ձգեմ»:

Լուտեր ասոնք ըսելէն ու խօսքը քիչ մ'ալ յառաջ տանեւ-

22. Թեպէս հոռ, ինչպէս նաեւ ասկից յառաջ շատ անգամ, Լուտեր այնպէս կը ձեւացընէր որ յանձն կ'առնէ թէ իր վարդապետութիւնները քննուին, եւ խօսք կու տար որ եթէ սխալածը ցուցուի նէ՝ եւս կը կանչէ. բայց քիչ մը ետքը սկսաւ ասոր վրայ ամբշնշլ, ու տեղ մը ասանկ կը գրէ. «Շատ կը ցաւիմ որ Վերմի կոչուի առջեւն ան ասոր իմանի նախառացայ, մինչեւ ուղեցի որ վարդապետութեանս վրայ դատաւոր ունենամ, եւ խոսաացայ որ եթէ մէկը իմ սխալած ըլլալս կրնայ ցուցընել նէ՝ լսեմ: Որովհետեւ պէտք չէի ասանկ յիմարական խոնարհութիւն ցուցընել, մասնաւորապէս վրայ ստոյգ էի, ու բռնաւորներուն ալ օգուտ մը չունէր: Մարդս իր բաներուն

վրայ այնպէս ստոյգ ու ապահով պիտ'որ ըլլայ, որ բոլոր աշխարհք ալ անոր գէմ գնելու ըլլայ նէ՝ ի վերայ այսոր ամենայն ինչ հաստատուն կենայ»: Գործք. Լուգ. Գործք. Բ. 135. Բ: Ընդհանրապէս Լուտեր աս ժողովքին մէջ ցուցուցած խոնարհական կերպարանքին ու զիջման վրայ միշտ ցաւելով կը խօսէր, եւ կը զուցէր որ նորէն նոյն վիճակին մէջ գտնուելու ըլլայի նէ՝ աւելի շտապ կը խօսէր: Բայց տեղ տեղ ալ կը զարմանայ թէ ինչպէս կրցաւ այնչափ համարձակութեամբ խօսիլ, եւ չեմ գիտեր որ, կ'ըսէ, հիմա նոյն համարձակութիւնն ու արիւնթիւնը կ'ուսնենային, թէ չէ: Սեփարդի, Գրեգ. Ա. Հոմ. ԴԴ. 153: Ռոսիայ, Գլ. ԺԹ. Հոմ. Դ. 36:

լէն վերջը՝ էք իրեն պատասխան տուաւ որ Աս ըսածներդ՝ քեզե եղած հարցմունքին հետ կապակցութիւն չունին։ Կայտրը քեզմէ ուրիշ բան չ'ուզեր, բայց եթէ աս՝ որ յայտնի եւ որոշ կերպով մը պատասխան տաս որ արդեօք գրքերուդ մէջ՝ ընդհանուր ժողովքներուն ու կաթուղիկէ եկեղեցւոյն դէմ վարդապետածներդ կ'ուզեն ետ առնել թէ չէ։ Ասոր Լուսեր պատասխան տուաւ թէ Որովհետեւ կայսեր կամքն ան է որ յայտնի եւ որոշ պատասխան տամ, ահաւասիկ ըսածը կ'ընեմ։ Թէ որ Ս. Գրոց խօսքերով ու հաստատուն պատճառներով չիցուցուիր որ ես մոյրած եմ, գրածս ու վարդապետածս չեմ կրնար ու չեմ ուզեր ետ կանչել։ Ինչու որ ոչ պապին եւ ոչ ընդհանուր ժողովքներուն կը հաւատամ, որովք, ինչպէս յայտնի է, շատ անգամ ճշմարտութենէ հեռացան եւ իրենք իրենց հակառակ բաներ հաստատեցին 23։ Եւ երբ որ էք աս խօսքի անպատշաճութիւնն ու յանդգնութիւնը ցուցուց, եւ գլխաւորաբար աս ըսաւ որ եթէ ամէն մարդ՝ եկեղեցւոյ վարդապետութեան ու ժողովոց վճիռներուն դէմ ունեցած կարծիքներուն սխալ ըլլալուն հաւանելու համար՝ պահանջէր որ Ս. Գրոց խօսքերը իրեն հասկերցածին պէս հասկընալով եւ իրեն մեկնածին պէս մեկնելով՝ զինքը համոզեն, ամենեւին բան մը հաստատուն չէր մնար, Լուսեր ըսածը նորէն կրկնեց, ու կայսեր աղաչեց որ զինքը խղճմտանքին դէմ խօսելու չստիպէ։ Եւ որովհետեւ գիշերը կոխած էր, դեռ բան մը չորոշուած՝ նոյն օրը ժողովքը լմնացաւ 24։

23. Հոս ամէն մարդ ինք իրմէ կրնայ տեսնել թէ Լուսեր ինչպէս ատոհման ատոհման վեր կ'ելլէր, եւ ամպարշտութիւնն ու յանդգնութիւնը երթալով միշտ կ'աւելցընէր։ Իսկզբան յանձն առաւ ինքը զինքը քահանայապետական դեպանի մը դատաստանին տակ ձգելու։ անոր համար ալ Ա. կապուրկ գնաց ու Եպիստանոսին առջեւն ելաւ։ Բայց երբ որ տեսաւ թէ կարգիմալը զինքը մուրուսութիւնները ետ կանչելու կը ստիպէ, ալ ան ատեն անոր իշխանութիւնը ճաննալ չուզեց, եւ բուն քահանայապետին դիմելով ու քահանայապետին դեպանէն կամ ազէկ չտեղեկացած քահանայապետէն՝ աղէկ տեղեկացած քահանայապետին բողբջելով, ցուցուց որ քահանայապետին իր վրայ ունեցած իշխանութիւնը կը ճաննայ։ Ետքը երբ որ իմացաւ որ քահանայապետը՝ իր մուրուսութիւնները դատա-

պարտելու վրայ է, անկէ ետեւ անոր իշխանութիւնն ալ մերժեց, եւ սկսաւ ընդհանուր ժողովքին բողբջել։ որով յայտնեց որ ընդհանուր ժողովքին իշխանութիւնը կ'ընդունի։ Բայց վերջապէս երբ որ տեսաւ որ արդէն յառաջագոյն եղած ընդհանուր ժողովքները՝ իր մուրուսութիւնները մերժած են, ալ ընդհանուր ժողովքն ալ աչքին առջեւը բան մը չերեւցաւ։ Եւ այսպէս սկսաւ Քոստնիքը զինքը՝ քահանայապետէն, ընդհանուր ժողովքէն ու եկեղեցիէն վեր բռնել, եւ աշխարհքիս մէջ անմուրա ու անտեսաւանդ՝ միայն ինքը զինքը դրաւ։ Որով ցուցուց թէ յառաջագոյն ալ մէկէ մը մէկալին բողբջած ատեն՝ վախճանը ճշմարտութիւն փնտռել չէր, հայա իր անձնական կարծիքները իբրեւ միակ աւետարանական ճշմարտութիւն ընդունել տալ։

24. Բողբոջող մատենագիրները

Հետեւեալ օրը (Ապրիլի 19ին) երբ որ ժողովքը նորէն ժողովուած էր, ինքնակալն անձամբ չեկաւ, հապա իր ձեռօքը

Լուսերին առ յամառութիւնը՝ իրեն առաջաց կարգի մեծ ու գովելու եւ մեծարելու արժանի հաստատութիւն մը կ'ուզէն ցուցնել։ Ղուսերին սաստիկ փութով տարածել ջանացան առաւանտարանական կարծեաց վրայ, կ'ըսէ Ռոսզոյ, զանազան կերպով դատաստան կ'ըլլայ. որովհետեւ ոմանք կ'ընդունին, ոմանք կը դատապարտեն, ոմանք անոնցմէ շատերը իրեն շնին ու զարդանկան եւ շինծու զանազանութիւններու վրայ հիմնուած բաներ կը համարին, ... ոմանք ալ անխմանալի բաներու անկը կը զենե...։ Բայց առնչել ալ պետք է որ փառան զարմանան ու յարգեն ան մարդը՝ որն որ կրցաւ փայն առանձին աներկիւղ ու համարձակ՝ ասանկ ժողովքի մը մէջ մտնել, եւ անգործակերպ արիւթեամբ պաշտպանեց ան բանը՝ որն որ իրեն կրօնի, ազատութեան ու ճշմարտութեան համաձայն կ'երեւար. եւ ուրիշ բանէ չվտիցաւ, բայց եթէ խըղճմանքին յանդիմանութենէն ու Աստուծոյ անհամայ ըլլալէն։ Սառգիւ Լուսերին՝ առ աւագածողովն առիւն ելլելը՝ առ մեծ Նորոգչին կենացը առնէ գործքերէն աւելի եւրեւելին ու փառաւորը սեղելու է. ինչպէս որ հասակը չէ թէ փայն իր սուրբամարտութիւնն ու անկեղծութիւնը, հապա նաեւ իր խելացութիւնն ու մտաց հաստատութիւնը յայտնի երեւցաւ,։ Գլ. ԺԹ. Հադ. Դ. 35, 36։ — Աս գովութիւններուն որչափ անտեղի ըլլալը՝ անկողնակալ ու առանց նախապաշարման մասեղ մարդը կրնայ դիւրաւ իմանալ։ Բողոքողք Լուսերին առ ժողովքին մէջ ցուցուցած արիւթեանն ու քաղութիւնը կը գովեն. բայց իրենց հարցնենք, ի՞նչ պատճառները վրեժնուաւ։ Միայն իր իշխանին պաշտպանութիւնը բուսական էր ամենեւին մէկէ մը վախ չունենալու։ Արդէն Բլանք (Գիւր Լ. Հադ. Ա. 79.) Լուսերին ներգրութեանց գէժ ելլելու ասան ունեցած քէլ մը վախին վրայ խօսելով՝ կը զրուցէ որ «Եթէ Լուսեր փայն կարենար յուսալ որ իր տէրը, Սաքսոնիայի կայսրընտիրը, զինքը

կը պաշտպանէ, ափսոսանքով սակեալ քաղաքացիութիւնը ճանաչող իրարմէ ճշմարտութեան եւ քահանայապետը իրար խորհուրդէ իրեն գէժ շարժման մէջ խօսէր,։ Աս ըսելէն վերջը կը զրուցէ որ Սաքսոնիայի կայսրընտիրը անարիւթեան մէջ մեծ իշխանութիւնն ու զօրութիւնն ունենալով՝ չէ թէ փայն կայսրը անոր կամացը գէժ բան մը չէր ուզեր ընել. հապա նաեւ թէ որ քահանայապետը զկայսրը իր կողմը չահելու ալ ըլլար, ի վերայ պար ամենայնի կայսրը Փրեզիդենտին կամացը գէժ բան մը չէր կրնար ընել. որովհետեւ կայսրընտիրը իշխանութիւնը շատ անարացած էր, եւ առ իշխանութեան տիրաւորաւան չափ՝ իշխաններուն զօրութիւնը մեծացած էր։ Ասով Լուսեր ամենեւին չէր վախնար որ կայսրը կարող ըլլայ կայսրընտիրը օտարել որ զինքը ձեռք առայ։ Բայց նոյն ատենը Լուսերին պաշտպանը՝ փայն Փրեզիդենտն չէր. ուրիշ շատ ազնուականներ եւ իշխաններ սաստիկ իրեն կողմը կը բռնէին։ «Իշխանները վրայէ վրայ Լուսերին այցելութեան կ'ընէին, կ'ըսէ Ռաւեր...։ Արդէն յառաջագոյն իրեն ըսած էին որ Հակառակորդներդ զքեզ պարելէն յառաջ՝ պետք է որ մինք ամենքին պրինք» (Գիւր Բ. Գլ. Դ. Հադ. Ա. 486)։ Վարմիս աւագածողովն ատենը 400 ազնուականք (եւ փոքր գարեբուս զենք ու զինուոր ունեցող եւ առն ատեսակ շարիւղներ գործուող վարժած ազնուականք) հրապարակը թուղթ մը կ'աղցնէլով՝ սպառնացած էին որ եթէ Լուսերին Քեսառ հասնելու ըլլայ չէ՛ Մոգունաիայի աղքատիկոկոս կայսրընտիրն գէժ պատերազմ կը բռնան։ Ռաւեր, Գիւր Բ. Գլ. Դ. 486։ «Կասպա»՝ Ֆրեյդ, Գլ. ԺԲ. 334։ «Գառն»՝ գուզն ու համարձակ Փր. Սիբերնէնը եւ նախանձաւոր Հուգգենը՝ որն որ Լուսերը զօրաւոր թղթեամբ քաղաքացի էր, կ'ըսէ Կուսաւ Ֆրեյդ, մտապրութեամբ Վարմի եղած բաներուն կը նայէին. եւ առ գիւցազունքը Լուսերին գէժ եղած թշնամական գործքը գծուարաւ առանց վրէժիկոկութեան թաղ կու

գրուած թղթով մը Լուսերին վրայ ունեցած կարծիքը յայտնեց: Կայսեր գրած թղթին միայն աս էր. Մեզմէ յառաջ

ապին,, : Հոս՝ քիչ մը յառաջ գրուած աղետակներուն ոպառնայիքը պատմելէն ետեւ՝ խօսքը Հուգոյէին մէջ վկայութեամբը կը լմնցնէ, որն որ Փր. Սիբիլիէնին վրայ նոյն տանները պոպկոս գրած էր. "Փրանկիոկոս հրապարակաւ երգում ըրաւ որ ճշմարտութեան" (՝) համար ամէն բան կ'ընէ եւ ամէն բանի կը յանգչի: Գիտես արդէն որ իր բերանը ասանկ խոստումը շատուծոյ պատգամք մը պէտ հաստատուն է": ԳԼ. ԺԲ. 224, 225: Ասոնց փա գնելով՝ նոյն Կուստալ ֆիցեր կը գրէ որ "Լուսերին գէտ բանաստեղծ վարտիկ ուզելը՝ առանց ժամագի չէր": Այլը յիշատիւ: "Ռանքէ կը զըուցէ որ նոյն իսկ Փրեդերիկոս կայսրընախը հաւանելու ալ ըլլար նէ, ի վրայ պար ամենայնի Լուսերին գէտ բանաստեղծ չէր կրնար բանեցուիլ,, Գիրք Բ. ԳԼ. Գ. Հոգ. Ա. 390: Իսկ Լեւոն իր համարձակի ըսելու որ անկրիչ էր թէ կայսրը Լուսերին գէտ խոստութեան մը կարող ըլլար բանեցնել: Մաս Գ. Հոգ. Ա. ԳԼ. Ա. 104:

Աս բան Լուսեր պնդեաւ ազնի գիտեր որ քիչ մը ետքը հրապարակաւ խօսած ճառի մը մէջ յանդգնեցաւ ըսել որ "Թէ որ ես խոստութեան հանել ու գործքը բանութեամբ յառաջ տանիլ ուզէի նէ, Գերմանիայի մէջ շատ արեւն կրնայի թափել առաւ. մանաւանդ թէ Վերմի Քլ աննի իսկ զ Լե յիսի, որ իսկ իսրը հոն ապահով է' ըլլար": Յիս Գիրք Բ. ԳԼ. Ա: Այսպէս յայտնի չէ, բայց բաւական իմացընելու կերպով ասոր կ'ափսոսի՝ իրեն հակառակ եղող իշխաններուն գէտ գրածովք թէ "Ինչպէս կ'ըլլար, թէ որ Աստուծոյ աւելու Լուսերին կեանքն պնդեաւ պատուական ըլլար որ ինք սպաննաւիք իտիս՝ յիզի միջ ալ իր նանիքն ու իշխանութեան վրայ ապահով ըլլար չի: Ինչպէս կ'ըլլար, թէ որ իր մահը յիս ամենաւ իշխանութեան պարգում ըլլար չի...: Յառաջ եկէք, մեղուցէք...: Բայց զիս փոքրիկն իտիս անանկ լարիտ աս պաննաւիքն իջ պարտնի, որ ոչ գուց եւ ոչ մեր արգիքը կրնար առնելն

առնել,, : Գործք Լուս. Գիրք. Հոգ. Բ. 420: — Լուսեր չէ թէ փայն ապահով էր որ իրեն բան մը չ'ըլլար. հապա մանաւանդ թէ սոյն գիտեր որ մուրուսութիւնները ես կանչելու ըլլայ նէ՝ ժամագի մէջ կ'իյնայ: Ուստի եւ մուրուսութեաները ես առնել ուզելու ալ ըլլար՝ ժամը զինքը կը բանէր որ հաստատուն կենայ. ինչու որ ինչպէս շատ հեղինակներ կը գրեն եւ Մուսքեր (որուն վրայ ետքը առիթ կ'ունենանք խօսելու) ճառի մը մէջ Լուսերին վրայ կը զըուցէ, Թէ որ ինք՝ մեզք զարկած գործքն ես կ'առնաւ ըլլար, իրեն պաշտպան հեղող աղետակները իրենց որովք զինքը կը մեղցնէին. արմէն աւել անոր խօսքերուն ու խորհուրդներուն վրայ ժամանակաւ առնելն էին: Աս Ռեֆիէ, Գիրք Ա. ԳԼ. Է. 495, 496. Իս աս Ուլիսիէ, ԳԼ. Զ. Հոգ. Գ: Յիստիս Միշել, Հոգ. Ա. ԳԼ. Ե. 197: Բայց ասոնցմէ ամենեւին մէկը չ'ըլլար ալ նէ՝ փայն կայսրմէ ունեցած ապահովութեան թուողը բաւական էր իրեն ամենեւին ժամ մը լուսնալու:

Գարձեալ իրենք զիրենք կամօք չկայրընդներուն՝ ան ալ արեւուն լայնէն աւելի պայծառ է, որ Լուսեր իր ճշմանքի յանդիմանութեան եւ Աստուծոյ անհանդիման ըլլալը՝ բանի տեղ չէր գնէր: Վասն զի մէկը՝ որ իր ճիշտ մտաց խալթերը. յաղթելուն վրայ հրապարակաւ կը պարծի: որ նոյն ժամանակն ըսած խօսքը՝ անոր հակառակ գործքով կ'ըզմանէ. որ իրմէ զուտ քաշել ուղող աշակերտներուն աչքը վախճընելու համար կը սպառնայ որ բոլոր վարդապետութիւններն ես կը կանչեմ, եւ ետքը անոք ժամանին հասնելով՝ նոյն վարդապետութիւններուն մէջ հաստատուն կը կենայ. որ իր մուրուսութիւնները հաստատուելու համար կամքը Ս. Գորքին խօսքերը կը փոխէ ու կը խանգարէ. որ իր երեւելի պաշտպաններէն մէկը չկորսուցընելու համար երկու կին առնելու հրաման կու տայ, նաեւ յայտնի տեսնելով որ ապօրինաւոր բան է... (Ինչպէս փնջեաւ հիմա

Սպանիայի թագաւոր, Գերմանիայի կայսր ու Աւստրիայի արքիդուքս եղողները՝ միշտ ուղղափառ հաւատոյ պաշտպան ու պատսպարան եղած, եւ իրենց արեամբն ու մահուամբը կրօնքին անարատ մնալուն փոյթ ունեցած են. ասկից զատ՝ անոր ալ զգուշութեամբ հոգ կը տանէին որ ամէն մարդ՝ եկեղեցւոյ ու քահանայապետաց վճիռներուն պատշաճ հնազանդութիւնն ընէ: Արդ մենք ալ աս գեղեցիկ օրինակները առջեւնիս ունենալով՝ մեր քաջ ու երեւելի նախորդներուն ետեւէն երթալ ու ժառանգութեամբ մեզի եկած հաւատքը ձեռքերնէս եկածին չափ պաշտպանել կ'ուզենք: Եւ որովհետեւ հիմա Օգոստինեան կրօնաւոր մը յանդգութեամբ՝ հաւատոյ եւ եկեղեցւոյ հրամաններուն ու կարգերուն դէմ ելեր է, եւ բոլոր քրիստոնէից գլխոյն դէմ կը դնէ, մոլորութիւնները յամառութեամբ կը պաշտպանէ, եւ ըսածները ետ չ'առնէր. անոր համար մեզի աղէկ երեւցաւ որ աս չարիքներուն առջեւն առնենք, թէպէտեւ հարկ ըլլայ արիւննիս, ինչքերնիս, պատիւնիս, նաեւ տէրութեան օգուտը վտանդի մէջ դնել. որպէս զի չըլլայ որ Գերմանիան՝ ստերդմութեան անօրէնութեամբ աղտեղի: Արդ ասկէ վերջը չենք ուզեր լսել Մարտինոս Լուտերը, որուն յամառութեան ու խստապարանոցութեան անբաշկնելի ըլլալը աւագանին իմացաւ. եւ հրաման կու տանք որ քաղքէս ելլէ եւ ինչպէս որ եկաւ նէ՝ նոյն ապահովութեամբ տեղը դառնայ, միայն թէ ճամբան քարոզ չտայ ու խռովութիւն մը չհանէ 23:

Թէպէտ եւ կայսեր աս թուղթը ժողովքին մէջ եղողներուն վրայ տարբեր տարբեր ազդեցութիւն ըրաւ, որովհետեւ Լուտերին կողմն ըլլողները կը տրանջէին որ կայսեր աս ըրածը խստութիւն է, իսկ հակառակորդները կ'ըսէին թէ ասիկա չարեաց առջեւն առնելու համար բաւական զօրաւոր միջոց մը չէ,

տեսնենք, եւ ասկէ վերջը պիտի տեսնենք) կրնայ արդեօք ըսուիլ որ խղճմտանքին խայթերը եւ Աստուծոյ անհաճոյ ըլլալը բանի տեղ կը դնէ:

Ասկից ալ զատ՝ թէ որ յանդգնութեամբ ու յամառութեամբ՝ օրինաւոր իշխանութեան դէմ դնելը եւ ժողովքի մէջ իր կարծիքներուն վրայ յամառած մնալը՝ գովութեան արժանի բան է ու մտաց հաստատութիւն եւ արիւթիւն օճալուելու է նէ, ապա ուրեմն նոյն գովութիւններուն արժանի են ամէն դարերու մէջ եղող հերձուածապետները: Ուրեմն գովութեան ու յարգանաց արժանի է Արիոն, որ Նի-

կիայ ժողովքին մէջ հայրապետներուն ու կայսեր դէմ կեցաւ. դովութեան ու յարգանաց արժանի են Մակեդոն, Նեստոր, Եւտիքէս, Փոտ եւ այլն, վասն զի ամէն մէկերնին մէջ մէկ ժողովքի եւ կայսեր դէմ յամառած մնացին: Իսկ թէ որ բողոքողք ասոնք չեն յանդգնիր գովել ու յարգել, եւ Լուտեր զիրենք շատ տեղ կը պարտաւէ եւ հերձուածապետ կ'անուանէ, ուրեմն ինչ երեսով իրենք Լուտերը մինչեւ երկինք կը վերցընեն:

25. Որպէստաւ, Հատ. Ի. 321: Ռոսգոյ, Գլ. ԺԹ. Հատ. Դ. 37: Յես նաեւ Գործք Լուս. գերմ. Հատ. Ա. 492:

ինչու որ Լուստեր իր տեղը դառնալէն վերջը ուզածը կրնայ ընել . ի վերայ այսր ամենայնի կայսեր հրամանին դէմ չկրցան զնել : Ուստի եւ անկից վերջը ալ Լուստերին հետ ժողովքին մէջ հրապարակաւ գործք մը չգործուեցաւ : Բայց աւագանին մէջերնին խորհուրդ ընելով՝ որոշեցին որ խաղաղութեան համար պէտք է որ առանձին ամէն ջանքն ի գործ դնեն, որ գուցէ Լուստերին յամառութիւնը կրնան յաղթել ու զինքը համոզել որ քահանայապետին հնազանդի եւ եկեղեցւոյ ճոցը դառնայ : Անոր համար կայսեր աղաչեցին որ իրենց հրաման տայ վերջին փորձ մ'ալ ընելու ²⁶ . ան ալ խնդիրքներնուն հաւանութիւն տուաւ , բայց պայման դրաւ որ Լուստեր անկէ ետեւ քաղքին մէջ երեք օրէն աւելի չլինայ ²⁷ : Աս ալ ըսաւ որ եթէ ամէն մոլորութիւնները մէկդի ձգելով՝ եկեղեցւոյ հետ հաշտուելու չըլլայ նէ՛ ես ձեռն գրով իմացուցած առջի կարծիքէս ետ չեմ դառնար :

Ին ատեն Գրիբրի կայսրընտիր արքեպիսկոպոսը Լուստերն իրեն կանչելով՝ շատ անգամ թէ՛ առանձին եւ թէ՛ ուրիշներու առջեւ հետը խօսեցաւ , եւ ուրիշներուն ալ խօսել տուաւ : Իրեն ցուցուցին որ թէ ինքը զինքը եւ թէ ուրիշները ինչ մեծ վտանգի մէջ կը դնէ . առջեւը կը դնէին իր յանդգնութիւնը մանաւանդ թէ յիմարութիւնը , որով աշխարհքիս մէջ եղած ամենէն մեծ ու սրբազան բաներուն դէմ կ'ելլէր , եւ թէ եկեղեցական թէ՛ աշխարհական իշխանութիւնը ոտքի տակ կ'առնէր : Մեծ սիրով իրեն խրատ կու տային որ մոլորութիւնները մէկդի ձգէ , քահանայապետին հրամաններուն հնազանդի եւ ընդհանրական ժողովքներուն վարդապետութիւնն ընդունի : Բայց ինչպէս կրնային՝ աս իմաստուն խօսքերը՝ հպարտութեամբ ու անձնահաճութեամբ կոյրցած հիրձուածապետին վրայ ազդեցութիւն ընել : Լուստեր ամենուն դէմ կը դնէր , ու միշտ բերանը աս խօսքն ունէր թէ «Աւելի Աստուծոյ հնազանդելու է քան թէ մարդու» , չեմ կրնար ես յանձն առնել որ , կ'ըսէր , Աստուծոյ խօսքը կապանքի տակ ձգեմ : Վերջապէս անգամ մը արքեպիսկոպոսը իրեն ըսաւ որ Գուն մեզի հնարք մը ցուցուր , որով կարծես թէ չարիքներուն առջեւը կրնան առնուիլ : Լուստեր ալ անամոթութեամբ պատասխան տուաւ որ Ես ան հնարքը պատշաճ կը տեսնեմ , որն որ Գամաղիէլ Հրէից առջեւը

²⁶ . Ռոողդիյն պատմածին նայելով բոլոր իշխանները , թէ Լուստերին կողմն ըլլողները եւ թէ իրեն հակառակորդները , մէկտեղ կայսեր ազաւեցին որ Լուստերը մէյ մ'ալ լռէ . «Պատճառ բերելով որ եթէ նոյն ատենն ալ ինք իր հերժեթիսութեան ժէլ յաւանդու ըլլայ (if

he persevered in his heresy.) ան ժամանակը անոր դէմ ի գործ դրուելու միջոցները աւելի եւս կըրնան արգարանաւ» : ԳԼ . ԺԹ . Հոգ . Գ . 38 :

²⁷ . Անկէ ետքը կայսրը նորէն երկու օր ալ , մինչեւ Ապրիլի 25ը , ժամանակ չնորհեց :

դրաւ ըսելով. «Թէ որ առ գործքը (այս ինքն առաքելոց քարոզութիւնն ու քրիստոսի վարդապետութեան տարածուիլը) մարդիկներէն է նէ՝ ինք իրմէ կը կործանի, իսկ եթէ Աստուծմէ է նէ՝ դուք չէք կրնար կործանել», 28: Որով առ կ'ուզէր իմացնել թէ պէպէս չէ որ քահանայապետը կամ կայսրը կամ ուրիշ մէկը իրեն դէմ դառնայ, որովհետեւ ինք՝ եկեղեցին նորոգելու համար Աստուծմէ սահմանուած առաքեալ կամ մարգարէ է: Ասոր վրայ արքեպիսկոպոսը իրեն հարցուց որ Խնչ կ'ընէիր եթէ որ գրքերուդ մէջէն քանի մը խօսքեր ժողովէին, որպէս զի ասկէ վերջը ժողովուելու ընդհանուր ժողովքին դատաստանին տակ ձգեն, մինչեւ որ նոյն ժողովքը անոնց վրայ վճիռ մը տայ նէ՝ անոնք վարդապետելէն ետ կը կենայիր: Լուտեր պատասխան տուաւ որ Այո, միայն թէ առ ժողովուած խօսքերը՝ Կոստանդնույ ժողովքին մէջ դատապարտուած բաները չըլլան: Եւ երբ որ արքեպիսկոպոսը կրկնեց թէ Կարծեմ որ անոնք կ'ըլլային. ան ատեն Լուտեր պատասխանեց որ Եթէ այնպէս է նէ՝ չեմ կրնար լռել, ինչու որ յայտնի գիտեմ թէ ան ժողովքին մէջ Աստուծոյ խօսքը դատապարտուեցաւ: Աս որ լսեց արքեպիսկոպոսը իմացաւ որ բոլոր աշխատութիւնը պարապ գացեր է, եւ Լուտերը ուղղութեան բերելու ամենեւին յղաչեցայ, ուստի եւ գնաց բոլոր եղածը կայսեր պատմեց (Ապրիլի 25ին):

28. Թէ որ Լուտերին առ կանոնը ամէն աեղ սուղոյ ըլլար նէ, կ'ընէ Բալլաւիէին, կը հետեւէր որ կռապաշտութիւնն ու ամէն աեռակամպարիշտ աղանդներն ալ, որոնք շատ դարեր հաստատուն մնացին ու կը մնան, Աստուծմէ են: Բայց ան ալ սուղոյ է որ Լուտերին վարդապետութեանցը նայելով՝ առ բան ալ ընդունելու ենք. որովհետեւ ինք կը վարդապետէ որ ամէն ամպարըշտութիւնները Աստուծոյ գործքն են: Գիրք. Ա. Գլ. ԻԷ. Հոգ. Ա. 114: Նոյն խորհրդածութիւնը նաեւ

բողոքող մասենագիր մ'ալ կ'ընէ: Լուտեր առ խօսքով, կ'ընէ, «Երկար տեսողութեան անանկ մեծ զօրութիւն մը կու տայ, որն որ չափէն աւելի է. ինչու որ յայտնի է թէ Աստուած իր ծածուկ խորհուրդներովը թող կու տայ որ նաեւ մալրութիւնները, ինչպէս օրինակի համար Մ...ին վարդապետութիւնը, դարերով աշխարհքն վրայ մնան... Բայց Լուտեր իր եւանդեան ստեղծութեամբը առանկ խորհրդածող մասաց պատճառին միայն չէր գնեց, Մինչ, Հոգ. Ա. Գլ. Բ. 97:

Քառասներ փարդալուրիի մեջ

Կայսրը ին հրամայե որ Լուսեր իր տեղը դառնայ : Ստանիսլաւ Կայսր-
ընտրեմ հրամանաւ Լուսեր ճամբան ին Բռնոյն ու Բերդի մը մէջ
ին պահուի : Աստուծոյ շնորհով Լուսեր ին դադարեցաւ : Լուսերին
Վարդապետին մէջ անցուցած իտանիս է- շինած գրեցը : Փարիզի հա-
մալարանը Լուսերին գրեցը ին դադարեցաւ : Հենքիս Ը . Անդրեայի
Բաթառը Լուսերին դէմ գրեց մը ին շինե : Լուսեր Փարիզի համա-
լարանին է- Անդրեայի Բաթառըն դէմ ին գրե :

1521—1522

ԼՐԻ որ կայսրը Լուսերին յամառութիւնն իմացաւ, իրեն
ըսել տուաւ թէ Արովհեանս դուն մեր եւ աւագանւոյն խրատ-
ները ոտքի տակ առիր արհամարհեցիր ու չուզեցիր ուղղու-
թեան գալ, մեկը ալ կրօնին փաստաբանն ու պաշտպանն ըլլա-
լով՝ պէտք է որ մեր պաշտօնին պահանջածը կատարենք : Արդ-
կը հրամայեմք քեզի որ շուտ մը ասկից ելլես, ու 21 օրուան
մէջ տեղդ երթաս. եւ աս բանիս համար քեզի նորէն ապահա-
վութեան թուղթ կու տանք, բայց աս պայմանով որ ճամբան
բան մը չգրես ու քարոզ չտաս ¹ : Լուսեր պատասխան տուաւ
թէ Կայսեր հրամանը կը կատարեմ, բայց չեմ կրնար յանձն
առնել որ Աստուծոյ խօսքը կապուած մնայ. եւ երկրորդ օրը (Ա-
պրիլի 26ին) իր ընկերներովը մէկտեղ դէպ ի Վիդդենպերկ
ճամբայ ելաւ : Երբ որ Ֆրիտպուրկ հասաւ, հոն երկու նամակ
գրեց, մէկ մը կայսեր մէկ մ'ալ աւագանւոյն : Աս երկու նա-
մակին միտքն ալ գրեթէ նոյն է. Լուսեր անոնց մէջ
աւագաժողովը եղածները պատմելէն ետեւ՝ իր յամառու-

1. Քանի մը բողոքող մասնա-
գրեներ կը զրուցեն որ թէպէտ եւ
ամանք կ'ուզէին որ կայսրը՝ տուած
ապահովութեան թուղթը բանի
տեղ չդնէ, ու Լուսերի հետ բանու-
թեամբ վարուի. բայց աւագանին
ընդհանրապէս դէմ գրաւ, եւ կայսրն
ալ չուզեց որ Գերմանիայի մէջ հրա-
պարակաւ գործած առաջին գործը՝
խոտման գէմ վարուիլն ըլլայ : Աս
առթին մէջ կայսրը ան նշանաւոր
խօսքը զրուցեց, կ'ըսեն, զորն որ
Սեքենաութի կը բերէ. այս ինքն որ
Եթէ հաւատարմութիւնն ու խօսք
բանեմք՝ բոլոր աշխարհիս մէջէն
վերցուած ալ ըլլային, պէտք էր
որ իմ քովը (ըստ սմանց՝ իշխան-
ներուն քովը) ապաստանարան մը

գտնէին, — Հոտեղս զարմանա-
լու բանն ան է որ նոյն իսկ ան բո-
ղոքող մասնագրեները՝ որոնք միշտ
կը զրուցեն թէ Գերդը գաւթը՝
Լուսերին մահուանով թշնամի էր,
հոն կը խոտաժանին որ անիկա ա-
ռանձին կերպով մը եւ մէկալ իշ-
խաններէն անելի՝ վերը գրուած ա-
ռաջարկութեան դէմ կեցաւ, եւ
պնդեց որ Լուսեր ազատ իր տեղը
դառնայ : Մեւ Գ. Օդիսիէ, Հոգ. Ա.
540 : Կոստան- Ֆրեյեր, Գլ. Ժ. 284 :
Մեյնը, Գլ. Բ. 94 : — Ռեֆէլ բո-
լոր աս գէպը ասարկուող ասի կը
ձգէ, ըսելով որ Լուսերէն ուրիշ
ժամանակակից մը ասոր վրայ յի-
շատակութիւն չ'ընէր : Գրեւ Ա. Գլ.
Ե. 225. Ետեմք :

Թիւնն ու կայսեր եւ աւագանւոյն խորհրդեանը դէմ՝ ղեկը կը ջատագովէ։ Գրքերս՝ աւագանւոյն կամ ընդհանրական ժողովքի դատաստանին տակ ձգել չուզելս, կ'ըսէ, իմ օգտիս համար չէ, հապա հատարակաց օգտին ու հոգւոց փրկութեան համար։ Եւ քը կ'աղաչէ որ թող չտան որ հակառակորդները զինքը հարստահարին, եւ խօսք կու տայ որ զինքը քննութեան ու հարցափորձի կանչելու ըլլան նէ՝ դէմ չի գներ, որոշուած դատաւորներուն առջեւ կ'ելլէ, միայն թէ անոնք արդար ըլլան²։ Նոյն թղթերը Շղտրմին ձեռքը տուաւ ու քովէն խրկեց, ինչու որ չէր ուզեր անկէ ետեւ ղանկկա հետն ունենալ, որպէս զի միտքը դրածն ու որոշուածը կարենայ դիւրաւ կատարել։

Ընկից նորէն ճամբայ ելաւ, եւ Թուրքիայի Այդինաի քաղաքը՝ որն որ Սաքսոնիայի կայսրընտրին իշխանութեան տակն էր, քարոզ տուաւ, ու կայսեր եւ աւագանւոյն խաւրած նամակները տպեց ու չորս կողմը տարածեց։ Երբ որ նոյն քաղաքէն ելած՝ ճամբան յառաջ կը տանէր, թանձր անտառի մը մէջէն անցնելու ատեն՝ մէկէն վրան երկու դիմակաւոր ձիաւորներ եկան, որոնք հետերնին երկու ալ ծառայ ունէին։ Նոյն ժամանակը Լուտերին քովը միայն Ամստորֆ կար, ինչու որ մէկալ ընկերները յառաջագոյն զանազան պատճառներով քովէն հեռացուցած էր³, նոյնպէս ապահովութեան համար քովը դրուած ձիաւորներն ալ ետ խրկած էր, ըսելով որ իրենց հարկաւորութիւն չունի։ Արդ փրան եկող չորս հոգին՝ Լուտերին ու Ամստորֆին նստած կառքին վրայ յարձակելով՝ նախ կառապանը գետինը ձգեցին ու քիչ մը ծեծեցին. ետքը Լուտերը բռնութեամբ մը կառքէն քաշեցին հանեցին, զգեստները փոխեցին՝ ասպետի զգեստ հագցուցին, եւ հետերնին պատրաստ ունեցած ձիերնուն վրայ հեծցընելով՝ առին մէկտեղ տարին, կառապանին հրաման տալով որ ուզած տեղն երթայ։ Եւ քիչ մը ատեն Լուտերը նոյն անտառին մէջ ասդին անդին պտրտցընելէն ետեւ՝ գիշերով առին կայսրընտրին նոյն տեղերը գտնուող բերդերէն մէկը տարին, որն որ վարդապուրկ կը կոչուի⁴։

Աս ամէն բաները պարզապէս ձեւ մըն էր. երկու դիմակաւոր ձիաւորներն ու անոնց ծառաները՝ Սաքսոնիայի կայսրընտրին կողմանէ խաւրուած մարդիկներ էին, օրոնք՝ յառա-

2. Լուտերին աս երկու նամակները տես ի Գործա Լուտ. գերմ. Ա. 497. եւ 499։

3. Կուսաւա Ֆիցէրին (ԳԼ. ԺԳ. 231, 236.) ըսածին նայելով՝ ինք Ամստորֆին հետ իր ազգականներուն ուղեկցութեան ուղեց երթալ, որոնք հոն մտները կը բնակէին,

իսկ մէկալ ընկերները չիտակ վիզդենպերկ աստուղ ծամբէն գացին։ Աս ուղեկցութենէն ետ դարձած ատեն եղաւ յարձակումը։

4. Մաթեաիոս, Ճառ. Գ. 28։ Ասանկ կը գրէ նաեւ Լուտեր իր զանազան բարեկամներուն։ Տիւ առ Յէ Վիլի, Հոգ. Բ. 3. 7. 89։

ջագայն Լուսերին ու կայսրենտրին մէջ որոշուածին համեմատ՝ զինքը ապահով տեղ մը պիտի պահէին⁵։ Կայսրենտրին աս զգուշութիւնն ընելուն պատճառն ան էր, որ գիտէր թէ կայսրը քիչ մը վերջը հրովարտակով մը Լուսերը տարագիր պիտ'որ ընէ. ուստի առանց մեծ շփոթութիւն մը հանելու՝ զինքը վտանգէն ազատելու համար աս միջոցը յարմար գտաւ։ Ան միայն չէր գիտեր կայսրենտրը թէ իր գործակալները Լուսերը իր որ բերդին մէջ պիտի պահէն, որպէս զի թէ որ ետքը կայսրը իրեն ասոր վրայ բան մը հարցընելու ըլլայ նէ, կարենայ ճշմարտութեամբ՝ Ձեմ գիտեր, ըսել. ինչպէս նաեւ ըրաւ ալ⁶։

Լորդ որ Լուսերին բռնուելուն լուրը Վորմն հասաւ, աւագանւոյն մէջէն իմաստունները եւ մանաւանդ կայսրը իմացան որ աս բանս անոր հակառակորդներուն գործքը չէ, հապա անոր բարեկամներուն։ Բայց Լուսերի կողմնակիցները ամէն կողմ գոյժ կը տարածէին որ հակառակորդները զինքը մեղուցած են. ոմանք աս իրենց յանդուգն ստուգութիւնը այնչափի հասցուցին, մինչեւ սկսան ըսել թէ վէրքերով ծածկուած մարմինը աչքովն տեսանք. ոմանք ալ կ'ըսէին թէ թշնամիները զինքը շղթաներու զարկած կը պահեն եւ չարաչար նեղութիւններ ու տանջանքներ կու տան։ Ժողովողեան մէջ Լուսերին կողմն եղողները աս խօսքերէն այնչափ կատղեցան, մինչեւ Ալեանարցոյ ու եպիսկոպոսները մեծ վտանգի մէջ էին։ Աս բաներուն վրայ կայսրը աւագանւոյն հետ խորհրդի մանելով՝ հաստատեցին որ Լուսերին դէմ՝ հրովարտակ մը հանեն. եւ քիչ մը վերջը աս հրովարտակը Վորմնի մէջ Մայիսի 28ին տրուեցաւ ու գերմաներէն եւ լատիներէն լեզուաւ տպուած հրատարակուեցաւ⁷։ Հրովարտակին միտքը համառօտիւ աս է։ Իսկըզ-

Յ. Մենցլ (Հոպ. Ա. Գլ. Բ. 98.) կ'ըսէ որ «Կայսրենտրը արդէն Վորմն իրեն (Լուսերին) հետ աս բանիս վրայ խորհրդակցութիւն մ'ընել առած էր»։ — Կուտաւ Ֆիցեր ալ (Գլ. ԺԳ. 233.) Լուսերին՝ ճամբուն վրայ դրած մէկ նամակը կը բերէ, որուն մէջ այսպէս կը գրէ. «Թող կու առա՞ որ զիս գոցեն ու ծածկեն, բայց չեմ գիտեր թէ ո՞ր։ Եւ թէպէտ աւելի կ'ուզէ որ բռնաւորներուն ձեռքով... սպաննուիմ, ի վերայ այսօր ամենապիտան է որ մինչեւ որ ժամանակը գտայ նէ՝ աղէկ մարդիկներուն խրատը չարհամահմ»։ Նոյն մատենագիրը աս նամակը գնելէն ետեւ՝ բացայայտ կը զրուցէ թէ «Կայսրենտրը Լուսերին առաջար-

կած էր որ քիչ մը տտեն ծածկուի եւ ան ալ յանձն առած էր» (234.)։ — Նոյնպէս Սեքենտորֆ կը պատմէ որ կայսրենտրը քանի մը հոգւոյ հետ խորհուրդ ընելով՝ որոշեց որ Լուսերը քիչ մը տտեն ծածկէ. եւ երբ որ աս բանն Լուսերին իմացուց նէ, ան ալ՝ կայսրենտրին տրու շնեղացընելու համար՝ հաւանեցաւ, բայց միանգամայն ըտաւ որ ես աւելի կ'ուզէի յայտնարէն գործել։ Գրիք Ա. Հոմ. ԴՁ. Յատկ. Ա. 173։ Յոս. Նոյն Լիւն, Ման. Գ. Հոմ. Ա. Գլ. Ա. 104։

Յ. Մարթեոս, Ճառ Գ. 28։
Գ. Թեպէտ եւ հրովարտակին վրայ Մայիսի 28 թուականը դրուած է, եւ Սէկտանն ալ (Գրիք Գ. 36.) նոյն թուականը կը գնէ, բայց բո-

բան կը խօսի թէ ինչպէս Արարչոս ու բոլոր Գերմանիա ուղղափառ հաւատքին մէջ հաստատուն եւ Հոռոմայ Աթոռոյն հետ

լոր ուրիշ բողբոջ մատենագիրները եւ ուղղափառ հեղինակներուն մեծ մասը կը զրուցեն որ հրովարտակը բուն Մայիսի 26ին հրատարակուեցաւ: Ասոր վրայ քանի մը բողբոջ հեղինակներ՝ Սեբեմարթին հետեւելով՝ կ'ըսեն որ թուականներ համար յառաջ գրին, որպէս զի ցուցնեն թէ ան վճիռը բոլոր աւագանւոյն հաւանութեամբը արուած է, ուր որ իշխաններուն Տիմաւարդէն հեռացած էին: Յետեւեւորք, Գիրք Ա. Հատ. ՂԵ. 158: Մեկու, Հատ. Ա. Գլ. Բ. 98: Նոյնպէս Ալեյաման՝ որն որ թուականին փոփոխութեան վրայ յիշատակութիւն մը չ'ընեն, մանաւանդ թէ նոյն Մայիսի 8ը հաստատուն կը համարի, ինչպէս որ վերը տեսնուի, կը գրէ որ «Ալեյաման թէ աս վճիռը մէկ քանի հազար գործք է. ինչու որ կայսրը նորինքն ամենեւին մէկը ասոր վրայ բան մը չէր գրեալ. ինչպէս որ ետքը Գուլշիկայի կայսրը նորին վրայ կը զրուցուի»: Գիրք Գ. 37: Ասոնցմէ յայտնի կ'երեւայ որ աս վճիռը արուած ատեն աւագանւոյն տիմաւարդէն անմիջապէս ներկայ չէին. բայց ան ալ յայտնի է որ վերը յիշուած բողբոջ մատենագիրներուն ըսածն ալ որ աւագանւոյն Տիմաւարդէն հեռացած էր՝ բոլորովին սուտ է: Ավճիռը արուելէն յառաջ Արամէն ելլողներուն մէջ յանուանէ յիշուած՝ միայն Սպարոնիայի ու Ֆայցի կայսրը նորինքն կան. բայց անոնք ալ իրենց աւագանւոյն ունէին. իսկ ուրիշ հաւացողներուն շատ չ'ըլլալը յայտնի կը տեսնուի Բլանդին խօսքին, որն որ միայն այսչափ կը գրէ. «Աւագանւոյն Տիմաւարդէն» ալ չէին կրնար պաշտպանել, ժողովքն իրենց երկիրները դարձած էին, եւ Մայիսի 26ին՝ Ալեանարոյնի առաջարկած վճիռը հրատարակուեցաւ: Գիրք Գ. Հատ. Ա. 405: Իսկ ուրիշ տեղ մը Լուսաբական վարդապետութեանց ըրած յառաջագիմութեան վրայ խօսելով՝ նոյն վարդապետութեանց գէմ եղածները յիշատակելու ատեն՝ աս դատապարտութեան հրովարտակին

վրայ կը զրուցէ որ բոլոր ժողովքին հաւանութեամբը արուած էր. «Պետութեան Բարե խաղճին որդեամբը կամ վրովը դատապարտուած... վարդապետութիւնը նոյն ժամանակը (1524ին) իր հետեւողներուն բազմութեամբը... այնչափ պաշտքեր եղած էր: Գիրք Գ. Հատ. Բ. 138: Դարձեալ հրովարտակին մէջ քանի մը տեղ յայտնապէս գրուած է թէ աս վճիռը կայսրը նորինքն եւ իշխաններուն միաբան հաւանութեամբն ու կամքը կը արուի: Եւ ժողովքին մէջ եղող իշխաններն ամենեւին մէկը ետքը աս վճիռն վրայ խօսք եղած ու չկատարելուն համար յանգիմանութիւն կրած ատեն՝ ըսած չէ որ ասիկա մարչպաշախովը կամ մար կամացը գէմ արուած է. որն որ եթէ սաղպ ըլլաւ, իրենց ձեռքը իրեն զօրաւոր զէնք մը կը գործածէին: Մենցլին (Հատ. Ա. Գլ. Ժ. 336. — 339.) պատմածին նայելով՝ կրն որ կայսրը Աւագանւոյն աւագաժողովքն (1530) յառաջ գրով մը Յովհաննէս Սպարոնիայի կայսրը նորին ըստ թէ Արամի աւագաժողովքն վճիռը բոլոր վեց կայսրը նորինքն եւ ամեն ուրիշ իշխաններուն ու քաղաքներուն երեւոյթաններուն հաւանութեամբը արուած է. կայսրը նորինքն իր պատասխանին մէջ զգրք թէ «Արամի աւագաժողովքն վճիռն» բոլոր վեց կայսրը նորինքն, սուտի մասն ֆրեդերիկոս կայսրը նորին (իմ նախորդէն) ընդունուած ըլլալուն՝ իսկ ինքն հասնել: Արդ չէ թէ միայն կայսրն ասանկ երեւելի գէպքէ մէջ աս խօսքը յայտնի ու առանց հակառակութեան բանի մը պէս ըսելէն, հապա նաեւ նոյն իսկ կայսրը նորին պաշտպանութեան կերպով եւ վրովը մը արուած իրենց հաւանութեամբը որ նոյն ժողովքին վճիռը՝ գտնէ վերը յիշուած բողբոջ մատենագիրներուն ըսածին պէս՝ միայն Տիմաւարդէն հաւանութեամբը եւ շատերուն չգիտնալովը արուած վճիռ մը չէ:

Իսկ Ալեյամանին՝ Գուլշիկայի կայսրը նորին վրայ ըսածն աս է: Աս կայսրը նորին վերջին ժամանակները

միշտ սիրով կապուած են: Եւրը մէկիկ մէկիկ կը պատմէ թէ ինչպէս երեք տարիէ վեր Լուտեր զանազան մոլորական վարդապետութիւններով ուղիղ հաւատքը խանգարելու կը ջննայ, թէ քահանայապետը զինքն ուղղութիւն բերելու համար որչափ բաներ ըրաւ, թէ ինչպէս հերձուածապետը ամէն բան ոտքի տակ առնելով ու մոլորութիւններուն մէջ յամառած մնալով՝ դատապարտութեան տակ ինկաւ: Բայց դատապարտուելէն ետքն ալ, կ'ըսէ, ուղղութեան նշան մը չցուցնելէն զատ՝ օրէ օր աւելի գէշնալով՝ շատոնցունէ դատապարտուած մոլորութիւնները զանազան գրուածներով նորէն դուրս հանեց, վրան իր անձնական մոլորութիւններն ալ աւելցնելով՝ որոնք երբեք լսուած չէին: Այնչափ յանդգնեցաւ, մինչեւ բոլոր աշխարհքիս մէջ երեւելի ու անուանի Կոստանդնուպոլիս Ժողովը՝ սաստանալի Ժողով կանչեց, եւ Սիկիսմունդ ինքնակալն ու բոլոր Գերմանիայի իշխանները՝ որոնք նոյն Ժողովքն ընդունեցան, սաստանալն երուն առաքելները, մարդասպան ու փառիսեցի անուանեց: Անկէ ետեւ Կարդուս կայսեր՝ Լուտերին ուղղութեան համար ըրածները մանրամասն կը պատմէ, եւ կը յայտնէ որ նոյն կայսրը՝ բոլոր աւագանւոյն հաւանութեամբն ալ իր կայսերական իշխանութեամբը՝ զԼուտեր տէրութենէն տարագիր կ'ընէ, եւ սաստիկ սպառնալիքներով պատուէր կու տայ որ ամենեւին մէկը զինքը ընդունի ու գործքով կամ խօսքով չպաշտպանէ: Եւ որպէս զի, կ'ըսէ, ասկէ վերջը նոյն մոլորութիւնները չտարածուին, կայսրը կը հրամայէ որ մէկը անոր գրուածները չկարդայ, մանաւանդ թէ ուր որ գտնուին նէ՝ պրոսկին, միանգամայն մէկը չկարենայ հաւատոյ նիւթերուն վրայ՝ առանց տեղւոյն եւ պիսկոպոսին հրամանին գիրը մը տակել⁸:

բողոքողաց կողմը գաւառալով՝ ինքը զինքը պաշտպանելու համար գրուածք մը հանեց, որուն մէջ պայտէս կը զրուցէ. «Գանք հիմա Արմինի վճռոյն՝ որով որ Լուտեր դատապարտուեցաւ, կ'ըսեն: Աս վճիռը չտպուած՝ ես ամենեւին բան մը իմացած չէի: Ուստի եւ առ վճիռը իշխաններուն հաւանութեամբը տրուած է ըսելուն՝ ինծի ամենեւին չի վերաբերիր, որովհետեւ առոր վրայ ինծի ամենեւին բան մը չէին հաղորդած»: Սկստան, Գիրք Ժ. 252. Բ: — Բայց աս խօսքին որչափ անհիմն ըլլալը Մենցլին գրածներէն կ'երեւայ, որն որ աս Գոլտեիայի կայսրներին՝ բողոքողաց կողմը գաւառալը յիշատակելու ատեն՝ պայտէս կը զրուցէ: 'Դաւեւ Հերման' Գոլտեիայի կայսր-

ընտիրը, . . . սկսաւ (1539ին) մտաւ ջուլցնել նոր եկեղեցւոյն՝ զորն որ իսկզբանէ Գոթայ խորհի հալածած էր: Իր հաւանութեամբը Գոլտեիայի մէջ Առաքիտ Քլարենպախն ու Պետրոս Պրլիցէդը նորոգեցները՝ իբրեւ հերետիկոս պրոսկած էին: Արեւի Բէլ քահանայապետին (Լուտերին գէմ տուած) դատապարտութեան վճռոյն, ու խօսքի տակ վճռոյն Գոթայի Կայսրին հալածած էր: Աւագաւորի մէջ (բողոքողաց) Գաւառութիւնը տրուած ատեն՝ անոր օտարիէ հալածողութիւնը էր: Զոյր. Բ. Գ. Է. 125: 8. Աս վճիռը անս Բ Գործս Լուտ. գերմ. Հատ. Ա. 504. — 511. եւ առ Ռայնալտի, Ցարեգր. Հատ. Ի. 338. — 337:

Ի՞նչ որ աս հրովարտակը ինչպէս որ փութով տրուեցաւ, այնպէս ալ փութով ի գործ դրուելու ըլլալ՝ կրնար յուսացուիլ որ օգուտ մ'ընէ ու խռովութիւնները դադրին. բայց գործունեաց կերպով մը աս բանին ետեւէն ինկող չեղաւ: Ասոր պատճառն ան եղաւ որ կայսրը ստիպուեցաւ շուտ մը Գերմանիայէն ելլել. իսկ իր բացակայութեան ատեն տէրութեան երեսերի գործքերը հոգալու համար դրուած կառավարութիւնը շատ ակար էր, մանաւանդ որ անոր անդամներէն ոմանք Լուտերին կողմը միտած էին: Ասկից զատ՝ Լուտերին գլխաւոր պաշտպանը՝ Սպրատնիայի կայսրընտիրը, ինչպէս շատ անգամ ըսած ենք, տէրութեան մէջ մեծ իշխանութիւն ունենալով՝ անոր կողմնակիցներուն շատ զօրութիւն կու տար: Ասամէն բան մէկտեղ գաղով՝ հրովարտակը շատ թուլութեամբ ի գործ կը դրուէր. ոմանք հրովարտակին հնազանդելու չէին համարձակեր, ոմանք ալ չէ թէ միայն չէին հնազանդեր, հապա կատարել ուզողներն ալ կ'արգելէին⁹: Աս պայտէս ըլլալով՝ թէպէտ Լուտերը Վարդպուրկի բերդին մէջ կայսեր հրովարտակը տեսաւ նէ՝ շատ բարկացաւ, բայց բանի մը տեղ չդրաւ, ու իր իշխանին եւ ուրիշ իր կողմն ըլլող ազնուականներուն պաշտպանութեան վրայ վրստահանալով՝ հանգստեամբ իր գործքը յառաջ տանելու կրնայէր:

Վրջն Վարդպուրկ բերդին մէջ (զորն որ Յովհաննէս աւետարանչին աքսորուած Պաղմոս կղզեայն նմանցնելով՝ Լուտեր իմ Պագմոսս կ'անուանէ,) իրեն համար առանձին սենեակ մը պատրաստուած էր, ուր որ մեծ հանգստութեամբ ու ամէն կերպ զիւրութեամբ կը բնակէր. սեղանին վրայ միշտ աղէկ որսի մսեր ու ազնիւ գինիներ անպակաս էին. այնպէս որ բերդին պահպանը՝ որուն որ յանձնուած էր Լուտերին հարկաւոր եղած բաները հոգալ, կը զարմանար որ բանտարկեալի մը պէս հոն բերուած մարդը ինչո՞ւ այնչափ պատուով ու փառաւորութեամբ կը նայուի¹⁰: Մանաւանդ որ իրեն ազատութիւն ալ տրուած էր դուրս ելլելու. ուստի եւ Լուտեր ուզած ժամանակ կը ասպետի հագուստովը բերդէն կ'ելլէր ու մերձաւոր տեղերը կը պտըտէր, երբեմն երբեմն ալ որսի կ'երթար¹¹, անգամ մը նաեւ գաղտուկ Վիդդենպերկ գնաց եւ հոնտեղը քանի մը օր Ամստորֆին տունը պահուրտած մնալով՝ իրեններուն հետ տեսնուեցաւ¹²: Ասոր համար՝ զարմանալու բան մը չէ որ

9. Բլաւք, Գիրք Դ. Հատ. Բ. 2:

10. Մաթեոս, Ճառ Գ. 28:

Բ. Կուստալ Ֆիցեր, Գլ. ԺԳ. 235:

11. Լուտեր առ Սփալադին գրած

ձեկ նամակին մէջ ասիկա կը պատ-

մէ: 81- ար 82 Վիդդ, Հատ. Բ.

48, 44. Եւ ար Կոստ. Ֆիցերի, Գլ. ԺԳ. 249:

12. Սեքնտորֆ, Գիրք Ա. Համ.

ՃԺԱ. 168: Կուստալ Ֆիցեր, Գլ.

ԺԵ. 288: Բլաւք, Գիրք Դ. Հատ.

Բ. 17. Նոտիօթ. 25:

Լուսեր՝ իր բարեկամներուն գրած թղթերուն մէջ շատ անգամ կը յայտնէ որ մեծ դիւրութեան ու հանգստեան մէջ է, եւ բոլորովին գոհ ըլլալու համար ուրիշ բանի չի բաղձար, բայց եթէ իր սիրելի բարեկամները, Մելանքիօն, Ամստորֆ եւ ուրիշ ասոնց նմանները քովն ունենալու¹³ :

Աս իր առանձնութեան մէջ Լուսեր զանազան գրքեր շինեց, որոնց մէջ երեւելիներն են Պապարաֆի անխորհրդէան վրայ շինածը՝ որն որ Վիզդենպերկի Օգոստինեաններուն նուիրեց, ու Սիմոն-Գրիգորի օգոստինեաններուն դէմ շինածը՝ որն որ լատիններէն լեզուաւ գրեց եւ իր հօրը նուիրեց : Առաջին գրքին գլուխը Ամոմս մարգարէին աս խօսքը դրաւ թէ «Մեղի՛ս գոչիցէ, եւ ո՛վ իցէ որ ոչ սարսիցէ», ¹⁴ որով իւրեւ թէ կ'ուզէր իմացընել որ անանկ ձայն մը պիտ'որ հանէ ինք, որ բոլոր աշխարհք պիտի օտարեցընէ : Եւ ստուգիւ, կ'ըսէ Ուլենպերկ¹⁵, նոյն գրքին մէջ ամենասուրբ հաղորդութեան խորհրդին եւ սուրբ պատարագին դէմ անանկ կը մունչէ, որ աստուածապաշտ մարդ մը առանց սարսելու ու դողալու չի կրնար կարդալ. եւ կարդալու ատեն պնակէս կը կարծէ մարդ որ ան առիւծուն ձայնը կը լսէ կոր, որուն համար Պետրոս առաքեալ կ'ըսէ թէ «Շրջի եւ խնդրէ թէ զո՞ կ'լանիցէ», : Եւ զարմանալու բան մը չէ, ինչու որ, եթէ Լուսերին պատմածին հաւատալու ըլլանք, դժոխական առիւծին խրատին համեմատ է Լուսերին աս գիրքը, որուն հետ վիճաբանելով՝ յաղթուեցաւ, ինչպէս ինք Լուսեր տասուերկու տարի վերջը մանրամասն կը պատմէ, եւ մեկը ալ տեղը իր խօսքերը յառաջ կը բերենք : Երկրորդ գրքին մէջ Լուսեր կը ջանայ ցուցընել թէ կրօնաւորական ուխտերն անվաւեր մանաւանդ թէ ոչինչ են, եւ Աստուծոյ որդւոց ազատութեան բոլորովին հակառակ¹⁶ : Աս գրքով Լուսեր ամէն տեսակ պղծութեանց

13. Թղթի մը մէջ Լուսեր Սփառաբանին այսպէս կը գրէ. «Ինծի պնակէս կ'երեւայ որ ես հոսմեր կայսրընտրին ծախքովք կ'ապրիմ, ապա թէ ոչ՝ եւ ոչ ժամ մը յանձն կ'առնէի հոս մեալ, եւ աս մարդուն (այս ինքն բերդին պահպանին) ոտակն ուտել : Ազէկ գիտես գո՞ւ որ եթէ մէկուն ինչքը գործածել եւ սպառել պէտք է նէ, իշխաններուն ինչքը գործածելու եւ սպառելու է. ինչու որ անկարելի է որ իշխան մը կամ բոլորովին կամ գոնէ ըստ մասին յափշտակիչ ու աւազակ չըլլայ. մանաւանդ թէ որչափ որ մէկը աւելի մեծ ու երեւելի իշխան է, այնչափ ալ մեծ աւազակ է : Ազէկ կ'ընես թէ որ ասոնց վրայ

ինծի հաստատուն եւ արդիւր բան մը գրես նէ», : Առ Սիմոն-Գրիգոր Ս. Համ. ՃԹ. 178. Եւ Կոմ 82 Վիգի, Հոգ. Բ. 49 : — Յայտնի է որ Սփառաբանն ասանկ թղթերը կայսրընտրին չէր ցուցըներ, որն որ այնչափ հոգով ու փութով Լուսերը կը խնամէր, եւ ինք զիշխանը յափշտակիչ ու աւազակ կ'անուանէր :

14. Գործք Լուս. լատ. Հոտ. Բ. 257 :

15. Գլ. Ը. Համ. Ս. :

16. Գործք Լուս. լատ. Հոտ. Բ. 284. Բ. : — Առ բանին վրայ Մենցլ այսպէս կը խօսի. «Լուսեր ինկղբան մեղած էր Գարըզդատին ան կարծիքը թէ ամէն եկեղեցական առանց զանազանութեան կրնայ

գուռ բացաւ, ու Գերմանիայի վանքերուն մեծ մասը պարպեց, ինչպէս որ քիչ մը ետքը 17 կը տեսնենք: Նոյն առանձնութեան մէջ սկսաւ Լուսեր նաեւ աստուածաշունչը գերմաներէն թարգմանել 18:

Կարգուիլ. ինք կրօնաւորներն առ ազատութենէն գուրս հանած էր, եւ իրենց ուխտերը պարտաւորիչ կը սեպէր, միայն անոր համար՝ որ իրենք իրենց կամբովը նոյն ուխտերը գրած են: Բայց անմիջապէս վերջը ուրիշ տեսակ սկսաւ խօսիլ, երբ որ միայն եկաւ թէ ուխտին վախճանն ան է որ քրիստոնէական կառարելութեան բարձրագոյն աստիճանի մը ու կրօնութեան վերին գագաթի մը հասցընէ, որն որ իր՝ միայն հաւատքին տուած զօրութեան, ու գործքերուն անօգուտ ըլլալուն վրայ ունեցած կարծիքին յայտնապէս հակառակ է: Ուստի եւ շուտ մը բոլոր կրօնաւորական ուխտերը մերժելի մտաւանդ թէ գարշելի երեւցան իր առջեւը: Առ նիւթին վրայ գրած գրքի մը մէջ ըստ որ ըստ ամենայնի նոյն է Աստուծոյ ընելը՝ Յէր Աստուած կ'ուխտեմ թեքի որ բոլոր կեանքին մէջ թեքի դեմ հայնջիւն, եւ ըսելը որ քիչի կ'ուխտեմ որ բոլոր կեանքին մէջ ազատութիւն կամ ուղիւստիւստութիւն պահեմ, ան յաւով որ անով երանութեան հասնուի, — Հոգ. Ա. ԳԼ. Գ. 132:

17. Տես Բ. Գրքին Բ. Գլուխը: 18. Շատ բողոքող հեղինակներ մեծամեծ գովութիւններ կու տան Լուսերին՝ աստուածաշունչը գերմաներէն թարգմանելուն համար: Սոյսդ է Լուսեր առ թարգմանութեամբ գերմաներէն լեզուին պայծառութեան մեծ օգուտ ըրած, մանաւանդ թէ նոյն լեզուն՝ աստուածութենէ վերջնելով՝ գրաւոր լեզուներու կարգ խօսած է: Բայց քողոքողք ասով գոհ չըլլալով՝ կ'ուզեն առ գործքը կրօնական կողմանէ ալ շատ երեւելի բանի մը պէտք ունենալ: Կ'ըսեն թէ Լուսերին յառաջ աստուածաշունչը բոլորովին մէկդի ձգուած էր, միայն հին լեզուներով գրուած էր, ու նոր լեզուներու ամենեւին չէր թարգմանուած: Նոյն իսկ Լուսեր վեր վար առ բանիս վրայ կը պարծի ու կ'ըսէ որ աստուածաշունչը գրուանին ստիկէն ես հանեցի: — Բայց պատմութիւնը բոլորովին ա-

որ հակառակը կը տրվեցընէ եւ կը ցուցընէ որ ազգագրութեան արուեստին գանուելէն մինչեւ Լուսերին թարգմանութեան աստեղը, որ ութսուն տարւան շափ միջոց է, զանազան նոր լեզուներով աստուածաշնչի թարգմանութիւններ տպուած էին: Ասոր վրայ Ուսպիմն Անգղիացի երեւելի վարդապետը այսպէս կը գրէ. «Մինչեւ հիմա աստուածաշնչի թարգմանութիւն մը կը գտնուէ, որուն մէջ ոչ տպուած տարին եւ ոչ տեղը գրուած է. առ թարգմանութիւնը պէտք է որ շատ հին ըլլայ, որովհետեւ ինչպէս յայտնի է՝ պինտ յառաջ տպուած գրքերուն մէջ՝ ոչ տարին եւ ոչ տեղը կը գնէին: Երկրորդ ֆուսդին մեզքը աստուածաշնչի ուղղագրութեամբ թարգմանութիւն մը տպուած էր, 1473ին, Լուսերին թարգմանութեանէն զբէթէ վախճան Գաբի յոռալ. ուրիշ թարգմանութիւն մ'ալ տպուէ 1467ին տպուած էր. ասոնցմէ զատ՝ չորրորդ ու հինգերորդ թարգմանութիւն մը կայ 1473ին եւ 1493ին տպուած: Նիւաշպերկ 1477ին տպուած թարգմանութիւն մը՝ Լուսերին թարգմանութիւնը գուրս չեղած՝ իրիս անկամ նորին Գալտաթ էր: Նոյն տարին ուրիշ թարգմանութիւն մ'ալ Աւստրիայի տպուեցաւ, որն որ ասիւն անկամ ալ նորին Գալտաթի էր, երբ որ Լուսերին թարգմանութեան եւ ոչ խօսքը կար, — Առ ամեն թարգմանութիւնները գերմաներէն էին: Նոյն վարդապետը ուրիշ շատ գերմաներէն թարգմանութիւններ ալ կը յիշէ, որոնց վրայ չենք ուզեր մէկի մէկի խօսիլ, որ չըլլայ թէ կարդացողները ճանձրացընենք: Ետքը ուրիշ շատ լեզուներու թարգմանութիւններու վրայ ալ կը խօսի, որոնք Լուսերի թարգմանութեան գուրս լլլելէն շատ յառաջ տպուած էին. թարգմանութիւն մը Սլաւոնիացաց լեզուաւ, որն որ 1478ին տպուած էր. վեց իտալերէ թարգմանութիւն, որոնցմէ մէկը մինչեւ 1500՝ Գառնատիօթը անկամ նորէն տպուած էր. չորս գաղղիերէն թարգմանութիւն, որոնք

Լ,ս միջոցներուն՝ Լուտերին մոլորութիւններուն գէմ Գերմանիայէն դուրս նոր ախոյեաններ ելած էին : Մինչեւ հիմա տեսանք որ Լուտեր մէկ քանի առիթներու մէջ իր դատն ու իր վարդապետութիւններուն քննութիւնը փարիզի համալսարանին դատաստանին տակը ձգած էր, յուսալով որ նոյն համալսարանը իր կողմը կը բռնէ : Բայց իր ակնկալութեան բոլորովին հակառակն եղաւ. ինչու որ համալսարանին աստուածաբանները իր վարդապետութիւնները՝ իբրեւ վնասակար, գայթակղեցուցիչ ու հերետիկոսական՝ դատապարտեցին¹⁹ : Դարձեալ Հենրիկոս Ը. Անգղիայի թագաւորը նոյն ատենները Լուտերի վարդապետութիւններուն դէմ գիրք մը հրատարակեց : Աս թագաւորը իսկզբան շատ ցանաց որ Լուտերի մոլորութիւնները իր տէրութեան մէջ չմտնեն. եւ որովհետեւ երիտասարդութեան ժամանակը աստուածաբանութիւն սորված էր, անոր համար ուզեց նոյն մոլորութեանց դէմ գրել : Իր բաղձանքին միայն մէկ արգելք կար, այս ինքն թէ քահանայապետը Լուտերը դատապարտելու ատեն՝ անոր գրքերը կարդալն արգելած էր, եւ ինքն գրքերը չկարդացած՝ չէր կրնար անոնց դէմ գրել. ուստի քահանայապետէն հրաման խնդրեց որ Լուտերին դէմ գրել ուզողները՝ անոր գրքերը կարենան կարդալ : Եւ հրաման առածին պէս՝ եկեղեցւոյ խորհուրդներուն վրայ գիրք մը գրեց, որուն մէջ Լուտերին դէմ կը ցուցնէ որ աս խորհուրդները եօթը հատ են, եւ ուրիշ բաներէն զատ՝ Հռոմայ քահանայապետին գլխաւորութեան վրայ աղէկ կը խօսի : Աս գիրքը թագաւորը քահանայապետին նուիրեց, որն որ շատ ուրախութեամբ ընդունեցաւ, թագաւորը կարդինալներուն ժողովքին մէջ գովեց, եւ անոնց հաւանութեամբը առանձին կոնդակով մը հրա-

մնեւ 1512 տպուած էին, եւ այլն, եւ այլն : Եւ իօղը այսպէս կը վերջընէ. «Իսկ թէ որ Ս. Գրքը ան ատենները հիմակուան պէս շատ տարածուած չէր նէ, պատճառը՝ տպարաններուն ու կորդալ դիտողներուն քիչութիւնն էր» : Ասոր կը վկայեն քանի մը բողոքող մանկապոլսիներ ալ, որոնցմէ մինակ մէկուն վկայութիւնը բաւական կը ռեպեր. «Իբէ (Լուտերէն) յառաջ, վճռէ Մենցլ (Հոփ. Ա. Գլ. Գ. 134) աստուածաշունչը վուկադային վրայէն լափ անէմ գերմաներէն թարգմանուած ու տպուած էր. բայց կ'երեւայ որ շատ տարածուած չէր» : — Ուսպիչէնի պէս երեւելի ու դիտուելի մարգու մը խօսքը, որն որ հաստատուն գործքեր յառաջ

կը բերէ, եւ Մենցլին վկայութիւնը բաւական են ցուցնելու որ աստուածաշունչը Լուտերին եւ իր աշակերտներուն ըսածին պէս՝ այնչափ անծանօթ բան չէր : — Բայց թէ արգելք Լուտեր իր գերմաներէն թարգմանութեամբը կրօնին օգուտ ըրած է՝ թէ չեան, ան ալ Բ. Գրքին Ա. Գլխոյն մէջ ըսելիքներէն աղէկ ու բացայայտ կը տեսնուի :

19. Համալսարանին վարդապետները աս դժեւը տուած են 1521ին, Ապրիլի 15ին : Լատիներէն սկզբնաւորը Գիրք Գիթոն Լափ. Լափ. Հոփ. Բ. 194. Բ. — 201. Բ. իսկ գերմաներէնը՝ որն որ Լուտեր անձամբ թարգմանած է, իր փեր. Գործքը Գլ. Հոփ. Ա. 572. Բ. — 581 :

ման տուաւ որ թէ ինք եւ թէ յաջորդները՝ իրենց ուրիշ տիրողոսներուն վրայ կարենան Պաշտպան հասարայ տիրողոսն աւելցնել:

Երբ որ Լուտեր իր առանձնութեան մէջ աս բաները իմացաւ նէ՝ շատ սպալլեցաւ, եւ անկէ ետքը ալ միայն իր կատաղութեան ետեւէն երթալով՝ բոլոր իր բարկութիւնը աս նոր հակառակորդներուն վրայ թափեց: Եւ թէպէս Մեկանքթոն ջանացած էր իր վարդապետը պաշտպանել, ուստի եւ Փարիզի համալսարանին դէմ գրուածք մը դուրս հանած էր, որն որ ջատագոված մարդուն ու վարդապետութիւններուն արժանի էր²⁰. բայց Լուտեր աշակերտին գրուածքովը գոհ չըլլալով՝ ինք անձամբ ալ համառօտ բան մը գրեց Փարիզի համալսարանին աստուածաբաններուն դէմ, որն որ ամէն կարելի հնգնութեան, նախատանաց ու թշնամանաց խօսքերով լեցուն է²¹: Նոյն պէս Անգղիայի թագաւորին գէմ գրած գրքին մէջ՝ անանկ մեծ թագաւորէ մը ամենեւին ակնածութիւն չըրաւ, հապա բոլորովին նախատական ու ամօթալի խօսքերով լեցունց: Եւ զարմանք ալ չէ, ինչու որ գրքին սկիզբը կ'ըսէ թէ երբ որ Աւետարանին ճշմարտութիւնը պաշտպանել հարկ կ'ըլլայ, պէտք չէ ամենեւին ակնառութիւն ընել, հապա թագաւորի մը հետ այնպէս խօսելու է, ինչպէս որ հասարակ մարդու մը հետ կը խօսուի: Բւստի եւ բոլոր գրքին մէջ աս սկզբան հետեւեւելով՝ անանկ խօսքեր կը գրէ եւ այնպիսի կերպով կը խօսի, մինչեւ նոյն իսկ իր բարեկամներն ու պաշտպանները սկսան իրեն դէմ տրտնջել եւ խրատ տալ որ բերնին քիչ մը չափ դնէ²²:

20. Գործք Լուտ. լատ. Հատ. Բ. 303. — 307:

21. Լուտեր աս գրուածքին մէջ Փարիզի համալսարանին եւ մէջի աստուածաբաններուն տուած զանազան ուրիշ նախատական եւ աղտեղի անուններէն, եւ խօսած անամբօռ ու պիղծ խօսքերէն զտո՝ որոնք որ կ'ամբջնանք դնելու, աս ալ կը զրուցէ որ նոյն համալսարանը՝ ամէն միջոցութեանց մայրն է: Գործք Լուտ. Բ. 307. Լուտ. Բ. 581. Բ: Աս խօսքը համեմատել Լուտերին ուրիշ անգամ մը նոյն համալսարանին վրայ ըրած դատաստանին հետ. Ի. 42:

22. Սկզբնաբով, Գիրք Ա. Համ. ԾժԴ. 187: Գոլտաւ Ֆիցեր, Գլ. ԺԸ. 370: — Լուտերին բարեկամներէն սմանք իրեն խրատ կու ապրին որ քրիստոնէական սիրոյն աւելի փառ դնէ ու բերանը քիչ մը բռնէ, եւ գոնէ իշխաններու վրայ խօսած

առեն՝ այնչափ նախատական խօսքեր չգործածէ: Ասոնցմէ մէկը ասանկ խրատներ գրելէն ետեւ՝ կը հարցըներ իրեն թէ Անգղիայի թագաւորը ինչու այնպէս սառտիկ ու խստութեամբ նախատեցիր: Ասոր պատասխան տուած առեն՝ Լուտեր կ'ըսէ թէ Չըլլայ որ կարծես թէ ասոնց մի գծելու իմ լուրջութիւնը համար ան կերպով գրեցի. չէ, միայն իմ իմաստը իմ է. եւ չըլլայ որ մէկը յուսայ որ հակառակորդներու հետ ասիկէ ետեւ աւելի անուշուշտ զանազան վարդապետութիւններ կայսրընտիրը եւ ուրիշները ինծի խրատ տուին որ նախատական խօսքերը չափաւորեմ. բայց ես քաջութեամբ ու հաստատութեամբ դէմ կեցայ. ինչու որ պաշտպանած իմնիս լինի ներքին ինքիս ար քիչ քիչ իմ իմաստը իմ է. եւ ինչու ինչու միայն ասոնց իմաստը իմ է: Մինչեւ հիմա

լուսերին առ գրքէն օրինակի համար մէկ երկու հաւառած կը գնենք: «Երկու տարի յառաջ, կ'ըսէ, Բարիլունական գերութիւն անուամբ լաօններէն գիրք մը հանեցի, որն որ պա-

խենթ եմ եղեր որ այնպէս վարուեր եմ: Առ Ունիւթիք, Գլ. Թ. Հատ. Գ. Խառն Գոտար. Փոքրիկ, Գլ. ԺԸ. 374: — Բայց թեպէս նայն առնենք իր աշակերտներէն սմանք առ իրենց վարդապետին գրած նախաապան կերպը եւ իրեն բարկութիւնը չէին համար. սակայն թէ մը ետքը առանկ խօսքերը չէ թէ միայն չէին պարտաւեր, հասցա փնջեւ Հոգւոյն որոյ ազգեցութեամբ գրուած կը սեպէին: «Բիշ մը ժամանակ այնպէս կը կարծէի, կ'ըսէ Փամբ՝ Լուսերին երեւելի աշակերտներէն ու մծ բարեկամներէն մէկը, որ Լուսեր մը հայրը՝ Անդգիւթի թագաւորին հետ լափէն աւելի ստատկութեամբ վարուած ըլլայ: Բայց հիմա կը տեսնեմ որ պաշտիւր եմ, մեծաւանգ թէ լափէն աւելի անուշութեամբ վարուեր է եղեր. իր բոլոր խօսքերը՝ երկնաւոր հոգի մը իրեն շնած է, որբութեան, անմարտութեան ու հաստատութեան հոգին, : Սերենտորֆ (Փոքր Ա. Հատ. ԾծԵ. 188.) Փամբին առ խօսքը իրբեւ Լուսերի ջառագոճութիւն՝ վայրագութիւն կը բերէ:

Հոստեգո պատշաճ կը սեպենք նայն իսկ Լուսերին գրուածոցը մէկն խօսք մը բերել, որմէ ընթերցողները յայտնապէս կը տեսնեն թէ իր հակառակորդներուն հետ թշուառի հոգւոյ ազգեցութեամբ կը վարուի եղեր, եւ իր պաշտպանածն ու վախճանն ինչ է եղեր: «Մարգրիկ կան, կը գրէ Լուսեր, որոնք կ'ըսեն թէ անունն ու պատիւը՝ միայն Աստուծոյ կը վայրէ... եւ թէ ամէն բառներնուն մէջ միայն Աստուծոյ փառքը կը փնտռեն, ու գրթիէ երգուն ալ կ'ընեն որ իրենց անշտան փառք չի փութի...: Բայց իրենց պաշտն ու գործոցը փառ գիր, եւ կը տեսնու որ եթէ մեզք զարկած բաներնին չկաշտգիր նէ, կը սկսին ստատիկ պատկեր... այնպէս որ հեռերին մէկը չիկրնար խօսիլ: Կ'ըսեն թէ գրենք արգելողները գէշ կ'ընեն, եւ առ իրենց եղած նախապիկը չեն կրնար մեռնալ, ինչ որ արեւմտի որ Աստուծոյ փառք

կ'որդկուի եւ իրենց ուղած ու վրեժաւած բարւոյն գէմ կը գրուի...: Ասով կը տեսնուի թէ իրենց վրեժաւածն ինչ էր. կ'իմացուի թէ առնոր համար չի բարեւար որ բարեւար Աստուծոյ փառք ինչ քաղաքի մէջ, հոգա անոր համար՝ որ իրենց խորհրդն առ դատարան յառաւ լիւթար. իրենց թէ կարելի չլլար որ իրենց կարծիքը գէշ ըլլայ, եւ այնպէս ազգէ ըլլար՝ որ եւ ալ Աստուծոյ կարեւոր մարտիկ Վասն զի թի որ ան բարեւար իրենց օրհնութիւն չհամարեն նի, ինչպիսի հոգիներէ որ անբնիւր իրենց խորհրդն արդիւն: Սակայն խորին բարեւար մտութիւնը չուզեր գէշ ու յիմարի տեղ գրուիլ. անոր համար պէտք է որ ուրիշները գէշ ու յիմար ըլլան...: Թի որ...: Ինչ իրենց պատշաճ գիր իսկ, լիւթար միշտ բանի տեղ չի գրիլ, իրենց ինչ եւ ինչ հակառակ բան մը պատահելու ըլլայ նէ, ալ ան ժամանակը արուեստը չուա իր կը մոռցուի, ու փոխ տունկը՝ իր պատուը կը բերէ, այսինքն փուշ ու տատառի: Ան տան իշուս ականդաները աւելին մարտին տակէն երեւնալու կը սկսին. կը սկսին կանչել: Տէր Աստուծոյ, նայէ երկինքէն, առ ինչ մծ անիրաւութիւն է որ ինծի կ'ըլլայ: Եւ ան տատանան մծ յիմարութեան մէջ կ'իշխան, միշտ կ'ըսեն թէ Աստուծոյ համար իրենց անիրաւութիւն կ'ըլլայ: Ո՛ր է մեր մծ իմաստութիւնը որ կ'ըսէիք թէ Ամէն բան Աստուծոյ ու Աստուծոյ է: Ո՛վ ողորմելի մարգ. թէ որ միայն Աստուծոյ է նէ, ինչու համար պիտի չլինայ առանց արգելքի քեզմէ առնել, ուրիշն առ եւ արգիլ անգիր նեւտել: Թէ որ իրենն է նէ, պէտք է որ զուն հոգարար մեռա ու թողու որ ինչ ուղածին պէս գործէ. ինչու որ իրեն բանն առնելու ըլլայ նէ, քեզի անիրաւութիւն եղած չլլար...: Միտաւորն Հայր Ժորժ, Ա. Հայրապետ. Գործի Լուս. Գիր. Հատ. Ա. 73. Բ. 74: — Կարծես թէ Լուսեր առ խօսքով իրեն անին ստորագրութիւնը կ'ընէ եւ իր բանած ճամբուն

պահանները անմատոցուց...: Եւ թէպէտ ես լըսը չեմ ատեր, ի վերայ պար ամենայնի նոյն գրքին գերմաններէն թարգմանուելուն չհանձնեցայ, առ պատճառաւ որ իմ ամենէն սաստիկ թշնամիս թարգմանեց՝ զիս նախատելու համար...: Վերջապէս շենքիկոս՝ Աստուծոյ բարկութեամբը՝ Անգղիացուց թագաւորը լատիններէն լեզուաւ ասոր դէմ գրուածք մը հանեց...: Կը զրուցուի որ Անգղիայի թագաւորին առ գրուածքին վարձք ըլլալու համար՝ Հռոմէն իրեն տիտղոս տուած ըլլան որ Պաշտպան Եփեֆանոս անուանուի...: Իսկ ես Աստուծոյ կ'աղաչեմ որ զիս ան եկեղեցւոյն անդամ չընէ՝ որուն պաշտպանն է Անգղիայի թագաւորը: Ուրովհետեւ երբ որ ես Վիգգենպերկ եմ ու ինք՝ Անգղիա, կամ երբ որ կը քնանայ եւ կամ ուրիշ գործքի մէջ է, իմ հոգիս ինչ կ'ըլլայ...: Շատերը պնդէս կը կարծեն որ նոյն գիրքը շենքիկոս թագաւորը գրած չէ: Ասիկա իմ հոգս չէ. կ'ուզէ շենքիկոս թագաւորը, կ'ուզէ Կոնրատոս թագաւորը գրած ըլլայ, սատանան կամ գոթիքը չենած ըլլայ, ամենն ալ նոյն է: Ով որ սուս կը խօսի՝ սուտըրուց է, եւ ես անոր համար իրմէ չեմ վախնար...: Թէ որ ես թագաւորի մը ինծի դէմ գրեւէն վախնալու ըլլայի նէ, աւելի եւս պէտք էր որ վախնալի պապի մը ինծի դէմ գրեւէն...: Բայց ես իմ վարդապետութիւնս Աստուծոյ շնորհքը չէ թէ միայն երկիրքէն ընդունեցայ, հապա անանկ մէկէ մը՝ որն որ իր պզտիկ մատով հազար պապէ, թագաւորէ, իշխանէ ու վարդապետէ աւելի կարող է գործել²³: Անոր համար ալ պէտք է որ իմ վարդապետութիւնս յաւիտեան հաստատուն կենայ, եւ ես կ'ուզեմ Աստուծոյ անուամբը իրենց ամենուն ալ դէմ դնել²⁴:...

«... Ի՞նչ որ Անգղիայի թագաւոր մը կրնայ անամօթութեամբ իր ստութիւնները դուրս ժայթքել, ես ալ կրնամ զանոնք իր վիզը փաթթել: Եւ որովհետեւ ինք իմ բոլոր քրիստոնէական վարդապետութիւններս կը հայհոյէ, եւ (թողութիւն ընեն ընթերցողները՝ Լուտերին անամօթ ու ամպարիշտ խօսքերուն համար) իր աղբը իմ փառաց թագաւորին, այս ինքն քրիստոսի, թագին վրայ կը քսէ, որուն վարդապետութիւնն ունիմ ես, չգարմանայ որ ես ալ աղբը իմ թագաւորին թագէն առնելով՝ անով իր պսակն օծեմ, ու բոլոր աշխարհքին առջին

գաղապարտութեան վճիռը կու տայ: Երանի թէ մտադրութեամբ կարգային Լուտերին առ խօսքը անոնք՝ որոնք որ կ'ընեն թէ Լուտերին պաշտպանած բանը իր բանը չըլլալով՝ հապա Աստուծոյ, չէր կրնար թողուլ որ հակառակորդները իրեն

գէմ դնեն եւ Աստուծոյ գործքն որդէին, եւ գրածները՝ աստուծոյին նախանձայուզութեամբ կը գրէր:

23. Տես առ Գրքին Ը. Գլխոյն 21. Եւանջիլ:

24. Գործք Լուտ. գերմ. Հատ. Բ. 132. Բ. 133. Բ.:

բանձմ որ Անգղիայի Թագաւորը տուազրուց է: ... Զիւն կը յանգիմանէ որ ատելութենէն ու նախանձէն գրգռուելով՝ պապին դէմ գրած ըլլամ: ... Բայց ասիկա ինչ վերաբերութիւն ունի: ... Պապականութիւնն անոր համար աղէկ կ'ըլլայ, վասն զի ես գէշ եմ եւ անոր դէմ կը դնեմ: Թէ որ այնպէս ըլլաք նէ՝ ան ատեն պէտք էր որ Անգղիայի Թագաւորն իմաստուն մարդ մ'ըլլար, որովհետեւ ես զինքը խենթի տեղ կը դնեմ: Եւ թէ որ աշխարհք ուզելու ըլլաք նէ՝ զսաստանն կրնար սուրբ ընել, միայն թէ զինքը շատ ատէր ու գէմ ելլէր: Ասոր հակառակ թէ որ բանն անով աղէկ եւ օրինաւոր կ'ըլլայ՝ որ պապը գովուի, ան ժամանակը Աստուծոյ օգնականութեան կարօտութիւն չունի, հապա բաւական է որ Անգղիայի Թագաւորը զինքը գովէ եւ իրեն պաշտպանն ըլլայ 23: ...

«Իպց ես Հենրիկոս Թագաւորին պայպէս վարուելուն չեմ զարմանար, որով կը ցուցնէ թէ հաւատոյ ու բարեգործութեան ինչ ըլլալուն վրայ՝ հաստ կոճղէ մը քիչ ծանօթութիւն ունի, որն որ գոնէ բնութեամբ զԱստուած կը զգայ. որովհետեւ պէտք է որ Հենրիկոս Թագաւորն ալ ան առակին հաստատուն ու ճշմարիտ ըլլալը ցուցնէ, որն որ կ'ըսէ թէ «Թագաւորներէն եւ իշխաններէն աւելի մեծ խենթ չկայ»: Հապա սադանային վրայ կը զարմանամ որ իր Հենրիկոսին ձեռքովը ինծի դէմ պայպէս կը ճամարտակէ, ուր որ գիտէ թէ ասիկա իմ առջեւս բան չէ: Զինքը կ'յորցընողն ու յիմարցընողը՝ Աստուծոյ գործքն է, որպէս զի իմ ձեռքովս ինք եւ իր յիմարութիւնը դուրս ելլէ: ... Պէտք է որ հիմա պաշտօնով գոհ ըլլամ, ու զինքը թողում: Ինչու որ աստուածաշնչին գերմաններէն թարգմանութիւնը եւ ուրիշ գործքերը զիս կը ստիպեն, ուստի եւ չեմ կրնար աւելի երկայն ատեն Հենրիկոսին աղբին մէջ խառնուիլ: Բայց թէ որ Աստուած կ'ուզէ նէ՝ ժամանակ մը կը գտնեմ, ու Հենրիկոս հայհոյիչ Թագաւորին ստախօս բերանը կը գոցեմ եւ կատարեալ պատասխան կու տամ: ... Ես այնպէս կը կարծեմ որ ինք աս գիրքը անոր համար գրած է, որպէս զի խղճմանքը հանդարտեցնէ: Վասն զի գիտէ թէ ինչ խղճով Անգղիայի Թագաւորութիւնը ստացած է, Թագաւորական ցեղը սպաննուելէն ու Թագաւորական արիւնը ջնջուելէն ետեւ: Իր կեանքին համար կը վախնայ, որ չըլլայ թէ արեան վըժժն իրմէ խնդրուի: Անոր համար կ'ուզէ պապին հետ միանալ ու զինքը շողոքորթել, որպէս զի հաստատուն մնայ: Յառաջ աս կերպով կայսեր հետ կապուած էր, հիմա ալ Գաղղիայի Թագաւորին հետ: Ինչպէս որ բռնաւորներուն ու գէշ խիղճ ունեցող-

ներուն սովորութիւնն է: Շատ աղէկ կը յարմարին իրարու պապն աւ Անգղիացի Հենրիկոսը: Ինչու որ առջինն ալ նշոյպէս աղէկ խղճով ստացած է իր պապութիւնը, ինչպէս որ Հենրիկոս՝ իր Թագաւորութիւնը: Անոր համար իրար կը քորեն, ինչպէս որ ջարդները մեկզմեկ կը քորեն:

«Դուցէ մէկը զիս յանգիմանէ որ Թագաւորական փառաւորութեան հետ այսչափ անխնայ վարուեցայ ու շատ խտաւթեամբ գացի. բայց գիտնայ որ աս բանս անոր համար ըրի, որովհետեւ բուն ինք (Թագաւորն) ալ իր անձին չխնայեց: Այնպէս յայտնի եւ կամօք սուտ կը զրուցէ, ինչպէս սրիկաները. այնպէս սատիկ, դառն, Թունաւոր կերպով կը վարուի, որ հրապարակական բարկասիրտ բող մը չիկրնար ընել. այնպէս որ յայտնի կը տեսնուի Թէ երաններուն մէջ Թագաւորական արին չկայ: . . . Իսկ դուք, պապականք, ինչ ընէք ընէք՝ ուզածնիդ չէք կրնար գլուխ տանիլ: Պէտք է որ պապը, եպիսկոպոսք, քահանայք, կրօնաւորք, իշխանք, ստտանան, մահը, մեղքը, եւ ինչ որ Բրիստոս եւ ի Բրիստոս չէ, տեղի տան եւ յաղթուն ան Աւետարանէն՝ զորն որ ես Մարտինոս Լուտեր քարոզեցի»,²⁶: — Ստուգիւ Առաքելոյ եւ Նորոգչի արժանի գրուածք:

26. Դարձեալ նոյն տեղը, 147, 148:

Գ Ի Ր Վ Բ

ԼՈՒՏՆԵՐԻ ՎՆԵՐԴՊՈՒՐԿԱՆՆ ԵՂԵՂԱՆՆ

Ծ Ի Ն Զ Ե Ի

ԵՒԿՍՊՈՒՐԿԻ ԵՒԵԳԵԺՈՂՈՎԱԸ

1522 — 1530

Գ Ի Ր Վ Բ

ԼՈՒՏԵՐԻ ՎԱՐԴԱՊՈՒՐԿԷՆ ԵԼԼԵԼԷՆ ՄԻՆՁԵՒ ԱՒԿՍՊՈՒՐԿԻ
ԱՒԱԳԱԺՈՂՈՎԸ

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե

Քուտեր վիդիւնայերի կը դառնայ

Գարլըդար : Լապերի հեռադուռնան ապէս վիդիւնայերի մէջ պա-
րահածները : Լապեր՝ խոսքերն իմացը դեմ վարդադուրիէն կ'ելլէ :
Ճամբան ու վիդիւնայերի հասնելն ետեւ՝ խոսքերն նախ կը
բլբլէ : Գարլըդարին եւ անոր խղճակիցներուն դեմ խոսքերն ինչ
Գարլըդարը կը հաւածէ : Նոր խոսքերն փրփրանքն լարճանալիւնը
դուրս կու գայ : Անգլիայի խոսքերը Սառնիւնի իշխաններուն իրար
կու գայ որ Լապերին դեմ դնեն : Լապեր եկեղեցական խոսքին դեմ
խոսքի գրոտած է մը կը հանէ :

1521 — 1522

ՍԻՆՁԵՒ ՏԻՄԱ ԼՈՒՏԵՐԸ միշտ իբրեւ առանձնական մարդ
տեսանք . ոչ ուրիշները եւ ոչ ալ ինք՝ գոնէ դրսանք՝ մինչեւ
վարդապուրկէն ետ դառնալը իրեն հրապարակական անձի նկա-
րագիր չէին տար . հապա ամէն գործածներն ու գրածները՝
իբրեւ միայն իր կողմանէ եւ միայն իր անուամբն եղած կամ
գրուած բան կը սեպուէր : Բայց վարդապուրկէն ելլելուն պէս՝
ալ զինքը իբրեւ նոր աղանդի գլուխ կը տեսնենք, մանաւանդ
թէ նոյն իսկ վարդապուրկէն՝ իբրեւ աղանդի գլուխ գուրս
կ'ելլէ . եւ անկէ ետեւ իր ըրածները՝ առանձնական մարդու մը
պէս չ'ընեն, հապա իբրեւ կողմնակցութեան մը գլուխ, եւ ու-
րիշներն ալ զինքը իբրեւ իրենց առաջնորդն ու գլուխը կը նկա-
տեն : Լուտեր՝ մինչեւ նոյն ատեն յարգած եւ գեռ աւրելու
չլանդգնած կարգերն ու սովորութիւնները՝ աս իր առաջնոր-
դութեան աստիճանաւը կը կործանէ, եւ նորանոր կարգադրու-
թիւններ կ'ընէ, որոնց իր կողմնակիցները յարգութեամբ կը
հպատակին . աս իր աստիճանին զօրութեամբ զանազան հրա-
մաններ կու տայ ու վճիռներ կը հանէ, եւ կը պահանջէ որ ա-
մէն մարդ կուրօրէն անոնց հնազանդի, եւ դեմ դնողները
պատժոյ տակ կը ձգէ : — Բայց աս բաները մեր ընթերցողներ
բուն առջեւը չդրած՝ հարկ է որ իր առանձնութենէն ելլելուն
պատճառ ըսող դէպքերը պատմենք :

Լուսերին վարդապուրկ եղած առանձն՝ վիդդենպերկ շատ շփոթութիւններ ու խռովութիւններ պատահած, եւ կրօնի վերաբերեալ նիւթերու մէջ շատ փոփոխութիւններ եղած էին: Աս խռովութիւններուն պատճառ եղողը՝ գլխաւորաբար Գարշշդասն էր: Աս մարդը Լուսերէն աստեւոր, մանաւանդ թէ անոր վարդապետութեան խոյրը տուած ըլլալով՝ սկսաւ անոր գաած պատուոյն եւ հասած իշխանութեան վրայ նախանձիլ. եւ թէպէտ Լուսերին մորթութեանց կը հետեւէր, բայց չէր ուզեր որ անոր աշակերտն երեւայ ու հնազանդի: Լուսերին լուծը ծանր կու գար իրեն փառասիրութեանը, անոր համար ուզեց նոյն լուծը վրայէն նետել: Աս բանը յաջողութեամբ գլուխ տանելու համար ամենէն յարմար ճամբան Լուսեր իրեն սորվեցուցած էր, եւ Գարշշդասին ուրիշ բան չէր մնար, բայց եթէ ճշդիւ անոր ընթացքին հետեւիլ, որն որ բռաւ ալ: Յետեւելով որ անկէա քաջանայրապետին եւ եպիսկոպոսոսաց տաանուհինգ դարէ վեր հաստատուած օրինաւոր իշխանութեան դէմ ելելու յանդգնած էր, գիւրաւ անկից հետեւցուց որ ինքն ալ Լուսերին քանի մը ամիսէ վեր յափշտակած իշխանութեան դէմ կրնայ ելլել: Շատ անգամ Լուսերին բերնէն լսած եւ անոր գրուածքներուն մէջ կարդացած ըլլալով որ կրօնի վերա-

1. «Գրեթէ ընդհանրապէս ընդունուած նախապաշարում մըն է, կ'ըսէ Բլանք, թէ Լուսերին գաած պատուոյն ու հասած իշխանութեանը վրայ ունեցած նախնայն էր, որն որ առ փառասիր մարդը (գարշշդաս) կը դրդուէր որ . . . ինքը զինքը երեսելի ընելու ջանայ, որպէս զի անով կամաց կամաց անոր (Լուսերին) անունը մտցընել ապ, կամ գտնէ անոր համբաւը մթնցընէ: (Աս նախապաշարումն ունեցողները) որպէս զի բոլորովն անկողնակալ երեսան, առ ալ կը զորցնեն որ Գարշշդասին բրածներուն դէմ Լուսերին ունեցած գեղատեսիլութիւնն ալ նոյն պատճառէն (նախանձէն) կը ծագէր. եւ ասով կը ջանան մեկնել թէ ինչու համար Լուսեր իր յառաջուն բարեկամին հետ պնդէս սաստիկ դառնութեամբ կը վարուէր: Գիտ. Գ. 37. Բ. 37. Աս ընդհանուր փորձիւր յառաջ բերելէն ետեւ նոյն մասնաշարքիւր կը դուրսէ թէ «Որչափ որ ստոյգ է թէ նաքը առ իբրա հոգալ պատասխարութեանը իրենց վէճերուն մէջ մասն ունեցաւ, նոյնչափ ալ ստոյգ է (») որ իսկզբան առ խռ-

վութիւններն ելլելու առանձն նոյն վախճանը կամ նկատումը չստանին», Բայց Բլանք ինչ որ ըսէ նէ ըսէ, Գարշշդասին առ բաներուն մեւը զարնելու պատճառը՝ Լուսերին վրայ ունեցած նախնայնն ու իր պատասխարութիւնն էր: Մեծաբան կը պատմէ որ Գարշշդաս ըսած ըլլալով թէ «Ես ալ կը բաղձամ որ ձեռ ըլլամ եւ ձեռ սեպուիմ, ու Լուսերէն վար չմնամ», եւ վրան կ'աւելցընէ որ «Առիկա փառասիրութեան, նախնայն եւ հարգութեան ձայնն էր», Առ Ռիֆիլ, Գիտ. Ս. Գլ. 2. 270. Ետեւ: Լուսեր նոյն Գարշշդասին վրայ կը գրէ որ «Ինչ ալ շուտ մը նոր վարդապետ ըլլալու կը բաղձար, եւ իմ իշխանութեան զգալով ժողովրդեան մէջ իր հրամաններն ու կարգաւորութիւնները բանեցընել կ'սկսէր», Առ Գլ. 178. Մեւ Գլ. 178. Գարշշդասին բրածներուն վրայ խօսելու չսկսած՝ իրեւ անոնց պատճառը գնելով՝ կը զրուցէ որ «Էբէ մը սնափառութիւնը կը սերէր: Յետեւ ինչ է իրիւ (Իր. 137.) Ռոմ-սիէն թիւստն վայրաբանը:

բերեալ նիւթերու մէջ չափաւորութեամբ վարուելով բան մը չի կրնար գլուխ ելլել, եւ տեսնելով որ Լուսեր մինչեւ նոյն ատեն առ սկզբունքին համեմատ եւ ամենեւին առանց ակնածութեան գործելով՝ ուղածը գլուխ կը ասնի. ինքն ալ միտքը գրաւ որ ամենեւին մէկէ մը նկատում չընէ եւ ամենեւին առանց վախի գործէ: Մէկ խօսքով ըսելու համար՝ Լուսերին սկզբունքներուն վրայ հիմնելով եւ անոնց հետեւելով՝ անոր անձին եւ վարդապետութիւններուն հետ այնպէս վարուեցաւ, ինչպէս որ անիկա եկեղեցւոյ հետ եւ հաւատոյ վարդապետութիւններուն հետ վարուած էր: Արդէն ալ ասանկ գործքի մը ձեռք զարնելու շատ յարմար բնութիւն ունէր. ինչու որ, ինչպէս Ռանքէ կը զրուցէ, “Ան մարդիկներէն էր, որոնք մէկ կողմանէ սեւամանդաութեան բնական բերում մը կ’ունենան, եւ մէկալ կողմանէ այնպէս յանդգնութեան տէր են, որ ամէն հաստատուած բաները կը մերժեն եւ ամէն մարժուած բաները կը հաստատեն”, 3: Գարըզատ ասանկ մարդ մ’ըլլալով՝ մանաւանդ թէ զարմանալու բան է որ այնչափ ատեն համբերած ըլլայ. բայց ասոր ալ պատճառը նոյն Ռանքէ կ’իմացընէ ըսելով որ թէպէտ եւ 1520էն զանազան արատաւոց կարծիքներ ունէր, բայց “նոյն ատենները դեռ Լուսերի ներկայութիւնն ու առաւելութիւնը զինքը կը բռնէին. իսկ հիմա (Լուսեր հեռու ըլլալով) ալ մէկը չկար որ զինքը ետ կեցընէր, եւ իր փառախոսութեան համար ազատ դաշտ մ’ունէր”, 4:

Լրդ. Գարըզատ ասանկ յարմար ատեն գտնելով, մանաւանդ որ նոյն ատենները Վիդգենպերկ ու մօտ տեղերն եղող Արմա-կնունքները եւ առանձինն Մունգէր 5 իրեն մեծապէս օգնու-

2. Երբ որ մէկը Գարըզատին գէտ կը կենար եւ կամ զինքը կը յանգիմանէր որ Լուսերի վարդապետութիւններուն գէտ կը գործէ կամ կը խօսի, ինք շուտ մը Լուսերին ասանկ առիթներու մէջ բռնած ունեցած խօսքը կը կրկնէր թէ Աւելի Աստուծոյ հնազանդելու է բան թէ մարդու: Եւ երբ որ մէկը իրեն կ’ըսէր թէ ասբաճներդ մեր հասարակաց հօրը (Լուսերին) ակամօք հասնելու ըլլայ նէ՛ շատ պիտի խռովի, ինք շուտ մը պատասխան կու տար թէ “Նոր բան մը չէ որ Աստուծոյ խօսքը աշխարհքին խռովութեան ու շփոթութեան պատճառ ըլլայ. եւ Լուսերին ասանկ առիթներու մէջ ըսած ուրիշ ասոնց նման խօսքերը կը գործածէր: Այդպէս ամէն առիթի մէջ Լուսե-

րին խօսքերը բանեցընելով՝ անոնցմով ինքը զինքը ջատագովելու եւ բռնած ճամբան արդարացընելու կը ջանար. եւ կը ցուցնէր որ ինք իր ամէն ըրածներուն եւ ըսածներուն մէջ Լուսերը իրեն օրինակ առած է եւ անոր գլխաւոր սկզբունքը կը հետեւի: Տե՛ս նո՛ւ 10 Եւսթի:

3. Գիրք Գ. ԳԼ. Ա. 18:

4. Նոյն տեղը, 19: Գրեթէ նոյն կերպով կը խօսի նաեւ Մեռլ Կ.Օ. պիտէ, Հատ. Բ. 45:

5. Մունգէր՝ իսկզբան Լուսերին նախանկարող աշակերտներէն մէկն էր, եւ Մաքսմիլիանի մէջ անոր մտաւորութիւնները անանկ մեծ նախդով կը տարածէր, որ անուանը Լուսերին փոխանորդը գրած էին. բայց ետքը իրեք բաժնուեցաւ ու

Թիւն կ'ընէին, Լուսերի աշակերտներէն ոմանք իրեն հետ միաբանեց, եւ անոնց հետ մէկտեղ իր կատարել ու բարբարոսական նորոգութեան սկսաւ: Իսել մը ուսանողներու եւ բանուորներու գլուխն անցած՝ եկեղեցիներուն մէջ կը մանէր, խաչերն ու արձանները կը կտորէր, պատկերներն ու քահանայական զգեստները կը պատռէր, ոտքի տակ կ'առնէր կը կոխկռտէր: Ինք եւ իր կողմն ըլլողները սկսան նոր կերպով գերմաներէն պատարագ ընել: Վերացուցում չէին ընել, հաղորդութիւնը երկու տեսակաւ կը մատակարարէին, սրբութիւնը՝ աշխարհականներուն ձեռք ջօշափել կու տային, խոստովանանք չեղած՝ սրբութիւն առնել կու տային, եւ ամենուն խրատ կու տային որ պահքի օրեր միս ուտեն: «Գարշաշատ... աս կարծիքն ալ ունեցաւ որ, կ'ըսէ վերը յիշուած մատենագիրը, անկէ վերջը ալ գիտուն մարդ, համալսարաններու մէջ ուսում եւ մանաւանդ աստիճան հարկաւոր չէ: Դաս տուած ժամանակը ունկնդիրներուն խրատ կու տար որ ամէն մարդ տեղն երթայ ու երկրագործութեան ետեւէն իյնայ. որովհետեւ, կ'ըսէր, մարդը պէտք է որ երեսին քրտինքովը հացն ուտէ: Իրեն հետեւողներէն մէկը... ժողովուած քաղաքացիներուն՝ դպրատան պատուհանէն վաք կը պոռար որ զաւկըններին դպրատան հանէն: Ասկէ վերջը ուսումնականութիւնն ինչ բանի կը ծառայէ, կ'ըսէր», 7: «Նոյն իսկ համալսարանը օկսաւ լուծուիլ, կ'ըսէ Մենցլ, որովհետեւ Գարշաշատ բոլոր աշխարհային կամ արտաքին գիտութեանց դէմ պատերազմ հրատարակած էր, ու կը վազէր խաղախորթներուն ու կոչակարներուն խանութները կ'երթար, որպէս զի Ս. Գիլքըն անոնց մեկնել տայ: Եւ երբ որ ասոնք կ'ըսէին թէ մենք տգէտ մարդիկ ենք, չենք հասկընար, ինք աւետարանին խօսքը ձեռք կ'առնէր թէ իմաստուններէն ու գիտուններէն ծածուկ մնացած բաները՝ Աստուած պարզամիտներուն յայտնած է: Ո'րսէր թէ բոլոր եկեղեցականք՝ Պօղոս առաքելոյն օրինակին համաձայն՝ պէտք է որ հացերին իրենց ձեռքի աշխատութեամբը վաստակին. ուսանողներուն խրատ կու տար որ աստիճանին պարապ ուսումնականութեամբ կորսուցընելու տեղ՝ երթան արուեստ մը կամ ճարտարութիւն մը սորվին», 8:

Եւ բաներէն գրգռուելով՝ քանի մը քաղաքներու մէջ ուսանողները դպրոցներէն կ'ելլէին, եկեղեցիներուն բակերուն

նրկնակողներուն գլխաւորներէն մէկն եղաւ: — Նրկնակողաց եւ Մօւնչ գերին վրայ ուրիշ անգամ խօսելու առիթ կ'ունենանք:

6. Աս բաները գրեթէ բառ առ բառ կը պատմեն Մաթեոսիոս (Ճոյ

Դ. 33. Բ.), Մենցլ (Հոյ. Ա. Գլ. Գ. 114.), Բլանք (Գիլք. Դ. Հոյ. Բ. 34.), Ռիթէլ (Գիլք. Ա. Գլ. 2. 267, 268.):

7. Ռանքէ, Գիլք. Գ. Գլ. Ա. 23:

8. Հաս. Ա. Գլ. Գ. 124, 125

մէջ ուսմանց գրքերը ժողովելով՝ կ'այրէին ու մոխիրն օդին մէջ
կը ցրուէին, եւ նախատական խօսքերով չէ թէ միայն քահա-
նայապետն ու եպիսկոպոսները, հապա նոյն ինքն Ղուտերը կը
թշնամանէին: Ասե՛ք ան երիտասարդներն էին, որոնք քիչ մը
յառաջ Ղուտերը Աստուծմէ խաւրուած աւետարանչի կամ
մարգարէի պէս կը յարգէին, եւ անոր խօսքերէն գրգռուելով՝
քահանայապետը ամէն կարելի եղանակներով կը նախատէին,
Ղուտերի դատապարտութեան կոնդակը կոյանոցներու մէջ կը
խոթէին, ու քահանայապետական գրուածներն եւ կանոնական
գրքերն այրելու տառն՝ ղեցցէ՛ Ղուտեր, կը կանչէին. եւ Ղու-
տեր իրենց անամօթութիւնն ու յանդգնութիւնը գովութեան
արժանի կը համարէր: Արդ հիմա նոյն նախատինքը Ղուտերին
ալ կ'ընէին, եւ մէկը չէր կրնար կամ չէր ուզեր դէմ կենալ
ու արգելել⁹:

Թէպէտ եւ աս բաները Ղուտերին վարդապետած կրօնա-
կան ազատութեան ճշմարիտ պտուղը եւ իր սկզբանցը ուղիղ ու
ճիշդ հետեւութիւններն էին¹⁰, ի վերայ պար ամենայնի ինք
Վարդապետիկն մէջ ասոնք լսած տառն՝ սաստիկ կատգեցաւ, ու
միտքը դրաւ որ առանձնութենէն դուրս ելլէ, որպէս զի թէ
իրմէ ապստամբած աշակերտներուն յանդգնութիւնը զսպէ,
եւ թէ թող չտայ որ Գարլզատ կրօնը կործանելու պսակն իր
ձեռքէն յափշտակէ: — Երբ որ կայսրնաիրը Ղուտերին միտքն
իմացաւ, սիրտը նեղանալով՝ թղթով մը խրատ տուաւ որ ինքը
զինքը վտանգի մէջ չդնէ, եւ քիչ մը ժամանակ ալ առանձնու-
թեան մէջ կենայ: Բայց բոլոր խրատներն ու սպառնալիքները
փուճ եղան. վասն զի Ղուտեր նոյն ատենները անանկ յանդրգ-
նութիւն ու յանձնապատանութիւն մը ստացեր էր, որ ամե-
նեւին չէր կրնար իր կամքը ուրիշին կամացը տակ ձգել կամ
մէկուեւ զոյանիլ¹¹: Արդ իր իշխանին հրամանը բանի տեղ
չդնելով՝ ճամբայ ելաւ Վիդդենպերկ դառնալու: Բայց ճամբան

9. Օտեն, Հաա. Ա. ԳԼ. ԻԸ. 365:

10. Լեւոն (Մոսկ. Գ. Հոյ. Ա. ԳԼ. Ա. 409.) աս բաներուն վրայ խոսած տառն՝ կը զրուցէ որ ասոնք ընդհանրը Ղուտերին ընդհանուր սկզբունքներուն՝ նոյն իսկ Ղուտե-
րէն աւելի ճշգիւ կը հետեւէին. որովհետեւ Ղուտեր շատ անգամ իր սկզբունքներուն՝ աս կամ ան առանձին գեպքին մարմնաւորուն անպատեհութիւնը տեսնելով՝ նոյն գեպքերուն մէջ իր սկզբանցը դէմ կը դարձեր: Եւ խօսքը Մեղանքմո-

նին վրայ դարձնելով՝ կը գրէ թէ «Ցեմենտով որ աս մարդիկները անոր (Ղուտերին) սկզբանցը շատ համա-
ձայն կը գործեն, չէր կրնար անոնց դէմ բան մ'ընել»: Նոյնպէս Առա-
տաւ Ֆիցեր ալ (ԳԼ. ԺԵ. 388, 389.) նոյն նիւթերուն վրայ խօսե-
լով՝ կը զրուցէ որ աս բաները Ղու-
տերին սկզբունքներէն ծագած էին, միայն թէ Գարլզատ եւ անոր կող-
մակիցները քիչ մ'ալ մէկալ դին կ'անցնէին: Յեւ նոյն 3. Եռանդ:

11. Մեղն, Հաա. Ա. ԳԼ. Գ. 125, 126:

մտածելով որ խոհեմութիւն չէ պատկառելի Գրեհոր Գալատացի
նին գեւմ ընելով՝ ինքը զինքը անոր աշխէն եղելու վտանգի մէջ
գնել, դեռ Ախդզենայերկ Տասան նամակ մը գրեց (Մարտի
8ին), որուն մէջ ինքը զինքը Աստուծոյ խրկուած առաքելոյ
կամ մարգարէի մը տեղ դնելով՝ կը ջանար իշխանին սիրան
առնել, մանաւանդ որ ծափալ ելելէն յառաջ գրած մէկ տար-
դի թղթովը զինքը բարկացուցած էր: «Ես Աւետարանը մար-
դիկներէն առած չեմ, կ'ըսէր, հապա երկինքէն՝ Յիսուսի
Քրիստոսի ձեռքովը»¹²: Բաւ պաշտպանութենէդ շատ բարձր ու
զօրաւոր պաշտպանութեան տակ քաղաքս կը դառնամ. եւ քո
օգնութեանդ ու պաշտպանութեանդ կարօտութիւն չունիմ,
որովհետեւ դուն հաւատքի մէջ տկար ես ու չես կրնար զիս
պաշտպանել, մանաւանդ թէ անոր հակառակ ես կրնամ զքեզ
պաշտպանել»¹³:

Եւ նամակը գրելէն մէկ երկու օր վերջը (Մարտի 8ին) Լու-
սեր Ախդզենայերկ հասաւ, եւ շուտ մը կայսրընարին ուրիշ
թուղթ մը գրելով՝ առջեւը դրաւ թէ ինչ պատճառաւ իրեն
հրամանին գեւմ քաղաքը դարձած էր¹⁴: Գրած նամակին միտ-

12. Տեւ Ա. Գրեհոր Է. Գլխոյն 21.
Ծանօթ:

13. Գործք Լուս. գերմ. Հոսս.
Բ. 56. Բ:

14. Լուսեր Ախդզենայերկ հա-
տածին պէս՝ կայսրընարը Հերանի-
մոս Ըսրֆին նամակ մը գրեց, ու-
րան մէջ իրեն կը պատուիրէր որ
իր կողմանէ Լուսերին շատ բարեւ
ընէ, եւ զինքը համոզել որ իրեն
(կայսրընարին) թուղթ մը գրէ, ու
անոր մէջ զինքը Ախդզենայերկ դառ-
նալու ստիպող պատճառները գնէ,
իմացնելով միանգամայն որ առանց
իր (կայսրընարին) հրամանին դար-
ձած է, եւ նամակն անանկ գրէ որ
կարող ըլլայ ուրիշներուն ցուցաբիլ.
եւ առ բանը մէջերին զազտուել
ձայ: Գործք Լուս. Գրեմ. Հոսս. Բ. 58.
Բ: Լուսեր Ըսրֆին բերնէն
առ հրամանն առածին պէս՝ կայսր-
ընարին ուղեւ նամակը գրեց. բայց
միջը պղտիկ թուղթ մ'աւ դրաւ, ու-
րան վրայ գրած էր որ առ թուղթս
կայսրընարին հաճելի չ'ըլլար նէ,
թող ինք ուրիշ մը չ'ընէ ուր ինծի
խաբէ, որ անոր համեմատ գրեմ:
Գործք Լուս. Գրեմ. Հոսս. Բ. 61:
Ըսրֆ առ նամակը իր առանձին
թղթովը կայսրընարին խաւրեց, ու-
րան որ կայսրընարը Լուսերին

նամակը ետ խաւրեց, քանի մը փո-
խելու տեղեր նշանակելով, եւ առ
առթին մէջն աւ կրկին կրկին կը
յանձնէր իրեն որ առ բաները մե-
ջերին ծածուկ ձայ, մանաւանդ
թէ իր (կայսրընարին) գրած երկու
նամակն աւ նորէն իրեն դարձնէ:
Գործք Լուս. Գրեմ. Հոսս. Բ. 61.
Բ. Իս 62. Բ: Ասոր վրայ Լուսեր
իրմ պահանջաւն փոփոխութիւն
ներն ընելով՝ նորէն կայսրընարին
խաւրեց:

Արեւմտորթ (Գրեմ. Ա. Հոս. 61.
195.) առ բաները մանրամասն կը
պատմէ. եւ ետքը Լուսերին՝ առ բա-
ներուն վրայ առ Սփաշազին (Մար-
տի 13ին) գրած թղթին մէկ մասը կը
բերէ, որուն մէջ Լուսեր՝ կայսրըն-
արին իրեն ընել առաւ փոփոխու-
թեանցը զայ կը պահէ, եւ
մանաւանդ անոր համար որ կայսր-
ընարը զինքը ստիպած էր կայսր
վրայ յարգութեամբ խօսելու: Աս-
հապակի Լուսերին խօսքերը. «Աս
բանս զիս կը գնացնէ որ կայսրը
ամենազօրեւոր տէրս անուանելու արեւ-
զուցայ, սոր որ բոլոր աշխարհը
գիտէ թէ ինծի ստատիկ թշտօք
է, եւ առ յայտնի կեղծաւորու-
թեան վրայ ամեն մարդ պիտի ծի-
ծաղի: Բայց ես աւելի կ'ուզեմ որ

քը համառօտիւ աս է: Ամէն բանէն յառաջ, կ'ըտէ, զիս ան յորդորեց, որ Ախդզենպերկի եկեղեցին զիս գրով կանչեց. եւ որովհետեւ ես Աստուծոյ ան եկեղեցւոյն պաշտօնեայ դրուած եմ, անոր համար չէի կրնար երեսէ ձգել իմ հօտս՝ որն որ ինծի կը բաղձայ: Գարձեալ իմ հեռաւորութեանս ատենը սատանան ինծի յանձնուած փարախը մտեր եւ շատ խռովութիւն ու շփոթութիւն հաներ է, որն որ միայն իմ ներկայութեամբս կրնայ հանդարտիլ: Արդ որովհետեւ ասանկ երեւելի ու մեծ պատճառներ զիս կը ստիպէին, իշխանի մը շնորհացը կամ բարկութեան եւ կամ աշխարհքիս ցասման միտ չէի կրնար դնել: Ասկից դառ՝ ինծի կ'երեւայ մանաւանդ թէ ստուգիւ գիտեմ որ Գերմանիայի մէջ մեծ ապստամբութիւն մը պիտ'որ ելլէ: Եւ թէպէտ մինչեւ հիմա այնպէս կը կարծէի որ ան ապստամբութիւնը՝ միայն քահանայից եւ հոգեւոր առաջնորդաց դէմ ըլլայ, եւ ես իմ գրքերուս մէջ՝ Ռոյն անոր դէմ զնի՝ որ անոց Բոնա-որո-վի-նը տիրանայ. բայց հիմա կը տեսնեմ որ աշխարհական իշխանութիւնն ալ՝ ուղէ՛ չուղէ՛՝ պէտք է որ աւետարանէն կարգի գրուի: Անոր համար հարկ եղաւ որ հոս դառնամ ու մերթննելուն հետ խորհուրդ ընեմ, որպէս զի ճար մը գտնենք եւ կերպով մը Աստուծոյ վերահաս գաղափարանը ետ դարձնենք: Բոլորն վերջերը իշխանին կ'աղաչէր որ իր կամեցն ու հրամանին դէմ քաղաքը դառնալուն վրայ շատ չբարկանայ. բայց միանգամայն իբրեւ թէ ցուցնելու համար որ անոր բարկութիւնն ալ բանի տեղ չիղչներ, վրան կ'աւելցընէր. իշխանը՝ ընչից ու մարմններուն տէր են, իսկ Քրիստոս հոգիներուն տէրն է, որոնց որ առաջնորդելու համար ես եկած եմ 13:

Եւտեր Ախդզենպերկ հասնելուն պէս՝ սկսաւ ետեւէ ետեւ քարոզ տալ, ու եղած խոսովութիւններուն եւ իր հակառակորդներուն դէմ խօսիլ (Մարտի 9 — 13): Ան ճառերուն մէջ այնպէս կը հասկըցընէր որ իր հոն չեղած ատեն եղած փափոխութիւններն ըստ ինքեան չիպարաւեր, մանաւանդ թէ շատ կը հաւնի. եւ սիրտը միայն անոր նեղացած է որ Գարըզաս եւ ուրիշները՝ իր իշխանութիւնը ուղի տակ առնելով՝ իրենք

վրաս ծեծաղին ու կեղծաւորի աեղ գնեն, քան թէ իշխանին (կայսրընաբին) տիրաւորան գիտաբար՝ ըլլա՛մ. իսկ ինչո՞ւս աս կեղծաւորութեան վրայ անով կը հանգարտեցընեմ թէ ոսկրութիւնն ան է, որ կայսրը իբրեւ իր սեպհական անունովը կամ տիրապետովը պայպէս անուանեն,

նաեւ անոնք՝ որոնց ինք սաստիկ թշուա՛ք է...

13. Հոս գրածին՝ Լուսերին աւջի անգամ գրածն է. Գիւն Գորն Լուս. Գիւն. Հոս. Բ. 59. Բ. իսկ սրբագրելէն ու փոփոխելէն վերջը երբորդ անգամ խաւաքը՝ Զոյս Գիւն, 63. Բ:

իրենց գլուխներնուն ան բռններն ըրած են 16: Նոյն ժամանակները խօսած ճառերը շատ մտադրութեան արժանի են, անոր համար հոստեղս անոնցմէ քանի մը համառօտ հատուած կը գնենք: “Ես առաջինն եղայ, կ'ըսէ Լուսեր, որն որ Աստուած աս ասպարէզին մէջ հաստատեց...: Ես առաջինն եղայ, որուն Աստուած հաճեցաւ յայտնել՝ ձեզի քարոզուած բաները, եւ ստոյգ գիտեմ որ Աստուծոյ անարատ խօսքն ունիք, 17: — “Պատարագը վերցընելու խրատ տուողներն ու օգնական ըլլողները՝ մեծ սխալմանք ըրին. չէ թէ անոր համար որ ըրած գործքերնին ազէկ չէր, հապա անոր համար որ ազէկ ու կարգաւորութեամբ չըրին, 18: — “Դիւրաւ կրնամ պատկեր... առջեւը զձեզ ջատագովել... բայց չեմ գիտեր աստանային առջեւը ինչպէս պաշտպանեմ, երբ որ անկէա մահուան ատենը Ս. Գրքին խօսքը աս բաներուն գլուխ ըլլողներուն առջեւը գնէ թէ “Խլեցցի ամենայն տունն՝ զոր ոչ տնկեաց Հայր իմ”, եւ դարձեալ ան խօսքը թէ “Ընթանային՝ եւ իմ չէր առաքեալ զնոսա”, Ի՞նչ պիտ'որ ըսեն ան ատեն, ամենեւին առելու պատասխան մը չունին, ու պէտք է որ դժոխքը կործանին, 19: — “Ասբաներուն վրայ կրնայիք ինծի խորհուրդ հարցընել. ձեզմէ պնշափ փարսախներով հեռու չէի, որ կամ նամակով կամ պատգամաւորի ձեռքով հետս չկարենայիք խօսիլ, 20: — “Թէ որ ուզելու ըլլաք այսպէս ամենա խորհրդով Գործել, ես առանց դեմ գնելով՝ բոլոր գրածներս ու վարդապետածներս թող կու տամ, ամէնն ալ ես կը կանչեմ, ու զձեզ կը ձգեմ կ'երթամ: Ասիկա մէկ անգամ ընդ միշտ կ'ըսեմ ձեզի, դուք ալ մտքերնուդ մէջ հաստատուն պահեցէք, 21: — “Իզմէ օրինակ առէք... Ես Աստուծոյ խօսքը՝ միայն աւետարանեցի ու գրեցի, ուրիշ բան չըրի: Աս խօսքը իմ քնացած, փրկիպոսին (Մեղանքթանին)

16. Ռադէ, Գիւր Գ. Գլ. Ա. 31:

17. Գործք Լուս. լատ. Հատ. Է. 274:

18. Նոյն տեղը:

19. Գարձեալ Նոյն տեղը: — Լուսեր միշտ աս կը զրուցէր որ հակառակորդները սասանային գրգռուելով կը գործեն, սասանային առաքեալներն են: Ռադէ կը պատմէ որ Լուսեր վիդգենպերկ դառնալէն ետեւ՝ երբ որ անգամ մը հանտեղք գանաւորները խրատել կ'ուզէր, որոնք կը պարծեն թէ անսխլքներ կը անանէր, “Անոնք իրեն պատարասն տուին թէ մեր երկնաւոր առաքելութիւնը ցուցնելու համար՝ հիմա մտքեդ ինչ անցածք քեզի կրնանք զրուցել, եւ

երբ որ Լուսեր իրենց լռածին հաւանեցաւ նէ, ըսին որ Հիմա օրով մէջ մեզի միտեմ մը կ'ունենա: Լուսեր աս լռելու պէս վերցտաքեց, եւ սկսաւ պոռալ թէ Աստուած զքեզ պատմէ, սասանայ: Ետքին խոտոտվանեցաւ. որ ստուգիւ նոյն ատենը որտե՞ն մէջ նոյն խորհուրդը կ'ունենար. բայց նոյն իսկ իր խորհուրդը գտնելին՝ սասանապական զորութեան եւ ոչ թէ աստուածային զգութեան նշանակեց: Գիւր Գ. Գլ. Ա. Հոգ. Բ. 18:

20. Գործք Լուս. լատ. Հատ. Է. 274. Բ. 1:

21. Հոն, 275. Բ. 8: Եւ Գրքին Ը. Գլխին 24. Ծանօթ. վերջեր:

ու Ամասորֆին հետ վիդգենպերկի գալեջուրը խմած տառնա՝ պապականութեան՝ ամէն ինքնակալներէն ու իշխաններէն աւելի քանահասցուց։... Թէ որ ես խոսվութիւն հանել ու գործքը բռնութեամբ յառաջ տանիլ ուզէի, Գերմանիայի մէջ շատ արիւն կրնայի թափել տալ, մանաւանդ վերան անանկ խաղ մը կը սկսէի, որ եւ ոչ կայսրը հոն ապահով կ'ըլլար,» 22 :

Աս խօսքերը՝ Լուտերին փառասիրութիւնը, ամէն բանի մէջ առանձին հրամայել ուզելը, մէկ խօսքով ըսելու համար՝ կրօնական նիւթերու մէջ բռնակալութիւն ընել ուզելը՝ այնպէս յայտնի կը ցուցնեն, որ ամենեւին մեկնութեան կարօտութիւն չունին։ Աս խօսքերուն համաձայն էին իր գործքերն ալ, որով իրեն իշխանութեան գէժ գնողներուն կամ զինքն ուզածին չափ չյարգողներուն հետ սաստիկ խտտութեամբ ու բռնութեամբ կը փարուէր։ Եւ որովհետեւ իր հեռաւորութեան աստիճանը իրենցմէ կրօնական փոփոխութիւններ ընողներուն մէջ գլխաւորը Գաղղիացիներն էր, ինչպէս վերը տեսանք, որն որ նաեւ Լուտերին վիդգենպերկ գալէն եւ իր ապստամբ աշակերտներուն մեծ մասը նորէն իր կողմը վաստակելէն ետեւ ալ 23, չէր ուզեր իրեն

22. Նշիւ տեղը։

23. Ինչպէս առ դէպքս սկիզբները (եր. 138.) ըսիք Լուտերի աշակերտներէն շատերը՝ իրենց վարչապետին վարդապետի եղած տառնա՝ Գաղղիացիներն կը հետեւէին։ Նշիւ իսկ Մելանքթոն, Լուտերին թեւ թիկունքը եւ ամէն աշակերտներէն աւելի սիրելին, թէ որ բաւարարէ ալ չէ նէ՝ գտնէ ըստ մասին իրենց հետ միարժեպ էր, ինչպէս որ Մենցլ (Հոգ. Ա. Գլ. Գ. 133.) յայտնաբեր կը զբուցէ, եւ Սեքենսորֆ (Գիլբ. Ա. Հաժ. ՃԺԸ. Յատ. 194. — 195.) ու Բլանք (Գիլբ. Բ. Հոգ. Բ. 35, 36. եւ 47, 48.) ծանուց խօսքերով կը խոստովանին։ Բայց երբ որ Լուտեր վիդգենպերկ գարձաւ նէ, մեծ մասը նստէն իրեն հետ միացան։ Լուտերի զիբնք անկի եւս իր հետը կապելու համար՝ հետեւին շատ սիրով կը վարուէր, եւ ժամաւանդ Մելանքթոնին հետ, որն որ արտաքայ կարգի կը շարժուէր ալ, ինչու որ գիտէր թէ Մելանքթոնի պէս մտաւ մը իր կողմն սեննալը՝ իրեն շատ օգտակար է։ Հաստեղս Լուտերի շարժողութիւններէն մէկ համար գտնել։ Մելանքթոն՝ Լուտերին հետ բարեկամանալուն պէս՝ Համպսպերց թիւթին վրայ մեկնու-

թիւններ գրած էր. եւ յունարեն լեզուի ու քերականութեան ուսուցիչը, յառաջագոյն աստուածաբանական գիտութիւն մը շարժած ու Ս. Հարց գրքերը չկարդացած, Լուտերի աշակերտութիւն պէտ՝ մէկէն Հոգւով որով լուսաւորուելով՝ աստուածաշին մեկնել եղած էր։ Արդ Լուտեր զինքը շատ անգամ կը յարգուէր որ իր մեկնութիւնները տպել տայ. եւ որովհետեւ մեկնիչը միշտ գէժ կը գտնէր, Լուտեր գաղաւթով տպել տուաւ, եւ յառաջաբան մ'ալ շինելով՝ մէջը աշակերտին պատկեր կ'ըսէր. Մեկնութիւններդ տպել տալուն վրայ մի նեղանար։ Թէ որ դուք թու գրիչդ չես հաւնիր նէ, աղէկ կ'ընես. բռնական որ մենք հաւնինք։ Բայց անօրէն թովմայականներուն՝ իրենց վարչապետին վրայ օտութեամբ բռնած թէ «Պողոսին վրայ իրաւ (Ս. թովմասէն) աղէկ մէկը գրած չէ», եւ թու վրայ ճշմարտութեամբ կ'ըսեն։ Դուք կ'ընես որ Ս. Գիլբը առանձին առանց մեկնութեան կարգալու է. առ խօսքը Հերմիտիսին, Որդիներին, թովմասին եւ անոնց նմաններուն մեկնութեան վրայ ստոյգ է, ինչու որ անոնք անանկ մեկնութիւններ գրեցին, որոնց մէջ աւելի իրենց վարչապետութիւնները որ-

անտալ, անոր համար Լուսեր ասոր հետ շատ ստատկութեամբ
ու դժնդակութեամբ վարուեցաւ: Ամենեւին թող չէր տար որ
անիկա՝ գտնէ ինքը զինքը պաշտպանելու համար: Հրապարակա-
խօսք մը խօսի կամ բան մը տպել տայ չէ. եւ վերջապէս տոիպեց
որ Ախդգենպերկէն փախչի: Գարըզատ ալ իր կողմանէ հանդարտ
չէր կենար, եւ որպէս զի Լուսերէն յաղթուած չերեւայ, սկսաւ
զանազան նոր մայրութիւններ վարդապետել: Լուսերէն տար-
բեր վարդապետած մայրութիւններէն գլխաւորն ան էր, որ
սուրբ հաղորդութեան մէջ ֆրիստոսի իրական ներկայութիւնը
կ'ուրանար, որն որ Լուսեր ուղղափառներուն հետ կը պաշտ-
պանէր: Գարըզատ՝ աս մայրական վարդապետութիւնը սկսաւ
յայտնապէս քարոզել Օրլամանտ քաղաքը, ուր որ քաղաքացի-
ները զինքը կանչեցին ու ժողովրդապետ ըրին:

Նոյն աստիճէն Լուսերին ու Գարըզատին մէջ ստատկ թը-
նամութիւն մը մտաւ, որն որ միշտ մինչեւ վերջը տեսեց: Բայց
Գարըզատին գործքերուն մէջ մէկ լայն մը կար, որն որ Լուսեր
շատ հաւանեցաւ, այս ինքն անոր աշխարհք մտնելը: Լուսեր իբ-
րաւանանութեան մէջ եղած ատեն՝ Գարըզատ որ քահանայ
ու ծեր մարդ մըն էր, մեծ փառաւորութեամբ հարմնիք ըրած
էր: Արդ որովհետեւ Լուսեր անոր օրինակին հետեւիլ կ'ուզէր,
որն որ ըրաւ ալ, ինչպէս որ վերջը պիտի տեսնենք, շատ ուրա-
խացաւ երբ որ աս լայն լսեց: Վարդապետիկէն Յունուարի 14ին
գրած թղթի մը մէջ Ամատորֆին այսպէս կը գրէր. «Ան կա-
պանքը (Գարըզատին կարգուիլը) զիս շատ ուրախացուց. Տէր
հաստատուն պահէ Գարըզատը՝ պապական անտառակութիւնը
վերջացնելու համար ըրած գործքին մէջ», 25: Իսկ պապական
անտառակութիւն կը կանչէր կուսակցութիւնը, որուն համար՝ կրո-
նաւորական ուխտերուն դէմ գրած գրքին մէջ կ'ըսէր թէ Պա-
պերուն հնարքն ու Աստուծոյ կամեցը հակառակ լայն է:

վեցուցին քան թէ Պօղոսի ու ֆրիստո-
սի վարդապետութիւնները: Ստու-
գիւ պետք է որ Պօղոսի փառքն ու
պատիւը անարատ պահենք ու չնու-
աստացնենք. անոր համար մէկը
չըսէ որ Մէլանքթան՝ Պօղոս առա-
քեալէն բարձր կամ անոր հաւա-
սար է. աս միայն բաւական է որ
Պօղոսէն ետեւ անմիջապէս գուն-
դաս ու անոր երկրորդն ըլլաս: Ա-
ն-Անդրիէ, Էլմար Մելանքթանի, Գլ.
Բ. Հմ. Գ. — Այսպէս շոգոքոր-
թութեամբ Մելանքթանը կը գա-
լիք, ու ան աստիճանի կը բարձրա-
ցենք, մինչեւ բարձր Ս. Հայրերէն
վեր կը բռնէր, եւ Պօղոս առա-

քեալէն ետեւ առաջին աստիճանն
իրեն կը շնորհէր, անշուշտ իր մեծ
խոնարհութեան համար իրեն անկի
վրայ յիշատակութիւն չընելով:
(Տես Ա. Գրքին Գ. Գլխից 20.
Ծանօթ.) Ասկից ալ զամ անոր
քանի մը գրքերուն վրայ խօսելով՝
կը զընցէր որ անտառակութեան ար-
ժանի են, ու աստառածաշնչին կա-
նոնական գրքերուն հետ մէկտեղ փ
եւ նոյն աստիճանի մէջ կ'ընան սե-
պուիլ:

24. Բլանք, Գիրք Դ. Հաս. Բ.
75. Ծանօթ. 81:

25. Սեբեմարֆ, Գիրք Ա. Հմմ.
ԾԻ. 196:

Լնչած գլխան մէջ ըսինք որ Լուսեր վարդապուրկ եղած տանն՝ աստուածաշունչը գերմաններէն թարգմանելու սկսած էր. արդ աս տաննները նոր կտակարանը ապեց՝ գուրս հանեց: — Ասոր վրայ Օտէն կ'ըսէ թէ Արովհեստե Լուսեր կը վարդապետէր որ նոր օրինաց քահանայութիւնը՝ ամէն մկրտեալ մարդիկներուն, արանց ու կանանց, իմաստուններուն ու ազատներուն հասարակ է, կամ թէ ամէն մկրտեալ մարդ քահանայ է, պէտք էր որ ձեռքերնին տար ան գիրքը՝ որուն մէջ իրենց պաշտօնին պապաքերը Աստուծոյ ձեռօքը գրուած էին: Անոր համար իր թարգմանութիւնն ամենուն առջեւը դնելով, ըսաւ. Ահա ասիկ կենաց գիրքը. ասկէ ետքը աս գրքին միտքը ձեզի մթին կամ ծածուկ չէ, անոր իմաստներուն դատաւորը դուք էք: — Բայց Լուսեր Ս. Գիրքը ինչպէս որ է նէ՝ այնպէս չառաւ իրենց ձեռքը. ինչու որ իր թարգմանութեան մէջ շատ սեղ Ս. Գրոց խօսքերը՝ բուն իրենց իմաստէն բոլորովին տարբեր, մանաւանդ թէ հակառակ կը դնէ. շատ սեղ Ս. Գրոց բացառայա խօսքերը կամաւ եւ մտադրութեամբ կը փոխէ ու կը խանգարէ, եւ իրեն մոլորութիւններուն կը համաձայնեցնէ: 27. որուն

26. Հաւ. Ա. ԳԼ. ԻԵ. 325:

27. Աս բանը կէս մը ծածուկ խօսքերով կէս մ'աւ յայտնապէս կը խոստովանի Բլանը (Գրիգ. Գ. Հատ. Բ. 95, 96.) "Գիրքաւ կրնայ ցուցուիլ որ, կ'ըսէ, Լուսերին առած թարգմանութիւնը՝ մէջի աւանդներով... "Նորագոյնեան յառաջագիծութեան, որով եւ գոնէ անուղղակի՝ շխարհութեան աստուծոյ շատ աւելի օգնեց քան զոր աւելի հասարակութեամբ ու մշտնջենով եղած թարգմանութիւն մը կրնար ընել": Բիւ մը վերջն ալ կ'ըսէ որ Լուսերի թարգմանութիւնը "կարելի եղածին չափ՝ հաւատարիմ", է. բայց "ժպի իր (Լուսերին) կարելի եղածին չափ հաւատարիմ", Դարձեալ կ'ըսէ թէ "Աստուծոյ է որ (Լուսեր) շխարհութիւնը շատ անգամ Ս. Գրքին այնպիսի աղբիւրով կը ցուցնէր, որոնք ցուցուած բանին հետ ամենեւին կապակցութիւն չունէին կամ քիչ կապակցութիւն ունէին... Բայց աս ֆառը՝ միայն անցողական ֆառ մըն էր":

Հարկաւոր կը սեպենք աստուածաշունչն մէջ Լուսերին՝ սկզբնով ու գիտութեամբ ըրած փոփոխութեանց ու խանգարմանց մէկ քանին հոս գնել, որպէս զի յայտնապէս

տեսնուի թէ ինչպէս իր սխալ ու ծուռ թարգմանութիւններով իր մալորութիւնները կ'ուզէր հաստատել ու տարածել: — Յայտնի է որ Լուսերին զլրատար վարդապետութիւններէն կամ մալորութիւններէն մէկը մանաւանդ թէ ամենին զլրատարն ու ամենան հիմն տո է որ մարգը՝ միայն հաւատքով կ'արգարանայ, բարեգործութեան ամենեւին հարկաւորութիւն չունի, մանաւանդ թէ ըստ ինքեան ամենեւին բարեգործութիւն չկայ, հապա նոյն իսկ արդար մարդիկներուն ազնի գործերն ալ միզք են: Բայց Ս. Գրքին մէջ անթիւ անհամար տեղեր ասոր հակառակը կը բարդուի: Լուսեր ասոր ճարը կը գտնէ, եւ "բոլոր վարդապետութիւններս" միայն Ս. Գրքէն կ'առնեմ", ըսողը՝ Ս. Գիրքը խանգարելով իր մալորութիւններն անոր մէջ կը խօթէ: Ահա աւելի քան մը օրինակ:

Երկրորդ տալեւալ իր կաթուղիէն թղթին մէջ ցուցնելով որ հաւապն առանց զործոց մեծեալ է, օգուտ մը չունի, "Բայց ինչ զհաւատոն քո տառնց Խորհոյ, կ'ըսէ: Թ. 18: Լուսեր անոնեւով որ աս խօսքը իր վարդապետութիւնը ի հիմանց կը կարծանէ, պարզիս ճարտարութեամբ մը կը

Համար թէ նոյն ատենները եւ թէ ետքէն շատ երեւեմք ու իմաստուն մարդիկ, եւ նոյն խի բողոքողք զինքը պարտաւորեցն ու կը պարտաւեն:

Թարգմանէ, որ մանաւանդ իր վարդապետութեան հաստատութիւն կ'ըլլայ, այս ինչն "Տայց ինչ զհաւատան քո Բարեկիւր Կուր": (Zeige mir deinen Glauben mit deinem Werk.) Բայց թէ ասով Առաքելոյն խօսքը՝ ըստ ամենայնի հակառակին կը դառնայ եղեր, հոգը է:

Պետրոս առաքեալ Բ. կաթուղիէ թղթին մէջ հաւատացեալներէ յորդորելով որ բարեգործութեանց տեսէ իրան, եւ ցուցնելով որ անոնք փրկութեան հարկաւոր են, "Առաւել փութառի՛ր զի Բարեկիւր Բարեկիւր հաստատուն զձեր Բարեկիւր եւ զհնարութիւն պահեցէր: Կ'ըսէ: Բ. Պետր. Ա. 10: Լուսեր անտեսելով որ աս խօսքով ալ իր վարդապետութիւնը կը կործանի, իր հնարիմաց մտաւր Դար կը գտնէ, ու Բարեկիւր Բարեկիւր բառերը մէկգիծող կու տայ, եւ այսպէս կը թարգմանէ: "Առաւել փութառի՛ր զի հաստատուն զձեր կոչումն եւ զհնարութիւն պահեցէր: (Zuht desto mehr Fleiß, euren Beruf und Erwählung fest zu machen.) Որով եւ բարեգործութեան հարկաւորութիւնը յայտնադէտ ցուցնող խօսքը աս կերպով խանգարուելով՝ ալ բան մը չիճանակեր:

Բայց այսպէս գուր հանած բառերուն տեղը լցունելու համար՝ հարկաւորեղան տեղ՝ բառ ալ կ'աւելցնէ: Պօղոս առաքելոյն Հռոմայեցոց թղթին մէջ հին օրինաց խառնական գործերուն վրայ խօսած ատեն՝ "Համարիմք հաւատովք արդարանալ մարդոյ առանց գործոց օրինաց": Հ. Կ. 9. 28. ըսածը՝ Լուսեր ուղելով իր մտաւորութիւնը հաստատուելու գործածել, իր թարգմանութեան մէջ Ժաշ բառը կ'աւելցնէ ու կ'ըսէ: "Համարիմք հաւատովք արդարանալ մարդոյ, առանց գործոց օրինաց: (So halten wir es nun, daß der Mensch gerecht werde, ohne des Gesetzes Werk, alleine durch den Glauben.)

Արնայիմք ուրիշ շատ օրինակներ ալ բերել, որովհետեւ շատ հեղինակներ կը ցուցնեն որ Լուսեր նոր կառկարանին մէջ 100 տեղէն

աւելի այսպէս խորհարար ու զիտլ թարգմանութիւն բրած է. բայց աս բերուած երեք օրինակները՝ ըսած ներքեւս ստուգութիւնը ցուցնելու համար բաւական են:

Եւ որովհետեւ վերջըսինք թէ Լուսեր աս փոփոխութիւններն ու խառնարանները կամք ու մտադրութեամբ կ'ընէր, ասիկա ալ կ'ուզէր ցուցնել, որով փանդամայն իրեն սաստիկ հպարտութիւնն ու անամութեան թուիւնը այլէ կ'իրնայ իմացուի: Իսկ իրաւագիտներէն մէկը (1580ին) նամակով մը իրեն կը հարցնէր թէ ինչու համար թարգմանութեան մէջ Պօղոս առաքելոյն խօսքին վրայ Ժաշ բառն աւելցուցիր: Պատասխանին մէկը աս բանիս համար զիս սաստիկ յանգիմանք: Կ'ըսէ, եւ եւ չի գիտեր թէ ինչ պատասխան տամ: Լուսեր նոյն թղթին պատասխան տալու ատեն (նոյն տարին, Սեպտեմբերի 28ին) ուղղափառները՝ ըստ սովորութեան՝ սաստիկ նախատելէն եւ ըսելէն ետքը որ եթէ ամէնք ալ մէկտեղ ժողովուելու ըլլային՝ Ս. Գրքին եւ ոչ մէկ գլուխը կըրնային թարգմանել, եւ թէ եւ նոր կտակարանը մեծ փութով թարգմանեցի, ու թէ որ սխալած եմ նէ ալ՝ չեմ կրնար տանել որ պատգամիմք իմ դատաւորներս ըլլան, լման զի ամէնք ալ էշ են, ու էշէն աւելի ալ տգէտ, եւ չեն գիտեր թէ աստուածաշունչ թարգմանելու համար ինչպիսի նարտարութիւն ու փյոթ պէտք է, խօսքը այսպէս յառաջ կը տանի: "Բայց թէ որ քու պատգամիմք՝ Ժաշ բառին վրայ նորէն հաւատարմութիւն մը հանելու ըլլայ, զուհի այսպէս պատասխան տուր իրեն: Լուսեր այսպէս խօսիչ եւ ասոր վրայ հաստատուն կը կենայ, ու կ'ըսէ որ պատգամն եւ էշ ըսելը՝ Ժաշ եւ նոյն բանն է: Այսպէս խօսիչ, այսպէս ինչ հրաշայտ, պատգամիմք Ժաշ խօսիչ ըլլալ: Վասն զի պատգամներուն աշակերտն ըլլալ չինք ուղեր, հայտ անոնց վարդապետն ու դատաւորը: Եւ որպէս զի ես ալ անգամ մը աս էշերուն զեմ ելլեմ, կ'ուզեմ Պօղոս առաքելոյն հետ ըսել: "Արդապետիմք ինչն, եւ եւ...": Աւելի

Չի կրնար խօսքով բացատրուիլ թէ ուսմանը ինչպիսի յոժարութեամբ Լուսերին առ թարգմանութիւնն ընդունեցաւ. Ս. Գրքը ամենուն նաեւ կանանց ձեռքը կը պտտէր, եւ բոլորն ալ Լուսերին տուած իշխանութեան համաձայն՝ սկսան աստուածային խօսքերուն՝ ուղածնուն պէս մեկնութիւն տալ: Շատ կանայք կը յանդգնէին կրօնի վրայ վիճաբանութիւններ ընել, չէ թէ միայն իրենք իրենց մէջ, հապա նաեւ երեւելի ուղղափառ վարդապետներուն հետ, զորոնք սաստիկ կը նախաւէին, ըսելով թէ Ռոմէոսեւ դուք ոչ երրայեցերէն եւ ոչ յունարէն գիտէք, Ս. Գրոց միտքն աղէկ չէք կրնար հասկընալ, եւ Լուսեր միայն է որ Ս. Գրոց գիտութիւնն ունի 28:

Երբ աս կերպով Լուսերը շատերն իր կողմը որսաց, որոնք Ս. Գրոց մէջ անոր վարդապետած մոլորութիւնները տեսնելով,

ալ առաջ երթալով՝ կրնայի պարծիլ եւ ըսել... որ սաղմոսն ու մարգարէները կը թարգմանեն ու կը մեկնեն, որ արուեստին որ իրենք բարոյսին անտեղեկ են...: Եւ որպէս զի աւելի եւս իրենց մարտնչում՝ կը զրուցեն որ իրենց վիճաբանութիւնն ու փիլիսոփայութիւնը աւելի աղէկ գիտեն, աւելի աղէկ տարժած են, քան թէ բոլոր ան էշերը մէկտեղ...: Մարդանք՝ քեզի ան էշերուն՝ փայ բառին վրայ ըրած հակառակութիւններուն ուրիշ պատասխան մի տար, բայց աս միայն որ Լուսեր այնքա չ'աղի, այնպիսի կը հրաւիր, եւ թէ ինքը՝ բոլոր պապականութեան մէջ գտնուած վարդապետներէն մեծ եւ երեւելի վարդապետ մըն է, թողնի Լուսերի, Հոգ. Ա. 211, 212:

Աղէկ կարգան ու մտադրութեամբ բռն աս խօսքը անոնք՝ որոնք կ'ըսեն թէ Լուսեր նշմարիտ ու օրտանց կը խօսէր՝ երբ որ կը պարծէր թէ եւ՝ ան միայն կը վարդապետէ որն որ Ս. Գրոց մէջ կայ. ուր որ յայտնի կը տեսնենք, եւ ինքն ալ վերը գրած խօսքերնու մէջ կը խոստովանի, թէ ան միայն կը վարդապետէ ինչ որ ինք կ'ուզէ, եւ Ս. Գրքին ալ անոր կը համոզանցընէ: (Յետ նաեւ աս Գրքիս. Ե. Գլխոյն 23. Ծանօթ:) — Դարձեալ լսեն աս խօսքը անոնք՝ որոնք կը կարծեն թէ Լուսեր արամացի էր խօսէր երբ որ կը գրէր. «Հակառակորդներուս կ'աղաչեմ որ ներեն արամեական» որով սաստիկ կը նեղիմ ու կը սաղ-

նապիմ երբ որ կը տեսնեմ թէ քրիստոսի եկեղեցւոյն մէջ անոնք բռններ կը վարդապետուին, որոնք երբեք գրուած ու հաստատուած չեն. ինչու որ կը տեսնենք թէ Ս. Հարց յառաջագոյն շատ փառակար բան կը տեսնեն չգրուած բան մի վարդապետէ, ինչպէս Ս. Հիլարիոն կը գրէ: Եւ Ս. Սպիրիտոն՝ Նիշարոսի եպիսկոպոսը՝ նոյն բանին այնպէս սաստիկ լատարով եր, որ անգամ մի իր առջեւը քարոզ տուող քահանայ լեկցընէլ տուաւ, միայն անոր համար որ Ա. զանկէն քո եւ գնա ըսելու առջ Ա. զանկէն քո եւ գնա, ըսած էր, ու յանդիմանութիւն տուաւ քահանային այնպիսի բանի մը համար՝ որն որ խօսքին նշանակութիւնն ամենեւին չէր փոխեր, ու խօսքերը գրողը Լուսերն է. իսկ Սեքնատորֆ (Գրք. Ա. Հոմ. Ի. Գ. 34, 35.) առիկա վիշուութիւն կը բերէ իր վարդապետին ինչ աստիճանի նշմարաւոր ու երկեղած ըլլալը ցուցնելու. համար չ'Սակայն աս խօսքն ուրիշ բանի չէ՝ ծառայէր, բայց եթէ Լուսերին շարութիւնը աւելի եւս յայտնուէր որովհետեւ ասով կը ցուցուի որ Ս. Գրոց նաեւ անասորքեր խօսքերը փոխել ինչպէս մեծ յանցաբ ըլլալը ճանչալէն ու խոստովանելէն եւ տեսնել ինչպիսի անգամ այնպէս յանդգնութեամբ ու անամօթութեամբ կամակար կը փոխէ ու կը խոսնար:

28. Օտէն, Հատ. Ա. Գլ. ԻԵ. 328, 329:

(որովհետեւ, վերը բաժնեւնեւն ալեւ, Լուսեր իր մոլորութիւնները Ս. Գրոց մէջ խօթելու ջանացած էր, մանաւանդ թէ առաջ ալ գոհ չըլլալով՝ շատ տեղ լուսանցքը դրած համառօտ մեկնութիւններովը նշոյնները կը հաստատէր,) իրենց նախնեացը սուրբ կրօնքը թող տալով՝ կու գային անոր մոլորութիւններուն կ'աշակերտէին: Եւ թէպէտ Հենրիկոս Անգղիայի թագաւորը՝ Փրեզերիկոս կայսրընտրին, անոր եղբօրը Յովհաննէս զքսին ու Գէորգ զքսին թող զրելով՝ վստանգն առջեւնին դրաւ. բայց արդէն բանը բանէն անցած, եւ Լուսերի թարգմանութիւնը ամէն տեղ տարածուած ու ամենուն ձեռքն էր. մանաւանդ որ երկու առաջին իշխանները բոլորովին Լուսերին կողմն ըլլալով՝ Հենրիկոսին իմաստուն խրատները բանի տեղ չգրին: Միայն Գէորգ գուքսը իր հպատակներուն Լուսերի թարգմանութիւնը կարդալն արգելեց, եւ անոր տեղը ուրիշ ուղղափառ թարգմանութիւն մը տարածեց:

Անգղիայի թագաւորը՝ իշխաններուն գրած թղթին մէջ Ս. Գրոց թարգմանութեան վրայ՝ միայն վեր ի վերջ մը կը խօսէր. իսկ բուն թղթին միտքն աս էր. Լուսերին վարդապետութիւններուն ամպարշտութիւնն ու մոլորական ըլլալը կը յայտնէր, եւ կը ցուցնէր որ աս վարդապետութիւններէն ինչպիսի չարիքներ կրնան յառաջ գալ: Անոնց վրայ մէկիկ մէկիկ խօսելէն ետեւ՝ իշխաններուն կ'աղաչէր որ փոյթ տանին որ աս անիծեալ աղանդը՝ եթէ կարելի է նէ՝ առանց արիւն թափելու՝ ջնջուի վերնայ: Իսկ թէ որ, կ'ըսէ, հակառակորդներուն յամառութեան համար՝ ասիկա անկարելի կ'ըլլայ նէ, ամէն կերպով ջանալու է որ ջնջուի, եւ պէտք չէ թողուլ որ օրէնքն ու իշխանութիւնը, եւ ամէն աստուածային ու մարդկային կարգադրութիւնները ոտքի տակ իյնան ու կործանին: — Բայց, ինչպէս վերը գրուցեցինք, թագաւորին խրատները՝ իշխանները մի եւ նոյն կերպով չտոհն: Գէորգ գուքսը թագաւորին խօսքերէն աւելի եւս յորդորուելով՝ ամէն ճիգն ի գործ կը դնէր որ հերետիկոսութեան թշնմ իր երկիրներուն մէջ չմտնէ. իսկ կայսրընտրին ու իր եղբայրը ամենեւին առջի վարմունքնին չփոխեցին եւ Հենրիկոսին թղթին վերիվերոյ պատասխան մը տուին ²⁹:

Անգղիայի թագաւորէն զատ՝ ուրիշ երեւելի մարդիկ ալ գտնուեցան, որ կայսրընտրը աս բաներուն վրայ զգուշացուցին: Առնցմէ մէկն էր Լուդովիկոս Հունգարիայի թագաւորը,

29. Թագաւորը նոյնպէս 1523ին Փետր. 20ին գրած էր, իսկ իշխանները նոյն տարին Ապրիլի մէջ պատասխան տուին: Աւելի նոյնպէս Գեորգ

Ի Գրոյն Լուդ. Գեորգ. Բ. 187. Բ. իսկ երկրորդը՝ նոյն տիւր, 191: Յետոյ Բանտ, Գեորգ Գ. Հապ. Բ. 105, 106:

որն որ առանձին թղթով մը իրեն խրատ տուաւ որ ալ Լուստերը չպաշտպանէ, եւ թող չտայ որ արձակ համարձակ ու լրբաւթեամբ ամէն մարդ նախատէ, եւ կրօնի գէմ մնորութիւններ վարդապետէ ու հայհոյութիւններ խօսի. հապա ըստ արժանւոյն զինքը պատժէ, եւ աւելի եկեղեցւոյ խաղաղութեան միազնէ քան թէ հաւապքն ուրացող մարդու մը: Բայց աս թուզմն ալ կայսրընտրին վրայ երեւելի ազդեցութիւն մը չբռաւ. անոր համար ալ թագաւորին գրած պատասխանին մէջ կը ջանար ցուցնել որ ինք Լուստերին պաշտպանը չէ, եւ թէ մինչեւ նոյն տարինը Աստուծոյ շնորհքը՝ եկեղեցւոյ հնազանդ եւ հաւատարիմ որդի եղած է, եւ անկէ ետքն ալ նոյնպէս հաստատուն պիտի մնայ 30:

Բայց թէպէտ եւ պայտէս կը ջանար փրկել իր լուստերի պաշտպան ըլլալու գէշ անունը վրայէն վերցընէ, ի վերայ այս ամենայնի ինքն ալ կը տեսնէր որ կարելի չէ, եւ թէ նոյն պատճառին համար բոլոր բարեպաշտ մարդիկներուն աչքէն կ'երլէ: Անոր համար թղթով մը Լուստերին հրամայեց որ անկէ ետեւ բերնին չափ զնէ եւ ամենեւին մէկու մը գէմ, մանաւանդ իշխաններուն գէմ, նախատական խօսքեր չխօսի ու չգրէ: Սակայն Լուստեր պատասխան տուաւ որ Թէպէտ ես ոմանց գէմ շատ դառնութեամբ ու խտրութեամբ խօսեցայ ու գրեցի, բայց ասիկա առանց պատճառի չէր: Աս ալ աղէկ գիտեմ որ, ըսաւ, շատ անգամ ինծի հրամայեցիր որ նախատական ու խաճատող խօսքերէն ետ կենամ. բայց հակառակորդներս՝ զիս հետերնին միշտ աս կերպով վարուելու կը ստիպեն: Ի վերայ այս ամենայնի ինչպէս որ ըլլայ նէ՝ հաստատուն գիտեմ որ իմ վարդապետութիւններս ու գրքերս Աստուծմէ են, եւ բոլոր սասանաներուն գէմ կրնամ զանոնք պաշտպանել 31:

Լուստերին աս ժամանակները գուրս հանած գրքերը աս իր գառնութեան ու ամբարտաւանութեան հոգւովը տոգորուած են. ասոնց մէջը՝ ալ իսկզբան ըրածին պէս՝ միայն նախատելով գոհ չ'ըլլար, այլ ամէնքը յայտնապէս ուղղափառաց եւ մանաւանդ եպիսկոպոսաց գէմ կը գրգռէ: Նոյն գրուածոց մէջ ամենէն աւելի յիշատակելու արժանի է Քահանայութան խորհիւ գէմ գրածը: Կարծես թէ աս գրուածքին մէջ ըսածներուն հաստատութիւն մը ապու համար՝ սկիզբը ինքը զինքը «Մարտինոս Լուստեր՝ շնորհքն Աստուծոյ՝ եկեղեցիապետս ի Վիդուենպերկ, կ'անուանէ. եւ աս հպարտական անունն արդարացընելու համար

30. Սգեմաւորֆ, Գիլք Ե. Համ. Գործս Լուստ. Գիրք. Հատ. Բ. 364. Ետե. 378:

31. Իշխանին նամակը գիւ 3 Գիլք, 364. Բ:

պոպէսն էր խօսի. «Ստորոգ գիտեմ որ Քրիստոս ալ ինծի աս անունը Բու տայ եւ զիս պոպէս կը համարի. ինք իմ վարդապետութիւններու վարդապետն է, եւ վերջին դատաստանին օրը վկայ պիտ'որ ըլլայ. որ ասոնք իմն չէին, հապա իր զուտ Աւետարանը: ... Եւ թէպէտ երբեմն ես ալ մոլորութեան մէջ... ստախօս, խաբեբայ, մոլորեցուցիչ եւ հայհայել էի Աստուծոյ զուտ վարդապետութեան դէմ, ինչպէս որ դուք հիմա էք, բայց երբ որ մէյ մը Հայրն ողորմութեանց աս իմ անպիտանութեանս, հայհոյութեանս ու ամէն տեսակ մեղքերով լեցուած չար վարքիս շնայելով՝ իր շնորհաց ամբառ հարստութեամբ՝ իր որդին Յիսուս Քրիստոս ինծի ճանչցրնել տուաւ եւ իմ ձեռօքս ուրիշներուն ալ սորվեցուց, այնպէս որ ալ իր ճշմարտութեան վրայ ապահով եղանք 32, ալ պէտք չէ որ առանց անուան մնամ: ... Անոր համար հիմա ձեզի կ'իմացունեմ որ... ասկէ վերջը չեմ ուզեր որ ոչ դուք եւ ոչ երկիրքէն ինչած հրեշտակ մը իմ վարդապետութեանս վրայ քննութիւն ընէ: ... Որովհետեւ ապահով եմ որ ես անով թէ ձեր եւ թէ հրեշտակներուն դատաւորն եմ. այնպէս որ ով որ իմ վարդապետութիւնն չ'ընդունիր նէ՝ անիկա չիկրնար փրկութեան հասնիլ. ինչու որ (եղյն վարդապետութիւնը) Աստուծոյ է եւ չէ թէ իմն: Անոր համար ալ իմ գատաստանս՝ իմն չէ, հապա Աստուծոյ է,» 33:

Կիրքը ասանկ հպարտական եւ յանձնապատանական կերպով սկսելէն ետեւ՝ սաստիկ պայանդակութիւններ եւ եկեղեցականաց դէմ ապստամբութեան գրգռող խօսքեր կը գրէ, որոնցմէ երկու հատուած հոստեղս կը գնենք: «... Իսկ եթէ մէկը ըսելու ըլլայ. Բայց չըլլայ որ եկեղեցականներուն դէմ ապստամբութիւն ելլէ, պոպէս պատասխան կու տամ. Անոր համար պէտք է որ Աստուծոյ խօսքը ետ մնայ եւ բոլոր աշխարհք կործանի: Պատշաճ բան է որ բոլոր հոգիները յաւիտենական մահուան տակ իննան, որպէս զի ան խաբեբաներն իրենց շքեղութեան մէջ հանդարտ մնան: Աւելի լաւագոյն էր որ Բուրք Եփեփոպոսիւրը սղանուէին եւ ամեն վանիւրը հիմունքէն կործանէին, քան թէ միւսակ մէկ հոգի կորսուէր, թող թէ ամէն հոգիները կորսուէին: Ինչ բանի օգուտ ունին (եպիսկոպոսը), բայց եթէ ուրիշներուն քրտինքէն եւ աշխատութենէն՝ շուպլութեամբ ապրելու, եւ Աստուծոյ խօսքն արգելելու. մարմնաւոր ապստամբութենէ կը վախնան, եւ հոգեւոր ապականութիւնը բանի

32. Կարծեմ Լուտեր աւելի բազայալ չէր կրնար խօսիլ, ցուցնելու համար որ ինքը զինքը Պօղոս առաքելոյն տեղ կը գնէ: Յեւ նաեւ

Ս. Գրիգի Գ. Գլխոյն 20. Եւսեփ. Իւ Ը. Գլխոյն 21. Եւսեփ:

33. Գործք Լուս. Գերմ. Հոս. Բ. 107:

տեղ չեն դնել:... թէ որ Աստուծոյ խօսքն ընդունէին եւ հոգւոց փրկութիւնը փնտռէին նէ, Աստուած մօտ կ'ըլլար. եւ որովհետեւ Աստուած խաղաղութեան է, ան ատեն ամենեւին ապստամբութենէ մը վախ չէր ըլլար: Իսկ թէ որ Աստուծոյ խօսքը լսել չեն ուզեր, հապա կատաղութեամբ կը վարուին, ու աղմկով նզովքներ կը դնեն, կ'սղոյնեն, կը մեռցընեն եւ ամէն կերպ չարիքը կը գործեն, իրենց աւել յարմար թան լէկընայ ըլլալ, Բայց եթէ սասաթի պոգոյամբութիւն մը որ շէրենք աշխարհիս լըյէն ընդ ջրացնէ. եւ թէ որ ասանկ թան մը պոգոյամբութիւն ըլլալ նէ՝ միայն ձեռն-դէմ էր», 34:

«Վ սեցէք, եպիսկոպոսներ, մանաւանդ թէ սատանային պատրուակները: Լուտեր վարդապետը ձեզի կոնդակ ու նորոգութեան պատճէն մը պիտի կարգայ, որն որ ականջներդ չաղցր պիտի չգայ:

«Վ ուտեր վարդապետին կոնդակն ու նորոգութեան պատճէնը: — Որոնք որ աս բանին գործակից կ'ըլլան, կեանքեր-ոսին, ինչքերնին ու պատիւնին աս բանին կը բանեցընեն, որ «եպիսկոպոսութիւնը կործանի եւ եպիսկոպոսաց կառավարութիւնը ջնջուի, անոնք Աստուծոյ օրերի որդիքը, ճշմարիտ «քրիստոնեայք, Աստուծոյ օրէնքները պահող եւ սատանային «հրամաններուն դէմ քաջ պատերազմողներ են: Իսկ որոնք «որ աս բանը չեն կրնար ընել, բայց նոյն կառավարութիւնը «կը դատապարտեն եւ անկից կը զգուշանան, անոնք ալ առջին-«նեցուն կարգը կրնան սեպուիլ: Ասոր հակառակ՝ որոնք որ եւ «պիսկոպոսներուն կառավարութիւնը կը պաշտօնանեն, անոնք «կը հպատակին եւ կամքը կը հնազանդին, անոնք սատանային «բուն պաշտօնեաներն են, եւ Աստուծոյ օրէնքներուն ու հրա-«մաններուն հակառակորդ», 35: — Աս ապստամբեցուցիչ խօսքերուն եւ գրգռիչ կոնդակին դառն պատուները շատ չ'ներթար կը տեսներ:

34. Նոյն տեղը, 109. Բ:

35. Դարձեալ նոյն տեղը, 120:

Ֆուտեր վանքերը Շնչելու կը ջանայ

Լուսինն Մարդկային վարդապետութիւններէ դգուշանալու ժող
 քոծ գիրքը: Աս գիրքն ըսած աղտոյն-միւնը: Լուսինն հետեւեալին
 ժիւլ լանտ ղ ինչ իստանտ իւ խաղաղէ: Փլուրեմիւնէն լանտի խա-
 ջիւլ: Արդարաց իմաստները Լուսինն ժուրու-միւնները Գործելու
 ի՞նչն: Լուսինն անոնց ապրուստ հոգալու իւ ջանայ: Անտիւրու իս
 տրիւ ինչեցալան ինչերուն լըայ քոծը: Ինչանտ լանտիւրուն ու ի-
 նչեցիներուն ինչերը իւ յաղաղին:

1522 — 1524

ԼՈՒՏԵՐ աղէկ գիտնալով որ կրօնաւորական կարգերուն
 հաստատուն ձեւը՝ իր ջանքերուն ու վախճանին որչափ փնտա-
 կար է, մանաւանդ որ իրեն դէմ գրողներուն շատերը կրօնաւոր
 էին, սկսաւ մեծ փութով ետեւէն կշնալ որ վանքերը ջնջէ: Աս
 վախճանին հասնելու համար՝ մինչեւ նոյն ատենը կրօնաւորաց
 դէմ գրածները բաւական չսեպելով՝ առանձին գիրք մ'ալ հրա-
 տարակեց (1522ին), որուն անունն էր Մարդկային վարդապետ-
 ւիւններէն զոչալու լըայ: Յաւաջալանութեան մէջ կ'ըսէ թէ
 Աս գիրքս անոնց համար գրեցի, որոնք որ իրենք զիրենք մարդ-
 կային օրէնքներով (կրօնաւորական ուխտերով) կապելով՝ տեղ
 տեղ վանքերուն մէջ կը բնակին: Իսկ բուն գրքին մէջ անոնց
 աղատ ու ընդարձակ գուռ մը կը բանայ, եւ կը վարդապետէ
 որ առանց մեղք գործելու կրնան ուխտերնուն կապանքը խզել,
 եւ վանքերնէն դուրս ելլելով՝ իրենք զիրենք մարմնական հեշ-
 տութիւններու տալ, մանաւանդ թէ կը ջանայ ցուցնել որ
 կրօնաւոր ըլլալը՝ աշխարհքիս մէջ ամենէն մեծ մեղքերէն մէկն
 է: — Լուտերին աս խօսքերը պարապի չգացին. ինչու որ շատ
 կրօնաւորներ եւ ուխտաւոր կուսանքներ անոր տուած խրատնե-
 րուն հետեւելով՝ ետեւէ ետեւ վանքերնէն կ'ելլէին ու կու գային
 Աղդդենպերկ կը լեցուէին. այնպէս որ իրաւամբ շատ հեղինակ-
 ներ նոյն քաղաքը՝ աղբանոց կը կանչեն, ուր որ, կ'ըսեն, մօտաւոր
 վանքերուն աղտն ու ժանտութիւնը կը լեցուէր:

Երազմոս՝ որ նոյն ժամանակները Գերմանիա կը գտնուէր,
 Լուտերին գրքին պատճառած անպիտանութիւններն ու անառա-
 կութիւնները կը պատմէ: Բանի մը քաղաքներու մէջ, կ'ըսէ,
 ուրացող ու Լուտերի վարդապետութեանց հետեւէն գացող քա-
 հանաներն ու կրօնաւորները գունդ գունդ ժողովուելով կուսանաց

1. Գործք Լուս. գիրք. Հատ. Բ. 96:

2. Ուլենպերկ, Գլ. Ժ. Համ. Գ.
 Յետեւեւ Թ. Ետեւեւ:

վանքերուն վրայ կը յարձակէին, եւ հոռաւորօք յափշտակելն ետեւ՝ յիմարի պէս պողալով եւ անստակ երգեր երգելով՝ քաղ-քին հրապարակներէն ու փողոցներէն առած կը տանէին: Շատ անգամ Լուտերի հետեւող կրօնաւորներ տեսայ, կ'ըսէ, որ եկեղեցիներէն յափշտակուած զարդերով զարդարուած ու գինովացած՝ ձամբաներէն անցնող կանանց վրայ կը յարձակէին: Շատերը՝ զիրենք ներսէն մղող հոգւոյն դէմ չկրնալով գնել՝ բարձր տեղեր կ'ելլէին, եւ իրենց վարդապետին՝ կրօնաւորական ուխտից դէմ վարդապետածը՝ հոն ժողովողեան կը քարոզէին: Աղօթքներնուն մէջ ուրիշ բան չէին խնդրեր, բայց այնչափ ստակ որ բոլոր կեանքերնին կարող ըլլան հեշտութեամբ անցընել, եւ իրենց ցանկութիւնները կատարելու համար կանայք: Պատաստաններուն մէջ բաւական կին կը գտնէին, եւ թէ որ անոնցմով գոհ չէին ըլլար նէ՝ կ'երթային անպիտան տներուն մէջ իրենց կին կ'ընտրէին: Քահանայի ալ կարօտութիւն չունէին որ զիրենք ամուսնացընէ, բաւական էր որ ամուսնացողները հաւանէին. շատ անգամ ան ալ հարկաւոր չէր սեպուեր, հապա հերիք էր որ զօրաւոր կողմն ուզէր, եւ անկէ ետքը ան անօրէնութեան կապանքն՝ օրինաւոր ամուսնութիւն կը սեպուէր: Ան աստիճանի յանդգնեցան ոմանք, մինչեւ երկու կին մէկտեղ կ'առնէին, կամ ուղածնուն պէս կիներնին կը փոփոխէին: Երազմոս ասանք պատմելէն ետեւ՝ խօսքը կը լմնցընէ ըսելով որ Հիմա աւետարանը ծաղկած ու պայծառացած կը սեպուի, երբ որ կրօնաւոր մը աշխարհք մտնելու ըլլայ:

Լու բաներուն վրայ Մենցլ՝ այսպէս կը խօսի: «Շատ քիչերը կ'իմանային, կ'ըսէ, ան կրօնական (») գաղափարը՝ որուն համար Լուտեր կրօնաւորական կեանքը կը մերժէր. բայց որովհետեւ վանքերու մէջ բնակողներէն շատերը կապանքէն ձանձրացած էին... անոր համար նաեւ փափկեցաւ պարտականին հաւատարմութիւնը խումբ խումբ վանքերէն դուրս կ'ելլէին: Շատերուն առաջին գործքը՝ կին առնել կ'ըլլար. եւ շուտ մը նոյն իսկ Լու-

3. Ասոր վրայ տես նաեւ առ Գրքին Բ. Գլխին 30. Երանել:

4. Թուղթք Երազմոս, առ Օտերի, Հատ. Բ. Գլ. ԺԱ. 156.
— 158:

5. Հատ. Ա. Գլ. Գ. 133:

6. «Զիրենք ուրացուիլ, կ'ըսէ իշան, եւ նոյն իսկ Լուտեր ասոր վրայ արտունջ կ'ընէ, որ ասոնցմէ շատերը չէ թէ հոգեմոծ... հապա կրօնաւորական կապանքներէն ձանձրացած ըլլալուն եւ անպայտարարութիւն սրտաւոր կողմէ վանքերէն

գուրս կ'ելլէին եւ աշխարհք կը մտնէին», Գլխի Գ. Հատ. Բ. 83: Աս մատենագիրը նոյն իսկ Աթոքանպերկի Օգոստինեանց վրայ խօսելով՝ կը զրուցէ որ իրենց «Մենք մտաւ» որ Գաթ վանական կարգերուն խառնութենէն ազատել կ'ուզէր, Լուտերի վարդապետութիւնը իրեն զարդաւոր տանելով՝ ուզեց լուծը վրային նետել... եւ մէկընէն օմանք վանքը թող տալով՝ ազգին անդին կը պտղանային: Գլխի Գ. Հատ. Բ. 8:

տեղ տփառ արանջել, որ աս ամենեւին գործքի մը չյարմարող մարդիկ, որոնք որ միայն իրենց որովայնէն ու մարմնոյ ցանկութենէն կ'առաջնորդուէին, Աւետարանին քաղցրահոտութեան մէջ սաստիկ չարահոտութիւն կը խառնեն,, 7:

Ինչպէս աս խօսքէն այնպէս կ'երեւայ որ Լուտեր իր գրուածքներուն ու խրատներուն ըրած ազդեցութեան եւ ունեցած հետեւութեանց վրայ տեղոյ ըլլայ. բայց չէ, մանաւանդ թէ սաստիկ կ'ուրախանար 8. ասիկա ետեւի քանի մը առանձնական դէպքերէն աղէկ կը յայտնուի — Կուսաստանի մը մէջ գանաւող աշուղական անէ քանի մը կուսանքներ Լուտերին գրքերէն գրգռուելով՝ մտքեցին դրին որ վանքէն ելլեն. եւ իրենց ազգականներուն նամակ գրեցին որ գաւ զիրենք կրօնաւորական կենաց ծանրութիւններէն ազատեն: Մենք, կ'ըսէին, աչ չենք կրնար առանց խղճմանքնիս արատելու եւ հոգիներն ուս փրկութիւնը վստահի մէջ դնելու հոս կենալ: Բայց որովհետեւ իրենց ազգականները խօսքերնուն միտ չդրին. անոր համար Լէոնարտ Գոր անունով մէկը՝ որն որ Լուտերի վարդապետութեամբ առգորուած եւ անոր մտերիմ բարեկամն էր, իր վարդապետէն խրատուելով՝ գիշեր մը գապառկ կուսաստանը մտաւ, ու նոյն կուսանքներէն ինը հոգի հետն առնելով՝ փախցուց Վիդզենպերկ բերաւ: Ասոնց մէջն էր Կատարինէ Պորէ, որուն հետ երկու տարի վերջը Լուտեր ամուսնացաւ, ինչպէս վերջը պիտի պատմենք: Աս կուսանքներուն վանքէն փախելը՝ 1523ին աւագ շաբթուն մէջ պատահեցաւ 9: Լուտեր շուտ մը գրուածք մը դուրս հանեց, որուն մէջ աս դէպքը՝ սուրբ եւ արդիւնաւոր գործքի մը պէս կը գովէր, յափշտակիչ մեծ վարձուց արժանի կը սեպէր ու երանելի աւագակ կ'անուանէր, որովհետեւ, կ'ըսէր, բարեպաշտ օրիորդները ծանր ու անտա-

7. Լուտերին բուն խօսքն աս է. «Կը տեսնեմ որ կրօնաւորներէն շատերը ուրիշ պարզապէս հոմար չեն... հապա փառս որովայնի եւ խառնած ազգութեան հոմար լանդիքն ի՞նչ: Եւ սաստիկ իրենց ձեռքով» մը խօսքին քաղցրահոտութեան գէմ սաստիկ ժանտահոտութիւն մը պիտի հանէ,, Ը-ՅԵՎԻ-դի Լա-Բ. 164. 159: Մեկնաբանն ալ գրեթէ նոյն խօսքերով նոյն կը զրուցէ:

8. Կուսաւ Ֆրեյեր (Գլ. Ժ. 383, 384.) աս բանի վրայ կը գրէ որ թեպէս Լուտեր կրօնաւորն էր, ուն ու կուսանքներուն վանքէն ելլելուն վրայ չար կ'ապախանար, բայց

մէկալ կողմանէ ալ սաստիկ կը տրամեր, տեսնելով որ անոնց մէջէն ինչա շատերը բարի ու գովելի վախճանաւ վանքերէն չէին ելլեր, հապա ձանձրացած ըլլալուն համար: Վիդզենպերկ, կ'ըսէ, ասոնց մով լեցուեցաւ, որոնք վանքէն ելլելին իրեն ապուստ ընդունելու արժանաւորութիւն մը կը տեսնէին, եւ ամուսնանալ կ'ուզէին. բայց ինչպէս նոյն իսկ Լուտեր ալ կը զրուցէ՝ ամենեւին գործքի մը չէին գար:

9. Սերենտորֆ, Գիրք Ա. Լամ. ճԺԳ. 879: Կուսաւ Ֆրեյեր, Գլ. Ժ. 384: Ուլենպերկ, Գլ. Ժ. Լամ. Գ:

նեղի շղթաներէն ազատեց 10: Մանաւանդ թէ աս աստիճանի ամպարշտութեան հասած էր, մինչեւ աս կուսանաց յափշտակութիւնը՝ Գրիսաոսի չարչարանօքը հոգիներուն ազատութիւն կը նմանցընէր: Եւ կարգուրաց կուսանքներուն անունները, նոյնպէս զիրենք փախցընողին անունը մէկիկ մէկիկ զգուշութեամբ նոյն գրուածքին մէջ նշանակեց, որպէս զի իրենց մշարնջենաւոր պարծանք ըլլայ 11:

Բայց իր անամօթութիւնն ու ամպարշտութիւնը անով աւելի յայտնի կ'ըլլայ, որ ասանկ գործքերը հրաշքի տեղ կը դնէր, ինչպէս իր (1524ին) գրած Փլորենտինեին պատմութիւնը կը ցուցընէ: Աս Փլորենտինէն՝ որն որ կուսանաց վանքի մը մէջ ուխտաւոր էր, շատ անգամ Լուտերին գրքերը կարդալով՝ սկսաւ կրօնաւորական կեանքէն ձանձրանալ, ու միպը գրաւ որ վանքէն փախչի. անոր համար ալ գաղտով Լուտերին թուղթ մը գրեց եւ միպքն անոր յայտնեց: Վանաց մայրը աս բանս իմանալով՝ զգուշութիւն ընել կու տար որ վանքէն չփախչի: Բայց երբ որ վրայէն քիչ մը ժամանակ անցաւ, յուսարով որ խելքը գլուխն եկած է, ալ անկէ ետեւ զգուշութիւնը մէկդի թող տուաւ: Ան ատեն աս Լուտերի գրուածներուն ձեռքով լուսաւորուած կոյսը՝ վանքէն ստակ ու ազնիւ բաներ գտնելով՝ փախաւ դուրս ելաւ: Արդ Լուտեր ասոր վանքէն փախչելուն պատմութիւնը շուտ մը գրեց չորս կողմը տարածեց. եւ նոյն պատմութեան մէջ անանկ բաներ կը զրուցէ, որոնցմով յայտնի կը ցուցընէ որ աս դէպքը հրաշքի տեղ դրած է. եւ աս վերջին ժամանակները, կ'ըսէ, Աստուած աս տեսակ հրաշքներ շատ բաւ: Եւ թէպէտ, կ'ըսէ, Աւետարանը չձանչցողները՝ ասոնք հրաշքի եւ աստուածային բաներու տեղ չեն դնել, հապա սատանայական բան կը սեպեն: Բայց հոգ չէ: Ինծի եւ Աւետարանին զօրութիւնն աղէկ ձանչցողներուն՝ արեւուն լոյսէն աւելի ըւսաւոր կ'երեւայ որ աս գործքը՝ Աստուծոյ մեծ վայելութեան հրաշքն է 12:

Լուտեր մեծապէս իրաւունք ունէր աս բաներուն վրայ ուրախանալու եւ հրաշքի տեղ դնելու, որովհետեւ իր վարդապետութիւններուն տարածութիւնն եւ իր աշակերտներուն շատնալուն գլխաւոր նպաստող բաներէն մէկն ալ աս էր: Ասոր վրայ

10. Թէ որ Լուտերին աս խօսքերուն գաղապարութեան համար ուրիշ բան չգտնուէր նէ, միայն քիչ մը յաւալ իրմ եւ իրեն հետեւող բողոքող մատենագիրներէն բերուած վկայութիւնները բաւական էին:

11. Աս գրուածքը՝ որ նոյն Լեւոնարտ Գորին նուիրուած է, գտնի Գործս Լուգ. Գերմ. Հոգ. Բ. 381: — 384:

12. Գործք Լուգ. Գերմ. Հոգ. Բ. 378. — 381: 8-րդ նուս Բլէն. պերկ, ԴԼ. ՃԱ. Համ. Գ:

բողոքող մատենագիր մը տառնէ կը խօսի. «Աս բանս (քահանայից ու կրօնաւորաց ամուսնանալը) քահանայից մէջէն Լուսերին շատ կողմնակիցներ կը ստանար. որովհետեւ չիկրնար ուրաքուիչ որ շատերը՝ Ժոյն առդ հաճախ իր կողմը կը բռնէին, որովհետեւ անով ձեռուրդին առիթ կ'անցներ՝ զիրենք ճնշող լուծէն ազատելու: Բայց անով իրեն եղած շահին ամենէն մեծն աս չէր. նոյն կերպով իր ստացած կողմնակիցները՝ անհամեմատ հասաւորութեամբ իր կողմը կը կապուէին, իրենք իրենցմէ մեծ եռանդեամբ ետեւէ կ'ընային որ իրենց կողմն ուրիշ մարդիկներ ալ ստանան եւ Լուսերի կարծիքները տարածեն», 13: — Աս կարգուրացները Լուսերականութեան տարածուելուն տարբեր կերպով մ'ալ կ'օգնէին: Միեւննէն շատերը ուրիշ միջոցով ապրուստ չընալով գանձել՝ ապարանները կը մանէին, Լուսերականներուն գրքերը կը տպէին, կամ ան գրքերը քաղքէ քաղք պարտքներով կը ծախէին: Ան տառնուան ապարաններէն շատերուն մէջ՝ Լուսերին եւ անոր կողմնակիցներուն գրքերէն ուրիշ բան մը չէր տպուեր: Եւ երբ որ մէկը անոնց դէմ գիրք մը տպել ալ ուզէր նէ, յանձն չէին առնել տպելու, կամ թէ տպելու ալ ըլլային նէ՝ պնչապի սխալներով կը լնցընէին եւ անանկ անպիտան կերպով կը տպէին, որ ամէն ձեռք առնողը կը սխալը ուղղադիւր մատենագրին վրայ ծիծաղել եւ անոր սոգիտութիւնը ծաղր ընէր 14:

Բայց որովհետեւ անկարելի էր որ վանքերէն ելող ամէն կրօնաւորները աս կերպով ապարաններու մէջ գործելով կամ Լուսերականներուն գրութիւնները ծախելով ապրուստնին կարենային հոգալ, մանաւանդ որ մէջերնէն ոմանք կարգաւ ալ չէին գիտեր, անոր համար շատերն ապրուստնին գանձելու համար մուրալէն ուրիշ ճար մը չէին գտներ: Արդ Լուսեր աս բանս տեսնելով՝ ուղեց դարման մը՝ ճարել եւ իրենց ապրուստ հոգալու ետեւէն կ'ընար, որպէս զի ըլլայ որ ուրիշ կրօնաւորներն ալ ասոնց ողորմելութիւնը տեսնելով՝ անոնց հետեւելէն ետ կենան: Ասոր համար յայտարարութիւն մը դուրս հանեց (1523ին), որուն մէջ կը վարդապետէր որ բոլոր վանքերը ջնջելու, եւ առնոց ամէն քնքերը ինչպէս նաեւ բոլոր եկեղեցականներուն ստացուածները ձեռուրդներնէն առնելու եւ բոլոր ժողոված ստակը հետեւեալ կերպով գործածելու է: Հասարակաց արկղ մը դնելու է, կ'ըսէր, ուր որ բոլոր վանքերուն, եպիսկոպոսներուն եւ առհասարակ ամէն եկեղեցականն ստացուածներուն

13. Բռնիք, Գրք Գ. Հաս. Բ. ՌԳԳԷ, Գրք Բ. ԳԼ. 2. 263: 75:

14. Թուղթք Երազմայ, առ ԺԱ. 157. — 160:

մուտքերը ժողովուրդի. եւ աս ստակը ետեւէն եկած մարդիկնե-
րուն բաժնելու է: Աւագին մասը կամ բաժինը՝ հովիւներուն,
քարոզիչներուն եւ հասարակաց արկիշ վերականգններուն տա-
լու է. երկրորդը՝ ուսուցիչներուն, որոնք որ, կ'ըսէր, մէջէն
կրօնաւորները հանած վանքերը պէտք է որ սկսին վարպետա-
ւածիւն ընել. երրորդը՝ ծերերուն, հիւանդներուն ու գործքի մը
զբաղիչ չկրցողներուն. չորրորդը՝ որքերուն ու տուն տեղ չունե-
ցողներուն. հինգերորդը՝ աղքատաց ու պարտքերնին վճարել
չկրցողներուն. վեցերորդը՝ օտարներուն ու պանդուխտներուն.
եօթներորդը՝ շինուածներուն նորոգութեան ու պահպանու-
թեան. ութերորդը՝ ցօրնի շտեմարաններ չինելու 15: — Ամէն
մարդ կրնայ ինք իրմէ հասկընալ թէ զո՞վ կ'իմանար լուտեր՝ հո-
գիւ, քարոզիչ, ուսուցիչ, ծեր, հիւանդ, գործքի մը զբաղիչ
չկրցող, որք, տուն տեղ չունեցող... ըսելով, ինչու որ աս
ամէն բաները կրնայ վանքերէն գուրս ելնող կրօնաւորներուն
ու կուսանքներուն փայ առնուիլ:

Լուտեր թէպէտ եւ աս բոլոր հոգացողութիւնն ըրաւ,
բայց չկրցաւ բաղձանքին հասնիլ եւ ան ողորմեցիկները վերջին
թշուառութենէ ազատել: Ինք ասոր վրայ պայէս կը տրտնջէ
(1524ին): Ինծի կ'երեւայ որ, կ'ըսէ¹⁶, բանն ան աստիճանի պի-
տի հասնի որ գարտնջներուն վարպետները, ժողովրդապետներն
ու քարոզիչները՝ կարօտութիւննին լեցնելու եւ ապրուստին
հոգալու համար ձեռագործի պատաղելու պիտի ստիպուին: Յա-
ռաջագոյն անթիւ անհամար կրօնաւորներուն, կուսանքներուն,
քահանաներուն պէտքը՝ ժողովուրդը հարկաւոր եղածէն աւելի
կը հոգար. բայց հիմա ճշմարտութեան վարդապետները՝ որոնք
Աստուած կը խաւրէ եւ որոնք աշխարհքիս ծայրերէն մեծ ծախ-
քերով բերել տալու էր, բոլորովին երեսի վրայ թող տրուած
են: Ուր որ յառաջագոյն հարիւր լիտի մարդիկ յղիութեամբ
կ'ապրէին, հիմա կարելի չէ որ նոյն տեղը երեք յարգելի ու
գիտուն քարոզիչ կարենան ապրիլ¹⁷:

Իսկ ի՞նչ էր ասոր պատճառը, եւ ի՞նչ բանի գործածուե-

15. Ա. Օտենի. Հատ. Բ. ԳԼ. ԺԲ. 167:

16. Գործք Լուա. գերմ. Հատ: Բ. 386. Բ:

17. Մէյնը՝ Լուտերին աս նիւ-
թին փայ գրածն՝ ընդարձակ յա-
ռաջ կը բերէ եւ վրան աս խօսքը
կ'աւելցընէ: "Արեւի որ յառաջա-
գոյն եկեղեցականաց հարստութեան
ու ժամանակաւոր ընչից գէժ սոս-
տիւթեամբ խօսած էր նէ, նոյնչափ

ալ ետքը ստատիկ կը նեղուէր որ
աշուուհիաններն իրենք գերնից հա-
րաւորացընելու համար աս ինչքերուն
վրայ կը յարձակէին, եւ ամենեւին
մէկը պատրաստութիւն չէր ունե-
ւոր եկեղեցւոյն պահպանութեան
... համար բան մ'ընելու": Հոգ.
Ա. ԳԼ. Զ. 231: — Յիւ նոյն աս
Գրքին Թ. Գլխին ԲԼ Լուտերին աս
նիւթին վրայ գրածները:

ցած կամ ինչ եղան վանքերուն ու եկեղեցիներուն ան մեծա-
մեծ հարստութիւնները, որոնց վրայ խօսելով՝ Լուսեր իշխան-
ներուն կ'ըսէր թէ Չեր երկիրները գանձուած ամենէն պզտիկ
վանքին մէջն ալ ոսկւոյ, արծաթոյ եւ պատուական քարերու
սաստիկ առատութիւն կը գտնուի 18: Ասիկա պատմութիւնը
ազէկ կը ցուցնէ: Թէպէտ եւ Լուսեր իր յայտարարութեան
մէջ իշխաններուն՝ աս ստակներէն մասն չէր հաներ, բայց ի-
րենց սպառնալիքներ կ'ընէր թէ որ վանքերուն ու եկեղեցիներ-
ուն ստակները կրօնաւորներուն ու քահանայներուն ձեռքէն
չվերցընելու ըլլային 19: Արդ իշխանները՝ որոնք երկայն ժամա-
նակէ վեր Լուսերին խօսքերէն զրգռուելով՝ վանքերուն ու ե-
կեղեցիներուն հարստութեանց աչք անկած էին, եւ շատերն
ալ արդէն անոր համար իր ետեւէն կ'երթային ու իրեն կողման
զօրանալուն կը բաղձային, որ աս ստակները կարենան յափշ-
տակել, երբ որ Լուսերին վերջին յայտարարութիւնը դուրս
ելաւ նէ, իրենց իրաւունք կը սեպէին աւարին բաժանումն ան-
ձամբ ընել, եւ արդէն Լուսեր ալ իրենց աս իրաւունքը առած
էր 20. եւ չէր կրնար ըլլալ որ իրենց ալ մաս չհանէին: Բայց
ասոնք չէ թէ միայն իրենց մաս հանեցին, հապա նաեւ բոլորն
իրենք յափշտակեցին, եւ հազիւ վանքերէն ելլող կրօնաւոր-
ներուն ձեռքը՝ միայն այնչափ ստակ կու տային, որ կրօնաւորա-
կան զգեստներն փոխելով՝ կարենան ճամբաները պարտիլ ու մու-
լանալ 21: Աս իշխաններէն շատերը՝ զէնքով ու զօրքով՝ եկե-
ղեցիներուն ու վանքերուն վրայ կը յարձակէին, եւ բոլոր գտած
արծաթներն, ոսկիներն եւ ուրիշ ազնիւ բաներնին կը յափշտա-
կէին կ'առնէին, շատ անգամ սաստիկ արիւն ալ կը թափէին 22:

18. Աւ Օսենի, Հատ. Բ. Գլ. ԺԲ. 167:

19. Նոյն տեղը:

20. Գործք Լուս. գերմ. Հատ. Բ. 349:

21. Լուսեք դարձեալ հոս ալ՝
շատ անգամ յիշուած բաղդական
մաստնապրին խորհրդածութիւնը:
"Երբ որ, կ'ըսէ, մեծամեծ ու ստու-
րին մարդիկներուն ազգէր այնչափ
անգամ քառողուած էր որ եկեղե-
ցական կարգին՝ Բրիտանոսի եւ ու-
սաքելոց օրինակին համեմատ՝ միայն
խանարհութիւն ու աղքատութիւն
կը վայել, եւ թէ եկեղեցականք՝
անիրաւութեամբ իշխանութիւն ու
հարստութիւն ստացած են. զար-
մանալու բան մը չէր որ մեծամեծ-
ներ սկսան եկեղեցականներուն
ինչերը՝ իբրեւ անիրաւութեամբ

ստացուած բաներ՝ կրցածնուն չափ
յափշտակել. իսկ ստորին մարդիկ-
ները՝ նաեւ եկեղեցականներուն աղ-
քատիկ ապրօստին համար հար-
կաւոր եղած աւարքերն ու հարկերը
չտալ": Մինչ, Հոգ. Ա. Գլ. 2.
331:

22. Փրանկ. Սիբիլիէն՝ Լուսերին
մեծ բարեկամն ու բողոքողութեան
սաստիկ պաշտպանը, որն օր վրա-
սի աւազածողովն ասան՝ Հուգո-
նին եւ ուրիշ ազնուականներուն հետ
մկտեղ՝ Լուսերը պաշտպանելու
պատրաստ կեցած էր (Գլ. Գլ. Բ. Գլ. Բ. 34.) աստու-
երկուն հազար հոգւով Գրիգորի ար-
քեպիսկոպոսին երկրին վրայ ին-
կաւ, շատ արիւն ըրաւ ու սաստիկ
աւար առած տեղը գարձաւ: Սի-
բիլիէնին եւ ուրիշ իրեն պէս մար-

24-ին ալ ամրնար աս կերպով յափշտակած բաներնին վրանին իբրեւ զարդ կրել կամ անոնցմով իրենց կանայքն ու աղջիկները զարդարել, եւ եկեղեցիներուն սրբադան անթմները սեղաններնուն վրայ գործածել:

Եւդ թեպէտ աս բաները մէկ կողմանէ Նորոգչին կամացը դէմ էին, բայց մէկալ կողմանէ ալ իրեն շատ հաճութիւն պէտք էր որ պատճառէին, որովհետեւ աղէկ գիտէր ու կը տեսներ որ աս եկեղեցիներուն ու վանքերուն ընչից յափշտակութիւնը իր կողմն ըլլողները հաստատուն բռնելու համար ինչ զորաւոր միջոց է: «Վանքերուն ինչքերը, կ'ըսէ Օտէն²³, Տերաուղիանոսին ըսած արեան սերման կը նմանէին, որոնք Նորոգութեան՝ ամէն օր նոր նոր աշակերտներ կը ծնանէին»: Աս բանս այնչափ յայտնի է, մինչեւ ինք Լուտեր ալ կը խոստովանի. Շատերը, կ'ըսէ, անոր համար Աւետարանին (իւ մարտաթիւններուն) ետեւէն կ'երթան, որովհետեւ եկեղեցիներուն ու վանքերուն մէջ գեռ շատ ինչք ու հարստութիւն կայ²⁴: — Այսերդ Պրանսնիպուրիի սահմանակալ կոմսը՝ որն որ Տեւառնեան կարգի ասպետներուն գլուխն էր, հաւատքն ուրանալով՝ Լուտերին կողմն անցաւ, միայն անոր համար որպէս զի կարենայ Պրուսիայի մէկ մասը՝ որն որ նոյն կարգին ստացուածքն էր, իրեն սեպհականել. եւ ուզածն ալ ըրաւ: Աս բանս իրեն խրատ տուողը՝ Լուտերն էր. «անգամ մը հետը տեսնուած ատեն» Լուտեր «իրեն խրատ տուաւ որ, կ'ըսէ Ռանքէ, կարգին կանանները մէկգի թողու, կարգուի, եւ Պրուսիան՝ աշխարհական փառանքական իշխանութեան դարձընէ»,²⁵:

գիկներուն՝ որոնց մէջ շատ երեսելի է Հուգդէն, ըրած աւարտութեանց, յափշտակութեանց, եւ ուրիշ անօրէնութեանց, Գերմանիայի քանի մը իշխանաց եւ մանաւանդ եկեղեցական իշխանաց գէմ ըրած անիրաւ պատերազմներուն, առանց պատճառի՝ անոնց երկիրներուն վրայ յարձակելուն . . . վրայ երկայն կը խօսի Ռանքէ, Գիլբ. Գ. Գլ. Դ. Հատ. Բ. 101. — 124. — Յովհաննէս Յաքոբսիայի կոյսրընախը, Փրեդէրիկոս կոյսրընախի եղբայրը, եւ անկից ասելի բողոքոսութեան պաշտպանը, զօրքով շատ վանքի կողողանց: Վանքի մը վրայ երթալէն քանի մը օր յառաջ մարդ կը խաւեր որ վանքին մէջ գտնուած ամեն բաներուն ցանկը կ'ուզէր: Եւրը նոյն ցանկը ձեռքն առած՝ զօրքով վանքը կ'երթար, առաջնորդն առջեւը

կը կանչէր, եւ թղթին մէջ գրուած բաներէն ուզածը կը յափշտակէր կ'առնէր: Եւ վայ ան առաջնորդին որն որ դէմ գառնալու կը յանդգնէր. յանդգնութիւնն արեամբը պէտք էր որ լնէր: Շատ բողոքող մատենագիրներ նոյն փամանակները Գերմանիան՝ աւաղակներու սղրի պէս կը ստորագրէին. եւ շատ ինչ խանդերուն վրայ կը պատմեն որ եկեղեցիներէն ու վանքերէն յափշտակած հարստութիւններուն համար շատ անգամ իրարու հետ կը պատերազմէին:

23. Հատ. Բ. Գլ. ԺԲ. 166:

24. Աւ Օտէնի, Հատ. Բ. Գլ. ԺԲ. 166:

25. Գիլբ. Գ. Գլ. Ե. 180: Տեղ նաեւ Մենցլ, Հատ. Ա. Գլ. 218. — 221: Կուստալ Ֆիցեր, Գլ. ԺԸ. 359, 360:

Պալատական տառագրություններ

Նիսանդերի մատենագրությունը: Լուսեր՝ աշխարհում իշխանութան վրայ
գիրք է ինչ հանդի: Առաջագրության բանաձևը համարում են հետևյալը:
Լուսեր առ ժամանակ վրայ մեկտեղելով ժամանակները՝ ամեն ինչ էլ
բանի: Նյոն Նիսանդերի տառագրությունը 1524ին ուրիշ մատենագրություն
է: Առաջագրության վրայ, եւ Լուսերին՝ նյոն ժամանակ գրեւ
ծը: Քաղաքացիական իշխանները Ռեյնլանդի ինչ ժողովում, ինչ Լուսեր
բանի: Շնորհիվ:

1523 — 1524

ՎԻԵՆՆԱԿԱՆ Լուսերի վարդապետությունը պատճառաւ
տառագրության եղանակով՝ Նիսանդերի քաղաքը առաջա-
գրություն մը ժողովուրդացաւ (1522ին, Գերմանիայի մէջ): Ապաքը՝
Սպանիա ունեցած գործընկերուն համար առ ժողովքը չիբ-
նալով գալ՝ իր տեղը Փրեյերիկոս Գալի կամ Պալատական
կամը իր փոխանորդը դրած էր: Լուսեր Ժ. քահանայապետը
յառաջագրեց (1521ին) մեռած էր, եւ իր տեղը նստած էր Ա-
գրիանոս Զ. գերմանացի եւ արդար ¹ քահանայապետը, որն որ Հո-
լանդական ուստի եւ գերմանացի էր, եւ ասանքը կայսեր առա-
ջին եղած էր: Առ քահանայապետը Փրեյերիկ. Գերմանացի իր
կողմանէ առաջագրությունը գերմանացի խրեյց, եւ անոր ձեռքով առա-
գանդին առջեւը գնել տուաւ որ Լուսերի տարածած մեղքու-
թեանը պատճառաւ Գերմանիա ինչպիսի վաճառքի մէջ է, ցու-
ցուց որ Լուսեր եւ իր կողմնակիցները չէ թէ միայն եկեղեցա-
կան հապա նաեւ աշխարհական իշխանութիւնը ջնջել կ'ուզեն ու
բոլոր եկեղեցական ինչքերը յափշտակելու ետեւէ են. եւ զի-
րենք յորդորեց որ փութան ժամ մը յառաջ ճար մը հոգան
որ առ չարիքը խափանուի: ² — Փրեյերիկոս Սպանիայի կայսր-

1. Առ անունը կու տայ Ագրիանոս
նախնի՝ Մեկել (Հոգ. Ս. Գլ. Բ. 105.) ու նյոն քահանայապետին
վրայ երկուսն գովութիւններ գրե-
լին ետեւ իր մահուան վրայ իւ-
սած ասան՝ այդպէս կը զրուցէ.
«Առ բարեպաշտ անձը՝ որուն որ
աշխարհքն արժանի չէր, մեռաւ,
եւ այլ. 111: Նոյնպէս Բալդը ալ
առ քահանայապետին վրայ մծ գո-
վութիւններով կը խօսի, եւ շատ
տեղ զինքը արդար, անտուգա-
պաշտ, անձին շահը չփնտռող կ'ա-
նուանէ: Գիրք Դ. Հոգ. Բ. 156.
— 159:

2. Քահանայապետին՝ առաջա-
գրություն իր փան Թուրքիոյ տեւ
Գալի Լուս. գիրք. Հոգ. Բ. 106.
Բ: Ասկից զատ թուղթ մ'ալ Սպա-
նիայի կայսրընկերուն գրեց, որն
որ Ռայնալտ ամբողջ կը բերէ.
Հոգ. Դ. 365: — Ասկի նամակին
մէջ քահանայապետը ինչքաններուն
առջեւը կը գնէ որ Լուսերի վար-
դապետութիւնը՝ փոյն քաղաքական
կողմանէ նայելով ալ՝ Գերմանիայի
միւս քահանայապետ է. ինչպէս որ կը
յորդորէ որ գահէ հիմա բոլոր գո-
րութեամբ ետեւէ ինչպէս նյոն Հո-
րեյերիկոսութիւնը ջնջելու, որովհե-

ընտիրը ժողովքի եկած չէր: Բայց իր տեղադրվածները խօսառած կամ գործուած բաները շուտ մը գրով իրեն կ'իմացընէին. Սփառագիծն ալ անմիջապէս բոլորը Լուտերին ականջը կը հասցընէր:

աւել իրենց առջի թուութեամբը՝ առ աստիճանի սաստկանալուն եւ զօրանալուն պատճառ եղան. իրենց կը ցուցընէ որ եկեղեցական յեղափոխութեան ետեւէն պէտք է որ աւելի սաստիկ քաղաքական յեղափոխութիւն տ'ելլէ: "Չէք տեսներ, կ'ընէ, որ առ առն բաները՝ Լուտերի եւ իրեն հետեւողներուն դիմած չարիքներուն սկիզբն է: Արդեօք որ ան ամպարաւորութեան որդիքը ուրիշ բան մը կը գիտեն, քան թէ աղատութեան անուամբ՝ բոլոր հնազանդութիւնը մէկգի նետել, եւ առննքն ալ ան աստիճանի յաղթանակ Լուտերի հասցընէ որ՝ ամեն մարդ իր ուզածն ընէ: Ինչպէս կրնայ ըլլալ որ ձեր օրէնքներն ու հրահանները յարգեն ու պահանեն անոնք՝ որոնք Ս. Հարց որոշմունքները եւ նոյն իսկ Ս. Ժողովքներուն կանոնները չէ թէ միայն կ'արհամարհեն, հապա նաեւ օտարանալու կատարելութեամբ կը պատահն ու կ'այրեն, որոնք որ քահանայից, եպիսկոպոսոց, քահանայապետին հնազանդիւ չեն ուղեր: Այլ յուսար որ Աստուծոյ նախնաւոր ինչքերը ձեր աչքին առջեւ կողպտողները՝ որբապիղծ ձեռքներէնին նաեւ աշխարհականաց ինչքերուն ալ չեն երկնցընէր: Ինչպէս կրնան ձեր գլուխներուն խնայել անոնք՝ որոնք որ զՕծեալն Յեառն անարգեցին": Ասոնք մէկիկ մէկիկ առջեւնին գնելէն ետեւ՝ կը յորդորէ որ գոն իրենց անձնական շահին համար՝ Լուտերն ու անոր հետեւողները կամ ուղիղ ճամբու բերեն եւ կամ տերութեան օրէնքները անոնց դէմ կը գործ գնեն:

Իսկ երբորդ նամակին մէջ նոյնպէս Լուտերին մուրուրութիւններուն պատճառած ու պատճառելու մեծածն չարիքները յիշելէն ետեւ՝ խօսքն պարտաւ յառաջ կը տանի: "Գոցէ պիտ' որ ըսես. Օձը զիս խարեց, Իրօք ալ՝ զիներ ծոցիդ մէջ սնուցանելուդ համար՝ արժանի վարձք տ'ընգունեցաւ: Բայց ինչպէս կրնան անանկ անմիտ ու անսիրտ ըլլալ, որ մանաւանդ առ կերպ նիւթերու

մէջ՝ որոնց մէջ մուրուրութիւնը յաւիտենական դատապարտութեան կը տանի, մեղքով արատաւորուած մարդու մը աւելի հաւապը կ'ընծայես քան թէ հնուցմէ մինչեւ հիմա եղած պնշտի Ս. Հարց, որոնք որ գիշեր ցորեկ յօրէն Յեառն կը խորհէին, քան թէ պնշտի ընդհանուր ժողովքներուն՝ որոնց դէմ ան հայհոյիչ բերանը բաց գերեզմանի մը պէս՝ անամթութեամբ թշնամանք կը թափէ, քան թէ օտար եւ կաթողիկէ եկեղեցւոյն՝ որուն առաքելոց ժամանակէն մինչեւ հիմա անարատ պահած սովորութիւնները, ծէները եւ որոշմունքները ան մէկ հոգին սրբապիղծ յանգընութեամբ կը դատապարտէ: Բայց որդեգրած անո՞վ խարեւոցար որ ան նենգաւոր Լուտերն ու իրեն հետեւողները վարդապետութիւննին Ս. Գրոց վկայութիւններով հաստատելու կը ջանան: Բայց որ հերտիկոսը նոյն բանն ըրած չէ... Ինչ նոր ու լսուած կուրուրութիւն: Կարգուրաց մարդ մը կարո՞ղ ըլլայ համոզել որ իրմ տաւը եղողները ամեն ալ մղորած են, եւ միայն իրեն եւ իրմ խառնողներուն տրուած է Աստուծոյ թաղաւորութիւնը, աստուածային ոգորմութեանց բոլոր հարստութիւնը եւ ընդհանրութեան շնորհքը... Իր ապականիչ պտուղները դեռ չայտնուեցան: Աստուծոյ քահանայից դէմ կը կտաղի, առանց զանազանութեան բոլոր աշխարհականները կը յորդորէ որ ձեռքներն անոնց արեան մէջ լուան... եւ ազատութեան պարտաւկին տակ ծածկուելով՝ կ'ուզէ անսահման, ամենին օրէնքէ մը չկապուած եւ գրեթէ անսահման կեանք մը խօթել...: Բայց ենթագրեւոր որ իր գործքերէն եւ անոնցմէ յառաջ եկած պտուղներէն կարող չըլլայ զանազանել թէ ինչ հոգիէ կ'առաջնորդուի. ասկից ալ չէ՛ր կրնար իմանալ որ բոլոր իր խօսքերը դառն ու թիւնաւոր են, եւ անէծքներով, նախախիչքներով, հայհոյութիւններով ու ժանտախտական ծաղարարութիւն-

Լ՛ըդ Լուտեր աս ընդունած տեղեկութիւններէն կտակածի երթալով որ չըլլայ թէ աւագաժողովին մէջ իրեն դէմ բան մը սահմանուի, Աշխարհական իշխանութեան վրայ գիրք մը դուրս հանեց, որուն մէջ գլխաւորաբար անոր ետեւէն կ'իյնայ որ իրեն դէմ դնող իշխաններն անարգ ու արհամարհ ցուցնէ, եւ անոնց իշխանութիւնն ու պատիւը ժողովրդեան առջեւը նուազցնէ: Աստուած, կ'ըսէ գրքին սկիզբները, Գերմանիայի իշխանները յիմարեցուց, որով կը կարծեն որ ուզածնին՝ հպտաակներնուն կրնան հրամայել, պատճառ բերելով որ կայսրը անանկ պատուիրած է, եւ թէ իրենք անոր հրամանը կը կատարեն: Բայց խելք ունեցողը՝ ասոնց նենգութիւնը կրնայ իմանալ: Յառաջագոյն աս կերպ մարդիկները՝ ստահակ կամ չարագործ կը կոչուէին: Բայց հիմա քրիստոնեայ ու կամակատար իշխան կ'անուանուին: Արդ ասանկ մարդիկներ են, որոնք Գերմանիան կը կառավարեն. անոր համար ես միտքս դրած եմ որ գոնէ խօսքով իրենց դէմ դնեմ, որ ամպարիշտ խորհուրդին չլրնան գլուխ տանիլ: Թէ որ պապէն՝ Հռոմայ կուռքէն՝ չվախցայ նէ, որչափ եւս առաւել անոր թեփերէն ու պղպջակներէն (ուղղափառ իշխաններէն) չեմ վախնար 3:

Վիդքն աս կերպով սկսելէն վերջը՝ մարդիկները երկու կարգ կը բաժնէ: Մէկ կարգը, կ'ըսէ, Աստուծոյ թագաւորութենէն կամ արքայութենէն է, ու Քրիստոսի կը հնազանդի, իսկ մեկայը՝ աս աշխարհքիս իշխանութենէն է ու աշխարհական իշխաններուն կը հնազանդի: Առաջին կարգին մէջ ըլլողները՝ որոնք ճշմարիտ քրիստոնեաները կամ հաւատացեալներն են, աշխարհական իշխաններու, ղեկի եւ իրաւունքի հարկաւորութիւն չունին, ու մէջերնին մէկը չկայ՝ որ ուրիշներէն վեր ըլլայ, բայց միայն Քրիստոս: Իսկ քահանաներն ու եպիսկոպոսները ուրիշ հաւատացեալներէն վեր չեն, հապա անոնց հաւասար են, ու միայն իրենց պաշտօնովն անոնցմէ կը զանազանուին. ուստի եւ չեն կրնար օրէնք մը դնել կամ հրաման մը տալ մինչեւ որ հաւատացեալները չհաւանին: Մանաւանդ որ աստուածային օ-

ներով լեցուն են, 1. Հոս քահանայապետը Լուտերին՝ առաքելական Աթոռոյն, համալսարաններուն, բարձր եւ ստորին տախիմանի եկեղեցականներուն դէմ դրած նախառական խօսքերը կը յիշատակէ, համառօտ խօսքերով՝ անոր կողմէ ըլլողներէն շատերուն բնութեան ու ընթացքին միտ գնել կու տայ, որով աւելի՛ յափշտակիչ առպետները գիտած կ'երեւայ, եւ խօսքը կը լմնցընէ բռնելով. «Այդ պապաւորք քեզի, սի-

րեւի որդեակ ի Քրիստոս, եւ կ'ազաւնը մեր Փրկչին ու Յեռան Յետեւի Քրիստոսի սիրոյն համար, քրիստոնեական միութեան սիրոյն համար, հայրենեաց սիրոյն համար, քու եւ քու կիներեւուգ փրկութեան համար, ողորմէ Քրիստոսի եկեղեցւոյն, . . . սղորմէ մեր հայրենեացը, . . . սղորմէ քու անձնիդ եւ քու մուրեմէ Սպարսնիդիդ. . . »:

Յ. Գործք Լուս. գերմ. Հատ. Բ. 193. Բ. 194:

բէնքներն ալ աս հաւատացեալներուն համար չեն, հապա ան-
հաւատներուն համար, որոնք երկրորդ կարգին մէջ են ։

Եւ ապստամբութեան, անիշխանութեան եւ անկրօնութեան
գրգռող խօսքերը գրելէն ետեւ՝ ալ բարկութեան սանձը բո-
լորովին կ'արձակէ, ու Անգղիայի թագաւորին դէմ գրած տառն
քովը պահած նախատական խօսքերը՝ Գերմանիայի իշխաններուն
գլուխը կը թափէ ։ «Աշխարհքիս սկիզբէն, կ'ըսէ, քիչ գրա-
նուող թուուն մըն է իմաստուն իշխանը, իսկ բարեպաշտ իշ-
խան՝ աւելի եւս դժուարագիւտ է ։ Վասն զի ամէնքն ալ բոլոր
մարդիկներէն աւելի սաստիկ յիմար են, եւ ամենէն աւելի ան-
պիտան չարագործ ։ Անոր համար մարդս անոնցմէ միշտ ամենէն
գէշ բաները կ'ընայ վախնալ, եւ քիչ բարիք կ'ընայ յուսալ,
մանաւանդ աստուածային բաներու մէջ, որոնք հոգւոց փրկու-
թեան կը վերաբերին ։ Ասոնք Աստուծոյ կայանաւորակայներն
ու դահիճներն են, եւ Աստուծոյ բարկութիւնը՝ չարերը պատ-
ժելու եւ արտաքին խաղաղութիւնը պահելու համար զիրենք
կը գործածէ ։ Ինչու որ մեր Աստուածը մեծ տէր մըն է, եւ
անոր համար ալ ասանկ ազնուական, երեւելի ու հարուստ դա-
հիճներ կ'ընտրէ իրեն ։ Եւ իր աստուածային կամքն այնպէս
կ'ուղէ... որ իր դահիճները՝ բարեբար տէր անուանենք...
Աշխարհքս շատ չար է, եւ արժանի չէ որ շատ խոհեմ ու բա-
րեպաշտ իշխաններ ունենայ, 5 ։

«Իսկ պիտի ըսեն որ աշխարհական իշխանութիւնը հաւա-
տալու չիստիպեր, հապա միայն արտաքուստ կը խափանէ որ
մոլար վարդապետութիւններով ուրիշները չմոլորցունին ։ ապա
թէ ոչ՝ հերետիկոսները ի՞նչպէս կ'ընային խափանուիլ ։ Ասոր պա-
տասխան կու տամ որ աս բանը պէտք է որ եպիսկոպոսներն
ընեն, աս պաշտօնն իրենց յանձնուած է, չէ թէ իշխաններուն ։
... Հերետիկոսութիւնը հոգեւոր բան մըն է, ուստի ոչ երկա-
թով կ'ընայ կործանիլ, ոչ կրակով պրիլ, ոչ ջրով ընկղմիլ ։ Հա-
պա միայն Աստուծոյ խօսքը կ'ընայ աս բանս կատարել 6... ։ Բայց

4. Նոյն տեղը, 195 ։

5. Դարձեալ Նոյն տեղը, 203.
Բ. 204 ։

6. Լուսեր կ'ուղէ որ, կ'ընէ
Ռիթէլ, հերետիկոսութիւնը՝ միայն
խօսքի զօրութեամբ արգելուի. բայց
մէկ կողմանէ՝ միայն խօսքով վա-
ռուելու է ըսած տառն, մէկալ կող-
մանէ՝ թէ ինք եւ թէ իրեն հե-
տեւողները գործքով ամենամեծ ան-
խրաւութիւններ կ'ընեն. եպիսկո-
պոսներէն գրուած օրինաւոր ժու-
ղովրդապետները եկեղեցիներուն մէ-

ջէն բաժութեամբ կը հեռացնէին
եւ տեղերէն իրենց ուղած ուրիշ
մարդիկները կը գնէին, կամ անհաւ-
տարեմ ու կարգուրաց եկեղեցա-
կանները անոնց օրինաւոր մեծերուն
դէմ բաժութեամբ կը պաշտպա-
նէին. եկեղեցականները կը ոտի-
պէին որ հազարդութեան խորհուր-
դը երկու տեսակով մատակարարեն,
պատարագի զգեստ չգործածեն, պա-
տարագ չընեն. տառանորդները չէին
տար, որոնցմով որ զարցնեցրը, ե-
կեղեցիները, ազգասները կը պա-

առանկ աշխարհքը պէտք է որ առանկ ալ իշխաններ ունենայ, որ մէկն ալ իր պաշտօնը չհոգայ: Պէտք է որ եպիսկոպոսները Աստուծոյ խօսքը մէկդի ձգեն, եւ հոգիները անով չկառավարեն. հապա աշխարհական իշխաններուն հրամայելու են, որ զանոնք սրով կառավարեն: Ասոր հակառակ պէտք է որ աշխարհական իշխանները՝ վաշխառութիւնը, յափշտակութիւնը, ... քաղաքութիւնը եւ ուրիշ չար գործքերը անպատիժ ձգեն եւ իրենք ալ գործեն. եւ թողուն որ եպիսկոպոսները նզովքի կոնդակներով պատժեն... ոգիները երկաթով ու մարմինները կոնդակներով կառավարեն. աշխարհական իշխանները՝ հոգեւոր պէս, եւ եկեղեցական իշխանները՝ աշխարհօրէն կառավարեն,, 7...:

Խօսքը քիչ մ'ալ աս կերպով յառաջ տանելէն վերջը՝ բուն իշխաններուն կը դառնայ, եւ անոնց հպատակները յայտնապէս ապստամբելու կը յորդորէ: «ԹԱստուած կ'երդնում, կ'ըսէ, թէ որ դուք ձեզմէ պատճառ տալու ըլլաք որ (Սաղմոսին) աս խօսքը վրանիդ կատարուի, թէ «Եկն անարգութիւն ի վերայ իշխանաց», կը կործանիք, թէպէտ եւ ամէն մէկերնիդ ցածկին չափ զօրաւոր ըլլաք...: Աս չարիքն արդէն շատերուն վրայ հասած է. վասն զի իշխաններուն մէջ շատ քիչերը կան, զորոնք մարդիկ յիմարի կամ չարագործի տեղ չընեն, ինչու որ իրենք զիրենք այնպէս կ'երեւցընեն... Մարդիկ ասկէ վերջէ ձեր բռնութիւններն ու անպիտանութիւնները պէտք է լքէք, վնէ ինչոր ու վնէ ուրիշ տալիս, ... որովհետեւ Աստուած ալ չ'ուրիշ որ աս քան ալ երկոյն տոբն տոբէ: Հիմա աշխարհքս առջի ժամանակներուն պէս չէ, որ ժամանակները որ մարդիկներուն հետ իրեւ անխօս անասուններու հետ կը վարուէիք. հիմա շատ տարբեր է,, 8:

Այս ու ասոր նման ապստամբեցուցիչ խօսքեր կը գրէ Լուտեր աս գլխին մէջ, եւ թէպէտ տեղ տեղ աշխարհական իշխանու-

հաւելն. ճամփաներու վրայ կրօնաւորներն ու կուռանքները կը նախաւորեն ու կը շարժարեին, եւ զիրենք իրենց բնակարաններուն մէջ հանգիստ չէին թողուր: Իրենք աս բաները Բոլորի կը կատարէին, եւ կ'ուզէին որ փայն խօսիլ իրենց գեմ գրուի. եւ երբ որ տեղ տեղ եպիսկոպոսները՝ աշխարհական իշխաններուն ձեռքով կամ իրենց աշխարհական իշխանութիւնը գործածելով՝ կը ջանային որ հարստահարեալները պաշտպանեն կամ նոյն յանցանքները գործողները պատժեն, անփութութեւ Լուտեր կը սկսէր

պառաւ խղճմանքներու վրայ բռնութիւն կ'ըլլայ, հոգիները կը մեարսէին, աւետարանական աղաքաւորութիւնը կը քնուի. իր կողման իշխանները կը գրգռէր՝ որ իշխանութեան մէջ իրենց հաւատարմեղ իշխանները զօպեն, եւ իրաւացի կերպով պատշուստները՝ ճշմարտութեան նահատակ կ'անուանէր, վրանին գովեստներ, ջատագովութիւններ կը չէին: Գիւր. Ա. Գլ. Ի. 424, 425:

7. Գործք Լուա. գերմ. Հաա. Բ. 204:

8. Նոյն տեղը, 204. Բ. 205:

Թեան՝ Աստուածմէ հաստատուած ըլլալը կը ցուցնէ, ու հաւատացեալները անոնց հնազանդելու պարտական են, կ'ըսէ, գուցէ իրեն հետեւող եւ իր կողմը բռնող իշխանները չբարկացունելու համար. բայց ասոնցմով մէկալ ապստամբեցուցիչ խօսքերուն ըրած ազդեցութիւնը չիկրնար քննել: Եւ արդէն ապստամբեցուցիչ խօսքերը քիչ մը ետքը իրենց պատուները բերին, ինչպէս որ իր տեղը կը տեսնենք⁹:

Բայց Լուտեր իշխաններէն այսչափ վախնալու կամ իրենց դէմ պայպէս կառողելու եւ ասանկ բաներ գրելու պատճառ չունէր. որովհետեւ իրենք ժողովքին մէջ անոր դէմ մեծ փոյթ մը չէին ցուցնէր: Աս իշխաններէն շատերը՝ կրօնի բաները երեւելի բանի տեղ չէին դնել, եւ Օտէնին բսածին պէս¹⁰, իբրեւ թէ կը սպասէին որ Լուտերին՝ Դրիտերի արքեպիսկոպոսին ըսած խօսքը կատարուի. այս ինքն "Թէ որ աս գործքս Աստուածմէ է նէ" դուք չէք կրնար դէմ դնել, իսկ թէ որ մարդիկնեքէն է՝ ինք իրմէ կը կործանի,¹¹: Դարձեալ շատերը արդէն անոր կողմը միտած էին, ու վանքերուն եւ եկեղեցիներուն աւարը, որոնք որ կողոպտած էին եւ կամ կողոպտելու յոյս ունէին, աշուրնին կը շլացնէր: Ոմանք ալ թէպէտ եւ Լուտերին կողմը միտած չէին, մանաւանդ թէ անոք վարդապետութիւններէն ծագած ու ծագելու չարիքները տեսնելով՝ կը բաղձալին որ առջեւն առնուի, բայց անոր կողմնակից եղողներէն կը վախնային. մանաւանդ նոյն իսկ Լուտերէն կը դողային, որովհետեւ ինչ բանի որ լեզուն կամ գրիչը կը դպցնէր նէ՝ շուտ մը կ'սլորէր կը առջորէր: Կային ստուգիւ նաեւ ոմանք ալ՝ որոնք ուղղափառութեան ու ճշմարտութեան սիրովը բորբոքած ըլլալով՝ չարիքները խափանելու համար ամէն միջոց գործածել կ'ուզէին, մանաւանդ թէ արդէն ձեռք ալ զարկին աս մտքերնին դրածունին գլուխ տանելու. բայց բազմութիւնն իրենց դէմ կեցաւ: Եւ իրօք ալ ինչ կրնային ընել քանի մը իշխաններ այնչափ բազմութեան դէմ¹²: Ուստի աւագածողովն ուրիշ բան չկր-

9. Լուտեր աս իր գիրքն այնչափ կը հաւնէ որ տեղ մը վրան յիշատակութիւն ընելով՝ կը գրէ որ "Գրեթէ կրնայի պարծիլ թէ աւարքերոց ժամանակէն վեր աշխարհական սուրհ ու իշխանութիւնն ամենեւին այնպէս յայտնի նկարագրուած եւ այնչափ շատ գովուած չէ ինչպէս իմ ձեռքով, եւ առիկա թշնամիներս ալ պէտք է որ խառովանին": Բայց անմիջապէս ուրիշներուն նոյն գրքին վրայ ունեցած համարումն ալ կ'աւելցնէ,

եւ այսպէս կը գրէ. "Սակայն ասոր փոխարէն իբրեւ վարձք շատ մեծ շնորհակալութիւն կ'ընդունիմ, որովհետեւ վարդապետութիւն՝ իբրեւ ապստամբեցուցիչ եւ իրեն իշխանութեան դէմ զրգուղ կը բամբասուի ու կը դատապարտուի": Ա. Կառ. Գիցիւրի, ԳԼ. ԻԱ. 499. 500: Ցեւ նոյն ի Գործ. Լուտ. Գիր. Լուտ. 2. 6:

10. Հաւ. Բ. ԳԼ. Ե. 69:

11. Տեւ եր. 117, 118:

12. Օտէն, Հաւ. Բ. ԳԼ. Ե. 73. 76:

ցաւ կամ չուզեց ընել, բայց աս միայն՝ որ կայսեր անուամբ վճիռ մը հանեց, որուն մէջ կը հրամայէր որ աւետարանը՝ Ս. Հարց մեկնութիւններուն համաձայն քարոզուի ժողովրդեան. եպիսկոպոսները՝ Ս. Գրոց հմուտ մարդիկ որոշեն, որոնք մալորեալները սիրով խրատեն, եւ մոլորութիւններնուն մէջ յամառած մնացողները պատժեն. մինչեւ որ ընդհանուր ժողովք մը ժողովուի նէ՝ ամենեւին գիրք մը չտպուի, առանց յառաջագոյն առաջնորդներուն սահմանած մարդիկներէն քննուելու. իսկ ամուսնացող քահանաներն ու կրօնաւորները՝ կանոններուն համաձայն պատժուին 13:

1 Ուտեր աս վճիռը տեսաւ նէ՝ շատ ուրախացաւ, ինչու որ մէջի խօսքերը ծումակելով՝ բոլոր իր կողմը կրնար առնել կամ ուզածին պէս մեկնել. եւ իրօք ալ վճռոյն վրայ մեկնութիւններ դնելով՝ շուտ մը տպել տուաւ եւ ամէն կողմ տարածեց: Եթէ որ, կ'ըսէր, աս վճիռը կատարուելու ըլլայ նէ, ես պապին նզովքէն ու կայսեր տուած տարագրութեան վճռէն ազատ եմ: Աս վճիռը, կ'ըսէր դարձեալ, իշխաններէն չէ, հապա Աստուծոյ է, որ զերեւիք աս վճիռը տալու ստիպեց: — Միայն անոր կը բարկանար որ վճռոյն մէջ՝ ամուսնացող քահանաներուն ու կրօնաւորներուն պատիժ սահմանուած էր 14:

15, յսպէս Նիւոնպերկի աս աւագաժողովը առանց օգուտ մը ընելու լմինալէն վերջը (1523ին, Մարտի մէջ), երկրորդ տարւոյն (1524ին) սկիզբը նոյն քաղաքը նորէն աւագաժողով մ'եղաւ: Աս անգամ կայսեր փոխանորդը՝ իր եղբայրը Փերդինանդոսն էր: Կղեմէս Է. քահանայապետը՝ որն որ Ադրիանոս Զին տեղը նստած էր (1523ին, Նոյեմբերի 19ին), նոյն աւագաժողովը դեսպան խաւրեց Լաւրենտիոս Գամբեճճինն, որն որ ժո-

13. Աւետար, Գիւրգ Դ. 47. Բ. 48: Բլանք, Գիւրգ Դ. Հաս. Բ. 164, 165: Ռիֆէլ, Գիւրգ Ա. ԳԼ. Զ. 378, 379: Կուռաւ Ֆիցեր, ԳԼ. ԺԶ. 322, 323: Իսկ բուն վճիռը աս Գ. Գործո լուս. լրատ. Հաս. Բ. 385. Բ.: — Նոյն ժողովքին մէջ Լուտերին կողմէ եղող իշխանները գրուածք մը առին քահանայապետին գետպանին, որն որ Հարիւր գանգաւ (Centum gravamina) կ'անուանուէր: Ասոր մէջ հարիւր զրկանք կամ անիրաւութիւն գրած էին, որոնք որ, կ'ըսէին, քահանայապետները Գերմանացւոց ազգին դէմ ըրած են, եւ աստիարակեամբ կը խնդրէին որ աս զրկանքներուն անգիրենց հասուցուծ եւ իրաւունք

ըլլայ: Եւ թէպէտ գետպանը չուզեց ան գրուածքն ընդունիլ, եւ խնդրեց որ գտնէ խօսքին եղանակը փոխեն ու շատ բաներ մէջէն հանեն, որոնք յայտնապէս քահանայապետին իշխանութիւնը չընելու համար գրուած էին, բայց իշխանք ամենեւին ես առնել կամ մէջէն բան մը փոխել չուզեցին, մանաւանդ որ տուրգէն ապած եւ ամէն կողմ տարածած էին: Բողոքողներն աս գրուածքը ետքը շատ անգամ աւագաժողովներուն մէջ կը բերէին, եւ աստիկ յամառութեամբ կը պահանջէին որ մէջը գտնուած բաները կատարուին:

14. Գործք Լուս. լրատ. Հաս. Բ. 387. Բ. — 390:

դովբին մէջ ճառ մը խօսելով, նախ քահանայապետին՝ Գերմանաց ազգին վրայ ունեցած սէրը ցուցուց. ետքը Լուսերին մոլորութիւններէն ծագելու մեծամեծ վնասներուն վրայ խօսեցաւ, եւ քահանայապետին անուամբը իշխաններուն խրատ տուաւ որ նոյն չարիքներուն առջեւն առնելու ջանան, որոնք, ըմբռնելով, չէ թէ միայն կրօնին հապա նաեւ տէրութեան կործանման պատճառ պիտ'որ ըլլան: Չարիքներուն առջեւն ալ առնելու միակ հնարքն ան է որ, ըսաւ, Լեւոն Ժ.ին կոնդակն ու Վորմսի աւագաժողովին վճիռը կատարուի¹⁵: Նոյն բանը կայսեր անուամբը խնդրեց Բովհանէս Հաւնարդ՝ կայսեր ճարտարախօսը. եւ անոր կողմէն իշխաններուն դէմ տրտունջ ըրաւ որ բոլոր Գերմանիայի աւագանւոյն հաւանութեամբը Վորմսի աւագաժողովին մէջ տրուած վճիռը՝ այնչափ ժամանակ կատարելու փոյթ չ'են ունենար¹⁶:

Երկայն ատեն աս բաներուն վրայ խորհելէն ու խօսելէն ետեւ՝ վերջապէս որոշեցին թէ քահանայապետին աղաչեն որ շուտ մը Գերմանիայի քաղքի մը մէջ ընդհանուր (եկեղեցական) ժողովք մը գումարել տայ, որն որ որոշում տայ ան նիւթերուն վրայ՝ որոնց պատճառաւ այնչափ խռովութիւններ ու շփոթութիւններ կ'ըլլան: Աս ալ որոշեցին որ իրենք ալ նորէն Նոյնմրերի 11ին Շփայէր քաղաքը ժողովուին, եւ հոնտեղը հաստատեն թէ մինչեւ որ ընդհանուր ժողովքը ժողովուի նէ՝ տալէն մտրդ քնչպէս պիտի վարուի: Դարձեալ որոշեցին որ իշխանները, մանաւանդ երկիրներնուն մէջ համալսարան ունեցողները, երեւելի վարդապետներուն քննել տան թէ Լուսերի գրքերուն մէջէն ինչ բան կրնայ ընդունուիլ եւ ինչ բան պէտք է մերժել, որպէս զի Շփայէր ժողովուած ատեննին՝ ասոր վրայ կարենան որոշումը մ'ընել: Իսկ Վորմսի վճռոյմ համար ըսին թէ իշխանները կրցածնուն չափ ջանան իրենց երկիրներուն մէջ նոյն վճռոյն հրամանները կատարել¹⁷:

Եւ որոշման դէմ դարձաւ քահանայապետին դեսպանը, եւ իրաւունք ալ ունէր, որովհետեւ անգամ մը Ս. Աթոռէն դատապարտուած անձը՝ նորէն քննութեան տակ կը ծգէր, ան ալ՝ աշխարհական մարդիկներու քննութեան ու դատաստանին տակ¹⁸: Դեռ նոյն որոշումնքը կամ վճիռը չհրատարակուած՝

15. Սեբէնտորֆ, Գիրք Ա. Համ. ԵԳԳ. Յաւել. Ա. 389:

16. Բլաւք, Գիրք Գ. Հատ. Բ. 170: Ուլենպերկ, ԳԼ. ԺԲ. Համ. Ա.

17. Սլէյտան, Գիրք Գ. 57: Ռաւք, Գիրք Գ. ԳԼ. Գ. Հատ. Բ. 142: Մենցլ, Համ. Ա. ԳԼ. Գ.

152: Ուլենպերկ, ԳԼ. ԺԲ. Համ. Ա.

18. Մենցլ (Համ. Ա. ԳԼ. Գ. 153.) կը ցուցնէ որ աս վճիռը եկեղեցւոյ սովորութիւններուն դրչափ հակառակ էր: — Քահանայապետն ալ կայսեր թուղթ մը գրելով (1524ին, Մայիսի 17ին) աս վճռոյն դէմ տրանջեց: Աս խռովութիւնն Ռայնլանդի, Յաւել. Գ. 404:

իրենց ցուցուց որ մէջի բաները անպատշաճ ու ֆէաստկար են. աս ալ առջեւնին գրաւ որ Վորմնի աւագածողովին վճիռը կատարուի ըսելին՝ օգուտ մը չունի, որովհետեւ «Իշխանները կրցածնուն չափ կատարելու ջանան», ըսելով՝ ամենուն ձեռքը իշխանութիւն կու տային աս վճիռն արհամարհելու: Բայց աս իմաստուն խրատներուն ըսող չեղաւ: Սակայն եւ ոչ լուտեր նոյն վճռոյն վրայ գոհ եղաւ. ձեռքն առած կարդացածին պէս՝ սկսաւ իշխաններուն ու նոյն իսկ կայսեր դէմ գրել: Շուտ մը Վորմնի ու Նիւանպերկի աւագածողովներուն վճիռները ապել տուաւ, եւ վրան այնպիսի խօսք մ'աւելցուց, «որուն նման ամարդի խօսքեր երբեք կայսեր մը զրցուած չէր», կ'ըսէ Լեւոն 19: «Աս կայսերական վճիռներն անոր համար ապել տուի, կ'ըսէր Լուտեր, ... որ գուցէ Աստուած իշխաններէն ամենց սիրտն ասով շարժէ, որպէս զի ձեռքը շօշափեն եւ զգան (չեմ' ըսեր՝ տեսնեն, վասն զի խոզն ու էշն ալ կրնայ տեսնել,) թէ որչափ կոյր ու խստապաքանոց են: Ստուգիւ մեծ ամօթ է որ կայսրն ու իշխանները հրապարակաւ սուտ խօսին. սակայն աւելի մեծ ամօթ է որ մի եւ նոյն ժամանակ իրենք իրենց հրամանին հակառակ հրաման կու տան: ... Աս իշխանները գինով են եւ կը մոլին», 20:

Հոստեղս խել մը ուրիշ խօսքեր խօսելէն ետեւ՝ որոնք զինքը ստուգիւ գինով կամ յիմար կը ցուցնեն, երկու վճիռները կը բերէ, քովերինին զանազան մեկնութիւններ զնելով, ու ետքը բոլոր գրուածքն ասանկ կը լինեցընէ: «Ամէն քրիստոնեաներուն կ'աղաչեմ որ բոլորը մէկտեղ ասանկ ողորմելի ու կոյրացած իշխաններու համար աղօթք ընեն, որոնց ձեռքովն Աստուած իր սաստիկ բարկութեան մէջ զմեզ կը պատժէ: Ահնէն իրենց եփեւէն Վերնառ, թէ պատերազմի երթալու ըլլան, թէ անհաւատներուն դէմ մեր օգնութիւնը խնդրեն, ինչու որ անհաւատները մեր իշխաններէն իմաստուն ու արդար են: Ինչ կրնան ընել անհաւատներուն դէմ աս խնթները՝ որոնք այնպէս սաստիկ զԱստուած կը փորձեն ու կը հայհոյեն: Ահաւաստիկ թշուառական, մահկանացու եւ որդանց ծրար՝ կայսրը, որուն կեանք եւ ոչ մի բնութիւն չի ունի, անամօթութեամբ կը պարծի որ քրիստոնէական հաւատքին պաշտպանն է...: Արդ աս ամէն բաներուն համար բոլոր սրտանց հեծութիւնս բոլոր քրիստոնէից առջեւ կը զնեմ, որ ինծի հետ մէկտեղ աս բախած, անմիտ, յիմար, կատաղի ու մոլի մարդիկներուն (այս ինքն իշխաններուն ու կայսեր) ողորմին: ... Աստուած

19. Մատն Գ. Հոմ Ա. ԳԼ. Ա. 112:

20. Գործք Լուտ. գերմ. Հատ. Բ. 420:

ընդ իրենց յետին աղաթէ եւ իւր շնորհօք ուրիշ խառնութիւնք Գոյ
Ֆել. Եփես. 21 :

Ամեն մարդ յայտնի կը տեսնէ որ Լուսեր ամենուն ձեռքը
սուր կու տայ որ իրենց օրինաւոր իշխաններուն ձեռքէն ազա-
տելու ջանան : Ստոյգ է մէկ կողմանէ իրաւունք ունէր բռնելու որ
իշխանները մի եւ նոյն ատեն իրարու հակառակ հրամաններ
կու տան . որովհետեւ Մեմֆուրին քսածին պէս՝ Թէ որ իրենց
վճռոյն համեմատ՝ Վորմսի աւագաժողովին Լուսերը իբրեւ հե-
րետիկոս դատապարտող վճիռը կատարելու է նէ, ինչու ուրեմն
միանգամայն կը հրամայեն որ անոր գրքերը նորէն քննուին :
Իսկ թէ որ վարդապետութիւնը քննելու է նէ, ինչու միան-
գամայն կը հրամայեն որ աս քննութիւնը չեղած՝ Լուսեր պատ-
ժուի, ինչպէս որ Վորմսի աւագաժողովին վճիռը սահմանած
էր 22 : — Բայց թէպէտ եւ Լուսեր աս կողմանէ իրաւունք ալ
ունենայ, ի վերայ այսր ամենայնի օրինաւոր իշխաններուն դէմ
աս կերպով խօսիլն ու ժողովուրդը անոնց դէմ յայտնապէս
սպստամբութեան գրգռելը՝ աւետարանչի, առաքելոյ, նորոգչի
գործք է արդեօք . . . :

Իշխանները աս վրան խօսուած վճիռը տուածնուն պէտ՝
շուտ մը աւագաժողովը լուծուեցաւ (1524ին, Ապրիլի 18ին),
եւ ամէն մարդ իր տեղը դարձաւ . իսկ Գամբեճճիոյ ապահո-
վութեան համար մինչեւ Շղուդկարդ՝ կայսեր եղբօրը հետ
գնաց : Եւ որովհետեւ, ինչպէս տեսանք, կրօնի բաներուն վրայ
աւագաժողովին մէջ ազէկ մտադրութեամբ ու փութով մտա-
ծուած ու երեւելի բան մը որոշուած չէր, անոր համար Գամբեճ-
ճիոյ ու կայսեր եղբայրը մէջերնին խօսք ըրին որ եպիսկոպոս-
ներէն ու անկեղծութեամբ ուղղափառ կրօնքին կողմն ըլլող
իշխաններէն քանի մը հոգի մէկտեղ ժողովուին, եւ խորհուրդ
ընելով՝ հնարք մը գտնեն, որով կարենան ամէն մէկը իր եր-
կիրը նոր մոլորութեանց թոյնէն եւ անոնց հետեւութիւններէն
պահպանել : Արդ աս բանիս համար շատ իշխաններ Ռեկենս-
պուրկ քաղաքը ժողովուելով՝ երկայն ատեն խորհուրդ ընելէն
վերջը՝ հաստատեցին որ Վորմսի աւագաժողովին վճիռը իրենց
երկիրներուն մէջ ի գործ դնեն . թող չտան որ աստուածային
պաշտամանց, խորհուրդներու մատակարարութեան, եկեղե-
ցոյ ծէսներուն եւ աւանդութեանց մէջ ամենեւին փոփոխութիւն
մը ըլլայ . ամուսնացող քահանաներն ու վանքերէն դուրս ելլող
կրօնաւորները օրինաց համաձայն՝ պատժեն . աւետարանը Ս.
Հարց ու եկեղեցւոյ վարդապետներուն աւանդութեան համ-

21. Նոյն տեղը, 438. լատ. Հատ. 22. Գեբբ Բ. 90.
Բ. 452 :

մաս քարոզել տան. իրենց հպատակներէն՝ ուսում սորվելու համար վիդպեսպետի համալսարանը գանձողներն եւ գարձրնեն, եւ թէ որ մէկը դառնալ չ'ուզեր նէ՝ բոլոր ստացուածքը ձեռքէն առնուի ու անկէ ետեւ պաշտօնի կամ իշխանութեան մը չկրնայ հասնիլ: Բոլոր խօսքերնին առ բառերով կը լմնցընեն. «Գա՛կ թէ որ մէջերնէս մէկը կամ ոմանք՝ առ մեր քրիստոնէական գործողութեան պատճառաւ՝ հակառակութեան, անհնադանդութեան կամ ապստամբութեան մը պատահելու ըլլայ իր հպատակներուն կողմանէ, ան տանն կ'ուզենք իրարու օգնական եւ խորհրդակից ըլլալ: Բայց ասով ամենեւին չենք ուզեր փնաս հասցընել ուրիշ իշխաններու հետ կամ ուրիշ որու հետ որ ըլլայ նէ՝ ունեցած միաբանութիւններնու, նիզակակցութիւններնու եւ դաշնակցութիւններնու, որոնք որ հաւատարմութեամբ եւ առանց փնասելու կ'ուզենք հաստատուն պահել», 23:

(Աղղափառ իշխանք ասոնք Ռեկենսպուրի ըրած տառննին՝

23. Սէլյան, Գիրք Դ. 58: Ռադէ, Գիրք Դ. ԳԼ. Ե. Հատ. Բ. 158. — 161: ՄենցԼ, Հատ. Ա. ԳԼ. Գ. 165, 166: Բլանք, Գիրք Ե. Հատ. Բ. 173, 174: Օտէն, Հատ. Բ. ԳԼ. 2. 88: ՌիֆէԼ, Գիրք Բ. ԳԼ. Ը. 343, 343. Երանոս: — Ուղղափառ իշխաններուն առ միաբանութիւնը, կ'ըսէ ՌիֆէԼ, որն որ քչիւ խօսելով եւ ոչ գաղափարութիւն մը կրնայ ըսուիլ, (որովհետեւ ասով իշխանները անթիւն են օրինաց եւ սահմանադրութեան մէջ հաստատուն մնալով՝ իրենք զիրենք ան բանին միայն կը պարտաւորեն, որուն որ արդէն ամէն իշխան ի խզէն մտաց կը պարտաւորի.) Լուսերի կողմնակից եւ զող իշխաններն աւելի աւելն՝ ետքը մէջերին իրական պաշտպանական եւ յարձակողական գաշնակցութիւն մը գնելու, որուն զօրութեամբ նաեւ կայորաժէ ապստամբեցան եւ անոր դէմ պատերազմ ելան: Առ եղածները ստուգելու շատ արտաւել բանք են. բայց քանի մը բողոքող մասնագիրներուն ըրածն աւելի եւս արտափան է, որոնք բոլոր նոյն չարիքներուն պատճառը՝ ուղղափառ իշխաններուն առ միաբանութիւնը կը գնեն: Այսպէս կը գրէ Ռադէ, որն որ ըսածին ճմարութիւնը երկայն խօսքերով կ'ուզէ ցոյցնել. սակայն ըսածները պարզ

խօսք են, եւ մէջը ամենեւին իրական բան մը չկայ: Եւ շատ ցաւալի բան է որ Ռադէի պէն երեւելի մասնագիր մը ասանկ ենթադրութիւն մը պաշտպանելէն զատ, առանց հիման՝ ուղղափառ իշխաններուն զանազան փնասակար ու յանցաւոր գիտումներ կու տայ, որոնք անոնց մօլէն ալ անցած չեն: — Զարմանք. Գերմանիայի մէջ պատահած բոլոր չարիքներուն ու երկպառակութիւններուն պատճառը՝ միայն ուղղափառ իշխաններուն առ միաբանութիւնը կ'ըլլայ կոր, եւ բողոքող իշխանք ամենեւին յանցանք չեն ունենար կոր: Բողոքական իշխանները սուրբ եկեղեցիէն բաժնուելովն եւ եկեղեցիներուն ու վանքերուն ինչքերը յափշտակելովն՝ իրենք իրենք առանց յանցանքի կը գանուին կոր. իսկ ուղղափառները՝ ուղղափառ մնալ եւ եկեղեցւոյ ու իրենց իշխանութիւնը պաշտպանել ուզելովն՝ բոլոր յանցանքին տէր կ'ըլլան կոր: Ստուգելու նոյն իրաւունքով կրնար մարդ գովութեան մը յանցանքը՝ բոլորովին գողցընողին տալ, ըսելով որ յանցաւոր է, որովհետեւ իր ստացուածքը պաշտպանել ուզելու ու չուզելու կամակար գողին ձեռքը տալ, եւ զող յանցանքէն բոլորովին ազատ ընել: Գիրք Բ. ԳԼ. Ը. 342, 343. Երանոս:

Տեսցած իշխաններն ալ Շփայէր ժողովուելով՝ կրօնի վրայ զանազան բաներ որոշեցին, որոնք ուղղափառութեան շատ փնտստկար էին: Բայց բան մը չկրցան գլուխ հանել. որովհետեւ կայսրը՝ որն որ դեռ Սպանիա էր, Նիւռնպերկ որոշուածները լսելով՝ շատ բարկացաւ որ եւ ոչ ան անգամ՝ Վորմնի աւագաժողովին վճիռն ի գործ դնել տալու փոյթ ունեցեր են. ուստի եւ Յուլիսի 15ին թուղթ մը գրելով՝ կը յայտնէր որ Նիւռնպերկի աւագաժողովին մէջ հաստատուածները կը ջնջէ ու կ'եղծանէ. նոյնպէս նոյն աւագաժողովին որոշմանը համեմատ՝ Նոյեմբերի 11ին Շփայէր ժողովուելու ժողովքն ալ կ'արգելէ, եւ վերջապէս կը հրամայէր որ անկէ ետեւ մէկը՝ քահանայապետին հրամանն ու հաւանութիւնը չառած՝ կրօնի վերաբերեալ բան մը կարող չըլլայ սահմանել²⁴:

24. Սէքենտորֆ, Գիբբ Ա. Համ. Բուշ նամակը տես առ Ռայնալտի, ՃԿԸ. 893: Սլէյտան, Գիբբ Գ. 59: Յարեգր. Հատ. Ի. 407: Մենցլ, Հատ. Ա. ԳԼ. Գ. 154:

Ֆուտուրականք, խորհրդականք, կրկնակնունքը

Հերթիկանները զանազան ազանդներու ինքնաշնորհ : Մանկեր՝ ինքնաշնորհներն ապագայութեան ինքնաշնորհ : Լուսեր Ենա տալու ինքնաշնորհ : Գործարարն է Կրկնակնունքներուն դիմ ինքնաշնորհ : Պատերազան ինքնաշնորհ : Լուսեր Օրլանտոյ տալու ինքնաշնորհ : Գործարար լինելու Կայ, Բայ Լուսեր զինքնաշնորհ : Ենա ինքնաշնորհ : Լուսեր ամեն ինքնաշնորհ : Ենա ինքնաշնորհ : Լուսեր ամեն ինքնաշնորհ : Ենա ինքնաշնորհ : Լուսեր ամեն ինքնաշնորհ : Ենա ինքնաշնորհ : Լուսեր ամեն ինքնաշնորհ :

1524

Իսկ զիստ որ ուղիղ գիծը մէկ հատ է, իսկ զոր գծերը՝ շատ են ու անհամար, կ'ըսէ Բալլաւիչինի¹, նոյնպէս ալ ճշմարտութիւնը մէկ է, իսկ մոլորութիւնները՝ շատ տեսակ : Երբ որ անգամ մը Լուսեր աս սկիզբը դրաւ որ հաւատոյ բաներուն մէջ՝ միայն Ս. Գիրքն առաջնորդ ունենալու է, եւ անկից դուրս ամենեւին բանի մը միտ դնելու չէ, ոչ աւանդութեան, ոչ Ս. Հարց խօսքերուն եւ ոչ եկեղեցւոյ ու ժողովոց վճիռներուն, եւ իր խօսքերովն ու օրինակով՝ ամեն մարդուն սորվեցուց Ս. Գիրքն՝ ուղածին պէս մեկնութիւն տալ, ալ անկէ վերջը ամեն տեսակ մոլորութեանց դուռ բացուեցաւ, եւ միջոց մ'ալ չէր գտնուեր (եւ նոյն սկիզբն ընդունելով անկարելի էր որ գրանուէր) աս զանազան ազանդաւորներուն բերանը գոցելու : Երբ

1. Գիրք Բ. Գլ. ԺԲ. Հատ. Ա. 160 :

2. Ստուգիւ առ է Լուսերի բուն վարդապետութիւնը, զորն որ յայտնապէս կը քարոզէր, եւ ամեն իր աշակերտներն ու բոլոր նորոգեալք փորձն կ'ընդունէին : Սեքնետորֆ անգ մը ասոր վրայ պայտէս կը խօսի : «Մեմօուր, կ'ըսէ, իր աղանդին (ուղղափառներուն) սովորութեան ետեւէն երթալով, սուրբ Գրքէն քիչ վկայութիւն կը բերէ. իսկ... Հարց եւ աստուածաբաններու գրքերէն, եկեղեցւոյ սովորութիւններէն, քահանայապետաց ու ժողովոց վճիռներէն շատ կը բերէ... Բայց Լուսեր՝ հակառակորդներուն հետ ըրած առջին թեմեալներէն վերջը՝ երբ որ մէջ մը միտքը բռնող նախապաշարմունքներէն ազատեցաւ նէ, ալ անկէ ետեւ

հաւատոյ հակառակութեանց մէջ՝ Ս. Գիրքն ասիւ խնամ ինքնաշնորհ շնորհակցաւ... եւ աս բանս մինչեւ հիմա բոլոր բողոքականներուն դուռը հաստատուն կը պահէ» : Գիրք Ա. Հատ. Գ. 10 :

Աս վարդապետութեան ծուռ ու փառասկիւր ըլլալը՝ պնդափ յայտնի է որ եւ ոչ զանիկա քարոզողները կ'ուզէն որ բռնուի, իրենք ալ շատ անգ չեն բռնէր, եւ նոյն իսկ Լուսեր իր գրքերուն մէջ անգ անգ ասոր հակառակ կը վարդապետէ, եւ աւանդութեան զօրութիւնը գեղեցիկ կերպով կը ցուցնէ : Բաւական ըլլայ մեզի մինակ մէկ վկայութիւն մը : «Աս (Քրիստոսի) սուրբ հաղորդութեան մէջ իրական ներկայութեան վարդապետութիւնը, կը գրէ անգ մը, ... Աւետարանին մէջ յայտնապէս Քրիստոսի խօսքերուն

որ մէկ կողմանէ Լուսեր իր աս սկզբունքին վրայ հիմնելով՝ եկեղեցւոյ վարդապետութիւնները տանն ու վրայ կ'ընէր, եւ օրէ օր նոր նոր մոլորութիւններ կը հանէր, նոյն ատենները Ջախն գլխի Բրիտանոսի սուրբ հաղորդութեան մէջ ներկայ ըլլալը կամ

վրայ հիմնուած ու հաստատուած է, եւ ինկոյնայ օկեթին փնշ- հե- լա ամբիւն ալ փախան առ քանո այս- ղի- ին հաւաքած էս այսպիսի ին վար- դապետին, ինչպիսի որ Ս. Հարց յա- նարին է- լարմանին քրտաւորներն ու քրիստէն ին յապշէին. դարձեալ էս ամբի օրտաւ օկեթի-ն. . . փն- շեւ առ ժամ: Առ բոլոր քրիստո- նեական ուրիշ եկեղեցւոյն վկայու- թիւնը, ինչպիսի էս օրիշ պատեա- լ'ալ լըլլալ, բաւական էր մեզի նոյն վարդապետութեան մէջ հաստա- տուն մնալու, եւ ապաւոր հոգի- ներուն (Խորհրդաւաններուն) շնո- լու եւ անոնց չհամբերելու: Ինչու որ ինկղանէ հաղար հիմնահարիւր տարւոն վեր հաստատուն կեցող՝ բոլոր քրիստոնեական սուրբ եկե- ղեցւոյն վկայութեան, հաւատքին ու վարդապետութեան գէմ բան մը լոնը կամ հաւատալը փառա- կար ու զարհուրելի է: Թի որ օր- տի- նա նոր բան չ'ըլլալ, էս չէ թի տրե- րանիսմ օտար ինկոյնայն օկեթին իմ ամբի ինկոյնի-ն էս բոլոր տրե- րանի-ն ինկոյնի-ն փախան հաստա- թեան ընդամենաւ բան մը, լըլլալ փա- րաւաւի-ն իմ օր- լըլլալ լըլլալ լըլլալ լըլլալ: Եւ օր- տի- նա բան մը չէ լըլլալ: Բայց ու- րաւ հասեալ օկեթին վեր եւ քրի- տոնեից բոլոր երկիրները ամենքն ալ փառան պատկառ կը հաւատան, անոր համար ասոր վրայ տարակու- սելը՝ եկեղեցւոյ չհաւատալ ըսել է, եւ իբրեւ թէ հերետիկոսի տեղ գնել ու դատապարտել է, չէ թէ փայն բոլոր եկեղեցին՝ հապա նոյն ինքն Բրիտանոս ալ բոլոր առաքելոց ու մարգարէից հետ, որոնք առ իստքը՝ զորն որ կը զրուցենք. «Հա- լաւաւ իմ օր- տի- նա եկեղեցի Բրի- տանոս», հաստատելին ու անոր զ- րաւոր վկայութիւն տունին, Բրի- տանոս՝ ըսելով որ «Ահաւորիկ եւ «ընդ մեզ եմ գտնուելին աւուր փն- շեւ ի կատարած աշխարհի», եւ Ս. Պօղոս՝ գրելով որ «Եկեղեցի Առ- տաւոյ (է) օրն եւ հաստատու- ւթիւն քրիստոնեական», եւ նոյն

իսկ իրենց (Խորհրդաւանաց) կար- ծիքն ալ իրենց դէմ վկայութիւն կու տայ, որովհետեւ իրենք ալ մէկերնին (Ս. Գրոց) խօսքին վրայ անմարտն են, եւ գրեթէ ետեւ կամ ութը կերպով յաւատ կը բռ- րեն, զանապա աղանդներու բաժ- նուած են, ամենեւին հաստատուն բան մը չեն վարդապետներն առն- նելին մէկու մը ինկղէն չեն կրնար հա- տատու թեմա՞ն հանդարտեցնել: Գործի Լապ. Գրիմ. Հապ. Ե. 550:

Չեմ գիտեր արդեւ ուղղափառ վարդապետ մը ասիոյ աւելի յայա- նի ու զեղեցիկ խօսքերով աւան- դութեան զօրութեան վրայ կրնար խօսիլ, կամ թէ Լուսեր աւելի եւս յայտնի կերպով ինքը զինքն ու իր վարդապետութիւնը կրնար դատա- պարտել: Եւ առ գիտնալու է որ առ բերուած վկայութիւնը 1532ին գրած է:— Մենք առ իստքը երկու անգամ յաւատ կը բերէ. մէջ մը ամ- ըսողը (Հապ. Ա. Գր. Ե. 262, 263) մէջ մ'ալ մէկ մասը (Հապ. Ա. Գր. ԺԴ. 456): Երկրորդ անգամ բերելէն յաւատ պատկառ իր խօսի. «Լուսեր» օրն որ իր գործողութեան մեզք զարկածին պէս՝ իր կարծիքը կամ համազումը եկեղեցւոյ իշխա- նութեան տակ ձգելու պարտաւա- ճութենէն ինքը զինքն ապաւ կա- ցուցած, եւ եկեղեցւոյ վարդապե- տաց որոշումներն ու եկեղեցական ժողովոց լինանքը մերժած էր, եւրը տեմենելով որ արիւններն ալ իր կարծիքներուն ու վարդապե- տութիւններուն դէմ կը գնեն, եւ փառնգամայն ապաւ համարձակ վար- դապետելէն ու Ս. Գրիքն ըստ կա- մի մեկնելէն ծագած շարաւար հե- տեւանքներէն օտարուելով՝ եւ զար- ձաւ առ սկզբունքին որ վարդապե- տութիւնն արդեւ ինկոյնայ ինչ- նաւի-ն փառած իմ հաստատունն է, չոս մատենագիրը վերը գրուած վկայութիւնը կը բերէ, ու Լուսե- րին քանի մը խօսքերը գնելէն վեր- լը՝ (որոնց մէջ անիկա կը վարդա- պետէ թէ միւլութիւն օրովեցը- նող հերետիկոսները պատժելու է.

իրաւական ներկայութիւնը բաղադրուին կ'ուրանար, եւ կ'ըսէր որ քրիստոսի Այս է մարմին իմ, եւ Այս է արիւն իմ, ըսե՛ք՝ այլաբանական մտքով է, ուստի եւ է բառը՝ նշանակ է, ինչ նշանակ է, օրինակ է բառին իմաստն ունի: Դարձեալ նոյն աստեղծները Գարլ-

գարձեալ թէ ամենեւին մէկը օտար անգլ եւ օտար մարդիկներու պէտք չէ որ քարոզէ. եւ խօսքն իր վրայ դարձնելով՝ ինքը զինքը կ'արգարտացնէ, ըսելով որ ես Ս. Գրոց վարդապետն ըլլալովս՝ կայսրէմ ու պապէն իշխանութիւն առած եմ վարդապետելու, եւ թէպէտ Հիմա կայսրն ու պապը առ իշխանութիւնը իզմէ կը վերցնեն, բայց այնպէս ալ՝ ես չեմ ստիպուիթ թող առլու. որ ջատագովութիւնը Մենցլ չ'ընդունիր, ըսելով որ եթէ աս սկիզբն ընդունելու ըլլանք նե՛ ուրիշներն ալ եւ գտնէ Գարլզատա՝ արն որ Լուսաբերն պէս Ս. Գրոց վարդապետ եր, իրաւունք կ'ունենան քարոզելու, արն որ Լուսաբեր չ'ընդունիր, եւ այլն.) խօսքը այսպէս կը լսնցընէ. «Այսպէսով նոր եկեղեցին՝ գրեթէ Հին եկեղեցւոյն սկզբունքին դարձած եր, եւ այնպէս կը գնէր որ հասարակն աւ լար-դապետութիւնը արդարեւ օրոշումն (այս ինքն՝ եկեղեցւոյ իշխանութեան կամ աւանդութեան) խնամ անի», Լուս. Ա. Գլ. ԺԴ. 464:

Թեպէտ վերջ Լուսաբերն բերուած վկայութիւնը բաւական կը ցուցնէ որ հաւատայ նիւթերուն մէջ՝ միայն Ս. Գրքը չ'իկնար կանոն ըլլալ, հապա եկեղեցին եւ աւանդութիւնն ալ. ի վերայ այսր ամենայնի աղէկ կ'ըլլայ որ Հիմաիւան բողոքողներուն բանած ճամբէն ալ ցուցնենք որ ինչպիսի իրենց սկզբունքին գէտ կը գործեն: Եւ սառուգիւ թէ որ իրենց խօսքին կամ սկզբունքին համաձայն՝ միայն Ս. Գրքն է հաւատայ կանոն, եւ ամէն բան ըստ ամենայնի նոյնպէս եւ նոյն կարգաւ ընելու է, ինչպէս որ Ս. Գրոց մէջ կը գտնուի, եւ ոչ այնպէս՝ ինչպէս որ եկեղեցւոյ սկիզբն՝ աւանդութեամբ մէկ հասած է, ինչու համար հաղորդուելէն յառաջ ստուերն չեն լուար, ինչու համար յառաջ կերպիւր չեն ուտեր ու ետքը հաղորդութիւն առներ, ինչու կեսօրէն յառաջ կը հաղորդուին եւ ոչ կեսօրէն ետքը. սրբահեռ եւ

Ս. Գրոց մէջ յայտնապէս կը տեսնուի որ քրիստոս այնպէս չ'ըսաւ: Դարձեալ ինչ բանի համար հիւանդներն եղով չեն օծեր, սրն որ Ս. Գրքը բացառապէս կը հրամայէ. ինչու աղանդները կը մերան, ու չեն սպասեր որ չափահաս ըլլան, սրպէս զի իրենց քարոզին ու ետքը մերան, կամ սրպէս զի մերասուցեալ հաւատայ ու ետքը մերասուի, ինչպէս որ քրիստոս յայտնապէս կ'ըսէ: Ասոր հակառակ թէ որ Ս. Գրքին մէջ եղած բանէն ուրիշ բան մը խօսելու կամ հաւատարմութեան չեն՝ ինչու կ'երակի ու քանի մը օտերը կը պահան, ինչու իրենցմէ շատերը եկեղեցիներնուն կամ ազգութիւններնուն մէջ խառն առ խառն ունին, սրբահեռ Ս. Գրոց մէջ ասոնց վրայ բան մը չ'կայ: Եւ ամէն բանէն աւելի՛ ինչու Ս. Գրոց ճշմարտութեան կը հաւատն, կամ թէ ան կամ ան գիրքը, օրինակի համար՝ չորս աւետարանը, կ'ընդունին, եւ ուրիշ գրքերը՝ սրբահեռաւանդներէն ոմանք հին մասնակները դուրս հանեցին ու Ս. Գրքը է, կ'ըսեն, չեն ընդունիր: արգեալ Ս. Գրոց մէջ անգլ մը կայ որ սրբեցընէ թէ ան կամ ան գիրքը իրեն առաւանձաւունչ ընդունելու է: Յայտնի է որ ասանկ բան մը չ'կայ. եւ իրենք ալ միայն անոր համար Ս. Գրքը իրեն Ս. Գրքը կ'ընդունին վրան զի եկեղեցին կ'ընդունի եւ աւանդութիւնն այնպէս կը սրբեցընէ. — Աս ալ բաւական չէ՝ երբ որ մէկ իրենց գէտ կը գաւառայ ու իրենց ընդունած մէկ բանը չ'ընդունիր, շատ անգամ իրենք զիրենք ուրիշ կերպով չ'իրաւով պաշտպանել՝ աւանդութեան կը դիմեն, եւ անով կը լուսնան ցուցնել թէ գիմացիներն մաւրութեան մէջ է: Ինչպէս քիչ մը յառաջ տեսանք՝ Լուսաբեր աւանդութեան միայն՝ Խորհրդակիւններուն բերանը գոցելու կը ջանար, նոյնպէս Արիւնակներնուն գէտ ալ նոյն գէտը կը գործածէր: Հիմա ալ բողոքողները, ուրիշ օր-

չգտաւ կը վարդապետէր որ Բրիտանոս՝ Այս է մարմին իմ՝ ըսած տաննը՝ բուն իր մարմինը կ'իմանար, որով աշակերտներուն հետ սեղան նստած կերակուր կ'ուտէր, եւ ոչ ան մարմինը՝ որն որ ըստ ուղղափառ վարդապետութեան՝ հացին տեսակին տակ կը գտնուի³։ Եւ աս երկուքին վարդապետութենէն ծնաւ խորհրդակցանաց⁴ աղանդը։ Նոյն ժամանակները շատ չփոփոխութեանց եւ մեծամեծ խռովութեանց պատճառ եղան նաեւ Արկնուկնունքները⁵, որոնք Լուտերականներէն տարբեր մոլորութիւններ ունէին, եւ գլխաւորաբար աս մոլորութիւնը՝ որ կ'ըսէին թէ բանավարութիւննին բացուելէն յառաջ մկրտուողներուն մկրտութիւնը՝ մկրտութիւն չէ, ուստի եւ ասանկները նորէն մկրտելու է, եւ ասոր համար ալ անուննին Արկնակնունք դրուեցաւ։ Միանգամայն աս ալ ունէին որ իսկզբանէ յայտնապէս ամենեւին աշխարհական իշխանութիւն մը չէին ուզեր ձանձնալ։ Աս վերջին աղանդաւորներուն գլխաւոր քարոզչներէն եւ երեւելի առաջնորդներէն մէկն էր Թովմաս Մունգեր⁶։

Նոյնքը մէկքի մէկով, Շարաւա անունով բողոքող վարդապետը՝ աւանդութեամբ կը հերքեն, որն որ կը հայհոյէ թէ Աւետարանը չինծու առատապէս մըն է, Բրիտանոս խաբարս մըն էր, որն որ թէպէտ իալ ելաւ, բայց չմտաւ, հպատակներունքը զինքը ծածուկ վար ինցուցին, եւ այլն։ — Ապա ուրիշ թէպէտ եւ խօսքով չեն ընգուներ, բայց գործքով կ'ընգուներն որ Ս. Գրքը միայն աւանդին բաւական չէ հաւատայ ինկերուն մէջ կանոն եւ առաջնորդ ըլլալու, հպատակներուց ու աւանդութեան ալ նայելու է։ Ո՛ր մէկքն ան ալ որ ինչպէս Մենցլ (Հոփ. Ա. Գլ. Ա. 25. — 30.) զեղեցիկ կը ցուցնէ ինչպէս առաքել Գրգորն միջ Ս. Գրքի վար ու արի բան՝ միայն առաջնորդ չ'ըլլար։

Տ. Գարբաշտաւ կը վարդապետէր որ, կ'ըսէ Մենցլ (Հոփ. Ա. Գլ. Ե. 252), Բրիտանոս հաղորդութեան խորհուրդը հաստատելու ատեն ըսած խօսքին «Առաքելն կէս մասովը, այս ինքն «Աւեր կերէ», բառերով» (առաքեալները) կը յորդորէր որ մասոցած հացն ուտեն։ Բայց աս բառերը՝ ետեւէն եկած խօսքին հետ, այս ինքն «Այս է մարմին իմ», ամենեւին կապակցութիւն չունի. որովհետեւ Բրիտանոս աս վերջին խօսքով ինքը չ'ինքն աշակերտներուն կը ցուցնէր, նշանակել ու-

ղելով որ աս իր մարմինը... Բիշ մը վերջը պիտի ուտանուէր. բայց ինքն աս գործքը՝ որով ինք հացը կը բեկանէր, պէտք էր որ իր յեղատակին համար պահէին ու կրկնէին։ Աս այլանշակ մկնութիւնը կարգաւ տանն՝ որն որ Լուտեր իրաւամբ իբրեւ բռնաբարեալ ու մոլորակոն մկնութիւն կը մարտնչուածաւ կ'ընէ, ասուգիւ ամեն մարդուն միտքն եկած պիտի որ ըլլայ իր (Լուտերին)՝ Բրիտանոսի ասոր նման մէկ խօսքին, այս ինքն «Իրա ես վեմ, եւ ի վերայ այդք վիմ չ'ընեցիք զեկեղեցի իմ», ասուած այլանշակ մկնութիւնը։ (Յես Գրքը Ա. Գլ. Ե. Եր. 67. եւ Երանթ. 10.) Եւ արդէն Մենցլ՝ աս բանն կը յիշէ եւ այսպէս կը գրէ. «Լուտեր ալ նոյն կերպով Լիտուիայի վեհապետութեան ատեն «Իրա ես վեմ, եւ սի վերայ այդք վիմ չ'ընեցիք զեկեղեցի իմ», խօսքին իմաստը՝ երկու պարբերութիւններն իրարմէ բաժնելով. ու վերջին մասը Բրիտանոսի վրայ առնելով՝ փոխած կամ այլըլլած էր,։ Եւ նոյն իսկ խորհրդականք աս բանն շատ անգամ կը յիշեն, եւ երկու մկնութեանց ըստ ամենայնի նոյն ըլլալը կը ցուցնեն։

4. Sacramentaires.

5. Anabaptistes.

6. Աս մարդուն վրայ տես աս Գրքին Ա. Գլխին 5. Երանթ. եւ Զ. Գլխին 19։ Երանթ.։

Լճոյ պայպէս ան տառնները Գերմանիայի մէջ երեք գլխաւոր աղանդ կար: առաջինն ու գլխաւորը՝ Լուտերականներունը, երկրորդը՝ Խորհրդականներունը, եւ երրորդը՝ Արկնակնունքներունը: Թէպէտ եւ վերջին երկու աղանդին հետեւողները Լուտերը կ'անարգէին ու կը թշնամանէին, եւ ինքն ալ իր աշակերտներուն ու հետեւողներուն հետ մէկտեղ զանոնք կը հալածէր ու շարունակ անոնց մոլորութեանց դէմ կը քարոզէր ու գրուածներ կը հանէր, եւ պայպէս մէջբերին միշտ կոչու կար, ի վերայ այսր ամենայնի ամէնքն ալ կը խոստովանէին թէ հասարակաց ամենուն հայրը ինք Լուտեր է, եւ թէ երկու վերջին աղանդները՝ առաջին աղանդին ծնունդներն են: Մանաւանդ թէ Լուտեր ալ աս բանս չէր ուրանար, անոր համար շատ անգամ Արկնակնունքներն ու Խորհրդականները՝ իմ որդիքներս ու աշակերտներս կ'անուանէր, բայց՝ ապստամբ ու անհաւատարիմ որդիքներս: դարձեալ զերենք՝ իմ Աբեսողմներս եւ Յուդաներս կ'անուանէր, այս ինքն՝ ապստամբ որդիքս եւ մասնիչ կամ անհաւատարիմ աշակերտներս: Շատերը մէջերնին մանելով՝ կ'ուզէին որ գոնէ Լուտեր ու Գարլշտատ իրարու հետ հաշտուին: Բայց անկարելի էր, որովհետեւ հաշտուելու համար հարկ էր որ կամ մէկը կամ մէկալը՝ դիմացինին գլուխ ծռէ, որն որ երկուքն ալ չէին ուզեր: Գարլշտատ չէր ուղեր գլուխ ծռել անանկ մարդու մը՝ որմէ որ տարիքով շատ մեծ էր: Իսկ Լուտեր չէր ուզեր անկէ ետեւ Գարլշտատի հետ իւրեւ մեծի հետ վարուիլ:

Լսոնց պատճառաւը բոլոր Գերմանիա տակն ու վրայ կ'ըլլար: Մուսգէր իր ընկերներուն ու աշակերտներուն հետ մէկտեղ քաղաքներն ու գեղերը պտրտելով՝ ռամիկ մարդիկները ապստամբեցընելու կը ջանար: Շարունակ թէ ինք եւ թէ իր կողմնակիցները ժողովորդեան առջեւ տեսիլքներ ու յայտնութիւններ կը պատմէին: շատ անգամ բազմութեան առջեւ մեռածի պէս անշունչ ու անշարժ գետինը փռուած կենալէն ետեւ՝ վեր կ'երէին ու կ'ըսէին թէ մեզի հրեշտակ երեւցաւ, ու խելքերնին փչածը՝ հրեշտակէ լսածի պէս կը պատմէին: Ռամիկ ժողովուրդն ալ բանը գործքը թող տուած՝ բազմութեամբ չորս կողմերնին կը ժողովուէր եւ զերենք սիրով մօտիկ կ'ընէր: Իրենց մոլորութիւններն ու ապստամբեցուցիչ խօսքերը գլխաւորաբար գեղացիներուն առջեւ կը խօսէին, որոնք արդէն իրենց խօսքերը սիրով ընդունելու պատրաստուած էին, որովհետեւ յառաջագոյն շատ անգամ Լուտերի բուն աշակերտներուն բերնէն լսած եւ իրեն գրուածքներուն մէջ կարգացած էին որ քրիստոնեան՝ մէկու մը իշխանութեան տակ չէ, քրիս-

տանէից մէջ մէկը չկայ որ մէկալէն մեծ կամ վեր ըլլայ: Տեսած էին որ Լուսեր ինչպէս միշտ առաջնորդներուն ու իշխաններուն հետ նախատեսելով կը խօսէր եւ անոնց դէմ կը գրէր, թէ ինչպէս անոնց իշխանութիւնը ոտքի տակ կ'առնէր, մինչեւ կը յանգզներ ըսել թէ Մարդիկ զձեզ ալ պիտի չքաշեն, եւ զարձեալ թէ Աստուած զմեզ անոնց ձեռքէն ազատէ, եւ ասոնց նման խօսքեր: Մունգէր եւ իրենները՝ որ արդէն Լուսերի աս խօսքերէն օրինակ ու համարձակութիւն առած էին, խօսքերնուն գաած ընդունելութենէն՝ աւելի եւս յանգզնութիւն ստանալով՝ սկսան գեղացիներուն աւելի եւս յայտնի խօսքերով քարոզել թէ պէտք է որ զէնք առնէք, ու ձեր հոգեւոր եւ մարմնաւոր տէրերուն մանաւանդ թէ բռնաւորներուն ձեռքէն ազատելու ջանաք, որոնք սաստիկ բռնաբարութեամբ զձեզ կը նեղեն, ուր որ Աստուած կը հրամայէ որ ամէն բան հասարակաց ըլլայ, ինչպէս որ էր եկեղեցւոյ սկիզբները: Գեղացիներն աս խօսքերը լսելով՝ սկսան իրենց տէրերուն դէմ ոտք ելլել⁸:

Արդ՛հետեւ այնպէս խօսք մ'ելած էր որ Գարլըզատ ալ Կրկնակնքներուն կողմէ եւ ինքն ալ գեղացիներն ապստամբութեան կը գրգռէ, անոր համար Սաքսոնիայի կայսրընտիրը Լուսերին հրամայեց որ Օրլամոնա երթայ, ուր տեղ որ Գարլըզատ, ինչպէս յառաջ ըսինք, Ժողովրդապետ էր, ու ջանայ աս խռովութիւնները զագրեցընել⁹: Միանգամայն նոյն քաղքին գլխաւոր բնակիչները թղթով մը իրեն աղաչած էին որ հոն գայ: Անոր համար Լուսեր շուտ մը ճամփայ ելաւ որ Օրլամոնա երթայ: Ենա քաղքէն անցնելու տանն՝ իր սովորութեանը համաձայն՝ Կրկնակնքաց դէմ շատ սատակութեամբ քարոզ մը տուաւ: Խօսքին մէջ թէպէտ յայտնապէս Գարլըզատին անունը չտուաւ, բայց ծածուկ կերպով իմացուց որ զինքն ալ Կրկնակնքաց ու Մունգերի հետ միաբան կը կարծէ: Նոյն օրը Լուսեր հոն պանդոկի մը մէջ կերակուր ուտելու տանն՝ Գարլըզատ, որն օր իր քարոզը լսած էր, ներս մտաւ, եւ սկսած զանիկա՝ իրեն դէմ խօսած խօսքերուն համար յանդիմանել: Ես, ըսաւ, Մունգերին հետ առնելիք տալիք չունիմ, եւ եղած խռովութիւններուն ամենեւին մասնակից չեմ: Գարձեալ Լուսերին երեսը զարկաւ անոր մողորութիւնները կամ իր (Գարլըզատին)

8. Առ բաներուն վրայ տես աս Գրքին Զ. Գլուխը, իսկ Լուսերին մասնակցութեան վրայ՝ նոյն Գլխոյն 1. Ծանօթ:

9. Սաքսոնիայի կայսրընտիրը եւ Վեդդենպերկը, անշուշտ Լուսերին գրգռելով, քանի մը անգամ Օրլամոնացոց ետեւէն ինկած եւ

հրամայած էին որ Գարլըզատը մորտեն, եւ պատկերներն ու արձանները չեօրոտակեն: Բայց անոնք՝ նոյն իսկ Լուսերին խօսքը գործածելով՝ պատասխան կու տային որ Աւելի Աստուծոյ հնազանդելու էքան թէ մարդիկներուն: Բլանդ, Գիլդ Ե. Հատ. Բ. 207, 208:

կարծիքներէն տարբեր կարծիքները, մանաւանդ հաղորդութեան մէջ քրիստոսի իրական ներկայութիւնը քարոզելը: Եւ թէ խօսքը իր վիճակներէ մէջ ըրածներուն դարձնելով՝ ըսաւ որ Ես անոնք ինք իրմէս չբռի, հապաքաղքին երեք խորհրդականներուն խրատովը եւ քու աշկերաններուդ գործակցութեամբը, որոնք ետքը քեզմէ վախնալով՝ իղմէ բաժնուեցան: Իսկ նոյն տեղերը քարոզութիւնս յառաջ չաւանդուաւ պատճառը դուն ես, որովհետեւ ձեռուրներս եւ ոտուրներս կապեցիր, ու ետքը զես անդէն գանելով՝ բոլոր զօրութեամբդ վրաս յարձակեցար: այս ինքն՝ ինծի գրելն ու քարոզելը արգելել եւ գրուածներս տպարաններէն վերցնել տուիր. ուր որ ասոր հակառակ՝ գուն միշտ ինծի դէմ կը գրես: Իմ քարոզութեան պաշտօն ունենալս՝ չիկրնար ուրացուիլ, որովհետեւ ես ալ քեզի պէս Ս. Գրոց վարդապետ եւ աւագսարկաւագ ընտրուած եմ:

Վիշ մը ատեն պայպէս իրարու հետ խօսելէն ու վիճելէն ետքը՝ Գարըզատ յանձն առաւ որ ըսածները հրապարակաւ ցուցնէ, եւ խոստացաւ որ կարծիքները ետ կը կանչէ թէ որ մէկը իր սխալած ըլլալն իրեն ցուցնէ նէ: Լուտեր սկսաւ զենքը ծաղրել. թէ որ կրնաս նէ, ըսաւ, ուղածդ գրէ, եւ եթէ ինծի դէմ գրելու ըլլաս նէ՝ ես քեզի սակի դահեկան մը կու տամ: Գարըզատ աս բանս յանձն առաւ, Լուտեր ալ իրեն ոսկին տալով՝ ըսաւ. «Առ ասիկա, եւ ինծի դէմ քաջութեամբ կռուէ», Գարըզատ ոսկին ձեռքն առաւ եւ պանդոկին մէջ ըլլողներուն ցուցնելով՝ Ահաւասիկ, ըսաւ, Լուտեր վարդապետին դէմ առած իշխանութեանս գրաւականը. կաղաչեմ որ ամէնքդ ալ ինծի վկայ ըլլաք: Ետքը դաշնադրութիւնն աւելի հաստատուն ընելու համար ձեռք ձեռքի տուին եւ խոստացան որ իրարու հետ քաջութեամբ կռուին. Լուտեր Գարըզատին կենդանութեան գինի խմեց, Գարըզատ ալ՝ Լուտերին կենդանութեան: Եւ պայպէս պանդոկի մէջ հրապարակաւ գինի խմելով կատարուեցաւ աս երկու նորոգողներուն կամ նորոգութեան երկու հիմունքներուն իրարու դէմ կռուելու դաշնադրութիւնը¹⁰:

Սկից ճամբայ ելաւ Լուտեր Օրլամոնտ երթալու համար, ուր որ անձկանօք իրեն կը սպասէին: Քաղաք չմտած՝ ընկերներէն մէկը առջեւէն խաւփեց, որ իր գալը քաղաքապետին իմացընէ եւ աղաչէ որ իր խորհրդականները ժողովէ, որպէս զի

10. Աս պատմութիւնը ընդարձակ կը գտնուի ի Գործք Լուտ. գերմ. Հատ. Բ. 491. Բ. — 494. Բ.: Յետեւ Բլանք, Գիրք Ե. Հատ. Բ. 208. — 213: Կուստաւ Ֆիցեր, ԳԼ. Ի. 436. — 439: Մենցլ, Հատ.

Ա. ԳԼ. Է. 354, 355: Ռիֆէլ, Գիրք Ա. ԳԼ. Զ. 305. — 307: Ուլենպերկ, ԳԼ. ԺԳ. Համ. Գ. Գ: Օտէն, Հատ. Բ. ԳԼ. Ժ. 139. — 147:

ամէնքը մէկտեղ կամբերնին իրեն յայտնեն: Քաղաքապետն ու խորհրդականները մինչեւ քաղքին դուռը Լուսերին դիմացը գացին ու զինքը պատուով եւ յարգութեամբ ընդունեցան: Լուսեր երեսը կախած էր ու բարկացած դէմք մը կը ցուցնէր. եւ երբ որ քաղաքապետը հետը խօսիլ սկսաւ նէ՝ ինք պատասխան տուաւ որ խորհրդեան տեղը խօսելու բաւական ժամանակ կ'ըլլայ, եւ այսպէս լուսեանք քաղաք մտան: Երբ որ խորհրդեան տեղը հասան, քաղաքապետը նորէն սկսաւ խօսիլ, եւ Լուսերին գալուն համար շնորհակալ ըլլալէն վերջը՝ խորհրդականներուն ու բոլոր ժողովրդեան անուամբ աղաչեց որ Աստուծոյ խօսքը իրենց քարոզէ: Լուսեր պատասխան տուաւ թէ Ես քարոզելու համար հոս եկած չեմ, հապա ձեզմէ ընդունած մէկ թղթիս վրայ հետերնիդ խօսելու: Ան ատեն ամէնքն ալ սեղանին առջեւը նստեցան, գարեջուր բերել տուին, ու սկսան մէկտեղ խմել. եւ որովհետեւ Լուսերին հասնելուն լուրը ամէն կողմ տարածուած էր, շատ բազմութիւն եկաւ հոն ժողովուրդացաւ, ինչու որ ամէնքն ալ զինքը տեսնելու կը բաղձային: Շատերը կ'ուզէին իր քարոզը լսել, անոր համար իրեն ըսին. Գիտենք որ վրանիս կտակած ունիս ու միտքդ դրած ես որ մենք ճշմարտութենէն հեռացած ենք. արդ ել մեզի քարոզ տուր, եւ թէ որ խօսքերդ ճշմարիտ են՝ աշուրնիս կը բացուի ու մոլորութիւններնիս կը ծանշանք: Բայց Լուսեր իրենց ալ՝ քաղաքապետին տուած պատասխանը տուաւ. այս ինքն թէ Ես հոստեղծ քարոզ տալու համար եկած չեմ: Աս ըսաւ ու ծոցէն իրենց գրած նամակն հանելով՝ հարցուց որ Ստուգիւ աս նամակը դո՞ւք գրած էք: Եւ երբ որ իրենցմէ ստուգեց թէ իրենք գրած են եւ Գարշնչասա մէջը ամենեւին ձեռք չունի, սկսաւ նամակը բարձր ձայնիւ կարդալ: Աս թղթին մէջ Օրլամունացիք զինքը կը յանդիմանէին որ զիրենք հերետիկոսի տեղ կը դնէ, եւ իրենց հոգին չքննած ու հետերնին չխօսած՝ զիրենք մոլորական ու խռովութիւն հանող հոգի կ'անուանէ: Եւ ետքը կը հրաւիրէին որ գայ ու հետերնին աս բաներուն վրայ խօսի¹¹:

Թուղթը կարդալէն լմնցընելէն ետեւ՝ Լուսեր այսպէս ըսաւ. Դուք կ'ուզէք որ ձեզի յայտնեմ թէ ինչ բանի մէջ սխալեր էք: Նախ ասոր մէջ սխալած էք որ Գարշնչատը՝ Սաքսոնիայի կայսրընտիրն ու Վիդդենպերկի համալսարանն իրեն իշխանութիւն չտուած՝ ձեզի առաջնորդ ընտրած էք: Հոն եղողներէն մէկը պատասխան տուաւ որ Եթէ Գարշնչատ մեր ժողո-

11. Օրլամունացոյ նամակը տես ի Գործն Լուս. գերմ. Հատ. Բ. 395. Բ. Նշնդէն բոլոր ու Օրլա-

մունա եղածներուն պատմութիւնը կը գտնուի Նոյն տեղը, 494. Բ. — 497. Բ.

վարդապետը չէ նէ, Պողոսի վարդապետութիւնը սուտ է եւ քու գրուածներդ մոլորական են. ինչու որ մենք քու վարդապետութեանդ համաձայն՝ Գարըշատը մեզի ժողովրդապետ ընտրեցինք¹². Ինչպէս որ աս բանիս վրայ Ախդենպերկի համալսարանին գրած թղթերնուս մէջ իմացուցինք: Ասով Լուտերին բերանը գոցուեցաւ ու չկրնարով պատասխան տալ՝ խօսքն ուրիշ բանի դարձուց եւ ըսաւ. Երկրորդ ասոր մէջ սխալեցաք որ պատկերներն ու արձանները կոտորեցիք հանեցիք:

Լ՝ս խօսքը Լուտերին բերանն եղած ասեն՝ մէյ մ'ալ յանկարծ Գարըշատ ներս մտաւ, Լուտերին մօտիկցաւ ու յարգութեամբ մը բարեւ տալով՝ «Յանձն կ'առնեմ արդեօք, տէր վարդապետ, ըսաւ, որ քու գալստեանդ ուսմանից ըլլամ»:

Լոս. «Շէ, յանձն չեմ առներ, չեմ կրնար տանիլ»:

Գարշ. «Կ'ուզես յանձն առ, կ'ուզես մ'առներ, հոգս չէ»:

Լոս. «Իսկոն իմ թշնամիս ես, եւ ես ասոր համար քեզի ոսկի մը տուած եմ»:

Գարշ. «Ստուգիւ յաւիտեան քու թշնամիդ ու հակառակորդդ կ'ուզեմ ըլլալ, եւ չէ թէ միայն քու, հապա ամենուն ալ՝ որոնք Աստուծոյ հակառակ են, որչափ որ ճշմարտութեան ու աստուածութեան դէմ կը դնեն»:

Լոս. «Տէր վարդապետ, հօսկից դուրս պիտ'որ ելնեմ. ես չեմ ուզեր որ աս բանիս մէջ դուռն քովս ըլլաս»:

Գարշ. «Ի՛սկիս հասարակաց ունկնդրութեան տեղ չէ մի. գործածդ ուղիղ է նէ՝ ինչմէ իզմէ կ'ամբընաս ու կ'ականածես»:

Լոս. «Իրովհետեւ ինծի կասկածեղի ես, մանաւանդ թէ թշնամի իսկ»:

Գարշ. «Իսականելի ալ ըլլամ՝ ի վերայ այսր ամենայնի դատաւորդ չեմ, եւ կարծեմ թէ թշնամիդ ալ կրնայ հակառակորդներուդ մէջ նստիլ ու խօսուած խօսքերը մօիկ ընել»:

Վարըշատ աս խօսքս ըսելու ատեն՝ հոնտեղն եղողներուն մէջէն երեւելի մարդ մը ոտք ելաւ ու իրեն ըսաւ. «Դուռն մեզի հրաժարական ողջոյն տուիր որ Ենա երթաւ, անոր համար ասկից դուրս ել»: — Ասոր Գարըշատ պատասխան տուաւ որ «Դուռն իմ իշխանս չեմ՝ որ հետս պիտիս իշխանութեամբ կրենաս խօսիլ. իսկ թէ որ իշխանէն հրաման ունիս նէ՝ բեր որ տեսնեմ»:

Ան ատեն Լուտեր սկսաւ պոռալ. «Չիտեր լծեցէք, ձիերը լծեցէք. ես Գարըշատին հետ բան չունիմ, թէ որ ինք դուրս ելլել չ'ուզեր նէ, ես կ'ելեմ կ'երթամ»:

Լուտեր աս

12. Արովհետեւ Լուտեր իր գրք- ժողովը կամ հասարակութիւնը՝ քերական մէջ շատ տեղ վարդապետան էր որ քրիստոնէից ամէն մէկ արեւել իշխանութիւն ունի:

խօսքերն ընածին ակն՝ հոն եղողներէն մէկ քանի հոգի ելան Գարդղաւտին ականջն ի վար քանի մը խօսք ըսին, ան ալ ելաւ դուրս գնաց:

Լուտեր իր թշնամին աս կերպով դուրս վաճառելէն ետեւ՝ նորէն սկսան վիճել որ պատկերները վերցնելնին աղէկ էր թէ գէշ: Աս վիճաբանութիւնը քանի մը ժամ տեւեց, եւ երկու կողմէն ալ կարծիքնին Ս. Գրոց խօսքերով հաստատելու կը ջանային: Լուտեր իրենց հարցուց թէ Ս. Գրոց մէջ ո՞ր գրութեան է որ պատկերները պատուելու հանելու է: Խորհրդականներէն մէկն աս խօսքին պատասխան տուաւ թէ Տէր վարդապետ, կ'ընդունին որ Մովսէս օրինաց ձեկնիչ է. եւ երբ որ Լուտեր պատասխան տուաւ թէ Կ'ընդունիմ, առաջինը նորէն ըսաւ. Արդ Մովսէս կը գրէ թէ «Մի առնիցիս դու աստուածս օտարս», եւ դարձեալ թէ «Մի առնիցես քեզ դրօշեալս»: Ասոր Լուտեր պատասխանեց թէ Աս խօսքերը կոոց համար ըսուած է, որոնց երկրպագութիւն կ'ըլլուի: Ի՞նչ փնաս ունի, ըսաւ, երբ որ մէկը որմին վրայ խաչե պատկեր կ'ունենայ, թէ որ անոր երկրպագութիւն չ'ըներ: Երբ որ Լուտեր աս խօսքս կը խօսէր, մէյ մ'ալ անդիէն կոչակար մը ոտք ելաւ: ու մէջտեղը գալով՝ Շատ անգամ, ըսաւ, ես խաչին պատկերին առջեւը գլուխս կը բանայի, ասիկա կռապաշտութիւն է ու մարդիկներուն մեծ փնաս կու տայ. անոր համար պատկերները ջնջելու վերցնելու է: Աս կերպով խօսքը յառաջ տարին, բայց մէջերնին չկրցան միաբանիլ ու բան մ'որոշել. մանաւանդ թէ վերջերը կռիւն ան աստիճանի սաստկացաւ, մինչեւ Լուտեր ստիպուեցաւ ելլելու շուտ մը փախչելու, եւ քիչ մնաց քաղաքացիները զինքը կը քարկոծէին: Բազմութեան մէջէն ոմանք սկսան ետեւէն պոռալ, Գնա, գնա յանուն հաղարաւոր դիւաց. երանի՜ թէ քաղքէն դուրս չելած՝ վիզդ կոտորի: Ոմանք ալ վրան քար ու տիղմ՝ նետեցին: 18:

Եւ յայտնաւ Լուտեր խաղք ու խայտառակ եղած՝ վիզդեն-

13. Սեբեմարթ՝ Լուտերին Գարլ-
շտաթ հետ Ենա եւ Օրլամանա ը-
րաններուն վրայ իր սովորութեանը
հակառակ՝ համառօտ ու քանի մը
խօսքով կ'անցնի, ուր որ ուրիշ
թէ ուզողքաւ եւ թէ բողոքող
մատենագիրներն ընդարձակ կը գրեն,
եւ գրեթէ ամէնք ալ աս պատ-
մութեան գլխաւոր աղբիւր կ'առ-
նեն Լուտերին գրութեանց մէջ գրու-
եալ նկարագիրը, որն որ վերը
(11. Ծանօթ. մէջ) յիշեցինք. —
Ուրիշ հեղինակներէն զատ՝ տես
Մեւլ Կ'Օպինեէ, (Հաթ. Բ. 165. —

169.) որն որ թեպէս բոլոր պատ-
մութիւնը հաւատարմութեամբ կը
պատմէ, բայց վերջը կարծես թէ
ըրածին վրայ զգլալով՝ գէթ Լու-
տերի պատուոյն համար ամենէն աւել-
ի նախառական եղող մասը տա-
րակուսի տակ կը ձգէ եւ ծանօ-
թութեան մէջ պայտէս կը գրէ.
«Երկու խիստ երեւելի գերմանացի
պատմիչներ կը գրեն թէ Օրլամանա
քաղաքին մարդիկը՝ Լուտերին վրայ՝
քարեր ու տիղմեր նետեցին. բայց
Լուտեր բոլորովն ասոր հակառակ
կը կը զրուցէ»:

պերկ դարձաւ, եւ Օրլամուսացոց իրեն դէմ ըրածին սաստիկ բարկանալով՝ միաքը գրաւ որ ոխ առնէ: Բայց որովհետեւ կը կարծէր թէ բոլոր աս չարիքներուն պատճառը Գարըզասն է, սկսաւ ետեւէն իյնալ որ քէնը գոնէ անկից հանէ 14: Եւ թէ պէտ անոր ոսկի մը տալով՝ իրարու դէմ գրելու դաշնագրութիւն ըրած ատեննին խոտաացած էր որ իրեն մնասմը չի հասցընէր, ի վերայ այսր ամենայնի այնչափ ըրաւ որ վերջապէս Սաքսոնիայի կայսրընտրին երկիրներէն դուրս վռնետել տուաւ: Ասկից ալ զատ՝ ամէն գացած տեղերը իր գրուածներովն ու նամակներովը զինքը հալածեց եւ թող չտուաւ որ տեղ մը հանգիստ գանէ: Խմանալով որ Սդրազպուրկ փախեր է, շուտ մը հմետեղաց քաղաքացիներուն նամակ մը գրեց, եւ վրան զաւազան չարախօսութիւններ ընելով՝ ջանաց որ զինքն ան թեթեւ միտարութենէն ալ զրկէ, որն որ մարդ պատրանաց մէջ կրնայ գանել 15: Ետքը Գարըզասին մոլորութեանց դէմ գիրք մ'ալ շինեց, եւ գրքին վերջերը ամենուն խրատ կու տար որ զգուշանան ու անկէ եւ անոր մարդիկներէն փախչին: Վրան պատճառն ալ աւելորդնելով՝ կ'ըսէր թէ Որովհետեւ ասոնք իրենք իրենցմէ վարդապետ եղած են: Աստուած զիրենք ան պաշտօնին խաւրած չէ եւ ոչ ալ մարդիկ զիրենք կանչած են: Ուստի եւ յայտնի է որ ասոնք ալ ան մարդիկներէն են, որոնց վրայ Աստուած Երեմիա մարգարէին բերնովը կ'ըսէ թէ «Ոչ առաքեցի զնոսա, եւ նորա ընթանային, ոչ խօսեցայ ընդ նոսա, եւ նորա մարգարէանային», անոր համար ալ Քրիստոս զիրենք գող եւ աւազակ կ'անուանէ 16:

Վարըզաստ աս բաները տեսնելով՝ իմացաւ թէ քանի որ Լուտեր իրեն թշնամին է, տեղ մը հանգիստ եւ ապահովու-

14. 2է թէ միայն Գարըզասէն որ առաւ, հապա նաեւ ուրիշներէն ալ: Եւ որովհետեւ Ենա եւ մանաւանդ Օրլամուսա պատահածները՝ իրեն մեծապէս նախատկան բաներ էին, անոր համար երբ որ ասոնց պատմութիւնը ապուած հրատարակուեցաւ նէ, արտաքց կարգի կատարեցաւ, մինչեւ Ենայի քարոզիչներէն մէկը՝ որն որ Նոյն քաղաքին մէջ պատահած բաներուն հրատարակոյն էր, կայսրընտրին հրամանաւը քարոզութեան պաշտօնէն վար առնելու Սաքսոնիայի երկիրներէն արտարեւ տուաւ: Մինչ, Հոգ. Ս. Գլ. Է. 356: Ռիֆել, Գիրք Ս. Գլ. 2. 309:

15. Ասոր վրայ ինք պարծելով մը Ամստորֆին այսպէս կը գրէ. «Կը տեսնեն, կ'ըսէ, թէ ես՝ որ

երբեք մարտիրոս պիտ' որ ըլլայի. հիմա ուրիշները մարտիրոս կ'ընեն», Եւ Մինչ, Հոգ. Ս. Գլ. Է. 357: Եւ Կոստ. Ֆիլիքի, Գլ. Ի. 443:

16. Կորնթ Լուտ. գերմ. Հոտ. Գ. 101. Բ.: Բայց Նոյն խօսքը իր հակառակորդներն ալ իրեն եւ իրեններուն դէմ կ'ըսէին. Ինչպէս Սուրեն-Ֆելա յայտնապէս կը գրէ որ «Իրենցմէ, այս ինքն Լուտերականներէն, շատերը չեն դիտեր թէ ինչ է Քրիստոս եւ ինչ Հոգին սուրբ, եւ ինչն է զիրենք՝ Կառախի, արտաք Հոգին սուրբին ընդդէմ ըլլալը, եւ իրենց անհնազանդ օգտին համար... մէկը մէկովն դէմ կը քարոզեն. ամէն մարդ իր շահը կը փնտէ, թէ աշուտակաւ եղեր է թէ ժողովրդապետ», Եւ Մինչ, Հոգ. Ս. Գլ. Ժ. 474:

Թիւն գանեիք չունի. անոր համար միտքը դրաւ որ ինչ կերպով որ ըլլայ նէ՝ հետը հաշտուի: Աս վախճանաւ երկու համառօտ գրուածք դուրս հանեց, որոնցմէ առաջինին մէջ կը ցուցնէր թէ խռովութիւն ու ապստամբութիւն հանազաներուն հետ ամենեւին մասն չունի. իսկ երկրորդին մէջ՝ Լուտերին իսկզբան բռնած ընթացքին հետեւելով՝ կ'ըսէր թէ մինչեւ հիմա հաղորդութեան վրայ գրածներս կամ խօսածներս հաստատելով չըրի, հապա տարակուսելով՝ որպէս զի ճշմարտութիւնն իմանամ: Լուտեր աս երկու գրուածքը տպել տալով չօրս կողմը տարածեց, վրան ալ յառաջաբանութիւն մը ւաւելցուց, որուն մէջ նոյն գրուածոց գովութիւն կու տար, եւ այնպէս կը ձեւացընէր թէ յաղթած մարդուս հետ շատ գթութեամբ կը վարուիմ, եւ թէ խօսքով թէ գործքով իրեն օգնութիւն կ'ընեմ¹⁷: Անկէ ետեւ Գարլզատին հրաման տրուեցաւ որ տեղը դառնայ, բայց աս թէութեամբ որ հաղորդութեան վրայ Լուտերի դէմ ունեցած կտրծիքը ամենեւին ոչ գրով եւ ոչ խօսքով վարդապետէ: Այսպէս վերջացաւ ան կռիւը՝ որն որ Ենայի պանդոկին մէջ մասնաւոր դաշնագրութեամբ ու գրաւականով սկսած էր: Գարլզատ դարձաւ Սաքսոնիա եկաւ, եւ սաստիկ աղքատութեամբ պզտիկ քաղքի մը մէջ կ'ապրէր, միայն անոր միտ դնելով որ իշխանին հրամանին դէմ բան մը չընէ եւ Վիդզենպերկցիներուն ու մանաւանդ Լուտերին՝ տրտնջման պատճառ չտայ: Բայց Լուտեր ասկից վերջն ալ զինքը երկայն ատեն խաղաղութեան մէջ չձգեց¹⁸:

17. Գարթը Լուա. գերմ. Հատ. Գ. 164:

18. Մենցլ (Հոպ. Ա. Գլ. Է. 268. — 270.) աս վերջին գէպքերը մէկիկ մէկիկ պատմելն ետեւ՝ Գարլզատին քանի մը գրուածները յաւաք կը բերէ, որոնց մէջ կը տըրաքնէ որ Լուտեր՝ կրօնական ազատութեան նահատակը՝ իր վրայ բռն նանալով՝ Թող չիտար որ կտրծիքը յայտնապէս խօսի, եւ թէ վերջին աստիճանի նեղութեան ու աղքատ-

տութեան հետո՛ւ է, մինչեւ շատ անգամ զուկըններուն հետ անօթութեանէն մեռնելու վտանգի մէջ կ'իյնայ, եւ ամենեւին մէկը չի գանալի որ իրենց ողորմ: Մտթեմիս (ճառ Զ. 53.) կը պատմէ որ Գարլզատ աստիպուեցաւ մինչեւ խաղաքած ըլլալ: — Լուտերին Գարլզատին դէմ ըրածներուն վրայ ընդարձակ կը գրէ Բլաիք ալ, Գիւրտ. Հոպ. Բ. 249. — 251. Ետեւ. 83:

1 5 2 4

1. «Աւստեր» իր հետեւողներուն համար՝ ուղղափառ եկեղեցւոյ հիմունքն ու հաստատութիւնը կործանելով, եւ իր անջնալի կարծիքները հաստատելու համար՝ կորստի իր խնչին եւ իր օգուտին դէմ Ս. Գրքոյ մկննտութիւն տալու արտաւիշեղով, ամենուն ձեռքը ապարդոյ կարգի մօտ եւ ընդարձակ իշխանութիւն մը առաւաւ որ իրենք ալ իրենց անձնական կարծիքը հաստատելու համար նոյն կարգով վարսէին: Բայց ետք տա իշխանաւոր:

ԹԻՒՆԻՆ տնանց ձեւքէն յափշտակելու ուրիշ հնարք չշտաւ, բայց ելծել, ցրտեղան նիւթերու վրայ իր ունեցեալ տնայնական խորթներն ու արհեստներէրէր թաւադարձական յանձնադատանութեամբ ճէ իբրեւ ըստ Թեոփան հասարակութեան եւ ժպն հշտեղութեան խորթն ու արհեստներէր մօտեան ընդգամել ցաւը: Աստ, Ստան Գ. Հոյն Ա. ԳԼ. Ա. 108: Գարեհալ նոյն մասեանապիքը նոյն բանը քէն մը հարը (Իր. 139-) ուրիշ խօսքերով դը կը կրննէ:

Ստուգել կ'ուզէր որ ամէն մարդ ուղղափառ եկեղեցւոյ վարդապետութեանց դէմ դնելու, քահանայապետին եւ եպիսկոպոսներուն իշխանութիւնը ողբի տակ առնելու ազատութիւն ունենայ. բայց կը պահանջէր որ իրեն անձին ճշդիւ ու սաստիկ հնազանդուի, իր ամէն հրամաններն ու ակնարկութիւնները կատարուին: Անոր համար երբ որ մէկը իրեն կամեցը դէմ բան մ'ընելու կը համարձակէր նէ, ամէն միջոցն ի գործ կը դնէր եւ ամէն կերպ խտուութիւնը կը գործածէր, մինչեւ որ դիմացինը՝ ուզէր չուզէր՝ իր վարդապետած մոլորութիւններուն եւ դրած կարգերուն ետեւէն երթար:

Լ, Ե թէպէտ ինք շատ անգամ եւ ամէն առիթներու մէջ կը պարծէր որ ամենեւին բռնութիւն բռած չունի, իր վարդապետութիւնը՝ միայն կը քարոզէ, եւ մէկը չհրճնադատեր որ իր ուսումն ընդունի. բայց չէ թէ միայն իր գործքերը ըսածին ստույթիւնը կը ցուցնեն, հապա նաեւ իր զանազան գրուածները, որոնց մէջ ետեւէն կ'ընայ որ իր հակառակորդներուն դէմ բռնութեամբ վարուելով՝ զանոնք լուել տայ: «Աս բանս Աւետարանին եւ մեզի ամենտու մեծ նախատիւն է, կը գրէ տեղ մը, ... որ պշտօփ թեթեւամիտ ու ստահակ քարոզիչներ ելլեն: Աս անմիտ մարդիկ՝ որոնք պատուասիրութեամբ լեցուած են եւ իրենք զիրենք մեծ բանի տեղ կը դնեն. . . նոր հողածափ չունեցած՝ հինքը մէկդի կը նետեն, ու նոր գինին հին տակառի մէջ դնել կ'ուզեն: Բայց միամիտ ժողովրդեան վրայ մէկէն յարձակելու չէ, յառաջագոյն ֆրիստոր իրեն քարոզելու է: Անոր համար պէտք է որ մեծը ու իշխանը առանկ խառնարանէրուն (Գաղղզապոսին եւ անոր կողմնակիցներուն վրայ կը խօսի) դէմ դնեն եւ հոգան որ զգուշութեամբ վարուին: Աս բանս յանձն տանել չուզանք, պէտք է որ լուրս սոխոսին. պէտք է իրենց առջեւն առնել, որովհետեւ բերաննին ստույթ ենէն ու հայհոյութենէն ուրիշ բան չունին, եւ ճշմարտութիւն ըսած բանդ քովերնին չիգանուիր: Պէտք է որ բռնութեամբ մերժուին, իսկ սոխոսին որ երբ ինչիս. . . բռնութեանը բռնութեամբ ինչ մերժուին: Իրենք գործքով կը վարուին. անոր համար հետեւինին մինակ խօսքով վարուիլը բաւական չէ, հապա գործքով գործքին դէմ դնելու է. խոյ ասանցի մէկը իսկ մեք ինչ բռնութեան ու ծախս ներդրու, ան տանն սատանան ինքը զինքն ուրիշ կերպ կը փոխէ», 2: — Լու-

2. Իր զանազան նամակներուն մէջ. 81- ու 82 Վիդի, Հոպ. Բ. 432. 438, 439. Խ Հոպ. Գ. 257: — Լուտեր, իրէ տարբեր կարծիք ունենալը՝ չէ թէ միայն բաներով ու կապանքներով պատժուելու,

հապա նաեւ յաւանական դատապարտութեան արժանի եղեւն կը տեսէր: 81-ը մը պոպէս կը գրէ. «Աս բաներուն (պոպիւն՝ հաւատոյ ու բարեգործութեանց, կամաց ազատութեան, ...) մէջ ինչպէս որ

անբին աս վերջին սկզբան համաձայն վարուիլը՝ թէպէս եւ մինչեւ հիմա գրածներնէս շատ անգամ տեսնուեցաւ եւ ասկէ վերջն ալ պատմութեան ընթացքին մէջ յաճախ պիտի տեսնուի։ Բայց աս ատենները պատահած մէկ գէպքը շատ երեւելի բլլալուն համար՝ պէտք է որ հոստեղս մանրամասն պատմենք, պատմութիւնը քիչ մը յառաջդնեն առնելով։

Ս. Երբ ճ համառօտ մը յիշած ենք որ Լուտեր Վարդպուրկ եղած ատեն պատարագը քննելու վրայ գիրք մը շինած ու Վիդգենպերկի Օգոստինեանց նուիրած էր։ Արդ աս Օգոստինեանք՝ որոնք բոլորովին Լուտերին կողմն էին, նոյն գիրքը շատ սիրով ընդունեցան, որովհետեւ իրենք արդէն քիչ մը յառաջ իրենց եկեղեցւոյն մէջէն պատարագը վերցուցած էին։ Բայց Փրեգերիկոս կայսրնտիրը վախնալով որ աս փոփոխութեան ունորածեալութեան համար մեծ խռովութիւն մը չեղլէ, մանաւանդ որ վանքին առաջնորդն եղածներուն գէմ բլլալով՝ իրեն տըրատունջ մը գրած էր⁵, Վիդգենպերկի համալսարանին հրամայեց որ քննէ թէ Օգոստինեանք աս բանս ինչ պատճառաւ ըրին, եւ նոյն նիւթին վրայ իր (համալսարանին) կարծիքն ալ իմացընէ։ Համալսարանին վարդապետներէն Յուստոս, Հերոն. Շուրֆ, Գարշդգատ, Նիկող. Ամստորֆ ու Փիլիպ. Մեյսնըթոն, որոնք ամէնն ալ Լուտերի հաւատարիմ աշակերտներն ու սիրելի բարեկամներն էին, գաղին Օգոստինեանց հետ խօսեցան, եւ պատճառներն լսելէն ետեւ՝ իշխանին տեղեկութիւն տուին. միանգամայն խնդրեցին որ հրաման հանէ թէ իր տէրութեան ուրիշ եկեղեցիներուն մէջէն ալ պատարագը վերցուի։ Եւ չըլլայ որ, ըսին, աս բանիս համար վրադ գալու նախատինքէն, այս ինքն Հուսեան կամ հերետիկոս անունէն վախնաս. վասն զի Աստուծոյ խօսքին համար ասանկ նախատինքները համբերութեամբ կրելու է՝։ Կայսրնտիրը աս պատասխանով գոհ չըլլալով՝ իրենց նորէն հրամայեց որ մէյ մ'ալ՝ աւելի զգուշութեամբ քննեն, եւ այնպէս շուտ մը դատաստան չընեն եւ չվերցընեն անանկ սովորութիւն մը, որն որ շատ դարերէ վեր եկեղեցւոյ մէջ հաստատուած էր։ Բայց անոնք դարձեալ առաջին պատասխաններն

վարդապետեցի Նէ՛յախտեան կ'ուզեմ հաստատուն մնալ, եւ կը զրուցեմ թէ Ո՛վ որ աս բաներուն մէջ ի՛մ վարդապետներս տարբեր կերպով կը վարդապետէ, եւ կամ աս բաներուն մէջ ի՛մ վարդապետներս կը գառապարտէնէ, անկեալ զԱստուած կը գառապարտէ, եւ պէտք է որ դժուար սրգի մնայ։ Գարշդ Լուտ. Էրթ. Հատ. Բ. 134։ Յետ նաեւ

աս Գրքին Ա. Գլխոյն մէջ Լուտերին գրուածքներէն բերուած սուրիշ վկայութիւն մ'ալ. Եր. 150։

3. Երեւ 125։

4. Սկերնտորֆ, Գիրք Ա. Համ. Գլխ. 214։ Բլաք, Գիրք Դ. Հատ. Բ. 7, 8։

5. Բլաք, Գիրք Դ. Հատ. Բ. 9։

6. Սկերնտորֆ, Գիրք Ա. Համ. Գլ. 215։

առկին, եւ վրան աս ալ աւելցուցին թէ Սասանան է որ մեր գործած բարեպաշտութեան գործքը խափանելու համար զքեզ վախցրնելու կը ջանայ⁷: Աս բաները Լուսերին դեռ վարդպուրկ եղած ժամանակը պատահեցան, եւ «Քիչ մը ետքը Գարլշդատ իր բռնական փոփոխութիւնները... խոթեց», կ'ըսէ Յեքենտորֆ⁸:

Փրեզերիկոս թէպէտ աս անգամ ալ համալսարանին վարդապետներուն պատասխանէն չհամոզեցաւ, ի վերայ այսր ամենայնի եղածին դէմ կենալ ալ չուզեց: Միայն քաղքին ամենայն սրբոց եկեղեցւոյն կանոնիկոս քահանաներուն հրամայեց որ հներուն բռնած ճամբէն չխոտորին, աստուածային պաշտօնին մէջ փոփոխութիւն չընեն եւ նոր բաներ չխոթեն: Վանսնիկոսները կայսրընարին հրամանին սիրով եւ ուրախութեամբ հնազանդեցան. բայց Լուսեր եւ իրենները շատ բարկացան, եւ անկէ ետեւ կանոնիկոսներուն դէմ սրտերնուն մէջ միշտ ոխ կը պահէին: Նորոգիչ՝ կանոնիկոսները միշտ Բահաղու քուրմ կը կանչէր, եւ ամենայն սրբոց անուամբ Աստուծոյ նուիրուած եկեղեցին՝ ամէն սասանաներու մեհեան կ'անուանէր: Գլխաւոր բարկութեան պատճառն ան էր որ վիդղենպերկ քաղքին մէջ զորն որ ինք հին եկեղեցւոյն աւերակներուն վրայ շինուած նորոգեալ եկեղեցւոյն կենդրոնը կը սեպէր, հին կրօնին հաւատարիմ հպատակներ եւ նախնեաց սովորութիւններն ու ծեսերը հաստատուն պահողներ կը գտնուէր: Ուստի ամէն կերպով կը ջանար որ կանոնիկոսները՝ ուղեն չուզեն՝ ուղղափառութիւնը թող տան եւ իրեն հետեւին⁹:

Վիչ մը ատեն ասանկ պարապ տեղ ջանք ընելէն ետեւ՝ տեսնելով որ քաղցրութեամբ պիտի չկրնայ ուղածը յառաջ տանիլ, միտքը դրաւ որ բռնութեամբ կատարէ: Իսկզբան Սփալադինին թուղթ մը գրեց (1523ին), որուն մէջ կը զրուցէ որ

7. Աս նիւթին վրայ եղած բոլոր գրուածքները կը գտնուին ի Գորն-Լատ. Իրթ. Բ. 1. — 8. Յեւ նաեւ Ռիֆել, Գիթ. Ա. Գլ. 2. 258. — 261. Ի՝ Ռ-Լիդեր, Գլ. ԺԱ. Համ. Ա.:

8. Գիրք Ա. Համ. ԸԼ. 216: Յեւ նաեւ Սէկյաս, Գիրք Գ. 37. Բ. — 38. Բ. — Ռանքէ կը զրուցէ որ ոչ բոլոր Օգոստինեանք եւ ոչ ալ համալսարանին ամէն անգամները աս բանիս մէջ մտքան էին: Նոյնը կը հաստատեն նաեւ Բանք (Գիթ. Գ. Համ. Բ. 8.): Անոր համար, կ'ըսէ Ռանքէ, կայսրընարին ալ իրենց զրուցեց որ Նիթէ Նոյն իսկ

վիդղենպերկի մէջ ամէնքդ մկտեղ չէք կրնար միաբանիլ նէ, յայտնի է որ բոլոր աշխարհէջ ըրած փոփոխութիւններն ուղ վրայ տարբեր դաստասան պիտ'որ ընէ: Ուստի եւ սրոյնց որ աս բանին վրայ դրքեր կարդան, վիճեն, քարոզեն. բայց միշտ հին սովորութիւնը հաստատուն պահեն եւ մէջը ամենեւին փոփոխութիւն չընեն: Աս ըսելէն վերջը կը պատահէ որ ինչպէս Գարլշդատ աս հրամանին դէմ սկսաւ անմիջապէս տարբեր նոր կերպով պատարագ ընել: Գիթ. Գ. Գլ. Ա. Համ. Բ. 17:

9. Ուլենպերկ, Գլ. ԺԱ. Համ. Ա.:

միտք ունիմ իմ պաշտօնիս համաձայն՝ ապաստմբ կանոնիկոսներ-
րը զսպելու¹⁰։ Աս պայպէս Սփառադինին գրեց, որպէս զի
անիկա իշխանին սիրան առնելու ջանայ, որովհետեւ գիտէր թէ
կանոնիկոսներուն դէմ ընեղիքը՝ կայսրընտրին սիրաւ շատ պիտի
ներգրընէ։ Իսկ քանի մը օր ետքը կանոնիկոսներուն պայպէս
թուղթ մը գրեց։ Աս օրերս ձեզմէ երկու հոգի մեռան, որոնց
զեջանելու համար ես մինչեւ հիմա ձեր եկեղեցւոյն մէջ Աւե-
տարանին դէմ եղած բաներուն կը համբերէի։ Բայց հիմա պն-
պէս կը կարծեմ որ բաւական ժամանակ ձեր տկարութեանը
հետ խնայելով վարուեցայ։ Եւ որովհետեւ կը տեսնեմ որ իմ
խնայելը՝ զձեզ յամառութիւններնուդ մէջ աւելի եւս կը հաս-
տատէ, մինչեւ Աւետարանն ալ ծաղր կ'ընէք, անոր համար իմ
պաշտօնս զիս կը ստիպէ որ ձեզի ազդարարութիւն ընեմ որ
եթէ Աւետարանին դէմ եղող սովորութիւնները չվերցընէք ու
խօսքերուս չհնազանդիք նէ, ան ատեն բեմէն ժողովրդեան առ-
ջեւը կը խօսիմ, եւ անանկ բաներ կը խօսիմ, որ ձեզի հաճեղի
չեն բլար¹¹։

Կանոնիկոսները՝ կայսրընտրին պաշտպանութեան վրայ վճռ-
տահանալով՝ Լուսերին աս սպառնալիքն ալ բանի տեղ չգրին,
եւ իրենց սովորութեան մէջ հաստատուն մնացին։ Ան ատեն
Լուսեր սպառնալիքը կատարելով՝ եկեղեցւոյ մէջ ժողովրդեան
առջեւն պայպէս խօսեցաւ։ Կանոնիկոսներուն երկու անգամ
ազդարարութիւն ըրի՝ մէյ մը լատիներէն մէյ մ'ալ գերմանե-
րէն, որ պապական անպիտան սովորութիւնները մէկդի ձգեն, եւ
Աւետարանին համաձայն կարգեր գործածեն։ Բայց որովհետեւ
անոնք խելքերնին գլուխնին բերել չեն ուզեր, հապա անոր
հակառակ՝ անանկ ճամբաներ կը բռնեն, որով կ'երեւայ թէ
ամպարշտութիւնին բռնութեամբ ալ կ'ուզին պաշտպանել,
անոր համար աս երրորդ անգամ հրապարակաւ իրենց ազդա-
րարութիւն կ'ընեմ, ու զձեզ ամէնքդ ալ վկայ կ'առնեմ։ Գու-
ցէ կայսրընտրին հրամանը պատճառ կը բռնեն, որն որ աս-
տուածային պաշտօնին կերպը փոխելն իրենց արգելեց. «Բայց
աս բանիս մէջ իշխանին հրամանն ի՞նչ գործք ունի։ Իշխանը՝
աշխարհական դատաւոր է, որն որ միայն սրոյ հոգն ունի եւ ոչ
քարոզութեան։ Մանաւանդ որ աս ալ աղէկ գիտեն թէ Աւելի
Աստուծոյ հնազանդելու է քան թէ մարդկան...։ Եւ որովհե-
տեւ ես ձեզմէ աս պաշտօնին կանչուած եմ, եւ Աստուծմէ հրա-
ման ունիմ որ աս եկեղեցին սուրբ խօսքով արածեմ, անոր
համար ինծի կ'իյնայ ի պաշտօնէ հոգ տանիլ որ կանոնիկոսներ-

10. Գործք Լուս. գերմ. Հատ.
Բ. 275:

11. Նոյն տեղը, 276:

բուն եկեղեցւոյն մէջ տիրող գայթակղութիւնը վերցուի, որպէս զի ըլլայ որ օտարին մեղաց ու պատժոյն հաղորդ ըլլանք։... Թէ որ մեր խրատներուն հետեւելու ըլլան, զիրենք հարազատ եղբօր պէս կ'ընդունինք. ապա թէ ոչ՝ թէպէտ մենք թող տալու ալ ըլլանք որ աս ամպարիշտ գործքը յառաջ տանին, պէտք է խոստովանին թէ ճշմարիտ Աստուծոյ ծառայութիւն չեն ըներ, հապա չար սատանաներուն պաշտօն կը մատուցանեն», 12 :

Ուտեր այնպէս կը կարծէր որ ալ կանոնիկոսները իրեն դէմ կենալու չեն համարձակիր, մանաւանդ որ կայսրընտրին հրամանն այնպէս արհամարհած ու ուղքի տակ առած էր, որ յայտնի կը ցուցնէր թէ նոյն իսկ իշխանն ալ իր առջեւ բան մը չէ։ Բայց աս անգամուն ալ ակնկալութիւնը փուճ ելաւ. ուրովհետեւ կանոնիկոսները հաստատուն կեցան եւ քաղութեամբ իր յարձակմանը դէմ դրին։ Քիչ մը ժամանակ ալ զիրենք թող տուաւ Ուտեր. բայց վերջը շատ աւելի կատաղութեամբ վրանին յարձակեցաւ ու յաղթեց ալ։ Աս ամենէն վերջին փորձն ասիկա եղաւ. իրենց սաստիկ նամակ մը գրեց (1524ին), որուն մէջ պայտէս կը խօսի։ Ուրովհետեւ յայտնի կը տեսնեմ թէ դուք չարաչար կը զեղծանիք իմ համբերութեամբս՝ որով մինչեւ հիմա ձեր սատանայական սովորութեանց ու ամպարընտրութեանց համբերեցի, եւ Աստուծոյ ժողովուրդը իրարմէ կը բաժնէք, ուսկից զանազան խռովութիւնք կրնան ելլել, անոր համար ես՝ որ աս եկեղեցւոյն օրինաւոր հովիւն ու քարոզիչն եմ, խղճմտանքս հանդարտեցնելու եւ հրդեհը շատ չմեծցած մարելու համար՝ ձեզի դէմ ելլելու կը պարտաւորիմ։ Ուստի կ'աղաչեմ ասանկ բաները վերջացուցէք. պատարագները, ննջեցելոց համար աղօթք ընելը, պահքերը եւ ուրիշ անպիտան սովորութիւնները, որոնք Աւետարանին դէմ են, մէկդի ձգեցէք, եւ անոնց տեղ անանկ սովորութիւններ խոթեցէք, որոնք որ ես իմիններուս հետ Աստուծոյ ու մարգիկներուն առջեւ կարենամ պաշտպանել։ Իսկ թէ որ դէմ դնելու ըլլաք, ամենեւին չեմ գաղբիր ու չեմ հանգչիր, մինչեւ որ նաեւ Կոստանդնուպէս դէմ չ'ընէ քեզի դէմ։ Եւ քանի որ քեզի դէմ չ'ընէ քեզի դէմ, ուստի ես ինձի պատասխան ապք որ կ'ուզէք հնազանդիլ չէ նէ՝ չէ 13 :

Իսկ որպէս զի աս իր բռնաւորական հրամանին աւելի եւս զօրութիւն տայ, համալսարանին վարդապետները, քաղքին ծերակոյտն ու ժողովուրդը գրգռեց որ երթան ամէնքը մէկտեղ աս բանը գլուխ տանելու ջանան։ Ասոր համար համալսարանին

12. Դարձեալ նոյն տեղը, 279: 13. Նոյն տեղը, 498:

վարդապետներն ու ծերախուռէն ոմանք կանոնիկոսաց թուղթ մը խաւրեցին, որուն մէջ Լուսերին գրուածքներէն առնուած շատ մը պատճառներ գրած էին, եւ իրենք ալ կը հրամայէին որ շուտ մը մէկտեղ գան եւ խորհուրդ ընելով՝ իրենց պատասխան մը տան¹⁴։ Կանոնիկոսները առ վերջին յարձակմամբ սաստիկ նեղը մտան, ինչու որ իրենց տրուած ժամանակին կարճուածն համար կայսրընտրին ալ չէին կրնար գիմել եւ անկից օգնութիւն խնդրել։ Ասանկով վախէն եւ Լուսերի սաստիկ բռնաւորութենէն յաղթուելով՝ գլուխ ծռեցին, եւ իրենց այնչափ ժամանակ հաստատուն պահած հին սովորութիւնները թող ապով՝ Լուսերականաց սովորութիւններուն ու կարգերուն սկսան հետեւիլ¹⁵։

Լուսասիկ առ է ան ճշմարիտ աւետարանական ազատութիւնը՝ որուն վրայ կը պարծի Լուսեր ըսելով թէ ես եկեղեցւոյ մէջ խոթեցի. ահա առ է ան քրիստոնէական երկպառակութիւնը՝ որն որ, կ'ըսեն նորագեալք, մեք ամենէն աւելի եւ ամենուն հետ կը բանեցընենք։ Բայց առ ազատութիւնը միայն խօսքով էր, եւ ազատութեան բաղձալով Լուսերին ետեւէն գացողները՝ անհնարին գերութեան մէջ ինկան։ «Լուսերական եկեղեցին, կ'ըսէ Պոսիւէ, ... օրինաւոր իշխանութեան դէմ ելլելուն պատիժը՝ երկայն ատեն քաշեց. ինչու որ երբեք Լուսերի պէս խիստ ու գոհալի տէր մը եղած չէ, եւ ոչ ալ կրօնի բաներու մէջ իրեն բանեցուցած բռնաւորութեան պէս՝ բռնաւորութիւն։ Այնպէս յայտնի էր անոր հպարտական յան-

14. Գործք Լուս. գերմ. Հատ. Բ. 507. Բ.։

15. «Լուսեր՝ կայսրընտիրը ստիպելէն եւ կանոնիկոսները խիստ խօսքերով հաւածելէն չգարեցաւ, փնելն որ իր (կայսրընտրին) եկեղեցւոյն մէջէն ալ պատարագը կատարեալ վերցուեցաւ, կ'ըսէ Բլանք. Գիլբ. Գ. Հատ. Բ. 147։ — Բայց բանը՝ փայն խօսքով չմընցաւ, հապա գործքի ալ սկսուած էր։ Մենցլ՝ որն որ Լուսերին կանոնիկոսաց դէմ ըրած բռնութեան վրայ պատմածն ըստ մեծի մասին կը պատմէ, կը գրէ որ «Գիլբեր մը կանոնիկոսաց զլիաւորին պատուհաններուն ապակիները քարերով կտրեցին, ցուցընելու համար որ եթէ խօսքերն օգուտ չընելու ըլլան նէ՝ զարծեքն ալ պիտի չլպկօին»,։ Հատ. Բ. Գլ. Գ. 164։ Առ բանը Լեւոն ալ կը պատմէ, եւ խօսքը կը լմնցընէ ըսելով որ «Բռնաւորա-

Ինչնից ազդեցութիւնն ըրին, եւ ... կանոնիկոսաց եկեղեցւոյն մէջն ալ նոր պաշտամանց կերպը մտաւ»,։ Մասն Գ. Հրդ. Բ. Գլ. Բ. 114։ — Նոյն գէպը Սեբեհտարով ալ կը յիշատակէ. (Գիլբ. Բ. Հատ. Բ. Գլ. Բ. 276.) եւ թէպէտ բուն գիպուածը կրցածին չափ Լուսերին նպատաւոր կերպով կը լռեց պատմել ու զինքը բռնաւորութիւն բանեցուցած ըլլալէն կ'ուզէ արգարացընել. բայց առն իր լռեց պատմէ, որովհետեւ չէ թէ փայն զարծեքը յայտնի կը ցուցընեն, եւ թէ ուղղափառ թէ բողոքող մասնաւորները յայտնապէս կը դուրսէն որ առ բանին մէջ Լուսեր բռնութեամբ վարուեցաւ. հապա նոյն ինքն Լուսեր ալ կը խոստովանի. «Մեր կանոնիկոսները, կ'ըսէ, վերջապէս Բռնաւորացիներն որ պատարագը լմնցու հաւանին»,։ Առ Թէ Վրդ. Հատ. Բ. 578։

գրգնութիւնը՝ մինչեւ Մուսգէր կ'ըսէր թէ Երկու պապ կայ, մէյ մը Հռոմաց պապը մէյ մ'ալ Լուտեր, եւ ետքինը՝ առաջինէն տակի խիստ է 16: Թէ որ Լուտերին վրայ աս գատաստանն ընողը՝ միայն Մուսգէր ըլլար նէ... , գուցէ Մեյլանքթոն կրնար միութարուիլ. բայց Զուինգլ, Կալուին եւ բոլոր Խորհրդականները յայանապէս կը զրուցէին թէ Լուտեր նոր պապ մ'եղած է, եւ Մեյլանքթոն՝ որ զերենք կը յարգէր, չէր կրնար ըսածնին ուրանալ 17: Ամէն մարդ գիտէ Կալուինին՝ իր բարեկամներէն մէկուն գրածը. «Ա՛լ Լուտերի բռնութեանց ու գազանութեանց «Համբերելը՝ կարեւր բան չէ. անձնասիրութիւնը իրեն թող «չիաար որ իրեն պակսութիւնները ճանչնայ եւ յանձն առնէ որ «մէկը իրեն դէմ կենայ», :... Բանն ան աստիճանի հասաւ, մինչեւ Կալուին նոյն իսկ Մեյլանքթոնին այսպէս կը գրէ... «Կը «խոստովանիմ որ իրեն (Լուտերին) շատ պարտական եմք, եւ «գիւրաւ յանձն կ'առնեմ որ մեծ իշխանութիւն ունենայ, միայն «թէ իր անձին վրայ տիրել գիտնայ... : Ամէն բան տակն ու «վրայ կ'ըլլայ, երբ որ մէկ հոգի առանձին աւելի կարողութիւն «կ'ունենայ, քան թէ ուրիշներն ամէնքը մէկտեղ, մանաւանդ «երբ որ ան մէկ հոգին չեմականար իր բոլոր իշխանութիւնը գոր- «ծածել... : Ստուգիւ մեզմէ ետքը եկողներուն շատ մեծ չար «օրինակ թող կու տանք, եթէ որ աւելի կ'ուզենք մեր ազա-

16. Գրեթէ նոյնը տարբեր բա-
ւերով կը զրուցէ Մենցլ ալ (Հապ. Ը. Գլ. ԺԴ. 466. — 469.) թէ Լուտերին եւ թէ անոր աշակերտ-
ներուն վրայ: «Օրինակ. Ամստրֆ
եւ անոնց նմանները, կ'ըսէ, իրենց-
մէ տարբեր կերպով մտածողներէն
կը պահանջէին որ կարծիքին ետ
կանչեն եւ հպատակին, ինչպէս որ
երբեմն Կայստանոս (Լուտերէն)
պահանջած էր: Լուտեր ալ գրե-
թէ երբեք չհեռացաւ աս կարծի-
քէն, այս ինքն՝ թէ պէտք է որ
ուրիշները՝ իրմէ տարբեր կարծիք-
նին ետ կանչեն ու իրեն հպատա-
կին: Հաստեղծ Լուտերին երկայն մէկ
խօսքը յառաջ բերելէն ետեւ (ու-
րուն մէջ՝ Նադրգիլը կը պահանջէ որ
ամէն մարդ իր (Լուտերին) հաղոր-
գութեան վրայ ունեցած կարծիքն
ընդունի) խօսքը այսպէս յառաջ
կը տանի. «Աս Լուտերականաց
վարդապետութեան վրայ տիրել ու-
ղիւք՝ չափ ասելի ինքիս ու չափ ասե-
լի աստիճի եր աս ինչ Հոմոքլան Ի-
վիդիցա-թիւք, եւ նորանոր գաղափար-
ներ ստանալու ու վարդապետու-

թիւնը՝ մտաւորական կերպով ըմ-
բռնելու եւ վրան խօսելու արգելք
կը դնէր: Եկեղեցւոյ առաջին հինգ
գարուց մէջ եղող Հարց, մանաւանդ
թէ նոյն իսկ միջին դարերուն մէջ
գանուող վարդապետներուն շատ
անգամ համայնախօսութիւն ու աղա-
թիւք՝ քրիստոնէական կրօնից բարձր
մտաւորական իմաստով խօսածը՝
նոր եկեղեցւոյն մէջ գրեթէ կամ
բաւերաւ չլիցայովը կապուեցաւ.
եւ թէ որ մէկը յանգչելու ըլլար
նոյն կերպով (համարձակութեամբ
ու աղապօրէն) խօսելու՝ իրեւ կա-
մայական միջնութիւններ հանող
գրգռիչ, մանաւանդ թէ իրեւ գո-
խական ոգիներու զօրութեամբ խո-
սող կը սեպուէր»:

17. Սուենկֆելտ տեղ մը կը
գրէ որ Լուտեր «Քրիստոսի ճմա-
րիւմ ծանօթութեան գէմ կը դնէ
. . . բանաստեղծութիւն կ'ընէ, մար-
դիկները՝ իր վարդապետութեան
կապել կ'ուզէ, եւ Հոգւոյն որդոյ
պաշտօնին գէմ դնելու կը սկսի»:
Ա. Մենցլ, Հապ. Ը. Գլ. ԺԴ.
478:

“տութիւնը թողուլ քան թէ թեթեւ թշնամանք մըն ալ մէկը
 “բարկացընել: (Լուսերին) Բնութիւնը սաստիկ է, կ'ըսեն, եւ
 “իր կիրքերը զօրաւոր: Բայց երբ որ ամէնքն ամէն բանի մէջ իրեն
 “հաճելի ըլլալ կ'ուզեն, ան ատեն ինքն ալ աւելի եւս
 “սաստիկութեամբ ու բռնութեամբ կը վարուի: Համարձա-
 “կի նք գոնէ անպամ մը ազատութեամբ հեծել”, 18: Ինչ
 պիտի սաստիկ գերութեան մէջ ինկած կ'ըլլայ մարդ, այսպէս
 կը վերջացընէ Պոսիւէ իր խօսքը, երբ որ եւ ոչ կը հա-
 մարձակի ազատութեամբ հեծել...: Ի՛նչ կրնայ յուսացուիլ
 երբ որ միայն մէկ մարդ, եւ անանկ մարդ՝ որ ուրիշներէն աւե-
 լի իշխանութիւն մը գուցէ ալ ուրիշներէն աւելի գիտութիւն
 մը չունի, չ'ուզեր ամենեւին մէկու մը լսել, եւ հարկ կ'ըլլայ
 որ ամէն բան իր ուզածին պէս կատարուի, 19:

18. Բայց Վալուին՝ որն որ ինչ-
 պէս ծանօթ է, բողբոջաց ուրիշ
 մէկ գլխաւոր մասին գլուին ու ա-
 ճառարոյնն է, թեպէս Լուսերին
 բռնաւարութեան վրայ այսպէս կը
 արանջէր, բայց ինքն ալ անկից քիչ
 բռնութիւն չէր բանեցընէր ամէնքը
 իր կարծիքին զարժնելու: Թէ որ
 մէկը իրեն գէժ բան մը խօսելու
 կամ գրելու ըլլար, եւ կամ թէ
 իր վարդապետածին գէժ կամ իրմ
 տարբեր բան մը վարդապետելու
 յանգչէր նէ, Վալուին ալ Լուսե-
 րին պէս ամէն անգամ սաստիկու-
 թեամբ ու զանազան բռնութիւն-
 ներով ու հարստահարութիւննե-
 րով իր ջանքը ստիպելու որ ան ա-
 ճանձնական կարծիքը թողու եւ ի-
 րեն համաձայնի: Մանաւանդ թէ
 կրնայ ըսուիլ որ Վալուին Լուսե-
 րին աւելի սաստիկութեամբ ու բռնա-
 ւարութեամբ կը վարուէր: Ասոր
 յայտի նշան կրնայ ըլլալ Սերուեդի
 զարհուրելի մահը, որն որ Վալուին
 ճիշդեւրա քաղաքը ողջ ողջ այրել
 առաւ, միայն անոր համար որ Եր-
 բորգութեան վրայ իր կարծիքներէն
 տարբեր կարծիք վարդապետած էր:
 Եւ ամենաւոր գիրք մ'ալ չինաց, ու-
 բուն մէջ՝ ըսածը կը խառնադմէր եւ
 կ'ուզէր ցուցընել թէ հերետիկոս-
 ներն այրելու է: Եւ նոյն իսկ Մե-
 անքըթն՝ առ Վալուին գրած մէկ
 թղթին մէջ առ զօրծըր ամծապէս
 կը գտնէ: “Վարդաքի, կ'ըսէ, քու
 զբուսածդ՝ որուն մէջ Սերուեդին
 զարհուրելի հայհոյութիւնը կը մըր-
 ժես... Եկեղեցին հիմա ու վերջը
 քեզի շնորհակալ պէտք է որ ըլ-

լայ...: Նաեւ կը հաստատեմ որ
 ձեր գաղափարներն աղէկ ըբնն որ
 բանը աղէկ մը քննելէն վերջը՝ առ
 հայհոյիչը մեղացուցին, Ս. Մինչլէ,
 Հոփ. Բ. Գլ. Ս. 9. Ծանօթ: —
 Բայց առ միայն չէ, ուրիշ շատ
 մարդիկներ ալ կրօնի բաներուն վրայ
 իրենց կարծիքը համարձակ բարոյել-
 նուն համար բողբոջողներէն սպան-
 նուեցան: Յովհ. Ճինգիլիս՝ Վալու-
 րին աշակերտներէն մէկը՝ առ պատ-
 ճառաւ Պեռնի մէջ գլխառեցաւ:
 Մասով. Նրիպալտի անունով մէկը՝
 ճիշեւրա նոյն պատճառի համար
 բռնա դրուեցաւ եւ պիտի սպան-
 նուէր, բայց մահը վրան հասնելով՝
 պատժէն ազատեցաւ: Յովհ. Վամ-
 պանոս՝ նոր կարծիքներ հանելուն
 համար՝ Բլեւ քաղաքը բողբոջուե-
 լէն բռնադրուեցաւ ու մինչեւ մա-
 հը հոն մնաց: Ասորք մէկի մէկի
 կը պատմէ Մինցլ (Վրէ յիշատի
 Գեղը) եւ կը զրուցէ որ “Պարապ
 անգ առ մարդիկները՝ կարծիքնին
 պաշտպանուել համար Ս. Գրքէն
 վկայութիւններ կը բերէին, պարապ
 անգ կը զրուցէին որ նոյն իսկ նո-
 րագիշները մեզի այսպէս օրինակ
 սուած են, որովհետեւ անոք ալ
 իրենցմէ յառաջ եղած հաւատայ
 մասուէրներուն ու վարդապետու-
 թիւններուն շատը միտած ու ա-
 նոց հակառակ բաներ վարդապե-
 տած են: Նոր եկեղեցւոյն զլուի-
 ները աւելի կ'ուզէին իրենք իրենց
 գէժ զօրծել, քան թէ ամենուն ալ՝
 եկեղեցւոյ վարդապետութիւնը փո-
 խելու իրաւունք տալ, Նոյն Գեղը:

19. Գիրք Ե. Համ. Ժն:

1. սենյակ հաստեղս մտադրութեամբ երեւելի բողոքող մատենագրի մը աս բանին վրայ գրածը 20: «Լուսերին վարմանց ու բնութեան վրայ ճիշդ համարում մ'ունենալու համար՝ պէտք է որ զինքը երկու պղեւայլ նկատմամբ մտածենք: Նախ՝ իբրեւ Հռոմայ աթոռին հպարտական կարծիքներուն ու մեծամեծ զեղծմունքներուն դէմ պատերազմող. մէյ մ'ալ իբրեւ նոր եկեղեցւոյ մը հիմնիչ, որուն կրնայ բուռի որ մինչեւ իր մահուան ժամանակը (1546), այս ինքն 30 տարիի չափ, գլուխ եւ առաջնորդ էր: Առաջին նկատմամբ միտ դնելու ըլլանք, կը գաննենք որ (եկեղեցական) ժողովոց եւ քահանայապետաց իշխանութեան տեղ՝ Ս. Գրոց ու մարդկային մտաց իշխանութիւնը հաստատելու կը ջանայ, եւ կը պահանջէ որ ամէն մարդ վերջին աստիճանի ազատութիւն ունենայ Ս. Գիրքը կարդալու եւ մեկնելու. որովհետեւ միշտ աս կը զրուցէ որ Ս. Գիրքը կապելու չէ, հապաթող տալու է որ ամէն մարդ իմացածին պէս մեկնէ...: Իսկ իբրեւ նոր եկեղեցւոյ մը հիմնիչ՝ Լուսերի բնութիւնը բոլորովին ուրիշ կերպով մը կ'երեւայ: Ինչու որ երբ որ մէյ մը Հռոմայ աթոռէն բաժանուով գլուխ տարաւ, առջեւն ուրիշ աւելի դժուարին գործք մը կար, այս ինքն՝ հաւատոյ ու աստուածային պաշտաման գրութիւն կամ շինուած մը կանգնելու էր, որն որ առանց պապական եկեղեցւոյն հերքուած վարդապետութիւններն ընդունելու, կարենար ազատ մնալ անկարգութիւններէն՝ որոնց մէջ կը վախցուէր թէ ինչոյ բոլոր եկեղեցական կապերը վերցընելով: Աս գործքին ալ նոյն հաստատութեամբ ձեռք զարկաւ, որով որ Հռոմէական եկեղեցւոյն դէմ ելած էր, բայց աս երեւելի տարբերութեամբ՝ որ առաջին գէպքին մէջ (այսինքն՝ Հռոմայ եկեղեցւոյն դէմ պատերազմելու տուն) սաստկութեամբ կը հաստատէր թէ հաւատոյ նիւթերուն մէջ ամէն մարդ ազատ դատաստան ընելու իրաւունք ունի, եւ անով յաղթեց իսկ երկրորդ գէպքին մէջ (այս ինքն՝ իր եկեղեցին հաստատելու ատեն) կը պահանջէր որ ամէն իր կողմն անցնողները՝ իր բոլոր վարդապետութիւնները առանց զանազանութեան ընդունին: Եւ որովհետեւ քանի մը նիւթերու վրայ իր միտքն որոշած էր, ամենեւին բան մը չկրցաւ զինքը աս կարծիքներէն շարժել: Աս նիւթերուն երեւելիներն էին սուրբ հաղորդութեան մէջ Գրիստոսի իրական ներկայութիւնը, եւ մարդուն միայն հաւատքով արդարանալը: Ով որ աս երկու վարդապետութիւնները չէր ընդուներ նէ, իր եկեղեցւոյն անգամ չէր կրնար ըլլալ:

20. Կ'աղաչենք որ ընթերցողներն աս հասկածը կարգաւորաբար՝ բողոքող մատենագիրներէն բերուած վիպութիւններուն վրայ յաւաքաբանութեան մէջ ըստնին յիշեն, եւ աս մատենագիրն իստեքն ան մտքով կարգան:

Եւ թէպէտ միշտ պատրաստ էր իր վարդապետութիւնը Ս. Գրքէն առնուած վկայութիւններով պաշտպանելու, բայց երբ որ աս վկայութիւնները բաւականապէս չէին ցուցնէր, լաւ չէր ինքն ինքն ընդ աւելի Բռնական միջոցներով 21: Ասոր կատարեալ օրինակը կը տեսնուի իրեն բարեկամ Գարշաշդատին դէմ ըրածովը, որն որ Հռոմայ եկեղեցւոյն վարդապետած գոյացափոխութեան ու Լուտերին գրած իրական ներկայութեան մէջ զանազանութիւն չէրնալով գտնել՝ Զուին գլխին պէս ընդունած էր որ հացն ու գինին՝ Քրիստոսի մարմինն ու արիւնը չեն, հապա միայն անոնց նշանը 22: Լուտեր մեծ յամառութեամբ իր կարծեացը մէջ մնաց, որով մէջեծին գրով սաստիկ կոչու մը սկսաւ. եւ աս կոչուոյն վախճանն ան եղաւ որ Լուտեր՝ որուն որ աշխարհական իշխանութիւնը պաշտպան էր, Գարշաշդատն պքսորել տուաւ. եւ Գարշաշդատ ան աստիճանի խեղճութեան հասաւ որ վերջին ատենները ստիպուեցաւ գործաւ վարի պէս աշխատելով իր հացը վատրելի: Լուտերին մէկ անգամ ընդունած կարծեացը մէջ սաստիկ յամառութեամբ կենալը՝ Գերմանացի ու Հելլենտացի Նորագիշներուն (Լուտերին ու Զուինգլին) իրարու հետ միաբանելուն իրական արգելք դրաւ. եւ հաղորդութեան մէջ՝ Քրիստոսի իրական ներկայութիւնն ուրացողներուն դէմ ունեցած որն ան աստիճանի հասցուց, որ Հելլենտայի ու Գերմանիայի ան քաղաքները՝ որոնք Զուինգլին ու Բուկերին կարծիքն ընդունած էին, չուզեց աւանդելն բողոքական եկեղեցին պաշտպանելու համար դրուած դաշնակցութեան մէջ առնել: Եւ այսպէս յանձն առաւ աւելի իր բոլոր գործքը կորստեան վտանգի մէջ դնել, քան թէ իրեն օգնական առնել անոնք՝ որոնք հաւատարմէն մատուցներուն մէջ իրեն հետ համաձայն չէին:

“Լոյնպէս նախասահմանութեան եւ միայն հաւատարմով արդարանալու վարդապետութեան մէջ Լուտեր այնպէս յամու էր ինչպէս հաղորդութեան վարդապետութեան մէջ: Աս վարդապետութիւնը պաշտպանելու համար ստատկութեամբ երազմոսին դէմ յարձակեցաւ, որն որ մարդկային կամաց ազատութիւնը կը պաշտպանէր. եւ երբ որ աս մեծ իմաստունն ու ճշմարիտ քրիստոնեան՝ իր Պաշտպանիւ ըսուած գրքովը՝ Լուտե-

21. When these proved insufficient, he seldom hesitated to resort to more violent measures.

22. Լուտեր կը գրուցէր որ հաղորդութեան խորհրդոյն մէջ Քրիստոսի մարմինն, արիւնն ու աստուածութիւնը՝ իրգեւ ամբողջ կը գրա-

նուին. ուստի եւ աս մասին մէջ ուղղափառ վարդապետութեան համաձայն էր: Միայն աս մարդկային կամեցողութիւնը կ'աւելցընէր թէ նոյն իսկ քահանայագործութենէն վերջն ալ՝ հացին ու գինւոյն գոյացութիւնը խորհրդեան մէջ ամբողջ կը մնայ:

րին պատասխան տուաւ, Լուսեր իր առջի սաստկութեան վրայ ծաղրածութիւն եւ նախատական խօսքեր ալ աւելցուց: ... Իսկ մարդուն՝ միայն հաւատարմով փրկուելուն վարդապետութեան մէջ՝ բանն աւելի եւս անդին տարաւ. վասն զի աս բանիս մէջ՝ քահանայապետներուն, եկեղեցւոյ ժողովքներուն եւ Ս. Հարց դէմ գնելէն զատ՝ առաքելոյ մը իշխանութեան ալ հակառակ ելաւ, եւ կ'ըսէր թէ Յակոբայ թուղթը՝ որուն մէջ բարեգործութիւններուն հարկաւոր ըլլալը բացայայտ կը հաստատուի ու գեղեցիկ կերպով մը կը մեկնուի, Պետրոսի եւ Պողոսի թղթերուն քով յարգեալ (անպիտան) գիրը մըն է 23:

«Աս գրքիս սահմանուած չափը կ'անցնէի, թէ որ ուզէի մէկիկ մէկիկ յիշել ան ամէն հակառակութիւնները՝ որոնց պատճառ եղաւ Լուսերին մէկ քանի կարծիքներուն մէջ ունեցած անմեղկեքի պնդութիւնը, կամ թէ որ ուզէի նկարագրել ան խտուրտութիւնը՝ որով որ գծախտութեամբ իրմէ իւր մը տեսիլ

23. Նոյն բանը արգէն Լուսերին ժամանակը ուրիշ մէկ երեւելի բազդող մը (Սուենիֆելտ) իրեն երեւալ էր զարմեր: «Լուսեր, կ'ըսէր, բարեգործութիւններն ու Եսասկ ծոյ օրէնքները շատ կը տկարացընէ, եւ անոր հակառակ (Ս. Գրոց) բաւերէն կամ գրեթէ՝ մեռաւ եւ անհաստատ հաւատք մը կը կանգնէ. ինչպէս որ Յակոբոս առաքելոյն տանը սմանք կ'ընէին, (որոնց դէմ կը գրէ Ս. Առաքեալը) անոր համար ալ Լուսեր անոր թուղթը աստուածաշնչին մէջ ընդունիլ չ'ուզեր: Աս Միւնչէ, Հաթ. Ա. Գլ. ԺԴ. 478: — Նոյն բանին վրայ պարտաւելով կը խօսի նաեւ Բլանք, (Գիւր. Դ. Հաթ. Բ. 97, 98.) եւ կը զրուցէ որ Լուսեր՝ գրքի մը կանախան կամ ճշմարիտ Ս. Գրքը ըլլալը՝ անոր մէջի վարդապետութենէն կ'որոշէր, եւ նոյն Գրքին աստուածային ըլլալուն առաքնանք՝ իր (Լուսերին) վարդապետութեանց նոյն Գրքին մէջ արտաւերլուն աստիճանաւ կը չափէր: Որն որ՝ տարբեր խօսքերով ըսելու համար՝ ուրիշ բան չէ, բայց եթէ Ս. Գրքին իր վարդապետութեանց կանոն աւելաւ տեղ՝ իր վարդապետութիւնները Ս. Գրոց կանոն առնել: — Ինչպէս Բլանքին ըսածէն կը տեսնուի, Լուսերի աստուածաշնչին զանազան Գրքերուն մէջ աստիճանաւորութիւն զի կը գտնէր, մէկ մէկուն վեր կամ

աղնի կը տեսէր: «Որովհետեւ, կը գրէ տեղ մը, Յովհաննէս՝ քրիստոսի շատ քիչ Գործերը կը գրէ ու շատ Խօսքեր, իսկ ուրիշ աւետարանիչները՝ իր Գործերէն շատերը կը գրեն ու Խօսքէն քիչերը, անոր համար Յովհաննէսի աւետարանը՝ միակ... ճշմարիտ գլխաւոր աւետարանն է, եւ ուրիշ աւետարաններն աւելի նախապատիւ ընելու ու բարձր տեսլու է: Նշանակեալ Պողոս ու Պետրոս առաքելներուն թղթերը՝ Մատթէի, Մարկոսի ու Ղուկասու աւետարաններէն շատ վեր են: Վերջապէս Ս. Յովհաննէսի աւետարանն ու իր Ա. թուղթը, Ս. Պողոսի թղթերը, եւ մանաւորապէս Հռոմայեցւոց, Գաղատացւոց եւ Եփեսացւոյ թղթերը եւ Ս. Պետրոսի Ա. թուղթը՝ անանկ գրքեր են, որոնք քիչ գգրիտաւ կը ցուցընեն, եւ գիտնալու հարկաւոր եղած ամէն... բաները կը սորվեցընեն, թէպէտ եւ ամենաւին ուրիշ գիրք կամ վարդապետութիւն մը շտեմեն կամ չունեն: Աս անմտական խօսքերը գրելէն ետեւ՝ Ռոմգոյին յառաջ ընթաց վերջը կ'ըսուի: «Անոր համար ալ, կ'ըսէ, Ս. Յակոբոսին թուղթը՝ ասոնց հետ համեմատելով՝ ճշմարիտ յարգեալ (անպիտան) թուղթ մըն է, եւ ամենաւին աւետարանական եղանակ չունի: Աս Ուիլիւմ, Գիւր. Բ. Գլ. Բ. 41. Երեւոյ:

կամ դիմել հեղինակին համարձակություն եւ կամ իր ցուցուցած ճամբէն ճաշի մը չափ հետադարձութեամբ հետ կը վարուէր։... Ասիկայի բաւական է ըսել թէ... քանի որ Հռոմէոյ եկեղեցւոյն դէմ կը պատերազմէր նէ, հաւատոյ նիւթերուն մէջ ամէն մարդուն ազատ գատաւարան ընելու իրաւունքը նահատակի մը քաջութեամբ ու վստահութեամբ հաստատեց. բայց հազու թէ իրեն հետեւողները պապական տէրութեան շղթաներէն ազատած էր, ինք անոնց այնպիսի շղթայ մը շինեց, որն որ շատ նկատմամբ՝ նոյնչափ անտանելի էր. եւ իր կենացը վերջին տարիները գործածեց առաջին տարիներուն մէջ ըրած բարիքն իր ձեռքը քակելու։ Սակայն իր տուած ազատութեան մեծ օրինակը՝ այնչափ շուտով չէր կրնար մոռցուիլ. եւ Հռոմէոյ ամբողջ լուծը խղճողները՝ չէին ուզեր խղճմանքնին անանկ կրօնաւորի մը իշխանութեան ասի ձգել, որն որ Ս. Գիորջը մեկնելու իրաւունքը՝ միայն իրեն կ'ուզէր սեպհականել, ուր որ ինք վարդապետած էր թէ ամէն մարդ ազատ է Ս. Գիորջն ուզածին պէս հասկնալու եւ մեկնելու։ Մեկնալովն չափաւորութիւնն ու անկեղծութիւնը Լուտերին վարդապետութեան խստութիւնը քիչ մը քաղցրացուցին. բայց Լուտերի օրինակը ժառանգութեամբ իր յաջորդներուն անցաւ։... Մեծ երջանկութիւն կ'ըլլար թէ որ մեծ Նորոգիչը (Լուտեր) միտ դնելու ըլլար որ... մարդկային իրաւանց դէմ եղած բռնաւորութիւններուն մէջ ամենէն վտանգաւորն ու ամենէն ատելին է՝ առանց կողմնառելու՝ ինքը զինքը Աստուծոյ եւ մարդիկներուն խղճմանքին մէջ միջնորդ ընել,։

Հոստեղս մատենագիրը քանի մը օգուտներ կը յիշատակէ, որոնք կը կարծէ թէ Լուտերականութենէն ծագած ըլլան, ու ետքը խօսքն այսպէս յառաջ կը տանի։ «Բայց աս ալ չէր կրնար ուրացուիլ թէ աս եւ ասոր նման օգուտներուն դիմացը՝ ասոնց հաւասար չարիքներ ալ կան. այս ինքն ան սաստիկ թշնամութիւնները՝ որոնց որ Նորոգութիւնը պատճառ եղաւ՝ չէ թէ միայն բողոքողաց եւ ուղղափառաց մէջ, հապա նաեւ նոյն իսկ բողոքողաց զանազան մասունքներուն կամ բաժիններուն մէջ։ Եւրոպայի ան ժամանակուան պատմութիւնները՝ աղքատիս պատերազմներու, աւարաւորութիւններու, տրինհեղութիւններու դժնդակ նկարագիրներ կը գնեն, որոնք աս բաժիններուն իրենց կարծիքը պաշտպանել կամ ընդունելի ընել ու զելէն ծագած են։ Երբ որ մէկը յիշելու ըլլայ որ Երկնակոնքներուն, Սոկրենաններուն եւ ուրիշ քանի մը քրիստոնեաներուն դէմ ինչպիսի անազորոնութիւններ կ'ըլլային՝ միայն անոր համար վստահ զի երկրի մը մէջ տիրող եկեղեցւոյն կարծիքն-

րէն կը շեղէին. կամ երբ որ միտ դնելու ըլլայ որ լուսերական ու կալուստական ազգերուն պատժական օրէնքները՝... տիրող եկեղեցւոյ վարդապետութենէն քիչ մը հեռացողներուն վրայ ինչպիսի պատիժներ կը դնէին, ... պէտք է որ խոտաւանի թէ մտաց ազատութիւնը պաշտպանողները՝ դեռ կատարելապէս իրենց վախճանին չեն հասած. եւ թէ մարդկային միտքը՝ որ ամէն դարերու մէջ կապանքի տակ էր, իր տէրը փոխած է, բայց ազատութեան հասած չէ, 24:

Լսչափա բաւական կը սեպենք Լուսերի բռնաւորութեան եւ յամառութեան վրայ. վասն զի շատ երկայն կ'ըլլար թէ որ ուղէինք մէկիկ մէկիկ ի մէջ բերել ան ամէն բողոքող մատենագիրներուն խօսքերը՝ որոնք որ նոյն բռնաւորութիւնն ու յամառութիւնը եւ անոնց պատճառ եղող կամ անոնցմէ ծագող մոլութիւնները կը խոտաւանին, թէ որ ուղէինք նկարել «Ան Լուսերի մտաց սաստկութիւնն ու գաղանութիւնը, ան իր կարծիքները պաշտպանելու համար գործածած յանձնապատասխանութիւնը, ան ամբարտաւանութիւնն ու արհամարհութիւնը՝ որով որ իրմէ տարբեր կարծիք ունեցողներուն հետ կը վարուէր», 25. արդէն պատմութիւններնուս մէջ յառաջ բերուած ամէն մէկ գէպքը՝ գրեթէ ասոնց մէջ մէկ օրինակ են:

24. Ռոմ. 7. ԳԼ. ԺԲ. Հառ. Գ. 46. — 61:

25. The impetuosity and fierceness of Luther's spirit, his confidence in asserting his own opinions, and the arrogance and

contempt wherewith he treated all who differed from him. Ա. Խօսքերը բառ առ բառ կը դրէ Ռոմ. 7-ը, Գիւր. Բ. Հառ. Բ. 114, 115:

Պիեզագլխներու պատերազմը

Գեղացիները ապստամբելուս ժամն առի՞նք յայտարարութիւն մը ինչ չի՞նք եւ Լուսաբերի խաւով՝ իտքէն ինչ հաղցընէն: Լուսաբերի թեղացիներուն եւ թի իշխաններուն դէմ գրուած է մը Գուրու ինչ հանէ: Գեղացիները Մասնէրի եւ անոր նման մարդիկներուն խօսքերէն ինչ գրուելով՝ սաստիկ լարեմէն ինչ Գուրու, ու իշխաններէն ինչ Վարդապետ: Լուսաբեր իշխանները թեղացիներուն դէմ ինչ գրեցին:

1 5 2 5

Լ ՈՒՏԵՐԻՆ քանի մը տարիէ վեր անձամբ եւ իր հաւատարմի կամ ապստամբ աշակերտներուն ձեռքով սերմանած խռովութեան ու ապստամբութեան սերմանքը՝ բուսած, աճած, մեծամեծ ծառեր եղած էին, եւ աս տունները իրենց դառն ու մահաբեր պատուղները սկսան ապլ, որոնք բոլոր Գերմանիան սգով ու տրամուլութեամբ պատեցին, եւ ամենուն աչուքներն արցունքով լեցուցին: Լուսաբերի գրուածքներէն շատերը, նոյն իսկ բողոքող հեղինակներուն ըսածին նայելով, ապստամբութեան գրգռող երգեր էին: Ինչպէս որ ուրիշ անգամ զրոյցեցինք,

1. Ըսածներնուս ստուգութիւնը ցուցնելու համար՝ քանի մը բողոքող մտանդակներու վկայութիւնը կը բերենք: «Լուսաբեր իր Աս աշխատանք Գերմանացւոյ ըստած գրքին մէջ (ԳԻՆ ԻՐ. 80. — 82.) աս կարծիքը յայտնած էր որ, կ'ըսէ Լեւոն, աշխարհական իշխանները իրաւունք եւ պարտք ունին եկեղեցւոյ անպիտան կառավարութիւնը շակելու...: Այսպէս աս կարծիքին համեմատ՝ աշխուկանաց տրուած իշխանութիւնը... եւ ան արհամարհական կերպը՝ որով Լուսաբեր շէր ամբողջար իշխաններուն մանաւանդ թէ կայսեր հետ վարուելու, երբ որ անոնք իր ուղածին պէտքէն գործեր, հասարակ ժողովրդեան մէջ ընդհանուր գրգռութիւն մը պատճառած էին, եւ Լուսաբերին կարծիքը հոգեւոր բաներէն նաեւ աշխարհական բաներու կը տարբեր՝ զխաւարարար ան տեղերը ուր որ աշխարհական իշխանութիւնը եկեղեցական պապի իշխաններու ձեռքն էր: ... (Ժողովուրդն այսպէս կը մտածէր.) Թէ որ եկեղեցական նիւթերու մէջ՝ ես եսեւ եսեւ յառաջ եկած ու հիմակուած իրաւանց համաձայն եղած

բաները՝ ոչ ամենեւին զօրութիւն չունին նէ, ինչու համար աշխարհական նիւթերու մէջ ալ նոյնպէս պիտի չըլլայ: ... Թէ որ հոգեւոր նիւթերու մէջ առաջին քրիստոսեկեց աւետարանական վարդապետութիւնն ու աւետարանական հաւատարմութիւնը հիմա իրրեւ հիմն ու օրէնք աւանելու են, ինչ բանի համար աշխարհական նիւթերու մէջ ալ պիտի չաւանդին: ... Անոր համար ամեն անգ զգեղացիները՝ որոնք ընդհանրապէս աղէկ ու հանգիստ վիճակի մէջ էին, սկսան աշխարհական ծանրաբանութիւններուն ու վրանին գրուած չափաւորութիւններուն դէմ գրգռիլ: ... Այսպէսով զգեղացիները գրեթէ բնականապէս հոն հասան՝ որ սկսան աստուածային իրաւանց օգնել ուղել...: Մտանդակները՝ նոյն դարուն սկիզբը գեղացւոյ քանի մը անգ փոքր խռովութիւններ հանելով յաղթունէնին յիշատակելէն ետեւ՝ խօսքը այսպէս յառաջ կը տանի: «Նոյն աստեւ ասոնց վրայ եկան Լուսաբերի գրգռութիւնները, որն որ իշխանները՝ յիմար ու գինով մարդիկ, կայրը՝ մահկանացու որդանց քսակ կ'անու-

գեղացիներէն շատերը առ խօսքերը սիրով կը լսէին, եւ այնպէս կը կարծէին որ հասած ըլլայ ան արշալուսը՝ որն որ իշխանաց թռնութենէն ազատուելուն առաւօտը կ'աւետէ. ուստի եւ

նէր եւ շատ տարածուած գրքի մը մէջ Առաւելոյ կ'աղաչէր որ Գերմանիան այսպիսի պարմելի կառավարներէն կամ իշխաններէն ազատէ (Գերմանիա 168, 169)։ Ուստի եւ զարմանք չէ որ գեղացիներն առջնահին առանկ օրինակներն ունենալով՝... չէին ուզեր ետ կենալ կամ զիջանել, եւ գրեթէ Գերմանիայի առէն կողմերը գեղացւոց մեծ պատերազմին մարկը բարդեցաւ։ Մասն Գ. Հոբ. Ա. Գլ. Ա. 114. — 116։

«Լուտերին՝ քրիստոնէական ազատութեան ժրպ քրտ գրքէն (Գերմ. 87.) մասնաւոր կերպով մը գրգռուելով, կ'ըսէ Մենցլ, Գերմանիայի շատ կողմերը մարդիկ ելած, որոնք ան ոչգրուները որոնցմով պապականութեան լուծը մէկգի ձգուած էր, նաեւ աշխարհական հնազանդութեան ժրպ ալ զարմուցին»։ Հոբ. Ա. Գլ. Գ. 115։ Նոյն մասնագիրը քիչ մը վերջը աւելի բացայայտ կը խօսի։ «Կարծես թէ, կ'ըսէ, իրարու հետ խօսք ըրածի պէս՝ Գերմանիայի շատ կողմերը սաորին աստիճանի ժողովուրդ մեծերուն, եւ գլխաւորաբար գեղացիները՝ աղքատացեալներուն գէմ ելան, եւ աւտարանական ազատութեան վարձպահութիւնն ու Ս. Գրոց ազատ գործածութիւնը, որոնցմով Լուտեր... հոգեւոր իշխանութեան գէմ ելած ու խախտեալ էր, անանկ կերպով մ'աւան, որով նաեւ աշխարհական իշխանութիւնն ալ քահանայութեան հետ մէկտեղ... կ'ուզէին կործանել։... Բնական բան էր որ եկեղեցական իշխաններուն հպատակները՝ Լուտերին հոգեւոր իշխանութեան գէմ գաւթ հանած սառնակ գրուածները աշխարհայիտ մտքով առնէին, եւ անոր՝ քահանայից ու կրօնաւորաց լուծը թօթափելու համար առատ յորգործները՝ իրենց առ արքաները եւ առ եպիսկոպոսներն ունեցած պարտականութեանց, առ լուտերականութեան ու հարկերուն ժրպ զարմանէին։ Աս ալ չի կրնար ուրախուիլ որ Լուտեր երբեքն այն սխալ խօսքեր ըսած է, որոնցմէ քա-

ղաքական գիտմունքներ կ'երեւան, եւ որոնք շատ յարմար չէին ժողովրդեան մէջ եղած գրգռութիւնը մեղմուլ։ Նիւառպերկի աւագածոց ղովին զճռէն պատճառ առնելով՝ ժողովրդեան համար հանած զբուածքին մէջ (Լուտեր) Աւտարանը (իր վարդապետութիւնը) հալածող կոչարն ու իշխանները բռնաւոր կը կանչէ, իրենց գէմ սպառնալքները կ'ընէ առաւօտանշին անանկ խօսքերով՝ որոնցմով հպարտներուն ու զորաւորներուն՝ իրենց իշխանութեան մարտաւոր կործանումը կը գուշակուի»։ Հոբ. Ա. Գլ. Գ. 167. — 169։

«Շատ յայտնի ու բացայայտ կը տեսնուի, կ'ըսէ Բլանք, որ (գեղացւոց) ազատամբութիւնը կերպով մը Նորոգութեան շարժմունքներէն յառաջ եկած ու պատճառած էր. ժողովրդեան օգին զլուտերաբար առ շարժմունքներով պատարասուած էր ազոտամբութեան հիւանդութենէն բռնուելու...»։ Գերմ. Ե. Հոբ. Բ. 179, 180։ Քիչ մը վերջը նոյն մասնագիրը յայտնի կը զորուցէ որ գեղացիներուն աղքատամբութիւնը՝ միայն կրօնական շարժմունքներէն ծագած է, եւ վրան կ'աւելցնէ թէ՛ բարբոթին սուտ ու սխալ խօսք է բռնել որ առ աղքատամբութիւնը գեղացիներուն կրօն բռնաւորութենէն ծագած էր, որովհետեւ ըստ մեծի մասին իրենց տերերին զիրենք շատ ազէկ կը նայէին։ Նոյն Գերմ. 181։ Ասոնք գրեւէն վերջը խօսքը Լուտերին ժրպ կը դարձնէ եւ այսպէս կը խօսի։ «Լուտերի առէն գրուածներուն մէջ տիրող սառնակ կերպը... պէտք էր որ օգիները չափէն աւելի գերզուէր։ Բայց առից զատ ինք շատ օգնեց որ բոցի իրոք ալ նոյն կողմը դիմէ, որն որ կ'ուզէր խափանել՝ քրիստոնէական ազատութեան միայն անունը՝ որն որ ինք նորէն ժողովրդեան մէջ խոթեց, ասոր պատճառ ըլլալու բաւական էր. որովհետեւ սաորին ժողովուրդը չիմալով աւանոր (Լուտերին) գաղափարներն ըմբռնել, քննական էր որ առ անուն հետ ուրիշ իմաստներ մտցընէր։

իրենք ալ անձամբ կ'ուզէին առ երեւելի փրկութեան գործքին գործակից ըլլալ:

Եւսկէս եւ շատ տեղ գեղացիներն ոտք ելան, բայց ամենէն յառաջ Սուարիա գաւառին մէջ առ գրգռութիւններն ու խռովութիւնները յարածի ապստամբութեան դարձան: Իսկըլբան զէնք առնելով իշխաններնուն գէմ ելլողները՝ երկու պատճառ կու տային. նախ, կ'ըսէին, կ'ուզենք պաշտպանել լուստերին քարողած Աւետարանը՝ որն որ մինչեւ վերջին ժամանակները գրուանի տակ ծածկուած էր 2. եւ երկրորդ՝ զմեզ չա-

Յարեմ ինչ ազնեցութիւն չէր կրնար ունենալ ան կերպը՝ որով որ մեծերուն հետ կը վարուէր, ան իրաւ ճշմարտութիւնները՝ զորոնք որ չէ թէ միայն եկեղեցական հապա նաեւ աշխարհական իշխաններուն գէմ ժողովրդեան առջեւը պիտի բարձրանային կը զգոցէր, ան գառաժհանները՝ որոնցմով իրենց գէմ իրեն բաժնաւորներու եւ Աւետարանը հաւանդներու գէմ՝ մարգարէի մը գառաժութեամբ ու համարձակութեամբ կը ուղարկուէր...: Շատ ցիւրին էր իմանալ ան համարձակութեանը՝ որոնք որ հետեւեցան, եւ արդէն երկու կողմանէ ալ ինչացի մարգիկները եւ նոյն իսկ լուստեր յառաջագոյն բաժնէին որ տակապստէս պիտ' որ ըլլայ: Լուստեր 1593ին կը գրէր թէ «Ար վախճան մը քիչ մը վերջն այնպիսի շփոթումով մը պիտ' որ կէջ Գերմանիայի մէջ, որ բոլոր իշխաններն ու կառավարութիւնները եւ բոլոր կղերականները պիտ' կ'ործանեն»: Նոյն տեղը, 163. — 164. եւ Երեմ. 16:

«Երբ որ (ապստամբութեան) կատաղութիւնը ան գաւառներն անցաւ, կ'ըսէ Ռոպերդսըն, ուր որ Նորագութիւնը հաստատուած էր, մասնաւոր պարագաներէ նոր դարութիւն ստացաւ, եւ յիմարութեան աւելի մեծ առաքիններն հասաւ: Ամէն տեղ՝ ուր որ Նորագութիւնը կ'ընդունուէր, ան նորոգելու յանգուցն ոգին՝ որն որ իրեն (Նորագութեան) ծնանելուն պատճառ եղած էր, կը ստանկանար. եւ ստայգ է որ այնպիսի մարգիկ՝ որոնք վերջի առաքինի յարգելիք ու մեծարելի զօրութեամբ հաստատուած գրութիւն մը կ'ործանելու չափ աւելցուցին (կամ յանգունութիւն) ունեցած էին, չէին կրնար զպատի-

ւաններն մէկ իշխանութենէ մը օրչափ որ մեծ ու յարգելի ալ ըլլար: Իրենք իրենք կ'ործին ամենէն երեւելի վարդապետութիւններուն մէջ իրեն գառաւոր բաներու, զանոնք ապստամբութեամբ քննելու, եւ ամէն սխալական տեղանքին՝ առանց խղճի մտածելու վարժած մարգիկ ընտանեացիներ պէտք էր որ կառավարութեան վրայ ալ նոյն յանգուցն ու հաստատող աղւաշներով նայէին, եւ ամէն գառն անկարգութիւններ կամ անկարգութիւններն շարունակեալ իրենցին: Եւ արդհետեւ շատ անգիր կ'ընտան անկարգութիւններն առանց իշխանաց կամ գառաւորաց հրամանին ուղղուած էին, ասկից ալ զիտու մը հոն կ'անցնուէր որ նաեւ քաղաքական անկարգութիւնները նոյն կերպով շարունակեալ ետեւէ ինչուսի: Գիրք Դ. Հատ. Բ. 258, 259:

2. Բլանքին (Գիրք Ե. Հատ. Բ. 200.) ըսածին պէս՝ առ Նորագութիւնը «ամէն տեղ պատրուակ միայն կամ պատճառներ չէր, հապա նաեւ իրոք ալ ապստամբութեան վախճանը կամ նպատակը»: Եւ արդէն գեղացիները չէ թէ միայն խոցով հապա նաեւ գործով ալ իրենց՝ առ լուստերին անտարանք պաշտպանելու վախճանը կը յայտնէին: Առանցք ոմանք զոստանդիա քաղաքին բաժնի իրենց իշխանն եղող Արքային՝ միայն անոր համար ապստամբեցան, որովհետեւ իրենց լուստերական հոգին չէր ուղեր առ: Մինչ, Հատ. Բ. Գլ. Գ. 169: Արդէն տեղ մը ստանիկ քաղաքի Նորագութեամբ գրուած լուստերական քահանայ մը տղատելու համար՝ Նոյն, հոն: Գարձեալ տեղ մ'ալ. Ժողովուրդը՝ երկրի տեղ Արքայի մը վրայ յարձակեցաւ, ու վաճառ թաղեցին հաւն:

բաշար գերութեան ու բռնութեան ասկ բռնող իշխաններուն ձեռքէն ազատիլ կ'ուզենք: Սուբիայի գեղացիները 1525-ին սկիզբները տասուերկու յաջուածով յայտարարութիւն մը շինեցին, որուն մէջ ուզածնին մէկիկ մէկիկ կը դնէին: Ամեն բանէն յառաջ, կ'ըսէին, կ'ուզենք որ ասկէ վերջը ազատ ըլլանք եկեղեցական պաշտօնեաները մեզմէ ընտրելու, որոնք Աստուծոյ խօսքն անարատ ու սուրբ պահեն, եւ վրան մարդկային պատուիրաններ ու վարդապետութիւններ չաւելցունեն. նոյնպէս ազատ ըլլանք զիրենք մերժելու՝ երբ որ վարքերնին Աւետարանին համեմատ չըլլայ: Երկրորդ, ասկէ ետեւ տասանորդ չենք տար, բայց միայն ցորենի տասանորդ, ան ալ՝ կ'ուզենք որ մեզմէ դրուած մարդիկները պարտին ժողովն, եւ եկեղեցիներուն, աղքատներուն ու հասարակաց պիտոյից համար գործածեն: Երրորդ, մինչեւ հիմա կրածնիս՝ շատ անագորոյն ու անվայել բան է, որովհետեւ իշխանները զմեզ ստրկով գնուած գերիի տեղ կը դնեն, ուր որ Բրիտանոս զմեզ իր արեամբը գերութենէն փրկեց. արդ որովհետեւ Ս. Գիորը կը ցուցնէ որ մենք ազատ ենք, կ'ուզենք իրօք ալ ազատ ըլլալ, բայց այնպէս որ Աստուծոյ պատուիրաններուն հնազանդիք եւ իշխանութիւնը չմերժենք: Զորրորդ, կ'ուզենք որ Աստուծոյ՝ աշխարհքիս սկիզբէն անասուններուն, թռչուններուն ու ձկներուն վրայ մարդկան տուած իշխանութիւնը՝ որն որ իշխանները ձեռքերնէս առած են, նորէն ստանանք. բայց թէ որ իշխան մը իր ստրկովը տեղեցի մը իրաւունքը գնած է նէ՝ թող գրով ցուցնեն: Ասոր նման ուրիշ եօթը պահանջմունքներ դնելէն ետեւ՝ վերջապէս աս տասուերկուերորդն ալ վրան կ'աւելցունեն. Թէ որ աս յոյտարարութեան մէջ բան մը կայ, որն որ Աստուծոյ խօսքին համեմայն չըլլայ, կ'ուզենք որ զօրութիւն չունենայ եւ ջնջուի. իսկ թէ որ ասկից ետքը Աստուծոյ օրինաց գէմ՝ ուրիշ բան մ'ալ պատահելու ըլլայ նէ, կ'ուզենք որ ան ալ աս տասուերկու յաջուածներուն վրայ աւելցուի 3:

Վերջացիները աս յայտարարութիւնը գրելուն պէս՝ Լուտերին խաւրեցին, եւ հարցուցին որ վրան ինչ կարծիք ունի, այնպէս կարծելով որ իր զանազան գրուածքներուն մէջ շատ անգամ բացայայտ վարդապետած սկզբանքը համեմատ՝ ասոր իր

բռնութեամբ զիրը ստիպեց որ իրաւունքներէն հրժարի: Դաքիւնօյք, հոն: Այսպիսի գեղքեր շատ պատահեցան. եւ ինչպէս նոյն մասնագիրը կը ցուցէ, երբ որ գեղացիները իշխաններուն կողմէն սպառնալիք կամ յանդիմանութիւն մը կը

ընէին, պատասխանին աս կ'ըսէր թէ՝ «Մեր վախճանը՝ մէկը վտանգընէլ չէ. հոգո Աւետարանը հոգաբան պահել էս աստատաշարի երեսունութը պաշտպանել լ'ապին»:

3. Գործք Լուա. գերմ. Հատ. Գ. 115. Բ. — 117. Բ.:

Հաւանութիւնը կու տայ: “Դւարաքանչիւր քրիստոնէին ազատութիւնը այնպէս ճարտարութեամբ քարոզողէն, ու Ս. Գրոց խօսքերով՝ երկրի վրայ ամենէն բարձր իշխանութիւններուն գէմ դնողէն ամենայն վստահութեամբ կը յուսային որ իրենց ձեռք զարկած գործքը կը պաշտպանէ,” կ’ըսէ Մենցլ:⁴ — Աս բանս Լուսերը շատ նեղը խոթեց. բոլորովին գեղացւոց իրաւունք տալ չէր ուզեր, վախճալով որ եթէ մտքերնին դրածնին գլուխ տանիլ չկրնան նէ, ինքն ալ՝ իբրեւ ապստամբ ու գեղացիներուն կամակից՝ իշխաններէն չպատժուի. բայց բացայայտ ալ գեղացիներուն դէմ դնել չէր ուզեր ու չէր կրնար, մէյ մը՝ որ անոնց դէմ խօսելու համար՝ իր անձին ու իր սկզբանցը հակառակ գործելու էր, մէյ մ’ալ որ կը վախնար թէ գեղացիները ձեռք զարկածնին գլուխ տանելու ըլլան նէ՝ ինքն ալ անոնց բարկութեան առարկայ կ’ըլլայ: Անոր համար իսկզբան ինքը զինքն անորոշ ցուցնելու ջանաց, որ ետքը ուզած կողմը կամ աւելի ծիշդ խօսելու համար՝ վրայ ելող կողմը միտէ, ինչպէս որ բռաւ ալ: Արդ գեղացիներուն յայտարարութիւնը ձեռքը հասնելուն պէս՝ շուտ մը տպել տուաւ, ու վրան խօսք մ’աւելցուց, որուն մէջ նախ առանձին իշխաններուն, ետքը առանձին գեղացիներուն, եւ վերջապէս երկուքներնուն մէկտեղ կը խօսի. եւ թէպէտ, ինչպէս ըսինք, աս խօսքերուն մէջ ինքը զինքն անորոշ կը ձեւացընէ եւ երկուքներնուն ալ դէմ կը խօսի, բայց միշտ յայտնի կը տեսնուի որ աւելի գեղացիներուն կողմը միտած է: Իսկզբան իշխաններուն այսպէս կը խօսի: “Աս խռովութիւնն ու ապրտամբութիւնը ուրիշ մէկու մը պէտք չէ տալ, բայց եթէ ձեզի, իշխաններ, եւ մանաւանդ ձեզի, կէյր եպիսկոպոսներ եւ յիմար քահանաներ ու կրօնաւորներ, որ յամառութեամբ սուրբ Աւտարանին դէմ կատողելէն ու մոլեգնելէն մինչեւ հիմա չէք դադրիր, թէպէտ աղէկ ալ գիտէք որ ստոյգ է եւ չէք կրնար հերքել: Ասկից զատ՝ աշխարհական կառավարութիւններնուդ մէջ ուրիշ բան չէք ըներ, բայց եթէ աւար առնել ու գանձ գանձի վրայ դիզել՝ ձեր շուայութիւնն ու սնամիտութիւնը կատարելու համար, մինչեւ աղքատ ու հասարակ մարդը ալ չիկրնար ու չ’ուզեր աւելի երկայն համբերել: Սուրբ վզերնուդ վրայ հասած է, եւ դուք կը կարծէք որ տեղերնիդ հաստատուն պիտի կե-

4. Հատ. Ա. Գլ. Գ. 174: — Ռիֆել (Գիրք Ա. Գլ. Է. 140. — 150.) Գեղացւոց 19 խնդիրները բերելով, Լուսերին՝ զանազան գրուածներու մէջ նոյն նիւթերուն վրայ ըսածներուն հետ կը համեմատէ, եւ կը ցուցնէ որ չէ թէ միայն ընդհան-

րապէս իմաստին կողմանէ նման են, հապա նաեւ ըստ անգամ բացաւարութիւններն ու խօսքերն ալ նոյն են. այնպէս որ կարծես թէ նոյն խնդիրները բոլոր առ բոլոր Լուսերին գրուածներէն հաւարուած կամ անոնց մեկնութիւնն են:

նաք ու մէկը պիտի չկրնայ զձեզ անկից հանել: Առ վստահութիւնն ու յանդուգն ժպտութիւնը վզերնիդ պիտի խորտակէ: ... Արդ որովհետեւ դուք Աստուծոյ ասանկ բարկութեան պատճառ էք, պէտք է որ ան բարկութիւնը փրանիդ հասնի, թէ որ չէք շտկուիր նէ: ... Աղէկ գիտցէք Աստուծոյ այնպէս երամայած է որ պէտք չէ, իսկովն չէ որ ասկէ ետեւ մէկը ձեր գաղանթութեանց համբերէ, եւ մարդիկ ալ չեն ուզեր համբերել: Ասոր համար պէտք է որ բոլորովին փոխուիք եւ Աստուծոյ խօսքը մօտիկ ընէք. թէ որ սիրով ու կամօք չէք ըներ նէ, Բանաստեղծ եւ չուզելով պիտի ստիպուիք: Եւ թէ որ գեղացիները աս բանն չընեն ալ նէ՝ ուրիշ մարդիկ պէտք է որ ընեն. եւ թէպէտ առ մէկն ալ մեռցրնէք, ... անոնց տեղ Աստուած ուրիշները ոտք պիտի հանէ, վասն զի ինչպէս ինչպէս զոհեալ եւ զոհեալ ալ: Եւ մի կարծէք որ ձեզի դէմ ելողները գեղացիք են, հապա նոյն ինքն Աստուած է, որ ձեզի դէմ ելած է: Մէջերնէդ ունեցէք ըսին որ երկիրնին ու մարդիկնին պիտի գնեն Լուստերին վարդապետութիւնը ջնջելու համար: Ի՞նչ կը կարծէք. չիկրնար ըլլալ որ աս խօսքով անձամբ ձեր վրայ մարգարէացած ըլլաք, եւ երկիրնիդ ու մարդիկնիդ վտանգի մէջ ըլլայ: Աստուծոյ հետ կատակ չ'ըլլար. Հրեայք ալ ըսին թէ Մենք թագաւոր չունինք. եւ աս խօսքը իրօք կատարուեցաւ, այնպէս որ յաւիտեան տաւանց թագաւորի պիտի մնան: ... Աստուծմէ վախցէք, եւ ճանչցէք որ իր բարկութիւնը հասած է. թէ որ ինչ ուզելու ըլլայ զձեզ պատժել, ինչպէս որ արժանի էք եւ ինչպէս որ կը վախնամ, ստուգիլ կը պատժէ, թէպէտ եւ գեղացիները հիմակ եղածներնէն հարիւր անգամ նուազ ըլլան. մանաւանդ թէ քարերէն գեղացիներ կրնայ հանել, եւ մէկ գեղացւոյ ձեռքով ձեզմէ հարիւր հոգի մեռցրնել տալ, այնպէս որ ձեր զրահն ու զօրութիւնը ամենեւին օգուտ մը չունենայ», 5:

Աս ամէն բաները եւ ասոնցմէ աւելի սաստիկ խօսքեր խօսելէն ետեւ, որոնք կարծես թէ գեղացիներն աւելի եւս գրգռելու համար գրուած են, իշխաններուն խրատ կու տայ որ Աստուծոյ բարկութեան զիջանին, գեղացիներուն հետ քաղցրութեամբ վարուին ու խնդիրքնին կատարեն: «Գեղացիները տասուերովու խնդիր հանեցին, կ'ըսէ, որոնցմէ ոմն + այնչափ պարտաւոր էն ինչպէս էն, որ... ձեռք (ՃԶ.) Սաղմոսին խօսքը կը ճըմարտեն, այս ինքն թէ «Եկն անարգութիւն ի վերայ իշխանաց», ... Ինծի մնալու ըլլար նէ՝ առջեւնիդ ուրիշ խնդիրներ կը դնէի, որոնք բոլոր Գերմանիայի ու կառավարութիւններուն կը վերաբերին, ինչպէս որ արդէն ըրի ալ իմ Առաքելական Գրքը»:

մանց—այ անունով հանած գրքին մէջ...: Բայց որովհետեւ գուցէ նոյնները բանի տեղ չգրիր, անոր համար պէտք է որ հիմա ասանկ իրենց անձնական շահին վերաբերած խնդիրները բէք ու համբերէք. եւ արժան եւ իրաւ է...: Առջի խնդիրնին՝ որուն մէջ կը խնդրեն որ Աւետարանը լսեն, ժողովրդապետանին իրենց ընտրեն, չէք կրնար իրաւամբ մերժել, քննու որ թէպէտ եւ ասոր մէջն ալ իրենց անձնական շահը կայ, որովհետեւ կը զրուցեն թէ ան ժողովրդապետները տառանդներով պիտի պահեն, որն որ իրենցը չէ. ի վերայ այս ամենայնի գլխաւորն ան է՝ թէ իրենց թող արուի որ Աւետարանը քարոզուի: Ամենեւին իշխանութիւն մը ասոր դէմ չիկրնար դնել եւ պէտք չէ որ դնէ: Մանաւանդ թէ իշխանութիւնը պէտք չէ որ ամենեւին մէկը խափանէ ուղածը վարդապետելէն եւ քարոզելէն, ի՞նչ ասեալուսն ըլլայ ի՞նչ սոսիսն 6, բաւական է որ ապաստամբութիւն ու վրդովեցուցիչ խօսքեր վարդապետելը խափանէ: Ուրիշ խնդիրնին ալ՝ որոնք մարմնաւոր բաներու վրայ են, ... պարզ թէ իրաւացի են: Որովհետեւ իշխանութիւնն անոր համար դրուած չէ որ իր հպատակներէն իր շահը փնտռէ եւ ամէն ուղածը կատարէ. հապա անոր համար որ իր հպատակներուն օգուտն ու աղէկութիւնը հոգայ: Ասի մերջեւ ալ լինի—որ Գործիչ որ միշտ հիմա եղածին դէմ՝ յախշալին եւ ապականէ: Ինչ օգուտ կ'ունենար թէ որ գեղացւոյ մը անդաստանն այնչափ ոսկի բերէր, որչափ որ խոտ կամ ցորեն կը բուսցընէ, երբ որ մեծերը իրմէ ասոր համար շատ աւելի ստակ առնէին, եւ անով իրենց շուսյութիւնն աւելի մեծցընէին, եւ այսպէս ինչքը՝ զգեստուց, ուտելու խմելու, շէնքեր շինելու եւ ուրիշ ասոնց նման բաներու գործածէին, իբրեւ թէ ոչինչ բան մ'ըլլար: Պէտք է որ չափ դրուի շուսյութեան ու ծախքերը նուազին, որպէս զի աղքատ մարդն ալ քիչ մը բան կարող ըլլայ պահել,, 7:

6. Տես եր. 185. եւ աս Գրքին Թ. Գլխոյն 12 Ծանօթ:

7. Նոյն տեղը, 119. Բ. 120: — Լուսեր՝ որ հոռեղ իշխաններուն գրած տանն՝ զեղացիներուն խնդիրները ընդհանրապէս արդար եւ օրինաւոր կ'անուանէ, զեղացիներուն գրած տանը՝ նոյն խնդիրներուն մէջ շատ անիրաւութիւններ կը գտնէ, եւ օրինաւոր բաներ չեն, կ'ըսէ: Ասիկա չենք գիտեր քննէն միկնէնք, եւ իր ջառագոյններն ալ աս հակասութիւնն արգարացընելու համար բան մը չեն ըսեր: Իսկ Աւետարաւ Գրքեր այնչափ կերպով մը կը խօսի: որով Լուսերին՝ ամէն

բանի մէջ՝ միայն առաւանձաւորին հետեւիլը գտնիլը կ'իշխայ: Նոյն մասնագիրը զեղացւոյ երբորք խնդիրքին վրայ խօսելով, (որով կը խնդրէին որ ծառայ կամ գերի չըլլան, եւ որուն համար Լուսեր՝ զեղացւոյ գէմ գրածին մէջ կ'ըսէր թէ «Ասիկա քրիստոնէական աղաւաւութիւնը բոլորովին մարմնաւոր ընել է», եւ թէ «Աս յօդուածը ազգային Աւետարանին դէմ ու յափշտակութիւն է», Գործի Լուս. Գրք. Բ. 126. Բ.) կ'ըսէ որ Լուսեր «Իշխաններուն խօսելու տանն՝ անոնց (զեղացիներուն) խնդիրներն ընդհանրապէս օրինաւոր անշուշտ

Լուտեր իշխաններուն ասոնք խօսելէն ետքը՝ խօսքը գեղացիներուն կը գարձընէ, եւ անոնց ալ պատէս կը խօսի: «Սիրելի բարեկամք. մինչեւ հիմա տեսաք որ ես ալ կը խոստովանեմ թէ դժբախտութեամբ շատ ստղյգ ու ճշմարիտ է որ Աւետարանին Կարգադրութիւնն ու հոգաբարձութիւնն անբաժնի ինքզինքն իշխաններն ու գերիւր պաշտօնի եւ իշխանութեան պատճառով ինքնուրոյն իշխանութիւն ունենան, որովհետեւ թէ Աստուծոյ եւ թէ մարդկան գէմ վերջին աստիճանի մեծ մեղաց պարտական են. եւ ամենեւին ջատագովութեան տեղի չունին: Ի վերայ պարտականայնի դուք ալ պէտք է աղէկ նայիք որ բարի խղճով եւ իրաւամբ բաներնուդ ձեռք զարնէք: Որովհետեւ բարի խղճ ունիք նե՛՛ս աս միջութարական առաւելութիւնը կ'ունենաք որ Աստուած ձեզի պիտ' որ օգնէ ու ձեռք զարկածնիդ յառաջ պիտի տանի: Եւ թէպէտ քիչ մը ժամանակ յաղթուիք կամ մանաւանդ թէ աս բանիս պատճառաւ մահ ալ կրէք նե՛, ի վերայ պարտականայնի պէտք է որ ի վախճանի վաստակիք, եւ հոգինդ յաւիտեան քուր օրհնութեան հետ ինչ ինչի: Իսկ թէ որ իրաւունք եւ աղէկ խղճ չունիք նե՛՛ պէտք է որ յաղթուիք. եւ թէպէտ քիչ մը ատեն յաղթէք ալ եւ բոլոր իշխանները զարնէք մեղքնէք, ի վերայ պարտականայնի ի վախճանի պէտք է որ հոգւով ու մարմնով յաւիտեան կորսուիք: ... Եւ ասոր պէտք է որ միտ գնէք եւ բոլոր մտադրութեամբ նայիք, չէ թէ որ դուք արեւելի զբոսորդ եւ եւ անոնք արեւելի մեծ անբաժնիքն ըլլան եւ, հապա արեւելի աղէկ եւ իրաւացի խղճ ունիք: Ասոր համար, սիրելի եղբարք եւ տեարք, սիրով եւ եղբայրաբար ձեզի կ'ազաւածմ, աղէկ նայեցէք որ ըրածնիդ ինչ է, եւ ամենայն հոգւոյ ու ամէն քարոզչներուն մի հաւատք, որովհետեւ չար սատանան հիմա Աւետարանին անուամբ՝ շատ մը խռովութեան ու տարաբանութեան հոգիներ որք հանած եւ անոնցմով աշխարհքս լեցուցած է: Ուրեմն լսեցէք, եւ յանձն առէք որ խրատուիք, խնայէս որ շատ կերպով կը խոստանաք»⁸:

Աս Լուտեր երկայն բարակ կը ջանայ ցուցնել որ գեղացիներուն ըրածն աղէկ չէ. թէպէտ եւ մեծերնին իրենց անիրաւութիւն ըրած ըլլան՝ իրենց չեմպայներ որ վրէժ առնեն, հապա պէտք է որ վրէժխնդրութիւնն Աստուծոյ թողուն. քրիստոնէից վայել բան չէ, կ'ըսէ, իրարու գէմ կռուիլ. ասիկա հիմնականաց եւ հրէից գործք է: Ըսածը զանազան օրինակներ

եր, որով միանգամայն նոյն (երբորք) ինքեմ ալ: Ասից կը տեսնուի որ թէպէտ եւ ան ինքեմ Ս. Գրոյ մէջ արգարտութիւն չկայ, ի վերայ այս ասիական արգի մէջ անոր գէմ չի գտնու: ԳԼ ԺԲ. 418:

8. Գործք Լուտ. գերմ. 2. Զատ. Գ. 120, 120. Բ:

բով կ'ուզէ ցուցնել, եւ ըստ սովորութեան՝ իր օրինակն ալ բերելով՝ անանկ կը խօսի: «Պապն ու կայսրը ինծի դէմ ելան ու սկսան աղմուկ հանել: Բայց ես բաներն ինչո՞վ ան առաջնան հասցուցի, որ որչափ պապն ու կայսրը աղմուկ հանեցին նե՛ պնչափ ալ Աւետարանը ծաղկեցաւ: Ես երբեք սուր չքաշեցի ու վրէժ չխնդրեցի⁹. ոչ խռովութիւն եւ ոչ ապստամբութիւն մը հանեցի¹⁰. հապա աշխարհական իշխաններուն՝ նաեւ Աւետարանն ու զիս հալածողներուն ալ՝ պատիւն ու զօրութիւնը ձեռքէս եկածին չափ պաշտպանելու ջանացի¹¹. միշտ բաներս Աստուծոյ յանձնեցի, եւ վստահութեամբ ինքը զինքս անոր ձեռքը թողուցի: Անոր համար ինք ալ պապին ու բռնաւորներուն դէմ զիս պաշտպանեց, եւ չէ թէ միայն կեանքս պահեց, (որն որ մեծ բան է, եւ պատշաճ է որ մեծ հրաշքի տեղ դրուի, եւ ես ալ պէտք է որ ասանկ խոստովանիմ,) հապա իմ Աւետարանս միշտ ծաղկեցուց ու տարածեց: Բայց դուք հիմա մէջը կը մտնէք եւ կ'ուզէք Աւետարանին օգնել, ու չէք տեսներ որ ասով սաստիկ արգելք կը դնէք ու կը ճնշէք»,¹²:

«... Ի՛նոր համար ձեզի նորէն կը զրուցեմ, ինչ հաւանք որ դարձնէք՝ որքա՞ն որ ի՛նչե՛տ նե՛ Բարէ Եւրոպայ: Բայց որովհետեւ կ'ուզէք անձամբ պաշտպանել, եւ Բռնութիւնն ու անբռնութիւնն ի՛նչ որ ի՛նչի՛նք... անոր համար կը զրուցեմ որ... գրուեալ պիտի չլինայք հանել: ... Բայց ասով չեմ ուզեր իշխաններն ու մեծերը՝ իրենցմէ կրած անտանելի անիրաւութիւններն ուղի մէջ արդարացնել կամ պաշտպանել: Մանաւանդ ի՛նչ ինչ Եւրոպայի որ սաստիկ անբռն էն ու ինչ որ Եւրոպայի ի՛նչն է: Հապա միայն աս կ'ըսեմ որ եթէ երկու կողմանքդ ալ չէք ուզեր խրատ ընդունիլ, եւ իրարու դէմ կ'ելլէք ու կը կռուիք (որմէ Աստուած պահէ,) ան ատեն եւ ոչ մէկ կողման մարդիկները քրիստոնեայ ըսուելու արժանի են, ... հապա արժանի են որ հասարակօրէն ըսուածը վրանին կատարուի, թէ Աստուած մէկ չարագործն ու ինչ չարագործի ձեռքով կը պատժէ: Ես ալ զձեզ պայպիսիներու կարգ կը դնեմ. ուստի թէ որ (Աստուած չընէ,) կռիւ բացուելու ըլլայ նե՛ մեծերը գիտնան որ քրիստոնեաներու դէմ

9. Լուսեր կը զգուշանայ յիշապակելու որ իր տեղը իշխաններն ու ազնուականները սուրը քաշած էին: Ռիֆել, Գիլի Ե. Գլ. Ե. 461:

10. Գեղացիները չէին գիտեր Լուսերին՝ Հուզգրին, Սիբիլիկներն եւ ուրիշ առնց նման մարդիկներուն հետ սենեցած կապակցութիւնը, եւ Սիբիլիկներն անիրաւ պատերազմներուն հետ սենեցած մասնակցու-

թիւնը. Լուսեր ալ իրենց աս բաներուն վրայ խօսք ընելը պատշաճ չէր. սեպեր: Նոյնը, հմ:

11. Ասոր օրինակ կրնան ըսուել Աղանդաւորի կանոնիկոսները, ուղղափառ եպիսկոպոսները, Հենրիկոս՝ Անգլիայի Թագաւորը, Գեորգ Սաքսոնիայի դուքսը, եւ այլն: Նոյնը, հմ:

12. Գործք Լուս. գերմ. Հատ. Գ. 120. Բ. — 123. Բ:

չեն կռուիր, հապա հեթանոսներու դէմ. եւ դուք ալ գիանաք որ չէ թէ իբրեւ քրիստոնեայ կը պատերազմիք, հապա հեթանոսներու պէս իշխանութեան դէմ կը պատերազմիք, 13:

Լուսեր հոստեղս գեղացիներուն խնդիրներուն վրայ դատասան կ'ընէ, զանոնք ընդհանրապէս վար կը զարնէ. կը զրուցէ որ գրողը բարեպաշտ եւ իրաւասէր մարդ չէ, հապա խռովեցուցիչ մը՝ որն որ գեղացիներուն ձեռքովն Աւետարանը կը թշնամանէ: Եւ թէպէտ Ս. Գրքէն շատ վկայութիւններ բերած է, կ'ըսէ, բայց բերածները՝ ցուցնել ուզածներուն հակառակը կը ցուցնեն: Եւ գլխաւորաբար ան խնդիրներուն գալով՝ որոնց մէջ ծառայութենէն ազատութիւն եւ պէն կ'ուզէին, կը զրուցէ որ աս բաները իրաւագէտներու կը վերաբերին չէ թէ աւետարանչի եւ քրիստոնէի՝ որն որ թող կու տայ որ ուղղող յափշտակէ, առնէ, հարստահարէ, բռնանայ, հալածէ, ուտէ, բարկանայ. որովհետեւ ինք երկրի վրայ մարտիրոս է 14:

Եսկէ վերջը Լուսեր խօսքը երկու կողման ալ մէկտեղ կը դարձնէ եւ այսպէս կը խօսի: Երկու կողմանէ ալ ձեռք զարկած գործքերնիդ Աւետարանին չիվերաբերիր ու քրիստոնէի վայել բան չէ. թէ գեղացիքդ եւ թէ տեաւրքդ հեթանոսներու պէս իրաւունքի ու անիրաւութեան եւ աշխարհքիս հարստութեանց վրայ կը կռուիք: Երկու կողմն ալ Աստուծոյ դէմ կը պատերազմի, եւ երկուքն ալ աստուածային բարկութիւնը վրան կը գրգռէ: . . . Դուք, իշխաններ, Բաւոնիէն կ'ընէ՜ս եւ հոգաբարձիք ինչ հարգաւորէ՜ս. ուստի եւ ուրիշ բանի ակնկալութիւն չէք կրնար ունենալ, բայց եթէ Բաւոնիէն պէ՛տ ընկնու եւ իբրեւներ: Իսկ դուք, գեղացիք, որ իշխանութեան դէմ կը դնէք, յիշեցէք Ս. Գրոց խօսքը թէ “Որ սուր առնու, սրով անկցի”, Աստուծոյ բարկութիւնը վրանիդ ծանրացած է, անոր համար կ'ուզէ որ իրար մեռցընէք. Բայց ի՞նչո՞ւ որ աս Բաւոնի համար ամեն Ռանդները պիտի դատաւարարուին: Ինչու որ “Ես արգէն ձեզի ըսի թէ երկու կողմն ալ իրաւունք չունի եւ անիրաւութեամբ կը կռուի: Դուք, տեաւրք, քրիստոնէից դէմ չէք կռուիր, ինչու որ քրիստոնեայք ձեզի դէմ բան մը չեն ըներ, ամէն բան կը կրեն. հապա հրապարակական յափշտակիչներու եւ քրիստոնէի անունը թշնամանողներու դէմ կը կռուիք. ուստի եւ անոնց միջէն Ռանդները արդէն յաւիտեան դատաւարարուած են: Դարձեալ դուք ալ, գեղացիք, քրիստոնէից դէմ չէք կռուիր, այլ Բաւոնիէն, Աստուծոյ ու մարդկան հալածիչներու, եւ քրիստոսի սուրբերը մեռցընողներու

13. Նոյն տեղը, 123. Բ. 124.

14. Դատաւար Հոն, 126, 127.

կազմողացրնէք. թէպէտ լան, աղաչեն ու առջեւնիդ խոստմունքներ դնեն՝ մի հաւատք: Սրերնիդ արիւնէ մաքուր մի թողուք. ինչու որ եթէ մէջերնէն մինակ մէկն ալ ազատելու ըլլայ՝ դուք մարդկային վախէ ազատ չէք ըլլար: Աճապարեցէք փութացէք քանի որ ցորեկ է. Աստուած անձամբ ձեր առջեւէն կ'երթայ եւ կ'առաջնորդէ, միայն թէ դուք իր ետեւէն երթաք: Աստուած հետեւնիդ է, ամենեւին մի վախնաք, քաջալերուեցէք, զօրացէք ու Աստուծոյ օգնութիւնը յայտնի կը տեսնէք: Ինչու որ ըրած պատերազմիդ ձեր պատերազմը չէ, հապա Աստուծոյ, անոր համար ալ պատերազմողը դուք չէք, ինքն է 16:

Վերացիները չորս կողմէն գունդ գունդ Մուսգերին եւ անոր նմաններուն գլուխը կը ժողվուէին, յարմար տեղեր բանակ դնելով՝ կառքերով կ'ամրանային, ու անառիկ բերդերու մէջ նստածի պէս՝ ապահով կը կենային, յուսալով որ Աստուած իրենց օգնական պիտ'որ ըլլայ: Կարգաւորեալ զէնք չունէին, հապա խոփերն ու գերանդիները զէնքի տեղ առած էին, շատերն ալ միայն գաւազան ունէին: Ասով բոլոր Գերմանիա սաստիկ ահու զոգի մէջ ինկաւ, եւ ամէն կողմ սուգ ու տրտմութիւն կոխեց, ինչու որ ապստամբ գեղացիները ամէն հասած տեղերնին կ'աւրըշարէին, եւ չսուած անազորունութիւններ կը գործէին. ինչպէս նոյն ատենուան բոլոր մատենագիրները միաբերան կը վկայեն: Փռանկոնիա գաւառին մէջ երկուհարիւր վանքէ ու դղեակէ աւելի աւայառն ու քանդեցին: Ազնուականներէն ու քահանաներէն ոմանք անկուր տանջանքներով կը մեռցընէին. իրենք երկու կարգ բաժնուած կը կենային, եւ զանոնք մէջերնէն անցընելով՝ ամէն մէկերնին ձեռքի գործիքներովն կամ զէնքովն կը զարնէին կը վիրաւորէին, եւ այսպէս բոլոր մարմիննին պատառ պատառ կ'ընէին 17: — Աս բաներէն ամէն մարդ իմացաւ որ աս Լուտերի Աւետարանին ճշմարիտ աշակերտները բոլոր ձեռքերնին անցած ազնուականներուն հետ ալ այսպէս պիտի վարուին, եւ ամենուն վրայ ալ իրենց վարդապետին սորվեցուցած բաները գլուխ պիտի հանեն: Եւ թէպէտ երբ որ նոյն վարդապետութիւններուն մինակ առաջին մասը կը կատարէին, այս ինքն երբ որ ուղղափառ քահանաները կը չարչարէին ու երկրի տէր եկեղեցականներուն դէմ կ'ապստամբէին, եւ անագործութիւննին ու յափշտակութիւննին՝ միայն անոնց վրայ կը բանեցընէին, Լուտեր իրեններովը մէկտեղ կը ծիծա-

16. Գարսեալ հոն, 139: Սելյաան, Գէրբ Ե. 66, 67: Բլաւք Գէրբ Ե. Հատ. Բ. 198. Եւսեփ. 38: Օտէն, Բ. Հատ. ԳԼ. Բ. 124, 125:

17. Սելյաան, Գէրբ Գ. 63, Մեհլ, Հատ. Ա. ԳԼ. Գ. 162: Բլաւք, Գէրբ Ե. Հատ. Բ. 198. — 200:

գէր ու կ'ուրախանար, եւ իշխաններէն մէկն ալ ձայն չէր հաներ 18. բայց երբ որ Լուսերին՝ իշխաններուն վրայ ալ տուած իշխանութիւնը սկսան բանեցընել նէ, ան ատեն ասոնք սկսան ոտք ելլել ու դէմ դնելու ջանալ: — Գլխաւոր իշխաններէն ոմանք շուտ մը զօրք ժողովելով՝ ապստամբ գեղացիներուն վրայ ելան ու սաստիկ մեծ կոտորած ըրին. կը պատմուի որ մինակ մէկ իշխան իր առանձին զօրքով՝ երեք անգամ գեղացիներուն հետ զարնուելով՝ անոնցմէ տասնուութը հազար հոգի ջարդեց: Բոլոր Գերմանիայի գաշտերը գեղացիներուն արեամբը ներկուեցան, եւ գետերը՝ անոնց մարմինները ուրիշ գաւառները տանելով՝ եղած չարիքներուն ու կոտորածներուն գոյժը կու տային: Մոռնաբեր եւ ուրիշ գլխաւորներն ալ ձեռք իյնալով՝ սպաննուեցան 19:

Երբ որ ապստամբ գեղացիները եկեղեցականներէն զաւաճաւարհական իշխաններու ալ դէմ սկսան կռուիլ ու բաներնին սկսաւ գէշ երթալ նէ, ան ատեն Լուսեր ձայնը փոխեց, եւ ուր որ իսկզբան անորոշ կերպով մը կը խօսէր, մանաւանդ թէ ի ծածուկ գեղացիներուն իրաւունքը կու տար եւ անոնց կողմը կը բռնէր, նոյն ատեն իրենց սաստիկ դէմ ելլելու սկսաւ 20: Զե-

18. 26 թէ միայն դէմ չէին գնար եւ կ'ուրախային, հապա՛ ինչպէս շատ հեղինակներ եւ առանձին Մենցլ (Հադ. Ա. Գլ. Դ. 187.) կը գրուցէ, շատ իշխաններ կամակար գեղացիներուն կողմը կ'անցնէին, յուսալով որ աս միջոցով կը մեծնան ու կը հարստանան, եւ անձամբ անոնց կ'օգնէին ու կ'առաջնորդէին: Յառաջագոյն արդէն Սիբինկէն ու Հուգզէն՝ Լուսերի մեծ բարեկամներն ու պաշտպանները՝ զանոնք շատ անգամ եկեղեցականաց դէմ կը դռագռէին, անոր՝ եկեղեցականաց դէմ դրածներն առջեւին կը կարգային ու կը մեկնէին, եւ եկեղեցիներուն ու վանքերուն ինչքերը կողոպտելու ատեն իրեւ գործիք զանոնք կը գործածէին:

19. Ինչպէս ուրիշ անգամ (Գիբ. Բ. Դ. Ա. Ծանօթ. 5.) ըսինք, Մոռնաբեր իսկզբան Լուսերին աշակերտելէն ետեւ՝ անկից ապստամբեցաւ, եւ անոր վարդապետիկ եղած առանձին Գարլզաւայն հետ մէկտեղ միա՛նալով՝ վիդգեհայերի պատահած անկարգութիւններուն գլխաւոր պատճառներէն մէկն էր: Երբ որ Լուսեր վիդգեհայերի դարձաւ, Մոռնաբեր թող առաւ փախաւ, եւ ըբէ

մը վերջը Թուրինգիայի Այչշտա՛ քաղաքը սկսաւ քարոզութիւն ընել: «Ինքն ալ Լուսերին պէս կը ջանար, կ'ըսէ Մենցլ, (Հադ. Ա. Գլ. Ե. 197.) իր կարծիքները առէն կերպով ուրիշներուն ընդունել առաւ: . . . Եւ որովհետեւ Ս. Գրոց մէջ քաջէր, անոր համար դիւրաս կրնար ինքը զինքը պաշտպանել», երբ որ Մոռնաբեր պատերազմին մէջ բռնուեցաւ, ու իշխանները զինքն ըրածններուն վրայ կը յանդիմանէին, պատասխան տուաւ թէ «Շատ ազէկ ըրի, որպէս զի իշխանները պատժուին, որովհետեւ իրենք Աւետարանին դէմ են», բայց ինչպէս իսկզբան պայտէս յանգուգն ու յամառ էր, բայց ետքը սխալմունքը ճանցաւ, ուղղութեան եկաւ. սակայն իբրեւ ապստամբութեան գլուխ՝ դահճի ձեռքով սպանուեցաւ: Մենցլ, Հադ. Ա. Գլ. Ե. 209. — 212:

20. Լուսերի ոտստիկ ջատագով հեղինակներն ալ աս բանն կը խառովանին: «Երբ որ գեղացիները, կ'ըսէ Մաթեիոս, . . . չէին փախչում, ան ինչիցայո՞ւններան, հապա ճախ աշխարհական իշխանութեան ալ դիմ իլլիւս սխալ, ան արեւ Լուսեր սկսաւ Առաւուծոյ կարգա-

րենք ուրք հանդէն Աստուած է՝ որ անոնց ձեռքովը իշխաններն աթոռներնէն վար առնել կ'ուզէ ըսողը՝ երբ որ տեսաւ որ իշխանք զանոնք կը ջարդեն, ինքն ալ անոնց բախտին չպատահելու համար՝ սկսաւ իշխանները յորդորել որ գեղացիներուն ամենեւին չխնայեն, ջարդեն, կոտորեն ու մէկը չազատեն: Աս նիւթին վրայ մասնաւոր գրուածք մ'ալ հանեց, որուն մէջ պատկէս կը խօսի: Գեղացիները երեք մեծ անօրէնութիւն գործեցին, որոնց համար վրանին եկած չարիքներուն, մանաւանդ թէ յաւիտենական դատապարտութեան արժանի են: Առաջին անօրէնութիւնն է ան է որ իրենց իշխաններուն՝ երդմամբ խոստացած հաւատարմութիւններն ու գէմ ըրին: Երկրորդ՝ որ իշխաններն ու գէմ ելան, եւ անոնցմէ ապստամբելով՝ անհամար սպանութիւններ, աւարաւութիւններ ու աւազակութիւններ ըրին: Երրորդ անօրէնութիւնն է ալ ան է որ իրենց ամպարշտութիւնն ու անագործութիւնը՝ Աւետարանին անուամբ կը ծածկեն, եւ իրենք զիրենք քրիստոնեայ եղբայր կանչելէն զատ՝ ուրիշներն ալ կը յորդորեն մանաւանդ թէ կը բռնադատեն որ իրենց հետ միաբանին, ու անօրէն երդմաներով իրարու հետ կը կապուին ²¹: Ասոնք գրեթէ վերջը՝ իշխանները կը յորդորէ որ ինչ եւ իցէ կերպով գեղացիները մեռցնեն: Եւ թէպէտ իսկզբան ըսած էր որ աս բաներուն համար երկու կողմանէ ալ մեռնողները բոլոր պիտի դատապարտուին, բայց հիմա նոյն նիւթին վրայ ալ կարծիքը կը փոխէ: «Ով որ ամենէն յառաջ զիրենք կրնայ խղճել նէ, կ'ըսէ, աղէկ եւ իրաւացի գործք կը գործէ. որովհետեւ հրապարակական ապստամբի մը գէմ ամէն մարդ թէ վերին դատաւոր թէ դահիճ է: Ինչպէս որ կրակ մը ելած ատեն՝ ով որ ամենէն յառաջ կրնայ մարել նէ՝ անիկա ամենէն աղէկ գործ կը գործէ: Ինչու որ ապստամբութիւնը հասարակ սպանութեան

արութիւններն ու իշխանութիւնը պաշապանել, գեղացւոց անպիտան գործքերը սաստիկ խիստ գրեով մը դատապարտեց, եւ իշխանները խրատեց որ պիտի խօսեմք ամբարշտութեան արդ զօրութեամբ կրնան արգելել ու պէտք է որ արգելեն», ճո՛ւ Զ. 54: Գրեթէ նոյն կերպով կը խօսի Սէլյուսն ալ. «Գեղացիները, կ'ըսէ, ... սկսած պատերազմ ընել չի ինչ փայտ պատերազմներուն, հոգաւոր աշխատանքներուն գիտ. ... Անոր համար Լուսեր... զամէնք յորդորէ որ ան կանչեց կրակի կանչելու պէս՝ որ աս չար աւազակները կոտորեն», Գիտ. Ե. 76: Իսկ Ռիֆէլ (Գիտ. Ե. ԳԼ. Է. 468.) կը զրուցէ

թէ մարդ անոր շատ կ'ալլայի որ Լուսերին՝ գեղացիներուն գէմ առջի գրուածներն հանելէն ետեւ՝ ոչ գեղացիները փոխուած էին եւ ոչ իշխանները: Գեղացիները՝ արգէն յաւաքովը սկսած գործքերին յառաջ կը տանէին. իսկ իշխանները ամենեւին չէին փոխուած, հապա նոյն իշխաններն էին, զորոնք որ Լուսերը բռնաւոր եւ անաւանդ մարդիկն էր կանչէր: Ուստի եւ աս խոստութեան ուրիշ պատճառ մը չի կրնար գտնուիլ, բայց եթէ գեղացիներուն յաղթութեւնը սկսելը: 81- Ե. 24. Եւ 29. Եւ 30:

21. Գործք Լուս. գերմ. Հառ. Գ. 129, 130:

պէս չէ, հապա մեծ հրդեհի պէս է, որն որ երկիրը կ'սպրէ ու անապատ կը դարձնէ: Ապստամբութիւնը՝ հետը սպանութիւններ, արիւնհեղուծիւններ կը բերէ, ամէն տեղ որբեր եւ պարիսներ կը ձգէ, ամէն բան կ'աւրէ կ'ապականէ ու ամենամեծ դժբախտութիւն է: Անոր համար ով որ կրնայ նէ՝ պէտք է որ զարնէ, խղզէ, խոցէ, ծածուկ եւ յայտնի կերպով, եւ մտածէ որ ապստամբէ մը աւելի թունաւոր, փնասակար ու սատանայական բան չիկրնար ըլլալ, ու կատաղի շան կը նմանի, որն որ չեռ զարնէր նէ՝ զքեզ ալ բոլոր գաւառն ալ մէկտեղ կը զարնէ 22:

«Պէտք է որ մեծերը քաջութեամբ յառաջ երթան, եւ աղէկ խղճով զարնեն... որովհետեւ աս առաւելութիւնը կայ որ գեղացիները գէշ խիղճ ունին ու խեղճիքն անբաւ է. եւ աս բանիս մէջ մեռնող դեղացին՝ հոգեւոր ու մարմնով պէտքէ իբրեւոր ու յաւիտեան սափանալին է: Իսկ մեծերուն խիղճն աղէկ է ու խեղճիքն իբրեւոր... անոր համար կրնայ ըլլալ որ ով որ մեծերուն կողմէն մեռնելու ըլլայ նէ՝ Աստուծոյ առջեւ ճշմարիտ մարտիրոս ըլլայ:... Հիմա անանկ զարմանալի ատեն է որ իշխան մը արիւն ընելով՝ աւելի դիւրաւ երկինքը կրնայ վաստակիլ քան թէ ուրիշները աղօթք ընելով 23:

«Ինոր համար, տեաւք, յառաջ գացէք... ով որ կրնայ նէ՝ խոցէ, զարնէ, խղզէ: Թէ որ մեռնելու ըլլաս նէ՝ երանք քեզի. աւելի երջանիկ մահուան մը չէիր կրնար պատահիլ. որովհետեւ Աստուծոյ խօսքին ու հրամանին հնազանդելով կը մեռնիս:... Թէ որ աս բանը մէկու մը շատ խիստ կու գայ նէ՝ թող մտածէ որ ապստամբութիւնն անտանելի բան մըն է, եւ ամէն ըստէ աշխարհքիս կործանումը կրնայ պատճառել» 24:

Սէկը աս ամէն բաներն անաչառութեամբ եւ առանց նախապաշարման կարգալու ըլլայ նէ՝ բոլոր եղած չարիքներուն եւ պնչափ մարդիկներուն արիւնը թափուելուն առաջին ու սկզբնական պատճառը զով կրնայ սեպել, բայց եթէ զԼուտեր: Եւ ստուգիլ ալ բոլոր ուղղափառ հեղինակներուն միաբան վկայութենէն զատ՝ շատ բողոքող մատենագիրներ աս կարծիքն ունին 25. Նոյն իսկ Լուտերի աշակերտները, մանաւանդ թէ ինքն

22. Նոյն տեղը, 129. Բ:

23. Դարձեալ նոյն տեղը, 130. Բ. 131:

24. Նոյն տեղը, 131. Բ: — Բռնիք Լուտերին՝ գեղացիներուն դէմ պնչապէս սառնակ վարուելուն պատճառներուն վրայ խօսելով՝ կը գրուի, որ Լուտէ մը անոր համար կ'ընէր որովհետեւ ամէն մարդուն՝ ապստամբութեան էր լուրջապիտան:

Նիւ Իոնքսի ի Էփեսոս վրայ շատ նշանաւոր էր, Լուտէ մ'ալ որովհետեւ իմացաւ որ ինչոյնիւրեւն որովհետեւ ինչոն միջոց ինչի ափսոսանքն էր որ մարդիկներն էն, այս ինքն արկնակնուհներէն: Եւ խօսքը կը լինի ընդհանրապէս որ աս բանիս Լուտէ շատ անցուց: Գիտ. Ե. Հատ. Բ. 189.—192:

25. Աս կարծիքին՝ նոյն իսկ ան

ալ անձամբ միաբան զինքը գեղացիներուն արեան պարտապան կը սեպեն: “Ձերջին դատաստանին օրը, կ'ըսէ Գորբէոս, Մունգէր եւ գեղացիները՝ զԱստուած եւ զՏրեշտաբները Լուսերի դէմ վըժժխնդրութեան պիտի կանչեն”, 26: Երազմոս այսպէս կը յանդիմանէ Լուսերը. “Հիմա քու ոգւոյդ պտուղները կը քաղենք: Անտարակոյս դուն կ'ըսես որ ասիկա Աստուծոյ խօսքին յատկութիւնն է. բայց ես կարծեմ որ Աստուծոյ խօսքը քարոզելու կերպէն ալ շատ կախում ունի: Դուն աս ապրատամները չես ուզեր ճանչնալ. բայց իրենք զքեզ կը ճանչնան, եւ ամէն մարդ գիտէ որ Աւետարանին անուամբը պարծեցողներուն շատերը՝ աս ահագին ապստամբութեան պատճառ եղան: Ստոյգ է գեղացիներուն դէմ գրած խիստ գրքիդ մէջ բոլոր ապստամբութեան կարծիքը վրայէդ նետելու կ'աշխատիս. բայց փուճ է, պարապ է. ամէն մարդուն մաքէն աս համոզումը չես կրնար հանել որ դուն քու գրքերովդ, մանաւանդ գերմաններէն լեզուաւ՝ աւետարանական ազատութեան անուամբ՝ քահանաներուն, կրօնաւորներուն, եպիսկոպոսներուն եւ մարդկային բռնաւորութեան դէմ գրածներովդ՝ աս ամէն խռովութիւններուն պատճառ եղար”, 27:

Իսկ ուղղափառ եւ բողոքող ամէնքն ալ գլխաւորաբար ասոր վրայ կը տրտնջէին որ Լուսեր գեղացիները գրգռելէն ու ողբ հանելէն ետեւ՝ երբ որ տեսաւ թէ բաններին գէշ կ'երթայ, չէ թէ միայն զիրենք թող տուաւ, հապա նաեւ անոնց դէմ գրած խօսքերովը իշխանները սաստիկ գրգռեց, եւ յորդորեց որ ամենէն վերջին գեղացւոյն արիւնը չթափած՝ սրերնին տեղը չդնեն 28: Աս բանիս վրայ նոյն իսկ իր աշակերանե-

ժամանակներն ինչպէս ընդհանուր բնալը շատ բողոքող մասնաւորներ ալ կը խոստովանին: “Աս բանս Լուսեր շատ կը նեղէր, կ'ըսէ Բլանք, որ ելած ապստամբութիւնն այնպէս ընդհանրապէս իր վարդապետութեան կը արուէր”, Գիբ. Ե. Հոփ. Բ. 190: Եւ քիչ մը վերջ կը գրէ որ “Թեպէտ եւ շատ անհիմ խօսք էր աս ամբաստանութիւնը որ ծագած ապստամբութիւնը իր (Լուսերին) գործքն ու իր վարդապետութեան պտուղն է, ի վերայ այդ ամենայնի սիրամ շատ կը ցաւէր որ աս խօսքը մօխ խղիւն էր”, Նոյն տեղը, 201: Պաշտօնագիրքէն ըսելէն վերջ որ ամեն Գերմաներայի մէջ ապստամբ թուր քաղապան չփութութիւններուն մէջ Լուսերին յետեւ խաբ, կ'ըսեն, խօս-

քը այսպէս յառաջ կը անի. “Բայց աս անհիմ կասկածէն աւելի ընդհանուր եւ աւելի ծանր էր՝ 1534ին ու 1535ին պատահած գեղացիներուն ապստամբութեան պատճառաւ իրեն դէմ եղած որոտանքը”, Գլ. ԺԲ. 391: — Ստոյգ է Լուսերին ոտտակի վատագոյն ու կողմնակից մասնաւորները զինքը աս բծէն արգաթաղելու կը ջանայ. ի վերայ այդ ամենայնի իրենք ալ դռնէ կը խոստովանին որ իր աւրածած վարդապետութիւնները աս բանիս շատ նպաստաւոր եղած են: Յիս աս Գլխի 1. Ծանօթ:

26. Աւ Օտենի, Հառ. Բ. Գլ. Բ. 136:

27. Աս խօսքն յառաջ կը բերէ Մենցլ, Հառ. Ա. Գլ. Գ. 184:

28. Նոյն տեղը:

լին շատերն ալ կը արանջէին, եւ կ'ըսէին որ յայտնի կը տեսնուի թէ Լուսերի առաջնորդողը որ հոգին է, որն որ զինքը դրոշմը որ յառաջագոյն իր խօսքերովն իշխաններուն դէմ ապրտամանելու եւ պատերազմի ելլելու յորդորած խեղճ մարդիկը՝ ետքը կատարի շնորու նմանցընելով՝ մեռցընելու յորդորէ։ Աս խտուութիւնն ու անագորունութիւնը, կ'ըսէին, յայտնի նշան է որ Հոգին սուրբ, ինչպէս երբեմն զՍաւուղ՝ նոյնպէս հիմա ալ զԼուսեր թող տուած է, եւ անոր տեղ՝ մահ ու արիւնհեղուութիւն ազդող հոգի մը եկած իր սիրաւ մտած է²⁹։ — Բայց ինչ հարկ կայ օտարին վկայութեան, Լուսեր ինք իրմէ ալ կը խոստովանի որ բոլոր չարեաց պատճառն ինքն է։ «Անոնց (գեղացիներուն) արիւնը բոլոր իմ վզես վրայ է» կ'ըսէ. բայց խօսքը պայտէս յառաջ կը տանի. «Սակայն ես նոյն արիւնը՝ քրիստոսի Տեառն մերոյ եւ Աստուծոյ վրայ կը ցանեմ, որովհետեւ ինք ինծի հրամայեց որ խօսածներս խօսեմ»,³⁰։ Ո՛հ անհասարկ հայհոյութիւն։

29. Ուլենպերկ, Գլ. ԺԵ. Համ. Գ.։ Բլանք, Գիւր Ե. Համ. Բ. 302։ — «Մարդ չիկրնար չեստանդանիլ . . . որ Լուսեր առ բանիս Այլ ուղիք չափը կորսնցնուցած ու օտարիկ կերպով մը գրած ըլլայ»,։ Կուստու Ֆիցեր (Գլ. ԺԺ. 428.) առ խօսքը գրելէն վերջը՝ կ'ըսէ որ չիկրնար ազել մ'իմացուիլ թէ արգեգը Լուսեր իր օտարիկ խօսքերովը կը պահանջէ որ իշխանը գեղացւոց դէմ պատերազմին եւ զանոնք պատերազմի Այլ մեռցընեն, չէ նէ՝ միանգամայն ան ալ կ'ուզէր որ ողջ մեռքերին ինկաններն ալ մեռցընեն։ Ետքը երկու կողմն ալ Լուսերին գրուածքներէն վկայութիւն բերելով եւ տեսնելով որ երկրորդ կործիքը բոլորովին չիկրնար մերժել, Լուսերի առ բարբարոսական խտուութիւնը կը ջննայ արդարացընել ըսելով՝ որ ինք ապոստմբութեան օտարիկ թշնամբ ըլլալուն համար՝ բերնէն անանկ օտարիկ խիտ խօսքեր ելան, «որոնցմով պատշաճ սահմաններէն չափէ գուրս տնդին անցաւ։ Եւ օտուգիւ, կ'ըսէ, մարդ պէտք է որ շատ խիտ եւ անպատշաճ սեպէ իր բռնած ծաղիւն, որ Ակէն ի Ակ եւ իրրեւ թէ իշխանաց ու տերանց բռնաւորութեան եւ հարբստահարութեան վրայ իր նախաեւելով ըսածները մոռնալով, (գեղացիներուն) ապստամբութիւնը միայն իրրեւ ստահակութեան եւ անձին

գիւրութեան գործք մը կը նկարագրէ . . . իր եւանջիլն ան աստիճանի տարաւ մինչեւ կ'ուզէր որ սոցորմնութեամբ վարուիլ իրաւունքներն ալ պատժուին»,։ 428, 429։

30. խօսք սեղանոյ, 276. Բ.։ — Լուսեր առ խոստովանութիւնը միայն Ակ անգամ չբաւ, հապա շատ անգամ. բայց իր վարդապետութիւններուն պատճառած խռովութիւնները իրրեւ անոնց ստոյգ ըլլալուն նշանը կը սեպէր։ Ահա, սիկ աղանդապետին բուն խօսքերը՝ որոնք որ 1530ին Սփալդգինին կը գրէ։ «Զըլլայ որ Ակը՝ եղած խռովութիւնները երեսո զարնէ։ Մեր ժամանակը հանգարաութեամբ ընել ուզուած բանը չուամը կը մացուի, ու Ակուն հոգը չ'ըլլար։ . . Ես ապագային գրքին Այլ կը կարգամ թէ ինչպիսի միջիկ պիտի փրկի . . . բայց ինչ ընենք. Ակը չիկրնար խաղաղութեան խօսքն աւանց խռովութեան ու վտանգի քարոզել . . . Մարդս կամ խաղաղութիւնէն կամ Աստուծոյ խօսքէն ետ պիտի կենայ։ Քրիստոս պատերազմ մը չ'ըլլաւ համար եկած է, չէ թէ՝ խաղաղութիւն մը չ'ըլլաւ համար . . . Զարմանալուն բան մըն է որ աշխարհքը Աստուծոյ խօսքէն խռովի. Հերովդէս ու բոլոր Երուսաղէմացիները՝ միայն Քրիստոսի ծննդեան լուրն առնելով՝ չ'առնէցան. իրեն մեռնելու ժամանակն ալ արեգակը չ'առաքեցաւ, երկիրը

Լոյսպէս լմնեցաւ գեղացիներուն ապստամբութիւնը: Եւ թէպէտ աս խռովութիւնները քիչ տեւեցին, բայց երկու կողմանէ՝ հարիւրհազարէն աւելի մարդ մեռաւ: Եւ թէ քաղաքի պարիսպ կործանեցաւ, հաղար վանք քանդեցաւ, ու երեքհարիւր եկեղեցի այրեցաւ: Անգին պատկերներ, գրանշեղի արձաններ, հին ու տեղը չլեցուելու ձեռագիրներ, եւ ուրիշ երեւելի արուեստաւորներու ճարտար գործուածքներ՝ որոնք որ շատ դարերէ վեր ժողովուած էին, աս քիչ ժամանակուան մէջ ապականեցան, կործանեցան, կորսուեցան: — Աս ամէն բաները՝ Լուսաբի եկեղեցւոյն մէջ խոթել ուզած ազատութեան առաջին պառնշներն են. այնչափ մարդիկներուն մահը եւ այնչափ մե-

լստանեցաւ: Մանաւանգ թէ աս ամէն բաները յայտնի նշան կը սեպեմ որ իմ վարդապետութիւնս սուր է, երբ որ շատերը եւ մանաւանգ մեծամեծներն ու իշխանները գէժ գնելու ըլլան. վասն զի գրուած է թէ «Սա կայ ի վերուստ եւ ի կանգնուած բազմաց ի մէջ Իսրայէլի եւ ի նշան հակառակութեան»: Ա. Օրթէի, Հափ. Ա. Գլ. ԺԴ. 156:

Արիա փնակ Լուսաբ չէր ըսեր, հապա Չուրիզի ալ, Կալուին ալ, եւ ամէն հերձուածապաններն ալ աս խօսքը բերաննին ունէին թէ քրիստոս աշխարհքին մէջ սուր ու բաժանում ձգելու համար եկած է. եւ ասոր միտ չէին գնիր որ խռովութիւն եւ ապստամբութիւն հանդիսը՝ իրենք եւ իրենց աշակերտներն էին, եւ ոչ թէ իրենց գէժ հալածում կ'ըլլէր, ինչպէս աղէկ կը գրէ Պոսիւէ: «Այլը, կ'ըսէ, որ չէին տեսներ կամ չէին ուզեր տեսնել թէ քրիստոսի ձգած սուրը՝ որն է, եւ թափել առած արիւնը՝ որուն արիւնն է: Ստուգիւ ան յափշտակիչ գայլերը՝ որոնց որ իր աշակերտները կը խաւեր, անմեղ գաւիթներուն արիւնը պիտի թափէին. բայց տեղ մը ըսած արգեօք քրիստոս որ աս գաւիթը՝ գառն ըլլալին թող տալով՝ ապոստամբութիւններ պիտի հանեն, ու գայլերուն արիւնը պիտի թափեն: Իսկապէս իր հաւատարման բուն գէժ սուր կը գործածէին. բայց հաւատացեալները արգեօք երբեք ձեռնընին սուր առին, չեմ ըսեր զիրենց հալածողներուն վրան յարձակելու համար, հապա նաեւ իրենք

զիրենք պաշտպանելու համար: Մէկ խօսքով ըսելով՝ ստուգիւ քրիստոսի աշակերտներուն գէժ շատ տարբերութիւններ կ'ընէ. բայց քրիստոսի աշակերտները՝ երեքհարիւր տարի առաջիկ հալածանք կրած ժամանակին՝ եւ ոչ մէկ խռովութիւն հանեցին: Աւետարանը զիրենք հանգարտ եւ խաղաղաւոր կ'ըներ, իրենց կը սորվեցնէր որ իրենց օրինաւոր իշխանները մեծարեն, թէպէտ եւ անոնք իրենց հաւատքին թշնամին էին. զիրենք ճշմարիտ նախանձաւորութեամբ կը լեցնէր, եւ ոչ եթէ ան գառն նախանձաւորութեամբ՝ որն որ գաժանութեան գէժ գաժանութիւն կը գործածէ, զենքը՝ զենքով կը մերժէ, եւ զօրութեամբ՝ զօրութեան գէժ կ'ըլլէ: Արդ գնեց թէ՛ հակառակորդներն ու ըսածին պէս՝ ուղղափառներն անիրաւ հալածիլ ըլլան, ի վերայ այսոր ամենայնի գանձից առաքելական եկեղեցւոյն համաձայն ուղղութեան պիտի բերենք ըսողները՝ պէտք էր որ իրենց նորոգութեան եւ ուղղութեան՝ անյաղճելի համբարութեամբ ձեռք զարնէին: Ասոր հակառակ եւ բազմա՝ որն որ նորոգութեան սկիզբները տեսած է, կը զրուցէ որ կը տեսնէի թէ իրենց քարոզիչներն՝ զգնդակ ու վայրենի գէմքով զուրս կ'ըլլէին եւ ապառնալից կերպարանքներով, իրեւ այնպիսի մարդիկ՝ որ սաստիկ թշնամանք եւ ապոստամբացուցիչ խօսքեր լսած ըլլան»: Գիւրտ Ա. Հափ. ԼԴ:

31. Բլանքին ըսածին նայելով՝ փայն վերին Գերմանիայի մէջ 50,000էն աւելի մարդ մեռաւ: Գիւրտ Ե. Հափ. Բ. 179:

ծամեծ կորուստները՝ պատու էն ան աղատութեան՝ որն որ
 Լուսեր իր վարդապետութեանցը Հեաեւողներուն կը խոստա-
 նար: Բողոքողութեան պատճառած տա ու տոոր նման մանա-
 ւանգ թէ ասկէ շատ աւելի մեծ կորուստներն ու ապականու-
 թիւնները տեսնելէն վերջը՝ թող անկողնակալ բողոքողները
 իրենք իրենցմէ գատաստան ընեն որ ան մինչեւ երկինք բար-
 ձրացուցած Նորոգութիւնին՝ արդեօք իրենց պարծածին պէս՝
 մարդկութեան երջանկութեան եւ գիտութեանց ու արուես-
 տից ծաղկելուն պատճառ եղած է, չէ՞ նէ մարդկան թշուառու-
 թեան եւ գիտութեանց ու արուեստից ետ մնալուն ու խափա-
 նուելուն:

ԳՎՈՒԻ Ի

Ֆուտերի կարգուիլը

Լուսեր փորը ին Գնե որ երկայն աղանե մեր ունեցած Բաղանդը
Խորաբե ու Խորհուրդ: Մոգոնաբայի արեգիսկոպոսին խորա Խո
որ աշխարհի մասն: Իրեւ ալ փորը Գրածը ին Խորաբե: Լուսերի
աշխարհիսն՝ իրենց վարդապետին առ Գործիքն վրայ ունեցած Խոր-
ծիւր: Լուսեր ինքն շինին արդարացընելու ին Ընկայ, ու սասորի
որդոն-Նեան մեջ ինչնայ:

1525

ԻՐԲ որ գեռ բոլոր Գերմանիա գեղացիներուն շփոթու-
թեանց վախին մէջ էր, ամէն կողմը արիւնը վտակի պէս
կը վազէր, որբերուն ու պորիներուն արցունքը գեղ ի երկինք
կ'երէր, եւ ամէն մարդ խոր արամուլթեան մէջ ընկղմած էր,
Լուսեր աս ամէն իր պատճառած չարիքները բանի տեղ չդնե-
լով՝ իր ցանկութիւնը կատարելու ետեւէն կ'իյնար. ուստի եւ
քահանայութիւնն ու կրօնաւորութիւնը մէկդի ձգելով՝ Աս-
տուծոյ նուիրուած կուսի մը հետ կարգուեցաւ: Աս բանը եր-
կայն ժամանակէ վեր միտքը դրած էր, եւ սաստիկ կը բաղձար
որ իր զանազան գրքերուն մէջ գտնած եւ ուրիշներուն խրատ
տուած բանը՝ ինքն ալ անձամբ կատարէ. ի վերայ այս ամենայ-
նի փրեղեբրիկոս կայսրընտրին կենդանութեան ժամանակը չէր
յանդգներ, որովհետեւ գիտէր որ աս իշխանը՝ կարգուող քա-
հանաներն ու կրօնաւորները շատ կ'անգոսնէր ու կ'արհամար-
հէր: Բայց երբ որ փրեղեբրիկոս մեռաւ (1525ին, Մայիսի մէջ)
Լուսեր ալ արգելք մը չունենալով՝ այնչափ բաղձացածը
գլուխ տանիլ ուզեց:

Իսկայ որպէս զի ամպարշտութեան մէջ երեւեղի մարդ մ'ալ
իրեն հաղորդակից ունենայ, յառաջագոյն Ալպերդ Մոգուն-
տիպի արքեպիսկոպոս կայսրընտրին թուղթ մը գրեց, որուն
մէջ ընտանեկան կերպով մը երիտասարդ հայրապետը կը յոր-
դորէր որ քահանայի ու եպիսկոպոսի պարօնաւել մէկդի թո-
ղու, եւ աշխարհք մանելով՝ եպիսկոպոսութեան թեմը՝ աշ-
խարհական ժառանգական իշխանութեան փոխէ: Որչափ որ

1. Օտէն (Հոգ. Բ. ԳԼ. ԺԶ.
192.) մէկ Լուսերական քարոզչի
մը խօսքը մէջ կը բերէ, որն ար կը
պատմէ թէ Լուսեր նորագութեան
ձեռք զարնելէն ետեւ՝ պրկւոյ մը
ասնն այցելութեան կ'երթար, ուր
որ աղէիկ մ'ալ կար. եւ անգամ

մը Սփառագինին զրուցեց թէ "Ձեռ
գիտեր անիկա որչափ սիրտն կը
չարժէ. չեմ ուզեր մեռնիլ մինչեւ
որ բաները ան առաքնանի հասցը-
նեմ", որ ես ալ կարող ըլլամ ա-
նանկ աղուոր աղէկան մը հետ կար-
գուիլ":

ամպարիշտ ըլլայ Լուսերի աս առաջարկութիւնն ու զինքն աս առաջարկութիւնն ընելու գրգռող պատճառը, ի վերայ այսր ամենայնի թղթին մէջ արքեպիսկոպոսին առջեւ դրած պատճառանքը աւելի եւս իր ամպարշտութիւնն ու անամօթութիւնը կը յայտնէ: Արդ Նորոգիչը՝ արքեպիսկոպոսը ամուսնանալու յորդորելէն վերջը՝ խօսքը պսպէս յառաջ կը տանի: Աս խրատը քեզի անոր համար կու տամ, որպէս զի ասով Աստուծոյ բարկութիւնը՝ որ Գերմանիայի վրայ գրգռուած է, իջնայ, եւ սա ասնային պատճառ չորրուի աւելի մեծ խռովութիւններ հանելու: որովհետեւ քահանայութեան կարգը՝ ի նախատեսս Աստուծոյ հաստատուած է, եւ քանի որ ասանկ գարշելի կարգ մը չիվերնար նէ, պէտք չէ յուսալ որ իր բարկութիւնը վրաներնէս անցնի: Անոր համար պէտք է որ Աստուծոյ բարկութեան առջեւ առնես ու ձեռքէդ եկածին չափ աս կարգին ջնջուելուն օգնես, որովհետեւ մարդիկ ուզեն չուզեն՝ պէտք է որ ջնջուի վերնայ: Շատերը մինչեւ հիմա նոյն ճամբան բռնեցին, անոր համար ալ Աստուած հետեւին շատ սիրով ու մարդասիրութեամբ վարուեցաւ: Արդ թէ որ դուն ալ՝ որ աս երկրին գլխաւորներուն մէջ առաջինն ես, իրենց գեղեցիկ օրինակին ետեւէն երթալու ըլլաս, շատերուն շինութիւն կ'ըլլաս, եւ ուրիշ շատ եպիսկոպոսներ ալ ասանկ ցանկալի գործքի ձեռք կը զարնեն: որով ստուգիւ մեր երկրին՝ մեծամեծ բարեաց պատճառ եղած կ'ըլլաս: Բայց թէ որ աս հասարակաց բարւոյն ալ միտ չ'ընելու ըլլաս նէ՝ միայն աս միտքդ բեր որ Աստուած զքեզ անոր համար մարդ ստեղծած չէ, որ աշխարհքիս մէջ առանձին ապրիս, հապա որպէս զի կնոջ ընկերութեամբ ապրիս: Չեմ կրնար ես իմանալ որ ինչպէս մէկը աշխարհքիս մէջ կին չունենալով առանց մեղքի կրնայ ապրիլ²: Ահագին բան է երբ որ մարդ մահուան ատեն առանց կնոջ գտնուի, որովհետեւ ինչ պատասխան կրնայ տալ, երբ որ Աստուած իրեն հարցունէ թէ ես զքեզ մարդ չստեղծեցի՞, կնոջ հետ մէկտեղ ապրելու չորոշեցի՞: արդ ո՛ր է կինդ: Եւ արդ՝ աս ամէն պատճառները աղէկ մտածէ, եւ խորհուրդս գլուխ տար, որովհետեւ ժամանակը հասած է, որն որ ձեռքէ փախցընելու ըլլանք նէ՝ չենք կրնար նորէն դիւրաւ ձեռք ձգել³:

1. Լուսեր աս նամակը Յունիսի 2ին գրեց, եւ իր բարեկամներէն մէկուն խրկեց որ արքեպիսկոպոսին տայ. եւ թէ որ,

2. Կաղաչենք որ Լուսերին աս տարակոյսը անոր անձին վրայ մեկ. նեն իր աշակերտները, որովհետեւ կարգուած տանք քառասունուերկու տարւան էր, ինչպէս որ քիչ

մը ետքը (Իբն 219.) պիտի տեսնենք:

3. Ուլենպերկ, Գլ. ԺԶ. Համ. Ա: Գործք Լուս. Գերմ. Հաս. Գ. 145. Բ. — 147. Բ:

ըսաւ, ինք կ'ուզէ նէ՝ ուրիշներուն ալ ցուցուր ու տպել տուր: Իսկ թէ որ հարցընելու ըլլայ թէ ինչո՞ւ ես՝ որ ուրիշներուն խրատ կու տամ, չեմ ամուսնանար. պատասխան տուր որ մինչեւ հիմա կը կասկածէի թէ գուցէ աս բանիս բաւական յարմար չեմ: Բայց թէ որ իմ ամուսնանալովս՝ իրեն ալ յօժարելուն յոյս կ'ըլլայ նէ, չեմ դանգադիր, հապա շուտ մը իրեն օրինակ կու տամ⁴:

Լուսեր մեծ յոյս ունէր որ երիտասարդ արքեպիսկոպոսը գիւրաւ իր որդայթին մէջ կ'իյնայ, ուստի շատ բարկացաւ երբ որ տեսաւ որ անկալութիւնը պարապ էլաւ. մանաւանդ որ Աւպերգ՝ ասանկ անամօթ գրուածքի մը պատասխան տալը՝ իր եպիսկոպոսական պատուոյն անարժան սեպելով՝ բոլորովին լռեց⁵: Բայց արքեպիսկոպոսին աս բռնած ճամբան Լուսերին որոշման վրայ ազդեցութիւն մը չըրաւ, մանաւանդ թէ իր անարժան թուղթը գրելէն վերջը ալ երկայն չսպասեց, հապա քանի մը օր ետքը (Յունիսի 14ին) իր մոլորեցուցած ու վանքէ հանած կուսանքներուն մէջէն Վատարինէ Պորէն իրեն կին առաւ ու մինակ քանի մը վկայից առջեւ հետն ամուսնացաւ: Ան աստե՛ն Լուսեր քառասունութեան տարւան էր, իսկ կինը՝ քսանութեց տարւան⁶:

4. Նոյն տաղը, 147. Բ:

5. Ան ժամանակէն ետքը Լուսեր նոյն արքեպիսկոպոսին վրայ ռաստիկ նախատական կերպով կը խօսէր ու կը գրէր, իրեն շատ նախատական անուններ կու տար, զինքն՝ Դժոխական կարգինալ, կարգինալական դահիճ, նենգաւոր ծառայ, խենթ, հոռույեցի սառանայ, մարգասպան եւ արինախանձ շուն, կատալի եւ շարագործ, անամօթ որդ, գող եւ աւազակ, որդի Ասյենի... կ'անուանէր. եւ ասոնցմէ ուրիշ անանկ պիղծ ու անամօթ անուններ կու տար, որ չնիք համարձակիր հոստեղա կրկնելու: Դարձեալ վրան խել մը անամօթ առասպելներ կը հնարէր, կամ ուրիշներուն հնարելու ինք գրի կ'անցընէր, որոնց վրայ Որեցը կը զրուցէ թէ Խոստովանելու է որ Նորողին կրքերը զինքը աս բանին մէջ չափէն անգին անցուցին, որով առմկական խօսքերը իրեն ճմարտութիւն առաւ. որովհետեւ անկարելի է որ կարգինալ անանկ բաներով... իր եկեղեցական աստիճանը կամակար անարգանաց տակ ձգած ըլլայ: Ասկից զատ նոյն մասնաւորները կը զրուցէ

որ Լուսերին՝ արքեպիսկոպոսին գէժ հանած սաստիկ գրուածքը՝ նոյն իսկ Սաբոնիայի կայսրընտրին պալատին մէջ տհաճութիւն պատճառեց, թէպէտ եւ շատ տարիներէ վեր արքեպիսկոպոսին հետ՝ քաղաքական խնդրոյ մը պատճառաւ՝ գոտութեան մէջ էին: Հափ. Ա. Գլ. 2. 228:

6. Առտաւ Ֆիցեր, Գլ. ԻԳ. 585: — Քանի մը ամիս յառաջ (1524ին, Նոյեմբերի սկիզբները) Լուսեր կրօնաւարական զգեստները հանած ու աշխարհականի զգեստ հագած էր: Բայց չէ թէ միայն մինչեւ նոյն ատենը վաճըր կը բնակէր, հապա մինչեւ վերջը հոն բնակեցաւ. ինչու որ բոլոր կրօնաւորներուն վաճըն ելլէն վերջը Լուսեր ուղեց նոյն շինուածը կայսրընտրին յանձնել, իրմէ խեղդելով որ ան մասը՝ ուր որ ինք կը բնակէր՝ իրեն մնայ: Բայց կայսրընտիրը բոլորն ալ իրեն բնակելու տուաւ: Լուսեր այսպէս բնակարան ունենալէն զատ՝ թէ կայսրընտիրն ու իր յաջորդները եւ թէ ուրիշ իր կողմէ ըլլող իշխանները եր արուստաւ չը հոգային, այնպէս որ առ կայսրընտիրը գրած

կարգուրաց կրօնաւորին աս անօրէն գործքը՝ որմէ որ ուղղափառները կը զգուէին ու կը դարչէին, իր աշակերտներուն մէջէն՝ քիչ մը ամօթ ու խելք ունեցողներուն ալ՝ շատ անկողել բան կ'երեւար, եւ զինքը աս բանիս համար, մանաւանդ այնպիսի խռովութեանց ատեն կարգուելուն համար՝ սաստիկ վար կը զարնէին: Արդէն յառաջագոյն Շուրֆ՝ իր երեւելի աշակերտներէն մէկը, որն որ Վորմնի աւագաժողովին ատենը քովը կեցած եւ իրեն օգնած էր, քանի մը նշաններէ մակաբերելով որ պիտի կարգուի, այսպէս ըսած էր. «Թէ որ աս կրօնաւորը կին առնելու ըլլայ, բոլոր աշխարհքս եւ նոյն իսկ սասանան՝ իր վրան ծիծաղել կու տայ, եւ բոլոր ըրածները կ'ոչընչացընէ», 8: Իսկ ամուսնանալէն վերջը գրեթէ ամէնքն ալ շատ պլայեցան: Մեկնաբնին՝ իր ամենէն սիրելի ու երեւելի աշակերտը, աս բանս լսեց նէ՝ շանթէ զարնուածի պէս երկայն ատեն անշարժ ու լուռ կեցաւ, եւ ամիսներով չէր կրնար միտնարուիլ: Լուտեր՝ որ իրմէ բան մը ծածուկ չէր պահեր, ամուսնանալուն վրայ յառաջագոյն հետը բան մը խօսած չէր: Մեկնաբնին իր վարդապետին աս գործքին վրայ ինչ կարծիք ունենալը՝ քիչ մը ետքը իր Վամերարիոս բարեկամին գրած թղթին մէջ կը յայտնէ: «Լուտեր, կ'ըսէ, չկարծուած ատեն՝ յառաջագոյն բարեկամներուն բան մը չըսած՝ Պորէին հետ կարգուեցաւ: ... Ստուգիւ ամէն ժարդ պիտի դարմանայ թէ ասանկ դժբախտ ատեն՝ որ բոլոր բարի մարդիկ այնչափ նեղութիւն կը քաշեն, ինք անոնց վշտացը վշտակից ըլլալու քաջութիւնը չունեցաւ. մանաւանդ թէ ասոր հակառակ այնպէս ցուցուց որ վրանիս հասած չարիքներն ու թշուառութիւնները բանի տեղ չիդներ: Ասով իր համբաւն ալ շատ նուաստացուց, այնպիսի ժամանակ մը՝ երբ որ Գերմանիա ամէն ժամանակէ աւելի իր իշխանութեան եւ խոհանութեան հարկաւորութիւն ունի», 9: Եւ թղթին վերջը այսպէս կը գրէ. Աս ամէն բաները քեզի գրեցի, որպէս զի չըլլայ որ ուրիշներէն լսելով՝ շատ խռովիս ու վհաւիս: Յուստոս՝ Լուտերին ուրիշ մէկ երեւելի աշակերտը՝

մէկ թղթին մէջ խրկած զգեստներուն վրայ շնորհակալ ըլլալով՝ կ'ըսէ որ հարկաւոր եղածէն աւելի ունի՞մ: Կոստաս Ֆիցեր, ԳԼ. ԻԳ. 580. 591, 592:

7. «Աս գործքը, կ'ըսէ Ռուպերդսը, նաեւ իր հետեւողներուն մէջէն շատ ջրմուտները անպաշտօն բան մը տեղեցին, այնպիսի ժամանակ մը՝ որ երկիրն այնչափ թշուառութեանց առկ ինկած էր»: Գիլք Գ. Հոգ. Բ. 263: Յետ նաեւ Բլանք (Գիլք Ե.

Հոգ. Բ. 203. Երանթ. 47.), որն որ Լուտերին աս անօրէն գործքը կէտ բերնով մը շատագոյնելու ատեն՝ ինչ խօստովանի որ շատ անարմար տանն ընարեց:

8. Մենցլ. Հաս. Ա. ԳԼ. 2. 229: Կուստաս Ֆիցեր, ԳԼ. ԻԳ. 582:

9. Ա. Պոսիւէի, Գիլք Բ. Համ. ԺԳ: — Մենցլ (Հոգ. Ա. ԳԼ. 2. 230. Երանթ.) աս թղթին վրայ խօսելով՝ կ'ըսէ որ «Լուտերին աւելանութեան նաեւ իր բարեկամները

Սփայլադինին պայտէս կը գրէ. «Աս թուղթս քեզի նոր լուս մը պիտի տայ. Լուստերնիս կատարինէ Պորէին հետ կարգուեցաւ. երէկ ես հարսնիքին ներկայ էի:... Աս տնանելով՝ արցունքս չըրցայ բռնել: Շատ կը վախնամ ու կը նեղուիմ. չեմ գիտեր արդեօք Աստուած մեզի ինչ պահած է:... Աստուած իր խորհուրդներուն ու գործքերուն մէջ սքանչելի է», 10:

Լուստեր երբ որ իմացաւ որ նոյն իսկ իր բարեկամներն ու աշակերտներն ալ աս անօրէն ամուսնութեան համար իրեն տարբեր աչքով մը կը նային, սկսաւ զանազան շինծու պատճառանքներով ինքը զինքը ջատագովել: Աս պատճառները՝ իր բարեկամներուն գրած թղթերուն մէջ կը գտնենք: Շատոնց է որ, կ'ըսէ անոնց մէջ, կ'ուզէի չմեռած՝ կին առնել, թէպէտ եւ կնոջս հետ ուրիշ հաղորդութիւն չունենամ, բայց եթէ Յովսէփայ եւ ամենասուրբ կոյս Մարիմայ մէջ եղած հաղորդութիւնը: Արդ որովհետեւ հաստատուն գիտեմ որ մահս մօտեցած է, անոր համար հարկ եղաւ որ փութամ, որպէս զի մահը՝ խորհուրդներս պարապի չճանէ 11: Ասկից զատ՝ մինչեւ հիմա խօսքով ու գրով սորվեցուցած վարդապետութիւնս՝ գործքով ալ հաստատուն ընել, ու պապականութենէն՝ դեռ վրաս եղած մնացորդներն ալ իրօք մէկդի ձգել ուզեցի, որպէս զի չերեւայ որ վարդապետածէս տարբեր կը գործեմ: Աս կինս մարմնայ ցանկութեան համար չառի, հապա ամուսնութեան վիճակին ունեցած բարի յօժարութեանս համար 12, ու կատարինէ Պորէ՝

բուն վրայ ինչ ազդեցութիւն ըրած ըլլալը՝ Մեկնիքթոնին առ կամեալ զրած թղթէն կ'երեւայ: Աս նամակը Մեկնիքթոն ըստ սովորութեան լատիներէն չգրեց, հայա յունարէն,, իբրեւ թէ աս բանն այնչափ ամօթալի կը սեպէր, որ ամենուն ծանօթ եղած լեզուաւ գրել չուզեց, որպէս զի ըլլայ որ շատ մարդիկ իմանան:

10. Ա. Օսեռնի, Հառ. Բ. ԳԼ. ԺԶ. 195: — Լուստեր անձամբ կը խօստովանի աս իր աշակերտներուն իր ամուսնութեան վրայ ունեցած կարգին: «Ըստ աշխարհի իմաստունները, կ'ըսէ անանան բարեկամ մը գրուած թղթի մը մէջ, նոյն միջնորդութեան հետ, աս բանին վրայ ստատիկ բարկացած են: ... Բայց թէ որ ամուսնութիւնս Աստուծոյ գործքն է նէ, կ'աւելցնէ վրան՝ ինքը զինքը ջատագովելու համար, ինչ զարմանք որ աշխարհքն անոր վրայ գայթակղէ»: Գործ Լուստ.

Իերմ. Հառ. Գ. 148. Բ. — Թէ որ Լուստերին ինքը զինքը ջատագովելու համար թերած աս պատճառը ստույգ ըլլար նէ՝ պէտք էր հետեւցնել որ աշխարհքին մէջ պատահած ամեն ինչի եւ անպիտան գործքերը՝ ազէկ ու զովելի գործք կ'ըլլան, միայն թէ մարդիկ պարտաւեն:

11. Լուստեր իր անօրէն ամուսնութենէն ետեւ՝ քսանութիւն տարի ալ ապրեցաւ, ու վեց արգի ունեցաւ:

12. Աս պատճառին որով սուս ու շինծու ըլլալն անկից յայտնի է, որ ինք շատ անգամ թէ իր խօստկցութեանց եւ թէ նամակներուն մէջ խօստովանած է որ մարմնայ ցանկութիւնը զինքը շատ կը նեղէ: Պարկեշտութիւնը շիներբ որ իր պատմած քանի մը գեղեցիկ, որոնք իրեն աշակերտները գրի անցուցած են՝ հոստեց յիշեր. միայն վարդապետիկէն առ Մեկնիքթոն գրած մէկ

առաքինի կուսին հետ սքանչելի կերպով մը Աստուծոյ ձեռքովը կապուեցայ: Աս գործքս սուրբ ու աստուածային է. եւ թէպէտ ըստ աշխարհի միտք ունեցողները ինչ ըլլալը չեն կրնար հասկընալ ու չեն գիտեր, մանաւանդ թէ ամպարշտութիւն ու սատանայական գործք կը սեպեն. բայց ես նոյն իսկ աշխարհքիս պոսպէս կարծելուն համար՝ աւելի եւս աս վիճակը կը հաւնիմ: Ան ալ հոգս չէ որ դեռ մոլորութեան խաւարին մէջ յամառած կեցողները իմ աս գործքիս վրայ կը գայթակղին: Ստոյգ է մարգիկ զիս իմ ամուսնութեանս համար կարգուրացի տեղ կը դնեն. բայց ես կը յուսամ որ երկինքը հրեշտակներուն մեծ ուրախութեան պատճառ եղած է, եւ չար սատանաներուն՝ սաստիկ խռովութեան եւ դառնութեան առիթ: Աս ու ասոր նման շատ բաներ գրեց Լուտեր իր բարեկամներուն 13:

Բայց թէպէտ եւ աս կերպով իր անօրէնութիւնը բարեկամներուն առջեւը ջատագովելու կը ջանար, ի վերայ այսր ամենայնի ինքն ալ աս գործքին վրայ շատ խռոված էր, ու խրղճմտանքէն տանջուելով՝ մեծ տրտմութեան ու սրտաբեկութեան մէջ ինկաւ. այնպէս որ նոյն իսկ իր ամուսնութիւնը չհաւնող աշակերտները սկսան զինքը մխիթարել: Գլխաւորաբար Մեւնըթոն ձեռքէն եկածին չափ կը ջանար զինքը մխիթարելու եւ զանազան պատճառներով կ'ողզէր հաւանեցընել որ չխռովի ու վհատութեան մէջ չիյնայ 14: Ո՛վ գիտէ, կ'ըսէր Լուտերին եւ

Նամակին հասուածը հոս կը գննէր, ուսկից որ ըսածնիս բացայայտ է՝ իմացուի: «Հոս անգործ կը կենամ», քիչ ազօթք կ'ընեմ ու աւելի քիչ կը հեծեմ, որովհետեւ անսանջ խառնոյ սառսիկ հրօլը լայնի՛ս ու իջ Գուլ: Ուր որ պէտք էր Հոգւով որբով վառուիլ, ես խառնով, ցանխաւորանելով, . . . Բառնախառն իջ էտի՛մ . . . : Ութը օր է որ բան մը գրած չունիմ, ազօթք մը չեմ ըրած, ու խառնոյ ցանխաւորանելին իջ նիւզուի՛մ: Աւ Օրանի, Հոգ. Ա. Գլ. Ի. 273: Ցիւ նախ աս Գլխոյն 1. Ծանօթ:

13. Աս Նամակներէն ամառք կը գտնուին ի: Իր. Գործոց 41, Հոգ. Գ. 148. Բ. 149. 158. Բ. 159. 159. Բ. 161. Բ: Կուսառու Ֆիցեր ալ անոնցմէ՛ ընդարձակ հասուած. ներ կը բերէ: Գլ. ԻԳ. 583. — 585:

14. Կուսառու Ֆիցեր (Գլ. ԻԳ. 586.) թեպէտ կը գրէ որ Մեւնըթոն կ'ըսէ թէ Լուտեր արամուսնութեան ու սրտաբեկութեան մէջ ին-

կած ըլլայ. բայց ինքսոր հաւատալ չուզելով՝ զբան կ'աւելցընէ որ Մեւնըթոն կրնայ խառնած ըլլալ. որովհետեւ ինչ Լուտերին կարգուելուն հաճած ըլլալով՝ գիւրաւ կրնար երեւակայել որ Լուտեր ալ արամած ըլլայ. սակայն Լուտերին գրուածքներուն ու Նամակներուն մէջ անանկ բան ամենեւին չ'երեւար: — Ի վերայ այսր ամենայնի ինք քիչ մը վերջը Լուտերի եւ ուրիշ մարդիկներուն խօսքերն ի մէջ կը բերէ, որոնցմէ յայտնի կ'երեւայ որ Լուտեր շատ անգամ արամութեան ու տխրութեան մէջ կ'իյնար: Ահաւստիկ աս խօսքերուն մէկ երկուքը. Լուտեր անդ մը կը գրէ. «Շատերը կը կարծեն թէ արովհետեւ ես երբեմն արաքքն վարմունքիս մէջ ինքը զինքս ուրախ կը ցուցընեմ, միայն վարդերու լոյս կը պաշտիմ. բայց Աստուած գիտէ որ իմ վարսոյցս համար ինչ կը քաշեմ», Գլ. ԻԳ. 611: Յուստոս՝ Լուտերի աշակերտը կը պատմէ որ «Վերականգնող Լուտեր պարտեզս իջաւ, որպէս

ուրիշներուն , գուցէ ասոր մէջ ծածուկ ու աստուածային բան մը կայ : Լուսեր իր աստուածաշարժութեան հաստատուն նշանները ցուցուցած է . արդ անօգուտ չէ որ երբեմն անանկ բաներ ալ պատահին , որոնք իրեն խոնարհելու առիթ ըլլան , որպէս զի չըլլայ որ ելած բարձր աստիճանին համար հպարտանայ : Հին ասանուան մեծ սուրբերն ալ յանցանքներ չգործեցին : Դարձեալ պէտք է Աստուծոյ խօսքին միայն միտ դնել , առանց նայելու որ խօսողն ո՞վ կամ ինչպիսի մարդ է . ինչու որ անկից աւելի անիրաւ բան մը չկայ , որ մէկը՝ վարդապետողին յանցանքի մէջ իյնալուն համար՝ վարդապետութիւնն անարգէ 15 : — Բայց աս պատճառները Լուսերը մխիթարելու բաւական չէին ըլլար :

զի Գրգուսիանն ու Գրգուսիանը փառաբանուիչ մը զուարթանայ , 16 : Նոյն Գրգուսի , 613 : Ուրիշ տեղ մը Լուսեր իր արամութեան վրայ խօսելով՝ կը գրէ . « Աստուծոյ բարկութիւնը կը կրեմ , որովհետեւ իրեն գէժ մեղանչեցի » : Գրգուսի Նոյն Գրգուսի , 614 : — Օտէն (Հոգ . Բ . Գլ . ԺԷ . 222) աս նիւթին վրայ հետեւեալ գէպքը կը պատմէ : Գրիշեր մը , Կ'ըսէ , երբ որ երկինքը պայծառ էր եւ աստղները աստիկ կը փայլէին , Լուսեր կ'ըսէ՝ հեռ պարտեղը պարտած ասեն , կինն իրեն ըսաւ . Յէ՛ս , աստղները

ինչպէս լուսաւոր են : Իսկ Լուսեր աշուրները վեր վերցընելով ու հեծելով ըսաւ . Ո՛հ , կենդանի լոյսը մեզի համար չի՞ճագիր : — Ինչու . արգիւզ երկնից արքայութենէն մերժուինք պիտի : — Լուսեր նորէն հեծելով պատասխան տուաւ թէ Գուցէ կարգերնիս թող ապրենաւ պատժին համար : — Ուրեմն պէտք է որ նորէն նոյն գառնանք : — Ա՛լ ժամանակն անցաւ . կապը չափէն աւելի ցելին մէջ թաթիռուած է :

15 . Աւ Պոսիւէի , Գրգուսի . Բ . Համ . 58 :

Քուտեր երեւելի թշնամիները սպարելու կը ջանայ

Անդրեայի Ռաբաորին շողորմական նամակի մը կը գրէ, որոնք Ռաբաորը սասակոմիտի պատմութեան իւր փայլուն Պետրոս Ստանիսլայի գրքին ալ խնամարհանելով նամակի մը կը գրէ: Իշխանին գիտելէ՛ք պատմութեան: Լուսեր երազման ալ հետք հաշտեցնելու՝ կը ջանայ: Բայց աշխարհէն պարզ կ'երևայ: Ամեն ինչմանէ մերձեցնելով՝ Լուսեր յարաւելունէ աւելի սասակոմիտի վարդապետը կը սխալ:

1525 — 1527

ԼՈՒՏՏԵՐ տեսնելով որ իր սաստիկ կատաղութիւնը ամէն ատեն իր Աւետարանին տարածուելուն չ'օգնէր, աս ատենները՝ իր սովորութեան հակառակ՝ սկսաւ խստութեանը չափ դնել աւ կեղծաւորիլ, եւ գլխաւորաբար իր զօրաւոր աւ երեւելի թշնամիներուն սիրտն առնելու ետեւէ իյնալ: Ամէն բանէն յառաջ ջանաց որ Անգլիայի թագաւորին բարկութիւնն իջեցընէ, զորն որ, ինչպէս տեսանք, քանի մը տարի յառաջ սաստիկ անարգած ու նախատած էր: Այլ պատմուի որ քանի մը Անգլիացիք զինքը աս բանին յորդորած ըլլան, ըսելով որ թագաւորը հիմա քու վարդապետութեանցդ շատ միտած է: Արդ Լուտեր ելաւ նոյն թագաւորին աս խոնարհական կամ շողորմութեան նամակը գրեց (1525ին, Սեպտեմբ. 1ին): «Թէպէտ եւ պէտք է որ քեզի թուղթ գրելէն վախնայի, վեհապահ թագաւոր, որովհետեւ գիտեմ որ զքեզ շատ բարկացուցի ու թշնամանցի գրքով մը՝ որն որ չէ թէ իզմէ, հապաքեցի թշնամի ըլլողներուն գրգռելովը՝ շուտ մը ու առանց միտ դնելու գրեցի՝ ք. բայց քու ամենէն գրով ու խօսքով գովուած թագաւորական գլխութիւնդ զիս համարձակեցուց որ գրեմ...: Ասկից զատ՝ ան ալ զիս յորդորեց գրելու, որ շատ հաւատարիմ մարդիկներ վկայեցին թէ ան քու անուամբդ ինծի դէմ հրատարակուած դիրքը՝ քու գործքդ չէ, ինչպէս որ կը ձեւացընէին նենգաւոր մարդիկ... մանաւանդ ան հրէշն աւ մար-

1. Կուստալ Ֆիցեր՝ Լուտերին աս թուղթը գրելուն պատճառը պայտէս կը պատմէ: «Հենրիկոս» քահանայապետին հետ աւրուած էր, եւ հիբեւոր սրնորդութեան խորհուրդներու մէջ ըլլալ: Իր՝ Լուտերականներուն կողմէն անցնելը՝ բնականապէս Գերմանական Նորոգութեան շատ օգուտ կրնար ընել. առոր համար Լուտեր՝ գլխաւորաբար Դանիայի թագաւորին խօսքին ան-

ստով՝ որոշեց որ... Թագաւորին իրենց կողմէն անցնելու արգելք եղած բաները՝ ձեռքէն եկածին չափ վերցընէ, Գլ. ԺԼ. 376: Նոյն բանը Լուտեր ալ կը յիշատակէ. Յեթ. Գործ. Լուս. Գրք. Գ. 363. Բ:

2. Այս խօսքերը՝ Ա. Գրքին Թ. Գլխոյն 22. Ծանօթ. սկիզբները գրուած Լուտերին խօսքերուն հետ համեմատելու է:

գիկներուն եւ Աստուծոյ տանին՝ Եբարակի (Եպրկի) կարդինալը՝
Թագաւորութեանդ ժանտախտն ու ապականութիւնը։ Այնպէս
որ սաստիկ ամօթէս չեմ համարձակիր աշուրներս քեզի վեր-
ջընելու, որ ես անարգ ու անպիտան մարդս, մանաւանդ թէ
որդ իսկ, ան ժանտ մարդիկներէն գրգռուելով, թեթեւու-
թեամբ՝ քեզի պէս մեծ Թագաւորի գէմ ելայ... Դարձեալ
ան ալ զիս շատ յորդորեց աս թուղթը գրելու, թէպէտ եւ
անարգ ու արհամարհ ըլլամ, որ լսեցի թէ դուն հիմա Աւե-
տարանին կողմը միտելու սկսեք ես եւ ան անպիտան ու չար
մարդիկները կ'ատես։ Աս լուրը իմ սրտիս աւետում կամ ու-
րախութեան լուր մ'եղաւ. անոր համար աս թղթովս ամենայն
կարեւի խոնարհութեամբ քու ռուրներդ ինկած՝ Քրիստոսի
չարչարանաց, խաչին ու փառացը համար կ'աղաչեմ ու կը պա-
ղտաիմ որ շնորհք ընես՝ քեզի գէմ ըրածներս բոլոր ներես,
ինչպէս որ Քրիստոս ալ աղաչեց ու հրամայեց որ իրարու յան-
ցանքը ներենք։ Եւ թէ որ քու վեհափառ տէրութիւնդ կը հա-
ճի որ հրապարակական գրուածքով մը իմ առաջին գիրքս ետ
կանչեմ ու քու անուանդ պատիւ տամ, շնորհք ըրէ կամբք
ու հաճոյքդ ինծի իմացուր, եւ ես կը փութամ շատ մը կա-
տարելու. վասն զի թէպէտ քու վեհափառութեանդ հետ բաղ-
դատուելու ըլլամ նէ՝ ես անարգ ու ոչինչ մարդ մըն եմ, ի
վերայ այսք ամենայնի Աւետարանին տարածուելուն եւ Աստու-
ծոյ փառացը համար շատ օգտակար բան կ'ըլլայ, թէ որ կա-
րենամ Մեղդիայի Թագաւորին՝ Աւետարանին իրողութեանցը
վրայ գրել։

“Եստուած տայ որ ինչպէս սկսար նէ՝ այնպէս յառաջ եր-
թաս, եւ հոգւով լեցուելով՝ Աւետարանին թէ օգնական ըլլա-
թէ հնազանդիս, եւ թող չտաս որ ոչ ակնմըներդ եւ ոչ սիրտդ
մեւտ ունենան ան թուանաւոր ու չարախօս քաղցրաբան շոգո-
քորթները՝ որոնք Լուտերը հերետիկոս կանչելէն ուրիշ բան
չեն գիտեր։ Քու մեծափառ տէրութիւնդ ինք իր մաքին մէջ
մտածէ, որ ինչ գէշ բան կրնամ ես վարդապետել, որովհետեւ
ուրիշ բան չեմ վարդապետեր բայց եթէ աս՝ որ մեզի համար
չարչարանք քաշող, մեռնող ու յարութիւն առնող Յիսու-
սի Քրիստոսի օրգւոյն Աստուծոյ հաւատալով՝ պէտք է որ երա-
նութեան հասնինք, ինչպէս որ սուրբ Աւետարաններն ու Առա-
քելոց գրուածները յայանապէս կը ցուցնեն։ Աս է իմ վար-
դապետութեան գլխաւոր մասն ու հիմը, որուն վրայ ետքը կը
հիմնեմ ու կը վարդապետեմ ընկերաց սէրը, քաղաքական մե-
ծերու հնազանդութիւն, մեղանշական մարմինը մահացուցանել,
ինչպէս որ քրիստոնէական վարդապետութիւնն ալ կը պա-

տուիրէ : Աս վարդապետութիւններուն մէջ ինչ գէշ բան կայ : Թող յառաջագոյն քննեն ; լսեն ու ետքը դատեն : Ինչո՞ւ զիս չլսած ու չյաղթած՝ կը դատապարտեն :

«Իսկ թէ որ եպիսկոպոսներուն չարաչար գործքերուն ու բռնաւորութեան դէմ կ'ելլեմ նէ, որոնք վերը դրուած քրիստոնէական վարդապետութիւններէն տարբեր բաներ մանաւանդ թէ անոնց հակառակը կը վարդապետեն, եւ միանգամայն տասանորդներու, մուսքերու, շքեղութիւններու, մարմնոյ ցանկութիւններու, եւ նոյն իսկ թագաւորութիւններու, իշխանութիւններու եւ բոլոր աշխարհքիս հարստութիւններուն կը բաղձան, ղարմանալի բան մը չէ, որովհետեւ նոյն իսկ ուսմիկն ալ աս բաներս կը տեսնէ ու կը դատապարտէ. մանաւանդ թէ իրենք ալ խոստովանելու կը ստիպուին : Թէ որ ատելութենէն ու պատժէն ազատ ըլլալ կ'ուզեն նէ՝ ինչո՞ւ իրենք ղերենք չեն շփոկեր եւ ուղիղ չեն վարդապետեր :

«Ենտարակոյս քու մեծափառ տէրութիւնդ՝ կը տեսնէ որ Գերմանիայի մէջ որչափ մեծ իշխաններ, որչափ հասարակութիւններ ու քաղաքներ, եւ որչափ իմաստուն մարդիկներ ինծի հետ միաբան են, եւ Աստուծոյ շնորհքովը անարատ կը պահեն ան աւետարանական վարդապետութիւնը՝ որն որ Քրիստոսի մանաւոր խնամքովը իմ ձեռքս մաքրուեցաւ : Անոնց թուին մէջ երանի՜ թէ Քրիստոս զքեզ ալ դնէ եւ ան հոգւոց բռնաւորներէն բաժնէ :

«Իսկայ ինչ զարմանալու բան է որ կայսրը եւ ուրիշ քանի մը իշխաններ ինծի դէմ ելած են : Սաղմոսին մէջ գրուած չէ որ «Ընդէր խռովեցան հեթանոսք եւ ժողովուրդք խորհեցան ՚ի սնոսիս : Յանդիման եղեն թագաւորք երկրի եւ իշխանք ժողովեցան ի միասին վասն (հակառակ) Տեառն եւ վասն Օծելոյ 'նորա,, : Անոր համար մանաւանդ զարմանալու է թէ որ իշխան մը կամ թագաւոր մը Աւետարանին կողմը միտելու ըլլայ : Արդ ես մեծապէս կը բաղձամ՝ որ աս ղարմանալի բանը քու վրադ կատարուի : Եւ Աստուած՝ որուն առջեւը եւ որուն ուղեւորվը աս թուղթս կը գրեմ, իմ խօսքերուս գործակից ըլլայ, որ Անգղիացւոց թագաւորոյ շուտ մը Քրիստոսի կատարեալ աշակերտ, Աւետարանի խոստովանող ու Լուսերի բարեգութ տէր ըլլաս. ամէն : Թէ որ քու մեծափառ տէրութիւնդ կը հաճի նէ՝ գթալիր ու քաղցր պատասխանույ մը կը սպասեմ», 3 :

Եւ թղթին պատասխանը չառած՝ տարւոյն վերջը՝ Գէորգ Սաքսոնիայի դքսին ալ, զորն որ շատ անգամ նախատած էր, շողջորթութեան՝ բայց միանգամայն յանձնապատասխանութեամբ :

Յ. Գործք Լուս. Լատ. Հատ. Բ. 533. Բ. գերմ. Հատ. Գ. 360 :

խառն թուղթ մը գրեց՝, որուն գլխաւոր մասերն ասոնք են :
 «Գիտենք որ Ս. Գրոց ըսածին համեմատ՝ Աստուած մարդիկնե-
 րուն հետ իսկզբան խստութեամբ ու սաստկութեամբ կը վա-
 րուի . իսկ ետքը՝ հօր պէս ու քաղցրութեամբ : ... Նոյնպէս ես
 ալ շատերուն ու քու բարձրութեանդ հետ վարուեցայ, ու
 խիստ եւ սաստիկ գրուածներով ձեզի դէմ ելայ : Բայց միան-
 գամայն շատ ալ աղօթք րբի . որ Աստուած զքեզ ինծի հետ
 հաշտեցընէ, եւ շատ աղէկ ու մխիթարական գրուածքներ ալ
 դուրս հանեցի, որոնցմէ ամէն մարդ կրնայ իմանալ որ ես ամե-
 նեւին մէկու մը չարիքը չեմ ուզեր . հապա ամենուն ալ
 բարիք ընել կ'ուզեմ : Բայց տեսնելով որ դուն բարկութենէ
 զերանիլ չես ուզեր, հապա միօրինակ նոյնպէս կը քնաս, միտքս
 դրի որ մէյ մ'ալ խոնարհութեամբ ու բարեկամութեամբ ա-
 ղաչեմ, աս գրով՝ որն որ գուցէ վերջինը կ'ըլլայ, որովհետեւ
 ինծի այնպէս կ'երեւայ որ Աստուած մէջերնէս շատերը պիտի
 կանչէ, եւ ասկից կը կասկածեմ որ գուցէ Գէորգ դուքսն ու
 Լուսեր ալ անոնց մէջն ըլլան : Ասոնք քու բարձրութեանդ
 գրելուս վախճանն ան է որ ... պաշտօնիս պարտականութիւնը
 կատարեմ, որն որ զիս քու հոգւոյդ փրկութիւնը հոգալու կը
 ստիպէ . որովհետեւ ինքը զինքս պարտաւոր կը ճանչնամ աս
 բանը նաեւ թշնամիներուս ալ ընելու : Ուստի թէ խրատնե-
 րուս հետեւիս թէ չհետեւիս, քիչ մը ետքը պիտ'որ իմանաս
 որ ես նաեւ խստութեամբ գրած ատենս ալ՝ աւելի քու օգուտդ
 կ'ուզէի քան թէ զքեզ գովողներն ու շողորորթողները :

«Ասոր համար եկած՝ սրտիւ քու ոտուրներդ կ'իյնամ, ու
 ամենայն խոնարհութեամբ կ'աղաչեմ որ մինչեւ հիմա բռնած
 թշնամութեան ճամբադ թողուս, եւ իմ վարդապետութիւնս
 չհալածես . չէ թէ անոր համար որ կը կարծեմ թէ քու հա-
 լածելովդ՝ իմ վարդապետութեանս մեծ փնաս մը կը հասնի, ...
 ինչու որ արդէն շատ աւելի մեծ թշնամի մը ունիմ, այս ինքն
 սատանան իր բոլոր հրեշտակներովը, եւ Աստուած մինչեւ հիմա
 ինծի ... սիրտ տուաւ որ իր առջեւը հաստատուն կեցայ : Եւ
 թէ որ իմ շահս խնդրելու ըլլամ նէ, ինծի սաստիկ հալածուե-
 լէն աւելի աղէկ բան մը չիկրնար ըլլալ . որովհետեւ մինչեւ հի-
 մա հալածանքներուն ինչչափ օգտակար եղած ըլլալը՝ չեմ կր-
 նար խօսքով բացատրել, այնպէս որ պատշաճ է որ թշնամինե-

4. Կուստալ ֆիցեր (ԳԼ. ԺԷ. 347.) կը զբուցէ թէ Լուսերին աս թուղթը գրելուն պատճառն ան էր որ ֆիլիպպոս Հեսսէնի աշխարհա-
 ւեք կոմսը՝ որն որ Գէորգ գրին փետոն էր, ու հոգւով եւ մարմնով

Լուսերի վարդապետութիւններուն
 ետեւէն կ'երթար, բաղձալով որ իր
 աներն ալ իրենց կողմը ձգէ . Լուս-
 աներին յառնեց որ անոր աս թուղ-
 թը գրէ, եւ Լուսեր չկրնալով դէմ
 դնել՝ յանձն առաւ :

րուս շնորհակալ ըլլամ: Եւ թէ որ քու բարձրութեանդ գծախառութիւնն ինծի հաճելի ըլլար, պէտք էր որ զքեզ աւելի գրգռէի եւ բաղձայի որ զնս աւելի հալածես: Բայց մինչեւ հիմա եղածը բաւական է... հիմա ուրիշ տեսակ վարուելու ժամանակ է:... Իմ անձիս նուաստութեան մի նայիր. ինչու որ Աստուած երբեմն իշու մը ձեռքով ալ խօսեցաւ:... Բայց ոչ դուն եւ ոչ ալ ուրիշ մէկը իմ վարդապետութիւնս կրնաք խափանել կամ արգելել. յառաջ պիտի երթայ եւ պէտք է որ երթայ, ինչպէս որ մինչեւ հիմա գնաց. ինչու որ իմ վարդապետութիւնս չէ: Սակայն շատ կը ցաւիմ տեսնելով որ ինչպէս դուն զՔրիստոս՝ զգլուխ անկնան՝ անագորունութեամբ կը հալածես, դուն որ Աստուծոյ աշխարհի մարտնչութեամբ երբեք չեղարարեալ ես: Աստուած ապա որ աս թողութեան աղէկ ատեն մը ձեռքդ հասնի ու գրուածքս առջեւդ շնորհք գանէ. ինչու որ եթէ (Աստուած չընէ) իմ խոնարհական ու սրտե բխած ազդարարութիւնս չես ընդունիր նէ՝ շատ գէշ կ'ըլլայ:

«Բայց ես Աստուծոյ ու քու բարձրութեանդ առջեւ խիղճս ասով կը հանդարտեցնեմ որ պարտքս կատարեցի. եւ ասկէ վերջն ալ քեզի ամէն հաճոյ եղած բանը կատարելու կամ զնշանելու պատրաստ եմ, բաց ի վարդապետութենէս՝ որն որ ըստ խղճի մտաց չեմ կրնար թողուլ: Ասկից զատ՝ կ'աղաչեմ ու թողութիւն եւ շնորհք կը խնդրեմ, եւ կը պաղատիմ որ քու բարձրութեանդ դէմ գրով կամ խօսքով ըրածներս ներես: Ես ալ քու բարձրութեանդ ինծի դէմ ըրածներուն սրտանց թողութիւն կու տամ, եւ կ'ուզեմ Յիսուսի Քրիստոսի աղաչել (ստոյգ ալ գիտեմ որ խնդրածս կ'ընդունիմ) որ իր խօսքին դէմ ըրածներուդ ներումն շնորհէ: Միայն աս մէկ բանին մէջ զնշան ըրէ, ու ամէն բան կարգի կը մտնէ. այս ինքն թող սուր որ իմ աշխարհք բերած՝ Քրիստոսի խօսքը աղատ ըլլայ: Թէ որ աս բանս ընելու ըլլաս, ստուգիւ բոլոր հրեշտակները երկնքը քու բարձրութեանդ վրայ կ'ուրախանան: Աս ալ պէտք է որ գիտնաս թէ մինչեւ հիմա քեզի համար եռանդեամբ աղօթք կ'ընէի եւ հիմա ալ կ'ընեմ, եւ աս թղթովս կ'ուզեմ առջեւն առնել որ չստիպուիմ քեզի դէմ աղօթք ընելու. ինչու որ եթէ աս բանս ընելու ըլլամ նէ... ստուգիւ անկէ ետեւ յաջողութիւն չես գտներ. որովհետեւ գիտեմ որ Քրիստոս մեզի խոստացածը կը կատարէ: Եւ գուցէ փորձով կ'իմանաս

5. Լուստեր անշուշտ էր աւետարանէն ստիպելով՝ աս սպառնալիքը սկսաւ ետքը ի դարձ գնել, որն որ

ինք բանի մը տարի վերջը՝ նոյն Գետրգ դէպքին դէմ գրած մէկ գրքին մէջ այսպէս կը խոստովանէ: «Զեմ

որ Լուսերին գէմ՝ կուռիլը՝ Մուսգերին գէմ՝ կուռելուն հետ նոյն չէ։ Բայց ես կը բաղձամ որ ասոր փորձը չառնես։ Ես իմ աղօթքս սատանայէն զօրաւոր կը սեպեմ։ Եւ թէ որ աս ասանկ չըլլար նէ՝ Լուսերին բանը շատոնց բուսած էր։ Թէպէտ եւ ուրիշները Աստուծոյ աս մեծ հրաշքը իմ վրաս չեն տեսներ։

«Լ»ս ամէն բաները մեծ խոնարհութեամբ ու հաւատարմութեամբ գրեցի (եւ Աստուած ապա որ վերջին անգամը չըլլայ)։ Երանի՛ թէ քու բարձրութիւնդ քրիստոնէի վայել կերպով մը աւելի կենդանի գործքով քան թէ մեռեալ նշանագիրներով ինծի պատասխան տար, 6։

Լուսեր աս թուզթը Դեկտեմբերի 22ին գրեց, որն որ Գէորգ դուքսը նոյն ամիսն 23ին ընդունելով՝ 28ին աս պատասխանը առաւ։ «Թուղթդ քրիստոսի ծննդեան օրն ընդունեցանք, եւ իրմէ քեզի համար շնորհք ու խաղաղութիւն կը խնդրենք, ինչպէս որ դուն ալ մեզի համար խնդրած էիր։ ասկից զատ՝ կը խնդրենք իրմէ որ ինքը զինքդ ճանչնաս։ — Ամէն բանէն յառաջ՝ Աստուծոյ փրկչին առջեւը կը վիպենք որ... աս թուզթը ատելութեան հոգւով մը չենք գրեր, հապա բաղձալով որ ինքը զինքդ քեզի ճանչընենք, եւ ասոր համար բոլորովին առանց շողքորթութեան կը գրենք։ Եւ որովհետեւ դուն մեր վրայ կասկած ունիս որ չորս կողմերնիս շողքորթներով լեցուն է, քեզի աս նշանակը կու տանք. թէ որ աս գրուածներնուս մէջ զքեզ շողքորթելու ըլլանք նէ՝ ան ատեն համարձակ ըսէ որ վարժածներնուս պէս ալ կը վարուինք? Իսկ թէ որ չենք շողքորթեր նէ՝ ան ատեն շողքորթները ան տեղերը փնտռէ, ուր որ զքեզ մարգարէ, Գանիէլ, Գերմանիայի առաքեալ ու աւետարանիչ կ'անուանեն։ Երկրորդ աս ալ կը վիպենք որ աշխարհական մարդ ըլլալով՝ քեզի հետ Ս. Գրոց վրայ

կրնար աղօթք ընել, կ'ըսէ, առանց փանգամայն անէնք կարգալու։ Երբ որ Սուրբ եղիցի անուն քո ըսելու ըլլամ, պէտք է որ փանգամայն ըսեմ։ Անիծեալ, գառապարտեալ, նախառեալ ըլլայ պապականներուն եւ բոլոր քու անունդ հայհոյողներուն անունը։ Երբ որ Եփեսոց տրքայութիւն քո ըսելու ըլլամ, պէտք է որ փանգամայն ըսեմ։ Անիծեալ, գառապարտեալ ըլլայ եւ կործանի պապականութիւնը եւ երկրիս ամէն ան թագաւորութիւններն ու ատելութիւնները, որոնք քու թագաւորութեանդ գէմ են։ Երբ որ Եղիցի կամք քո ըսելու ըլլամ, պէտք է որ փանգամայն ըսեմ։ Անիծեալ, գառապարտեալ, ամբարապարտեալ

ըլլան եւ ոչնչանան պապականներուն ու քու կամացդ ու խորհրդոցդ գէմ ըլլողներուն մտածմունքներն ու խորհուրդները։ Ստուգել ամէն օր անգագար ասանկ կ'աղօթեմ թէ՛ բերնով թէ՛ մտքով, քրիստոսի անուն հաւատացեալներն ալ ինծի հետ ասանկ կ'աղօթեն, եւ ազէկ ալ դիտեմ որ աս աղօթքնիս կը լսուի։ Տրեդադոսի մարտապանին դէմ ըսածն էր ինչ ի՞նչ. ո՞ր ու ինչից, Գրիգ. Գ. Ժ. 448, 449։

6. Գործք Լուս. գերմ. Հատ. Գ. 208. Լատ. Հատ. Բ. 531. Բ. 7. Բնագրին մէջ՝ Unser Wein schmeckt nach dem Faß; գինիիս՝ ապակին համե ունի, կ'ըսէ։ Գործ. Լուս. Գրիգ. Հատ. Գ. 310։

վիճաբանութիւն չենք ուզեր ընել : Եւ ինչպէս որ երբեմն Դաւիթ՝ Գողթաթին հետ մենամարտութիւն ընելու տանն՝ Յաւուդին զբաժներն ու զէնքերը՝ որոնց որ վարժած չէր, մէկդի ձգեց եւ իր սովորական քսակը, պարսատիկն ու դաշտին վրայ եղած քարերն առաւ, որոնք որ գործածելու սորված էր, ու անոնցմով Գողթաթը յաղթեց . այսպէս ալ մենք աս գրուած քիս մէջ՝ միայն ան կ'ուզենք գործածել որն որ սորված ենք, եւ աս ալ իրաւացի ու քրիստոնէութեան պատշաճ է : Դամակն աս կերպով սկսելէն վերջը՝ Լուտերին թղթին ամէն մէկ մասերուն պատասխան կու տայ : «Մեզի հետ խստութեամբ ու դատնութեամբ վարուիլդ, կ'ըսէ, աստուածային ու աւետարանական օրինաց դէմ ըլլալը՝ յայտնի է : ... Զմեզ զուր տեղ ... բռնաւոր եւ Աւետարանին թշնամին կանչեցիր եւ ուրիշ նախատեսան անուններ գրիւր վրանիս ... որոնք որ ստուգիւ Աւետարանին եւ Ս. Գրոց ուրիշ մասերուն մէջ չէիր գտած : ... Ինչ հարկաւորութիւն ունէիր զմեզ ստախօս անուանելու, որ բերններէս առտ մը լսած չունէիր : ... Ստուգիւ քեզմէ այսպէս նախատեսան խօսք լսելը՝ մեզի ծանր ու խիստ է : ... Բայց թէ որ Աստուծոյ աղաչեցիր որ մեզի խաղաղասէր ու քաղցր հոգի տայ, որ քեզի հետ սիրով վարուինք, գիտնաս որ շատոնց աս աղօթքը լսուած է :

«Ի՛նչպէս պարապ տեղ կը յուսաս որ հետդ ներողամտութեամբ վարուինք . ինչու որ դուն նոյն իսկ կայսրը՝ որուն որ հաւատարմութեան երդում ըրած ենք, սաստիկ կը նախատես ու կը թշնամանես, եւ իր հրամանները ողբի տակ կ'առնես : Ասկից զատ՝ Վիդդենպերկ քաղաքը ժպտատանարան մը դարձուցիր, ուր որ կրօնաւորներն ու կուսանքները՝ եկեղեցիներնիս ու վանքերնիս կողոպտելէն ետեւ՝ կը փախչին կը պատուարին, եւ գուն անանկ տաճարակողոպուտ սրբապիղծ մարդիկը կ'ընդունին ու քովդ կը պահես . այնպէս որ Վիդդենպերկ քաղաքը՝ բոլոր մեր երկրին կարգուրացներուն ապաւինութեան տեղն եղած է : » 8 :

Իշխանը հոռտեղը կը ցուցնէ թէ ինչպէս Լուտերին իսկըբան դուրս հանած գլքերը ըստ մասին հաճութեամբ կը կարգար, թէ ինչպէս Լիփսիայի վիճաբանութիւնն ընել տուաւ, յուսալով որ օգուտ մը կ'ընէ, եւ թէ ինչպէս իրեն բարիքը սրտանց ուզելով՝ ամէն միջոցն ի գործ դրաւ զինքը ճամբայ բերելու, հետը առանձին խօսեցաւ, եղբօր պէս խրատ տուաւ . բայց երբ որ, կ'ըսէ, հաստատուն իմացայ որ մոլորութիւններուդ մէջ յամառած ես, ալ չէի կրնար հետդ առջինին պէս վարուիլ . ինչու որ պզտիկութենէ այնպէս կրթուած եմ որ հնա-

զանդութեան դէմ ընողներն ու Բրիտանի եկեղեցիէն բաժնուողները՝ հերետիկոսի ու հերձուածողի տեղ դնեմ: Ասոնք ըսելէն ետեւ՝ խօսքն պոսպէս յառաջ կը տանի. «Դարձեալ աս ալ կ'ըսենք որ քու Աւետարանդ հոգերնիս չէ. ինչու որ քրիստոնէական կրօնքին գլխաւորներէն դատապարտուեցաւ. եւ անոր համար ալ մեծ փութով զգուշացանք որ մեր հպատակները չընդունին: Եւ աս զգուշութիւնն ընելու՝ քու Աւետարանէդ ծագած չարաչար պտուղները ստիպեցին զմեզ: Արուհի հետեւ ոչ դուն եւ ոչ ալ ուրիշ մէկը կրնայ ուրանալ որ քու վարդապետութենէդ՝ Աստուծոյ, սուրբ հաղորդութեան խորհրդին, ամենասուրբ Աստուածածնին եւ ամէն սրբոց դէմ հայհոյութիւններ եւ նախատինքներ կը բղխին: Քու վարդապետութեամբդ եւ քու աշակերտներուդ վարդապետութեամբը՝ եկեղեցւոյն իսկզբանէ դատապարտած ամէն հերետիկոսութիւնները նորոգուեցան, եւ բոլոր աստուածային պաշտօններն ան աստիճանի աղաւաղեցան ու տակն ու վրայ եղան, որ եկեղեցւոյ սկիզբէն վեր անանկ բան եղած չունէր: Եւ իրօք ալ երբ արդեօք այնչափ սրբապղծութիւններ եւ Աստուծոյ նուիրուած կուսանքներու պղծութիւններ եղած են, որչափ հիմա՝ քու Աւետարանդ քարոզուելու սկսելէն ետեւ կ'ըլլան: Ե՞րբ իշխաններու դէմ այնչափ ապստամբութիւններ, ե՞րբ այնչափ սրբազան տեղերու յափշտակութիւններ, ե՞րբ աւելի գողութիւն ու աւազակութիւն եղաւ. երբ Վիդդենպերկի մէջ աւելի կարգութեաց կրօնաւորներ ու կուսանքներ գտնուեցան. երբ այնչափ կանայք իրենց էրիկներէն բաժնուելով՝ ուրիշներու հետ կարգուեցան, որչափ հիմա քու Աւետարանդ քարոզուելու ատեն: Ե՞րբ ամուսնական հաւատարմութեան դէմ այնչափ պղծութիւններ պատահած էին, որչափ կը պատահին ան ժամանակէն ետեւ՝ որ դուն գրեցիր թէ Երբ որ կին մը իր էրկանէն զաւակ չ'ունենար, պէտք է որ ուրիշ մարդու մ'երթայ, եւ անկից ունեցած զաւակը պէտք է որ բուն իր էրկը պահպանէ. նոյնպէս ալ էրիկը պէտք է որ վարուի: Արդ աս ամէն պտուղները ան քու

9. Ստուգիւ բոլոր աս ու սակից աւելի պիտի բանբը յայտնի բաւերով եկեղեցւոյ մէջ ամէն տեսակ մարգիկներու առջեւ աամօրէն լեզուաւ խօսած է Լուտեր, վարդպետիկ առանձնութենէն զառնալէն ետեւ. որոնք իր գործոցը հաւաքումներուն մէջ մինչեւ հիմա կը կենան: Շատ տեղ Լուտեր անանկ պիտի ու անամօթ կերպով կը խօսի, որ շատ հեղինակներ վկայութիւն բերելու ստիպուած ասանին՝

չեն կրնար աամկական լեզուներով (գաղգներէն, գերմաներէն...) դնել, հապա լատիներէնը կը դնեն. շատ հեղ ալ նոյն իսկ լատիներէնին մէջէն կտորներ թող կու տան, որոնք որ արտաբայ կարգի պիտի ու անպիտան բաներ ըլլալուն համար՝ եւ ոչ լատիներէնը դնելու կը համարձակին: Նոյնպիսի պիտի խօսքեր շատ հեղ Լուտերի ընտանեկան նամակներուն մէջ ալ կը գտնուին: Բայց աս անամօթ խօսքերուն բուն

Աւետարանէդ ծագեցան, որն որ դուռն գրուանին տակէն դուրս հանեցիր: ... Բայց աւելի լաւագոյն կ'ըլլար որ քու Աւետարանդ միշտ ծածկուած մնար: Եւ թէ որ ասանկ ուրիշ Աւետարան մ'ալ հանելու ըլլաս նէ, սառուգիւ գեղացի մի չիմնար: Թէ որ Բրիտանոս ասանկ Աւետարան ուզած ըլլար նէ՝ խաղաղութիւնը հետերնիդ ըլլա՞յ չէր ըսեր. եւ ոչ ալ Պետրոս ու Պողոս առաքեալները կ'ըսէին որ իշխաններուն ու մեծերուն հնազանդելու է: Աս քու Աւետարանիդ պտուղները զմեզ կը ստիպեն որ քու Աւետարանէդ ու վարդապետութենէդ զգուհիք ու գարշիք. իսկ բուն Բրիտանոսի Աւետարանը, թէ որ Աստուած կ'ուզէ նէ, հոգւով եւ մարմնով, ինչքովիս ու պատուովիս կ'ուզենք պաշտպանել, եւ կը խնդրենք որ իր շնորհքը աս բանիս մէջ մեզի օգնական ըլլայ:

«1) Եզի մահը կը յիշատակես, որն որ արդէն գիտնք թէ վրանիս պիտի գայ: Բայց վիճակիս ինչ կ'ըլլար, թէ որ քու Աւետարանդ ընդունէինք եւ այնպէս մեռնէինք: Աստուած իրաւամբ չէր ըսեր: Ուսկից կու գայ կոր ասիկա ան նոր Աւետարանով՝ որն որ այնչափ գէշ ու փեսասկար պտուղներ բերու. ես չըսի՝ որ ծառը պտղէն կը ճանչցուի: Եւ թէ որ պատասխան տալու ըլլայինք որ Լուսեր ըսաւ թէ աս ան Աւետարանն է՝ որն որ գրուանին տակ ծածկուած էր. Աստուած մեզի չէր ըսեր մի. Բայց Բրիտանոսի եկեղեցին քեզի ուրիշ տեսակ կը զրուցէր ... , ինչո՞ւ ուրեմն Լուսերին հաւատացիր ու եկեղեցւոյ չհաւատացիր: Արդ՝ գրուանին տակէն հանած Աւետարանդ քեզի պահէ. մենք Բրիտանոսի Աւետարանին կ'ուզենք հաւատարիմ մնալ, որն որ կաթուղիկէ եկեղեցին ընդունած է ու մինչեւ հիմա հաստատուն կը պահէ. եւ Աստուած մեզի օգնական ըլլայ որ աս բանս կարենանք կատարել»¹⁰:

Ետեք գրելէն ետեւ՝ հօր պէս իրեն խրատ կու տայ որ բռնած չար ճամբէն դառնայ ու չարաչար ընթացքը փոխէ, եւ ետքը նստմէն պոսպէս կը լմնցընէ: «Թէ որ խրատներնուս կը հետեւիս ու հաստատուն կենայով միշտ կը յարատեւես, զքեզ ապահով կ'ընենք որ Աստուծմէ մեծ վարձք կ'ընդունիս ու յաւիտենական կենաց արժանի կ'ըլլաս: Նոյնպէս մեր բաղմագութ տիրոջ՝ կայսեր առջեւը ձեռքերնէս եկածին չափ կը ջա-

գանձարանը՝ խօսք սեղանոյ ըսուած հաւաքումն է, որուն վրայ յառաջարանութեան մէջ խօսած ենք: Ան աստիճանի՝ սրբութեան հասած էր աս կրօնի նորագիշտ, որ ասանկ պըղծութիւններ կը սորվեցընէր. ան աստիճանի սրբութեան հասած էին նաեւ իր ձեռքը նորագեղները, որ

ժամբով իրենց եկեղեցիներուն մէջ կեցած՝ մատգրութեամբ աս պիղծ խօսքերը մտիկ կ'ընէին, ու միջերին մէկը բերան չէր բանար ու զիւրը չէր յանգիմաներ. մանաւանդ թէ անուածային խօսքի պէս կ'ընդունէին:

10. Գործք Լուս. գերմ. Հատ. Գ. 212:

նանք ու կ'աշխատինք որ շնորհքի ու թողութեան հասնիս . իսկ մեզի դէմ ըրածներուդ համար մի կարծեր ամենեւին որ չարիք մը գոյ վրայդ, հապա մանաւանդ ամէն բարիք կրնաս յուսալ մեղքի, 11 :

Իսկ Անգղիայի Թագաւորին պատասխանը՝ որն որ երկրորդ տարին Լուսերին ձեռքը հատաւ, թէպէտ եւ Գէորգ զբախն պատասխանին քով շատ սաստիկ է, բայց ան ալ իմաստութեամբ մանաւանդ թէ չափաւորութեամբ գրուած է : Թագաւորին ընդարձակ թղթին մէջէն մինաւ քանի մը հատուած կը դնենք հաս : «... Ձեմ գիտեր որ գրած գրքիս վրայ կ'ամբնամ ըսածդ՝ սոսից է արդեօք . միայն աս գիտեմ որ բաւական պատճառ ունիս ամբնալու չէ թէ միայն ինծի դէմ գրած գրքիդ, հապա մինչեւ հիմա գրած բոլոր գրքերուդ վրայ . որովհետեւ անոնց մէջ անամօթ մոլորութիւններէ ու անմիտ հերետիկոսութիւններէ ուրիշ բան չկայ :... Դարձեալ ան ալ չեմ կրնար իմանալ որ ինչպէս կրնայ ճշմարիտ ըլլալ մէկալ գրածդ թէ ինծի թշնամի ըլլողներէն գրգռուելով՝ ինծի դէմ գրած գիրքդ տպել տուիր . որովհետեւ այնպէս կ'երեւայ որ աւելի քեզի թշնամի ըլլողներէն գրգռուելով տպել տուած ըլլաս, ինչու որ ան գիրքդ այնպէս բան մըն է, որ միայն հեղինակին նախատինք կը բերէ, իսկ իմ գրքիս պատիւ ու մեծարանք կու տայ :... Եւ թէպէտ դուն այնպէս կը ձեւացընես որ կը կարծես թէ ան իմ անուամբ տարածուած գիրքը՝ իմն չէ... Ի վերայ այդ ամենայնի շատ մարդիկ կը վկայեն որ նոյն գիրքը ես չինամ եմ : Եւ անոնք՝ որ կ'ըսեն թէ ես չինամ եմ, քու փխտութիւն կոչած մարդիկնէրէդ աւելի հաւատարիմ են : Եւ որչափ որ աւելի ան գիրքը քեզի անհաճոյ է, այնչափ ալ աւելի ուրախութեամբ կը խոստովանիմ որ իմն է :... Դուն չարախօս բերնովդ կը նախատես մեծարգոյ Եւրոպայի կարգինալը մեր առաջին խորհրդականն ու Անգղիայի գիւանադպիրը . իսկ ես իր խոհմութեան վրայ մեծ համարում ունենալով՝ չեմ կարծեր որ ամենեւին բանի տեղ դնէ ան մարդուն նախատինքը, որն որ բոլոր եկե-

11. Նոյն տեղը, 214. — Սկսածն Լուսերին առ Գէորգ զուգահեռ նամակին բոլոր իմաստը դնելն վերջը՝ զբախն աս գեղեցիկ ու ճշմարիտ քրիստոնէական սիրով գրուած պատասխանին վրայ բոլոր բոլոր աս երկու խօսքը կը գրէ . «Գէորգ զուգահեռ, կ'ըսէ, Լուսերին առած պատասխանովը՝ անոր գեմ ունեցած տառութիւնն ու սխալը ցուցուցու : Գրքի 2. 80 : Նշանակէս

Սեքեստրոֆ ալ՝ Լուսերին առ Գէորգ զուգահեռ գրած թղթին մեծ մասը մեծամեծ գովութիւններով զնեղէն վերջը՝ զբախն առած պատասխանին վրայ վեր ի վերայ միայն յիշատակութիւն մը կ'ընէ ըսելով որ «Այնպէս պատասխան մը տուաւ, որմէ յայտնի կ'երեւայ որ Լուսերին գեմ ունեցած բարկութիւնը գեաթիւն չէր» : Գրքի Բ. Հոմ. 39. 37. — 39 :

ղեցին կը նախատէ, Ս. Հարքը կը թշնամանէ, բոլոր աստուածային բաները կը հայհոյէ, Քրիստոսի առաքեալները կ'արհամարհէ, Քրիստոսի ամենասուրբ մարդը կ'անպատուէ, եւ նոյն իսկ զԱստուած՝ իրեւ եղեռնագործութեանց արգիւր, պատճառ եւ գրգռիչ կը հայհոյէ: Եւ աս քու հայհոյութեանցդ զգուշիկ կոչող՝ ուրիշ բանէ պնչալի յայտնի չ'երեւար, որչափ ան վնասակար գրքերէն՝ որոնք որ քրիստոնէական ժողովուրդեան վնասուն համար գրեցիր, եւ միանգամայն ան չարիքներէն՝ որոնք որ քու հերետիկոսութեամբդ գաղան դարձած գեղացիները Գերմանիայի ամէն կողմերը կատաղութեամբ կը գործեն:...

«Լը գրես որ աշուրներդ ինծի վերցընելու կ'ամբընաս, որովհետեւ չարագործ եւ անօրէն մարդիկներէ գրգռուելով՝ ինծի դէմ՝ գրեցիր: Բայց ես անոր կը զարմանամ որ ինչպէս չեաւ մըշնար աշուրներդ վեր վերցընելու եւ Աստուծոյ կամ բարեպաշտ մարդու մը երեսը նայելու. որովհետեւ ստատանայէն գրգռուելով՝ ան աստիճանի անպիտանութեան հասար որ կ'օրնաւ որ ու քահանայ ըլլալովդ՝ մարմնական ցանկութեան համար՝ Աստուծոյ նուիրուած կուսի մը հետ կարգուեցար: Թէ որ աս բանը կուպաշտ Հռոմայեցիներուն մէջ ըրած ըլլայիր նէ՝ կոյսը կենդանի կենդանի կը թաղուէր, իսկ դուն մահուամբդ անամօթութեանդ պատիժը կը կրէիր: ... Բայց ամենէն աւելի գէշն ան է որ ամօթէդ գետինն անցնելու տեղ՝ աս անօրէն գործքիդ վրայ կը պաքծիս ալ, ու թզթով եւ գրով ուրիշներն ալ քեզի հետեւելու կը յորդորես:...

«Ինծի կը խոստանաս որ եթէ հաճիմ նէ՝ գիրք մը դուրս հանես, որուն մէջ՝ ինծի շափ գովութիւններ տաս եւ առջի գրքովդ ինծի դէմ բոլոր գրածներդ ետ կանչես: Բայց ես շատ յօժարութեամբ զքեզ աս աշխատութենէն աղատ կ'ընեմ. վասն զի ան աստիճանի հպարտութեան եւ ընդունայնութեան մէջ ինկած չեմ որ քու գրքերուդ մէջ իմ վրաս գրուած գովութիւններուն բաղձամ: Հապա միայն անոր կը բաղձամ որ մոլորութիւններդ ճանչնաս, ու հերետիկոսութիւններդ ետ կանչելով՝ խելքդ գլուխդ բերես, եւ ճշմարտութեան դառնալով՝ գրով ու գործքով ուղիղ հաւատքդ յայտնես, որով կարենաս զԱստուած պատուել ու փառաւորել...», 12:

13. Աւ Ռէնպերկի, ԳԼ. ԺԷ. Համ. Գ: — Ասանկ իմաստուն թափաւոր մը, որն որ ուրիշներուն խելքը գլուխը բերելու փոփոք աշխարհ խրատներ կու տայ, իր պաշտօնի մէջ գանուող օրիորդի մը պատճառ

առ. նոյն ամենը արդէն եկեղեցիէն բաժնուած էր, ու բոլոր Անգղիային հերետիկոսութեան մէջ իյնալուն պատճառ եղաւ: Հենրիկոս նոյն օրիորդին հետ կարգուել ուղղելով՝ սկսաւ ըսել թէ առջի ամուսնուն

Նոյն ատենները լուտեր սկսաւ ետեւէ իյնալ որ հռչակաւոր երազմոսն ալ շողորթութեամբ ու կեղծաւորութեամբ հետը հաշտեցընէ ու իր կողմը ձգէ : քանի մը տարի յառաջ իրարու հետ անձնիշխանութեան վրայ գրով կռուած էին 13. եւ լու-

թիւնս անվաւեր է, եւ քիչ մը ետքը բուն կնիկը թող տալով՝ ա- նոր հետ կարգուեցաւ. եւ երբ որ շատ անգամ իրատուելէն ետեւ իեւթը գլուխը չբերաւ նե՛, քահա- նայապետէն նշովուեցաւ. որուն բարկանալով՝ եկեղեցիէն բաժնուե- ցաւ. եւ սկսաւ ընել թէ Մնգղիայի մէջ կրօնին գլուխն ես եմ (1533) : Բայց թէ առաջին կնոջէն բաժնուե- լուն պատճառը՝ անուսնութեան ան- վաւերութիւնը չէր, հապա իր ան- տանձ կիւրքը, անկից յայտնի է որ երեք տարի վերջը թեթեւ կասկա- ծի մը համար նոր կինը մեռցընել տալով՝ ուրիշ մը հետ կարգուե- ցաւ : Առ երրորդ կինն ալ քիչ մը ետքը մեռցընելով՝ չորրորդ կին մ'առաւ. ու վեց ամիս վերջը անի- կա ալ արձակելով՝ ուրիշ հինգե- րորդ կնոջ մը հետ կարգուեցաւ : Իսկ քանի մը տարի վերջը (1543ին) ասոր վրայ ալ զբարարութեամբ յանցանք ձգելով՝ մեռցընել տուաւ ու վեցերորդ կին մ'առաւ :

Բայց թէպէտ եւ Հերիքիոս այո- պէտ ամսօթալի կրից համար եկեղե- ցիէն բաժնուեցաւ, եւ Նորոգու- թեան ետեւէն գացող ուրիշ իշ- խաններուն պէս եկեղեցիներուն ու վանքերուն ինչքերը յափշտակեց առաւ, մանաւանդ թէ ուղղափա- աութեան մէջ հաստատուն կեցող- ները եւ զինքն իրեն եկեղեցւոյ զլուխ չընդունողները մեռցընել տուաւ. սակայն թող չտուաւ որ հաւատոյ վարդապետութիւնները փոխուին ու լուտերի մըլորութիւն- ները ներս մտնեն : Բայց ինչ օգուտ որ անշարժ վիճէն բաժնուելէն ետեւ հաստատուն մնալ անկարելի ըլլա- լով՝ իր յաջորդներուն ատենները բոլոր հաւատոյ վարդապետութիւն- ները տակն ու վրայ եղան, ու ան ժամանակէն վեր Մնգղիայ առէն մո- լորութեանց տեսարան մ'եղած է :

13. լուտեր աս նիւթին վրայ գրած գրքին մէջ կը վարդապետէ որ Զեկրնարը լլաւ որ Աստուծոյ զատ մէկը ազատ ըլլայ կամ անձնիշխա- նութիւն ունենայ. Աստուծոյ նա-

խաղաղութեամբ եւ աստուածային նախախնամութեամբ պնդեա կ'ըլ- լայ որ ամէն բան՝ Աստուծոյ անփո- փոխ, յաւիտեանական ու անհրաժեշտ կամօրը կը կատարուի, որն որ անձն- իշխանութիւնը կը քայքայէ ու կը ջնջէ : Անոր համար անձնիշխանու- թիւն բառը՝ միայն Աստուծոյ կը վայլէ, եւ մարդիկներէն կամ հրեշ- տակներէն մէկուն կամ արարածի մը ամենեւին անձնիշխան չիկարա- ըտուի : Հերձուածապետին աս խօս- քերէն ինք իրմէ կը հետեւեր որ ուրեմն ամէն մեղքերուն պատճառն Աստուած է. լուտեր աս բանն ալ չէր ուրանաւոր, հապա ինք իրմէ աս հետեւութիւնն ալ կը հաներ ու կ'ը- սեր որ Աստուած է որ ի մեղ չա- րիքն ալ բարիքն ալ կը գործէ : Ա- նոր համար, կ'ըսէր, հաւատարմի ա- տարելութիւնն ան է որ հաւատանք թէ Աստուած արդար է, թեպէտ ինքը զմեզ իր կամօրը դատապար- տութեան արժանի կ'ընէ, եւ այն- պէս կ'երեւայ որ դատապարտելոց ատեններէն հաճութիւն կը զգայ : Աստուծոյ պատուիրանները միայն անոր համար արեւած են, օրպէս զի մարդս իր անկարողութեան ու ա- զատ չըլլալուն վրայ համազօրի : Առ- տուած երբ որ մարդուն կը պա- տուիրէ որ իր պատուիրանները պահ- պանէ եւ իրեն հաճութեան արժա- նի ըլլայ, զմարդը ծագը կ'ընէ, ո- րովհետեւ անկարելի է որ մարդ իր բերմամբ բարին ուզէ : Առ ա- ռարկութեան որ Ս. Գիւրգը շատ տեղ դատապարտութեան յանցան- քը մարդկային կամաց կու տայ, ու կը յայտնէ որ Աստուած մեղաւո- րին մահը չ'ուզեր, հապա կ'ուզէ որ դառնայ ու վրկուի. լուտեր պա- տասխան կու տար՝ Աստուծոյ կամ- քը երկու բաժնելով, որոնցմէ մէկը, կ'ըսէր, մեզի յայտնուած է, իսկ մէկալը յայտնուած չէ : Աստուած մեղաւորին մահը չ'ուզեր ան կամ- քով՝ զորն որ իօքքով մեզի յայտ- նած է. բայց կ'ուզէ ուրիշ մեկ ծա- ծուկ ու անքննելի կամքով, որն որ մեք ամենեւին չ'ենք ճանչնար : Դար-

տեր իր գրուածոց մէջ զԵրազմնոր պնդէս սաստիկ նախատած էր, մինչեւ Երեւնիքի մէջ կ'ըսէր որ «Երանի թէ Լուսեր բոլորովն լուսած ըլլար: Ես կը յուսայի թէ որչափ որ տարիքը կ'աւնէ նէ՝ պնչափ ալ բարքը կը քաղցրանայ. բայց կը տեսնեմ որ օրէ օր աւելի կը սաստկանայ: . . . Այս ամենայն զիս սաստիկ կը նեղէ, եւ թէ որ Աստուած չ'օգնէր նէ, աս կոխներուն վերջը դժբախտ պիտ'որ ըլլայ», ¹⁴: Իսկ Երազմնոս տեսնելով որ Լուսեր հետը ինչպէս խոտուածեամբ ու դառնութեամբ կը կռուի, պոպկէս կ'ըսէր. Շատ կը ցաւիմ որ ծերութեանս ատեն ասանկ վայրենի գազանի ու կատաղի վարազի մը հետ կռուելու կը ստիպուիմ ¹⁵:

Ինչ Լուսեր տեսնելով որ Երազմնոս պէս երեւելի ու նուաճի մարդը թշնամի ու հակառակորդ ունենալը՝ իր կողման որչափ փնաս է, ելաւ անոր նամակ մը գրեց, որուն մէջ միայն անոր կը նայէր որ զինքը հետը հաշտեցնէ: Երազմնոս թուղթն առած օրը անմիջապէս պատասխան տուաւ, ու Լուսերի կեզծաւորութիւնն ու հպարտութիւնն երեսը զարնելէն ետեւ՝ ըսաւ թէ քանի որ մոլորութիւններդ մէկդի չես ձգեր նէ՝ մի յուսար որ հետս կարենաս հաշտուիլ ¹⁶:

Իսկպէս Լուսեր ամենէն ալ պարտաւ ելելով՝ տեսաւ որ կեզծաւորութիւնն ալ օգուտ մը չ'ընէր, եւ սկսաւ ըրածին վրայ ցաւիլ, որովհետեւ ցուցուցած խոնարհութիւնը իրեն մեծ նախադէպ բերած էր ¹⁷: Եւ թէպէտ կը բարձար որ աս նախա-

ձեռք այսպէս կ'ընէր. Աստուած քեզ հանդ կ'ըլլայ, երբ որ անարժաններուն պակ ու վարձք կու տայ. Թեշտ ուրեմն հանդ չ'ըլլար, երբ որ անմեղները կը դատապարտէ: Եւ աս այլանդակ մոլորութիւններն ու հայհայութիւնները այնպէս հաստատուն կը տեսնէր, մինչեւ աս ալ կը գրէ որ Աստուծոնք քննելու համար չ'գրեցի, հապա հաստատելով եւ վճռելով. անոր համար ալ ամենեւին մէկու մը դատաստանին տակ չեմ ձգեր, հապա ամենուն իրաւ կաւ տամ որ մտքերինն առանց հնազանդեցնեն: — Լուսերին աս բաները յայտնի ու բացայայտ վարդապետելը այնչափ ստույգ է որ բոլոր բողբոջ մատենագիրները կ'ընդունին, եւ Բլանք կը զրուցէ որ աս խօսքերը վիճարանութեան տաքութեան ատեն բերեն փախած կամ մէկ երկու անգամ ըսուած բաներ չեն. հապա կարգաւորեալ ու հիմնական կերպով գրուած եւ միշտ հաստատուն պահուած վար-

դապետութիւն. եւ որովհետեւ, կ'ըսէ, նոյն իսկ մեր (բողբոջներուն) մէջէն շատերը ետքը առ իրոտ վարդապետութիւնը մարտեցին, անոր համար կը լանան կերպով մը Լուսերին աս բանն հաստատութեամբ վարդապետած ըլլալն ուրանալ, եւ կը կարծեն որ «Լուսերին աս տկար կողմը ծածկելու է», բայց պարտաւ բան է, ամենեւին չիկրնար ուրացուիլ կամ ծածկուիլ: Տե՛ս Գիլգ. Գ. Հոգ. Բ. 107. — 138: Տե՛ս նաեւ Միշլ, Հոգ. Ա. Գլ. Գ. 136. — 148: Աս երկու մատենագիրներն ալ իրենց աս ընդարձակ հաստատման մէջ իրաւունքը գրեթէ բոլորովն Երազմնոսին կու տան ու Լուսերը վար իր զարնէն. բայց միշտ կրցածուն չափ ջատագովելով:

14. Աս Պոսելէի, Գիլգ. Բ. Հոգ. Ժ. 2:

15. Նոյն տեղը:

16. Ուլենպերկ, Գլ. Ժ. Է. Հոգ. Ե:

17. Լուսերի աս կեզծաւորեալ խոնարհութեան իրեն օգուտ մը

տանաց վրէժն առնէ, բայց բաղձանքը շուտ մը չուզեց կատարել, հապա քիչ մը ատեն լռեց ու յարմար ժամանակի կը սպասէր: Ինք աս մտաց վրայ եղած ատեն՝ լսելով որ Անգղիա՝ մէկը իրեն առ թագաւորը գրած թուղթը եւ թագաւորին տուած պատասխանը տպած՝ ամէն կողմը կը տարածէ, արտաքայ կարգի կատղեցաւ. ի վերայ պար ամենայնի առ ալ չիմանալու զարկաւ, եւ իսկզբան դէմ բան մը չգրեց: Բայց երբ որ իմացաւ որ նոյն գրուածքները նաեւ գերմաներէն թարգմանուեր են եւ ամենուռն ձեռքը կը պտըտին, ալ անկէ վերջը կատաղութեանը վրայ չկրնայով տիրել, 1527ին սկիզբները գրուածք մը դուրս հանեց, որն որ թէպէտ կարճ բան մըն էր, բայց սաստիկ խիստ ու դժնդակ, որով յայտնապէս ու առանց կեղծաւորութեան՝ իր ժանտութեան թոյնը չէ թէ միայն Անգղիայի թագաւորին, հապա նաեւ Գետրգ դքսին ու Երազմոսին, մանաւանդ թէ բոլոր ուղղափառներուն դէմ կը թափէ: «Վաւէի մեծ բարձրամասութեամբ լռել, կ'ըսէ, եւ ինչպէս որ անանկ թիւնաւոր գրքերու հետ վարուելու սովորութիւն ունիմ» վրան աղէկ մը զուարճանալ, թէ որ ան գրքին մատենագիրը՝ ով որ է նէ՝ այնպէս չձեւացընէր որ ես (Անգղիայի թագաւորին գրած) թղթովս իմ վարդապետութիւնս ետ կանչած ըլլամ: Ասիկա ամենեւին չեմ կրնար յանձն առնել. որովհետեւ աս բանս իմ անձինս չիվերաբերիր, որն որ պէտք է որ լռէ ու չարչարուի, հապա վարդապետութեանս կը վերաբերի, որն որ պէտք է որ բարձրաձայն յառաջանայ ու արացէ: Միայն աս բանին մէջ Աստուած ինծի համբերութիւն ու հեղութիւն չտայ. աս բանին մէջ կ'ըսեմ 2է, չէ, չէ... թէպէտ եւ թագաւորները, կայսրները, իշխանները, սատանան եւ ով որ կ'ուզէ նէ՝ զայրանայ:

«Տէր Աստուած, որչափ փութով ու զգուշութեամբ զիս կը փնտռեն, որչափ նենգութեամբ ինծի որոգայթ կը լարեն: Ես արեգական տակ եղող մարդիկներուն մէջ ամենէն երեւելին չեմ արդեօք: Ստուգիւ հազար տարւան փրոցին մէջ Լուսերէն տոնուազոյն մէկը գտնուած չէ: — Ինչո՞ւ, պատճառն ի՞նչ է: — Դուն քեզմէ մտածէ: Այնչափ քահանայապետներ, այնչափ թագաւորներ, այնչափ իշխաններ, այնչափ կարգինայներ, այնչափ եպիսկոպոսներ, քահանաներ ու կրօնաւորներ, այնչափ իմաստուններ, մանաւանդ թէ բոլոր աշխարհք՝

չենէն զատ՝ քիտ ալ ընելը՝ նոյն իսկ բողոքող մատենագիրներն ալ կը խռատվանին: Կուսաւ Գիթեր, (Գլ. ԺԸ. 376.) առանձինն Անգլիայի թագաւորին գրած թղթին վրայ խօսելով կ'ըսէ որ «Իր ամար-

դութենէն ունկի իրեն երեսը զարկին իր չափազանց խոնարհութիւնն ու քաղաքավարութիւնը», իսկ Բրանք (Գիթ. Դ. Հատ. Բ. 106.) նոյն գործքը՝ «Աններկէ տկարութիւն, կ'անուանէ:

ստատանային եւ անոր արքանեակներուն հետ միաբանած՝ Լուտերին մատնիչն ու դահիճը եւ սպանողն են, եւ անոր արեան կը ծարաւին: . . . Ես ողորմելի մարդ մըն եմ, եւ ասանկ դահիճներ ունենալու արժանի չեմ: Բայց որովհետեւ իրենք այնպէս կ'ուզեն, պէտք է յանձն առնեմ որ ինծի աս պատիւն ընեն, եւ իրենց բարկութիւնն ու կատաղութիւնը՝ ինծի զօսանք սեպեմ եւ զուարճանամ: Ապա թէ ոչ՝ աս բարեկենդանի օրերը ինծի պնջափ զօսեցողիչ չէին ըլլար, թէ որ ասանկ մեծադօր, ազնուական, իմաստուն միմոսներ ու հոգաբարձու չունենայի: Բայց աղքատ ըլլալովս՝ ուրիշ վարձք չեմ կրնար իրենց տալ, միայն աս կրնամ ընել որ աղաչեմ թէ ըրածնին շարունակեն եւ աւելի սաստկացնեն¹⁸:

“... Եւս ողորմելի մեղաւոր մըն եմ. թող հակառակորդներս սուրբ եւ հրեշտակ ըլլան, երանի՜ իրենց թէ որ կրնան այնպէս մնալ նէ. բայց չէ թէ աշխարհքիս ու անհաւատից առջեւ մեղաւոր եմ, հապա Աստուծոյ եւ իրեն հաւատարիմ ծառաներուն առջեւ: Բայց աշխարհքիս առջեւ կ'ուզեմ անմեղ ըլլալ, եւ եմ ալ, եւ ան աստիճանի՝ որ զիրենք հազիւ իմ կօշիկներուս խրացը քակելու արժանի կը սեպեմ¹⁹: . . . Իսկ պաշտօնիս ու վարդապետութեանս նայելով, մանաւանդ թէ վարուցս կողմանէ ալ՝ միայն թէ վարդապետութեանս հետ միաբան ըլլայ, ամենեւին մէկը իզմէ երբեք խոնարհութիւն կամ համբերութիւն մը չսպասէ, մանաւանդ բռնաւորներն ու Աւետարանը հալածողները: Ուզեն չուզեն՝ պէտք է որ խոստովանին որ ես կենդանի սուրբ մըն եմ²⁰, միայն թէ մինչեւ մահուանս ատենը վարդապետութեանս մէջ հաստատուն մնամ: Եւ թէ որ վարդապետութիւնս՝ Անգղիայի թագաւորէն, Գէորգ դքսէն, պապէն եւ անոնց ընկերներէն . . . ուրիշ թշնամի չունենար նէ, շատոնց Հայրմերով մը բանը լմնցուցած կ'ըլլայի²¹: . . .

“Վայց ինչո՞ւ պապականներուն կը բարկանամ, որոնք ինծի դէմ յայտնապէս պատերազմի ելած են եւ հետս այնպէս կը վարուին՝ ինչպէս որ թշնամեց հետ սովորութիւն է վարուիլ: Ինծի աւելի փաստակար են իմ սիրելի որդեակներս, անձկալի եղբայրներս ու մաներիմ բարեկամներս, այս ինքն ապստամբ գինները՝ Խորհրդականները, որոնք որ կարծեմ՝ Լուտերին

18. Գործք Լուտ. գերմ. Հատ. Գ. 361. Բ. 363. լատ. Հատ. Բ. 534. Բ. 535:

19. Ut illos vix dignos censeam, qui mihi calceamenti corrigiani solvant. Գործք Լուտ. լատ. Հատ. Բ. 535. Բ.:

20. Denn da sollen sie mich für einen lebendigen Heiligen halten. Գործք Լուտ. գերմ. Հատ. Գ. 365:

21. Գործք Լուտ. գերմ. Հատ. Գ. 365. լատ. Հատ. Բ. 537:

գրելէն յառաջ՝ Աւետարանին ու Քրիստոսի ինչ ըլլալը չէին գիտեր, եւ չէին կրնար իրենց հնարքովը պապին լուծը վզերնէն հանել, եւ ան ազատութեան ու լուսաւորութեան հասնիլ որուն մէջ հիմա կը գտնուին. եւ թէ որ կարողութիւն ալ ունենային՝ գործքի ձեռք զարնելու չէին համարձակեր: Երբ որ ես իսկզբան առանձին՝ պապին ու կայսեր եւ ուրիշ պապականներուն դէմ կը դնէի, եւ այնպէս բոլոր պատերազմին ծանրութիւնը կը քաշէի, իրենք իրենց սաստիկ քաջութեան համար՝ ձկերէն ու գորտերէն աւելի լուռ կը կենային: Իսկ երբ որ Աստուծոյ օգնականութեամբ բաներն ան աստիճանի հասուցի, որ ամէնքս ալ կրնանք շունչ առնել, եւ կը յուսայի որ պապին հետ պատերազմը գլուխ տանելու համար ինծի օգնական կ'ըլլան, անոնք յանկարծակի ետեւի կողմանէս վրաս կը յարձակին, ուր որ ես ողորմելի ու յոգնած եմ, եւ նոյն իսկ պապականներէն աւելի կը մոլեգնին:...

«Լճրդ եկէք վրաս ինկէք ամէնքդ ալ մէկտեղ, սատանաներ, պապականներ, Խորհրդականներ. գունդ գունդ Լուսերի վրան դիմեցէք, ճեպեցէք, ստիպեցէք, նեղ խոթեցէք: ... Բայց ինչ որ ընէք նէ՝ պարապ է, պէտք է որ իր վարդապետութիւնը հաստատուն մնայ: ... Մարմինս կրնայ գիւրաւ ջնջել վերցընել. բայց վարդապետութիւնս զձեզ պիտի սպաննէ ու կտոր կտոր ընէ», ²²: — Մարդ չի գիտեր աս յիմարական գրուածքին վրայ ծիծաղի, չէ նէ գրողին յանձնապաստանութեան եւ ամբարտաւանութեան վրայ ցաւի:

22. Գործք Լուս. գերմ. Հատ. Գ. 365. — 366. լատ. Հատ. Բ. 537. Բ. — 539:

ձխադամնիական այցելութիւն

Լուսերի լուրդադեպոսիւնն ընդունող երկրներուն մասորական, կրօնական ու բարոյական վիճակը: Բլանդին՝ նոյն նիւթերուն եւ ճանաւանդ Լուսերական տարուիներուն վրայ գրածները: Լուսերին՝ իր աշակերտներուն բարոյական վիճակն վրայ ըրած գրգռանքները: Լուսերի առ լարիներուն հար ղը հոգաւ ի՞նչի: Եկեղեցական առաջնորդութիւնը աշխարհական իշխաններուն յետքը ի՞նչ յանջե: Ստատոյիսիկ խորհրդերէն ի՞նչ խնդրի որ իր երկրներուն մեջ այցելութիւն ղ'ընել որայ: Աւրգադեպոսիւնն եւ ասորածային պաշտաման մեջ միմեկը պոսիւնն ղը դնելու ի՞նչ խառնի: Միւլանիսիոն այցելութիւնն ընելու ի՞նչ օրի: Հրահանգք պղծելուաց առ ժողովուրդա ըրած ի՞նչ: Լուսեր իր գրած խորհրդուն ստորիկ հնազանդութիւնն եւ ճիշդ հոգադութիւնն ի՞նչ պահանջէ:

1527

ԼՈՒՑՆԵՐԻ վարդապետութեանց՝ քաղաքական կենաց վրայ ըրած ազդեցութիւնը եւ անոնցմէ հետեւած չարիքներն ու խռովութիւնները ասկից յառաջ տեսանք. հիմա հարկ է որ մատուցական, կրօնական ու բարոյական կենաց վրայ ըրած ազդեցութեանն ալ մասնաւոր կերպով մը միտ դնենք: — Գերմանիայի ան կողմերը՝ ուր որ իշխաններն եկեղեցականաց հետ միանալով՝ իրենց զօրութեամբը նոյն վարդապետութեանց դէմ գրած չէին նէ, ան տեղերը մոլորութիւնը սատարիկ հեղեղի մը պէս տարածուած էր: Զէ թէ միայն ընդհանրապէս գաւառներն ու մեծամեծ քաղաքները, հապա նաեւ գեղերը եւ մինչեւ աղքատին հիւղերը աս ժանտախտէն ապականած էին: Ասոր ամենէն առջի հետեւութիւններն եղան կրօնական նիւթերու մէջ ընդհանուր անիշխանութիւն, բարոյից սատարիկ ապականութիւն եւ ուսմանց նուազութիւն: Լուսերականութեան տարածուած տեղերը՝ ամենեւին մէկը եկեղեցիներն ու դպրոցները հոգալու, քարոզիչներն ու վարպետները պահպանելու համար ստակ մը չէր ուզեր տալ¹: Ժողովրդեան մեծ մասը չէ

1. Բլանդ, Գիլք Զ. Հատ. Բ. 341: — Նոյն մասնաշարքը՝ Լուսերին առ Սպրահիայի կայսրընտիրը գրած երկու նամակներէն մէկ մէկ հասուած կը բերէ, որոնց մէջ Նորագիւղ առ նիւթերուն վրայ պոստէն կը արտայնէ: "Ամեն տեղ ժողովրդապետներուն արտունջին չափ չկայ: Ամենեւին մէկը բան մը տալ չուզեր, եւ մէկերէն Առաւելոյ խոս-

քին գէմ անանկ տպերախտութիւն մը կայ, որ եթէ խիզա թող տալու ըլլար նէ՝ ետեւէն կ'իյնայի որ ամենեւին ժողովրդապետ կամ քարոզիչ չունենան, եւ խոզերու պէս տպրին": — "Թէ որ առ բաներուն շուտ մը օգնուելու լըլլայ նէ, ալ առ երկրիս մէջ ժողովրդապետներուն, դպրոցներուն, Աւետարանին բանը բուսած է. ամէնքն ալ պէտք

հոգեւոր եւ բարոյական վիճակը Բլանք ընդարձակ կը ստորագրէ : Ստրասնիայի կայսրընտրին երկիրներուն մէջ գրեթէ տեղ մը չկար՝ որ Լուտերի նախանձախնդիր հետեւողներ չունենար, ըսելէն վերջը, աս բողոքող հեղինակը խօսքն այսպէս կը շառունտէ . «Ասոնցմէ շատերը, գուցէ ալ մեծ մասը սառագիւ եւ ոչ հաւատոյ հիմնական մտանց վրայ Լուտերին վարդապետածին ինչ ըլլալը գիտէին . չէին գիտեր որ Լուտերին հետեւելով ինչ բանի պիտի հաւատն . . . հապա զինքն անոր համար կը յարգէին, վասն զի անիկա անկարգութեանց դէմ՝ ելած, կրօնաւորները լռեցուցած, եւ պապին ու եպիսկոպոսներուն, նաեւ երեւեմէ իրենց աշխարհայն գրեթէ ու իշխաններուն յանդուգն ճշմարտութիւններ խօսած էր», 5. հայերէն խօսելով՝ անոնց դէմ ելած ու իշխանութիւններն ոտքի տակ առած էր : Բիշ մը ետքն ալ կը զրուցէ որ աս կրօնական նիւթերուն մէջ այնչափ ազէտ էին, որ բաւական թէ քահանանին կարգուած ըլլար, թէպէտ եւ բոլոր քարոզածը հին (ուղղափառ) վարդապետութեան համեմատ, ու Լուտերի վարդապետութեան բոլորովին հակառակ ըլլար, մէջերնէն մէկն ալ չէր տարակուսեր որ Լուտերի վարդապետութիւնը չըլլայ, միայն անոր համար վասն զի կարգուած էր 6 :

Վայնպէս Լուտերական երէցներուն վրայ խօսելով՝ կը զրուցէ որ անոնք ալ ժողովողէն աւելի գիտուն չէին : «Ասոնցմէ ոմանք, կ'ըսէ, նորութեան ուղիին ետեւէն կ'երթային, եւ բեմերուն վրայէն՝ Լուտերին չափ սաստկութեամբ՝ պապին ու կրօնաւորներուն դէմ կը խօսէին, եւ կամ իրենց օգտակար կը սեպէին Լուտերին քանի մը սկզբունքներն ընդունիլ, եւ աշխարհք մտնելով՝ իրենք զիրենք Աւետարանի քարոզիչ կ'անուանէին, բայց առանց Աւետարանէն բան մը հասկընալու . . . : Ուրիշներ ալ կային որ իրենց ունկնդիրներուն միտման կը հետեւէին, ոմանց՝ ըստ նոր վարդապետութեան կը քարոզէին, ոմանց ալ՝ ըստ հին վարդապետութեան . մանաւանդ թէ մինչեւ մէկը գտնուեցաւ, որ երկու եկեղեցւոյ երէց ըլլալով՝ մէկուն մէջ հաղորդութիւնը երկու տեսակաւ կը մատակարարէր, մէկային մէջ ճշդիւ հին ծիսով պատարագ կ'ընէր 7 : . . .

«Բարոզէնին իրենք իրենցմէ ընտրելու իրաւունք ունեցող հասարակութիւնները իրենք զիրենք երջանիկ կը սեպէին, թէ որ այնպէս պատահէր որ ասանկ ատեն մը (քարոզիչ փնտռած ատեններն) վանքէ ելած կրօնաւոր մը թափառական պարտելով՝ իրենց կու գար, եւ գտած ազատութիւնը վայելելու համար՝

5. Գիւրք 2. Հատ. Բ. 336 :

6. Նոյն տեղը :

7. Դարձեալ նոյն վերջ յիշուած տեղը, 337 :

քիչ մը ժամանակ աշխարհքին մէջ ասդին անդին թափառելէն ետեւ՝ այնպէս կը ձեւացընէր որ Աւետարանին պատճառաւ հալածանք կը քաշէ՝ եւ նաեւ տնէն տեղէն մերժուած է։ Ասանկները երկիրքէ խաւրուած մարդիկներու պէս՝ ուստի եւ առանց քննութեան կ'ընդունուէին. որովհետեւ թէ որ մանաւանդ կիներնին ու զաւկըներնին մէկտեղ առած կը պտրուցընէին նէ, ինչպէս որ շատ անգամ կը պատահէր, ալ անկէ վերջը իրենց վարդապետութեան անարատ բլլալուն՝ ուրիշ ամենեւին ցուցում մը հարկաւոր չէր սեպուեր։ Աս յանձնարարութեան թղթերը (այսինքն՝ քարոզչի մը՝ հետը կին ու զաւակ ունենալը) շատ անգամ նաեւ քարոզիչ կամ երէց փնտռող ազնուականներուն առջեւն ալ մեծ զօրութիւն կ'ունենար...։ Ամենէն աւելի խիղճ ունեցողները Ղուտերին ու Մելանթոնին կը գիւժէին... բայց ասոնք ուսկից կրնային միշտ անանկ մարդիկ գտնել, որոնք ժողովրդեան կրթութիւն տալու բոլորովին անյարմար չլլալու չափ գիտութիւն ունենային։ Համալսարանին ուսանողներուն մէջ... ստուգիւ երեւելի գլուխներ կային, բայց ասոնք մատի վրայ կրնային համրուիլ. եւ թէ որ ուսմունքնին չմընցած թող չէին տար երթար նէ ալ՝ պէտք էր որ մեծ քաղաքներու եւ համալսարաններու համար պահուէին։ Գեղերու քարոզիչ ըլլալ՝ միայն շատ տկարներն ու աղքատները կ'ուզէին. ասոնք ալ կամ անանկ մարդիկ էին, որոնք յառաջագոյն ամենեւին ուսմանց ետեւէ ինկած չէին, հապա տարիքնին առնելէն ետեւ՝ իբրեւ թէ մէկէն աստուածաբանութեան կոչում մը կը զգային, եւ արուեստնին կամ ձեռագործնին թող տալով՝ աստուածաբան կ'ըլլային, ... կամ վանքէ ելած կրօնաւորներ ու վճռաւորած քարոզիչներ էին, որոնք գունդ գունդ Վիդգենպերկ կու գային, որպէս զի Ղուտերին վարդապետութիւնը սորվին եւ ապրուստնին իրմէ ընդունին։ Ասանկ մարդիկներուն մէջէն պէտք էր որ հասարակօրէն՝ Ղուտեր ընտրէր, եւ շատ անգամ ասոնք ալ ունենալուն վրայ կ'ուրախանար, որովհետեւ ժողովրդեան կարօտութիւնը շուտ օգնութիւն կը պահանջէր։...

«Երգ. յայտնի է որ ասանկ քարոզիչներուն մէջ ամենէն աղէկներն ալ հասարակօրէն չէ թէ միայն աստուածաբանական գիտութիւն չէին ունենար, հապա եւ ոչ կրօնի վրայ զուտ ծանօթութիւն. աւելի եւա զուրկ կ'ըլլային խոհեմութենէն, փորձառութենէն եւ ան ամէն հանգամանքներէն՝ որոնք ժողովրդեան առաջնորդ ըլլողը պէտք է որ ունենայ, որպէս զի օգուտ կարենայ ընել։ Մէջերնէն ամենէն աղէկները՝ Վիդգենպերկ Ղուտերէն լսածնին՝ իրենց գեղերուն բեմին վրայէն կը խօսէին, պապականներուն ու խորհրդականներուն դէմ կը ճառէին, ու

քով՝ Տեառեւ Լուսերէն լսածնին՝ ըստ մեծի մասին ասոնց վրայ էր, եւ իրենց պարզմտութեամբն անանկ կը կարծէին որ իրենց ունկնդիրներուն աւելի օգտակար բան մը չեն կրնար խօսիլ՝ քան թէ ան բանը որն որ իրենց այնչափ շատ անգամ ըսուած էր։ Աւելի շատերը՝ նոյն նիւթերուն վրայ խօսելու չափ ալ գիտութիւն չունէին, ասկից զատ՝ շատերուն վարմունքն անանկ ամառդի, եւ վարքերնին ու քաղաքավարութիւննին այնպէս անպիտան էր որ նաեւ հին ու չմաքրուած եկեղեցւոյն քարոզիչներէն ալ շատ վար էին։ Մէկ խօսքով ըսելու համար՝ ստորին ժողովրդեան կրթութիւնն աւելի գէշ հոգացուած չէր կրնար ըլլալ, իսկ դպրոցները կարգի դնելու վրայ եւ ոչ կրնար մտածուիլ, թէպէտ եւ ասիկա ամէն բանէն աւելի հարկաւոր էր։ Շատ անգ զպրոցներուն մէջ ամենեւին ուսուցիչ չկար. եւ քիչ քարոզիչ կը գտնուէր որ վարպետներուն տեղը կարող ըլլար բռնել,⁸։

Իսկ սքանչելի նկարագիրը կը լրացնէ Լուսեր իր աս նիւթերուն վրայ զանազան անգամ գրածներովը, որոնցմէ մէկ հատուած հոս կը գտնուի։ «Ջարմանալի բան մը չէր ըլլար, կ'ըսէ, թէ որ Աստուած դժոխքին պատուհաններն ու դռները բանար ու մէջերնիս սատանայ թափէր, կամ երկինքէն ծծումք ու դժոխական կրակ տեղար, եւ ամէնքնիս մէկտեղ Սողոմոն ու Գոմորայ պէս դժոխքին անդունդը կործանէր։ . . . Արով՝ Տեառեւ նոյն Կաթնիքը հիմա՛նք Գեթմանիայէն Կաթն անկա՛մ նաեւ չար էն. ինչու որ իրենք Աստուծոյ խօսքն ու քարոզութիւնը չունէին. իսկ մենք երկուքն ալ ունինք, բայց պարապ տեղ, եւ այնպէս կը վարուինք իբրեւ թէ ուզէինք որ Աստուած, իր խօսքը, բոլոր կարգն ու կանոնը եւ պատիւը ոչնչանայ։ Խռովաբարները Աստուծոյ խօսքը զսպելու կը ջանան. ազնուականներն ու հարուստները՝ կարգն ու կանոնը եւ պատիւը կործանելու եւ տեւէ կ'իշան։ . . . Իսկ ուրիշները ձեռուրնին կը քաշեն, ոչ ժողովրդապետ եւ ոչ քարոզիչ կ'ուզեն պահպանել կամ անոնց ապրուստին համար բան մը տալ. ասկից զատ՝ աղաքն ալ անոնցմէ կը հեռացընեն, որպէս զի քարոզութեան պաշտօնը շուտ մը կործանի։ . . . Ի վերայ այսր ամենայնի վատահումութեամբ կը վարուին, ամենեւին խիղճ չեն ընէր, ասանկ դժոխական մանաւանդ թէ դժոխականէն աւելի մեծ ապերախտութեան եւ չղբոսելու մեղքերուն ու մղութիւններուն վրայ ամենեւին

8. Գիլք Զ. Հատ. Բ. 338. — 340. — Բլտիք ասոնք գրելէն ետեւ՝ 8. Ծանօթ. մէջ կը գրուի որ «Գոյր տա ստորագրութիւնը

Լուսերին սեպհական նամակներէն աւանուած է, որոնց շատերը աս նիւթերուն վրայ գրուած արաուելներով լեցուած են»։

զգլու՛մ չունին, Աստուծոյ բարկութենէն ամենեւին չեն վախ-
նար ու բարերար փրկչին սէր ըսած բանդ չունին: . . . Եւ աս
ամէն զարհուրեցի ապականութիւններն ընելէն ետեւ՝ կ'ուզեն
աւետարանական ու քրիստոնէայ սեպուիլ: Թէ որ Գերմանիա
ասանկ պիտի շարունակէ նէ, շատ կը ցաւիմ որ գերմանացի
ծնած, գերմաներէն խօսած ու գերմաներէն գրած եմ. եւ
թէ որ խիղճս ներելու ըլլար նէ՝ կ'ուզէի ետեւէ իյնալ եւ ջա-
նալ որ պապն իր բոլոր ապականութիւններովը նորէն մեր վրայ
գայ, եւ յառաջունէն աւելի ճնշէ, հարստահարէ ու ապականէ:

«(Նառաջագոյն երբ որ սատանային կը ծառայուէր ու Գրիս-
տոսի արիւնը կը նախատուէր նէ՝ ամէն քսակները բաց էին, եւ
եկեղեցիներուն, դպրոցներուն եւ ուրիշ անպիտանութիւննե-
րուն համար տրուած ստակը չափ չունէր: Ան ատեն տղա-
քը կրնային վանքերը, վարժատունները, եկեղեցիները, դպրոց-
ներն երթալու ստիպել, եւ սաստիկ շատ ծախք կ'ըլլար, թէ-
պէտ եւ ամէնն ալ փուճ տեղ: Իսկ հիմա որ ճշմարիտ դպրոց-
ներ ու ճշմարիտ եկեղեցիներ հիմնել կ'ուզուի, մանաւանդ թէ
հիմնել չէ, հապա եղածները պահել. . . բոլոր քսակները եր-
կաթի շղթաներով կապուած են, ամենեւին մէկը բան մը չի-
կրնար տալ: Աս ալ բաւական չէ. տղաքը բռնութեամբ կը հե-
ռացնեն, ու թող չեն տար որ եկեղեցիները զանոնք մնուցա-
նեն եւ անանկ պաշտօններու հասցնեն, որոնց մէջ՝ առանց ի-
րենց գործակցութեան՝ նաեւ ժամանակաւոր պիտոյքնին կրնայ
հոգացուիլ: . . . Աստուծոյ կ'աղաչեմ որ իր շնորհքովը զիս աս
աշխարհքէս հանէ, եւ թող չտայ որ Գերմանիայի վրայ գալու
թշուառութիւնը տեսնեմ: Ինչու որ այնպէս կը կարծեմ որ ե-
թէ տասը Մովսէս ելլէր ու մեզն համար աղօթք ընէր նէ, բան
մ'ալ գլուխ հանելիք չունէր: Աս բանս ես անձամբ ալ կը փոր-
ձեմ. երբ որ իմ սիրեցի Գերմանիայիս համար աղօթք ընել
կ'ուզեմ նէ, բերանս չիբացուիր եւ աղօթքը բերնէս ելլել
չ'ուզեր. ուր որ ուրիշ բաներու համար աղօթք ընել ուզած
տեսնա՝ աղօթքն ինք իրմէ դուրս կ'ելլէ: Անոր համար Աստուած
զՆովտ (գուցէ ինքը զինքը կ'իմանայ) պիտի փրկէ, իսկ Գո-
մբըրը պիտի կործանէ: Աստուած տայ որ ըսածներս սուտ ըլլան,
եւ ես աս բանիս մէջ սուտ մարգարէ ըլլամ» 9:

Ըրդ Լուտեր աս բաները բոլոր կը տեսնէր, կ'իմանար որ իր
Աւետարանին պատուոյն որչափ մնաստկար են: Ստոյգ է իր
հպարտութիւնը թող չէր տար որ խոստովանի թէ ասիկա իր
գործքը, իր գրած սկզբանց ու քարոզած վարդապետութիւն-

9. Ճառ կամ քարոզ թէ Յոս- Իւր. Հոգ. Ե. 169: Յիս նաեւ 157.
քը գլորոց խաւրիւ է. Գործք Լուտ. երեսին մէջ բերուած վկայութիւնը:

ներուն ճիշդ հետեւութիւնն է, բայց կը ճանչնար որ աս չափքներուն աւելի սաստկանալն արգելելու համար պէտք է որ զօրաւոր հնարքներ բանեցուին եւ շուտով ի գործ դրուին: Եւ թէպէտ մէկ կողմանէ կը տեսնէր որ ամենէն յարմար միջոցն է՝ ուղղափառ եկեղեցւոյն անսքանչելի կարգադրութիւնները, զորոնք ինք իսկզբան կործանելու եւ քնջելու ետեւէ ինկած էր, նորէն հաստատել: Բայց մէկալ կողմանէ չէր կրնար եւ չէր ուզեր անոնք մէկէն եւ բոլորովին իր եկեղեցւոյն մէջ խոթել: — Աստուծոյ ձեռօքը հիմնուած գեղեցիկ ու հոյակապ շէնքը, կ'ըսէ Ռիֆէլ, Լուսերի եւ իր աշակերտներուն ջանքովը թող տրուած էր. նորէն նոյն տեղը դառնալու համար հարկաւոր եղած զօրութիւնն ու արիութիւնն ալ կը պակսէր, որովհետեւ նոյն բաժանման պատճառ եզոզ հպարտութիւնն ու անձնասիրութիւնը չէ թէ միայն վերցուած չէր, հապա շատ աւելի սաստկացած էր: Բւստի եւ ուրիշ միջոց չէր մնար, բայց եթէ բռնութեամբ կործանուած եկեղեցւոյն մնացորդները¹⁰, իսկըզբան կատաղութեամբ ամէն բան կործանելու ատեն՝ մինակ պլքելու յարմար սեպուած քանի մը գերանները քովէ քով բերելով, աղքատին ու անպիտան հիւղ մը շինել, որպէս զի անոր մէջ ամբանալով՝ մարդկային մոլութիւններուն ու մոլորութիւններուն մրկին դէմ իրենք զիրենք կարենան պաշտպանել: Այս ինքն հին եկեղեցւոյն՝ իրեւ անպիտան ու փասակար մեթուած սովորութիւններէն, արարողութիւններէն, կարգաւորութիւններէն քիչ մը բան առնել, եւ անոնք քովէ քով յարմարցնելով՝ նոր եկեղեցի մը կազմել¹¹: — Արդ՝ Լուսեր աս միջոցն ուզեց գործածել, եւ ձեռք ալ զարկաւ ուզածը կամաց կամաց գլուխ տանելու: Բայց յայտնի է որ այսպէս ժարդկային ձեռքով շինուած եկեղեցին՝ չէ թէ միայն առաջին ճմարիտ եկեղեցւոյն աստուածային վայելչութիւնն ու ամբողջութիւնը չէր կրնար ունենալ, հապա եւ ոչ քիչ մը ատեն հաստատուն մնալու չափ զօրութիւն. ուստի եւ պէտք էր որ ինք իրմէ կործանէր եւ ամէն հոլերուն խաղաղին ըլլար:

Լուսեր աս բանս ճանչնալով՝ ուզեց իր խախուռ եկեղեցւոյն արտաքին նեցուկ մը գտնել. ուստի ջանաց որ իր դրած կամ դնելու նոր կարգաւորութիւններուն՝ աջխարհական իշ-

10. Յիֆէլին աս խօսքին համեմատ կը գրէ նաեւ Լեւոն բողոքող մատենագիրն ալ: «Լուսեր, կ'ըսէ, բուն եւ պատերազմող բազկաւ կործանած էր մարդկային մտաց ճարտար մէկ հրաշակերտը՝ որն որ յաճախ յայտնապէս աստուածային առաջնորդութեամբ հազար անբան

ձէլ շինուած էր, եւ որուն փառաւորութիւնն ու ներքին խորութիւնն իմանալու համար Լուսեր թէ ինչքի թէ կրթութեան կողմանէ շատ ստորին էր»։ Գիթ Գ. Հոյն Ա. ԳԼ. Ա. 96:

11. Ռիֆէլ, Գիթ Բ. ԳԼ. Ա. 6, 7:

խանութեան ձեռքովը հաստատութիւն տայ: — Արդէն յառաջագոյն ալ շատ անգամ իր կողմը միտող իշխանները կը օտիպէր որ «Ամպարչտութիւնը խափանեն եւ թող չտան որ Աստուծոյ խօսքին դէմ գործուի», . պս ինքն՝ ուղղափառութիւնը կործանեն եւ իր ազանդէն զատ կամ իր աղանդին մէջէն ելած օտար աղանդները զսպեն¹²: Բայց երբ որ մէյ մը տեսաւ որ շատ իշխաններ եւ ազատ քաղաքներու մեծեր իր կողմը միտած են, ալ անկէ վերջը՝ քահանայապետին ու եպիսկոպոսներուն ձեռքէն յափշտակած հոգեւոր իշխանութիւնը, զորն որ մինչեւ նոյն ատեն իրեն անձին սեպհականած էր, գրեթէ բոլոր նոյն աշխարհական իշխաններուն ձեռքը տուաւ, որպէս զի անոնց ձեռքովը թէ ուզգափառաց եւ թէ աղանդաւորաց դէմ կարող ըլլայ դնել¹³: — Աս հոգեւոր իշխանութիւնը բոլորովին աշխարհական իշխանաց ձեռքը յանձնելը՝ 1525ին վերջերն եղաւ, երբ որ Լուտեր Սաքսոնիայի կայսրնարին երկիրներուն մէջ եղած անկարգութեանց դարման տանելու համար՝ Յովհաննէս կայսրնարէն խնդրեց որ նոյն երկիրներուն մէջ պցելութիւն մ'ընել տայ: Յառաջագոյն շատ անգամ նոյն վախճանաւ զանազան առաջարկութիւններ ըրած էր, բայց տեսնելով որ անոնք երեւեթի օգուաւ մը չեն ըներ, վերջապէս պցելութեան առաջարկութիւնն ըրաւ, ըսելով թէ քահանայապետին իշխա-

12. Լուտերին աս նիւթին վրայ գրած անթիւ անհամար խօսքերէն՝ մինչդէռ մէկ հաւոր կը գնենք: «Մոլորութիւն վարդապետողներուն հետ, կ'ըսէ, շատ վիճաբանելու չէ. հապա նաեւ որանց զէջիւմ հոյի ընելու, որանց ինչ որանց որ պարտախան րան, գարապարտելու է: Որովհետեւ աշխարհական իշխանութիւնը էր ստանալէն վերջէն անոր պիտի գործնէ որ վարդապետութիւնը՝ անարար, առարտածայն պաշտօնը՝ զոտ օտ անխառն կենայ, եւ խաղաղութիւնն ու միութիւնը՝ հաստատուն մնան:» 2Բ. Սաղմոսի Բիսութիւն ԺԷ: Գործի Լուտ. Գրք. 4րդ. Ե. 75: (8եւ նաեւ 185. երեսին մէջ Լուտերէն բերուած ուրիշ մէկ վկայութիւնն ալ. եւ աս երկու խօսքը բաղդատէ 163, 164 եւ 204 երեսներուն մէջ իրմէ բերուած վկայութիւններուն հետ:) Ասկա գրողն ան մարդն է՝ որն որ միշտ արտունջ կ'ընէր որ եկեղեցին որանց զէջէ հոյի ընելու գարապարտէ, ուր որ ինչ յանձն չէր առնէր որ եկեղեցւոյն զինքը պատասխան տալու համար կանչած

տան երեւայ: Ան մարդն է՝ որն որ նոյն արտունջը կ'ընէր երբ որ՝ իր իրեն օրինաւոր եւ անկողմնակալ առաջարկած եւ որովման անտալու խոստացած գատաւորը (Փարիզի համալսարանը) իր վարդապետութիւնը քննելէն ետեւ՝ գատապարտեց:

13. Թեպէտ եւ Լուտեր իր ստացած իշխանութեան վրայ վստահանալով կը յուսար որ իշխանները իր կամքէն զուր չեն ելլեր, եւ ձեռքերին առած իշխանութիւնը՝ միայն իր ուզածին չափ եւ ուզած վախճանին համար գործածելով՝ իրեն իբրեւ զորմէ կ'ըլլան. բայց իր կարծածին շատ տարբեր եղաւ: Ինչու որ իշխանները իրենց տրուած իշխանութիւնն առնելէն ետեւ՝ չէ թէ միայն ալ ամենեւին թող տալ չուզեցին, հապա նաեւ չափն ալ բոլորովին անցուցին, եւ ան առտինանի հասաւ, մինչեւ լուտերական եկեղեցականները անոնց գերին եղան: Աս բաններուն վրայ ուրիշ անգամ աւելի ընդարձակ խօսելու առիթ կ'ունենանք:

Նութիւնը քու երկիրներուդ մէջէն վերցուած ըլլալով՝ բոլոր
 եկեղեցական ու կրօնական բաները հոգալը քեզի կ'իյնայ: "Ա՛լ
 ախե՛նքն Աստուծոյ երկիւղ եւ հոգի հանձն չենաց, կը գրէ Լուսեր
 կայսրընտրին, իսկու որ պաշտօն նշմար ժողովոցաւ, եւ ախե՛ն
 օգուծը կ'ընէ: Բայց որովհետեւ մեր ամեննուս եւ մասնաւորա-
 պէս իշխաններու պարագն է որ ամէն բանէն յառաջ խեղճ
 տղաքը... կրթներ, եւ իրենց կարգ կանոն ու Աստուծոյ եր-
 կիւղ սորվեցընենք, անոր համար պէտք է որ դպրոցներ, քա-
 րոգիներ ու ժողովրդապետներ դրուի: Թէ որ ծնողք չեն ու-
 զեր նէ, թող սասանային երթան. բայց ուր որ աղաք Հոգա-
 ցուած ու անկիրթ կը մնան նէ, յանցանքը իշխաններունն է:...

Արդ որովհետեւ ձեր իշխանութեան մէջէն պապական ու հո-
 գեւորական բռնութիւնն ու կարգը վերցուած է, եւ ամէն վան-
 քերն ու վարժոցները՝ իբրեւ վերին գլխոյ ձեռք՝ ձեր ձեռքն
 ինկած են, անոր համար նաեւ աս բաները կարգի դնելու սրբ-
 ատաւորութիւնն ու յանցանքը ձեզի կ'իյնայ. ինչու որ ուրիշի հը
 հոգի չէ, չիլիւր ըլլալ եւ դէպք չէ որ ըլլայ: Ասոր համար հարկ
 է որ դուք՝ որ Աստուծմէ աս բանիս որոշուած էք, բոլոր ձեր
 երկրին մէջ չորս հոգի այցելութեան հանէք, որոնցմէ երկուքը՝
 տասանտոգներուն եւ ինչքերուն, եւ երկուքը՝ վարդապետու-
 թեան տեղեակ ըլլան. եւ անոնք չէր հրամանաւ հոգան որ հարկ
 եղած տեղերը դպրոցներ ու ծառայողներ դրուին: Երբ որ
 քաղաք մը կամ գեղ մը կարողութիւն ունի նէ, դո՛ւք իշխա-
 նութիւն ունէի սոխիւր որ դպրոցներ, տարալեզու, ծառայող-
 աններ դնէ: Թէ որ իրենք իրենց վրկութեան համար աս
 բանս ընել չեն ուզեր նէ, դուք՝ տղոց ու բոլոր կարասու-
 թիւն ունեցողներուն վերին խնամակալն ըլլալով՝ պէտք է որ
 քանակաւ զիջէի սոխիւր որ հարկաւորն ընելու. ինչպէս որ կա-
 մուրջներու, ճամբաներու եւ երկրին ուրիշ կարասութիւննե-
 րուն օգնելու բռնութեամբ կը ստիպուին:...

Թէ որ կարողու-
 թիւն չունին նէ, վանքերուն ինչքերը կան, որոնք արգէն գլխա-
 ւորաբար աս բաներուն համար դրուած են, եւ պէտք է որ աս
 բաններուն գործածուին, որպէս զի հասարակ մարդիկներն այն-
 չափ չնեղուին: Արնաք մտածել որ աս բաները կրնան վերջա-
 պէս շատ գէշ հետեւութիւն ունենալ... Թէ որ թող արուի
 որ զանազան տեղեր առանց դպրոցի ու ժողովրդապետի մնան,
 եւ աղետակները վանքերուն ինչքերն իրենց առնեն, ինչպէս
 որ կը խօսուի եւ արգէն ումանք կ'ընեն: Արդ որովհետեւ աս
 ինչքերը անանկ ալ ձեզի օգուտ մը չեն ունենար կոր, եւ ար-
 դէն աստուածային պաշտաման համար դրուած են, պատշաճ է
 որ ամէն բանէն յառաջ նոյն վախճանին գործածուին: Անկեղ

աւերացածը կրնայք երկրին կարօտութեան համար գործածել կամ աղքատներու բաժնել, 14:

Վորոգիչը կը կարծէր որ աս պղծութեան միջոցովը՝ ամենէն մեծ անկարգութիւնները կը շակուին, ամէն տեղ դպրոցներ ու ժողովրդապետներ կը դրուին, եւ անոնց ծախքն ու արուսար հոգալու համար ստակ կը ճարուի: Բայց անով ամէն բան չէր լմննար: Հարկ էր նաեւ թէ վարդապետութեան եւ թէ արարողութեանց կամ աստուածային պաշտամանց մէջ միակերպութիւն դնելու հնարք մը գտնել: Եւ թէպէտ Լուսեր աս վախճանաւ միօրինակ զանազան գրուածքներ կը հրատարակէր 15, որոնք ետեւէ ետեւ նախ վիդգենայերկի մէջ գործածուելու կը սկսէին, եւ անկից՝ ուրիշ տեղեր կ'անցնէին. բայց ամէն մարդ ասոնց չէր ուզեր հետեւիլ, հապա գրեթէ ամէն ժողովրդապետ կամ մանաւանդ ամէն մէկ հասարակութիւն աստուածային պաշտամունքն ուզածին պէս կը կատարէր կամ կատարել կու տար: Արդ որպէս զի աս բաները կարգի մտնեն, շատերը կ'առաջարկէին որ գաւառական (եկեղեցական) ժողովք մ'ըլլայ. բայց յայտնի է որ Լուսեր աս բանիս չէր կրնար հաւանիլ, որովհետեւ չէր կրնար յանձն առնել որ իրմէ դատ ուրիշ մէկը իշխանութիւն ունենայ հոգեւոր կամ կրօնական նիւ-

14. Աւ 8ը վեգի, Հաս. Գ. 135: Ցեա նաեւ առ Մենցլէ, Հաս. Ա. Գլ. Զ. 236, 237:

15. Ասոնց մէջ գլխաւորներն են: Ա. Ընթերցատանց աւտօթանաց միւնիսթէր: Լուսեր կ'ուզէր որ աս գիրքը բոլոր քարոզիչներուն ու ժողովրդապետներուն մեօքը արուի, որպէս զի ուրիշ քարոզի տեղ՝ ժողովրդեան առջեւ ասոնք կարգան: Եւ աս բան, կ'ըսէր, կ'ուզեմ չէ թէ միայն ան քարոզիչներուն համար՝ որոնք քարոզ չինել չեն կրնար, հապա նաեւ իւսովարարներուն եւ աղօթատէրներուն համար, որոնք չէ ըլլալ՝ որ աճի մարդ ուղածը Կաթի, եւ այսպէս Աւետարանին ու անոր մեկնութեան անշ՝ յառաջուն արեւ մայրութիւններ վարդապետութիւն: Վրան ասան անցնելէն ետեւ՝ աշխարհական իշխանութեան մեծքով ալ ժողովրդապետներուն հրամայուեցաւ որ աս գրուածքը գործածեն: Յիս ու Մենցլէ, Հաս. Ա. Գլ. Զ. 243: — Բ. Կորիւտաբաժնի աստօթանայն պաշտման: — Գ. Քրիստոսեանի գաղարօքը Էնկուսից: — Դ. Ալքարաբաժնի Լիֆլանտի աճի տրիստից: — Ե.

Պալիլիս Կի տրիստիստիս Կարապետութիւն: Լուսեր կ'ուզէր որ բոլոր ժողովրդապետներն ու քարոզիչները ասոնց միջինները չէ թէ միայն ժողովրդեան սորվեցնեն հապա նաեւ իրենք ալ ամէն օր կարդան. եւ աս հրամանը չկատարողները ծոյլ ու որովայնի ծառայ կը կանչէր, որոնք, կ'ըսէր Սոգարած ու շինու ծառայ ըլլալու աւելի յարմար են, քան թէ հոգեւոր պահապան ու ժողովրդապետ ըլլալու: Պալիլի տրիստիստիս յառաջարկութեան մէջ: Իսկ ժողովրդեան կամ աղքատ համար կը հրամայէր որ նոյն քրիստոսեանի վարդապետութիւնը կամք սորվել չուզողները՝ նաեւ բռնութեամբ արգելադրուէր, մինչեւ պաշտման օր, կ'ըսէր: «Իշխան աստի թէք մարդիկէր իր երկէն Կուգի»: Նոյն գիւղը: — Մարդ երբ որ աս բաները կարդալու ըլլայ նէ, կ'ըսէ Ռիֆէլ, Լուսերին՝ քրիստոսեանի աղաւաղութեան վրայ բռնաները, եւ ուղղափառ եկեղեցւոյ սովորութիւններն ու հրամանները բռնաւորութիւն կանչելը՝ կամ հեղձութիւն պիտի տեսնէ, կամ յիմարութեան իօքը: Գիւր Բ. Գլ. Բ. 64:

Թեքու մէջ վճիռ տալու կամ որոշում ընելու: անոր համար ժողովքի անունն իրեն պնդէստեղի էր՝ ինչպէս անձնիշխանութեան անունը ¹⁶: Ուստի եւ ասելի կ'ուզէր որ ամէն մէկ հասարակութիւն ուղածն ընելու ազատութիւն ունենայ, քան թէ որ ժողովքի մէջ ամենուն հաւանութեամբ բան մ'որոշուի ¹⁷: Բայց որովհետեւ ասով ալ մէջերնին արտաքոյ կարգի մեծ տարբերութիւններ կ'ըլլային, որոն պատճառաւ ժողովուրդը տարածանքներ կ'ընէր, ժողովրդապետներուն եւ իրենց ժողովուրդը մէջ եւ շատ անգամ նոյն իսկ ժողովրդապետաց մէջ սաստիկ վեճեր ու կռիւներ կ'եղէին, անոր համար ուզեց որ աս նիւթին մէջն ալ աշխարհական իշխանութեան օգնութեամբը՝ ինք հաստատուն բան մ'որոշէ: Արգ Լուտեր ուղած որոշումներն ու կարգադրութիւնները չինեց, եւ իր գրածը կայսրընտրին առջեւ դրաւ, որ ան ալ իր իշխանութեամբ հաստատէ: Իշխանը Լուտերին գրածը քննելէն կամ քննել ապէն ետեւ՝ հաւանութիւն տուաւ. որով եւ հաստատուելով՝ Վիդգենպերկի մէջ հրատարակուեցաւ: Եւ աս կերպով դուրս ելաւ Գերմանիան պարբերէ եւ ասորումայն պաշտօնաց կարգադրութիւն ըստած գիրքը ¹⁸:

Թեպէտ եւ Լուտեր 1525ին վերջերը Սպարտիայի կայսրընտրէն խնդրած էր որ իր երկիրներուն մէջ պցելութիւն ընել տայ, բայց նոյն պցելութիւնը հազիւ երկու տարի վերջը սկսաւ. որովհետեւ կայսրընտիրը՝ Լուտերէն աւելի խոհեմութեամբ մտածելով՝ կը վախնար որ թեմական եպիսկոպոսները՝ որոնց գլխաւոր պաշտօններէն մէկն է պցելութիւնը, աս իրենց պաշտօնը յափշտակելուն համար՝ իրեն դէմ կայսեր արտունջ կ'ընեն ¹⁹: Սակայն վրան երկու տարիի չափ ժամանակ անցնելէն ետեւ՝ ալ չկրնալով դէմ դնել՝ հաւանութիւն տուաւ. ուստի եւ

16. «Ինչի տպահով բան չ'երեւար, կ'ըսէ Լուտեր, որ մերինները արարողութեանց մէջ փակերպութիւն հաստատելու համար ժողովք ընեն: Թեպէտ եւ աս բանն զիջելու համար ալ փորձուի, ի վերայ այս ամենայնի չ'ընէ՛ս: Ինչպէս որ իտղրանէ վեր բոլոր եւ կղզեպական ժողովքները կը ցուցեն: Այնպէս որ նոյն իսկ Առաքելը իտղրներուն մէջ աւելի զորքերու եւ աւանդութիւններու վրայ խօսուեցաւ, քան թէ հաւաքի վրայ. իսկ վերջին ժողովքներուն մէջ երբեք հաւաքի վրայ չ'էր խօսուեր, հազա միշտ կարծիքներու եւ խնդիրներու վրայ կը վեճուեր:

Անոր համար ժողովքի անունը ինչի պնդափ առելի է, որչափ առելի է անձնիշխանութեան կամ ազատ կամ մաց անունը»: Աւ 82 Վերի, Հոգ. Բ. 563:

17. Բայց աս ազատութեամբ Լուտերին ընդհանրապէս ինչ իմացածը՝ Վիդգենպերկի կաննիկոսաց դէմ ըրածներէն՝ աղէկ կրնայ իմացուիլ: Ցեւ աւ Գրիգ. Ե. Գլուիւ:

18. Աս բաները Լուտեր անձամբ կը պատմէ իր զանազան նամակներուն մէջ: Ցեւ աւ 82 Վերի, Հոգ. Գ. 31. 36. 38: Իսկ բուն գրուածքը՝ է Գրիգ. Լուգ. Գրիգ. Հոգ. Գ. 295. Բ:

19. Մենցլ, Հատ. Ա. Գլ. 2. 237:

1527ին իր հրամանաւը բոլոր իր երկիրներուն մէջ ետեւէ ետեւ պցելութիւն սկսաւ ըլլալ, որն որ գրեթէ երեք տարի տեւեց: Բոլոր երկիրը չորս մաս բաժնուեցաւ, եւ ամէն մէկ մասին համար մէկերկու աստուածաբան եւ մէկերկու օրէնսդէտ ստհմանուեցաւ: Աստուածաբաններուն մէջն էին Լուտեր, Մելանքթոն, Յուստոս, Սփալտզին: Ասոնք ելան բոլոր երկիրը պտտեցան, եւ բողոքող մատենագիրներուն ըսածին նայելով՝ քարոզելներուն բարքն ու հաւատքը կը քննէին, մոլութեան մէջ ըլլողները կը խրատէին եւ ուղղութեան կը բերէին²⁰, շատ կատաղիները չափաւորութեան կը յորդորէին կամ պաշտօններնէն կը հանէին, եւ մոլորութիւն (այս ինքն՝ Լուտերէն տարրեր բան մը) վարդապետողները տէրութենէն դուրս կ'աքսորէին: Քարոզելներուն խրատ կու տային որ ժողովրդեան մոլորութիւնները չիտկեն, եւ յամառած ձայնողները՝ որոշ ժամանակէ մը ետեւ՝ եկեղեցական պատժոյ տակ ձգեն, այս ինքն՝ հազորդութենէ կտրեն: Ասկից զատ՝ դպրոցներուն ու եկեղեցիներուն եկամուտները կը կարգաւորէին: Եւ աս ամէն բաներուն վրայ հսկելու համար՝ Վերատեսուչներ²¹ կը դնէին, որոնք չէ թէ միայն ժողովրդապետներուն ու քարոզելներուն վարդապետութեան վրայ պիտի հսկէին, հապա նաեւ անոնց վարուց վրայ, որպէս զի ժողովրդեան գայթակղութեան պատճառ չտան: Վերատեսուչները՝ աս երկու բանէն մէկուն մէջ պակսող քարոզելները խրատելէն ետեւ՝ երբ որ տեսնէին որ օգուտ մը չ'ըներ, բանն աշխարհական պաշտօնատէրներուն պիտի ծանուցանէին, անոնք ալ քննելէն ետեւ՝ կ'սարկնաւորին պիտ'որ իմացընէին, որպէս զի ինք ալ պատշաճ սեպածն անոնց վրայ որոշէ²²:

20. Աս Այցելուաց բարդակաշին՝ Բնչպէս Աւետարանին համաձայն ըլլալուն, եւ ժողովրդապետներուն մոլորութիւնները Բնչպէս ուղղելուն՝ մինակ մէկ օրինակ բերեց: Սեքենտորֆ կը պատմէ որ Գեորգ զբին հպատակներէն Ուիլհելմ Գրամբը անունով քահանայ մը՝ Լուտերին կողմէն ըլլալուն համար՝ 1523ին բռնուեցաւ ու Նիւաուպերկէ եպիսկոպոսին խաւրուեցաւ: Բայց ճամբան՝ չեմ գիտեր ինչ կերպով՝ փախելով, Վիդզենպերկ եկաւ, եւ Լուտեր զինքը մօտ տեղւոյ մը ժողովրդապետ գրաւ: Ասիկա ետեւէ ետեւ երկու կին առած էր, բայց երկուքն ալ քիչ մը վերջը զինքը թող տուած փախած էին, եւ չլըռնալով առանց ամուսնանալու ապրէլ, Լուտերէն խորհուրդ խնդրած

էր, ան ալ իրեն հրաման առած էր որ երրորդ կին մ'ալ առնէ: Արդ երեք աարի վերջը, պցելութեան ժամանակ, աս երեցին վրայ ամրատանութիւն եղաւ որ երէտ ինքն ինչ օտէ, եւ Այցելուք օւղեցին վրան քննութիւն ընել. բայց երբ որ ինք Լուտերին թուղթն՝ անոնց ցուցուց նէ, անոնք զինքը յանցանքէ ազատ կացուցին կամ արձակութիւն տուին: Եւ այսպէս երէտ ինչ օտէ՝ ժողովրդապետութեան ու քարոզչութեան պաշտօնին մէջ հաստատուած ձայն: Գեորգ Բ. Հոմ. Ժ. 31:

21. Superintendent.

22. Գեորգ Լուտ. գերմ. Հաւ. Գ. 357, 357, 60: Ռեֆէլ, Գիդգ Բ. ԳԼ. Բ. 59, 60: Մենցլ, Հատ. Ա. ԳԼ. Զ. 238:

Լ՝ս պղծելութիւնը ամէն տեղէն յառաջ Թուրինգիայի մասին մէջ տեսաւ, եւ պղծելունեւրուն մէջ գլխաւորն էր Մեկանքթոն, որուն՝ իր ընկերներուն հետ մէկտեղ՝ ըրած կարգաւորութիւնները, առած որոշումներն ու խրատները բոլոր գրի անցուցաւ, եւ ետքը կարգի դրուելով՝ Հրահանգի պայծառաց առ Ժողովրդապետ ըստած գրուածքը դուրս ելաւ, որուն վախճանն էր՝ Լուտերականներուն մէջ միակերպութիւն մը հաստատել շն։ — Աս գրուածքին մէջ Լուտերին խիստ մոլորութիւններէն քանի մը հասր այնչափ փոխուած ու չափաւորուած էին, որ ուղղափառները սկսան ուրախանալ թէ Լուտերականք կամայ կամայ իրենց մոլորութիւնները կը ձանձնան եւ կ'ուղղեն. իսկ խիստ Լուտերականք սկսան տրտնջել ու ահաճութիւն ցուցրնել, ըսելով որ Լուտերի վարդապետութեանց եւ Աստուծոյ անարատ խօսքին փաստակար է։ Երկու կողման ալ (ըստ մտաց ինչ) իրաւունք ունենալը ցուցրնելու համար՝ աղէկ կը սեպենք նոյն գրուածքին մէջի քանի մը նիւթերուն վրայ համառօտ տեսութիւն մ'ընել, որմէ միանգամայն յայտնի կ'ընայ տեսնուիլ թէ Լուտերին մոլորութիւնները որչափ փաստակար եղած են, եւ թէ ուղղափառաց աս բաներուն վրայ ըսածները որչափ ստույգ եւ հիմնական խօսքեր են եղեր։

Ս՝եկանքթոն զանազան տեղերու քարոզաց ընթացքը քննելով՝ տեսաւ որ շատերը (Լուտերի վարդապետութեանց եւ օրինակին ճշդիւ հետեւելով) միայն հաւատքով արդարանալուն կամ արդարացուցիչ հաւատքին վրայ կը խօսին, եւ ամենեւին չեն խօսիր կամ խիստ քիչ կը խօսին ապաշխարութեան, զղջման եւ Աստուծոյ երկիւղին վրայ։ «Պապին դեմ կը զրուցեն որ, կ'ըսէ Մեկանքթոն, Ս. Գրոց վրայ բաներ կ'աւելցրնէ, (այս ինքն՝ Ս. Գրոց մէջ չեղած բաներ կը վարդապետէ,) որն որ դժբախտութեամբ շատ ճշմարիտ է. բայց ապաշխարութիւն չքարոզողներն ալ՝ Ս. Գրքէն մեծ մաս մը դուրս կը հանեն կամ թող կու տան, եւ անոր տեղ՝ միտ ուտել եւ ուրիշ ասոր նման փուճ բաներ կը քարոզեն . . . այս ինքն՝ մեղուկները դուրս կը հանեն եւ ուղտերը կը կլեն», Անոր համար ինք ժողովրդապետներուն խրատ կու տայ որ ժողովուրդը՝ ապաշխարութեան, մեղքերնունովրայ զղջալու եւ ցաւելու, եւ Աստուծոյ դատաստանէն վախնալու յորդորեն. «Եւ ան աներկիւղ ընթացքը զսպեն, որն որ հիմա աշխարհքիս մէջ մտած է, եւ ըստ մասին՝ հաւատք, վարդապետութիւնն աղէկ չհասկնալէն Ժաբոժ է», Բայց պիտի ըսուի եղեր որ, կ'ըսէ, ասանկ վարուելով՝ վտանգի մէջ կը մտնենք որ մեր հակառակորդները սկսին խօսիլ թէ առջի

վարդապետութիւննիս ետ կը կանչենք. սակայն աւելի լաւագոյն է ան վտանգին մէջ մտնել, քան թէ աւելի երկայն ատեն հիմակուան անկարգութեան վիճակին մէջ մնալ: Իսկ նոյն վիճակին վրայ այսպէս կը տրտնջէ. «Շատերը լսելով որ, կ'ըսէ, բաւական թէ հաւատան, մեղքերնին կը ներուի, իրենց հաւատք մը կը հնարեն, եւ անով կը կարծեն որ արդար են, որով ապահով ու յանդուգն կ'ըլլան: Ասանկ մարմաւոր ապահովութիւնը յատկաւ խաճախներն եղած ամէն մարմնութիւններէն աւելի բիւռաստիպ է», 24:

Տեսնելով որ շատ քարոզիչներուն՝ բարեգործութեանց վրայ չխօսելովը, կամ մանաւանդ բարեգործութեանց դէմ խօսելովը՝ ժողովուրդը ինքը զինքը ամէն պատուիրաններու պահպանութենէն եւ ամէն օրինաց հնազանդութենէն ազատ կը սեպէր, եւ առանց խղճի ամէն կերպ շարիքը կը գործէր, Մեկնքթոն կը զրուցէ թէ «Պէտք է որ տասը պատուիրանները մտադրութեամբ քարոզուի, որովհետեւ անոնց մէջ ամէն բարեգործութիւնները կը գտնուին», «Բայց հարկաւոր չէ, կ'աւելցնէ վրան, որ արդեանց վրայ երկայն բարակ վիճուի թէ արդեօք Աստուած մեր բարեգործութեանց համար մեզի վարձք կու տայ. բաւական է որ ժողովուրդը կրթուի թէ Աստուած ասանկ գործքերը կը պահանջէ, ու վարձք կու տայ՝ որովհետեւ խոստացած է, առանց մեր արդեանց: ... Բայց շատերը կը պառան որ Բարեգործութիւնները բան մը չեն արդիւնաւորիր: Աւելի լաւագոյն կ'ըլլար որ ժողովուրդը բարեգործութիւն ընե-

24. Նոյն տեղը, 344, 350. Բ. եւ Ռիֆէլ, Գիւրբ Բ. ԳԼ. Բ. 54, 55. — Աս գրութեանը գեա գուրտ չեղած՝ Ագրիկոզյոս, Լուտերին երեսելի ու սիրելի աշակերտներէն մէկը, որուն վրայ ուրիշ անգամ աւելի երկայն խօսելու առիթ կ'ունենանք, Մեկնքթոնին՝ գլխաւորաբար ապաշխարութեան վրայ ըսածներուն օտարիկ գէմ ելաւ, ըսելով որ Լուտերի վարդապետութեան հակառակ է, եւ փայն հաւատքով արգարանալուն վարդապետութեան փառս կը հասցընէ: Լուտեր թէպէտ եւ աս կարծեաց հետ բոլորովին համաձայն էր, ի վերայ այս ամենայնի Մեկնքթոնին ալ գէմ ընել չուզելով՝ Ագրիկոզյոսը խրատեց որ հանգարա կենայ, եւ գլխաւորաբար աս կը զրուցէր թէ «Քրիստոս անանկ կ'ընէ որ ամէն բան աղէկի կը դառնայ. աշխարհք եւ մարդկային խմբութիւնը չեն կրնար

աս ծանր մտածմունքն ըմբռնել՝ թէ Քրիստոս մեր արգարութիւնն է, եւ բարեգործութեանց յիմարութիւնը՝ մեզի հետ փացած, բնածին եւ բնութիւն եղած բան մըն է», 82 Վեր, Հոգ. Գ. 196: Բայց Ագրիկոզյոս չհնազանդեցաւ, եւ ասոր գէմ Մանիան խորիւր անուշով գրութեան մը հրատարակեց: Աս վեջը շրջակ հանեց, այնպէս որ կայսրը շարիք մըջ մտաւ, ու հրամայեց որ Լուտեր, Մեկնքթոն, Ագրիկոզյոս եւ ուրիշ քանի մը հոգի Դոբլա ժողովուրդն եւ Թիւրին փառանին: Ժողովքն եղաւ. եւ թէպէտ Ագրիկոզյոս չհամոզուեցաւ, (ինչպէս որ վերջէն ըսելիքներէն կը տեսնուի) ի վերայ այս ամենայնի նոյն տանինը ձայնը քաշելու ստիպուեցաւ: Ցիւս 82 Վեր, Հոգ. Գ. 248: Ցիւս Նոյն Միշի, Հոգ. Ա. ԳԼ. Զ. 249:

լու յորգորուէր, եւ նուրբ վէճերը մէկդի թող տրուէր: Արովհետեւ թէպէտ ստոյգ է որ Աստուած իր խոստմանց համար բարիք կու տայ՝ չէ թէ մեր բարեգործութեանց համար, բայց պէտք է որ Աստուծոյ հրամայած բարեգործութիւններն ալ կատարուին, : Նոյնպէս կը զրուցէր Մելանքիմոն որ Լուսերի ան վարդապետութիւնն ալ թէ Մարդուն ամէն գործքերը մեղք են, ռամիկ ժողովուրդը չեկրնար հասկընալ, եւ անոր համար խրատ կու տար որ աս բանն ալ քարոզութեանց մէջ մէկդի թող տրուի 25:

Վարձեալ Մելանքիմոն տեսնելով որ քարոզիչները Լուսերի օրինակին հետեւելով՝ բերաննին քրիստոնէական ազատութիւն մըն է առեր անցեր են, եւ ժողովուրդն անով մեծամեծ մոլութիւններու եւ չարիքներու մէջ կ'իյնայ, ասոր ալ դէմ կ'ենէ: «Շատերը, կ'ըսէ, քրիստոնէական ազատութեան վրայ ալ անզգուշութեամբ կը խօսին, որով մարդիկ ըստ մասին կը կարծեն թէ անանկ ազատ են որ ալ ասկէ ետեւ ամենեւին իշխան կամ մեծ պէտք չէ որ ունենան, եւ ունեցած պարտքերնին հարկ չէ որ հատուցանեն. իսկ ուրիշները կը կարծեն որ քրիստոնէական ազատութիւնն ուրիշ բան չէ, բայց եթէ միտ առեալ, խոստովանանք չըլլալ, պահք չընեն, եւ այլն: Արդ պէտք է որ քարոզիչները ժողովրդեան ասանկ անպատշաճ մոլութիւնը յանդիմանեն ու շիտկեն, եւ այնպիսի կերպով սորվեցընեն որ ուղղութեան ծառայէ, չէ թէ չարիքներու պատճառ ըլլայ»: Աւտի եւ վարդապետելու է որ, կ'ըսէ, քրիստոնէական ազատութիւնը՝ սատանային իշխանութենէն ազատ ըլլալն է, այս ինքն՝ առանց մեր արդեանցը միայն ի ձեռն Գրիստոսի՝ մեղքերնէս ազատիլը, Մովսիսական օրինաց դատաստանական կարգադրութիւններէն եւ արարողութիւններէն ազատ ըլլալը, եւ վերջապէս ան է որ մարդս եկեղեցւոյ մարդկային կարգաւորութիւնները կատարելու պարտական չէ 26:

Վ) երջապէս՝ որովհետեւ Լուսերական քարոզիչներուն բեմին վրայէն՝ քահանայապետին, եպիսկոպոսաց եւ ընդհանրապէս բոլոր ուղղափառաց դէմ խօսած նախատական խօսքերը չափն ու սահմանն անցած էր, անոր համար Մելանքիմոն իրենց խրատ կու տայ որ ամէն նախատական խօսքերէն ետ կենան, եւ միայն ընդհանրապէս ու անորոշ կերպով՝ իրենց ունկնդիրներուն մոլութեանց դէմ խօսին, չէ թէ ներկայ չըլլողներուն, այս ինքն՝ պապին, եպիսկոպոսներուն եւ ուրիշ ասոնց նմաններուն:

25. Գործք Լուս. գերմ. Հատ. Գ. 344. Բ. 346: Ռիֆել, Գիբբ Բ. Գ. 353. Բ. 354. Բ. ԳԼ. Բ. 55, 56:

րուն դէմ: Սակայն կարծես թէ վախճալով որ ասով քարոզելները իրենց մէկ պարտքին դէմ ընելու յորդորած ըլլայ, վրան կ'աւելցնէ. Բայց եթէ ժողովուրդն անոնցմէ զգուշացընելու եւ օրինակ տալու համար 27:

Աս բաները գրուելէն ետեւ՝ կայսրընտրին առջեւը գրուեցաւ, որ՝ իբրեւ եկեղեցւոյ վերին տեսուչ՝ զանոնք իր իշխանութեամբը հաստատէ. ինքն ալ իր հաւանութիւնը չտուած՝ Լուսերին խաւրեց եւ կարծիքն հարցուց: Իսկ Լուսեր իր կարծիքն աս կերպով տուաւ. «Շատ պարզ գրուած է (աս գիրքը) եւ ժողովդեան յարմար է: Բայց թէ հակառակորդները պիտի պարծին եղեր որ ետ կը դառնանք, անիկա բանի տեղ դնելու չէ, ան ալ կը հանդարտի: Աստուածային բանի մը ձեռք զարնողը պէտք է յանձն առնել որ սատանան անոր դէմ խօսի, ինչպէս որ հարկ եղաւ որ ես ալ մինչեւ հիմա ընեմ: Մենք ամէն բանէն յառաջ անոր պիտի նայինք որ մերիններուն մէջէն քարոզիչներուն դէմ ըլլողները՝ ասկից առիթ չառնեն նոյն քարոզչաց հակառակ ելլելու եւ զանոնք ստիպելու որ իրենց ուզածը քարողեն, ինչպէս որ քանի մը տեղ արդէն եղած է»։ Ի վերայ այսր ամենայնի նոյն գրուածքին մէջի մէկ քանի բանին չհամարի, ինչպէս է Մեկնութիւնին՝ քահանայապետին ու եպիսկոպոսաց դէմ նախատական խօսքեր խօսիլն արգելելը: Լուսեր կ'ուզէ եւ կը հրամայէ որ «քարոզիչները»... պապականութիւնն ու անոր հետեւողները սաստիկ դատապարտեն ու վար զարնեն, որովհետեւ, կ'ըսէ, յայտնի է որ ասոնք Աստուծոմէ դատապարտուած են, ինչպէս նաեւ սատանան եւ իր թագաւորութիւնը, 28:

Ասկից զատ՝ Լուսեր նոյն գրուածքին յառաջաբանութիւն մը շինելով՝ հրատարակեց, որուն մէջ աս մտադրութեան արժանի խօսքերը կը գտնուին: «Թէպէտ եւ աս գրուածքը խիտտ պատուէրի մը պէս չենք կրնար հրատարակել, որպէս զի չըլլայ որ նորէն պապական վճիռներ հանած ըլլանք, հապա պատմութեան մը պէս եւ միանգամայն իբրեւ մեր հաւատքին դաւանութիւնը. ի վերայ այսր ամենայնի կը յուսանք որ ամէն բարեպաշտ ու խաղաղասէր ժողովրդապետները՝ որոնք իրօք Աւետարանին սէր ունին, եւ մեզի հետ միաբան ու միասիրտ մնալու կը բաղձան, ... աս մեր իշխանին ու ամենաբարեբար տիրոջը (կայսրընտրին) փոյթը եւ մեր սէրն ու

27. Նոյն տեղը, 355. Բ. — Աս նիւթերուն վրայ համառօտ բայց ազէկ կը խօսի նաեւ Մենցլ, Հատ. Գ. ԳԼ. 2. 245. — 248:

28. Ա. 8ը Վէդի, Հատ. Գ. 211: Ցես նաեւ Մենցլ, Հատ. Գ. ԳԼ. 2. 248:

բարի կամքը՝ ապերախութեամբ ու հպարտութեամբ չեն արհամարհեր. հապա կամակար ու առանց բռնութեան սիրով աս Այցեղութեան (հրահանգին) կը հպատակին, եւ մեզի հետ մէկտեղ խաղաղութեամբ նշոյնն ետեւէն կ'երթան, մինչեւ որ Հոգին սուրբ Աստուած կամ իրենց կամ մեր ձեռքը աւելի աղէկ բան մ'որոշէ: Բայց ի՞նչ որ սմանէ յանդիմանութիւն դէմ դնել, եւ առանց բառական պարտաւորութեան իբրեւ լոյս ըլլան նէ, ինչպէս որ շատերը կան որոնք միայն չարութեան համար՝ միաբան կամ հաւատար եղած բանը չեն կրնար տանիլ, հապա սրտերնին ու վարքերնին անմիաբան ու ինքնահաւան են, անոնք պէտք է որ մեզի բռնութիւն, ինչպէս որ յարգը կ'ուրիշ բռնութիւն: Եւ չենք կրնար մենք իրենց համար մեր միաբանութիւնը թող տալ: Բայց աս բանիս մէջն ալ պէտք է որ մեր ամենաբարեւոր ոգիւնը (կայսրընտրին) օգնութեան ու խորհրդին դիմէ: Ինչու որ թէպէտ եւ մեր կայսրընտիր տէրը վարդապետեալ եւ հոգեւորապէս կառավարելու իշխանութիւն չունի, ի վերայ պար ամենայնի իբրեւ աշխարհական տէր կամ գլուխ պարտաւոր է զգուշանալու որ իր հպատակներուն մէջ երկպառակութիւն, խռովութիւն ու ապստամբութիւն չեղէ», 29:

Երանելով աւասիկ Լուտերի ձեռքը՝ քահանայապետին ու եպիսկոպոսաց, կամ մանաւանդ եկեղեցւոյ օրինաւոր իշխանութեան տակէն ելլողներուն, կամ նորոգչին բուն խօսքերը գործածելու համար՝ Աւետարանին յետքէ՝ պապն եւ իւր շրջապատին հետ բռնութեամբ եւ Սոքրատեսիայի կայսրընտրին օգնութեամբը նոր հաւատոյ կանոն եւ նոր միակերպ աստուածային պաշտամանց կարգ մը դրաւ, որուն ամէնքն ալ պէտք էր որ կուրակերպ հնազանդէին, եւ դէմ դնողները՝ պիտի պատժուէին աշխարհական իշխանին հրամանաւր, որն որ՝ Լուտերի ըսածներուն եւ ըրած կարգաւորութիւններուն նայելով՝ կրօնական նիւթերու մէջ անանկ իշխանութիւն մը կ'ունենար՝ զորն որ ինք ոչ ուղղափառ եպիսկոպոսաց, ոչ քահանայապետին եւ ոչ իսկ ընդհանուր ժողովներուն կու տար: Բայց ինչպէս յայտնի է աս իշխանութիւնն ունեցողը եւ ի գործ դնողը՝ այնչափ աշխարհական իշխանը չէր, որչափ նշոյն ինքն Լուտեր:

29. Գործք Լուտ. գերմ. Հատ. Դ. 343. 343. Բ:

Շրջապէրի աւագածոցովները

Գործաւորն Գաւառացիներն: Շրջայի աւագածոցով մը ին խոյնով: Լապերական իշխաններուն նոյն Կապան ըրածը: Բաւական շրջապէր: Բողոքող իշխանները ապագային իշխաններուն դէմ զօրք ին խոյնով: Լապերին՝ առ Բաւին զրոյ ունեցած խորձիւր: Շրջայի Կապան Նորին աւագածոցով մը ինչպէս: Լապերական առ աւագածոցովին զնոյն դէմ ին Բողոքին, առ Բողոքական ինչո՞ւն:

1526 — 1529

ԳԵՐԾԱՆԻԱՅԻ գլխաւոր եկեղեցականներէն ու իշխաններէն շատերը՝ որոնց մէջն էր Կապան եղբայրը Փերգինանդ, տեսնելով որ Լուսերի մոլորութիւնները սաստիկ կը տարածուին, եւ իշխանները՝ որոնք գեղացւոց ապստամբութեան ատեն իրարու հետ միացած էին, զանոնք յաղթելուն պէս՝ առջի երկպառակութիւնը նորէն ձեռք առին¹, կարծեցին որ աւագածոցով մը ժողովելը՝ ասոր դէմ պատշաճ ճար մըն է: Ուստի եւ Կապան անուամբը՝ Փերգինանդ հրաման տուաւ որ իշխանները Աւսպուրկ քաղաքը գան ժողովուին: Իշխաններէն ոմանք առ հրամանին հետեւելով՝ 1525ին վերջերը եկան նոյն քաղաքը ժողովուեցան. բայց որովհետեւ գեղացւոց ապստամբութեան հետեւանքները դեռ բոլորովին դադրած չըլլալով՝ աւագանւոյն մեծ մասը չէր եկած, անոր համար ժողովականները քանի մը անգամ խօսելէն ետեւ՝ որոշեցին որ երկրորդ տարին (1526ին) Մայիսի սկիզբները Շրջայի ժողովուին:

Լուսերի կողմէն եղող իշխանները եւ մանաւանդ մէջերնէն երկու գլխաւոր նախանձախնդիրները, Յովհաննէս՝ Սարգսիայի կայսրընտիրը, որն որ իր եղբօրը Փերգերիկոս կայսրընտիրն տեղն անցած էր, ու հոգւով մարմնով լուսերականութիւնը կը պաշտպանէր, եւ Փիլիպպոս՝ Հեսսէնի աշխարհատէր կոմսը, վախնալով որ նոյն աւագածոցովին մէջ իրենց դէմ բան մը չորոշուի, ուղեցին բոլոր զօրութիւններն մէկտեղ ժողովել, եւ անոր համար որոշեցին որ արդէն յառաջագոյն սկսած միաբանութիւններն կամ դաշնակցութիւններն նորէն հաստատեն ու զօ-

1. Սառնոց կրօնական գաւառներէն (կրօնի տարբերութեան) փոքր գնելու, կ'ըսէ Ռաւիլէ, ամենքն ալ ապստամբութեան դէմ կռուած էին: Նորագութեան թէ բարեկամները թէ թշնամիները փոկերդ եւ

աւանգետմբ թշնամւոյն դէմ զենք տաւած էին: Բայց երբ որ թշնամին յաղթուեցաւ նէ՛ անկէ ետեւ առջի թշնամութիւնը կրկին օտարութեամբ դուրս ելաւ: Գրք. Գ. Գ. Է. Հոգ. Բ. 225:

րացրնեն: Ուստի եւ Աւկապուրկի մէջ իրենց դեսպաններուն ձեռքով եղած խօսակցութիւններուն համաձայն՝ Յովհաննէս կայսրընտիրն ու Փիլիպպոս աշխարհատէր կոմսը Վոթա քաղաքը մէկտեղ եկան, ու Փետրուարի վերջերը մէջերնին աս դաշինքը դրին, որ «Բոլոր զօրութեամբ իրարու օգնեն, թէ որ Աստուծոյ խօսքին (Լուտերի վարդապետութեանց) կամ անկարգութիւնները վերցընելուն համար վրանին յանձակում մ'ըլլայ»: Իսկզբան աս իրենց դաշնակցութեան ժամանակ մը դրած էին, ըսելով որ աս միաբանութիւննիս այնչափ ժամանակ պիտի տեւէ, մինչեւ որ ըլլալու աւագաժողովին մէջ քրիստոնէական հաւասարութիւն մ'ընդունուի: Բայց ետքը աս որոշումը վերցուցին, եւ անոր տեղ աւելցուցին որ ամէն մէկը իր սեպհական ինչքովն ու փաստովն ընկերին պիտ'որ օգնէ:

Թէպէտ աս դաշինքն ընող երկու իշխանները Լուտերականներուն մէջ ամենէն երեւելիներն էին, բայց միայն իրենց միաբանութիւնը մեծ օգուտ մը չէր կրնար ընել, անոր համար նոյն տեղը որոշեցին որ յառաջագոյն մտածածնուն պէս՝ որչափ որ կարելի է նէ՝ ուրիշներն ալ իրենց դաշնակցութեան մէջ առնեն: Աս որոշումն ընելէն ետեւ անմիջապէս իրարմէ բաժնուեցան. Փիլիպպոս՝ Գերմանիայի վերի կողմերը գնաց, իսկ Յովհաննէս՝ վարի կողմերը, որպէս զի ամէն մէկը իր բարեկամները նոյն դաշնակցութեան մէջ մտնելու յորդորէ: Աշխարհատէր կոմսը երեւելի գործ մը չկրցաւ տեսնել. ասոր հակառակ կայսրընտիրը շատ մարդ իրեն ձգեց, որոնցմէ գլխաւորներն ասոնք են. Եռնեստ՝ Լիւնսպուրկի դուքսը, Փիլիպպոս՝ Կրուպենհակենի դուքսը, Հենրիկոս՝ Մեքլենպուրկի դուքսը, Վոլֆ՝ Անհալդի իշխանը, Ալպերդ՝ Մանսֆելտի կոմսը:

Ետք ամէնն ալ Յունիսի սկիզբը Մակտեպուրկ քաղաքը ժողովուեցան, եւ քանի մը օր վերջը կայսրընտիրն ալ իր որդւոյն ու աշխարհատէր կոմսին հետ մէկտեղ հոն հասաւ: Ամսոյն 10ին սկսան մէջերնին խօսիլ, կայսրընտիրը առջեւնին դրաւ թէ ինչ մեծ վտանգի մէջ են, եւ թէ ինչպէս հարկաւոր է որ Շվայցերի աւագաժողովին մէջ ամէնքը միաբան խօսին ու միաբան գործեն: Ետքը իրենց յայտնեց որ ինք ու Հեսսէնի աշխարհատէր կոմսը մէջերնին դաշնակցութիւն մը դրած են, եւ առաջարկեց որ իրենք ալ նոյն դաշնակցութեան մէջ մանեն: Աս բանին ամէնքն ալ հաւանեցան, եւ ամսոյն 12ին դաշնակցութեան թղթոյն ստորագրեցին ու իրենց կնքովը կնքեցին: — Թէպէտ աս դաշնակցութիւնը, ինչպէս տեսանք, Վոթա սկսուեցաւ ու Մակտեպուրկ ամբողջացաւ, բայց հասարակօրէն Գորկաւեան դաշնակցութիւն կ'անուանուի, որովհետեւ (Մարտի

կին) Սաքսոնիայի կողմանէ Դորկաւ քաղաքին մէջ հաստատուած էր ²:

Լուտերական իշխանները պայսէս պատրաստուելէն ետեւ՝ անմիջապէս Շփայէրի աւագաժողովը գացին, որն որ Յունիսի 25ին սկսաւ: — Իսկզբան Վարդոսին տեղապահներէն մէկը յայտնեց թէ կայսեր կամքն ան է, որ ամէնքս ալ մէկտեղ՝ ուղղափառ հաւատքն ու մեր նախնիներէն եկած կարգերն ու սովորութիւնները հաստատուն պահելու համար հարկաւոր միջոցները գտնելու ետեւէ իյնանք, ու դէմ դնողներն ըստ արժանւոյն պատժենք. եւ համառօտիւ ըսելու համար՝ Վորմսի աւագաժողովին վճիռն ու հրովարտակը կատարենք: Բայց որովհետեւ աւագանւոյն գլխաւորներէն ոմանք Լուտերին կողմն էին, եւ Մենցլին ըսածին պէս «Իրենց դրած դաշնակցութեամբը մեծ զօրութիւն ստացած էին», ³, անոր համար ժողովքին մէջ շատ շփոթութիւններ ու հակառակութիւններ ելան, եւ միաբան խորհրդով բան մ'որոշելն անկարելի եղաւ:

Ուղղափառ կողմն եղող իշխանները վախնալով որ աս խռովութեանց մէջ իրենց հակառակորդները զօրանալով՝ կրօնի վնասակար բան մը կ'որոշեն, կայսեր կողմանէ եկած թուղթ մը դուրս հանեցին, որով անիկա կը հրամայէր որ աւագաժողովին մէջ՝ եկեղեցւոյ հին սովորութեանց դէմ բան մը չհաստատուի, հապա միայն Վորմսի աւագաժողովին վճիռը կատարել տալու միջոցներուն վրայ մտածուի: Լուտերական իշխանները ասոր պատասխան տուին որ Մեր ուղածն ալ ան է որ կայսեր հրամանը գլուխ տարուի. բայց որովհետեւ հակառակութիւնները օրէ օր կ'աճին, եւ Լուտերի կողմը բռնողները շատուոր են, անոր համար կը վախնանք որ Վորմսի աւագաժողովին վճիռը կատարել ուղուի նէ՝ ապստամբութիւն մը կը հանեն, եւ չարիքն ու շփոթութիւնները աւելի կը մեծնան: Ուստի, ըսին, մեզի աղէկ կ'երեւայ որ կայսեր պատգամաւորութիւն մը խաւաւնք եւ աղաչենք որ ազգային եկեղեցական ժողովք մը ժողովել տայ, որն որ աս չարիքներուն առջեւն առնելու ետեւէն իյնայ ⁴:

Լըկրորդ օրը Սաքսոնիայի կայսրընտիրն ու Հեսսէնի աշխարհատէր կոմսը ժողովքին մէջ խնդրեցին որ Մուրացող անողանուած կրօնաւորներուն թիւը քիչնայ, եւ անոնց մէջէն ուրիշ վիճակ մանել ուղղողները՝ ազատ ըլլան կամքերնին կատարելու, տօնի օրերը քիչնան. եկեղեցական պահոց օրէնքը

2. Աս Դորկաւեան դաշնակցութեան պատմութիւնը՝ ամբողջ Ռանքէն առած ենք. Գիլթ Դ. Գլ. Բ. Հատ. Բ. 350. — 353: Տես նաեւ Բլեւէ, Գիլթ Զ. Հատ. Բ. 374. — 378:

3. Հատ. Ա. Գլ. Ը. 294: Նոյնը կը զրուցէ Բլանքալ, Գիլթ Զ. Հատ. Բ. 384:

4. Ռանքէ, Գիլթ Դ. Գլ. Բ. Հատ. Բ. 364, 365:

ջնդուի. ամէն մարդ կրօնի մէջ ուզած օտփորութիւններուն եւ կարգերուն ետեւէն երթալու ազատութիւն ունենայ. եւ վերջապէս ամէն մարդ իշխանութիւն ունենայ ուզած տեղը Աւետարանը քարոզելու: Գարձեալ խնդրեցին որ իրենց եկեղեցի մը Թորուի, որուն մէջ ազանգներնուն համեմատ՝ աստուածային պաշտօնները կարենան կատարել: Աւագանւոյն մեծերը պատասխան տուին որ Աս բաներուն վրայ հիմա չիկրնար որոշում մ'ըլլալ. մանաւանդ վերջին խնդրոյն համար բախն որ բոլորովին քաղքին եպիսկոպոսին ձեռքն է: Աս որ լսեցին՝ լուսերակն իշխանները եպիսկոպոսին գիմեցին. եւ երբ որ անիկա ալ խընդիթքնին մերժեց նէ, բարկացան ու սկսան իրենց պալատներուն մէջ հրապարակաւ քարոզութիւն ընել տալ, ու լուսերին գրած կարգադրութիւններուն համաձայն՝ աստուածային պաշտօն կատարել կու տային: Ամէն օր շատ բազմութիւն հոն կ'երթար, լուսերի կողմէ ըլլողները կրօնական եռանդ մը ցուցընելու, իսկ ուրիշները՝ հեռաբըրբութեան համար: Լուսերական իշխանները պահքի օրերը հրապարակաւ միս կ'ուտէին, եւ թէ իրենք թէ իրենց կողմնակիցներն ու ծառաները միշտ աս խօսքը բերանինն ունէին թէ «Աստուծոյ անարատ խօսքը», նոյն ծառաներուն զգեստներուն թելին վրայ ալ՝ «Բան Տեառն մնայ յաւիտեան», խօսքին առջի գրերը բանել տուած էին 5:

Սգիներն ասանկ գրգռութեան մէջ ըլլալով՝ ուղղափառ իշխաններուն անկարեղի եղաւ որ ուզածնուն պէս բան մ'առաջ տանին: Միայն աս հաստատեցին (Օգոստոսի 27ին) որ կայսեր մարդ խաւրեն եւ աղաչեն որ երկրին թշուառութեան վրայ գլծայ ու շուտ մը Գերմանիա գալով՝ ընդհանուր կամ ազգային (եկեղեցական) ժողովք մը գումարել տայ: Իսկ մինչեւ որ նոյն ժողովքը գումարուի նէ, ըսին, իշխաններէն ամէն մէկը Վորմսի աւագաժողովին վճիռը ջանայ այնպէս կատարել, որ Աստուծոյ ու կայսեր առջեւը կարող ըլլայ համար տալ 6: — Լուսերական իշխաններուն ուզածն ալ աս էր. որովհետեւ իրենք աս որոշումէն կը հետեւցընէին որ ամէն մարդ իրեն աղէկ երեւցած վարդապետութեան ետեւէն երթալու եւ կրօնի նիւթերու մէջ ուզածն ընելու իշխանութիւն ունի:

Աս աւագաժողովը լմննալէն քանի մը ամիս վերջը (1527ին) մեծ շփոթութիւն մ'ելաւ, եւ քիչ մնաց ուղղափառ եւ լուսերական իշխաններուն մէջ սաստիկ պատերազմ մը պիտի բացուէր: Աս բաներուն պատճառ եղաւ Գէորգ դքսին մարդիկնե-

5. Բւնդ, Գիբբ 2. Հատ. Բ. 6. Ալեսան, Գիբբ 2. 83. Բ. 383, 384: Մեյնց, Հատ. Ա. ԳԼ. Սեքենուորթ, Գիբբ Բ. Համ. Ժե. Ը. 294: Մեւլ ԽՕպիսեէ, Հատ. 45: Մեյնց, Հատ. Ա. ԳԼ. Ը. 296. Բ. 225. — 227:

րէն մէկը՝ Բաք անուանով, որն որ հոգւով մարմնով Լուսերի կողմէն էր, եւ որուն համար Յեքեմարֆ կ'ըսէ թէ «սենգաւոր ու շուպլ մարդ մըն էր, եւ աս մոլութիւններով նսեւ ուրիշ շատ մոլութիւններու մէջ ինկած էր», 7: Ասիկա Հասանի աշխարհատէր կոմսին գնաց իմացուց որ ուղղափառ իշխանները մէջերնին ծածուկ միացած դաշինք դրած են որ դձեզ նուաճեն ու կրօնիդ ջլոնեն: Աս խօսքը հաւտացրնելու համար դաշնագրութեան թղթի մը օրինակ տուաւ իրեն, որն որ ինքը չինած էր, եւ խոտացաւ որ հարկ ըլլայ նէ՝ բուն սկզբնագիրն ալ կը ցուցնենք: Եւ աս բանիս համար աշխարհատէր կոմսէն 4000 ֆիորին առաւ 8: — Փիլիպպոս աս խաբեբայ ու նենգաւոր մարդուն խօսքին հաւատալով՝ շուտ մը գնաց Սաքսոնիայի կայսրընտիրն ու անոր որդին համոզեց, եւ երեքը մէկտեղ ետեւէն իշխանները սկսան զօրք ժողովել եւ ամէն կողմ իրենց հաւատակիցներուն թղթեր գրելով՝ դրդեցին ոտք հանեցին: Աս ալ որոշեցին որ լեհերու թագաւորին ու Պրուսիայի դքսին թուղթ գրեն ու զիրենք գրգռեն որ փերդինանդին երկիրներուն վրայ յարձակին 9:

|| Լղափառ իշխանները աս բաները տեսնելով՝ սկսան զար-

Յ. Գիրք Բ. Հոմ. ԻԵ. 94: — Բայր բողոքող մատենագիրները աս մարգուն պարսաւական անուններ տալէն չին գաղբիր. Թանդէ զինքը «Չլատահացուելու, խաբեբայ ու գէշ մարդ», կ'անուանէ: Գիրք Ե. Գլ. Բ. Հոմ. Գ. 44: Նոյն կարծիքն ունի նաեւ Մեալ ա'Օպինէ (Հոմ. Բ. 369.). բայց չեմ գիտեր ուսկից իմացեր եւ որ նոյն մարդը «Կարեկարգութեան (լուսերակա նութեան) զխաւար թշնամիներեն մէկն», է եղեր:

8. Սեքեմարֆ, Գիրք Բ. Հոմ. ԻԵ. 95: — Ռիֆէլ (Գիրք Բ. Գլ. Ը. 357. Ծանօթ.) նոյն գաղնակցութեան չինքն ու թուղթը քննելով՝ կը ցուցնէ որ մէջ գտնադնէ մեծ սխալ մանրէներ կան. եւ կը զուցէ որ գուցէ Սաքսոնիայի կայսրընտիրն ու իր որդին ասոնց միտ գնելով՝ արգէն ինկզբանէ անոր հարազատ ըլլալուն վրայ կը տարակուսէին, ուստի եւ պատրաստութիւննին՝ աշխարհատէր կոմսին ուղղածին չափ ջուտով չէին տեսներ, որով գտնէ ջիւղ մը աստիճան քաղաքական պատերազմն արգելուեցաւ, որն որ եւ-

քը Գերմանիայի զուգը պնշափ մեծ չարիքներ բերաւ:

9. Բլանք, Գիրք Զ. Հոմ. Բ. 430: — Ռիֆէլ՝ Ռոմէլ բողոքող մատենագրէն աւանելով՝ ասոնց վրայ ետեւի պարագաներն ալ կ'աւելցընէ: Կայսրընտիրն ու աշխարհատէր կոմսը իրենց գաղնագրութիւնը նորոգեցին, եւ յանձն առին որ 26,000 հոգի, եւ պատերազմի ծախուց համար 60,000 թաւեր առն. Պրուսիայէն, Դանիայէն, Մեքլենպուրկէն, Լիւնեպուրկէն եւ Փոմերանիայէն օգնութիւն խնդրեցին, որոնք խոտացան առաւ: Ասկից զատ՝ աշխարհատէր կոմսը նենգաւոր Բաքը Յովհ. Յարուլանդին խաբեց, որն որ Հունգարիան փերդինանդոս թագաւորին ձեռքէն առնել կ'ուզէր, եւ ասիկա խոտացաւ որ իսկզբան 100,000 թաւեր տայ, եւ ետքը ամէն ամիս 20,000 թաւեր, եւ փառքամայն՝ փերդինանդին գէմ գնելու համար Գաղղիայէն ու Ալեքսանդրիէն առած օգնութիւն կ'ստան ալ իրենց խաւրէ: Նոյն աշխարհատէր կոմսը նաեւ Գաղղիայի հետ խոտակցելու սկսաւ: Գիրք Բ. Գլ. Ը. 357. Ծանօթ:

մանալ, եւ քանի մը անգամ Լուստերականաց գլխաւորներուն հարցուցին որ աս պատերազմի պատրաստութեանց պատճառն ու վախճանն ինչ է: Անոնք քիչ մը ատեն անորոշ ու ծածուկ պատասխաններ կու տային. բայց վերջապէս երբ որ պատերազմի պատրաստութիւնն լմննցաւ նէ, Հեսոսնի աշխարհատէր կոմսը ան Բաբէն առած շինծու դաշնակցութեան թուղթը հրատարակեց, եւ յայտնեց որ աս դաշնակցութեան դէմ զնելու համար մենք ալ մերիններուն հետ կը միաբանինք: Ան ատեն ուղղափառ իշխանները խնդրեցին որ նոյն թղթին ուսկից իր ձեռքն անցած ըլլալն իմացունէ: Ասով բանը գուրս ելաւ. եւ երբ որ տիրանենգը ստիպեցին որ խոստացածին համեմատ՝ դաշնագրութեան թղթին սկզբնագիրը ցուցնէ, խայտառակեցաւ ու խաբէութիւնն իմացուեցաւ¹⁰: Ի վերայ այսր ամենայնի լուստերական իշխանները եւ գլխաւորաբար աշխարհատէր կոմսը աս ալ բաւական չտեսցին, հապա ըսին որ Զօրքերը չենք ցրուեր, մինչեւ որ եպիսկոպոսները՝ զորք ժողվելու համար ըրած ծախքերնիս չեն հատուցաներ¹¹: Աս պահանջմունքը թէպէտ բոլորովին անիրաւ էր, ի վերայ այսր ամենայնի եպիսկոպոսները՝ խաղաղութեան սիրոյն համար, եւ որպէս զի թէ հայրենեաց եւ թէ կրօնին մեծագոյն միաս չըլլայ, յանձն առին, եւ Լուստերականներուն ուղածին չափ ստակ տուին: Արով եւ աս խռովութիւնները տարի մը տեւելէն ետեւ՝ 1528ին Յունիսի մէջ լմնցան¹²:

10. Երբ որ Գեորգ գութն իմացաւ որ բողոքող իշխաններուն տեսած պատրաստութեան պատճառն ինչ է, գրեց որ աս բանն հնարոյն անամօթ, օտախօս ու խաբեայ է, եւ վրան աւելցուց որ եթէ աշխարհատէր կոմսը նոյն մարդը չառնաներ նէ՝ ամէն մարդ տարակուսի կ'երթայ որ ինք (աշխարհատէր կոմսն) ըլլայ բոլորը հնարողը: Ասով Փիլիպպոս օտիպուեցաւ Բաբը ձեռքէ թողուլ: Աս տիրանեղին վրայ Գասել քաղաքը՝ զանազան իշխանաց երեսփոխաններուն առջեւ դատասան եղաւ. չարագործը նեղ մտաւ, իրարու հակառակ պատահականներ տուաւ, եւ նեղութիւնն ան աստիճանի յայտնուեցաւ, մինչեւ աշխարհատէր կոմսը շատ անգամ կ'ըսէր թէ կեանքին մէջ երբեք գլուխ առ գործքին պէտ անհաջայ բան մ'եկած չուներ: Յետեւ, Գիբր Զ. Լոր. Բ. 435. — 439. Ուֆել, Գիբր Բ. Գլ. Ը. 360: 11. Բլաք, Գիբր Զ. Լոր. Բ. 433:

12. Սէքենտորֆ, Գիբր Բ. Լամ. Ին. 94. — 96: Սէյաան, Գիբր Զ. 90, 91: Մենցլ, Լամ. Ը. Գլ. Բ. 313. — 315: Կուսաու Ֆիցեր, Գլ. Ժ. 362: Յես նաեւ Բլանք, Գիբր Զ. Լամ. Բ. 415. — 435. եւ Մեալ ա'Օպինեէ, Լամ. Բ. 369. — 377: — Թեպէտ Սէքենտորֆ, չեմ գիտեր ինչ հրաշքով, աս գեպքին մէջ ուղղափառ իշխանաց իրաւունք կու տայ, Բաբը վար կը զարնէ, բրած գործքը՝ նենգութիւն ու խաբէութիւն կ'անուանէ, ի վերայ այսր ամենայնի կը ջանայ որ Լուստեր ու անոր կողմնակիցներն ալ արշաղապեն: Միայն աշխարհատէր կոմսն անխհեմութիւնն ու Բաբի պէտ մարդու մը հաւատք ընծայելը կը պարսաւ, եւ պատմութիւնն աս խօսքով կը լմնցընէ: Աս գեպքէն իշխաններն ու անոնց խորհրդականները խրատ կրնան առնել թէ մարդս՝ որչափ զգուշութեամբ եւ կիրքերը չափաւորելով գործք գործելու է: Ինչ որ քսուի

Մեկնաբանն աս բաները ամենեւին չէր ուզեր, եւ եղածներուն վրայ շատ կ'ամբնար ու կը տրտմէր. անոր համար ալ յառաջագոյն աշխարհատէր կոմսին գրած էր որ Ամէն չարիք կրելը՝ Աւետարանին համար զէնք առնելէն աւելի կ'ուզեմ: Բայց Լուտերին կարծիքը բազորովին ապօր հակառակ էր. վասն զի թէպէտ եւ իր կարծիքը հարցուած ատեն՝ պատասխան կու տար թէ Պէտք չէ մէկէն պատերազմի ելլել, սակայն միշտ կը զրուցէր որ պատրաստուելու, դաշնակցութիւն ընելու, մարդ ժողովելու է. եւ թէպէտ ետքը բոլոր Գերմանիայի մէջ յայտնուեցաւ որ ան ուղղափառներուն դաշնակցութիւնը սուտ ու չինծու բան է, ի վերայ պար ամենայնի Լուտեր այնպէս երեւակայելով կամ այնպէս հաւատալ ուզելով որ ստոյգ է, իրեն կողման իշխանները ուղղափառաց եւ մասնաւորապէս Գէորգ զքսին դէմ կը գրգռէր: «Խաղաղութիւնը հաստատուելէն ետեւ, կ'ըսէ Բլանք, Լուտեր դաշնակցութեան պատճառաւ բուն պատերազմ մը սկսաւ 13: Յայտնապէս կը զբուցէր թէ ես աղէկ գիտեմ որ Բաբին ըսածները խաբէութիւն չեն, իր բարեկամներուն գրած ամէն նամակներուն մէջ կ'ըսէր որ (ուղղափառ) իշխաններուն իրենք զիրենք ջատագովելու համար տուած պատճառները՝ անհիմն բաներ են. եւ Գէորգ զքսին ասոր վրայ պատշաճ ծանրութեամբ ըրած տրտուեցնելուն՝ սաստիկ տմարդի, խիստ դառն եւ բոլորովին նախատական ու արհամարհական կերպով պատասխան կու տար», 14: — Ուստի եւ մէկ նկատմամբ իրաւունք ունէր Մեկնաբանն գրելու թէ «Երբ որ կը մտածեմ որ աս բաներուս համար մեր բարի ու իրաւացի

նէ ըսուի, ամենեւին տարակոյս չկայ որ աշխարհատէր կոմսին երիտաւորագական եւանդը՝ Բաբին նենգաւորութենէն խաբուեցաւ»:

13. Գրեթէ նոյնը բառ առ բառ կը զբուցէ նաեւ Մեռլ Թոպինսէ, Հատ. Բ. 276, 277:

14. Գիրք Զ. Հատ. Բ. 434: — Նոյն մատենագիրը ուրիշ տեղ մ'ալ (Գիրք Է. Հատ. Գ. Մասն Ը. 27. Ծանօթ. 22.) աս նիւթին վրայ պատշաճ կը խօսի. «Չիկրնար ուրացուիլ որ Լուտեր աս բանին (Գէորգ զքսին Լուտերին դէմ գրգռուելուն) չափէ գուրս անպատշաճ կերպով մը պատճառ եղած չլլայ: Լուտեր Բաբին պատճառաւ, եղած խռովութիւններուն վրայ՝ առ ինք նամակ մը գրած էր, որուն մէջ Գէորգ զքսին վրայ սաստիկ խտրութեամբ կը խօսէր. եւ նոյն թուղթը դժբախտաւ

թեամբ զքսին ձեռքն անցաւ: Որովհետեւ Լուտեր նոյն թղթին մէջ յայտնապէս կը զրուցէր որ գուրբը Բաբին ըսած դաշնակցութենէն այնչափ անմասն չէ, որչափ որ կը ձեւացնէ, անոր համար գրուածքի մը մէջ գուրբը ինչը զինքն արդարացուցաւ: Բայց նոյն գրուածքին մէջ Լուտերին վրայ արտաբայ կարգի չափաւորութեամբ կը խօսէր. իսկ Լուտեր՝ առանց ուրիշ բանով գրգռուած ըլլալու... Զքսին դէմ գրուածք մը գուրս հանեց, որուն մէջ տեղեւորեցաւ իսկաւ նախատական կերպով անոր վրայ կը յարձակէր: Լուտերին աս անխոհեմութեան վրայ նոյն իսկ կայսրընտիրը (որմէ գուրբը հատուցեալ ինչորեք էր) այնչափ նեղացաւ, որ Լուտերին հրամայեց թէ անկէ ետեւ բան մը հրաառարակել ուզէ նե՛, չտպած միշտ իրեն խաւրէ»:

կողմը որչափ պիտի աջատաւորի, գրեթէ կը վհատիմ, եւ աս վատերուն ու նեղութիւններուն տակը կը ճնշուիմ»,¹⁵:

Այսպէսով Գերմանիային վիճակն երթալով աւելի կը գէշնար, եւ անմիաբանութիւնն ու խռովութիւնները օրէ օր կը մեծնային: Ստոյգ է Շփայէրի (1526ին) աւագագոռովէն վերջը քանի մը անգամ նորէն ժողովքներ եղած էին. բայց ամենեւին օգուտ մը չէին բրած: Անոր համար կայսրը 1528ին Նոյնմբերի վերջերը հրաման հանեց որ երկրորդ տարին Նոյն Շփայէր քաղաքը նորէն աւագագոռով մ'ըլլայ: Աս հրամանին համաձայն շատ իշխաններ ու Գերմանիայի ազատ քաղաքներու պատգամաւորներ եկան Նոյն տեղը ժողովուեցան (Մարտի 15ին), եւ սկսան մտածել թէ աս կրօնի համար եղած խռովութիւններն ինչպէս կրնան դադրեցընել: Պէճն ու մաքառմունքը երկայն ժամանակ տեւեցին, եւ առջեւին մեծամեծ դժուարութիւններ ելլելով՝ չէին կրնար իրարու հետ միաբանիլ: Երեք տարի յառաջ (1526ին) Նոյն քաղաքը գումարուած աւագագոռովին վճուոյն վրայ խօսք բացուեցաւ. ուղղափառները սկսան տրանջել թէ Նոյն վճիռը շատ անկարգութիւններու եւ չարիքներու պատճառ կ'ըլլայ, որովհետեւ շատերը աս վճուոյն վրայ հիմնելով՝ իրենց տէրութիւններուն մէջ նոր ու չսուած մոլորութիւններ կը տարածեն¹⁶. իսկ Լուտերի կողմնակիցները կը պնդէին թէ ան վճուոյն հեռանալու չէ: Երկայն ատեն աս բանիս վրայ խօսելէն ու վիճելէն ետքը՝ վերջապէս կայսեր եղբայրը՝ Փերդինանդոս, որն որ աւագագոռովին մէջ կայսեր տեղապահն էր, աւագանւոյն մեծ մասին հետ¹⁷ ուրիշ նոր վճիռ մը հանեցին, որն որ իբրեւ թէ առջի վճուոյն մեկնութիւն պիտ'որ ըլլար:

Աս վճուոյն մէջ նախ կը հաստատէին որ ան տեղերը՝ ուր որ վորմանի աւագագոռովին վճիռն ընդունուած է, հաստատուն մնայ, մինչեւ որ կայսեր խոստացած եկեղեցական ժողովքը գումարուի: Երկրորդ, ան տեղերը՝ ուր որ նոր աղանդը տարածուած է, եւ առանց մեծ խռովութիւն հանելու չիկրնար թող տրուիլ, գոնէ ասկէ վերջը մինչեւ որ եկեղեցական ժողովքը գումարուի նէ՝ նորէն փոփոխութիւններ չըլլայ: Երրորդ, ամենեւին մէկը

15. Ա. Ռեֆէլէ Գիրք Բ. ԳԼ. Բ. 360. Երանօթ. եւ աւ. Պոսիւէի, Գիրք Բ. Համ. ԽԳ:

16. «Այսպէս էր որ, կ'ըսէ Յէյաւան, շատերը առիկա (Շփայէրի աւագագոռովին վճիռը) չարաչար կը գործածէին, եւ աս վճուոյն անուամբը՝ ամէն առեակ նոր ու չարհուրելի վարդապետութիւնները

կը պաշտպանուէին ու կը ջատագովուէին», Գիրք Զ. 94:

17. Աս վճուոյն համար Աւետու Ֆիցեր կը խոստովանի որ «Չայնից կամ քուէից բազմութեամբ», տրուեցաւ: ԳԼ. ԺԶ. 336: Նոյնպէս Բլանք (Գիրք Զ. Հոգ. Բ. 444.) ալ կը գրուցէ որ «Մեծագոյն առաւելութեամբ քուէից», արուեցաւ:

խորհրդականաց՝ սուրբ հաղորդութեան վրայ ունեցած կարծիքը չընդունի, ամենեւին տեղէ մը ասկէ վերջը պատարագ ընելը չվերցուի, եւ Լուտերականներուն աղանդը տարածուած տեղերն ալ՝ մէկու մը պատարագ ընելը կամ պատարագ տեսնելը չարգելուի: Զորրորդ, Կրկնակնուքները՝ թէ որ իրենց խոտորնակ աղանդին եւ ապստամբական շարժմունքներնուն մէջ հաստատուն մնալու ըլլան նէ՝ մահուան պատիժ ընդունին: Հինգերորդ, քարոզչները Նիւոնպերկի երկու աւագաժողովներուն վճիռները հաստատուն պահեն, ճառերնուն մէջ մէկը չնախատեն, ժողովողեան՝ իրենց իշխաններուն դէմ ապստամբելու առիթ չտան, ու Աւետարանը Ս. Հարց վարդապետութեան համաձայն քարոզին: Վեցերորդ, աւագաժողովին մէջի իշխանները իրարու հետ խաղաղութեամբ վարուին, կրօնի պատճառաւ մէկը մէկային փնաս չհասցնէ. ամենեւին մէկը ուրիշին հպատակը իր պաշտպանութեան տակը չառնէ. եւ թէ որ մէկը ասոնց հակառակը գործելու ըլլայ նէ՝ իշխանութենէն վար իյնայ¹⁸:

Իմէպէտ եւ աս վճիռը շատ չափաւորեալ եւ ազատական, մանաւանդ թէ աւելի Լուտերի կողմն ըլլողներուն նպատաւոր էր, որովհետեւ՝ Մենցլին ըսածին պէս¹⁹, աս վճռոյն նայելով՝ նոր կրօնքը կամ Լուտերի աղանդը մինչեւ ընդհանուր կամ ազգային (եկեղեցական) ժողովքի մը վճիռ տալը՝ հանդարտ եւ խաղաղ պիտի մնար, ու Լուտերականը բողոքովին կրօնական ազատութիւն եւ ուզղափառաց հետ հաւասարութիւն պիտ'որ ունենային, ի վերայ այսր ամենայնի Լուտերական իշխանք ասով ալ գոհ չեղան. եւ Յովհաննէս՝ Սաքսոնիայի կայսրընտիրը, Գէորգ՝ Պրանսիական կայսրի սահմանակալ կոմսը, Եռնեստ ու Փրանկիսկոս՝ Պրանշուայի-Լիւնսպուրկի դքսերը, Փիլիպպոս՝ Հեսսէնի աշխարհատէր կոմսը, Վոլֆհանկ՝ Անհալթի իշխանը, եւ 14 ազատ քաղաքներու պատգամաւորներ նոյն վճռոյն սաստիկ դէմ դարձան. եւ ժողովքին մէջ հրապարակաւ քողովելով՝ յայտնեցին որ աս վճիռը չենք ընդունիր (Ապրիլի 19ին), վասն զի աւետարանական ճշմարտութեան հակառակ է: Խօսքով բողոքելուն ալ գոհ չըլլալով, նոյն բողոքումին՝ կայսեր ու գաւառաւորներուն ընդհանուր կամ ազգային (եկեղեցական) ժողովքին ուղղուած գրութեան մը մէջ գրին, եւ անմիջապէս երեք գեսպանի ձեռքով կայսեր խաւրեցին:

Բողոքման թղթին մէջ բերած պատճառներն աս էր թէ որովհետեւ Հիլպէրի առաջին (1526ին) աւագաժողովը՝ Վրանսի

18. Սելտան, Գիլք 2. 94: Գոթտաւ Գիլքեր, ԳԼ ԺԶ. 357: Մենցլ, Հաս. Ա. ԳԼ Բ. 316: 19. Հաս. Ա. ԳԼ Բ. 317:

աւագաժողովին վճիռն անգործ թող տալու համար ամենուն հաւանութեամբ վճիռ տուած էր; հիմա նոյն վճռոյն հակառակ վճիռ մը տալու համար՝ մեծ մասին հաւանութիւնը բաւական չէ, հապա պէտք է որ ամէնքը մէկտեղ միաբանին: Գարձեալ աս կը զրուցէին որ ըստ խղճի մտաց չենք կրնար յանձն առնել որ Աւետարանը կամ Աստուծոյ խօսքը (այս ինքն՝ Լուտերի մոլորութիւնները) ընդունուած տեղերը՝ հին կրօնքը հաստատուն մնայ ու նոյն կրօնքին ծէսերը պահուին, եւ գրեաւորաբար պատարագ ըլլայ, հապա պէտք է քանանք որ ջնջուի 20:

20. Առջի պատճառին վրայ Բենեդիկտին կը խօսի. «Աս բանին վրայ որոշակի օրէնք մը չկար. միայն աս կ'ըլլար որ կայսերական իշխանութեան տկարանալէն վերջը ան իշխանները՝ որոնք ուրիշներուն տուած վճիռը չէին հաւնէր, նոյն վճիռը ի գործ դնելէն՝ ձեռքերնէն եկածին չափ՝ իրենք զիրենք ազատ կը կացուցանէին; Իսկ երկրորդ պատճառներին վրայ այսպէս կը զրուցէ. «Աս ընդդէմ դառնալին այնպիսի վճռոյ մը՝ որն սր ըստ ինքեան նոր կրօնին ու նոր եկեղեցւոյ կարգին՝ մնալու հրաման կու տար, եւ միայն ան կ'ուզէր որ ուրիշներն ալ իրենց կրօնին մէջ հանդարտ ձգեն, . . . պէտք է որ արտաքոյ կարգի բան մ'երեւայ. որովհետեւ հասարակօրէն նոր եկեղեցւոյ մը կողմնակիցները մեծապէս գոհ կ'ըլլան թէ որ կուտով ստացած սահմաններուն մէջ ազատութեամբ մնալու եւ գործելու հրաման առնեն: Բայց նոյն ատեն բողոքողներուն կողմը աս յանդուգն ու անհամբեր. . . հոգին ունէր, որ կը կարծէր թէ իր ըրած նորութիւնը երանութեան հասնելու ճշմարիտ ու ընդհանուր ճամբան է. . . եւ թէ պէտք է որ նոյն ճամբան բոլոր երկրի վրայ եղաւ ամեն քրիստոնէաներուն առջեւ բացուի; Զառ. Ա. Գլ. Բ. 318, 319: Նոյնպէս Բլանք ալ այսպէս կը խօսի. «Առջի բերան մարդ կը զարմանայ թէ ինչպէս գոհ չեն ըլլար այնպիսի վճռով՝ որն որ իրեւ թէ զիրենք ամեն հալածմունքներէն կ'ապահովընէր, եւ իրենց կարգադրութիւնները իրեւ թէ օրէնքով մը կը հաստատէր: Այնչափ ժամանակէ վեր պարապ տեղ խնդրած ու բազմաթիւ բաներէն հիմա իրենց կը արուէր: Իրենց հիմա անանկ

բաներ կը շնորհուէր, որոնք ութը տարի յառաջ Լուտեր եւ իր բարեկամները մտքերնէն ալ չէին կրնար անցընել, եւ կամ ստուգել շնորհակալութեամբ եւ ուրախութեամբ ընդունած կ'ըլլային: Իրենց կը խոստացուէր որ զիրենք նոր կրօններուն մէջ հանդարտ ու նոր կարծիքներուն մէջ հանգիստ թող կու տան. եւ իրենցմէ ուրիշ բան չէր խնդրուէր՝ բայց ան միայն որ իրենք ալ ուրիշները իրենց կրօնին ու կարծիքներուն մէջ հանդարտ թողուն: Սակայն այնպէս ալ անթեւութիւնը իրենց խիտ կու գար: Ստուգել իրենց բաժան ճամբան աս կերպով մտածելով՝ չէ թէ միայն անհաւան ու յանդուգն՝ հապա նաեւ շատ ալ ատելի կրնայ ցուցուիլ, բայց բարեբախտութեամբ աս ալ սողոգ է որ նոյնպէս գիւրդին է զիրենք արդարացընել: Թեպէտ եւ իրենց եղած առաջարկութիւնը նպատաւար ու արդար կ'երեւար, բայց իրենք ալ բաւական պատճառներէն կարծելու որ դրուած թէութիւններով առանց իրենց խղճին, պատուոյն ու օգտին դէմ ընելու չեն կրնար ընդունիլ: Գրեթէ Զ. Զառ. Բ. 444, 445: Ասոնք գրեթէ վերջը՝ բողոքողներուն պատճառները կը բերէ, որոնք վերջ յիշատակեցին. ու ետքը վրան խօսք մը կ'աւելցընէ, որով բողոքողներուն՝ աս վճռոյն դէմ ելլելուն միակ ու ճշմարիտ պատճառը կը յայտնուի: Սաքսոնիայի կայսրընտիրը, կ'ըսէ, ան աստուածաբանական պատճառներէն զատ՝ քաղաքական պատճառ մ'ալ ունէր, այս ինքն՝ յայտնի կը տեսնէր որ աս որոշմամբ՝ իրենց կողմնակցութեան մէջ անկէ ետեւ ուրիշներն ալ ընդունելն ու զօրանալը անկարելի կ'ըլլայ: 448, 449:

Որ է ըսել՝ մէկ կողմանէ իրենք իրենց համար կրօնի ազատութիւն ընդունելէն ետեւ՝ նոյն ազատութիւնն ուղղափառաց կը զլանային. որով կրօնի ազատութեան անուամբ՝ ուրիշ բան չէր իմացուեր, բայց եթէ Լուտերական ըլլալու ազատութիւն:

Ասանկով Շփայէրի աս երկրորդ աւագաժողովն ալ առաջինէն աւելի բան մը չկատարած՝ լմնցաւ: — Բայց աս աւագաժողովը Լուտերականաց մանականդ թէ բոլոր Նորաղանդներուն պատմութեան մէջ շատ երեւելի է. որովհետեւ նոյն ժամանակէն է որ աս բոլոր ընող իշխաններուն եւ անոնց կողմակիցներուն՝ Բողոքող կամ Բողոքական (Բրոքեսդան) անունը դրուեցաւ. եւ անկէ վերջը նախնեաց սուրբ կրօնքէն բոլոր զատուողներուն ալ սեպհականուեցաւ նոյն անունը:

Քրապուրիի բանակցութիւնը

Լապերգաններուն ու խորհրդաններուն միջեւ լռութեան լիակատարութիւնն ու գոյգոյնութիւնը: Լապերգի հետեւած սիւսանդաններուն վրայ խորհրդածութիւն: Հետեւի աշխարհապէր խոսք երկու աղանդներն իրարու հետ միաձուլելու: Երկու խոսքն ալ երեւելաները Մարտոսի ինքնաշնչութիւն: Առանցն ու հրապարակութիւնը՝ ամէն ինչ բանի միջ իրարու հետ ինքնաշնչութիւն: Գլխաւոր խորհրդի միջ մերձեցնելով միաձուլութիւնը՝ ժողովրդի խաղաղութիւնն ինքնաշնչութիւն, որն որ երկուսն լիակատար ու խորն ինքնաշնչութիւն:

1529

ԿՐՕՆԱԿԱՆ ԽՈՒՄԻՆԻՆԵՐԸ ԵՐԹԱՐՈՎ ԿՐ ՂԱՅՐԱՆԱՅԻՆ ՈՒ ՍԱՐԲԵՐ ԿԵՐԱԿԱՐԱՆՔ ՄԵ ԿՐ ՍՈՒՆԱՅԻՆ: Ա՛Ն Հիմա յառաջուան պէտք կրօնի նորոգիչ Լուսեր միայն չէր, հապա ուրիշ հերձուածապետներ ալ գլուխ վերցուցած՝ իրեն չափ ալ չէ նէ՝ գոնէ անկից քիչ մը նուազ յանդգնութեամբ ամէն մէկերնին ինքնիշխան ըլլալ ու խօսքերնին յառաջ տանիլ կ'ուզէին, որով մինչեւ նոյն ատեններն եղած չարիքները աւելի եւս կը մեծնային: Զուինգլիականք կամ խորհրդականք, Կրկնականութիւնները եւ ուրիշ աղանդաւորներ՝ չէ թէ միայն ուղղափառներէն, հապա նաեւ Լուսերականներէն բոլորովին տարբեր եւ առանձին աղանդներ կամ բաժիններ կը կացուցանէին, եւ թէ զուղղափառները թէ՛ զԼուսերականները հաւասարապէս կ'ատէին, եւ իրարու հետ միշտ սաստիկ կռուոյ մէջ էին: Միշտ իրարու դէմ սաստիկ դառնութեամբ, խստութեամբ ու թշնամութեամբ կը խօսէին ու կը գրէին, միշտ մէկզմէկ՝ Քրիստոսի թշնամի, ուրացող, սատանայի ծառայ ու դիւահար կը կանչէին. եւ ամէն մէկ աղանդ կը պարծէր որ Քրիստոսի Հոգին՝ մենք միայն ունինք, միայն մենք Աստուծոյ խօսքը ճշմարտութեամբ ու անտարատ կը քարոզենք, միայն մենք Աւետարանին պաշտպանն ու ջատագովն ենք: Գլխաւորաբար Լուսեր միշտ ուրիշ աղանդաւորաց դէմ շատ սաստիկութեամբ կը գրէր, եւ սաստիկութեամբ ու բռնութեամբ կը վարուէր. միանգամայն անոնց դէմ դնել կրնալու եւ զանոնք յաղթահարելու համար այնպիսի սկզբանց ետեւէ երթալու կը սկսէր, որոնց որ՝ իր նորոգութեան ձեռք զարկած ատեն բոլորովին հակառակ ելած եւ իբրեւ կրօնական ազատութեան ու Ս. Գրոց խօսքերուն հետ չհամաձայնող բաներ մերժած էր: Լուսերին բռնած ճամբան բացառապէս իմանալու համար՝ հարկ է որ նոյն սկզբունքները հաստեղծ դնենք:

հուրդները կը մատակարարեն, առանձնականաց վարուց վրայ կը հսկեն, եւ պատժոց վերին իրաւունքը կը գործածեն, այս ինքն՝ հաղորդութենէ կը կտրեն կամ կը նզովեն: Աս պաշտօնն Աստուծոյ դրուած է, եւ քրիստոսի անգին արեամբն ու իր դառն մահուամբը հաստատուած է. եկեղեցականք՝ Աստուծոյ պատգամաւոր, փրկիչ, իշխան, թագաւոր եւ հրեշտակ են: Անոր համար անոնց վրայ կ'առնուի քրիստոսի խօսքը թէ «Յի զձեզ անարգէ՝ զիս անարգէ», Ինչու որ հաւատացելոց գլուխը՝ քրիստոսն է, որն որ եկեղեցականաց ձեռքը կը քարոզէ եւ անոնց միջնորդութեամբը խորհուրդները կը մատակարարէ:

• Աս չորս գաղափարները կամ սկզբունքները՝ որոնց Լուսերին ընդհանրապէս քարոզած վարդապետութիւններուն հակառակ ըլլալն այնչափ յայտնի է, որչափ յայտնի է թէ ուղղափառ վարդապետութեան համաձայն են, հարկաւ չինգերորդ սկզբունք մ'ալ կ'ենթադրէ, այս ինքն թէ Աս եկեղեցւոյն՝ աներեւոյթ կամ անտեսանելի գլխէն (քրիստոսէն) զատ՝ նաեւ Կոստանթնուպոլիս մ'ալ պէտք է: Լուսեր թէպէտ եւ աս գաղափարը աբրահամէ միշտ կը մերժէր, եւ չէր ուզեր աս անուշը վրան առնել, բայց մաքին մէջ հաստատուն դրած էր որ ինք ամէն կողմանէ իրաւունք ունի նոյն տեսանելի գլխոյն պաշտօնը կատարելու եւ իրօք ալ կը կատարէր:

II) Իսկ ասով կրնանք իր բռնած ընթացքը մեկնել: Կայսրընտրին երկիրներուն մէջ ըրածները, ժողովքի մը իշխանութեան տակ ձգել չուզած բաները՝ (որովհետեւ ժողովք ըլլար նէ՝ ուրիշներն ալ իրեն չափ իշխանութիւն պիտ'որ ունենային,) ինք իրմէ որոշելը, ուրիշներուն՝ արդէն իր անուամբն ու իր հրամանաւր գործածներուն՝ իր հաստատութեանը կարօտութիւն ունենալը, եւ աս պատճառաւ ալ՝ առանց իր գիտութեան ու հաւանութեան եղած բաներուն՝ ապօրինաւոր ու ոչինչ սեպուիլը, ամէն բանի մէջ իր ունեցած կարծիքէն տարբեր կարծիքները՝ մոլորական եւ Աւետարանին դէմ սեպելը, իրմէ ուրիշ կարծիք ունենալը՝ յաւիտենական դատապարտութեան արժանի յանցանքի տեղ դնելը, ամէն կողմ տարակոյս մը, վէճ մ'եղելուն պէս՝ իր կարծիքն ու որոշումը խնդրուիլը, եւ իր որոշածին իբրեւ Աստուծոյ պատգամ ընդունուիլը, — աս ու ասոր նման բիւրաւոր երեւոյթները ամենեւին ուրիշ կերպով չեն կրնար մեկնուիլ: Աս ենթադրութեան ամենեւին վնաս մը չ'ըներ, թէ որ Լուսեր ինքը զինքը քահանայապետ անուանելու տեղ՝ Շնոր-

4. Ասոր վրայ տես Լուսերին գրուածոց մէջ Ծառ Խե Գլուխ Գլուխ Խորհուրդ է. եւ Ենթ ԺԸ. Գլխայն

13. — 22. համարներուն մեկնութիւնը: Աւ Ռէֆէրէ, Գլխ. Բ. 68, 69:

հզօրն Աստուծոյ եկղեսիաստէս Վիդդիկներկի, եւ կամ Գերմանիայի մարգարէ կամ աւետարանիչ կ'անուանէ. ինչու որ ինք աս վերջին անուններն ալ ունենալով՝ պատշաճ կը սեպէր քահանայապետի մը գործքերը գործել, մանաւանդ թէ քահանայապետէ մը աւելի իրաւունքներ կը բանեցընէր: Աս բանս պիշափ յայանի է որ չէ թէ միայն իր հակառակորդները իրեն նոյն յանդիմանութիւնը կ'ընէին եւ զինքը Աւետարանական եկեղեցւոյն պապը կ'անուանէին, հապա նաեւ նոյն իսկ իր հաւատարիմ աշակերտներն ալ աս բանին վրայ սաստիկ կը տրանջէին 5:

Իսկոյն Լուտերին՝ ըստ մասին իր հակառակորդները յաղթահարելու եւ ըստ մասին իր հպարտութիւնը յագեցընելու համար՝ աս սկզբունքներն ընդունելէն աւելի զարմանալին ան է, որ շատ անգամ անոնց դէմ՝ զնեղու կամ զիրենք խալտառակելու եւ զսպելու համար՝ կը սկսէր ուղղափառ ճշմարտութիւնը պաշտպանել եւ ուղղափառ եկեղեցւոյ մեծամեծ գովութիւններ կու տար: «Ար լսեմ ու կը տեսնեմ, կը գրէ տեղ մը, որ շատերը անոր համար (մկրտուած տղաքը) նորէն կը մկրտեն, որպէս զի պապը վշտացընեն, իբրեւ թէ Նեոնին հետ ամենեւին հաղորդակցութիւն մ'ունենալ չուզէին. ինչպէս որ նաեւ խորհրդականները՝ միայն անոր համար հաղորդութիւնը՝ լոկ հաց ու գինի է, կ'ըսեն, որպէս զի պապին վիշտ ու նեղութիւն հասցընեն, ու կը կարծեն որ ասով պապականութիւնը կը կործանեն 6:

5. Մանգեր կը զուցէր որ Լուտեր «Պապին օրէնքներն ու հրամանները՝ միայն անոր համար մերժեց, որպէս զի ինչ զինչ պող ընէ, Ա՝ Միշէլէ Հատ. Ա. Գլ. Ե. 197: Յետ նաեւ աս Գրքին Ե. Գլխոյն մէջ գրուած՝ Մանգերին եւ Վալտինին խօսքերը (եր. 191.) եւ աս Գլխոյն 23. Ծանօթ. վերջը:

6. Լուտեր այսպէս կը յանդիմանէ իր հակառակորդները եւ շարութիւններն դուրս կը հանէ. բայց թէ որ մէկը իր գործքերն ու խօսքերը քննելու ըլլայ նէ՝ կը տեսնէ որ ինքն ալ անոնցմէ տարբեր կերպով չէր վարուեր: Ինչ տեղ մը պատկոս կը գրէ. «Թէ որ ժողովք մը հրամայելու ըլլար կամ թոյլ տար որ հաղորդութեան խորհուրդը երկու տեսակով մատակարարուի, մէկը խղճիկի դէմ ընելու համար՝ միայն մէկ տեսակով կ'ընդունինք, կամ ոչ մէկ տեսակով ոչ մէկալ տեսակով, եւ կը նշովնք զանոնք՝ որոնք աս հրամանին համար երկու տես-

ակն ալ կ'ընդունին», Ա՝ Պոփօփի Գիրք Բ. Հատ. Ժ. Ուրիշ տեղ մը պատկոս կը գրէ. «Թէ որ ես վերացուցման (հաղորդութիւնը վեր վերցընելու) դէմ գրի նէ՝ պապականութեան դէմ ընելու համար եր. եւ թէ որ մինչեւ հիմա նոյն բանը հաստատուն պահած էի նէ՝ Գալլըտի դէմ ընելու համար եր., Աս կերպով խօսելէն ետեւ՝ կարծես թէ վախճալով որ խօսքն ու միտքը ազգէ չհասկըցուիր, աս ալ կը զուցէ. «Երբն սովորութիւնը պահելու է՝ երբ որ սերիները ամսաբաշտութեան մը պէս կը մերժեն, եւ մերժելու է՝ երբ որ իրենք հարկաւոր բանի մը պէս կը հրամայեն որ պահուի, Նոյն տեղը, Գիրք Զ. Հատ. ԼԳ: Աս ալ բաւական չէ՝ միայն ուղղափառ եկեղեցւոյ դէմ ընելու համար կը դադար որ աս կամ ան բանը փոխէ կամ ուրանայ: Եւ միայն քնով կը խափանուէր որ չէր կրնար կամքը կատարելու համար գոնէ ասեւրելով պատճառ մը պահել: Ինչոք

Բայց ստուգիւ առիկա անհիմն պատճառ մըն է, որուն վրայ աւանդեալն բան մը չեն կրնար շինել: Թէ որ այնպէս էր նէ՝ նաեւ բարդ Ս. Գիրքն ու քարոզութեան պաշտօնն ալ ուրանալու էին, որովհետեւ մենք աս բաները պապէն աւելք, ու նոր Ս. Գիրք մը շինելու էինք... Եւ խոստովանինք որ պապականութեան մէջ շատ քրիստոնէական ու բարի բաներ կան, մանաւանդ թէ ամեն քրիստոնէական բարիք հոն կը գտնուի, եւ հոնկից մեզի անցաւ: Եւ խոստովանինք որ պապականութեան մէջ ճշմարիտ Ս. Գիրք կայ, ճշմարիտ մկրտութիւն, ճշմարիտ հաղորդութեան խորհուրդ, ճշմարիտ բալլիք՝ մեղաց թողութեան համար, ճշմարիտ քարոզութեան պաշտօն, ճշմարիտ քրիստոնէական վարդապետութիւն... Պապին իշխանութեան տակը ճշմարիտ քրիստոնէութիւն, մանաւանդ թէ քրիստոնէութեան ուղղեւծութիւնը կայ, եւ շատ բարեպաշտ ու մեծ սուրբեր:... Արդ թէ որ պապին իշխանութեան տակը ճշմարիտ քրիստոնէութիւն կայ նէ՝ ուրեմն պէտք է որ քրիստոսի ճշմարիտ մարմինն ու անդամն ըլլայ. եւ թէ որ անոր մարմինն է նէ՝ պէտք է որ ունենայ ճշմարիտ Հոգին, Աւետարանը, հաւատքը, մկրտութիւնը, (հաղորդութեան) խորհուրդը, բալլիքը, քարոզութեան պաշտօնը, քաղցրքը, Ս. Գիրքը եւ ան ամեն բաները՝ որոնք քրիստոնէութեան մէջ գտնուելու են:... Անոր համար մենք ապստամբ հոգիներուն (Եփեսացիներուն) պէս վարուելով՝ պապին իշխանութեան տակ գտնուած ամեն բաները չենք մերժեր. ապա թէ ոչ՝ քրիստոնէութիւնն ու Աստուծոյ տաճարն ալ՝ քրիստոսէ ունեցած ամեն բարիքներովը պէտք էր որ մերժէինք, 7: — Աս խօսքերը հերձուածապետի եւ Լուտերի պէս հերձուածապետի մը բերանը շատ մեծ զօրութիւն ունի: Բայց մենք պատմութեան կարգին դառնանք:

|| Լղափառ եկեղեցիէն բաժնուող աղանդներուն մէջ եղած

շատ համընթաց բան կ'ըլլար, կ'ըսէ, թէ որ մէկը հնարք մը ցուցնելու ըլլար՝ որ աս բան (սուրբ հաղորդութեան մէջ քրիստոսի իրապէս ներկայ ըլլալը) ուրանաւ. ինչու որ չկայ բան մը՝ որն որ ինծի կարենայ այնպէս օգնել պապականութեան փառ հաջողեալ անեցած դիտաւորութեանն՝ ինչպէս աս բանը, 8: Առ Բաժնայ, Գիրք Ե. Հատ. Բ. 281. Իստ Գոթիկի, Գիրք Բ. Հատ. Ա. Մենք յայտնապէս կը զրուցէ որ Լուտերին՝ իրական ներկայութիւնը այնպէս ստատիկ պաշտպանելուն պատճառը՝ Գարլլզատի կարծիքին մեծ ընդունելութիւն գտնելն

էր: Հատ. Ա. Գլ. Է. 257: Իսկ Բլանք (Գիրք Ե. Հատ. Բ. 211. — 213.) թեպէս լեռնաւոր, բայց կը խոստովանի որ շատերը կ'ըսեն թէ Լուտեր Գարլլզատին գէժ ունեցած թշնամութեան ու ատելութեան համար՝ անոր հաղորդութեան խորհրդին վրայ վարդապետած կարծիքին գէժ ելաւ եւ իրական ներկայութիւնը այնչափ ստատիկութեամբ պաշտպանեց:

7. Առ գրուածքը Լուտեր 1528ին Եփեսացիներուն գէժ գրեց, եւ երկու անանուն ժողովրդապետանու իստ Բլանք: Գոթիկ Լատ. Գիրք. Հատ. Գ. 408. Բ. 409:

գծառութիւններն ու կռիւները՝ որոնք օրէ օր աւելի կը սասա-
կանային, Նորոգման անուանը կ'աւրէին եւ անոր գլխաւոր հիմը
կը կործանէին: Ինչպէս ուրիշ անգամ ըսած ենք, Նորոգման
գլխաւոր հիմը կամ սկիզբը՝ ուսկից որ ամէն ուրիշ մտորու-
թիւնները իբրեւ աղբիւրէ կը բխէին, աս էր որ կրօնի վերա-
բերած բաներու մէջ մի միայն կանոն եւ առաջնորդ՝ Ս. Գիրքն
է, եկեղեցւոյ մէջ Ս. Գրքէն ուրիշ դատաւոր չկայ, եւ աս Ս.
Գիրքն այնպէս յայտնի ու բացայայտ է, որ ամէն մարդ կրնայ
հասկընալ: Բայց իրենց կռիւներէն՝ ամենուն առջեւը յայտնի
կ'երեւար որ Ս. Գրոց խօսքերուն մտքին կամ նշանակութեան
վրայ կը վիճեն, եւ ան ալ Քրիստոսի՝ հաղորդութեան խոր-
հորդը հաստատելու ատեն ըսած խօսքին վրայ, որն որ հարկ
էր որ Ս. Գրքին ուրիշ ամէն խօսքերէն աւելի բացայայտ ըլլար,
ինչու որ Քրիստոսի կտակն էր: Աղանդաւորները միշտ իրարու
աս կ'ըսէին թէ Ս. Գրքին մէջ ամէն բան բացայայտ է, ու հաս-
կընալու համար՝ միայն աչք ունենալ բաւական է. բայց աս
յայտնի խօսքերը՝ Լուսեր ուրիշ կերպ կը հասկընար ու կը
մեկնէր, Զուխգլի ու Խորհրդականք՝ ուրիշ կերպ, մանաւանդ
թէ իրարու բոլորովին հակառակ: Առաջինը կ'ըսէր որ Քրիս-
տոսի «Այս է մարմին իմ. Այս է արիւն իմ, խօսքերը՝ բուն
կամ նկարագրական մտքով առնելու է. իսկ երկրորդը կը պն-
դէր թէ պաշտօնական մտքով առնելու է. եւ մէկը՝ մէկալին
կարծիքը՝ պլանդակութիւն, հերետիկոսութիւն, հայհոյու-
թիւն, ամպարշտութիւն կը կանչէր⁸: Երազմոս՝ զորն որ երկու
կողմն ալ իրեն ձգելու կը ջանար, իրենց այսպէս կ'ըսէր. Գուք
ամէն բան Աստուծոյ անարատ ու սուրբ խօսքին կը ձգէք, եւ կը
կարծէք որ Ս. Գրոց հաւատարիմ մեկնիչներն էք: Արդ դուք
նախ եւ յառաջ Ս. Գրոց մտքին վրայ իրարու հետ միաբանե-
ցէք, ու ետքը աշխարհքիս վարդապետ ըլլալու ջանացէք⁹:

8. Լուսեր 1526ին Քրիստոսի
«Այս է մարմին իմ», ամենաբացայայտ
խօսքին տրուած ութը զատ զատ
խմբաւորներ կը բերէր: Երեսուն տա-
րի վերջը աս խօսքի վրայ ութսուն-
ուհիք տարբեր տարբեր իմաստներ
կային, կամ աս ամենաբացայայտ
խօսքը՝ ութսունուհիք իրարմէ տար-
բեր եւ ըստ մեծի մասին իրարու
հակառակ կերպով հասկընողներ
կային, որոնք որ Օսէն (Հոգ. Բ.
Գլ. ԻԳ. 287.) յառաջ կը բերէ:
9. Առ Պոսիւնի, Գիրք Բ. Համ.
ԽԳ: — Հոս պատշաճ կը տեղեկեմ
Երազմոսին աս նիւթին վրայ գրած-
ներուն մէջն մէկ հաստատեց ամ-

բողջ դնել, որմէ թէ բողջբողջներուն
սկզբունքին տնայառաջութիւնը եւ
թէ միանգամայն միանշանակութիւնը
տարութիւնն ու գրուածներուն մէջ
պահած չափաւորութիւնը յայտնի
կը տեսնուի: «Եւ կը Աստուծոյ խօս-
քին դէմ չիդառնար, կ'ըսէ Երազ-
մոս՝ Լուսերին, հապա թու առած
մեկնութիւններուդ: Ես Աստուծոյ
խօսքը բոլոր որաւ կը յարգեմ.
բայց չեմ հաւատար որ թու առն
Աստուծոյ խօսք ըսածդ՝ Աստուծոյ
խօսք ըլլայ. եւ թէ որ Աստուծոյ
խօսքն ալ այնչափ հաւատարմու-
թեամբ կը գործածես՝ սրափ հա-
ւատարմութեամբ որ կը գործածես

Նոյն իսկ բողոքականք ալ աս իրենց անփառանութեան ու երկպառակութեան վրայ շատ կ'ազդենային ու կը արտմէին, եւ

մեր խօսքերը, ան աստի յայտնի է որ քու Աւետարանիդ վրայ մարդ սրշափ վառահոլութիւն կրնայ ունենալ: Բն որ նոյնափ գիտնականութեամբ ալ չէ նէ՝ գոնէ աւելի վախով եւ յարգութեամբ կը վարուիմ ես Ս. Գրոց հետ. եւ աս բանիս մէջ ուղղափառներուն հետոց կը հետեւիմ, որպէս զի եկեղեցւոյ որոշմունքներէն չհեռանամ: Իսկ դուն սաստկութեամբ կ'որոտաս, ամէն բան մէկդի կը մղես եւ կը պնդես որ Ս. Գրքը՝ միայն ան կը բովնդալէ ինչ որ գուն կ'ուզես եւ ինչ որ քու կարծիքներուդ հետ կը միաբանի: Մեկ խօսքով ըսելու համար՝ դուն իբրեւ Ս. Գրոց տէր կը վարուիս, չէ թէ իբրեւ անոնց մատակարարը: Քու այլանդակ կարծիքդ թէ աշխարհքիս մէջ ամէն բան բացարձակ հարկաւորութենէ մը յառաջ կու գայ, գուն Ս. Գրքէն կ'առնես. բայց նոյն վարդապետութեան հակառակ վարդապետութիւն ալ եկեղեցիին նոյն Ս. Գիրքէն կ'առնէ: Անանկ որ բոլոր վէճը անկէ ետքը ալ Ս. Գրքին խօսքերէն կախում չ'ունենար, հապա անոնց արուած մեկնութենէն: Բայց քու բուն տխրամունքդ ան է որ կ'ուզես զմեզ ստիպել որ քու մեկնութիւնդ՝ իբրեւ Աստուծոյ խօսք ընդունինք: Ս. Գիրքը՝ ինչ իրեն գէմ չիկրնար կուսիլ կամ հակառակ ըլլալ, հապա մէկ մեկնութիւն ուրիշ մեկնութեան գէմ կ'էլլէ. եւ ես աս ընդգիծութեան կամ հակառակութեան մէջ աւելի ապահով կը սեպեմ ուղղափառաց կարծիքին եւ եկեղեցւոյ գաղափարներն հետեւիլ, քան թէ քու եւ քեզի հետեւողներուն կարծեացը: Ապա թէ ոչ՝ պէտք է որ շատ զօրաւոր ու բռնադատիչ պատճառներ ընդուն զմեզ համոզելու համար որ բոլոր քրիստոնէից սոյնափ գործեր վեր իրենց վարդապետներուն հետ հաւատացածն ու եկեղեցւոյ մինչեւ ասօրուան օրս հաստատուն բռնածը՝ մոլորական, անպարտական, հերետիկոսական ու հայհոյութեան վարդապետութիւն է. իսկ քու կարծիքդ՝ եական հաւատոյ մաս մը, առանց որոյ ամենեւին մէկը փրկութեան չիկրնար հասնիլ:

«Արդ ինչպիսի գուցմունքներով կրնա զմեզ համոզել որ գուն քու քիչ կողմնակիցներովդ ճշմարտութիւն կը վարդապետես, եւ այնչափ եկեղեցւոյ վարդապետներ, այնչափ ճեմարաններ, այնչափ ժողովքներ, այնչափ քահանայապետներ բոլոր կուրութեան մէջ էին: Ինչպէս կրնա աս կնճռեալ կապը քակել: Ըստ անգամ ես չունկիներուդ հետ աս բանն փորձեցի, բայց մէկն ալ չպայ որ կարող ըլլայ ստիպալ զլուս հանել: Համարձակ կը իտասովանիմ, աս ծանր քարը սիրտս սաստիկ կը ճնշէ. եւ թէ որ գուն զիս կ'ուզես քեզի եղբայրակից ու նենալ եւ հոգիս վատալիլ, ամէն բանէն յառաջ պէտք է որ աս քարը որտիս վրայէն մէկդի ընես. եւ թէ որ ստիպալ կատարելու ըլլտանէ, քու թշնամեացդ հարուածներն ու վէրքերը սիրով կը կրեմ: Այսպէս ու կը պաղատիմ քեզի, որ մեզի յայտնես թէ գուն ինչ գուցմունքներով կամ պատճառներով նոյն քարը քու որտէ՞ք վերցնցիր եւ այնչափ մեծ վառահոլութիւն սառցար: Սաղոյ՜ է գուն զԱստուած զամենազեալ քու խղճիդ մարտութեանը պէտք կը կոչես. բայց բուն անոր վրայ չէ, պէտք է որ զմեզ ալ քու ըրածներուդ ու հաստատածներուդ ճշմարտութեան վրայ համոզես: Բն որ մենք անանկ թեւ թեւամտութեամբ կ'աթուղիկէ ընդհանրական եկեղեցւոյ հաւատքէն հեռանայինք ու քու հաւատքիդ հետեւէինք նէ, պէտք է որ գուն վախայիք որ քու աշուկերութեանդ մէջ շատ անհաստատ ու փոփոխաւոր չըլլանք: Բայց քեզի աստիկ առաջարկութիւն մ'ըլլայ նէ՝ ան վարժապետներուն պէս կը վարուիս, որոնք աղաք կրթելու առնին՝ ժամանակներուն մեծ մասը ծաղրելով, ծեծելով, նախառնելով կ'անցընեն:

«Առաջելոց եւ ուրիշ մեծ մարդիկներուն սրբութիւնը, իրենց սուտուածային հոգիին եւ գործած հրաշքներին՝ որոնցմով իրենց վարդապետութիւնը կը հաստատէին, իրենց գրուածներէն կը ճանչնանք. արդ որովհետեւ հոգիներն ընտրե-

ամենքն ալ գոնէ մտքերնուն մէջէն ան կը մտածէին՝ քնն որ կա-
լուին առ Մեղանքթուն կը գրէր. «Շատ հարկաւոր է որ, կ'ըսէր,

լու կամ ճանչալու զօրութիւնը
մեզի տրուած չէ, գուցէ պէտք է որ
մեզի ցուցում կամ հիմ մը տաս,
որով կարող ըլլանք ապահովու-
թեամբ քու վարդապետութեանդ
եանէն երթալ, եւ մերժել ան
վարդապետութիւնը՝ զորն որ բոլոր
երկրիս վրայ եղող քրիստոնեաները
կը խոստովանին եւ որն որ այնչափ
շատ, այնչափ իմաստունն եւ այնչափ
երեւելի մարդկանքն իրենց աւան-
գուած է: Ստոյգ է գուցէ կը զրու-
ցես որ ան մարդկանքը թէպէտ եւ
հօգին ունէին, բայց իրեն մարդ
երբեմն նաեւ ըստ մարմնոյ ալ կը
վարուէին: Ես առոր դէմ չեմ ու-
ղեր դնել. բայց որովհետեւ իրենց
վրայ ըսածդ՝ ձեր վրայ ալ կը ստու-
գուի, անոր համար միշտ նոյն խն-
դիրը կը գաւառայ որ Ո՞վ ճշմարիտ
հոգին ունի, գո՞ւր թէ անոնք: Ես
ձեզմէ հրաշք չեմ պահանջիր. բայց
ուրիշ բաները հաւատարմ գնելով՝
կը հեռեւցընեմ որ պէտք է աւելի
անոնց հաւատալ որոնք հրաշքով
իրենց վարդապետութիւնը հաստա-
տեցին, քան թէ անոնք՝ որոնք ի-
րենց վարդապետութեան ասանկ
հաստատութիւն մը չունին:

«Ասկից զատ՝ անոնց վարդապե-
տութեան մէջ վերինն աստիճանի
մեծ մարանութիւն կայ, ուր որ
քուկններուդ մէջ ամենէն երեւե-
լները ո՞չ քեզի հետ եւ ո՞չ ալ
իրենք իրարու հետ միարան են: Ա-
մենք ալ մի եւ նոյն Ս. Գրիքն ու-
նիք, եւ ամենք ալ կ'ըսէք որ մի
եւ նոյն հոգին ունին. եւ ի վերայ
այսր ամենայնի Գարդղաւոս քեզմէ
երեւելապէս կը խոսորի, նոյնպէս
Ջուրիգլին, Եկուամպազն ու կա-
պիտոն, որոնք Գարդղաւոսին կար-
ծիւնք հետ կը միաբանին, բայց ի-
րեն ցուցումները կը մերժեն: Անոնք
առիւթն անդին սրբոց պատկերներուն
պատերազմ հրատարակեցին, գուցէ
գոնեք կը պաշտպանեն. քու աշա-
կերաներէդ ամանք յայտնապէս քա-
րաղեցին որ մարդկային ուսմանքները
աստուածապաշտութեան թոյնն են,
գուցէ ուսմանց կողմը բռնեցիր. եւ
երբ որ ուսմանքները նորոգելու
վրայ շինած գիրքդ գուրս ելաւ նէ,
անոնք սկսան ըսել որ քու հոգիդ

զքեզ թող առած է, եւ գուցէ
մարդկային հոգով կը գրես ու
Աւետարանին դէմ կ'եղես: Վեր-
ջապէս ինչպէս որ մէջերնդ ամէն
օր նոր վարդապետներ կ'եղին, այն-
պէս ալ նոր նոր կ'սկսենք կը ծա-
գին. եւ ի վերայ այսր ամենայնի
գուցէ կը պահանջես որ ամենեւին
մէկը ձեզմէ չխոսորի, ուր որ գուր
նաեւ շատ երեւելի նիւթերու մէջ
իրարու հետ միաբան չէք:

«Բայց տա ալ մէկդ թողունք.
նոյն իսկ գուցէ քեզի հակառակ կը
խօսիս, խօսքի կամ ճառի մը սկիզբը
ուրիշ բան կը զրուցես, մէկը ուրիշ
բան եւ վերջը գարնեալ ուրիշ մէկ
բան: Ս. Հարց հեղինակութիւնը կը
մերժես. եւ մէկալ կողմանէ Ս. Օ-
գոստանոնէն ու Ս. Գրիգորէն այն-
չափ վկայութիւններ կը բերես. Բնչ.
քեզի յարմար խօսած ասեմնին՝
հոգով կը խօսէին, ու քեզի հա-
կառակ խօսած ասեմնին՝ ըստ մար-
մնոյ: Քահանայապետներուն ու ժո-
ղովքներուն որոշումները առջեւ
ամենեւին յարգ չունին. եւ քննի
գէմ Մեղանքթունի մէկ գիրքը վկայ-
ութեան կը բերես, իրեւ թէ ան
գիրքը (Աստուածաշնչին) կանոնա-
կան Գրոց հետ նոյն հեղինակու-
թիւնն ունենալ: Ես ըսած եմ որ
չիկրնար զըցուիլ թէ Աստուած այն-
չափ գարեւ իր եկեղեցւոյն մէջ ա-
նանկ վառեղաւոր մուրութիւն մը
(կամոց աղատութեան վարդապե-
տութիւնը, զորն որ՝ ինչպէս յայ-
տան է՝ Լուսեր մուրութեան անդ
կը գնէր) թող առած ըլլայ, եւ
ամենեւին մէկ ուրիշ յայտնած չըլ-
լայ ան բանը՝ զորն որ գուր հիմա
իրեւ Աւետարանին ամենէն էական
ու հիմնական վարդապետութիւնը
կը գնէր: Գուցէ առոր ինչ պատաս-
խան կու տաս: Կը զրուցես որ Աս-
տուած ո՞չ իր մէկ սուրբը եւ ո՞չ ալ
եկեղեցին մուրութեան մէջ կը ձգէ.
որովհետեւ սուրբ՝ միայն անոնք են
որոնք Աստուծոյ հոգովը կը վա-
րուին: Բայց առով ուրիշ բան ը-
սել չես ուղեր, բայց եթէ ան որ
չիգիտցուի թէ ո՞վ սուրբ է եւ ե-
կեղեցին ո՞ր կամ քնն է. մանա-
ւանդ թէ կ'ուզես ցուցնել որ Աս-
տուած մարդկային իրողութիւնները

մեզմէ եւոքը եկողները՝ մեր երկպառակութեանց եւ անմիաբանութեանց վրայ կասկած չունենան. ինչու որ արտաքոյ կարգի պլանդակ բան է որ բոլոր ուրիշներէն բաժնուելէն ետեւ՝ մէջներնիս ալ միաբան չըլլանք, եւ ան ալ՝ Նորոգման սկիզբը, 10: Նոյն ինքն Լուսեր, թէպէտ եւ իր հակառակորդները դրսանց ամբարտաւանութեամբ կ'արհամարհէր, եւ այնպէս կը ձեւացընէր որ ան մէջներնիս եղած երկպառակութիւնները բանի տեղ չի գնէր, մանաւանդ թէ կ'ուրախանայ, աս բանները՝ իր վարդա-

պնպէս կ'առաջնորդէ որ սրբոց եկեղեցին՝ իրօք հոն չէ՝ ուր որ կ'երեւայ որ ըլլայ, հապա աւելի հոն է՝ ուր որ չ'երեւար որ ըլլայ, եւ մանաւանդ թէ սրունք որ միշտ սուրբի տեղ կը գրուին՝ իրօք ամպարիւս են, եւ սրունք որ միշտ ամպարիւսի տեղ կը գրուին՝ սուրբ են: Բայց ասով եկեղեցւոյ բոլոր վերաները կ'աջնջացընեն, եւ անոնց զօրութիւնը հերետիկոսներուն ժողովակներուն կու տաս: Դուն կը զբուցես որ թէպէտ եւ Աստուած գաբերով թող տուած ըլլայ որ ամենին աւելի գիտուն մարդիկները մուրութեան մէջ մնացած ըլլան, ի վերայ այս ամենայնի ասով եկեղեցին մուրթած չ'ըլլար, այս ինքն ան եկեղեցին՝ զորն որ դուն ծածկեալ եկեղեցի կ'անուանես, եւ որն որ մարդ ոչ կրնայ տեսնել եւ ոչ կրնայ ցոլցընել. բայց ուսկից դիտես որ Ախրէֆ սուրբ մարդ էր, իսկ Արիանոսը՝ հերետիկոս էին: Ախրէֆ անոր համար սուրբ է, վասն զի ան եկեղեցիէն դատապարտուեցաւ՝ զորն որ դուն պապական կը կոչես: Թէ որ այնպէս է նէ՝ պէտք է որ նոյնպէս Արիանոս ալ սուրբ կանչես, վասն զի զինքն ալ նոյն եկեղեցին դատապարտեց: Թէ որ աս բանին մէջ Ս. Գրոց կը դիմես նէ, ես ալ բեզի կը հարցընեմ. Արիանոսը Ս. Գրքէն ամենեւին վկայութիւն չունի: Կ'ըսես որ իրենց նոյն վկայութիւնները չարաչար կը ձկնէին: Բայց ասիկա ուսկից դիտենք, բայց թէ որ եկեղեցին անոնց տուած ձկնութիւնը մարտեց, ու իր (եկեղեցւոյ) մկնութիւնը հաստատեց: Նոյնը կրնանք Պեղագիտսին վրայ ալ ըսել, որն որ քու առջեւդ անոր համար ամպարիւս հերետիկոս չէ վասն զի Հռոմական եկեղեցին զինքը դատապարտեց, հա-

պա անոր համար՝ որովհետեւ անկէս քու վարդապետութեանդ հակառակը կը բարոյէր:

«Դուն միշտ բերանդ «Աստուծոյ հոգին», բառերը կը պարտցընես. բայց՝ միայն մարդիկորէն ալ մտածելով՝ պէտք է ըսել որ նոյն հոգին աւելի ընդհանուր ժողովքի մէջ կը գտնուի, քան թէ առանձնական ժողովակներու մէջ, որոնց մէջ արդէն գրեթէ միշտ ստատապական հոգին կը տեսնուի: Թէ որ եկեղեցին երեւելի կամ տեսանելի ալ չէ նէ, ի վերայ այս ամենայնի պէտք է որ վարդապետութեան վրայ՝ վատահանալու կամ ապահով որոշմունքներ գտնուին. արդ ինչպէս որ ըլլայ. նէ՝ շատ աւելի ապահով է հրապարակական կամ ընդհանուր հեղինակութեան մը հետեւի, քան թէ սուր կամ անսր առանձնական կարծիքին, որն որումն բան կը մարտ ու միայն իր խիղճն ու իր հոգին կը բարձրացընէ: Թէ որ «Դո հոգին ունիմ», ըսելը բաւական ըլլար նէ, պէտք էր որ շատերուն հաւատայինք, որոնք բոլորովին իրարու հակառակ բաներ կը վարդապետեն, մանաւանդ ան խռովարարները՝ որոնք շատ ոտակութեամբ կը պնդեն որ հոգին իրենց քովն է, եւ ամէն բան նոյն հոգւով կ'ուզեն գտնուի ու որոշել: Դուն ասանկներուն դէմ Ս. Գրոց արտաքին բացայայտութիւնը կ'ուզես գործածել. բայց որովհետեւ Ս. Գրքը քու ըսածիդ պէս բացայայտ չէ, եւ անոր արուած մկնութիւնները բոլորովին իրարու հակառակ են, անոր համար վեճն աս կերպով երբեք չ'իկնար վերջանալ: Ամենիւն, Գիէր Բ. Դ. 2. 289. — 293:

10. Ա. Պոսիւէի, Գիէր Բ. Համ. ԽԳ:

պետութեան ճշմարիտ ըլլալուն նշան սեպելով, բայց սակայն ներսէն շատ կը արտմէր ու կը ցաւէր. եւ այնչափ աւելի՝ որչափ որ սաստիկ հպարտ էր, ինչու որ ուրիշ Նորոգեալներուն՝ իրմէ տարբեր մանաւանդ թէ իրեն հակառակ կարծիք ունենալն իրեն մեծ նախառինք կը սեպէր: Բայց ամենէն աւելի Միղանքթուն կը խռովէր ու մեծ տրտմութեան մէջ կ'իյնար մինչեւ շատ անգամ. մահուան կը բաղձար: Իր խօսքին նայելով՝ Արցունքը երբեք չէր գաղտնի. եւ շատ անգամ կ'ըսէր թէ Էլպէ գետը իր բոլոր ալիքներովը՝ ինծի բաւական ջուր չիկրնար տալ՝ երկպառակեալ Նորոգութեան թշուառութիւնը լալու համար ¹¹:

Եւ պատճառներուն համար իրենց մէջէն շատերը կը բաղձային ու կը ջանային որ գոնէ Լուտերականներն ու Խորհրդականները, որոնք որ ամէն ուրիշ աղանդաւորներէն աւելի շատուոր ու զօրաւոր էին, իրարու հետ միաբանին. որպէս զի բոլոր զօրութիւններն մէկտեղ ժողովելով՝ դիւրաւ կարող ըլլան Կրկնականները եւ ուրիշ աղանդաւորները եւ գլխաւորաբար ուղղափառները յաղթահարել: Ամենէն աւելի Խորհրդականներն աս միաբանութեան կը բաղձային. անոր համար Հեսսենի աշխարհատէր կոմսին ինկան, որ ինք մէջերնին գտնէ եւ աս երեւելի գործքը իր իշխանութեամբ կատարէ ¹²: Արդ աս իշխանը Շփայերի (1529ին) աւագաժողովէն իր տեղը դառնալուն պէս՝ երկու կողման ալ գլխաւորներուն թուղթ գրեց, եւ հրաւիրեց որ Մարպուրկ գան ժողովուին ու իրարու հետ կրօնի վրայ խօսին: Լուտեր՝ իսկզբան դէմ կեցաւ, բայց ետքը մէկ կողմանէ՝ հակառակորդներէն վախցած չերեւնալու եւ մէկալ կողմանէ ալ իր հօր պաշտպանին աչքէն չելլելու համար՝ յանձն առաւ ¹³:

Երդ որոշուած ժամանակն եկան նոյն քաղաքը ժողովուցան աղանդներուն գլխաւորները, որոնց երեւելիներն էին մէկ

¹¹. Նոյն տեղը, Գիրք Ե. Համ. Դ.

¹². Արդէն աշխարհատէր կոմսը ինք իրմէ աս բանիս շատ կը բաղձար. բայց աս բաղձանքին պատճառը՝ կրօնի նախանձախնդրութիւնը չէր, հապա ան որ Լուտերականք ու Ջուրիգլիականք կամ Խորհրդականք իրարու հետ միաբանելով՝ կայսեր եւ ուղղափառաց գէմ ըրած դաշնակցութիւններն՝ Խորհրդականներուն ալ մէջը մանկելով՝ զօրանայ: Որովհետեւ, թէպէտ ինք կը պնդէր որ Խորհրդականները իրենց դաշնակցութեան մէջ առնելու համար հարկաւոր չէ որ անոնք ըստ ամենայնի իրենց կարծիքներուն հետ միաբան ըլլան, բայց Լուտեր միշտ ասոր գէմ կը գնէր, ու Սպարմիայի

կայսրընտիրը Լուտերին խօսքը մօտիկ ընելով՝ չէր ուզեր զերէնք մարաւնալիսէն մէկ ընդունել: Աս բաներուն վրայ ընդարձակ կը խօսի Սեքենտորֆ, Գիրք Բ. Համ. ԽՁ. Յատկ. 135. Իս. Համ. ԽԷ. 187: Բայց թէ արդեօք Լուտերին եւ իր կողմն եղող առաւօտաբաններուն՝ Խորհրդականները իրենց միաբանութեան մէջ ընդունելու լուրջուն պատճառն ինչ էր, ասոր վրայ երկայն կը դրէ Բլանք. եւ կը ցուցնէ որ մի միայն պատճառը՝ մէջերնին եղած աղանդի անելութիւնն էր: Յիս. Գիրք Զ. Համ. Բ. 469, 470. եւ 512, 518. 515:

¹³. Մաթեոս, Ճառ Է. 71. Բ. Բլանք, Գիրք Զ. Համ. Բ. 516:

կողմանէ՝ Լուսեր, Մեղնաթիւն, Յուստոս ու Աղբիկողայոս, իսկ մէկալ կողմանէ՝ Զուխնգլի, Եկուամպագ եւ Բուկեր: Ասոնք աւելնալ որ Նորոգման սիւներն էին, եւ որոնց վրայ բողբոջք իրենց բոլոր յոյսը դրած էին, առաջին անգամ իրարու երեսը աշխարհատէր կոմսին՝ իրենց պատուոյն համար տուած կոչումներն մէջ տեսան: Կոչումներն վրայ իշխանն իրենցմէ խնդրեց որ հրապարակական վիճաբանութիւնը չսկսած, Լուսեր՝ Եկուամպագին հետ, ու Մեղնաթիւն Զուխնգլին հետ առանձին վիճին. եւ ամէնքն ալ աս բանիս հաւանեցան: Երկրորդ օրը աս առանձին վիճմունքն եղաւ. վիճած նիւթերին ան բաներն էին, որոնց վրայ մէջերնին հակառակութիւն կար. այս ինքն սկզբնական մեղք, մկրտութեան՝ մեղքերը ջնջելու ունեցած զուրութիւնը, Քրիստոսի աստուածութիւնը, ամենասուրբ Երրորդութեան խորհուրդը, եւ ամէն բանէն աւելի սուրբ հաղորդութեան մէջ Քրիստոսի իրական ներկայութիւնը: Խորհրդականք ուրիշ ամէն բաներու մէջ Լուսերականներուն հետ գիւրաւ միաբանեցան, մանաւանդ թէ ըսին որ մինչեւ հիմա ալ աս բաներուն վրայ ձեզմէ տարբեր կարծիք չունէինք մենք¹⁴: Բայց

14. Խորհրդականներուն առիտքը բոլորովին սուս է. եւ Լուսեր քէմ մը վերջը իրենց համար կը գրէ որ Պրոպագանդա, խորհրդաց գործածութեան . . . վրայ յաւաքագոյն ըստ անգամ գրքերնուն մէջ վարդապետած բաներնին Պարպուրկ եւ կանչեցին: Եւ աս բանս իրաւամբ կը դուրսէ, ինչու որ Զուխնգլի իր գրքերուն մէջ Պրոպագանդա վրայ պայտն կը խօսի. «Պրոպագանդան վրայ առկից աւելի համառօտ ու աւելի յայտնի ինչ կրնար ըսուիլ, բայց եթէ որ սկզբնական մղձ՝ մղձ չէ, հապա հիւանդութիւն մը, եւ թէ քրիստոսեկից որգիքը աս հիւանդութեան համար մշտնջենաւոր պատգայ ասկ չեն իյնար: Ասոր հակառակ առկից աւելի ինչ մեծագոյն ակարութիւն կրնայ ըլլալ եւ կանոնական Գրոց մաքին գեմ, քան թէ ըսել որ ասպանին Արտաքրիստոս չաւրիւն եւ քրիստոսեկից աս չաւրիւն է որ աս խօսքը բացառապէս սկզբնական մղձքն ու Պրոպագանդան զօրութիւնն ուրանալ է. որն որ թէ եկեղեցւոյ եւ թէ Լուսերի վարդապետութեան գեմ է. Թոշ ուրիշ ըստ միջոցութիւնները: — Բայց կրնայ մէկը տարակուսի եթեալ որ եթէ սուրբ բաներու մէջ Լուսերականն

բուն գիտն, կամ ինչ եւ իցէ կերպով իրարու հետ միաբանեցան նէ, ինչու հապա հաղորդութեան խորհրդոյն վրայ չկրցան միաբանիլ: Աս խնդրոյն լուծումը գիւրին բան մըն է: Որովհետեւ, Բաղլախիլիին ըսածին պէս (Գլխի Գ. Գլ. Ա. Հատ. Ա. 187.), ան բաները՝ որոնց մէջ իրարու հետ միաբանեցան նէ՝ աւանդին յայտնի բանիք չէին, եւ անոր համար իրենք ուղածնին պէս կամ ըստ անգլոյն՝ անոնց վրայ կարծիքնին կը փոխէին. իսկ հաղորդութեան խորհրդոյն վրայ ունեցած կարծիքնին ամենուն յայտնի էր. Եւ ասոր թէ որ մէկ կողմը մինչեւ նոյն ատեն ան նիւթին վրայ ունեցած կարծիքը փոխելու ըլլար նէ՝ թէ իր կողման ետեւէն գացողներուն եւ թէ հակառակորդներուն առջեւը կը նախառուէր: Լուսեր ասքանը Զուխնգլիականներուն վրայ յայտնապէս կը զրուցէ. «Իրենց ժողովուրդներն էն կը վախճային, կ'ըտէ, որոնց քով չէին կրնար գաւառալ՝ Թէ որ մէյ մը (հաղորդութեան խորհրդոյն վրայ ունեցած) կարծիքնին փոխելու ըլլային»: Եւ Ուլիգիլի, Գլ. Ի. Հատ. Գ. Ի. աս կատար. Ֆիլիքի, Գլ. Ի. 478: Բայց ինք Լուսեր ալ նոյն պատճառաւ վարուած ըլլայ

երբ որ խօսքը հաղորդութեան խորհրդին եկաւ նէ, կոիւր շատ սաստկացաւ. եւ որչափ որ երկու կողմանէ ալ ջանացին որ դիմացինն իրենց կարծիքին դարձնեն, պարապ եղաւ, եւ ամէն մէկը իր առջի կարծիքին մէջ հաստատուն մնաց: Անոր համար որոշեցին որ աս նիւթին վրայ հրապարակական վիճաբանութեան կամ բանակցութեան մէջ խօսին ¹⁵:

Եւ հրապարակական կամ ընդհանուր բանակցութիւնը երեք օր տեւեց, որուն մէջ Լուտեր իր սովորութեան համաձայն՝ շատ բարձրամտութեամբ ու սաստկութեամբ խօսեցաւ: Արդէն Սեքենտորֆին ըսածին պէս, «Լուտեր... ան մոլորով միայն Հեսսենի երկիրը (Մարպուրկ) գացած էր, որպէս զի Հելրուտացւոց պատճառները լսէ, եւ թէ որ կրնայ նէ՝ նոյն պատճառները ցրէ, եւ զերենք իր կարծիքին դարձնէ: Ինք իր կարծիքին վրայ հաստատուն էր, եւ աշխարհատէր կոմսին ալ յայտնապէս ըսած էր որ ամենեւին կերպով մը իմ կարծիքէս չեմ խոտորիր», ¹⁶: Ասոր համար ալ առջեւի սեղանին վրայ «Այս է մարմին իմ», խօսքերը գրած էր. որպէս զի ցուցնէ թէ ինք մոլորին մէջ հաստատուն կերպով դրած է որ կարծիքէն չչեղի ¹⁷: Նոյնպէս Զուլինգի ալ յամառութեամբ խօսեցաւ. բայց միանգամայն իր մեծ տգիտութիւնն ալ ցուցուց. «Երկու կողմէ ալ, կ'ըսէ Ռոսպոյ ¹⁸, իր կարծեաց ճշմարտութիւնը ցուցնելու համար վստահութեամբ՝ Ս. Գրոց վկայութեան կը դիմէր. բայց երկուքն ալ իմացան որ նոյն Ս. Գրոց դիմելով՝ կոիւ մը կամ վէճ մը միշտ չորոշուիր», : Վերջապէս Խորհրդականք տեսնելով որ Լուտերը իր կարծիքէն շարժել անկարելի է, որովհետեւ իրենք ալ կարծիքին փոխել չէին ուզեր, լալով աղաչեցին որ զերենք եղբօր տեղ զնէ: Բայց Լուտեր աս բանը յանձն չառաւ, եւ սաստկութեամբ պատասխան տուաւ թէ Աս մեզմէ խնդրած եղբայրութիւնն իդ ինչ կերպ եղբայրութիւն կ'ըլլայ, երբ որ մոլորութիւններնուդ մէջ յամառած կը մնաք: Յայտնի է որ ձեր վարդապետութեան վրայ դուք ալ կասկած ունիք, որ նոյնն ատեցողներուն հետ կ'ուզէք եղբայր ըլլալ ¹⁹:

չուրանար. ինք նոյն ժամանակը քաղերկաճերէն մէկուն կը գրէ որ Զուլինգիականաց՝ սուրբ հաղորդութեան վրայ սանցած կարծիքն անոր համար ընդունիլ չուզեցի, որպէս զի աշակերտներս ամենուն տեսիլ չըլլան: Առաւելու ինչի, Գիւլ. Գ. Լ. Ա. Հոգ. Ա. 187:

15. Օտէն, Հոգ. Բ. Գ. Լ. Ի. Գ. 294, 295: Բւնդ, Գիւլ. Զ. Հոգ. Բ. 519:

16. Գիւլ. Բ. Հոգ. Ի. Գ. 137:

17. Կուսաւ Ֆիցեր, Գ. Լ. Ի. 476: Օտէն, Հոգ. Բ. Գ. Լ. Ի. Գ. 294:

18. Both parties appealed with confidence to the authority of scripture, for the truth of their opinions, and both discovered, that an appeal to those sacred writings will not always terminate a dispute. Գ. Լ. Ժ. Գ. 45:

19. Պոսիւէ, Գիւլ. Բ. Հոգ. Ի. Գ. 137: Սեքենտորֆ, Գիւլ. Բ. Հոգ.

Իսկյոց որպէս զի չերեւայ որ բանակցութիւններնուն մէջ տաննեւին գործք մը չգործեցին, թուղթ մը հանեցին, որուն մէջ տասնուչորս գլուխ բաժնած գրած էին ան ամէն նիւթերը՝ որոնց վրայ իրարու հետ միաբանած էին, եւ աս թղթին՝ երկու կողման գլխաւորներն ալ ստորագրեցին: Եւ թէպէտ, կ'ըսէին նոյն թղթին մէջ, Ս. Հաղորդութեան մէջ Քրիստոսի ներկայութեան վրայ հիմակուհիմա իրարու հետ չկրցանք միաբանիլ: Բայց որչափ որ խղճմտանքնիս կը ներէ նէ՝ կ'ուզենք իրարու հետ քրիստոնէական սիրով վարուիլ, եւ Աստուծոյ ազաւել որ նոյն վարդապետութեան մէջ ալ զմեզ միաբանէ: Մէջներնին աս ալ հաստատեցին որ իրարու դէմ գրուածք չհանեն:

Իսկյոց աս կերպարանեալ եւ արտաքին միաբանութիւնն ու խաղաղութիւնը երկայն ժամանակ չտեւեց: Շուտ մը լուսեր սկսաւ ըսել թէ մեր անոնց խոստացած սէրը՝ իրարու հետ մէկ հաղորդութեամբ կապուած մարդիկներուն մէջ գտնուած սէրը չէ, հապա ան սէրը՝ որն որ թշնամիներնուս պիտի ունենանք²¹: Անոր համար ալ գրեթէ իրարմէ բաժնուելուն պէս՝ սկսան մէկ մէկու դէմ գրուածքներ դուրս հանել, եւ երկու կողմն ալ կը ջանար որ ինքը յաղթած երեւայ²²:

Ի՛նչ. 137: Բւա՛ք, Գի՛րք Ձ. Հաա. Բ. 521:

20. Սէքենաօրթ, Գի՛րք Բ. Հա՛մ. Ի՛նչ. 138: Աստուաւ ֆիցէր, Գլ. Ի. 477:

21. Ա. Մենցլի, Հաա. Ա. Գլ. Է. 276:

22. Մենցլ պատմէն ետեւ՝ որ աս բանակցութենէն երկու տարի վերջը Հելուէաիայի նահանգներուն մէջ կրօնի պատերազմ մը բացուելով՝ Ջուինգլին, որն որ իրեն հետեւողներուն գլուխն անցած՝ պատերազմի գացած էր, սպաննուեցաւ եւ իր կողմակիցները յաղթուեցան, լուսերին մէկ խօսքը կը բերէ, որուն մէջ աս կրօնական ազատութիւն քարոզող մարդը՝ ուղղափառները վար կը դառնէ որ Ջուինգլիականաց կամ Խորհրդականաց հաւատքը բարոյութիւն չենցեցին, հապա նոյն պատերազմէն վերջը դրած

գալիքներնուն մէջ թող տուին որ անոնք ալ ուղղափառաց պէս իրենց կրօնին մէջ ազատ ըլլան: Մենցլ տոնք ըսելէն ետեւ՝ խօսքը այսպէս յառաջ կը տանի. "Անկարելի է որ մէկը (լուսերի) աս վարմունքը՝ կիրքով խառն տանելութենէ բռնութիւն ազատ կարող ըլլայ կացուցանել. . . : Լուսերին իր կարծիքը կամ համոզումը պաշտպանելուն կերպը՝ նոյն իսկ իր Ս. Գիրքը մէկնելու վրայ ունեցած կարծիքին եւ եկեղեցւոյ վարդապետութիւններուն հետ վարուած կերպին նայելով՝ հակառակն բան մըն է: Ուստի եւ շնախապաշարուած մարդիկ աս Խորհրդածութիւնը կ'ընէին՝ որ եկեղեցւոյ ու քահանայապետին անդէ հիմա միայն մէկ մարդու մը իշխանութիւնը կը հրամայէ:": Հոգ. Ա. Գլ. Է. 276, 277:

Գ Ի Ր Ք Գ

ԵՒԿՍՊՈՒՐԿԻ ԵՒԸԳԸԺՈՂՈՎԼԵՆ

Մ Ի Ն Զ Ե Ի

ԼՈՒՏԵՐԻ ՄԸ ՀԸ

1530 — 1546

Գ Ի Ր Վ Գ

ԱՒԿՍՊՈՒՐԿԻ ԱՒԱԳԱԺՈՂՈՎԷՆ ՄԻՆՉԵՒ ԼՈՒՑԵՐԻ ՄԱՀԸ

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե

ՔԱԿԱՊՈՒՐԿԻ ԱՒԱԳԱԺՈՂՈՎ

Վայսրը ին հրամայե որ Ա-խպուրի ա-սփառողով ին գումարուի: Լուս-
տեր 17 յօդուածով հաւարոյ դաւանութիւն ին ին շինե, որն որ
Մեղանիսն ին գիտե ու իարքի ին դնե: Վայսրը Ա-խպուրի ին գայ,
երկրորդ օրը Մարտոյ եւ արեան արմը հանդիսով ին իարարուի: Ա-ա-
խպուրով ին սիսի: Բողոքող հաւարոյ դաւանութիւնն ին իարու-
ցանին: Ողջափառ նոյն դաւանութեան հերետա՛յն ին շինե: Աս հերե-
տան վրայ եղած ինդերը: Ողջափառ ինդանս ինդին որ Բողոքող
հեր առանջն իստուի: Լուստերն աւ Մոգուանդայ ինդանդերը գրած
նամակ:

1 5 3 0

ԼՒԿԱՊՈՒՐԿԻ աւ աւագաժողովը բոլոր բողոքողաց եւ մաս-
նաւորապէս Լուսերականաց համար մեծ դարագլուխ մըն է:
Ինչու որ թէպէտ եւ արդէն քանի մը տարի յառաջ Գորկա-
եան դաշնակցութեամբ մէջերնին քաղաքական միաբանութիւն
մը հաստատած էին, թէպէտ եւ Շիպայերի երկրորդ աւագաժո-
ղովին (1529) վճռոյն դէմ ամէնքը մէկտեղ բողոքելով՝ իբրեւ
մէկ կրօնական միաբանութիւն երեւցած էին. բայց մինչեւ աւ
աւագաժողովը՝ դեռ կատարեալ հրապարակական եւ կրօնական
մարմին մը չէին կացուցաներ, որուն գլխաւոր պատճառն ան էր
որ ամենուն հաւանութեամբ միաբան ընդունուած հրապարա-
կական դաւանութիւն հաւատոյ չունէին: Ուստի եւ բուն աւ
աւագաժողովին մէջ երեւցան իբրեւ իրական կրօնական միա-
բանութիւն մը՝ իրենց տուած հաւատոյ դաւանութեամբը, որն
որ մինչեւ հիմա ալ մէջերնին շատ յարգ ունի: Անոր համար
աւ ժողովքը մեծ մտադրութեան արժանի է: Եւ կարծես թէ
արդէն ժողովքին սկսելէն յառաջ տեսնուած պատրաստու-
թիւնները կը ցուցնէին որ ասիկա շատ երեւելի հետեւանք
պիտ' որ ունենայ:

Կայսրը՝ նոյն ատենները պատերազմներէն քիչ մը ոգի առած
ըլլալով՝ քահանայապետին ձեռքովը Հռոմայի կայսրութեան
թագովը պսակուելէն ետեւ՝ ուղեց Գերմանիա անցնիլ, եւ նոյն

ժողովքին ներկայ գտնուիլ, ուստի եւ հրաման խաւրեց որ բոլոր աւագանին գայ Աւկապուրկ ժողովուի, խոստանալով որ ինքն ալ անձամբ հոն կու գայ: — Բողոքող իշխանները աս հրամանէն կասկածի երթալով որ չըլլայ թէ նոյն քաղաքը ժողովուած առննին՝ գլուխնին բան մը գայ, սկսան մէջերնին խօսակցիլ որ արդեօք նոյն աւագաժողովին անձամբ երթան, թէ տեղերնին մարդ խաւրեն. եւ Պաքսոնիայի կայսրընտիրը աս բանիս վրայ իր խորհրդականներուն կարծիքը հարցուց: Աշխարհատէր կոմսը անձամբ երթալն իրենց շատ վտանգաւոր կը կարծէր, եւ աւելի ան կողմը կը միտէր որ չերթըցուի. թէպէտ եւ կը զրուցէր թէ չեմ որոշած որ երթամ թէ չերթամ: Բայց կայսրընտիրն խորհրդականներէն՝ Պրիւք դիւանադպիրը հաստատուն պատճառներով ցուցուց որ վախնալու ամենեւին առիթ չկայ: Իսկ չերթալովնիդ, ըսաւ, կայսեր կասկածը կ'աւելցընէք, եւ միանգամայն վախ ունենալնիդ ցուցընելով՝ զինքը կը ստիպէք հետերնիդ խստութեամբ վարուելու. ուր որ առանց վախի ժողովք երթաք ու հոն համարձակ խօսիք նէ՝ ձեզի ամենեւին փնաս մը չիկրնար հասնիլ¹: Ամէն ալ աս խորհրդին հաւանելով՝ որոշեցին որ անձամբ երթան: Բայց Յովհաննէս Սաքսոնիայի կայսրընտիրը մտածելով որ աս ժողովքին մէջ կրօնի վերաբերած նիւթերուն վրայ մեծ զգուշութեամբ ու փութով պիտի խօսուի, Աւկապուրկ երթալու համար ճամբայ չելած՝ Լուսերին, Մելանքթոնին ու Յուստոսին՝ ըլլալու ժողովքն իմացընելէն ետեւ՝ հրամայեց որ անմիջապէս խորհին ու վէճի առկեղած նիւթերուն վրայ բան մը հաստատեն: Ասիկա իրենց Մարտի 14ին գրեց, ու հրամայեց որ գրեթէնին մինչեւ նոյն ամսոյն 21ը գրեն ու Գորկաւ իրեն բերին: Լուսեր շուտ մը 17 գլխու մէջ հաւատոյ դաւանութիւն մը շինեց, որուն մէջ համառօտիւ մը իր վարդապետութեանց մեծ մասը բովանդակած էր, եւ ատենին տարին Գորկաւ՝ կայսրընտիրն տուին²: Հոն հասնելէն քանի մը օր վերջը (Ապրիլի 3ին) ամէնքը մէկտեղ ճամբայ ելան. եւ Գոպուրկի մէջ մէկ քանի օր կենալով՝ զատիկի տօնը

1. Բլաւք, Գիրք Է. Հրա. Գ. Մասն Ա. 20, 21:

2. Ըսա ամենայնի պայտէս կը պատէ Սեքենտորֆ (Գիրք Բ. Հրա. ԾԵ. 151.): Ասոր հակառակ Վուստաւ Ֆիցեր (Գլ. ԻԴ. 619.) կը զրուցէ որ աս 17 գլուխները նոյն տարին չշինուեցան, հապա առջի տարին ուրիշ առիթի մը մէջ շինուած էին: Իսկ Բլաւք (Գիրք Է. Հրա. Գ. Մասն Ա. 22. — 24. Մա-

նօ. 14.) վրան երկայն խօսելով՝ կ'ըսէ որ աս ինչպէր գեւ աղէկ ժողովուած չէ: — Բայց թէ նոյն ժամանակ շինուած ըլլան, թէ առջի տարին, ան օտոյդ է որ նոյն 17 գլուխները՝ աս Աւկապուրկի աւագաժողովին մէջ կայսեր արուած գաւառութեան հիմն եղան, ինչպէս որ ինք Վուստաւ Ֆիցերն ալ թէ հոս եւ թէ քիւ մը վերջը յայտնապէս կը գրէ:

ամբաստանութիւն կար, կամ կը խօսէին ան եօթն անկարգութեանց վրայ) որոնք որ (իրենց խօսքին նայելով) Աւետարանին հակառակ՝ եկեղեցւոյ մէջ մտած էին, եւ զորոնք որ կ'ուզէին վերցընել կամ վերցուցած էին: Աս եօթն ամբաստանութիւններն ասոնք են. Ա. Երկու տեսակով Հնազորդուիլը. Բ. Քահանայից չկարգուիլը կամ կուսութիւն պահելը. Գ. Պատարագը. Դ. Խոստովանութիւնը. Ե. Պահքը կամ միս չուտելը. Ջ. Կրօնաւորական ուխտերը. Է. Եպիսկոպոսաց իշխանութիւնը 6: — Աս գրուածքը թէպէտ ըստ ինքեան մոլորու-

զլիւար մասանց մէջ Հռոմայ եկեղեցւոյն վարդապետութեան հակառակ չէր, հապա փարան էր նէ, ապա ուրեմն Հռոմայ եկեղեցին նոյն զլիւար մասանց մէջ մտնում չէր. ուստի ինչ պատճառ կամ իրաւունք ունէին այնպէսնոյն եկեղեցիէն բաժնուելու, անոր դէմ այնչափ ձայնէրին թարգրացընելու, անանկ ապօրինաւոր դարձութիւններ ընելու եւ վերջապէս զանկիս զատապարտելու: Թէ որ ասոր պատճառը իրենց ըսածին պէս՝ նաեւ եւեւ մտած անկարգութիւններն ու անհոգութիւններն էին նէ, ինչո՞ւ իրենք՝ որ կը պահանջէին թէ եպիսկոպոսները նոյն կամ նոյնպիսին թիւերուն համար հետեւին քաղցրութեամբ վարուին, չէին ուղտեր որ ան իրենց անկարգութիւն սեպած բաներին՝ օրինաւոր կերպով կարգով կանոնով վերցունին: Եւ թաղերնք որ իրօք եկեղեցւոյն մէջ անկարգութիւններ մտած ըլլային, աս անկարգութեանց համար բոլոր եկեղեցւոյ իշխանութիւնը մերժելու եւ կործանելու էր: Իրենք կը խոստովանին որ նաեւ աշխարհական իշխանութեան մէջ ալ անկարգութիւններ մտած էին, եւ Լուսերին զրգերը ասանց դէմ արտունջներով լեցուն է. ինչո՞ւ ուրեմն երբ որ գեղացիները՝ Լուսերին խրատներէն յորդորուելով՝ նոյն իշխանութիւնը կարգի գնելու ելան նէ, իրենք չհամբերեցին, կամ գէթ զիջում մը չըրին, հապա անանկ չարաչար մեղացիներ: Գրիգ. Բ. Գլ. Բ. 390: — Բայց թէ ան բողոքոյաք յառաջ բերած անկարգութիւնները այնչափ մեծ ու իրական բաներ չէին, ասկէ վերջի ծանօթութեան մէջ կը տեսնենք:

6. Գործք Լուս. փերմ. Հաս.

Ջ. 394. — 404: — Աղէկ կը տեսնենք բողոքոյաք աս գրուածքին մէջ ըսած եօթն ամբաստանութիւններէն մէկ քանին եւ փանդամայն ետքը ուղղափառաց ասանց տուած պատասխանը հոռետեղ գնել, սրպէս զի տեսնուի թէ աս ամբաստանութիւնները ինչչափ անհիմ բաներ են: Ա. Հաղորդութիւն խորհուրդը երկու տեսակու ընդունիլը՝ քրիստոսի բացայայտ հրամանն է, կը տեսնին, եւ վրան կ'աւելցընէին որ չէ թէ միայն հին եկեղեցիներն ընդհանրապէս աս սովորութիւնն ունէին, հապա նաեւ նոյն իսկ պապերը շատ անգամ հրամայած էին. Բայց չիգիտուիր, կ'ըսենք, թէ երբ եւ որո՞ւն ձեռքով մտած է մէկ տեսակու հաղորդուելու սովորութիւնը: Բ. Քահանայից ամուսնութեան կամ կուսական վրայ կը զրուցէին որ ողջախոհութեան շնորհքը քիչերուն արուած է, անոր համար ալ, կ'ըսենք, ամուսնութեան վիճակը Աստուծոյ գրուած է մարդկան տկարութեան օգնելու եւ անկարգութեանց առջեւ անելու համար: Աս պատճառաւ, կ'ըսենք, Աստուծոյ խօսքին ու հրամանին վրայ հիմնուելով, եւ փորձով տեսնելով որ ողջախոհութեան ուխտը սրչափ չարեաց եւ անկարգութեանց պատճառաւ կ'ըլլայ, մեզի քանի մը բաժանայք ու եկեղեցական կարգունցան, ինչպէս որ հին ատենն ալ սովորութիւն էր: Գ. Պատարագին վրայ խօսելով կը զրուցէին որ հակաաղարկներուն ըսելը թէ մենք պատարագը մկկի մգած ենք ու կը մերժենք՝ սուտ խօսք ու զրպարտութիւն է. մեր մէջ պատարագն առելի բարեպաշտութեամբ կ'ըլլայ քան թէ հակաաղարկներուն մէջ: Եւ ամենեւին յիշատակութիւն մը չը-

թիւններով լեցուն է, բայց բուն լուսերի վարդապետութիւններէն շատ տարբեր է, կամ նոյն մոլորութիւններն ասոր մէջ շատ ամփոփուած ու փոխուած են. եւ շատ տեղ անանկ լեզու

նելով՝ պատարագի խնդիրն զրոյ՝ զորն որ լուսեր ամենամեծ հայհոյութիւն եւ ամպարաւութիւն կը կանչէր եւ իրենք բոլորովին մէկդի թող առած էին, կը զրուցեն որ արտաքին ծիսից մէջ ըրած յիշատակուելու արժանի փոփոխութիւններն՝ առ է որ լատիններէն երգերուն հետ նաեւ գերմաններէն երգեր ալ կը խառնենք: Ասոր զրոյ կ'աւելցենք որ մենք՝ փայն սաղկի համար պատարագ ընելը կը մերժենք, եւ փնտրի ան սանն պատարագ կ'ընենք երբ որ հաղորդուող կոյ, փանդամայն կը դատապարտենք ան մոլորութիւնը թէ քրիստոս՝ փայն սղեղնակն մեզոց համար մեռած ըլլաւ, եւ պատարագը իբրեւ զոհ թաւութեան առանձնական կամներգործական մեղաց զրուած ըլլաւ: Աս մոլորութեան դէմ՝ մենք կը ժողովարկենք որ, կ'ըսեն, քրիստոս իբ մահուամբ առն անոակ մեզքերուն թաւութիւն ըրած է, եւ չենք ընդունիր որ պատարագը ուրիշ մեզքերուն համար զոհ եւ կամ շնորհք ընդունելու գործք ըլլաւ, հապա կը քարոզենք որ առ խորհուրդն անոր համար զրուած է որ հաւատարմի զարթուցանէ ու խղճմանքն ին միթաթէ, յիշատակելով որ քրիստոս՝ շնորհք ու մեղաց թողութիւն խոստացած է: Աս ու ասոր նման կերպով կը խօսին մէկալ ամբասանութեանց մէջ ալ, որոնք որ համառօտութեան համար զանց կ'առնենք:

Ուղղափառ աստուածաբանները պտառախան տուած ասաններն՝ Ա. Ամբասանութեան զրոյ նախ կը ցուցնեն որ ամենեւին տեղ մը քրիստոս բաղդադս եւ արշակի հրամայած չէ որ հաղորդութիւնը երկու տեսակաւ մատակարարուի. երկրորդ՝ կը ցուցնեն որ հաւատացեալներէ հոգեւորական հաղորդուելով՝ ամբողջ քրիստոս կ'ընդունին. երրորդ՝ որ հին եկեղեցւոյն մէջ մէկ կամ երկու տեսակաւ հաղորդուելու զրոյ ոչ հրաման եւ ոչ արգելում մը կար. չորրորդ՝ կ'ըսեն որ նախնական եկեղեցւոյն մէջ թեպէտ հաղորդութիւնը հասարակօրէն եր-

կու տեսակաւ կը մատակարարուէր, բայց ոչ փառ եւ ոչ ամեն առթի մէջ, կը զրուցեն որ Ղուկասի ԻԳ. զեկոյն եւ Գործոց Բ. ու Ի. զլուսներուն վկայութիւնները՝ (որոնց մէջ հացին բեկանելուն զրոյ խօսք կ'ըլլաւ) եկեղեցւոյ շատ անուանիշարք մէկ տեսակաւ հաղորդուելուն զրոյ կ'առնեն, եւ մանկամայն վերին թողակը փառ մէկ տեսակաւ կը արուէր. հինգերորդ՝ որ հաղորդութիւնը մէկ տեսակաւ մատակարարելը օրէնքով մը մտած բան չէ, հապա կամայ կամաց սովորութեամբ մտած, եւ օրէնք եղած է երբ որ Հուսեանք կը պնդեն որ զքրիստոս ամբողջ ընդունելու եւ իր հրամանը կատարելու համար՝ հարկաւոր է որ երկու տեսակաւ հաղորդուի: Առ առթի մէջ կը զրուցեն թէ եկեղեցւոյ սովորութիւնն ան է որ հին րեաթկոսութիւն մը ընելու համար՝ անոր հակառակ բան մը օրէնք կ'ընէ. ինչպէս երբ որ Նիստոս կ'ուղեն որ ամենասուրբ Աղսը՝ փայն քրիստոսի մայր ըսուի, եւ ոչ Նիէ: Աստուծոյ մայր, եկեղեցին արդեւց քրիստոսածին կամ քրիստոսամայր ըսելը, որն որ առանց Նիստոսի հրեաթկոսութեան՝ ստուգելի երբեք չէր ըներ: Անցերորդ կը զրուցեն որ բաղդադաց ըսելը թէ եկեղեցին ալ խորհրդանիշը բաժանկեն կը զրկէ, սառ խօսք է. ինչու որ. նոյն իսկ քահանայապետը, կարգինալները, եպիսկոպոսներն ու քահանաներն ալ երբ որ առանց պատարագ ընելու կը հաղորդուին՝ փոխակ մէկ տեսակը կ'առնեն, եւ ասո բանն իրենց զրկում չիտեղուիր:

Բ. Ամբասանութեան մէջ Ս. Գրոց մէջէն բերուած վկայութիւնները՝ նոյն Ս. Գրոց ուրիշ խօսքերով շատ զորաւոր կերպով կը հերքեն. նախ կը ցուցնեն որ նաեւ հին օրինաց ժամանակը կուսութիւնը շատ բարձր բան սեպուած էր, եւ քահանայք իրենց պաշտօնը կատարած ժամանակին՝ պէտք էր որ իրենց կամանքով հեռու կենային. երկրորդ՝ բաղդադաց ըսած վկայութիւններուն, այս ինքն՝ Սա. է ա. մուսնանալ քան զեկեղեցւոյ. Ոչ ամենե-

մը բանեցուած է որ կարծես թէ Լուստերին մեղադրութեանց դէմ եղող ուղղափառ վարդապետութիւնները կը քաղաքուն 7. մա- նաւանդ իրեն կրօնն ուղղափառաց ասեղի ընող բաները կամ

քեան բաւական են այդ բանի. Պատն զուեկութեան իւրաքանչիւր դը զեւր կին կայրի. Պարա եւ եպիսկոպոսին... լինել փայ կնոջ այր. չե թէ փայն ա- նոնց հակառակ վկայութիւններ կը բերէին, զոր օրինակ «Բարեգը ե մար- գայ ի կին մարգ չմարնեալ» եւ Մաս- թէն աւետարանին յ. Թ. եւ Ի. Ա. Գլուխներէն ու Ը. Կորն. Ի. Գլխէն, հապա բողոքողներուն բերած վկայ- ութեանց բուն իմաստը կը մեկ- նէին. Օրինակի համար՝ Լուս է ա- մուսեանալ... վկայութեան վրայ կ'ըսէին թէ քահանան երկուքէն ալ զատ վիճակի մը մէջ կը դանուի, այս ինքն՝ Առաքելոյ շնորհքը կը ժուժկալէ, եւ առ ժուժկալութիւնը՝ լեւառանգ աղօթքով, մարմնը մա- հացուցանելով, պահգը եւ հոկմամբ Առաքել մէկնեղանի։ Ոչ ամենեքեան բաւական... վկայութեան կը զրու- ցէին որ անոր համար ալ ամեն մարգ քահանայութեան յարմար չէ, բայց թող քահանան աղօթէ, եւ ան ա- տեն՝ Գրիգորիս խօսքը կ'իմանայ։ Միայ կնոջ այր վկայութեան կը զրուցէին որ եթէ բողոքողաց՝ առ խօսքին առած մեկնութիւնն ու- զիջ ըլլար նէ, ան ասին ոչ Գրիգ- օրս, ոչ Յովհաննէս աւետարանիչ, ոչ Նիկիայոս, ոչ Մարտինոս եւ ոչ այնչափ երեսնի սուրբեր ազէկ եպիսկոպոս եղած կ'ըլլային։ Եր- բորդ՝ կ'ըսէին որ սուրբ է Առաքւած քահանայից հրամայած չէ որ չկար- գուին, բայց հրամայած է որ բոլոր ուխտերնին կամ առած խօսքերնին բռնեն. չորրորդ՝ կը ցուցնէին որ երբեք ժամանակ մը եղած չէ որ քահանայք՝ քահանայ ըլլալէն եւ- ակ՝ կարգուելու հրաման ունեցած ըլլան. հինգերորդ՝ կը զրուցէին որ ուղղափառ եկեղեցին ամուսնու- թիւնը մերժողները կը դատապոր- տե, մանաւանդ թէ ամուսնութիւնը խորհուրդներուն կարգին մէջ գրած է։

Գ. Պատարագին վրայ գալով՝ ուղղափառ առաւանձնարանները՝ բա- ղողոքողներէն աւելի ընդգէմ կը զե- նէին իրական անկարգութիւններուն, որոնց որ եկեղեցին չէ թէ փայն պատմաւ եղած չէ, կ'ըսէին, հապա

մանաւանդ թէ կը դատապարտե. բայց փառաբանի իրենց շարաշար զրպարաութիւններն ու մալորու- թիւններն ալ զօրաւոր կերպով կը հերքէին. նոյն կը զրուցէին որ եւ- կեղեցւոյն մէջ փնէւ հիմա չստան խօսք մըն է որ Գրիգորիս փայն սկզբնական մեղաց համար մուծ- ըլլայ, եւ պատարագը՝ անձնական կամ ներգործական մեղաց համար գրուած ըլլայ. եւ ետքը պատարա- գին՝ պատարագ կամ զահ ըլլալէ՝ թէ Ս. Գրքոյ վկայութիւններով եւ թէ եկեղեցւոյ չառ հին Ս. Հարց խօսքերով կը ցուցնէին։ Յիս տ- Ռիֆիէ, Գիտ Բ. Գլ. Թ. 390. — 392. եւ 405. — 407. Յիս նախ ա- Գլխի 28. Ծանօթ։

Գ. «Բողոքողներուն դաւանու- թեան մէջ, կ'ըսէ Բլանդ, վարդա- պետութեանց շատերը, ըստ մասին՝ պատահմամբ, եւ ըստ մասին՝ մառ- գրութեամբ, անանկ խօսքերով բա- ցատրուած էին, որ անոնցմով նաեւ ուղղափառաց վարդապետութիւնը կ'ընար իմացուել։ Ձոր օրինակ բա- լոր աշխարհք գրեալ որ Լուսեր եւ իր հետեւողները հազարգուծեան վարդապետութեան մէջ զոյացա- փոխութիւն չէին ընդունին. ի վե- րայ այսոր ամենայնի դաւանութեան ժ. յօգուածին մէջ խօսքերը (ս- րանք որ Բլանդ հոս կը գնէ, բայց մինք 21. Ծանօթ. մէջ պիտի տես- նենք) անանկ մը կը ցուցնեն որ առ զոյացափոխութիւնն աղգէն նե- թագրուած բան մըն է։ Ուստի եւ (ետքը ուղղափառաց հիս վիճում եղած ասին) առ յօգուածն ալ ան մտեւորն մէջ գրուեցաւ, որոնց վրայ իրարու հետ մարանն էին, Հոս Բլանդ Ծանօթութեան մէջ կը զրուցէ որ «Մելանթիոն առ յօ- գուածն անոր համար առ բառերով բացատրած էր, որպէս զի ուղղա- փառաց դէմ չեղէ, եւ առ նիւթիս վրայ մէջերնին վէճ չծագի, եւ ետքը բուն խօսքն այսպէս յառաջ կը տանին։ «Աւելի ստուգութեամբ գիտեր բոլոր աշխարհք որ կամաց ազատութեան կամ անձնիշխանու- թեան վրայ հին ու նոր (ուղղափառ եւ Լուսերական) վարդապետու-

մէկդի թող տրուած են եւ կամ շատ ծածուկ կերպով դրուած, եւ իրենց գլխաւոր վարդապետութիւններէն շատերուն վրայ բոլորովին լուռած է: Աս լուռած վարդապետութիւնները կամ մոլորութիւններն ասոնք են. Անձնիշխանութիւնը՝ նշանակութիւն չունեցող բառ մըն է ու գործք չունեցող անուն մը. Աստուած՝ մեղաց առաջնորդն ու առաջին պատճառն է, եւ մարդիկներուն ձեռքովը չարիքը կը գործէ՝ չէ թէ միայն թող տալով հապա նաեւ գործքով. Ամէն բան հարկաւ կ'ըլլայ, ու մարդկային գործքերուն մէջ ամենեւին ներլնդունական բան չկայ. Հոռմայ քահանայապետը՝ չէ թէ միայն Քրիստոսի փոխանորդ ու եկեղեցւոյ գլուխ չէ, հապա նաեւ Նեոն է. Եկեղեցւոյ մէջ արտաքին պատարագ չկայ. Ամէն մկրտուած մարդիկ, պր եղեր են կին եղեր են, միօրինակ քահանայ են. Հաւատացեալք իրենց ամէն գործքերուն եւ նոյն իսկ բարեգործութիւններուն մէջ մեղք կը գործեն. Ամուսնութիւնը՝ միայն քաղաքական դաշինք մըն է, եւ ամուսնութեան բաները՝ եպիսկոպոսներուն ատեանին չեն վերաբերիր, հապա աշխարհական իշխաններուն ատեանին. Հաւատոյ նիւթերուն մէջ միայն Ս. Գիրքը կանոն է: Արդ աս ամէն մոլորութեանց վրայ՝ որոնք Լուտեր մինչեւ նոյն ատենը իւրեւ Աւետարանին մէջ գտնուած յայտնի ճշմարտութիւններ թէ գրով թէ խօսքով յայտնապէս կը վարդապետէր, կամ բոլորովին բան մը չկար դաւանութեան մէջ, եւ կամ անանկ կերպով մը խօսուած էր որ բացայայտ կ'երեւար թէ Լուտերի բուն վարդապետութենէն շատ տարբեր է. նոյնպէս խորհուրդներուն թուոյն, ներողութեանց, քաւարանի եւ ուրիշ ասոնց նման բաներու վրայ բոլորովին լուռած էր: Բայց եւ այնպէս երբ որ աս դաւանութիւնը՝ Մեկնութեանի գրչին տակ այսպէս փոխուելէն վերջը՝ բողոքողք Լուտերին խաւրեցին ու հարցուցին որ արդեօք կը հաւնի, կամ թէ կ'ուզէ արդեօք փոփոխութիւն մ'ընել, ինք այսպէս պատասխան տուաւ. Աս դաւանութեան մէջ գտնուած ամէն խօսքերը կը հաւնիմ ու փոփոխութիւն ընել չեմ կրնար: Բայց թէեւ քանի մը բան փոխել կարենայի, պէտք չէր որ փո-

թիւնները իրարմէ այնչափ տարբեր են, որչափ որ երկինք երկրէ. . . . Ի վերայ այդ ամենայնի Մեկնութեան գաւառութեան ծԸ. յօգուածին մէջ կը գրէր. որ մարգը տակաւին ազատ կամք կամ անձնիշխանութիւն ունի, ու հաւատիկ նոյն յօգուածը՝ որն որ Բլանք ծանօթութեան մէջ կը գնէ. Մենք կը վարդապետենք որ մարգը կերպով մը

ազատ կամք կամ անձնիշխանութիւն մը ունի, արտաքուստ պատուաւոր կերպով ապրելու եւ իմացութեան ըմբռնած բաներուն մէջ ընտրելու համար. բայց առանց շնորհաց, առանց Հոգւոյն որոյ ազդեցութեան ու օգնութեան՝ մարդս չիկրնար Աստուծոյ հաճոյ ըլլալ, որտանց Աստուծմէ վախեալ ու հաւատաւոր, Գիրք է. Հոգ. Գ. Մատ. Ա. 113-114:

խէի. ինչու որ չեմ կրնար ան զգուշութիւնները բանեցընել, որոնցմով նոյն գրուածքը շարադրուած է, եւ միայն այնչափ տկարութեամբ ու թուլութեամբ բացատրել 8: — Որով կը հասկըցնէր որ թէպէտ Մեխնթթեանին այնչափ կեղծաւորիլն ու թուլութեամբ գրելը չհաւնիր, բայց մէջը գտնուած ամէն վարդապետութիւնները բոլորովին կ'ընդունի:

Այլ երջապէս Յունիսի 15ին կայսրն ալ Աւկսպուրկ հասաւ: Իրմէ յառաջ հոն հասնող բոլոր իշխանները քաղքէն դուրս դիմացը գացին, եւ այնպէս մեծ փառաւորութեամբ առին քաղաքը խոթեցին: Կայսեր հետ մէկտեղ եկաւ Գամբեճճիոյ՝ քահանայապետին աւագաժողովը խաւրած դեսպանը: — Երկրորդ օրը Մարմնոյ եւ արեան տօնն էր, եւ ըստ հին սովորութեան՝ սուրբ հաղորդութեան խորհուրդը մեծ հանդիսութեամբ ու շքեղութեամբ փողոցներուն ու հրապարակներուն մէջ թափօրով կը պարտադրէին: Արդ երբ որ կայսեր քաղաք մտնելուն հանդիսութիւնը լմնացաւ, ու իշխանները իրենց յարգութիւնն ընեցէն ետեւ՝ ետ կը դառնային, կայսրը ուղղափառ իշխանները թող տուաւ որ երթան, իսկ բողոքող իշխանները քովը պահելով՝ եղբօրը ձեռքով անոնց իմացուց թէ կ'ուզէ որ իրենք ալ երկրորդ օրը իրեն հետ մէկտեղ սրբազան հանդիսին ներկայ գտնուին, ինչպէս որ հնուցմէ ի վեր սովորութիւն էր: Իսկ անոնք մէկէն հասկըցուցին որ չեն ուզեր գալ. եւ թէպէտ կայսրը զիրենք շատ ստիպեց, ի վերայ պար ամենայնի յամառութեամբ դեմ դրին ու չուզեցին հնազանդիլ, ըսելով որ Աս բանը չենք կրնար ընել, որովհետեւ խղճմտանքներնուս դեմ է 9: Եւ Գեորգ՝ Պրանտենպուրկի սահմանակալ կոմսը վիզը ցուցընելով ըսաւ որ Լաւագոյն է կախազան ելլեմ, քան թէ զԱստուած եւ զԱւետարանն ուրանամ. իբրեւ թէ Բրիտանոսի ամենասուրբ Մարմինը պատուելը՝ զԱստուած ու զԱւետարանն

8. Ա. Կուսա. Ֆիցերի, Գլ. ԻԳ. 623. եւ առ Մենցլի, Հատ. Ա. Գլ. Ժ. 345:

9. Սքենտորֆ (Գիբ. Բ. Հոմ. Կ. 162.) կը զբուցէ որ բողոքական իշխանք առ բանիս նախատես ըլլալով, կայսեր գալէն յառաջ՝ իրենց աստուածաբաններուն կարծիքն հարցուցած էին, եւ անոնց խորհրդեան համաձայն պատասխան տուին: Բայց Բլանք (Գիբ. Ի. Հոմ. Գ. Մասն Ա. 34. — 36.) առ դէպքս անանկ մը կը պատմէ, որ յայտնապէս կը ցուցնէ թէ բողոքող իշխաններն առ կերպով պատասխան տալու շարժողն ամենեւին ուրիշ բան չէր,

բայց եթէ ան որ ցուցընէ թէ կայսրմէ չեն վախնար, եւ ամենեւին մէկ բանի մէջ իրեն զիջանելու միտք չունին: Ինք առ ալ կ'ենթադրէ որ կայսրը մտածաւորապէս զիրենք փորձելու համար առ բան առաջարկած ըլլայ, եւ արդէն ճամբորդութիւնն ալ անանկ յարմարեցուցած էր որ, կ'ըսէ, նոյն օրը Աւկսպուրկ հասնի, որպէս զի ան բանն իրենցմէ պահանջէ: — Առ ենթադրութեան ցուցումը: — Անշուշտ Բլանք իր մտքին մէջ ունեցած պիտի ըլլայ. բայց ընթերցողներուն հաղորդելը հարկաւոր կամ պատշաճ չիսկայեր:

ուրանալ ըլլայ: Կայսրը աս խօսքէն շատ պաշարեցաւ, եւ իրենց մինչեւ երկրորդ առտու մտածելու ժամանակ թող տուաւ. բայց իրենք երկրորդ առտու ալ նոյն պատասխանը կրկնեցին. մանաւանդ թէ աս առթին մէջ անանկ յանդուգն ու ժպիրհ կերպով խօսեցան, որ մարդը կարդացած ատեն՝ չիկրնար բարկուլ թիւնը զսպել¹⁰: Աս յամառութեան ու խստապարանոցութեան վրայ ինքնակալը շատ զայրացաւ, բայց չուզեց զիրենք աւելի ստիպել, որպէս զի չըլլայ որ աւագաժողովէն յուսացած բարիքին արգելք ըլլայ: Ուստի եւ երկրորդ օրուան հանդիսին՝ կայսեր հետ մէկտեղ միայն ուղղափառ իշխանները ներկայ գտնուեցան¹¹:

Երեք օր վերջը կայսրը մեծ բարեպաշտութեամբ հաղորդութիւն առաւ, որպէս զի ձեռք զարնելու գործքին աղէկ պատրաստուի¹². ու երկրորդ օրը՝ որ Յունիսի 20ն էր, ժողովքը

10. Բողոքող իշխանները առած պատասխաններուն մէջ պայտէս կը խօսէին: «Սասնի ամպարաւան, եւ Ասաուծոյ խօսքին ու քրիստոսի հրամաններուն յայանապետ դէմ ելող մարդկային կարգադրութիւնները՝ չենք ուզեր մեր հաւանութեամբն ու գործակցութեամբ աւելի եւս հաստատուն ընել: Մանաւանդ թէ ամենքին միարան առանց տարակուսելու կը յայտնենք որ ասանկ անպատշաճ ու ամպարիշտ մարդկային կարգադրութիւնները պէտք է եկեղեցիէն բալորովն գուրո հանել ու ընկել, որպէս զի չըլլայ որ եկեղեցւոյն գեւ առողջ ու անարատ անդամները ասանկ մահաբեր ու շեղանկար թղթով ըմբռնուին»: Առ Բլանայ, Գիրտ Է. Հապ. Գ. Մասն Ա. 35. Ծանօթ. 32:

11. Սերենտորֆ, Գիրտ Բ. Հապ. Գ. 163: Մենցել, Հապ. Ա. Գ. Ժ. 340. — 343: Գուստաւ Ֆիցեր, Գ. Ի. 626: — Կայսրը նոյն առթին մէջ անոնց աս ալ ըսած էր որ իրենց երեցներուն հրապարակաւ բարոյ առ չառն: Իշխաններն ասոր ալ չհաւանեցան, եւ ետքը միայն աս թեութեամբ զիման որ երկու կողմանէ ալ աւագաժողովին ատենը բարոյ չարուին: Մանիստ, Դաւ. Է. 79: Սեփեփորֆ, Գիրտ Բ. Հապ. Գ. 164, 165: Կայսրը Ակոպուրի չեկած ալ նոյն բանն իրենց հրապարակաւ ասուցաւ: Մանիստ, Դաւ. Է. 79: Եւ չէ միայն բողոքող իշխանաց քով եղող լուսնորակն աստուածաբանները, հապա նաեւ Լուսեր ալ իր սովորութեան

հակառակ՝ ըսած էին որ պէտք է աս բանին մէջ կայսեր հնազանդիւ: Մանաւանդ թէ Մելանթիոն իբրտա կու տար որ նաեւ պահքի օրերը միտ չուտին: Բայց կայսրընտրին առ խորհական խորհրդակիւնները քաղաքական կամ մոլորեցնելու միտ գնելով՝ աս բանին օտարիկ հակառակ ելած էին. եւ կայսրընտիրը պատշաճագոյն սեպած էր աս հօդաւորները թերուն մէջ աւելի իր աշխարհական խորհրդակիւններուն՝ քան թէ ուրախութեամբ անորոշ հետեւիլ: Առնչ լրաց տօն Բլանայ, Գիրտ Է. Հապ. Գ. Մասն Ա. 29. — 33: Ասկից յայանապետ կը տեսնուի թէ սրբապի մուծ ու շինծու խօսք էր ասանկ առիթներու մէջ բողոքող իշխաններուն ըսելը թէ Եղեցիին իւր չէր կայսեր հրամանին հնազանդելով՝ աս կամ ան բանն ընել, որովհետեւ ասանկ նիւթերու մէջ ալ շատ անգամ նոյն իսկ իրենց հոգեւոր առաջնորդներուն ու առաւանձաբաններուն կարծեացը դէմ կը վարուէին:

12. Ասոր վրայ Սերենտորֆ պայտէս կը խօսի. «Ժողովքն սկսելէն օր մը յառաջ, այս ինքն՝ Յունիսի 19ին, որ կիրակի օր մըն էր, կայսրը հաղորդութեան խորհուրդն ընդունեցաւ, եւ կ'ըսուի որ իրիկուան դէմ երկու ժամ աղօթքով անցուցած ըլլայ, բայց ի ան աղօթքներէն՝ որոնք ամէն առաւոյս ժամ մը ընելու սովորութիւն ունէր: Դարձեալ հրամայեց որ ամէն եկեղեցիներուն մէջ նոյն գործքին յաղորդութեան համար

սկսաւ: Ամէն բանէն յառաջ՝ կայսրը եկեղեցին գնաց, ու Մոգունտիայի կայսրընտիր արքեպիսկոպոսին Հոգւոյն սրբոյ պատուոյն համար ըրած պատարագը տեսաւ: Սաքսոնիայի կայսրընտիրն ալ կանչուեցաւ, որ պաշտօնը կատարէ, այս ինքն կայսեր առջեւէն սուրը տանի: Կայսրընտիրը՝ կայսեր հրամանին եւ սովորութեան համաձայն՝ աս պաշտօնը կատարելէն յառաջ՝ իր եկեղեցական կամ հոգեւոր խորհրդականներուն խորհուրդհարցուց, որ արդեօք եկեղեցւոյ մէջ պատարագի ատեն կրնայ ներկայ գտնուիլ: Անոնք ալ միաբերան պատասխան տուին որ Ամենեւին առանց խղճի կրնաս ընել, ինչու որ Նիեման ասորին ալ՝ Եղիսէ մարգարէին հրամանաւը՝ Ասորոց թագաւորին ձեռքը կը բռնէր, երբ որ ասիկա մեհենին մէջ Ռեմմոն դիւրին երկրպագութիւն կ'ընէր¹³: Ուստի եւ աս հրամանով կայսրընտիրը եւ՝ աշխարհատէր կոմսէն զատ՝ ուրիշ բոլոր բողոքող իշ-

հրապարակաւ ազօթքներ ըլլան, որոնց որ նոյն օրը եւ հետեւեալ օրերը ողորմութիւններ բաժնուին, Գիրտ. Բ. Հմ. ԿԳ. 167:

13. Մարտիոս, Ճառ Ը. 79. Բ: Ուլենպերկ, ԳԼ. ԻԱ. Հմ. Բ: — Քննենք մէյ մը, կ'ըսէ Օտեն, Թէ ինչպիսի մարդիկ էին ան իշխանները՝ որոնք կը կարծէին Թէ ուղղափառաց եկեղեցին ոտք կ'սխալով եւ պատարագի ներկայ գլխաւորութեամբ խղճներին կ'արտաւորէ, եւ անոր համար աստուածաբաններն են հրաման կ'առնէին: Ասանց մէջ ամենէն զլլաւորէր եր Եովհաննէս Սաքսոնիայի կայսրընտիրը, որն որ ան աստիճանի ուսելու խմբուեալէն ինկած էր, որ նախաճաշէն վերջը հարկ կ'ըլլար միշտ փորը երկաթի կապերով հաստատել: Եւ անոր համար Նորոգութեան մեծ սէր ունէր, որովհետեւ անով պահքի օրերէն կ'ազատէր ու միշտ միտ կրնար ուսել, եւ սեղանը՝ եկեղեցիներուն ու վանքերուն արծաթէ ու ոսկին ամաններուով կը զարդարէր: Ասկէ վերջը կու գար Եովհաննէս Փրեյսլիկոս՝ իր որդին, որուն բարբը հօրմէն տարբեր չէր, ու բոլոր ժամանակներն ուսելով խմբով եւ օրս կ'ըթալով կ'անցընէր, եւ քրիստոնէական կրօնքին առաջին ուղղափառներն իսկ չէր գիտեր: Ասանցմէ վերջը երեւելի էր Փիլիպպոս՝ Հետտենի աշխարհատէր կոմսը, որուն անուագութիւններն առակ եղած էին: Ասանց մէջն էր Նաեւ

Վոլֆհանկ՝ Անհալտի իշխանը, որն որ այնչափ ազեւտ էր, որ կ'ըսուէր Թէ խաչ հանել ալ չէր գիտեր: Վերջապէս ասանց մէջն էին Եանեսա եւ Փրանկիլիկոս՝ Լիւնեպուրկի զբոսորդ, որոնք Նորոգութեան այնչափ նախանձախնդիր էին, որ վանքերն ու եկեղեցիները թալուելէ՝ իրենց ծառաներուն յանձնել չէին ուզեր, հապա առնէ բան իրենք իրենց ձեռքովը կը կատարէին, եւ եկեղեցիներուն ագնիւ զգեստներն ու ծառարարին որբազան ամաններն անձամբ կը կողոպտէին, որպէս զի չըլլայ որ ձեռքէ ձեռք անցնելով բան մը կ'որոսուի: Արդ ասանք էին ան վերջին աստիճանի առաքինի ու Աստուծոյ փառացը նախանձախնդիր իշխանները, որոնք նոյն իսկ մեղքին չէին այնպէս կը օոսկային, մինչեւ ուղղափառաց եկեղեցին ոտք կ'սխալով՝ խղճմանքներուն զէմ կը տեւէին...: Հոգ. Բ. ԳԼ. ԻԴ. 314, 315: — Եւ չկարծուի որ Օտենին՝ աս իշխանաց վեպ ըսածները՝ որոնք իրօք քիչ մը չափազանց կ'երեւան, զրպարտութիւն ըլլան, որովհետեւ նոյն իսկ բողոքող մասնաւորները աս բաները երբեմն յայտնի երբեմն ալ ծածուկ կերպով կը խոստովանին: Մենցը՝ Եովհաննէս Սաքսոնիայի կայսրընտիրն համար կը զրուցէ որ Սեղանի, գինւոյ ու օրսի բարեկամ էր, Հոգ. Ա. ԳԼ. Ժ. 338. Ծանօթ: Նոյնպէս Բլանք (Գիրտ. Զ. Հոգ. Բ. 345.) կայսրընտիրն գրեթէ ամէն օր գինաճաշը յայտնի

խաններն ալ պատարագին ներկայ գտնուեցան, բայց Սփառադինն ըսածին պէս՝ ծիծաղելով ¹⁴ :

Պատարագը լմննալուն պէս՝ կայսրը աւագանւոյն Հետ խորհրդին սենեակը գնաց : Հոն Փիմփինելլի՝ քահանայապետին նախարար ճառ մը խօսելէն ետեւ՝ Փրեդերիկոս Պալատական (կամ Ֆալցի) կոմսը աւագաժողովին գլխաւոր վախճանը կայսեր կողմանէ ժողովականներուն առջեւը դրաւ, որ էր՝ շատ տարիներէ վեր Գերմանիան տակն ու վրայ ընող կրօնական գժառութիւններն ու խռովութիւնները դադրեցընելու ճար մը հոգալ : Իր խօսքին մէջ գլխաւորաբար անոր վրայ տեղահանութիւն կը ցուցնէր որ Վորմսի աւագաժողովին վճիռը մինչեւ նոյն ատեն չէր կատարուած ¹⁵ :

Վանի մը օր վերջը (ամսոյն 24ին) նորէն ժողովուած ժամանակին՝ Գամբեճճիոյ քահանայապետին գեսպանը ժողովք եկաւ ու ճառ մը խօսեցաւ : Նոյն օրը բողոքողք խնդրեցին որ իրենց հրաման տրուի ամենուն առջեւը իրենց հաւատոյ դաւաճութիւնը կարդալու : Կայսրը հրամայեց որ ան գրուածքն իրեն տան : Բայց անոնք նորէն խնդրեցին որ չտուած՝ աւագաժողովին մէջը մէյ մը կարդան : Սակայն ուղղափառ իշխանները դժժ կը դնէին ու կ'ըսէին որ շատոնցունէ դատապարտուած մոլորութիւնները աւագաժողովին մէջ հրապարակաւ նորէն լսել չենք ուզեր : Վերջապէս ինքնակալը՝ աւելի իր հեզութեան ու զիջանող բնութեան հետեւելով քան թէ բուն իրաւանց նայելով՝ հրաման տուաւ որ երկրորդ օրը իր պալատը գան ու հոն իր առջեւը կարդան ¹⁶ :

Երկրորդ օրը թագաւորական պալատին սրահին մէջ իշխաններէն ոմանք ժողովուեցան, եւ անոնց ու կայսեր առջեւը Սաքսոնիայի կայսրընտրին դիւանադպրաց մէկը աս բողոքական կրօնին առաջին հրապարակական դաւանութիւնը գերմաներէն լեզուաւ կարդաց : Բոլորը կարդալէն լմնցընելէն ետեւ՝ կայսեր

կը զըռցէ : Աս մատենագրին խօսքը ետքը ուրիշ տեղ կը տեսնենք : Լուտեր իր մէկ գրուածքին մէջ թեպէտ կը ջանայ կայսրընտրին որդին՝ դինսվութեան մտլութենէն արգարացընել, բայց միանգամայն կը խոստովանի որ շատ կը խմբ : Լուտերին աս խօսքը Կուստալ Ֆիցերն ալ կը դնէ : Գլ. ԻԷ. 802, 803 : Մենցլին վկայութեան նայելով՝ նոյն իսկ բողոքող առտուածարանները Հեռսենի աշխարհատէր կոմսը՝ «Մեհանդարտ մարդ մը, կ'անուանեն, եւ վանքերն ու բարեպաշտական տեղերը կործանելուն վրայ արտուանջ կ'ընեն :

Հոգ. Ա. Գլ. Թ. 326 : Նոյն իշխանին վրայ Լուտերին գրած արտուանջները, եւ մանաւանդ ըսելը որ «Մանեւէն փոփոխութիւն մը չեցունցընէր եւ ըրածներուն վրայ զիջուցաւ չ'ունենար, Կուստալ Ֆիցեր երկու երեք անգամ կը յիշէ : Գլ. ԻԱ. 534, 536, 537 : Բայց աս անձին վրայ ուրիշ անգամ աւելի ընդարձակ խօսելու առիթ կ'ունենանք : 14. Ա. Ռեֆելի, Գիւրգ Բ. Գլ. Թ. 383 :

15. Սէքենտորֆ, Գիւրգ Բ. Համ. ԳԴ. 168 :

16. Սէյտան, Գիւրգ Է. 102. Բ :

առանադարին երկու օրինակ առւին, որոնցմէ մէկը դերմանե-
րէն ու մէկալը լատիններէն գրուած էր: Երկուքին ալ Յովհան-
նէս՝ Սպարսնիպի կայսրընտիրը, իր որդին Յովհաննէս Փրեդե-
րիկոս, Գէորգ՝ Պրանտենպուրկի սահմանակալ կոմսը, Փիլիպ-
պոս՝ Հեսսենի աշխարհատէր կոմսը, եւ ուրիշ իրենց հետ միա-
բան ըլլող երեւելիները ստորագրած էին 17:

17. Ժողովքը դանուաղներուն մէ-
ջը խորհրդակա՛նք ալ կային, գլխա-
ւորաբար Սգրասպուրկի, Կոստան-
գիա, Մեմֆիկէն ու Լինաաւ քա-
ղաքներուն պատգամաւորներն ու ի-
րենց աստուածաբանները: Ասոնք ալ
կ'ուզէին Լուսերականներուն հաւա-
տոյ դաւանութեան ստորագրութիւն
գնել, եւ Հեսսենի աշխարհատէր
կոմսը շատ լինաց որ իր կողմա-
կիցներն աս բանին հաւանին: Բայց
Լուսերականք յանձն չաւին: Անոր
համար խորհրդակա՛նք ալ զատ հա-
ւատոյ դաւանութիւն մը առւին,
որն որ Բուկեր շինած էր: Չուին-
գլի ալ ապուած դաւանութիւն մը
խաւրց ժողովքին: Բայց ան առախ-
նանք խիտ բան մին էր, որ Մե-
լանքթոն կ'ըսէ թէ շինողը պէտք է
որ ինքը կորսնցնուցած ըլլայ: Յի-
տա՝ Ռէֆիէի, Գիբի Բ. Գլ. Ժ. 461,
462: — Ռանքէ (Գիբի Ե. Գլ. Ը.
Հոգ. Գ. 247.) ու Մենցլ (Հոգ.
Ս. Գլ. Ժ. 346.) կը պատմեն որ
աշխարհատէր կոմսը ան առախնան
խորհրդակա՛նք կողմէ միտած էր,
որ Լուսերականներուն հաւատոյ
դաւանութեան չէր ուզեր ստորա-
գրել, եւ զինքը համոզելու համար
հարկ եղաւ որ Լուսեր իրեն առան-
ձին աս բանին վրայ ազդարարու-
թիւն մ'ընէ: Իսկ Բլանք (Գիբի Ե.
Հոգ. Գ. Մաս Ը. 70.) ասոր վրայ
ան ալ կ'աւելցընէ թէ՛ Մելանք-
թոն ստիպմամբ Լուսերին զրեց որ
շուտով մը աշխարհատէր կոմսին
նամակ մը գրէ, զինքը՝ թէ որ կա-
րելի է նէ՛ յորդորելու համար որ
իրենց կողմը հաստատուն կենայ,
եւ կամ արգելելու համար որ պն-
պէս անպատշաճ տանէ հրապարա-
կաւ Հելլուստիացոյ կողմը չընէ, ի-
նչ թէպէտ աշխարհատէր կոմսը Լու-
սերական դաւանութեան ստորա-
գրելու հաւանեցաւ, բայց նոյն Բլան-
քին ըսածին նայելով՝ բոլոր աւագա-
ծողովին ատենը միակերպ կ'աշխատէր
որ Հելլուստիացիներն ու Լուսերա-

կանները միաբանէ, որպէս զէ իրենց
կողմը զօրանայ, ու դիւրաւ ուղղա-
փառաց գէժ կարող ըլլան գնել:
Աս մասնադիրը նոյն նիւթին վրայ
բողբողաց մէջ եղած անմիաբանու-
թիւններուն ու երկպառակութիւն-
ներուն վրայ երկպն կը խօսի (73.
— 93.): Իր խօսքերէն միայն մէկ
կտոր մը յառաջ բերել պատշաճ կը
տեսնենք: Բլանք կը զրուցէ որ Լու-
սերականներուն՝ խորհրդակա՛նք
հետ միաբանելը գծուարացընող
պարագաներէն մէկն ալ աս էր, որ
"Լուսեր խորհրդակա՛նքներուն վար-
դապետութիւնը չէ թէ միայն ա-
մենաթուալից, ամենաշնորհալար
եւ հոգին սոստիկ պղծող մուրու-
թիւն կանչած էր, եւ ըսած էր որ
նոյն մուրութիւնը ամենեւին մէկ
կերպով պէտք չէ ասնիլ, հապա՛նտեւ
զանկիկ ընկելու համար երբեք եր-
բեք չաւ բանակոն միջոցներ թէ
չէր առաջարկած նէ, գոնէ ամենե-
ւին ահաճութիւն մը չէր ցնցու-
ցած որ անոնց գէժ ի դո՛ւք գրուին,
եւ գոնէ Սպարսնիպին մէջ ան առ-
ախնանի լուսութիւն պահած էր աս
բաներուն նկատմամբ՝ մինչեւ ինքն
ալ գործակից կրնայ համարուիլ: Եւ
առանձին ու բացայայտ կերպով մը
շատ անգամ յանձնած էր որ ու-
նանց գրուածները իշխաններուն կամ
գաաաւորներուն ձեռքով խափա-
նուին ու արգելուին, եւ տօրկա՛
շատ օգտակար, հարկաւոր եւ սոս-
տուածահաճոյ դործք մը կը տեսնուի
Արգ թէ որ հիմա աւագածողովին
մէջ ըռելու ըլլալին որ իրենց (Լու-
սերականաց) աղանգը չի կրնար յանձն
առնել որ խորհրդակա՛նքները հալա-
ծուին, ան ատեն իրօք վստահի մէջ
կը մտնէին որ ուղղափառներն իրենց
աս հարցումն ընէին, որն որ զիրենք
(Լուսերականները) պէտք էր որ
շատ ամբողջներ, այս ինքն թէ քն-
պէս առանկ շուտով ան առախնանի
քաղցրութեան ու հեղութեան հա-
տան՝ զորն որ մինչեւ նոյն ատեն

Լ'ս կարդացածնին՝ ան հռչակաւոր Աւկապուրկեան դաւա-
նութիւնն է, որուն համար Լուսեբականք պարծելով կ'ըսեն
թէ հրաշալի բան մըն է: «Առաքելոց ժամանակէն վեր, կ'ըսէ
Մաթեւոս, ասկից աւելի մեծ ու բարձր գործք մը, աւելի գե-
ղեցիկ ու փառաւոր դաւանութիւն մը եղած չէ», 18: Իսկ Սփա-
լադին՝ «Ասանկ հաւատոյ դաւանութիւն, կ'ըսէ, երբեք եղած
չէ, չէ թէ միայն վերջին հազար տարւան մէջ, հապա եւ ոչ
աշխարհքիս սկիզբէն վեր: Եւ ստուգիւ ալ՝ ոչ պատմութեան
մը մէջ եւ ոչ հին հարց ու վարդապետաց գրքերուն մէջ՝ խոս-
տովանութիւն մը կը գտնուի, որն որ ասոր նման ըլլայ», 19:

Կայսրը աս հաւատոյ դաւանութիւնն առնելէն ետեւ՝ Պա-
լատական կոմսին բերնովը բողբողներուն պատասխան տուաւ
որ Ասիկա երեւելի գործողութիւն մ'ըլլալով՝ հարկ է որ վրան
աղէկ մը մտածեմ, խորհրդակցիմ ու ետքը պատասխան տամ:
Միանգամայն իրենց հրամայեց որ առանց կայսեր հրամանին
ու հաւանութեան՝ նոյն դաւանութիւնը չտպեն: Իրենք ալ խոս-
տացան 20: Ետքը կայսրը առանձին ուղղափառ իշխաններուն

չէին ցուցուցած: Աս հարցումն ըլ-
լար նէ, կ'ըսէ, գոնէ լուսեբամբ
պէտք էին խոստովանել որ երբեք
աղբութեան ասեմն չատ անդին ան-
ցած էին. եւ թէ որ աս խոստովա-
նութիւնը գիրաւ Մելանքեթնէն
եւ Պրենցէն կրնար առնուիլ նէ,
ինչպէս կրնային յուսալ որ Լու-
սեբն ալ կարող ըլլան ստիպել որ
ընէ: (75.) — Բայց թէ որ աս
բանն իրենց նախատակն էր նէ,
արգեաք նոյնպիսի նախատակն չէր
ան ալ որ աս Լուսեբին՝ խորհր-
դականաց գէմ բռնած ընթացքը՝
իր իսկզբան գրածներուն ու գոր-
ծածներուն բոլորովին հակառակ էր.
եւ աս հարցումն ալ ուղղափառ-
ները իրենց չէին կրնար ընել: Բայց
եւ ոչ հարկաւոր էր որ ուղղափառ-
ներն ընէին. ինչու որ Հեռոնիս աշ-
խարհատէր կամը Լուսեբին երեսը
կը զարնէր, եւ իրեն կը յիշեցնէր
թէ «Ինչպէս ինք Լուսեբ յառա-
ջադէպ գրելու եւ քարոզելու սկսած
ասեմն՝ իրիշները բռնագատելու սաս-
տիկ գէմ գործած էր, ո՛րչափ շատ
անգամ իշխանները կամ գառաւոր-
ները խրատած էր որ իրենք իշխա-
նութիւն չունին գրքեր արգելելու
եւ նաեւ իրենց մտրտական երեւցած
վարդապետութեան մը տարածուիլը
բռնութեամբ խափանելու, եւ որ-
չափ ստատկութեամբ շատ անգամ

ըսած էր որ իրենց իշխանութիւնը
մարմնաց եւ ընդիգ վայ կը տարա-
ծուի, իսկ հոգւոց եւ խղճից վայ
չիկրնար տարածուիլ», Նոյն Գրք. 78:

18. Ճառ. Ը. 80:

19. Ուլենպերի՝ Սփալադինն աս
խօսքը հենդնելով՝ պոպէս կը գրէ.
Աս խօսքը շատ իրաւամբ կը զրուցէ
Սփալադին, որովհետեւ առաքելոց
ժամանակէն վեր, մանաւանդ թէ
աշխարհքիս սկիզբէն վեր, երբի
վայ ոչ ազգ մը եւ ոչ միաբանու-
թիւն մը գտնուած է, որուն հաւա-
տոյ դաւանութիւնը՝ Լուսեբակա-
նաց դաւանութեան համանայն ըլ-
լայ: Ապա ուրեմն իրենց խօսքին ալ
նայելով՝ Լուսեբ նոր ու անլուր
կրօն մը ու նոր խոստովանութիւն
մը դուրս հանեց, որն որ իրմէ յա-
ռաջ ամենեւին մարդ մը չէր վար-
դապետած: Գլ. ԻԱ. Հոմ. Բ:

20. Բողբոջք կայսեր հրամանին
եւ ըրած խոստովանեցնելուն գէմ՝
գեաւ աւագաժողովը չմընցած՝ աս
գաւանութիւնն սպեցին ու հրա-
տարակեցին: Աս գործքն արգարա-
ցընելու համար կը զրուցեն որ գեա
կայսեր շարուած՝ տարածուած եւ
շատ սխալներով անգին անդին
տպուած էր. անոր համար Մելան-
քեթն պատշաճ տեղեց որ ճիշդ օրի-
նակ մը տպել տայ: Ռիթել, Գիւր. Բ.
Գլ. Թ. 385. Եւսեթ:

հետ խորհուրդը ըրաւ որ ինչ ընեն եւ ինչ պատասխան տան : Եւ անոնց խորհուրդին որոշեց որ նոյն դաւանութիւնը ուղղափառ աստուածաբաններու ձեռք տան, որ ամէն մասունքները մէկիկ մէկիկ քննելով՝ կարծիքնին գրեն ու ետքը աւագաժողովին մէջ կարդացուի : Աս խորհուրդը կամ որոշումը շուտ մը կատարեցին : Բայց աստուածաբանները գրուածքը վեր ի վերոյ մը միայն կարդալէն վերջը՝ իմանալով որ հաւատոյ ամէն մասունքները ամբողջ մէջը չկան, կամ թէ անոնցմէ ոմանց վրայ Լուսերի հասարակօրէն վարդապետածէն շատ տարբեր կերպով խօսուած է, բանը կայսեր իմացուցին : Ինքնակալը լուսեբանի իշխանաց հարցընել տուաւ որ բոլոր ձեր վարդապետութիւնները աս դաւանութեան մէջ ամբողջ կը գտնուին, եւ մէջը աւելցընելու կամ փոխելու ուրիշ բան մը չունիք : Անոնք ալ երկայն խորհելէն ու իրարու հետ խորհրդակցելէն վերջը՝ անանկ պատասխան մը տուին, որով կը հասկըցընէին թէ հիմակու հիմա փոխելու բան մը չունին ²¹ : Ան ատեն ուղղափառ աս-

21. ՄԵՆՑ, Հառ. Ա. ԳԼ. ԺԱ. 359 : — Մեծապէս իրաւունք ունէին բողոքողք աս կերպով պատահաւն առաւ, ինչու որ ետքը շատ երեւելի փոփոխութիւններ ըրին, մանաւանդ Մեւանթթան, որն որ այնչափ անհաստատ էր, որ մարդ չէր կրնար աղէկ մը հասկընալ թէ ինչ հաւատքի կը ծառայէ : Մեւանթթան ըրածն ուրիշ շատերն ալ ըրին, սուտի եւ քիչ ժամանակուան մէջ աս հաւատոյ դաւանութիւնն այնչափ փոխուեցաւ, եւ առգին անգին տպուած որինակները իրարմէ այնչափ տարբեր էին, որ նոյն իսկ բողոքողք չէին գիտեր թէ կայսեր տուածնին՝ ասոնցմէ մըն է : Եղած փոփոխութիւններն այնչափ շատ էին, ու երեւելի նիւթերու մէջ, մինչեւ տառը տարի վերջը (1541ին) Վորմսի բանակցութեան մէջ, Էք հրապարակաւ բողոքողաց կը զրուցէր որ չեմ գիտեր բանակցութիւններնու հիմ մըր պիտ'որ առնենք, որովհետեւ հիմակուան ունեցած գաւառութիւննիք՝ Աւիսպուրկի գաւառութիւննէն այնչափ տարբեր է, որ անկարելի է թէ մէկը հիմակուանը անասենուանին հետ նոյն սեպէ : ՄԵՆՑ աս գեղջը պատմելու առեն՝ կը զրուցէ որ "Աս խօսքը՝ Մեւանթթանին վերջին տոնները դուրս հանած (Աւիսպուրկի) գաւառութեան տպագրութեան վրայ էր, եւ աս

փոփոխութիւններն անանկ բաներ էին, որ կ'երեւայ թէ Մեւանթթան անոնք ընելու առեն մուցած ըլլայ որ աս իր շինած գաւառութիւնը՝ (իր անձնական գրուածքը չէ, որ ուղածին պէս փոխէ, հապա) հրապարական գրուածք մըն է, : Հոգ. Բ. ԳԼ. Ժ. 209 :

Հոստեղս կ'ուզենք աս փոփոխութիւններուն միայն մէկ օրինակը առաւ, որով եւ կ'իմացուի թէ ասոնք ինչպէս եւ ինչ պատահաւի համար կ'ըլլային : Բողոքողք (կամ մանաւանդ Մեւանթթան) 1530ին գաւառութեան մէջ հազարգութեան խորհրդին վրայ այսպէս գրած էին : "Քրիստոսի Ցեառն մերս ընթերցող վրայ մենք այսպէս կը վարդապետենք թէ Քրիստոսի ճշմարիտ մարմինն ու արիւնը՝ հացին ու գինւոյն տեսակներուն առկ ճշմարտապէս ներկայ է, եւ անով կը բաշխի ու կ'ընգունուի : Եւ ասոր հակառակ եղող կարծիքները կը մերժենք" : Գործք Լուս. Էբբ, Հոգ. Ջ. 390 : Աս խօսքով բողոքողք երբեք բան կ'ընգունէին. մէյ մը որ Քրիստոսի մարմինն ու արիւնը՝ սուրբ խորհրդեան մէջ իբրեւ եւ ճշմարտապէս ներկայ է. երկրորդ՝ որ աս բան հացին ու գինւոյն տեսակին առկ կը կատարուի, որն որ զանէ ծածուկ մը գոյացութեան թիւն ալ կ'ափնարկէր. (անե Երանգ. 7.) եւ

տուածաբանները սկսան քննել ու մոլորական տեղերուն հերքումը շինել, եւ Ս. Գրոց վկայութիւններով ու հաստատուն պատճառներով ամէն մոլորութիւնները մէկիկ մէկիկ ցրեցին: Գարձեալ գրուածքներնուն մէջ ան ալ յայտնապէս ցուցուցին որ ինչպէս աս դաւանութիւնը՝ Լուտերին ու Մելանքթոնին գրքերուն մէջ գտնուած բուն մոլորութիւններէն տարբեր ու օտար է:

Լս գրուածքը ըմբռնալուն պէս՝ կայսեր տուին (Յուլիսի 13ին), որն որ նախ ուղղափառ իշխաններուն առջեւ կարդալ տուաւ: Բայց որովհետեւ աստուածաբանք տեղ տեղ քիչ մը սաստկութեամբ ու խստութեամբ խօսած էին, պատշաճ սեպուեցաւ որ շէնքը քիչ մը մեղմացնեն, հակառակորդներուն հետ անուշութեամբ խօսին, եւ անոնց հակասութեանց կամ հիմակուան եւ յառաջուան վարդապետութիւններնուն տարբերութեան վրայ ըսածնին բոլորովին մէկգի թողուն: Աս փոփոխութիւններն ըլլալէն վերջը՝ կայսրը բողոքողաց գլխաւորներն իրեն կանչեց (Օգոստոսի 3ին) ու ըսաւ որ Ձեր դաւանութիւնը հմուտ ու բարեպաշտ մարդիկներու տուի որ կարդան ու կարծիքնին ըսեն. իրենք ալ աս բանս կատարեցին ու կարծիքնին գրով տուին, որն որ աւասիկ առջեւնիք կարդացնել կու տամ: Եւ շուտ մը կայսեր դպիրներէն մէկը ան հերքումն առաւ ու առջեւնին կարդաց 22:

Երբոր՝ թէ աս կարծիքը չընդունողները, այս ինքն Ձախդլիականները կամ Խորհրդականները, Վերկանուէրներն ու անոնց նմանները մերժելու է: Արդ որովհետեւ Մելանքթոն՝ նոյն իսկ Լուտերին կենդանութեան ատեն՝ աս կարծիքին մէջ շատ զեգեւելու եւ տարակուսելու սկսած էր, անոր համար դաւանութեան աս հաստատուն անտնկ կերպով մը փոխեց, որ չէ թէ միայն Լուտերականներուն նոյն ժամանակը աս նիւթին վրայ ունեցած կարծիքներուն հետ համաձայնի, հապա նաեւ Խորհրդականաց կարծիքէն ալ չհեռանայ: Ուստի եւ Կիւլտի բաւերը գտար ձգեց, ու հոցին իսկին առջի փոփոխութիւնը բաւերուն տեղ՝ հոցին ու փոփոխութիւնը հետեւեալ ձևով փոփոխեց: Կիւլտի ձևով ինչ ժամանակէն զտարակուսութիւնը բոլորովին վերցուց: Յի Միկել, Հապ. Բ. Գլ. Ե. 114: Լեւոն կը զբուցէ թէ նոյն իսկ Լուտեր հաւանեցաւ որ աս փոփոխութիւնն

ըլլայ. եւ ասոր հաւանելուն պատճառն էր, որ ուղղափառաց իբրեւ հետ հաստատութեամբ կապուելը տեսնելով՝ վերջին ժամանակները սկսաւ Հելլենտացաց հետ քաղցրութեամբ վարուել, (Յիս. աս Գիլգի Ե. Գլ. Ե. 9. Եւսթ.) որպէս զի հետերին միանալով, իրենց կողմ ալ զօրանայ: Մասն Գ. Հոբ. Ա. Գլ. Ա. 158:

22. Կուստու ֆիցեր, Գլ. Ի. 629, 630: — Միկել (Հապ. Ա. Գլ. ԺԱ. 362, 363.) թէպէտ աս հերքումն ընդհանրապէս չհաւանիր, բայց առ խօսքերն ալ կը գրէ: Չիկրնար ուրացուի որ ասոր մէջ շատ յարմար բանի կային, եւ մանաւանդ Լուտերին՝ հաւատքի եւ մարդկային կամաց ազատութեան վրայ ունեցած կարծիքներուն՝ Ս. Գրոց իմաստին եւ ամենարացայտը վկայութեանց հակառակ երեւեալը՝ շատ յայտնի կը ցուցուէր: Թէ որ մարդ Ս. Գրոց բաւերուն վրայ հաստատուն կենայ, ինչպէս որ Լուտեր կ'ուզէր, ան առանձն կ'ընդունայ իշխանութեան եւ

Պապին ընթերցուածքը ըննցուցածին պէս՝ Փրեդերիկոս Պալատական կոմսը պատգէս խօսեցաւ։ Մեր տէրը ինքնակալ կայսրը կը կարծէ որ աս հերքումը ճշմարտապէս քրիստոնէական ու կատարեալ գրութիւն է, եւ Ս. Գրոց ու մարդկային մտաց հիմանց վրայ այնպէս հաստատուած է, որ չիղկնայ մէկը դէմ դնել։ Անոր համար ինք իր կողմն ըլլող իշխաններուն հետ հաճութեամբ կ'ընդունի, եւ խրատ կու տայ որ Սաքսոնիայի կայսրընտիրն ու իրեն հետ միաբան ըլլողներն ալ անոր միաբանին եւ ամէնքը մէկտեղ աս գրութեան ստորագրեն, եւ հաստատուն գիտէ որ դէմ չեն դնել։ Բողոքողներն իրարու հետ քիչ մը խորհրդակցելէն ետեւ՝ խնդրեցին որ ան հերքումէն իրենց օրինակ մը տրուի։ Իսկ Պալատական կոմսը կայսեր կողմանէ պատասխանեց թէ Այսօր ատենն ուշ է, ինքնակալը ուրիշ անգամ իր կամքը կը յայտնէ։

Լշրկու օր վերջը իշխանները նորէն ժողովուցան եւ բողոքողներուն պատգէս պատասխան տրուեցաւ։ Ինքնակալ տէրերն իս խնդրած գրութիւնն իդ կ'ուզէ ձեզի տալ, բայց աս թէուութիւնը կը դնէ օր միայն դուք կարդաք, ուրիշին չցուցնէք եւ չօրինակէք կամ տպել չտաք։ Եւ աս բանս կը հրամայէ ձեզի ան երդման զօրութեամբը՝ որով որ իրեն հետ կապուած էք։ Միանգամայն խրատ կու տայ ձեզի ու մարդասիրութեամբ կ'աղաչէ որ նորէն միաբանիք անոնց հետ՝ որոնցմէ որ բաժնուցաք։ Բայց բողոքողք յամառութեամբ դէմ կը դնէին, ու հերքման թուղթը նոյն թէութեամբ ընդունիլ չէին ուզեր։ Եւ որովհետեւ կայսրն ալ ուզածէն ետ չէր կենար, անոր համար մեծ հակառակութիւն մ'եղաւ 23։ Ուղղափառ իշխաններուն մէջէն քանի մը գլխաւորները վախնալով որ չըլլայ թէ կայսրը հակառակորդաց զայրանալով՝ հետերնին խստութեամբ վարուի, որով ամէն բան տակն ու վրայ ըլլայ, մէջերնին մտան։ Սաքսոնիայի կայսրընտիրն եւ անոր հետ միաբան

իրմէ գրուած զանազան օրէնքներուն համար, եւ մասնաւորապէս (քահանայից) չկարգուելուն ու կրօնաւորական կարգերուն համար Ս. Գրոց վկայութիւններ չեն պակսիր, որոնք ուղղափառ կարծիքը կրնան պաշտպանել։ Զոստենը Աւետարանին եւ Պօղոս առաքելոյն թղթերուն մէջէն կատարելութեան, մահացումն . . . վրայ քանի մը վկայութիւններ բերելով կամ յիշատակելով, պատգէս կը խօսի։ «Այս ամենայն եւ ուրիշ վկայութիւններ՝ մեծ ճարտարութեամբ եկեղեցական կար-

գագրութիւնները պաշտպանելու համար՝ գրուած էին։ Նսեւ հին ու նոր օրինաց մէջ զանաւոր ուխտերը չէին մոռցուած»։ Զեւ Նախառ Բլիշի 6. Նրաօն։

23. Սէլյան, Գիրք Է. 104։ — Մենցլ կը զբուցէ որ «կայսեր պատգէս վարուելուն պատճառն ան չէր, որ հերքման հաստատուն ըլլալուն վրայ կը տարակուսէր, հապա ան էր որ գիտէր թէ վիճարանելով ու կռուելով հակառակութիւնը չէր կրնար դադրիլ կամ վերցուիլ»։ Հոգ. Ա. Գլ. ԺԱ. 365։

ըլլողներուն խրատ տուին որ խաղաղասէր մտօք վարուին . կայսեր ալ աղաչեցին որ իրենց հրաման տայ հակառակորդներուն հետ առանձին խօսելու . Գուցէ, ըսին, աս կերպով բանը հանդարտութեամբ կը վերջանայ : Կայսրը՝ սիրով աս աղաչանքն ընդունեցաւ . բողոքողք ալ դէմ չդրին ²⁴ :

Եւրո որ աս բաներս Աւկապուրկ կը կատարուէին, Լուսեր շարունակ թղթերով իրենները կը յորդորէր որ հաստատուն կենան, եւ ուղղափառաց հետ չմիաբանին : Աս վախճանին հասնելու համար քանի մը գրուածք ալ դուրս հանեց : Հաւատոյ դաւանութիւննին կայսեր տալէն քանի մը օր վերջը՝ Մոգունտիայի արքեպիսկոպոսին նամակ մը գրեց, որուն մէջ խրատ կուտար որ կայսրմէ բողոքողաց համար քաղաքական ու արտաքին խաղաղութիւն ընդունի . որովհետեւ կարեւր չէ որ, կ'ըսէր, անոնց եւ ուղղափառաց մէջ ներքին ու հոգեւոր միաբանութիւն ըլլայ ²⁵ : Աս նամակը արքեպիսկոպոսին չխրկած՝ Նիւռնպերկ տակել տուաւ ու ամէն կողմ տարածեց, եւ իրեն ալ տպուած օրինակ մը խաւրեց : Ասիկա անոր համար ըրաւ, որ բոլոր Գերմանիայի իմացընէ թէ հաւատոյ դաւանութիւննին աւագաժողովին մէջ տուած են . նոյն դաւանութիւնն ալ երկայն խօսքերով կը գովէր եւ կ'ըսէր թէ մէկը չիկրնար ցրել : Դարձեալ մէկ վախճանն ալ աս էր որ միաբանութեան խորհրդէն ետ կեցընէ արքեպիսկոպոսը՝ որն որ Գերմանիայի մէջ մեծ պատիւ ու իշխանութիւն ունէր, ցուցընելով որ բոլոր ըրած ջանքն ու ճիգը պարապ է : Երրորդ աս ալ կ'ուզէր որ աս թղթով՝ կայսրը եւ ուղղափառ իշխանները բռնաւոր ու ամպարիշտ երեւցընէ : Եւ ասոր համար ալ նամակին վրայ Բ . Սաղմոսին համառօտ մեկնութիւնն աւելցուց, եւ ան սաղմոսին խօսքերը կայսեր եւ ուղղափառ իշխաններուն վրայ կը մեկնէր, իբրեւ թէ Աւկապուրկի աւագաժողովը՝ Աստուծոյ եւ անոր Օծելոյն դէմ ժողվուած է, եւ մէջի ուղղափառ իշխանաց վախճանն ուրիշ բան չէ, բայց եթէ Քրիստոս իր ամբողջ իշխանն եւ տեղը իրենք նստիլ : Աս մեկնութեան մէջ տեղ մը իշխանաց պայպէս կ'ըսէր . Թէ որ խորհուրդս չէք ընդունիր ու ամպարիշտ գործքերնիդ (ամպարիշտ գործք ըսածը՝ իշխաններուն իր մոլորութեանց դէմ դնելն է) մէկդի չէք ձգեր նէ՝ նոյն պատիժը վրանիդ կու գայ, որն որ կրեցին Հրեայք՝ որոնք Քրիստոսի առաքեալները ձեզի պէս հալածեցին ²⁶ :

24. Մթեոսիոս, Ժառ Ը . 86, 26. Նոյն տեղը, 112 . Բ . — 114 . 87 : Ուլենպերկ, ԳԼ . ԻԱ . Համ . Գ : Բ . 8 եւ նաեւ Ուլենպերկ, ԳԼ . ԻԳ .

25. Գործք Լուս . գերմ . Հատ . Համ . Գ : Բ . 110 . Բ . — 113 :

Աւագածոցով ևս վերջը

Պրանդեպոսի խայրընարին՝ Բողոտողներուն ըսածը։ Երբն ինքնանէ իօնական հոգի ի ընարուն, որ իբարուն հար խօսին։ Բողոտականի տանի մը Բանի մէջ ինքնանէ։ Լուսարին հակառակելով՝ ուրիշ Բաներուն մէջ միաբանին անխորին ի՛րըստ։ Կայսրը նախ ուղղափառներուն աւերաբողոտողներուն հար առանչին ինքնանէ։ Բողոտողի գրով աւ խօստով իրենի վերենի արդարացնելուն ինքնանէ։ Աւագածոցով խօսողուն պայմանները։ Բողոտականի աւ պայմաններուն վեր հառանչիր։ Աւագածոցովին ինքնանէ։ Աւագածոցով ինքնանէ։

1530

ԼԻԲԲ որ երկու կողմն իրարու հետ միաբանեցան որ առանձին խօսին ու հանդարտութեամբ ջանան մէջերնին խաղաղութիւն ընել, ուղղափառաց մէջէն 16—17 հոգի միջնորդ ընտրուեցան, որոնցմէ ոմանք ժողովքին գլխաւորներէն էին, որպէս զի աս բանս գլուխ հանելու փոյթ տանին. եւ սահմանուեցաւ որ Օգոստոսի 7ին սկսին 1։ Որոշեալ օրը երկու կողմանէ ալ սահմանուած մարդիկներն եկան մէկտեղ ժողովուեցան. եւ ամենէն յառաջ Յովակիմ՝ Պրանտենպուրկի կայսրընտիրը բողոքողներուն խօսակցութիւն մ'ըրաւ, որուն մէջ իրենց խրատ կու տար որ յամառութիւնը մէկդի ձգեն եւ ինքնակալին հնազանդին։ Բացայայտ խօսքերով ու յայտնի պատճառներով ցուցուց որ եթէ գոնէ նոյն ատեն խելքերնին գլուխնին չեն ժողվեր նէ, հարկաւ մեծամեծ չարիքներ, գժտութիւններ, պատերազմներ, յափշտակութիւններ ու շատ մարդու մահ պիտի պատահի, եւ աս ամէն չարեաց պատճառ՝ իրենք պիտ'որ ըլլան։ Այս ամենայն՝ զօրաւոր խօսքերով առջեւնին դրաւ։ Բողոքողք նոյն օրը

1. Դեւ առանձնական բանակցութիւնը կամ խորհրդակցութիւնը չեկոսած՝ Հեռանի աշխարհատէր կոմար, կայսեր հրաժարական սղոյն չտուած, մանաւանդ թէ Բլանքին (Գիբի Է. Հոպ. Գ. Ման Ա. 99.) ըսածին նայելով՝ իր կողմնակիցներուն ալ չիմացուցած՝ քանի մը հոգաւով Աւագածոցովէն ելած գացած էր։ Ռանքէ աս բանս պայտէ կը պատմէ։ «Ամէն օր, կ'ըսէ, իրեն աւելի նեղութիւն կը պատճառէր այնպիսի ժողովքի մը մէջ մնալը, ուր որ աւերութեան կարգին նայելով՝ ինք՝ աւանակ պատիւ ու իշխանութիւն չէր կրնար ունենալ, որն որ իր նոյն ժա-

մանակուան ունեցած զօրութեան համաձայնէր։ Ասոր համար կայսրմէ խնդրեց որ իրեն երթալու հրաման տայ. կայսրը հրաման չտուաւ, ի վերայ այս ամենայնի ինք իրեկուն մը ձեռով ելաւ հռնկից գնաց։ Գիբի Ե. Գլ. Ը. Հոպ. Գ. 273։— Երբ որ ինքնակալն աս բանս իմացաւ, սիրտը շատ նեղացաւ, ու Սաբոնիայի կայսրընտիրն եւ անոր կողմնակիցներուն հրամայեց որ գործքը բոլորովին չմընցած ու որոշում մը չեղած՝ քաղքէն չելին. եւ խոստացաւ որ երկպառակութիւնները վերցընելու համար պատշաճ սեպուած ամէն միջոցը կը բանեցընէ։

պատասխան չտուին. բայց երկու օր վերջը (Օգոստոսի 9ին) երբ որ նորէն ժողովուեցան՝ ամենուն անուամբ Պրիւք՝ Սպարսնիպի կայսրընտրին դիւանադպիրը պատասխան տալով՝ նախ ուղղափառ իշխաններուն դէմ տրտունջ ըրաւ, իբրեւ թէ իրենց սպանալիքներ ըրած ըլլան: Ետքը չորս պատճառ բերաւ, որոնց համար, ըսաւ, կայսեր կամքը չենք կրնար կատարել: Բերած չորս պատճառներն ասոնք են. նախ՝ կայսրը մեզի բաւական ունկնդրութիւն չըրաւ. երկրորդ՝ մեր հաւատոյ դաւանութեան դէմ շինած հերքումիդ անանկ թէուծեամբ ուզեց ձեռուլնիս տալ, որ չէինք կրնար յանձն առնել. երրորդ՝ չենք կրնար առանց խղճմտանքներնուս դէմ ընելու՝ կայսեր հետ միաբանիլ ու ձեր շինած հերքման ստորագրել. չորրորդ՝ Շփայէրի աւագաժողովին մէջ մեզի խոստում տրուած էր որ շուտ մը ընդհանուր ժողովք գումարուի, եւ մինչեւ հիմա աս խոստումը չկատարուեցաւ: Աս բաները թղթով կարդաց, ու խնդրեց որ ուղղափառները մէկիկ մէկիկ ամենուն ալ պատասխան տան 2:

Երկու օր վերջը (Օգոստոսի 11ին) Պրանտենպուրկի կայսրընտիրը խնդիրքնին կատարեց: Ամենէն յառաջ ըսաւ որ Երկու օր յառաջ ձեզի խօսածնիս՝ բարեկամական կերպով խօսեցանք եւ միայն խաղաղութեան սիրոյն համար, եւ չէ թէ մէկը վշտացնելու կամ նախատելու մտօք եւ կամ ձեզի սպանալիք ընելու համար: Միայն առջեւիդ դրինք, ըսաւ, թէ ինչպիսի չարիքներ Գերմանիայի վրայ գալու վտանգ կայ, եթէ որ մէջերնիս խաղաղութիւն ու միաբանութիւն հաստատելու չըլլաք: Աս ըսելէն վերջը՝ բողոքողներուն բերած չորս պատճառներուն մէկիկ մէկիկ պատասխան տուաւ: Առաջին պատճառին պայպէս պատասխանեց: Ինքնակալը չէ թէ միայն յանձն առաւ որ հաւատոյ դաւանութիւննիդ մօիկ ընէ, որուն համար ըսիք թէ ամբողջ է ու վրան աւելցնելու կամ փոխելու բան մը չունիք, հապա նաեւ հրաման տուաւ որ մենք քիչուորքս հոս ժողովուինք, ուղածնուդ չափ զձեզ մօիկ ընենք, եւ մէջերնիս միաբանութիւն ընելու ջանանք: Արդ՝ Բնչպէս կրնաք ըսել որ ինքնակալ տէրերնիս ձեզի բաւական ունկնդրութիւն ըրած չըլլայ. ուզեցիք արդեօք իրեն կամ առանձին կամ հրապարակաւ բան մ'ըսել, որն որ ինք լսել չուզած ըլլայ: — Երկրորդ պատճառին աս պատասխանը տուաւ: Չէք կրնար աւելորդ կամ անիրաւ սեպել ան թէութիւնը՝ որով որ ուզեց ինքնակալը մեր հերքումը ձեռուլնիդ տալ. դուք ալ աղէկ գիտէք որ ձեր քա-

2. Ուլնպերկ, ԳԼ. ԻԱ. Համ. Ե: Սեքնտորֆ, Գիրք Բ. Համ. ԳԵ. 175, 176:

րողէններն ու հոգեւոր առաջնորդները Վորմսի աւագաթողովին վճիռն ինչպէս անարգեցին ու նախատեցին, մինչեւ հրապարակաւ ամենուն առջեւը ոտքի տակ առին կոխկռտեցին, եւ ինչ մեծ նախատինք հասցուցին ասով թէ կայսեր եւ թէ նոյն աւագաթողովին մէջ եղողներուն: Արդ թէ որ կայսրը հիմա նոյն թէութիւնը չդնելու ըլլար, յայտնի է որ աս գրութիւնն ալ նոյն նախատանաց տակ պիտ' որ իյնար: — Երրորդ պատճառին պայէս դէմ դրաւ: Ինծի կ'երեւայ որ դուք հոն կը վախնաք՝ ուր որ ամենեւին վախնալու պատճառ չկայ, եւ ասոր հակառակ ուր որ խղճմտանքին ետեւէն երթալու է, հոն անոր դատաստանը բողոքովին կ'արհամարհէք: Խղճի մտաց դէմ ան է որ իշխանութիւն չունեցող քանի մը մարդիկներու կը հետեւիք, եւ կը հեռանաք եկեղեցւոյ հաղորդութենէն ու նախնեաց հաւատքը թող կու տաք, որն որ Ս. Գրոց այնչափ վկայութիւններով եւ ամէն առաջին Հարց ու ժողովոց իշխանութեամբ հաստատուած է. եւ անանկ վարդապետութիւններ կը սորվեցընէք, որոնք չէ թէ միայն հոգւոց դատապարտութեան պատճառ կ'ըլլան, հապա նաեւ երկրին խաղաղութիւնը կը վերդողեն ու տակն ու վրայ կ'ընեն: Թէ որ աս բաներն ազէկ մը մատծէիք նէ՝ ստուգիւ առանց ուշացընելու շուտ մը նորէն կաթուղիէ եկեղեցւոյ հետ կը միաբանէիք, ուսկից որ բաժնուած էք: — Իսկ չորրորդին ասանկ պատասխան տուաւ: Դուք ալ աղէկ գիտէք որ աս վերջին տարիները Գերմանիայի ու Իտալիայի մէջ եղած շփոթութիւններուն պատճառաւ՝ ընդհանուր ժողովք գումարելը՝ չէ թէ միայն դժուարին, հապա նաեւ անկարելի էր: Գարձեալ չեմ գիտեր թէ ինչպէս կրնաք յուսալ որ ան ժողովքէն օգուտ մ'ըլլայ. ինչու որ աղէկ գիտէք թէ Լուտեր Վորմսի աւագաթողովին մէջ եւ անկէ ետեւ ինչ յանդգնութեամբ եւ անամօթութեամբ անոնց իշխանութիւնը ոտքի տակ առաւ ու անգոսնեց, մինչեւ շատ անգամ յանդգնեցաւ ըսել որ ժողովքները մեծամեծ մոլորութեանց մէջ ինկած են, եւ թէ իր վարդապետութիւնն ամենեւին ժողովքի մը իշխանութեան տակ չիձգեր: — Այսպէս բոլոր իրենց պատճառներուն պատասխան տալէն ետեւ՝ նորէն աղաչեց որ միաբանութիւնը հերձուածէն աւելի ընտրեն, եւ եկեղեցւոյ ու ինքնակալին հետ հաշտուին 3:

Եւ պատասխանն ու խօսակցութիւնը բողոքողներուն սիրաբշատ նեղացուց, եւ երկու օր մէջերնին խորհրդակցելէն ետեւ՝ երբ որ ամսոյն 13ին նորէն ժողովուեցան, սկսան իրենք զիրենք ու իրենց վարդապետութիւնը ջատագովել: Մենք, ըսին, եկե-

3. Ուլէնպերկ, ԳԼ. ԻԱ. Համ. Ե:

ղեցիէն բաժնուած չենք, որովհետեւ մեր վարդապետութիւնները բոլորովին Ս. Գրոց ու կաթուղիկէ եկեղեցւոյ վարդապետութեան համաձայն է, որն որ ցուցնելու ալ պատրաստ ենք: Մեզմէ ամենեւին մէկը կայսեր կամ աւագաժողովոյ մը վճիռն արհամարհած չունի, եւ թէ որ ասանկ բան մ'եղած է նէ՝ շատ կը ցաւինք: Դարձեալ ճշմարտութեան քարոզիչներուն ըրածը մեր հոգը չէ, հապա միայն ըսածներնուն կը նայինք. թէ որ ճշմարտութեան դէմբան մը կը վարդապետեն նէ՝ միայն անիկա մեր խղճմանը կը ծանրացնէ: Ուրիշներուն՝ ժողովոց իշխանութեան վրայ գրածն ու ըսածն ալ մեզի չի վերաբերիր. մենք գիտենք որ անոնց վայելած յարգութիւնը տուած ենք, եւ ասկէ վերջն ալ պատրաստ ենք պատշաճ մեծարանքով մեծարելու: Վերջապէս աս ալ ըսին որ եթէ աս առանձնական բանակցութիւնը կամ խորհրդակցութիւնը յառաջ տանիլ կ'ուզէք նէ՝ մեզի կ'երեւայ որ երկու կողմանէ ալ անձինքներուն թիւը քիչցնելու է 4:

Ուղղափառութեան կողմն ըլլողները՝ որոնք խաղաղութեան ու եկեղեցւոյ օգտին կը բաղձային, աս առաջարկութիւնը սիրով յանձն առին. ու երկու կողմանէ ալ միայն. եօթնական հոգի որոշուեցաւ, որոնք Օգոստոսի 16ին մէկտեղ ժողովուեցան, ու խաղաղութեան եւ միաբանութեան վրայ քիչ մը խօսելէն ետեւ՝ սկսան բուն խնդիրներուն վրայ խօսիլ: Եւ որպէս զի կարենան հաստատուն բան մ'ընել, բողոքողաց հաւատոյ դաւանութիւնն առին, ու ամէն մէկ մասերուն վրայ սկսան խորհիլ ու խօսիլ: Երկու օր աս կերպով խօսելէն ու վիճելէն ետեւ՝ շատ բաներու մէջ իրարու հետ միաբանեցան. իսկ բողոքովին չմիաբանած նիւթերնուն մէջ ալ ըստ մեծի մասին իրարու մտնեցան. ինչու որ Մելանթիոն՝ որն որ խորհրդեան մէջ բողոքողաց կողման աստուածաբաններուն գլխաւորն էր եւ ուղղափառներուն հետ միաբանելու կը բաղձար, աս բաներուն մէջ շատ զիջաւ 5: Իսկ մնացած քանի մը մասերուն մէջ միաբանիլն ան-

4. Սեբեռնորֆ, Գիբբ Բ. Համ. Կի. 177:

5. Բողոքող մատենագիրներէն ոմանք այնպէս կ'ուզէն ձեւացնել որ առ մասերուն մէջ միաբանելուն պատճառն ան էր, որ ուղղափառ բողոքողներէն յաղթուեցան կամ թէ անոնց պատճառներէն ստիպուելով՝ յառաջուան ունեցած կարծիքին փոխեցին: Ուրիշները եւ առանձինն Բլանք (Գիբբ Է. Հոգ. Գ. Մասն Ը. 106, 107.) առ առաքանի յառաջ չեն երթար, հապա կ'ըսեն որ

երկու կողմանէ ալ քիչ մը զիջանելով՝ կրցան միաբանիլ, եւ կը խոտովանին որ բողոքողք աւելի զիջան կամ փոփոխութիւն ըրին: Առաջաւոր կերպով մը կը զրուցէ որ «Առ խօսակցութեանց մէջ բողոքողաց այնչափ շատ զիջանելուն վրայ մարդո պէտք է զարմանալ, ինչու որ յայտնի է թէ իրենի՝ ուղղափառներէն աւելի դիւրի քան», — Բայց ճշմարիտ պատմութենէն յայտնի է որ ուղղափառներուն աւելի առջ-

կարեւր եղաւ: Աս չմիաբան նիւթերնին՝ գլխաւորաբար ասոնք էին. Հաւատք եւ բարեգործութիւն, սրբոց պաշտօն, խոստովանանք, եկեղեցական կարգ, եկեղեցւոյ սովորութիւնները կամ արարողութիւնները 6: Անոր համար աս բանները հաւա-

կամ զիջանիլ՝ ուրիշ բան չէր, բայց եթէ առ՝ որ բողոքողներուն իրենց վրայ ունեցած սխալ կարծիքները կը շիւկէին, ցուցնելով որ ուղղափառ վարդապետութիւնը ան իրենց կարծածը չէ: Եւ կամ ան էր որ քանի մը նիւթերու մէջ, ինչպէս քահանայից կարգուելուն եւ հաղորդութեան երկու տեսակաւ մտասկարբուելուն վրայ ըսին թէ մինչեւ որ ընդհանուր ժողովք մը զուամբունի չե՛ւ՝ քահանայապետէն խեղբոն որ մինչեւ նոյն ասեմն եւ զածններուն հրաման տայ: Երկայն խօսքերու եւ շատ վկայութիւններու կարտուութիւն չունինք ցուցնելու համար որ իսկած Բաղդադի զիջանողներն ուղղափառները չէին, հապաբողոքողները Բողոքողներուն բերանն ըլլալը Մելանթիոնին՝ արչափ զիջած ըլլալը՝ Ցերբոք ծանօթութեանէն յայտնի է. իսկ ուղղափառներուն տեղի տուած լըլլաւուն յայտնի վկայութիւն եւ լուսաբերին խօսքը, որն որ Սեպանբերի 30ին Յուստատիոն այսպէս կը գրէ. «Հակառակորդներին միջակ ինչ կ'ուզեն, բայց եթէ որ իրենք մեզի ափսոսանք տալ լո՛ւր ալ չլինին, իսկ մենք չէ թէ միայն տեղի տանք, ... եւ պատարադը, (հաղորդութեան մէջ) մէկ տեսակը, (քահանայից) չկարգուին ... ընդունինք, հապա տեսեալ խոստովանինք որ մէկ բան իրենք ազէկ վարդապետած են», Ա. Աստ. Ֆիշերի, Գլ. ԻԴ. 659:

6. Նոյն իսկ բողոքող մտանաւորներն ալ կը վկայեն որ ուղղափառ աստուածաբանները առ վիճաբանութեանց մէջ արապաց կարգի շտապարուութեամբ ու բողոքող աստուածաբաններուն հետ սիրով կը վարուէին. միանգամայն անոնց ունեցած առաւելութիւնները եւ շահաւակորդին նեղը խօթելին կը խոստովանին: Բլանդ՝ խոսակցութեանց իբրեւ գրագիր ներկայեցող Սփաւադինին գրածներէն առնելով՝ առ նիւթերուն վրայ եղած վիճաբանութիւնները կը յիշատակէ: Հաւասար վրայ եղած վէճերուն վրայ

ասանկ կը գրէ. «Հակառակորդներուն (ուղղափառներուն) ... գծուար բան մը չէր ցուցնել որ եկեղեցւոյն՝ բարեգործութեանց արգիւնաւոր ըլլալուն վրայ ըսածները՝ այնչափ վտանգաւոր եւ Աստուծոյ շնորհքը նուազապաշտելու եւ միանգամայն անհիշելի բան չէ, ինչպէս որ լուստեր միշտ կը զրուցէր: Բայց ուղղափառ աստուածաբանները առ իրենց առաւելութիւնները լո՛ւր լո՛ւր արտաբերութիւններէն խոսակցութեանց մէջ միայն վեր զերայ մը յիշատակեց որ բողոքողաց՝ միայն հաւատքով արդարաւնալու վարդապետութիւնը՝ ժողովքներէն համար չէ թէ միայն զայն թակեցուցիչ, հապա նաեւ շատ գիւրաւ փառակար ու վտանգաւոր կրնար ըլլալ. եւ առ իր ըսածը... սողող էր ու չէր կրնար ուրաջուել: Աս անհակառակելի պարագան ալ մէջ բերաւ որ եկեղեցւոյ հնազանդ կերպով մը խօսած էին, որով բողոքողական (ուղղափառ) գրութեան շատ տաւելի կը մօտիկնային քան թէ նոր լուստերական գրութեան. բայց առ պարագան ալ անձնատեր մանրամասնութեամբ մը մէջ չբերաւ, որն որ այնչափ տաւելի կրնար սպառնալ, որչափ որ բողոքողները առ բանին չէին ուզեր հաւանել: ... Բողոքողաց գէ՛մ չէր գներ Ս. Գրոց ան յաճախ վկայութիւնները՝ որոնց մէջ մեր բարեգործութեանց վարչքին ու արգիւնաւորութեան վրայ բացայայտ կը խօսուի. հապա միայն անոնց Ս. Գրքէն բերած վկայութիւններուն գիմացը պատասխան մը կը գներ, որով ոստազիւ անոնց (բողոքողաց) բերած ցուցմաններուն գործութիւնը իրօք շատ տարակուսական կ'ըլլար: Բողոքողք Ս. Գրոց ան տեղերուն սպաւինած էին, որոնց մէջ Պօղոս առաքեալ շատ անգամ ուրաջաբար իբրեւ պառնառ արգարացուցման գործոց գիմացը կը գներ, եւ որոնց մէջ այնպէս կ'երեւայ թէ յայտնապէս կը զրուցէր որ Աստուած մարդիկները միայն իրենց հաւատացը եւ

այս դատաւութեան երկրորդ մասին հետ խառնեցին, որուն մէջ որ Հռոմայ եկեղեցւոյ գէմ եօթն ամբաստանութիւններ կային. եւ անոնց ամենուն վրայ ամսոյն 18ին վիճաբանութիւն եղաւ: Եւ երբ որ տեսան որ ասոնց վրայ չեն կրնար ու պիտի չէրնան ալ միաբանիլ, յայտարարութիւն մը շինեցին, որուն մէջ ըրածներուն վրայ աւագաժողովին տեղեկութիւն կու տային: Ետքը խորհուրդ ընողներուն թիւը նորէն քիչցուցին ու երկու կողմանէ ալ երեք երեք հոգի որոշեցին, որ անոնք միայն մէկտեղ խօսին: Ասոնք ալ մինչեւ ամսոյն վերջը նոյն նիւթերուն վրայ շատ անգամ խորհուրդ կամ վիճաբանութիւն ըրին, բայց երեւեթի բան մը չկրցան որոշել. եւ թէպէտ քանի մը մասերուն մէջ ալ իրարու հետ միաբանեցան կամ իրարու մօտիկցան, բայց բոլորովին միաբանիլն անկարելի եղաւ:

Ետքը գլխաւոր, մանաւանդ թէ միակ պատճառը՝ Լուսեր կրնայ սեպուիլ. որովհետեւ, վերը ըսածնուս պէս, ինք շարունակ գրով իրենները կը յորդորէր որ չլլայ թէ հակառակորդներուն զեջանին կամ անոնց հետ միաբանին: Իր գլխաւոր աշակերտներէն ոմանք եւ մանաւանդ Մեւանթթան սրտանց կը բաղձային որ խաղաղութիւն ըլլայ, եւ աս վախճանին հասնելու համար ամէն բան ընելու պատրաստ էին: Միայն Լուսեր ամե-

չէ թէ իրենց գործոցը համար կ'արգտացընէ. բայց էք աս աւթին մէջ նոր օրինակ մը եղաւ որ վիճաբանութիւնը՝ շատ անգամ հարկաւորութեան աստե՛ն՝ աւելի ազէկ մեկնութիւն կու տայ քան թէ տեսական առաւուածաբանութիւնը: Ինք՝ Մեւանթթանին եւ անոր ընկերներուն յիշեցուց որ Պօստ առաքեալ նոյն անգիւրը անանկ մարդիկներու հետ կը խօսի կամ անանկ մարդիկները կ'անարկէ, որոնք աս մուրափան կարծիքն ունեցած էին կամ գեաւնէին թէ փրկութեան հասնելու համար չէ թէ միայն Քրիստոսի հաւատալու է, հայտ նաեւ Մովսէսական օրէնքն ալ կատարելու է, կամ մէկ խօսքով ըսելու համար՝ հրեւթիւնը քրիստոնէութեան հետ միացնելու է: Անոր համար, կ'ըսէր, Առաքելոյն խօսքերը իբրեւ առանկներուն մարտութեան հրքումը սեպելու է, ուստի եւ իր Բարդա ըսելը՝ միայն Մովսէսական օրինաց մէջ հրամայուած գործքերուն վրայ հասկընալու է, որով եւ նոյն խօսքերը (բողոքողներուն անոնց սուած իմաստէն) շատ տարբեր իմաստ կ'ունենան: Սաղպ

է բողոքողները աս մեկնութեան ուղղութիւնը կրնային սրահալ, բայց չէին կրնար հերքել: Գիրք Բ. Հատ. Գ. Մասն. Ա. 107. — 109. 7. Սեբաստիոն, Գիրք Բ. Հատ. ՀԳ. 194: Բշարք, Գիրք Է. Հատ. Գ. Մասն. Ա. 117. — 136.

8. Մեւանթթանին աս առանկները ինչ մտաց վրայ ըլլալը, որչափ եկեղեցւոյ հետ միաբանիլ ուզելը, եւ աս վախճանին հասնելու համար ինչչափ պատրաստութիւն ունենալը՝ նոյն աւագաժողովին աստե՛ն զբաժ քանի մը թղթերէն բացայայտ կը տեսնուի: Աւ քահանայապետին գեալանը գրած մէկ թղթին մէջ՝ ուրիշ շատ խօսքերէն զատ՝ ասոնք ալ կը գրէ. «Մենք Հռոմայ եկեղեցւոյն վարդապետութեան հակառակ կամ անկից տարբեր վարդապետութիւն չունինք: Մանաւանդ թէ ֆառակար, վարդապետութիւններ սերմանել ուղղողները յանգիմանեցին: Հռոմայ եկեղեցւոյն հաղանդելու պատրաստ ենք, միայն թէ հետերին իր սովորական գթութեամբը վարուի, ու ալքը գոց կամ թոյլ տայ մեզի ան փոքր բաները՝ որոնք ուզելու ալ ըլլանք՝

նոյն զօրութեամբ գէմ կը գնէր, այնպէս որ միաբանութեան եւ ոչ անունը կ'ուզէր լսել. մանաւանդ թէ կարծես որ կը բազմաթիւ խոսութիւններն աւելի եւս մեծնան: Ոչ իր վարդապետութիւններուն պատճառաւ թափուած այնչափ արիւնը, ոչ ան արիւնը՝ որն որ ինքն ալ կը խոստովանէր որ ետքը Գերմանիայի մէջ նոյն պատճառաւ պիտի թափուէր, ոչ բոլոր բարեպաշտներուն արցունքն ու հեծութիւնը բաւական եղաւ խելքը գլուխը բերելու: Կ'ուզէր որ ինչ ըլլայ ըլլայ՝ իր վախճանին հասնի, եւ միտքը դրած էր որ ամէն ճիգն ի գործ գնէ,

չնչը կրնար փոխել: Մենք ամենեւին ուրիշ պատճառի մը համար Գերմանիայի մէջ այնչափ տառելութիւն չենք կրեր, որչափ կը կրենք Հռոմայ եկեղեցւոյն վարդապետութիւնները ամենամեծ հաստատութեամբ պաշտպանելու համար: ... Միայն օսութեանց կամ արարողութեանց մէջ քիչ մը զանազանութիւն կայ, որն որ կ'երեւայ թէ մարաւոսութեան արգելք կ'ըլլայ: Բայց նոյն իսկ կանոնագրքներն ալ կ'ընդունին որ ասանկ զանազանութիւններով ալ եկեղեցւոյ միութիւնը կրնայ պահուիլ: Գարշնալ կը գրէր. "Մենք Հռոմայ քահանայապետն ու բոլոր եկեղեցական ռահմանագրութիւնը կը մեծարենք: ... Ինչու ուրեմն մենք որ այսպէս խոնարհութեամբ կ'աղաչենք, պիտի մերժենք, ինչու որով ու հոգով պիտի հալածուինք, որոնք որ մարաւոսութիւնն ալ այնպէս գիւրաւ կրնայ հաստատուիլ": Առ Ռիքիէ, Գիլի, Զոֆ. Ա. Գլ. ԺԱ. 377: Մանաւանդ եպիսկոպոսներուն իշխանութեան վրայ շատ չափաւորեալ կարծիք ունէր: Նոյն ասանկները առ Կամբարիոն իր բարեկամը առ բանին վրայ այսպէս կը գրէ. "Ի՞նչ երեսով կրնանք եպիսկոպոսներուն ձեռքէն իրենց իշխանութիւնը յափշտակել, թէ որ զուտ վարդապետութեան գէմ չեն գնէր: Մասնաձեռն բոլոր ըսելու համար՝ կը բաղձայի չէ թէ եպիսկոպոսներուն (աշխարհական) իշխանութիւնը հաստատուի, որչափ եպիսկոպոսական անանտութիւնը. որովհետեւ կը տեսնեմ որ եթէ եկեղեցական կառավարութիւնը բակերը նէ՛ ինչպիսի եկեղեցի կ'ունենանք. կը տեսնեմ որ ինչպէս առ բան ըլլալէն ետեւ՝ առջինն շատ

աւելի անառնելի բանաւորութիւն գուրո պիտ' որ ելլէ": Մենց (Հոֆ. Ա. Գլ. ԺԱ. 375, 376) առ խաղը յառաջ բերելէն ետեւ՝ այսպէս կը գրէ. "Առ կարծիքը չէ թէ միայն եպիսկոպոսներուն վրայ կը տարածէր, հոգաւ նաեւ քահանայապետին վրայ: ... Մեկնքին կը կարծէր որ քահանայապետն ուրիշ եպիսկոպոսներուն պէս իրաւունք ունի. եւ թէ չիկրնար իր ձեռքէն առնուիլ եկեղեցւոյ գլխաւորութիւնը՝ որն որ այնչափ զարեւու օսութեան թեմայի մարտն է": — Մեկնքին նին առ մտքի վրայ ըլլալը եւ շատ զիջում ընեն այնպէս յայտնի էր, որ Յուստոս Լուսերին ծածուկ այսպէս կը գրէր. "Փիլիպպոս վարդապետը բարի մտքով առ բանին մէջ շատ զգուշութեամբ ու հանգաբաւութեամբ կը վարուի, եւ հասարակաց խաղաղութեան շատ բան զահելու պատրաստ է: Առ օրերս եպիսկոպոսաց իշխանութեան վրայ իրարու հետ օտոտիկ վիճեցիք, որն որ քահանայն զաղաւակ կը զուցեմ": Առ Ուլիպիէ, է Վարո Մեկնքինի Գլ. Զ. Հոմ. Գ: Առոր համար ալ Մեկնքինը բոլոր իրիսն Լուսերականներուն աստիճան եղած էր, ու հետը կ'առնանք իր վարուելին, եւ միանգամայն վրան զանազան զրպարանութիւններ կ'ընէին, որոնցմէ մէկն ալ ան էր որ ուղղափառներէն կաշառ ուտելով՝ ճմարաութիւնը մտանց: Տես առ Բլանդայ, Գիլի է. Հոֆ. Գ. Մասն Ա. 140: — Առ ամէն բաններուն համար Մեկնքինն արգելեցին որ անկէ վերջը ուղղափառաց հետ ամենեւին բանի մը մէջ չմտնան: Առնց վրայ երկայն կը խօսի Բլանդ, Գիլի է. Հոֆ. Գ. Մասն Ա. 139. — 149:

մինչեւ որ աշխարհքիս մէջ ալ մէկը չգտնուի որ ուղղափառ հաւատքը գաւառի, եւ քահանայապետն իր իշխանութենէն իյնայ: Նոյն օրերը Սփառադինին այսպէս կը գրէ. «Կը բռնմ, բայց ուրախութեամբ չէ, որ զարմանալի բանի մըն էք ձեռք զարկեր. պապն ու Լուտերը իրարու հետ միաբանել կ'ուզէք: Բայց պապն աս բանս չ'ուզեր, եւ Լուտեր ալ ձեզի կ'աղաչէ որ աս բանիս ետեւէն չիյնաք: Անոր համար ինծի կ'երեւայ որ ջանքերնիդ ու վաստակնիդ փուճ է, եւ բան մը պիտի չկրնաք ընել: Իսկ թէ որ երկուքին կամացը հակառակ աս բանս գլուխ տանելու ըլլաք, ես ալ շուտ մը ձեզի կը հետեւիմ ու կը ջանամ որ զՔրիստոս Բեղիարայ հետ միաբանեմ», 9: — Բողոքողները՝ աս ու ասոր նման խօսքերն իրմէ լսելով՝ ալ անկէ վերջը միաբանութեան վրայ չէին ուզեր խօսիլ 10: Ինչու որ կ'ըսէին թէ աս խօսակցութեանց ու խորհրդակցութեանց վախճանը՝ միայն ան է, որ զմեզ պապին հնազանդութեան տակ խոթէք, անոր համար բոլոր ճիգերնիդ ու աշխատութիւննիդ պարսպ է:

Լայր որ ինքնակալն իմացաւ որ խաղաղութիւն ընելու եւ միաբանութիւն հաստատելու յոյսը պարսպ ելաւ, Սեպտեմբերի 7ին ուղղափառ իշխանները պալատը ժողվեց, եւ հետերին խորհուրդ ըրաւ թէ աս խռովութիւնները դադարեցնելու եւ անոնցմէ ծագած ու ծագելու չարիքները խափանելու համար ինչ ընելու է: Աս խորհուրդին մէջ իշխաններն իրեն աղաչեցին որ ազդու միջոց մը գործածուի, եւ խոստացան որ միշտ ամէն առթի մէջ իրեն հաւատարիմ կը մնան, ինչպէս որ ուղղափառ իշխաններու կը վայլէ, նախնեաց սուրբ կրօնին համար բոլոր զօրութեամբ կ'աշխատին, եւ թէ որ հարկ ըլլայ նէ, ըսին,

9. Աւ. Օտենի, Հառ. Բ. Գլ. ԻԴ. 339: — Ասկից զատ՝ Լուտեր իրենց կը ուղառնար որ եթէ տեղի առաւել ըլլան նէ՝ ինք ամենեւին բան մը չ'ընդունիր ու իր գիտցածը յաւաք կը տանի: Նոյն տառնները իր բարեկամներուն գրած մէկ թղթին մէջ կը գրուցէ որ «Եթէ դուք արծիւը առարկալի մը մէջ փակելու (այս ինքն իմ վարդապետութիւններու թող առաւել) ըլլաք նէ, Լուտեր վարդապետը կու գայ եւ գերի բռնուած արծիւը նորէն փառաւորութեամբ կ'արձակէ. կենդանի է Քրիստոս», 8: Յառա Բլանայ, Գրք. Ի. Հոգ. Գ. Մաս Ա. 115, 116. Եւանջ. 103:

10. Ռանքե՝ Յովհաննէս կայսրընարին հաստատութիւնը կամ աւելի ճիշդ խօսելով՝ յամառութիւնը

երկայն բարակ գովելէն ետեւ խօսքն այսպէս կը լմնեցնէ. «Ձեռքն աս բաներուն մէջ աւելի հաստատուն բռնողը՝ առանց ապրկուելի Լուտերն էր», Գրք. Ե. Գլ. Ը. Հոգ. Գ. 265: — Սեքեմտորֆ (Գրք. Բ. Հոգ. ՀԴ. 194.) պատմելէն վերջ որ քնդպետ Օգոստասի վերջին օրը մէկ քանի եպիսկոպոսներ եւ իշխաններ Սաքսոնիայի կայսրընարին քովը կերակուր ուտելով՝ կը ջանային որ միջերին միաբանին ու խաղաղութիւն ընեն, խօսքն այսպէս կը լմնեցնէ. «Բայց բողոքողները՝ Լուտերին նախներսով հոգոքստատել ըլլալով՝ լաւագոյն սեպեցին ան նենգաւոր միաբանութենէն ետ կենալ ու խաղաղութեան ստատիկ բազմաբն գէմ գառնալ»,

կեանքերնիս ալ վտանգի մէջ գնելու եւ արիւննիս թափելու պատրաստ եմք: Կայսրն ալ իրենց նոյն խոստումն ըրաւ: Ասոնք իրմէ բաժնուելէն ետեւ՝ կայսրը Տրաման տուաւ որ Սաքսոնիայի կայսրնաիրն ու անոր հետ միաբան ըլլողներն ալ իրեն գան¹¹, եւ Քրեդերիկոս Պալատական կոմսին ձեռքովը առջեւնին դրաւ որ հաւատոյ գաւանութիւնն տալէն վերջը հեռերնին ինչչափ սիրով վարուեցաւ, եւ որչափ փոյթ ունեցաւ խաղաղութիւնը հաստատելու: Ասոնք մէկիկ մէկիկ զրուցելէն ետեւ՝ աս ալ յայտնեց թէ որչափ կը տրտմի անսնելով որ աս իր փոյթն ու ճիգը բոլորովին պարտալ գնաց, եւ թէ իրենք ուղղափառ եկեղեցիէն բաժնուելով՝ ընդունած մոլորութիւններնուն մէջ յամուածութեամբ կը մնան: Բայց որովհետեւ, ըսաւ, ընդհանուր ժողովք կը խնդրէք, եւ կ'աղաչէք որ մինչեւ աս ժողովքին գումարուիլը՝ ձեզի խաղաղութիւն տրուի, կը ֆանամ որ կարեղ եղածին չափ շուտով աս ժողովքը գումարուի, եւ խնդրած խաղաղութիւններնուդ ալ կը հաւանիմ, թէ որ մեզի հետ միաբանած բաներնէդ ամենեւին բան մը չէք փոխեր, ու վերցուցած հին սովորութիւններնիդ նորէն կը հաստատէք, թէ որ անխրաւութեամբ յափշտակուած եկեղեցական ու վանական ինչքերը ետ կը դարձնէք, եւ ան մարդիկներուն ձեռքը կը յանձնէք, զորոնք ես կը սահմանեմ, որպէս զի մինչեւ ժողովքին գումարուելու ատենը մատակարարեն, թէ որ մինչեւ ժողովքին վճիռ տալը՝ խաղաղութեամբ ու հանդարտութեամբ կը վարուիք ու թող չէք տար որ ամենեւին մէկը գրով կամ խօսքով խռովութիւն մը հանէ¹²:

Խողբողներն ասոր պատասխան տուին, եւ Մենք մոլորութիւն մը չենք ընդունած ու եկեղեցիէն չենք բաժնուած ըսելէն ետեւ՝ խօսքերնին պսպէս յառաջ տարին. Մեծ ուրախութիւն կը պատճառէ մեզի ինքնակալ տէրերնուս ընդհանուր ժողովք գումարել տալու ըրած խոստումները. բայց կ'աղաչենք

11. Ասկէ ետեւ մինչեւ աս գլխոյն վերջը պատմածնիս՝ բոլոր կը գտնուին Սկչաանին (Գլխ. Է. 105. — 109.), Սկզնտորֆին (Գլխ. Բ. 2-ր. 25. 194. — 196. Գորյեւ 2-ր. 2-ի. 1-8-ր. 200. — 206.), Բլանքին (Գլխ. Է. 2-ր. Գ. Մասն. Ա. 152. — 178.), Թանքէին (Գլխ. Ե. Գլ. Ը. 2-ր. Գ. 863. — 291.) եւ Ուլենպերկին (Գլ. Ի. Բ.) մէջ:

12. Մենցլ (2-ր. Ա. Գլ. Ժ. 396.) աս խօսքերը գնելէն յառաջ՝ հին պատմագրէ մ'առնելով՝ կը գրէ որ կայսրը անանկ քաղցր խօսքեր

զրուցեց, որ չէ թէ միայն մարմուտ որտեղ հապա նսեւ երկըթէ որտեղ կրնային կակախաւ: Նոյն խօսքը Բլանք ալ (Գլխ. Է. 2-ր. Գ. Մասն. Ա. 159. Երանթ. 135.) կը բերէ, բայց չէ թէ Մենցլին պէս հաւանելով՝ հապա վրան ծծածաղելով, ինչպէս նաեւ կը ծծածաղել ուրիշ հեղինակներուն եւ առանձինն Ռուպերգոնին կարծեացը վրայ, որի որ կը զրուցէ թէ կայսրը բոլոր զորութեամբ եւ արտանց կը ջանար բրկու կողմը միաբանելու եւ խաղաղութիւն ընելու:

որ աս ժողովքը՝ Շփայերի աւագաժողովին վճռոյն համեմատ՝ արդար, ազատ ու քրիստոնէական ժողովք ըլլայ, եւ Գերմանիայի մէկ քաղքին մէջ գումարուի: Բայց ինքնակալ տէրերն ուս ան հրամանը՝ որ վերցուցած հին սովորութիւններն իս նորէն հաստատենք ու եկեղեցական ինչերը եւ դպրոցները, ըստ ինչի մաս յետ ինչու ընել: — Կայսրը տուած պատասխանին մէջ՝ իրենց խօսքին որչափ անհիմ մանաւանդ թէ սուտ ըլլալը ցուցնելէն ետեւ՝ մտածելու ժամանակ տուաւ ու արձակեց:

Երկու օր վերջը բողոքող իշխանները գրով ալ պատասխան մը տուին, որն որ գրեթէ յառաջագոյն ըսածներնուն կրկնուեց եր: Եւ որովհետեւ կայսրը իրենց թող տուած էր որ եթէ կ'ուզեն նէ՝ հակառակորդներուն հետ նորէն խօսակցին, ասոր ալ պայտէս պատասխան կու տային. Որովհետեւ ասկէ վերջ ալ մէջերնիս հակառակութիւն եղած բաներէն ամենեւին բան մը չենք կրնար ընդունիլ, անոր համար կը կարծենք որ ասկէ ետեւ խաղաղութեան ու միաբանութեան վրայ խօսելու համար նորէն խորհուրդ ընել պարտաւ է: Բայց թէ որ արտաքին ու հասարակաց խաղաղութեան վրայ խօսակցիլ կ'ուզուի նէ, ան ատեն ամենուն օգտին համար պատշաճ սեպուածը՝ մենք ալ ձեռքերնէս եկածին չափ յանձն կ'առնենք: Կայսրը բողոքողներուն տուած պատասխանին վրայ մտածել ուզելով՝ զիրենք արձակեց, հրաման տալով գլխաւորաբար Սպարտիայի կայսրընտրին որ բաները բոլորովին չլմնցած ու կարգի չդրուած՝ քաղքէն առնէ:

Եւ իրեններէն երկու հոգւոյ հրամայեց որ մինչեւ ժողովքին գումարուելու ատեն մէջերնին հաստատուելու խաղաղութեան դաշինքը շինեն: Աս դաշինքին գլխաւոր պայմաններն ասոնք էին. Ա. Երկու կողման ալ գլխաւորները ստորագրութիւն դնեն ան հաւատարմասանց վրայ, որոնց մէջ իրարու հետ միաբանեցան. իսկ վրանին դեռ վէճ եղած մասուկները զատ գրուին, որ գումարուելու ժողովքին դատաստանին տակ ձգուին: Բ. Դեռ փոփոխութիւն մը չեղած վանքերուն մէջ նորէն բան մը չփոխուի, իսկ ուրիշներուն վրայ կայսրը բան մ'որոշէ: Գ. Պատարագը հասարակաց սովորութեան համաձայն կատարուի ու մէջէն բան մը դուրս չձգուի. եւ նախնեաց սովորութեան համաձայն աստուածային պաշտօն կատարողներուն՝ արգելք դնող կամ խափանող չըլլայ: Դ. Բողոքողք ասկէ վերջը կրօնի բաներն ամենեւին չփոխեն. եւ ետեւէ չէյնան որ մէկը՝ իրենց հպատակն եղեր է, ուրիշին հպատակն եղեր է՝ իրենց կարծեացը դարձնեն: Ե. Ուրիշ ամէն բաներու մէջ մէկալ իշխաններուն պէս կայսեր հնազանդ ու հպատակ ըլլան, եւ ա-

նոնց հետ մեկտեղ ետեւէ խնամ որ Կրկնակնքոց ու խորհրդա-
կանաց աղանդները ջնջեն:

Լորբ որ աս պայմանները բողբոջողաց առջեւը դրուեցան, ա-
նոնք դէմ դարձան եւ ամենեւին չէին ուզեր յանձն առնել:
Ան ատեն կայսրը ալ ձանձրանալով, եւ ատենելով որ զգոմարի
ամենեւին օգուտ մը չ'ընեն, մանաւանդ թէ ինք որչափ կը զե-
ջանի նէ՝ հակառակորդներն աւելի կ'մխոստանան ու կը յանդգ-
նին, միտքը դրաւ որ բանը լմնցընէ: Անոր համար Մոգուն-
ախայի արքեպիսկոպոսին եւ ուրիշ քանի մը եկեղեցական ու
աշխարհական իշխաններու հրամայեց որ աւագաժողովին վճի-
ռը շինեն: Ասոնք հրամանը կատարեցին, ու Սեպտեմբերի 24ին՝
վճիռը ամենուն առջեւը կարդացուեցաւ: Վճռոյն մէջ՝ աւա-
գաժողովին մէջ եղածները մէկիկ մէկիկ պատմելէն ու վերը
յիշուած խաղաղութեան պայմանները ղենելէն ետեւ՝ կայսրը
բողբոջողաց ժամանակ կու տար որ մինչեւ Ապրիլի 15ը մնա-
ծեն թէ արդեօք դեռ վիճման ասկ եղած մասուկները կ'ու-
զեն ընդունիլ թէ չէ. եւ կը խոստանար որ քահանայապետը
հաւանեցընէ քիչ մը ժամանակ վերջը ընդհանուր ժողովք գու-
մարել տալու¹³:

Բողբոջողք մէջերնին խորհելէն ու խօսելէն ետեւ՝ երկու ան-
գամ, մէյ մը նոյն օրը մէյ մ'ալ երկրորդ օրը պառասխանատուին
եւ ըսին որ Աւագաժողովին վճիռը չենք կրնար ընդունիլ: Եւ
մինչեւ նոյն ատեն ըսածնին նորէն կրկնելով՝ կը զրուցէին որ
Մեր դաւանութիւնն այնչափ հաստատուն բան է, մինչեւ դիւանք
դժոխոց չեն կրնար յաղթահարել. եւ դարձեալ թէ Մենք
կաթողիկէ եկեղեցիէն հեռացած չենք, եւ թէ ըստ խղճի մտաց
չենք կրնար կայսեր հնազանդիլ ու թողուլ մեր վարդապետու-
թիւնը՝ որն որ միայն Աստուծմէ յառաջ եկած է: Եւ երկու
անգամ կայսեր աղաչեցին որ առջեւը կարդալ տալ իրենց դաւա-
նութեան ջատագովութիւնը՝ որն որ Մելանքթոնին շինել աու-
ած եւ հետեւին բերած էին¹⁴: Գարձեալ կը խնդրէին որ

13. Մենցլ, Հատ. Ա. Գլ. ԺԲ. 403, 403. — Թէպէտ բողբոջ մա-
անադիրներուն մեծ մասը աս վճիռն
ու պայմանները շատ խիստ ու անի-
բաւ կ'անուանեն. բայց իրենք ալ,
եւ մանաւանդ Բլանդ (Գրէթ Է. Հադ. Գ. Մասն Ա. 164. Եւանջի. 145.)
Մելանքթոնին՝ նոյն վճռոյն վրայ
ունեցած կարծիքը մէջ կը բերեն:
Մելանքթոնին՝ Կամբարիտին գրած
ձեկ թղթին մէջ ուրիշ խօսքերէն
զատ՝ աս ալ կը զրուցէ. «Կայսրը
արաբոյ կարգի չափաւոր վճիռ

մ'առաջարկեց» (Moderatissimam
Cæsar proposuit sententiam.) Յե-
տ Բլանդայ, Սեր յիստորիկ:

14. Տես ի Գարծն Լուս. գերմ. Հատ. Զ. 404. — 505: — Առջա-
տագովութեան համար Ռանդէ կ'ը-
սէ որ «Գլխաւոր բաներու մէջ հա-
ւատոյ գաւանդութեան համաձայն
էր. բայց թէ որ չեմ տեսներ ունէ՝
գրութեան եղանակը՝ անկից ասելի
ուղղափառութենէն հեռու մտքով
էր»։ Գրէթ Ե. Գլ. Է. Հադ. Գ. 387:

աւագաժողովին վճռէն իրենց օրինակ մը տրուի, որ մինչեւ Ապրիլի 15ը կարենան մտածել:

Իսկայ կայսրը իրենց խօսքերը լսել չուզեց, ու Յովակիմ՝ Պրանտենպուրկի կայսրընտրին ձեռքովն ըսաւ որ Երկայն ատենէ վեր դատապարտուած մոլորութիւններու վրայ ձեզի հետ նորէն վիճել չեմ ուզեր: Ըսած խօսքերնուն ստուծիւնը ցուցուց ու պատճառած չարիքնին, եկեղեցական ու վանական ընչից յափշտակութիւնը, այնչափ գեղացւոց մահը, հոգեւոր ու աշխարհական իշխանութեան արհամարհուիլը, եւ ուրիշ ամէն չարիքները նորէն առջեւնին դնելէն վերջը՝ հարցուց որ արդեօք ասանկ չարիքներու պատճառ ըլլող վարդապետութիւնները թողոյ՞ խղճմտանքի դէմ բան է, չէ նէ խղճմտանքի համաձայն բան: Բայց սակայն բողոքողները հաստատուն մնացին եւ աւագաժողովին վճիռն ընդունիլ չուզեցին, միանգամայն կայսրմէ խնդրեցին որ աս բանս շուտով վերջանայ, որ ամէն մարդ կարենայ իր տեղը դառնալ: Ետքը իրենք զիրենք կայսեր յանձնելով՝ աղաչեցին որ հետեւին սրտմտութեամբ չվարուի: Ասոնք ըլլալէն ետեւ՝ շուտ մը նախ Սաքսոնիայի կայսրընտիրը եւ ետքը մէկալ իշխանները կայսեր հրաժարական ողջոյնին տալով քաղքէն ելան գացին, տեղերնին երեսփոխան կամ գործակալ թող տալով՝ որ աւագաժողովին վերջին գործքերը տեսնեն: — Աս երեսփոխաններուն հետ ալ քանի մը անգամ նոյն նիւթերուն վրայ խօսուեցաւ, եւ ետքը Նոյեմբերի 19ին աւագաժողովին վճիռը հրատարակուեցաւ: Եւ այսպէս լմնցաւ Աւկսպուրկի աս աւագաժողովը՝ որն որ, ինչպէս իսկզբան ըսինք, գլխաւորաբար Լուտերականաց պատմութեան մէջ շատ երեւելի է 15:

15. Մենցլ, Հատ. Ա. Գլ. ԺԲ. 417: յ

Շմայգալտեան դաշնակցութիւն

Կայրը իր Փերդինանդոս եղբայրը Հառմայի թափառոր ընել ինչ որայ : Բողոքող Շմայգալտեան դաշնակցութեան հիմը ինչ գնին է- Հառմայի թափառորն ընդդոմեան դէմ ինչքէն : Զանազան իողերէն օգնութեան ինչ խնդրէն , է- իրենց դաշնակցութեան համար Լադերէն հառմոմեանն ի՞նչանէն : Լադերէն ինչ իրոտածքը : Բողոքող Շմայգալտեան դաշնակցութեանն ինչ հառդոգութն : Դիմանալիք դաշնքը : Յովհաննէս Սառսոնիայի իայրընդերը ինչ ինչն :

1530 — 1532

ԼԵԱԳԱԹՈՂՈՎԱԿ ՎՃԻՈՐ Հրատարակուելէն քիչ մը ետքը՝ կայսրը Աւկոպուրիէն ելաւ Գոլոնիա գնաց, ու հոնտեղը սկսաւ ետեւէ իյնալ որ շատոնցուրնէ ունեցած խորհուրդը գլուխ տա- նելով՝ իր Փերդինանդոս եղբայրը Հռոմայի թագաւոր ընել տայ . որովհետեւ, Մենցլին ըսածին պէս ¹, Աւկոպուրի եղած տունն աղէկ իմացած ու համոզուած էր որ կայսերական իշխա- նութիւնը՝ նոր նեցուկի մը ու իր բացակայութեան տանն աղէկ փոխանորդի մը կարօտութիւն ունի : Աս բանիս համար Մոգուն- տիայի արքեպիսկոպոս կայսրընտիրն յանձնեց որ հարկաւոր ե- դած մարդիկները ժողովի կանչէ . արքեպիսկոպոսն ալ աս հրա- մանը կատարելով՝ ամենուն հրաւեր խաւրեց որ Գեկտեմբերի 29ին Գոլոնիա քաղաքը գան ժողովուին :

Սպասոնիայի կայսրընտիրն աս հրաւերի թուղթն առածին պէս՝ շուտ մը Հեսսենի աշխարհատէր կոմսին եւ ուրիշ բողոքող իշխաններուն գրեց ու ստիպեց որ աճապարեն Գեկտեմբերի 22ին Շմայգալտ քաղաքը գան, որ հոնտեղը ժողովք մը ընելով՝ իրենց կողման ապահովութեան համար խորհին ու խօսին : Ասոր պատճառն ան էր որ կը վախնար թէ կայսրը զերենք բռնու- թեամբ չստիպէ կամօք յանձն չառածնին՝ ակամայ ընդունելու : Եւ թէպէտ հաստատութեամբ գիտէր որ ոչ կայսրը եւ ոչ ուղ- ղափառ իշխանք կրօնի պատճառաւ իրենց դէմ պատերազմ չեն ըներ, բայց որովհետեւ գերագոյն դատաստանարանը կամ սենեակը իրենց՝ վանքերէն ու եկեղեցիներէն յափշտակած հարստութեանց վրայ կ'ուզէր դատաստան ընել, եւ տարա- կոյս չունէր որ բոլորն ալ ետ դարձնելու պիտի ստիպէ, անոր համար աս վճռոյն դէմ դնելու չափ զօրութիւն ստանալ ²,

1. Հառմայի Գ. Գ. Ժ. 418:

2. Արեկա գլխաւորաբար անկից յայտնի է որ առէն տեղամ ձիւնը-

նին դաշինք դրած տաննին աս խօսքս ալ ձիւն կը գանուէր . Թէ որ գերագոյն դատաստանարանը՝ էլ-

ուստի եւ իր կողմնակիցներուն հետ նորէն աւելի հաստատութեամբ կապուիլ ու արդէն դրած դաշնակցութիւնն լաւ մը ամրացընել կ'ուզէր 3: Բայց որպէս զի չերեւայ որ կայսեր հրամանին դէմ կը դնէ ու պարտքը չի կատարեր, որոշուած ատեն Յովհ. Փրեմիերին իր որդին քանի մը հաւատարիմ խորհրդականներով Գոլոնիա խաւրեց, չէ թէ որ Հոռմայի թագաւորին ընտրութեան հաւանին, հապա որպէս զի իր անուամբ աս բանիս դէմ դնեն 4:

Սակայն թէպէտ եւ Սպքսոնիայի կայսրընտիրն պսպէս յայտնի կերպով դէմ դարձաւ, եւ ուրիշ կայսրընտիրներն ալ աս բանիս հաւանութիւն տալու այնչափ յօժարութիւն չունէին, ի վերայ պսր ամենայնի կայսեր միտքը դրածը չկրնալով արգելել՝ վերջապէս մէկալները հաւանեցան, ու 1531ին Յունուարի 5ին Գոլոնիա ժողովուրդները Փրեմիերին հաւանութեան թագաւոր ընտրեցին 5. եւ նոյն օրը աս ընտրութիւնը՝ Սպքսոնիայի կայսր-

դիւթան ինքիւրան զոգմորաւ՝ մէկընէս մէկու մը կամ ոմանց գէմ բան մը վճռելու ըլլայ նէ, ամենք ալ փառան դանոնք պիտի պաշտպանենը: Յի- նի- ի- 321. ի- Եստի- 18:

3. Սքքսոնիայի (Գիր+ Բ. Հոմ. ԽՁ. Յոսի. 185. ի- Հոմ. ԽՁ. 141, ի- այն), Մենցլին (Հոմ. Ս. Գլ. Թ.) եւ ուրիշ մասնաւորներուն պատմութիւնն նայելով՝ բոլորով իշխանները Գորկուի (Գի- ի- 257. — 259.) գաղնակցութիւնն ընելէն ետեւ՝ քանի մը անգամ զանազան քաղաքներ ժողովուած եւ աս գաղնակցութիւնն աւելի եւս հաստատելու ջանացած էին: Բայց աւելորդ սեպեցիքը ասոնք մանրամասն պատմել: Գորկու առ Գլխուս մէջ բոլորով քաղաքացիական վրայ պատմանին՝ մի եւ նոյն ատեն սւ մի եւ նոյն անգ չեղաւ. հապա զանազան ժողովքներու մէջ ու պլանայլ անգիր. բայց մեր համառօտութիւնը թող չիտար որ աս ամէն ժողովքներուն վրայ զատ զատ խօսինք:

4. Սէլանի, Գիրք Է. 111. Բ. Բլանք, Գիրք Ը. Հոմ. Գ. Մասն Ս. 186: — Ջարմանք է որ Յովհաննէս կայսրընտիրը, որն որ հասարակօրէն Լուսերին հնազանդելու վարժած էր, աս բանիս մէջ ալ անոր հրամանին գէմ բռնաւ: Կայսրընտիրը Լուսերին հարցուցած էր որ արդեօք Փրեմիերին գառնի՞ Հոռմայի թագաւոր ըլլալուն կրնայ հաւանութիւն տրուիլ: Լուսեր ալ ի-

րեն պատասխանեց (1530ին, Դեկտեմբերի 12ին.) որ առիկա չէ թէ փայն ինքիւրանի Գիր Բան Դե Լի- հապա մանաւանդ խոհեմութիւն է որ հաւանին, որպէս զի ըլլայ որ կայսրը աս բանիս համար բարկանալով՝ իշխանութիւնը ուրիշին եւ մանաւանդ Գեորգ դքսին տալ: Ասոր վրայ ալ պէտք եւ մասնել որ, ըստ, գաւն չհաւանին նէ ալ մէկալ կայսրընտիրներուն գէմ չես կրնար գնել, ուստի եւ չհաւանիլդ օգուտ մը չընեն, հապա մանաւանդ աս կ'ըլլայ որ մէկերից երկուսուս կաթիւն ու չիտիւթիւն կ'ըլլէ: Յի- ա- Սիտիւթիւթի, Գիր+ Գ. Հոմ. Բ. 4. ի- առ Բլանայ, Գիր+ Ը. Հոմ. Գ. Մասն Ս. 185, 186: Ասոր նման Գիրք Ը ալ Գի- առ Գիրք Ս. Գլխուս 11. Եստի- 18:

5. Աս՝ կայսեր կենդանութեան ժամանակ՝ Հոռմայի կայսր ընտրելը, որն որ կայսրութեան ալ յաջորդ ընտրել ըսել էր, Գերմանիայի (Ռսկեղէն հրովարտակ ըսուած) օրինաց գէմ է: Անոր համար ալ Սպքսոնիայի կայսրընտիրը եւ ուրիշ բոլորով իշխանները՝ աս օրէնքը պատճառելը բռնէին, նոյնպէս ասոր համար էր որ ուղղափառ իշխաններն ալ չէին ուղղորդ աս բանիս հաւանիլ, եւ կ'ըսէին որ առիկա մը իրականաց ու Գերմանիայի ազատութեան գէմ է: Բայց բոլոր ջանքերն պարտապ եղաւ, ինչու որ կայսրը կ'ըսէր թէ ես ստիպողական պատ-

ընտրին եւ Հեսսսեհի աշխարհատէր կոմսին առանձին թղթով իմացուցին: Քանի մը օր վերջը կայսրը, թագաւորն ու կայսր-ընտիրները՝ եղածը զատ զատ թղթերով Գերմանիայի բոլոր իշխաններուն ալ իմացուցին: Ինքնակալը լուստերական իշխան-ներուն ալ՝ որոնք որոշած ժամանակնին Շմալզալտ ժողովուած

ճառներ ունիմ, որոնցմէ կը բռնա-գառիմ առ օրինաց դէմ գործելու: Բերած պատճառներն ալ առնը երև: Գերմանիայի մէջ օրէ օր մծ-ցող կրօնական խռովութիւնները, եւ չորս կողմանէ զմզ մղող պաշարող պատերազմի վախը կը պահանջէր, կ'ըսէր, Գերմանիայի մէջ միշտ ի-մաստունն ու զորաւոր իշխան մը գտնուի: Բայց եւ չեմ կրնար իմ իշխանութեանս բոլոր ուրիշ մասե-րը երեսի վրայ ձգել ու միշտ Գեր-մանիա փախ, եւ ուրիշ մէկն ալ չեմ կրնար գտնել որ Փերգինան-գոսին պէտ առ բանիս յարմար ըլ-լայ: Ինչ շատ ժամանակէ վեր Գեր-մանիա գտնուելովք՝ բոլոր օրէնքներն ու սովորութիւնները գիտէ, եւ ս-րովհետեւ կրօնական խռովութիւն-ները սկսելէն վեր՝ միշտ առնէ բան իր աչքին առին էր, անոր համար ինչ կրնայ անակի հնարքներ գտնել, որով կարելի է առ խռովութիւն-ները զարդեցնել: Դարձեալ ս-րովհետեւ ինչ Հունգարիայի թա-գաւոր է, եւ իր երկիրները Յաւ-կասանի սահմանախից են, անոր համար նոյն իսկ իր անձնական շա-հը զինքը կը ստիպէ որ ան կողմ-նէ վրանիս յարձակել ուղղութեան՝ քաջութեամբ դէմ գնէ, եւ թող շալս որ մինչեւ Գերմանիա գան: Առն՝ է ինչ է Բեր-Ռոպրդոն, Գիլտ Ե. Հոպ. Բ. 333: Առնցմէ զան՝ իր պալը Մարտիմիլիանոսին օրինակը կը բերէր, որն որ հորը՝ Փրեգերիկոս Գին մահուցէն ետքը առիկ յառաջ՝ Հռոմայի թագաւոր ընտրուած էր: Ասկի պնչափ յայ-անի բան էր, որ Մեխլերթոն իրենց կողման իշխանները համադելու հա-մար որ Փերգինանգոսին ընտրու-թեան հաւանին, Գերմանիայի պատ-մութեան մէջէն առ կայսրաց օրի-նակները ժողովց, որոնք իրենց կեն-դանութեան առնէ՝ յարգելին ըն-տրել կամ անուանել առանձն էին, որով եւ սակեւէն հրովարտակին օ-րէնքը սովորութեամբ գրեթէ խա-ժանուած էր: Բլանտ, Գիլտ Ե. Հոպ.

Գ. Մասն Ա. 186: Առ պատճառնե-րով եւ գուցէ եղած խռովութիւն-ներն աւելի չմծցնելու վախով՝ կայսեր քաջ ըլլող իշխանները իր կամքին զինն, թէպէտ եւ ան ալ գիտէին որ կայսերական իշխանու-թիւնը իր տան մէջ հաստատուելու բազմաթիւ ալ զկայսրը առ բանիս կը յօժարեցնէ:

Բայց Մարտինիայի կայսրընտիրն ու իր կողմէ եղողները միշտ սաս-տիկ դէմ կը գնէին, չէ թէ միայն սրբուած ըլլալէն յառաջ՝ հազա նաեւ ըլլալէն լըննալէն ետեւ ալ: Եւ թէպէտ շարունակ Ոսկեղէն հո-վարտակին օրէնքը պատճառ կը բե-րէին, եւ այնպէս կը ձեւացնէին որ դէմ գնէնաւն պատճառը՝ միայն ան հրովարտակին է, բայց դէմ գնել-նուն գլխաւոր պատճառն արիւշ էր. ինչպէս նոյն իսկ երեսելի բողոքող մատենագիրներն ալ կը մկայեն: «Փորձով գիտէին, կ'ըսէ Ռուպրիգոն, որ իրենց կարծիքներուն այնչափ յառաջ երթալուն՝ առնեւին բան մը այնպէս չէր օգնած՝ որպէս Մար-տինիայի մահուցէն ետեւ եկող անտերքնութեան ժամանակը, Վա-րուսին երկայն առնէ Գերմանիայէն դուրս ըլլալը, եւ առ առնէ բանիմ ետեւէն եկած՝ անտերքնութեան կամ կառավարութեան առններուն թոյլ-նալը. որովհետեւ առ անիշխանու-թեան վրձակէն իրենց այլեւայլ օ-գուանիք ծագած էին, անոր համար չէին ուզեր իրենց նոր ու հաստա-տուն աեր մը սահմանել»: Գիլտ Ե. Հոպ. Բ. 333: Իսկ Ռադըէ յայ-անի կը գրուցէ որ կայսրընտիրնե-րուն՝ նոյն իսկ Վարուս հինգերոր-դը ինքնակալ ընտրելուն մէկ պատ-ճառն ալ առ եղած էր, որ անիկա շատ ընդարձակ աերութիւն ունե-նալով՝ յառաջ պիտի ստիպուեր Գերմանիայէն հեռու կենալու, ո-րով իրենց իշխանութիւնն ալ կա-մաց կամաց աւելի կ'ընդարձակէր եւ գրեթէ առնէ ուղղանիւ կրնային ընել: Գիլտ Բ. Գլ. Գ. Հոպ. Ա. 377:

էին, առանձին թուղթ մը գրեց, որով իրենց կը յանձնէր որ փերդինանդոսը իբրեւ Հռոմայի օրինաւոր թագաւոր ճանչնան: Բայց Սաքսոնիայի կայսրնտիրն ու իրեն հետ ըլլողները՝ պատասխան տուին որ Պատշաճ ժամանակին՝ տէրութեան օգտակար սեպածնիս ի գործ կը դնենք: Աս պատասխանին կայսրը շատ զայրացաւ. եւ ստուգիւ բողոքող իշխաններն ասով՝ իրենց Շմայլցալա ժողովուելուն վախճանը յայտնի կ'իմացընէին:

Իրգը ալ ժողովքին մէջ սկսած էին մտածել որ ինչ կերպով կայսեր եւ անոր հետ միաբան ըլլող իշխաններուն դէմ կրնան դնել: Բայց աս ժողովքը սկսելու ատենին՝ անմիջապէս առջեւնին մեծ դժուարութիւն մ'եղաւ, որն որ չէին կրնար յաղթել: Դժուարութիւնն աս էր որ կայսրութեան հին օրէնքները՝ առանց կայսեր հրամանին կամ հաւանութեան՝ ժողովք գումարելը կ'արգելէին. եւ պատիժ ալ կար՝ որ աս օրէնքին դէմ ընողը՝ իշխանութենէն կ'իյնար եւ ինչքերը տէրութեան կ'առնուէին: Արդ բողոքող իշխանները կը վախնային որ չըլլայ թէ կայսրը աս օրէնքը ձեռք առնելով՝ զերենք պատժէ: Բայց վերջապէս վրան շատ խօսելէն ետեւ՝ ըսին որ ան վտանգն այնչափ մեծ չէ՝ որչափ որ մեր միաբանութիւնը հարկաւոր է: Աս ըսին ու անկէ ետեւ ալ առանց վախի համարձակութեամբ սկսան գործքերնին յառաջ տանիլ: Իսկզբան իրենց դաշնակցութեան վախճան ան դրին որ Լուտերին միջորութիւնները՝ զորոնք «Աւետարանական վարդապետութիւն կամ Աւետարան եւ Աստուծոյ խօսքը, կ'անուանէին, հաստատուն պահեն, եւ վրանին յարձակողներուն դէմ իրենք զերենք պաշտպանեն»: Դաշնակցութեան թուղթ մ'ալ շինեցին, որուն բոլոր բողոքող իշխաններն ու Գերմանիայի ազատ քաղաքներէն ոմանց պատգամաւորները ստորագրեցին: Աս ընելէն վերջը՝ կայսեր նամակ մը գրեցին, որուն մէջ իրեն կ'իմացընէին որ ինչ պատճառներէ ստիպուելով՝ աս դաշնակցութիւնը հաստատեցին: Ասկից զատ՝ թղթեր գրեցին Անգլիայի, Գաղղիայի ու Դանիայի թագաւորներուն, եւ Գերմանիայի զանազան ազատ քաղաքներուն՝ որոնք ուղղափառութենէ դուրս ելած էին, բայց դեռ իրենց դաշնակցութեան մէջ մտած չէին, եւ իրենք զերենք ջատագովելէն ու հակառակորդներնին զըպարտելէն վերջը՝ կը հրաւիրէին որ

Յ. Թեպէտ եւ յայտնի էր, կ'ըսէ Մենցլ (Հապ. Ս. Գլ. ԺԳ. 436.) որ աս դաշնակցութիւնն սկզբակի կայսեր դէմ է, ի վերայ այս ամենայնի ասոր մէջ մանողները կ'ըսէին թէ Աս քրիստոնէական պակցութիւնն ոչ կայսեր, ոչ

տէրութեան մէկ իշխանին եւ ոչ ալ ուրիշ մէկու մը դէմ է. հապա մայն քրիստոնէական ճշմարտութիւնն ու խաղաղութիւնը պահպանելու համար: Ըստ ամենայնի Մենցլին պէտք էր խօսի նաեւ Բաւեր ալ, Գիլգ Ը. Հապ. Գ. Մասն Ա. 200:

անոնք ալ դաշնակցութեան մէջ մտնեն կամ ինչ կերպով որ ըլլայ նէ՝ իրենց օգնութիւն ընեն ? :

Ինչպէս բողոքող իշխաններն ու մեծերը այսպէս ամէն բանի, նաեւ կայսեր գէմ յայտնապէս պատերազմի ելլելու պատրաստ էին։ Բայց առիկա բաւական չէր, իրենց կողման ժողովուրդներուն մտքին մէջ ալ աս գաղափարը պէտք էր խոթել։ Աս ժողովուրդները՝ որչափ որ Լուսերի վարդապետութիւններով իշխանութեան դէմ գրգռուած էին ալ նէ, ի վերայ այսր ամենայնի այնչափ դարերէ յառաջ հաստատուած կայսերական իշխանութեան դէմ յայտնապէս ապստամբելէն եւ կայսեր գէմ զենք առնելէն դեռ կը դարչէին։ Անոր համար Շմարտալան դաշնակցութեան մէջ մտնող իշխանները կը ջանային իրենց ապստամբութեան՝ օրինաւորութեան եւ իրաւանց կերպարանք

7. Ալեյան, Գիրք Ը. 114. — 115. Բ. — Ռադերգան (Գիրք Ե. Հատ. Բ. 334.) ու Բլանք (Գիրք Ը. Հատ. Գ. Մաս Ը. 195. — 197.) յայտնապէս կը խտառվածին որ բողոքող իշխաններուն՝ Գաղղիայի ու Անգղիայի թագաւորներուն դիմելուն պատճառ ինչ էր։ Գաղղիայի թագաւորը, կ'ըսեն, կայսեր ստացած մեծ համբաւին վրայ կը նախանձեր, ու զանազան անպատանիք յաղթուելուն համար՝ ստատիկ սի պահած էր. իսկ Անգղիայի թագաւորը իրեն գէմ շատ բարկացած էր, որովհետեւ կը կարծէր որ քահանայապետն՝ անոր աչքէն չելլելու համար՝ հրաման չէր տուած որ բաժնուի իր առաջին կնոջէն՝ որն որ կարողութիւն մօրաբոյրն էր։ — Անշուշտ բողոքող իշխանները իրենց պաշտպանած Աւետարանէն սորված էին աս առաքինութիւնը՝ որ իրենց օրինաւոր տիրոջը գէմ զննելու համար՝ անոր նախնաւորներուն ու թշնամիներուն հետ կ'ուզէին գաշտակից ըլլալ։ Բայց սակից զատ՝ բողոքողներուն ան երկու թագաւորաց հետ գաշնակցութիւն ընելը՝ նոյն իսկ իրենց բռնած, կամ աւելի ճիշդ խօսելու համար՝ բռնել ձեւացուցած ընթացքին հակառակ է։ Լուսեր եւ անոր իրաւասօք բողոքող իշխաններուն շատերը չէին ուզեր Խորհրդակցանոց հետ գաշնակից ըլլալ, կամ զանոնք իրենց գաշնակցութեան մէջ ընդունիլ, ըսելով որ թեպէտ անոնք հաւատարմութիւն ունէին, բայց հաղորդութեան խոր-

հրդեհ վրայ մտնողական կարծիք ունէինալով, իրենց հետ գաշնակից ըլլալը՝ Աւետարանին գէմ է։ Իսկ աս երկու թագաւորներուն հետ, — բողոքող առաջինն իր երկրին մէջ բողոքողներուն կողմը բռնողներուն գէմ ստատիկ խտառվածին կը բռնեցներ ու զանոնք կը հաւածէր, իսկ երկրորդը ինքը զինքն իր տէրութեան մէջ եկեղեցւոյ զուտ հրաւարակիցէն ետեւ՝ թէ ուղղափառները եւ թէ բողոքողներն այրել կամ մեղքնել կու տար, առջինները՝ իր գլխաւորութիւնը չեն գունդնուն համար, իսկ վերջինները՝ Լուսերին եւ ուրիշ Նորոգիչներուն վարդապետութեան հետեւնուն համար, — գաշնակից կ'ըլլան, անոնցմէ գետպան կ'ընդունին ու գետպան կը խաւրեն, եւ առիկա Աւետարանին գէմ չեն սեպեր։ Լուսեր եւ ուրիշ լուսերական տառաւածաքաններն ալ աս բանիս ընդուն չեն բանար։ Բայց ինչ կ'ըսեմ Անգղիայի ու Գաղղիայի թագաւորներուն հետ գաշնակցութիւն ընելու աս իշխաններն ու իրենց գաշնակիցները բռնին ան տառաւած հասցոյցին միջեւ Հունգարիայի մէջ Փերդինանդոս թագաւորին թշնամիներուն հետ փախալով՝ անոնց մեղքով Յանկոց թագաւորն յորդորեցին որ կայսեր երկրները յորձակում ընէ, որպէս զի իրենց վախերէն ազատին։ — Առանց կարծեաց Լուսերը ասոնք ալ իր ան Աւետարանէն սորված էր, որն որ իրեն սորվեցուցած էր եկեղեցւոյ գէմ էլլալը։

մը տալ, որպէս զի կամաց կամաց ժողովուրդներն ալ նոյն ապրստամբութիւնն օրինաւոր բանի տեղ դնեն, եւ իրենք ալ մասնակցի ըլլան: Ուստի եւ աս վախճանին հասնելու համար՝ ուզեցին որ իրենց կողման աստուածաբաններուն ու օրէնսգէտներուն հաւանութիւնն ալ ունենան, եւ անոնց հարցուցին որ աս դաշնակցութեան վրայ ինչ կարծիք ունին, եւ միանգամայն թէ արդեօք հարկաւոր եղած ատեն՝ կայսեր դէմ կրնան պատերազմի ելլել: — Լուսեր շատ հեղ վարդապետած էր, եւ իշխաններուն՝ ուրիշ անգամ աս նիւթին վրայ իրեն խորհուրդ հարցուցած ժամանակը մէկալ աստուածաբաններուն հետ պատասխան տուած էր, որ իշխանի կամ իշխանութեան դէմ դնելը՝ օրինաւոր բան չէ, եւ քրիստոնէի չիվայլեր որ նաեւ ինքը զինքը պաշտպանելու համար՝ զէնք գործածէ, միանգամայն բողոքող իշխաններուն գրած դաշնակցութեան դէմ դարձած էր: Անոր համար թէպէտ եւ նոյն ատենուան վտանգին մեծութեան նայելով՝ իր կողմնակիցներուն նպատաւոր պատասխան տալու կը բաղձար, բայց չէր համարձակեր հաստատութեամբ վճիռ կարել: Սակայն երբ որ իմացաւ որ իր կողմն ըլլող օրէնսգէտներէն ոմանք արդէն հաւանութիւն տուած են, ըսելով թէ օրէնքները հրաման կու տան որ շատ դէպքի մէջ մարդ իր փայլարձակողին դէմ ինքը զինքը պաշտպանէ, եւ թէ հիմա աս օրէնքը կրնան գործածել աւետարանական վարդապետութիւնը (Լուսերի մոլորութիւնները) պաշտպանելու համար, ասիկա պատուակ առնելով՝ ինք ալ համարձակութեամբ իշխանաց ապրստամբութեան հաւանութիւն տուաւ: Շատ հաւանական է որ աս հաւանութիւնը տալու ան ալ մեծապէս օգնած ըլլայ որ յայտնի կը տեսնէր թէ բաներն ան աստիճանի յառաջ գացած են, որ ինք հրաման չտալու ալ ըլլայ նէ՝ իշխանները բռնած ճամբաներնէն ետ պիտի չկենան, ուստի եւ հաւանութիւն չտալով՝ իր իշխանութեան ու պատուոյն վնաս պիտի հասնի: Աս նիւթիս վրայ գրածին մէջ Լուսեր կը զրուցէ որ Եր խոստովանիմ թէ ես օրէնսգէտ չեմ, եւ մինչեւ հիմա չէի գիտեր որ ասանկ օրէնք կայ. անոր համար յայտնի է որ վարդապետածս՝ անգիտութեամբ վարդապետեցի: Բայց որովհետեւ ես միշտ պնդեալ կը քարոզէի որ Աւետարանը՝ քաղաքական օրէնքները չիւսուփաներ, անոր համար հիմա կը համարձակիմ վճռելու թէ ամէն մարդ՝ մեր վարդապետութեան հակառակ կեցողներուն

8. Լուսերին եւ լուսերական աստուածաբաններուն՝ յառաջագոյն շատ անգամ եւ զանազան աւիթներու մէջ դէմ դնելն ու իրենց խօսքերը եւ մտնաւանք Լուսերին գրածները

երկուքն յառաջ կը բերէ Կոստառ ֆիցեր, ԳԼ. ԻԱ. 500. — 506. Գործքք. 536. — 543. — 544. 81-նախ Սեփեոսք, Գիրք Բ. Հոմ. ԽԸ. 141:

գէմ՝ ինքը զինքը կրնայ պաշտպանել: Նոյն վճիռն ուրիշ բողոքող աստուածաբաններն ալ տուին⁹:

Աս բանս շատ անգամ կրկնելով կը վարդապետէ Լուտեր նոյն ատենները հանած գրուածքի մը մէջ ալ՝ որուն անունն է Մ. Լուտեր Ժորգապօֆին Արքայապետութիւնը իր սիրելի Գերմանացիներուն: Գրուածքն այսպէս կը սկսի. Աւետարանի աւագածու զովին մէջ ըլլող եկեղեցականներուն ես խրատ տուի որ ջանան խաղաղութիւն ընել, իրենց անպիտանութիւններէն քանի մը հասն ուղղել ու Աւետարանին՝ ազատութիւն տալ, եւ աս բանին համար բոլոր հաւատացելոց հետ մէկտեղ աղօթք ըրի: Բայց յայտնի է որ ոչ ազդարարութիւննիս եւ ոչ աղօթքնիս օգուտ մ'ըրաւ. այնպէս որ կ'երեւայ թէ Աստուած՝ իրենց կուրութեան, անզեղութեան ու թափած անմեղ արիւններնուն համար՝ չ'ուզեր իրենց բարի խորհուրդ մ'ալ տալ կամ թողուլ որ ազդարարութիւն մը կամ խրատ մը վրանին ազդեցութիւն ընէ: Ան վիճակի մէջ են հիմա իրենք՝ որ վիճակի մէջ կը գտնուէին Հրեայք Երեմիայի ժամանակը, որոնց համար Աստուած նոյն մարգարէին ըսաւ որ նաեւ Մովսէս ու Սամուէլ ալ իրենց համար աղօթք ընէին նէ՝ ի վերայ այսր ամենայնի իրենց չէի գթար, եւ դուն ալ իրենց համար աղօթք մ'ըներ: Աս խօսքը պէտք է որ ես ու մերիններն ալ մեզի ըսուածի պէս տունենք, որովհետեւ Աստուած գործքով կը ցուցնէ որ իրենց (ուղղափառներուն) համար ըրած աղօթքնիս մօտիկ ընել չ'ուզեր, հապա կ'ուզէ թող տալ որ Փարաւոնի պէս Հոգւոյն սրբոյ գէմ մեղանշեն, մինչեւ որ ալ ոչ ապաշխարութեան եւ ոչ դարձի յոյս մնայ¹⁰:

Ասոնք ընդարձակ գրելէն վերջը՝ կը սկսի ըսել թէ հարկ է որ պատերազմ կամ ապստամբութիւն եւ գուցէ երկուքն ալ մէկտեղ ելլէ: Թէ որ ասանկ բան մ'ըլլայ նէ, կ'ըսէ, Քրիստոս զիս մահուընէ կրնայ ազատել, ինչպէս մինչեւ հիմա ազատեց. իսկ թէ որ չ'աղատեր ու մեռնելու ըլլամ նէ, «Մահուընէս վերջը Լուտերին ս'լ ըլլալն աղէկ կ'իմանան...: Ինչու որ միտքս դրած եմ հետս այնչափ շատ եպիսկոպոսներ, քահանաներ ու կրօնաւորներ տանիլ, որ ամէնքն ալ ըսեն թէ Լուտերին մարմինը մեծ յուղարկաւորութեամբ գերեզման տարուեցաւ: Արդ՝ հետեւ ինք ամէն եպիսկոպոսներէն, քահանաներէն ու կրօնաւորներէն մեծ վարդապետ մըն է, անոր համար պէտք է որ մէկտեղ գերեզման երթան...: Բայց թէպէտ աս պանդխտու-

9. Տես աւ. Բլաւբայ. Գիւրբ Ը. Զատ. Գ. Մասն Ա. 181, 183. եւ Երանթ. 5:

10. Գործք Լուտ. գերմ. Զատ. Ե. 290. Բ:

Թիւնը մէկտեղ պիտի ընեն, ի վերայ այսր ամենայնի իրենք դժոխք պիտ'որ երթան, իրենց՝ սառութեան ու սպանութեան աստուծոյն, որուն որ սառութեամբ ու սպանութեամբ ծառայեցին. իսկ ես՝ իմ Բիսուս Բրիստոս Տեառնս, որուն որ ճշմարտութեամբ ու խաղաղութեամբ ծառայեցի: ... Բայց բաներն ան աստիճանի չեն կրնար հասցընել որ ես աւելի անդին չկրնամ տանիլ. եւ անանկ խիստ գլուխ չեն կրնար ունենալ, որ ես աւելի խիստ գլուխ չունենամ, Թէպէտեւ չէ Թէ միայն աս Վարդուհայսրը, հապա նաեւ Տաճկաց կայսրն ալ հետեւնին ու նենան: Զիս չեն կրնար վախցընել ու վհատեցընել, հապա ես զերենք կրնամ վախցընել ու վհատեցընել: Պէտք է որ ասկէ վերջը միշտ ինծի տեղի տան ու զիջանին, իսկ ես իրենց ամենեւին չեմ ուզեր տեղի տալ ու զիջանիլ: Ես պէտք է որ մնամ, իսկ իրենք պէտք է որ կործանին: ... Վասն զի պէտք է որ իմ կեանքս՝ իրենց դահիճն ըլլայ, իսկ մահս՝ իրենց սատանան 11:

«Ի՞նչ է որ բաներն ան աստիճանի հասնին՝ որ պատերազմ մը բացուի, ես ալ գրիչս Թող կու տամ, կը լռեմ, եւ ամենեւին աս բանին մէջ չեմ մտներ, ինչպէս որ վերջին գեղացւոց ապստամբութեան ատեն մտայ. հապա Թող կու տամ որ ինչ ուղէ նէ՝ ըլլայ, Թէպէտ եւ աշխարհքիս մէջ ամենեւին մէկ եպիսկոպոս մը, քահանայ մը, կրօնաւոր մը չմտայ, եւ ես ալ իրենց հետ մեռնիմ: ... Դարձեալ չեմ ուզեր ապստամբ սեպել եւ ապստամբի տեղ դնել զանոնք՝ որոնք աս սպանող ու արեան ծարաւի պապականներուն դէմ կը դնեն. հապա Թող կու տամ որ (ըրաճնին՝) անձին պաշտպանութիւն անուանուի: ... Որովհետեւ ասանկ դէպքի մէջ Թէ որ անագորոյն սպանողներն ու արեան ծարաւի շները պատերազմիլ ու սպաննել կ'ուզեն, ստուգիւ անոնց դէմ դնելն ու ինքը զենքը պաշտպանելը՝ ապստամբութիւն չէ 12: ...

«Բայց որովհետեւ ես Գերմանացւոց մարգարէն եմ: ... աւեր համար կ'ուզեմ հաւատարիմ ուսուցչի մը վայելածին պէս՝ իմ սիրելի Գերմանացիներուս իրենց փնասուն ու վտանգին վրայ ազդաբարութիւնս ընել, եւ քրիստոնէավայել կերպով սորվեցընել որ եթէ կայսրը՝ իր սատանաներէն այս ինքն պապականներէն գրգռուելով՝ հրամայելու ըլլայ որ մեր կողման իշխաններուն դէմ պատերազմ ըլլայ, իրենք ինչ պէտք են ընել: ... Ուստի աս է իմ սրտէ բխած խրատս. եթէ կայսրը հրամայելու ըլլայ որ՝ պապին իրողութեանցը կամ մեր վարդապետութեան համար՝ մեր կողման դէմ պատերազմ ըլլայ, ... ա-

11. Mein Leben sol jr Hentzer sein, Mein Tod jr Teufel sein. Գործք

Լուս. գործ. Հաս. Ե. 393, 393. Բ. 12. Նշն տեղը, 393. Բ.

մենեւին մէկը աս բանիս մէջ չմտնէ ու կայսեր Տնազանդի. հապա հաստատուն գիտնայ որ Աստուծմէ իրեն սաստիկ արգելուած է աս դէպքիս մէջ կայսեր Տնազանդիլ. եւ ով որ անոր Տնազանդելու ըլլայ նե՛ գիտնայ որ Աստուծոյ անՏնազանդ կ'ըլլայ, եւ իր մարմինն ու հոգին յաւիտենական դատապարտութեան տակ կը ձգէ: Ինչու որ կայսրը աս բանն ընելով՝ չէ թէ միայն Աստուծոյ եւ աստուածային իրաւանց դէմ կ'ընէ, հապա նաեւ իր կայսերական իրաւանց, իր երդման, իր պարտաւորութեան, իր կնքոյն ու հրամանագրերուն դէմ, 13: Ասկէ ետեւ մինչեւ վերջը պատճառներ կը բերէ, որոնց համար, կ'ըսէ, պէտք չէ աս բանիս մէջ կայսեր Տնազանդիլ. այս ինքն թէ՛ կայսեր Տնազանդողը՝ Աւետարանին դէմ պատերազմած ու պապականութեան անպիսանութիւններուն հաստատուելուն պատճառ եղած կ'ըլլայ, կ'ըսէ:

1) ուտերի աս ամէն խօսքերով ժողովուրդն ուղղափառներուն եւ նոյն իսկ կայսեր դէմ սաստիկ գրգռուեցաւ. ասոնցմով՝ ուղիղ դատաստան ընելու եւ իրաց պարագաներն աղէկ քննելու համար հարկաւոր եղած մտաց հանդարտութիւնը կորսնցուց, որով կայսեր դէմ պատերազմի ելլել ուզող իշխանները ալ ամենեւին չէին տարակուսեր որ առիթը գալու ըլլայ նե՛ իրենց երկիրներուն մէջ ըլլողներուն մեծ մասը իրենց կողմը կը բռնէ: Ասով աւելի յանդգնելով՝ բոլոր զօրութեամբ ետեւէ կ'ըլլային որ ձեռք զարկած գործքերնին գլուխ տանին 14: Ձանազան անգամ ժողովքներ ընելով՝ սկսան որոշել թէ դաշնակիցներէն որը որչափ ստակ պիտի տայ եւ որը որչափ զօրք, ամէն մէկ գնդին զօրավարն ով պիտ'որ ըլլայ եւ ով ընդհանուր հրամանատար. անկէ վերջը հետեւին միաբանիլ կամ դաշնակցութեան մէջ մտնել ուզողները՝ ինչ պայմանով ու ինչ կերպով պէտք է ընդունիլ, եւ թէ ինչպէս կրնան պաշտպանել դաշնակցութեան ան անդամները՝ որոնց կայսրը չարիք մը կը հասցընէ 15: Դարձեալ Սաքսոնիայի կայսրընտիրն ու Հեսսենի աշխարհատէր կոմսը, որոնք արդէն իրօք աս դաշնակցութեան գլուխն ու հոգին էին, մասնաւորաբար ալ դաշնակցութեան գլուխ անուանեցին 16:

13. Դարձեալ նոյն տեղը, 397. Բ. 398:

14. Ասոր վրայ Բլանք պապէս կը խօսի. «Մարդ կրնայ իրաւամբ պնդել սեպել որ ըստ մեծի մասին աս (Լուտերին եւ բողոքող առաստաճաբաններուն) յայտարարութեան, եւ աս երկու գրութեան (վերջ գրութեան Ազգաբարձութեան, ու Աւգսպուրիի աւագածոցովոյն վճռոյն դէմ Լուտերին հանած գրութեան)

պառուել եղաւ, որ անփառաւ անկէ ետեւ ան փոքրներ իրօք ի գործ դրուեցան, սրանցմով միայն՝ կողմակցութիւնն ազատեցաւ, Գիլգէ. Հապ. Գ. Մասն Ա. 182:

15. Սլէյտան. Գիլգէ Ը. 115. Բ. Բլանք, Գիլգէ Ը. Հապ. Գ. Մասն Ա. 180. — 301:

16. Մենցլ, Հապ. Ա. Գլ. 3. Գ. 433: Բլանք, Գիլգէ Ը. Հապ. Գ. Մասն Ա. 213:

Բողոքողք աս դաշնապետութեամբ վախճաններուն հասան: Կայսրը իրենց պատրաստութիւնները տեսնելով, եւ լսելով որ Յաճիկները ստատիկ զօրքով Աւստրիայի վրայ յարձակելու պատրաստութիւն կը տեսնեն, ուզեց զանազան զինուորներ ընելով՝ հետեւին խաղաղութիւն ընել: Երպէս զի չըլլայ որ դրսի թշնամեաց հետ պատերազմած ժամանակ տեսնէ՝ աւերութեան մէջ աւելի եւս վտանգաւոր թշնամիներ ունենայ, մանաւանդ որ բողոքող իշխաններէն ալ մեծ օգնութիւն կրնար ունենալ: Բողոքողները շատ անգամ դէմ դնելէն ու միշտ գոռարութիւններ հանելէն ետեւ, վերջապէս նոյն իսկ Լուտերին հաւանութիւն տալով՝ յանձն առին որ կայսեր հետ խաղաղութիւն ընեն 17: Բողոքողներուն երեւելիները 1532ին Յուլիսի 23ին ստորագրեցին ան թղթին՝ որով կայսրը մինչեւ ընդհանուր ժողովքին գումարուիլը իրենց խաղաղութիւն կը շնորհէր, եւ ամէն բանէն աւելի ստիպմամբ ուղածնուն կը հաւանէր, այս ինքն թէ՛ մինչեւ որ ընդհանուր ժողովք մը գումարուի նէ՛ գերագոյն դատաստանարանը կրօնական նիւթերու պատճառաւ ամենեւին մէկու մը դէմ վճիռ չհանէ, եւ եկեղեցական ինչքերը հիմակու հիման վիճակի մէջ մնան, ինչպէս որ են 18: Կայսրն ալ նոյն դա-

17. Հանած գոռարութիւններուն գլխաւորներն ասոնք էին. Ա. Փերգինանդոն թագաւորին ընտրութեան չէին ուզեր հաւանիլ, եւ Բ. Վը պահանջէին որ աս խաղաղութեան գաղանց մէջ մտած սեպուին չէ թէ միայն անոնք՝ որոնք նոյն առան իրենց կողմէն, հապառանգ եղան ալ իրենց կողմէն անցնողները: Լուտեր՝ որ պատերազմին ինչ վերջ ունենալուն վրայ տարակոյս ունէր, բաներուն աս կերպ գաղանցուն վրայ ուրախալով՝ ետեւէ կ'ըլլար որ բողոքողք զիջանին եւ աս գոռարութիւնները մէկդի ձգեն: Եւ թէպէտ անոնք առաջին մտօնն մէջ չգիշան, որով եւ կայսրը ստիպուեցաւ նոյն պայմանը ետ առնել. բայց երկրորդ մտօնն մէջ աւելի առիթի իսկզբան Յովհաննէս կայսր-ընտիրը եւ ետքը մէկալ իշխանները, վերջերը մինակ Հեսսենի աշխարհաւոր կոմսը մնաց, որն որ ամենուն դէմ չլրնալով գնել՝ ակամայ աւելի առաւ: Առնց լրաց Գիւստիւս Գրիգորի, Գրիգ. Գ. Հոմ. Բ. 21: Բուլ. Գրիգ. Բ. Հոմ. Գ. Մասն Ա. 215. — 228: Կատարտ Գրիգոր, Գր. Ին. 689. — 900:

18. Բողոքողք աս դաշնաց վրայ

վստահանալով՝ մօրենակ իրենց երկրներուն մէջ եղած ուղղափառ եկեղեցիներուն ինչքերը կը կողոպտէին. եւ երբ որ եպիսկոպոսը աս բանիս դէմ գերագոյն դատաստանարանին տրտունջ կ'ընէին, եւ դատաստանարանը կ'ուզէր քննութիւն ու դատաստան ընել, ան առան իրենք ձայներնին կը բարձրացնէին, որ Դաշնաց դէմ կ'ըլլայ կոր, կրօնական նիւթերու վրայ մեզի դէմ դատաստան կ'ուզեն կոր ընել, եւ այլն: Բանն ան աստիճանի հասաւ որ բողոքողք կայսեր սկսած տրտունջ ընել. կայսրը պատասխանեց որ ան դաշնաց մէջ եղած որոշումը՝ միայն կրօնական նիւթերու վրայ ըլլալով, ուրիշ նիւթերուն վրայ գերագոյն դատաստանարանը կրնայ դատաստան ընել. իսկ թէ որ նիւթ կրօնի կը վերաբերի, որ նիւթ չի վերաբերի, ան ալ պէտք է որ գէպքը պատահած ատեն որոշուի: Բողոքողք ասով գոհ չըլլալով՝ շատ անգամ մեղերնին խօսելէն ետեւ, վերջապէս 1538ին իրենք իրենցմ որոշեցին որ ամենեւին մէկ նիւթի մէջ իրենք գերագոյն դատաստանարանին վճռոյն զրուի ծռելու պարտաւոր չեն, որովհետեւ նոյն դա-

շինքը Օգոստոսի 2ին իր ստորագրութեամբն հաստատեց, ու երկրորդ օրը հրատարակուեցաւ: — Աս դաշինքը՝ նիւոնպերկի խաղաղութիւն կ'անուանուի, որովհետեւ բողոքող իշխանք նոյն քաղաքը ստորագրեցին 19:

Վաշինքը գրուելէն քիչ մը ետքը (Օգոստոսի 16ին) Յովհաննէս Սաքսոնիայի կայսրընաիրն ու Ղուտերի գլխաւոր պաշտպանը մեռաւ, եւ իրեն յաջորդ թող տուաւ Յովհ. Փրեդերիկոս իր որդին, որն որ բոլորովին հօրն ընթացքը բռնեց, մանաւանդ թէ անկից ալ անդին անցաւ, եւ բոլոր կեանքը Ղուտերին եւ անոր հետեւողներուն կողմը բռնեց: Իր աս Ղուտերին կողմը բռնելը այնչափ սաստիկ էր, որ Առեւտաւ Ֆիցէր 20 կը խոստովանի թէ իր հաստատութիւնը “Երբեմն խիստ յամուութեան կը դառնար. այնպէս որ կրնայ ըսուիլ թէ, կ'ըսէ, շատ անգամ՝ նոյն իսկ Ղուտերէն աւելի Ղուտերական կ'ըլլար”: Ասիկա ըսելէն վերջը՝ Ղուտերին մէկ խօսքը կը դնէ, որուն մէջ նորոգիչն իշխանին դէմ տրտունջ կ'ընէ թէ կամապաշտ ու հպարտ է:

առասանարանին մարդիկը տարբեր կրօնք ունենալով՝ կասկածելի եւ կողմակալ են, եւ կրօնական նիւթերու մէջ իրենց գէժ բան մ'աբաշէլ չընալնուն սիւր՝ աւելի սասանութեամբ արապքին նիւթերու մէջ կ'ուզեն հանել: Յիսուսի Գիւրտ Բ. Գ. ԺԱ. 526, 527:

19. Աս դաշնակցութենէն յառաջ եղած ժողովքներն ու խօսակցութիւններն ընդարձակ կը պատմեն Սէկյան (Գիւրտ Բ. 119. Բ. — 125.): Բշարք (Գիւրտ Բ. 4-րդ. Գ. Խաւս Ա. 205. — 231.) ու Մեհլ (4-րդ. Ա. Գ. Ժ. 432. — 453.): 20. Գ. Լ. Ի. 701:

Այստանայական տեսիլներ 1:

Լուսերին՝ պատարագի ու յեռնագրութեան գէտ գրած գիրքը: Ստա-
նայի հետ ըրած (°) վիճաբանութեան պատճառովն: Լուսերուն ե-
րէցու մը ստարանայի հետ ըրած (°) խօսակցութիւնը: Լուսերին առ քա-
նիս վրայ ունեցած խորհիւրդը:

1533 — 1534

1 ՈՒՏԵՐ նոյն ատենները (1533ին վերջերը) պատարագին
ու ձեռնադրութեան գէտ գիրքը մը հրատարակեց, որուն մէջ
կը պատմէ թէ գիշեր մը սատանային հետ պատարագի վրայ
վիճաբանութիւն ըրած ըլլայ, որուն վրայ վերը 2 յիշատակու-
թիւն ըրած ենք: Արդ առ է Լուսերին խօսքերը. «Անգամ մը 3
կէս գիշերին մէկէն ի մէկ քնէն արթնցայ, ու սատանան
սկսաւ սրտիս մէջ ասանկ վիճաբանութիւն մը... 4: Լսէ, բազ-
մատեղեակդ, գիտես որ դուն տասնուհինգ տարի գրեթէ ամէն

1. Հարկաւոր կը սեպենք առ
գլուխը չփակած՝ ծանուցանել որ
հասնողը պատմածներնուս ստու-
գութեան երաշխաւոր չենք ըլլար,
ուստի եւ իբրեւ ճշմարիտ պատմու-
թիւն չենք գնոր, հապա այնպէս կը
պատմենք՝ ինչպէս որ ինք Լուսեր
եւ իրեն հետեւողները կը գրեն, եւ
թող կու տանք որ կարգադրողներն
իրենք իրենցմէ գառառուան ընեն:
Ցեռ նոյն առ Գլխոյն 7. Ծանօթ:

2. Գիրքը Ա. Գլ. Բ. եր. 125:

3. Թեպէս Լուսեր առ տեսիլ-
քին ժամանակը չ'որոշէր. բայց հա-
ւանական կ'երեւայ, կ'ըսէ Ուլեն-
պերկ, որ Վարդգուսի եղած ասան
պատահած ըլլայ, եւ զանազան պատ-
ճառներով առ իր կարծեաց ստու-
գութիւնը կը ցուցնէ: Գլ. ԻԵ.
Հատ. Գ: Ցեռ նոյն առ Գլխոյն 7.
Ծանօթութեան ուղիւնդ:

4. Զուրիգլէ ալ իր անձին վրայ
կը պատմէ որ պատմի տեսիլ մը տե-
սած եւ անով ուրված ըլլայ որ
ինչպէս իր հակառակորդներուն բե-
րանը գոցէ, որանք վրէժէին թէ
գերեզման հաղորդութեան խորհրդին
մէջ իբրեւ ներկայ է: Ինքն ալ Լու-
սերին պէս առ տեսիլքին պատմու-
թիւնը կը գրէ, բայց երեւցողին
ով ըլլալը անոր սրտածին պէս բա-
ցայտաւ չ'որոշէր: Ահաւասիկ իր

խօսքերը: Այրիւր առաջին օրը քնա-
ցած ասանկ ինծի այնպէս կ'երեւար
որ հակառակորդներէս մէկուն հետ
կը վիճեմ, եւ այնպէս ապշութեան
մէջ ինկած էի, որ ինչ պատասխան
առլը չէի գիտեր: Անոր համար մեծ
ապշնայ ու նեղութիւն կը կրէի,
ինչպէս կը պատահէ երբ որ մէկը
քնոյն մէջ երազներով կը շարժա-
րուի: Եւ թէպէտ եղածն երազ է,
բայց նոյն ատեն իմացածս՝ Աստու-
ծոյ շնորհքովը շատ երեւելի բան է:
Եւ առ է. ինծի այնպէս կ'երեւար
թէ մէկը կը անանեմ, որն որ ինծի
կը մօտենար, բայց չեմ կրնար ըսել
որ տեսածս մերժել իր թիւս: Արդ
առիկա ինծի ըսաւ որ հակառակոր-
դին բերանը գերաւ կրնամ գոցել,
թէ որ ելլէր գրեթէ առաջը վիպ-
ութիւն բերեմ թէ «Փութանակի
ուսեցէր, զի զատիկ Ցեռան է»,
(Ելք, ԺԲ. 11:) Ուր որ է բառը՝
իջ նշանակի բառին առջ գրուած է:
Շուտ մը վախալով՝ քնէն արթն-
ցայ, Եթանանից թարգմանու-
թիւնը ձեռք առի. եւ ան ժամա-
նակէն վեր այնպէս մեկնեցի եւ հա-
պարակաւ ժողովրդեան առջեւ բա-
րոյցեցի: Առ Օտիւնի, Հատ. Բ. Գլ.
ԻԳ. 289: Ցեռ նոյն Բառի, Գիրք
Ե. Հատ. Բ. 259. Ծանօթ. 100. Ե-
րոտի, Գիրք Բ. Հատ. ԻԻ:

որ թիւ պատարագ ըրիր: Արդ ինչ կ'ըսէիր եթէ իմանայիր որ ան պատարագներով սոսկալի կուպաշտութիւն ըրած ես, եւ չէ թէ քրիստոսի մարմնաց եւ արեան՝ հապա պարզ հացի ու գինւոյ երկրպագութիւն ըրած եւ ուրիշներուն առջեւ երկրպագութիւն ընելու դրած ես: — Ես ալ իրեն պատասխան տուի թէ ես ձեռնադրուած քահանայ եմ ու եպիսկոպոսէն օծում ու ձեռնադրութիւն ընդունած եմ, ասկից ալ զատ՝ ան բաները հրամանաւ եւ հնազանդութեան համար ըրած եմ, ուրեմն ինչպէս կրնամ քահանայագործած չըլլալ, մանաւանդ ալ որ խօսքերը ծանրութեամբ եւ ոչ թէ կատակի համար կ'ըսէի ու պատարագս ջերմեռանդութեամբ կը մատուցանէի: Անկա դուն ալ աղէկ գիտես: — Այո, ըսածներդ սողոյգ են, ըսաւ, բայց Տաճիկներն ու հեթանոսներն ալ իրենց մեհնին մէջ ըրածնին՝ հրամանաւ եւ հնազանդութեան համար կ'ընեն, եւ մտադրութեամբ ու չէ թէ կատակի համար: Նոյնպէս Յերորդ վամայ քրմերն ալ Դանայ ու Բերսարէէի մէջ ամէն բան գուցէ երուսաղէմի ճշմարիտ քահանաներէն աւելի ջերմեռանդութեամբ կ'ընէին: Արդ ինչ կ'ըլլար թէ որ քու ձեռնադրութիւնդ ու օծումդ ալ Տաճիկներուն ու Սամարացիներուն պէս սառ ու անպիտան ըլլար, 5:

Եսոնք գրեւէն վերջը Լուտեր կ'ըսէ թէ աս խօսքերէն անանկ պլպլեցայ որ քրտիքի մէջ մտայ, սիրտս դող ելաւ ու բազոր մարմինս սարսուելու սկսաւ: Վասն զի սատանան անանկ կերպով կը խօսի ու իր պատճառներն անանկ ետեւէ ետեւ կը դնէ որ, կ'ըսէ, մարդ չիկրնար պատասխան տալ: Եւ նոյն ատեն իմացայ թէ, կ'ըսէ, ինչպէս կ'ըլլայ որ շատերը առտուանց անկողիններն ուն մէջ մեռած կը գանուին, որովհետեւ սատանան մարդուն մարմինը կրնայ խղրել, նոյնպէս հոգին ալ անանկ անձկութեան մէջ կը ձգէ, որ մինչեւ մարմնէն կը բաժնուի. ինչպէս շատ անգամ ես ալ գրեթէ նոյն վիճակին մէջ գտնուեցայ: Ասկէ ետքը Լուտեր հինգ պատճառ կը բերէ, որոնք, կ'ըսէ, սատանան իմ ձեռնագրութեանս ու օծմանս դէմ առջեւս դրաւ: Աս հինգ պատճառները համառօտիւ ասոնք են: Նախ՝ դուն ճշմարիտ հաւատք չունէիր, հապա հաւատքի կողմանէ Տաճիկներուն մանաւանդ թէ սատանային կը նմանէիր, որովհետեւ մենք ամէնքս ալ քրիստոսի վրայ գրուածներուն կը հաւատնք: Բայց ամենեւեմ իր վրայ վատահաւթիւն կամ յոյս մը չունիք, հապա իբրեւ դատաւոր իրմէ կը վախնանք: Դուն ալ ձեռնադրութեամբ ասանկ հաւատք ունէիր, նոյնպէս զքեզ ձեռնադրողն ալ աս հաւատքն ունէր, անոր համար իբրեւ հեթանոս ձեռ-

նադրուեցար եւ հեթանոսի պէս պատարագ ըրիր: Աս ասանկ ըլլալով՝ ինչպէս կրնայիր քահանայագործել: Երկրորդ՝ Բրիստոսի կարգադրութեան ու դիտման հակառակ ձեռնադրուեցար ու քահանայագործեցիր: որովհետեւ Բրիստոսի դիտումն ան է որ պատարագն անանկ ըլլայ՝ որ ուրիշներուն չալ բաշխուի. անոր համար ալ աս խորհուրդը հին Հարք՝ Հաղորդութիւն աւուանեցին: Իսկ դուն ասոր հակառակ տաննուհինգ տարի միշտ խորհուրդն առանձին ընդունեցար եւ ուրիշին չառիր, մանաւանդ թէ ուրիշին տալը քեզի արգելուած էր (°): Արդ ասանկ ձեռնադրութիւն ու քահանայագործութիւն կրնայ մի ըլլալ: Երրորդ՝ Բրիստոսի դիտումն անէր որ աս խորհուրդը կատարողները զինքը քարոզեն ու իր վաճը յիշատակեն, ինչպէս որ թէ ինք Բրիստոս եւ թէ Պօղոս առաքեալ կը զրուցեն: Իսկ դուն պատարագ ըրած ատենդ՝ ամենեւին բան մը չքարոզեցիր եւ ոչ զԲրիստոս խոստովանեցար, հապա առանձին ընդունեցար եւ քթիդ տակէն կամաց կամաց քանի մը խօսք ըսիր: Աս է Բրիստոսի դիտումը կատարել, ան է սուրբ ձեռնադրութիւնը: Չորրորդ՝ Բրիստոսի դիտումն ան է որ աս խորհուրդը առ հասարակ ամենուն ըլլայ եւ ուրիշ քրիստոնէից ալ հաղորդուի: Իսկ դուն անոր համար ձեռնադրուեցար որ նոյնը Աստուծոյ պատարագ կամ զոհ մատուցանես, եւ չէ թէ խորհրդոյ քահանայ՝ հապա պատարագի քահանայ ձեռնադրուեցար: Աս ինչ ապականեալ ձեռնադրութիւն է: Հինգերորդ՝ ինչպէս ըսինք, Բրիստոսի դիտումն ան է որ խորհուրդը հաւատացեալներուն բաժնուի, իրենց հաւատքը զօրացնելու եւ զԲրիստոս հրապարակաւ գովելու համար: Իսկ դուն նոյնը քեզի անձնական գործք ըրիր, եւ առանց ուրիշին գործակցութեան կատարեցիր, ու ետքը ուրիշներուն հաղորդեցիր եւ ստրկով ծախեցիր: 6:

6. Գործք Լուս. գերմ. Էսթ. 2, 87. — 88. — Լուսեր թեպէս առանային խօսքերը (իր գրածին նայելով) մտադրութեամբ մօտիկ ըլլաւ ու գրի անցուց, եւ զգուշութեամբ անոնց հետեւեցաւ. բայց անոր միտ չեղներ որ սատարան նոյն խօսքերուն մէջ եկեղեցւոյ եօթը խորհուրդները՝ իրեւ նշմարիտ խորհուրդ կ'ընդունի, եւ իրարաւ նման եւ հաւատար կը գնէ: Լուսերի պատմածին նայելով՝ աստուծան զինքը համոզելու համար որ մարդ մը առանձին խորհուրդ չիկրնար կատարել, իրեն աս խօսքերն ըսաւ: «Ինչո՞ւ չէք վարդապետի գուր որ մէկը կրնայ առանձին ինքը զինքը մըսնել:

եւ թէ որ ընելու ըլլայ նե՛ ինչո՞ւ նոյնը Կրիստոսին չէ: Ինչու համար գրաւ՝ չ'ըլար, երբ որ մէկը ինքը զինքը կը գրաւէ: Ինչու՞ օժտման կամ յետմտաբանութեան չ'ըլար, երբ որ մէկը ինքը զինքը կ'օժէ կամ կը ձեռնադրէ: Ինչու՞ արդեօք չ'ըլար, երբ որ մէկը ինքը զինքը կ'արձակէ: Ինչու՞ (վերջին) օժտման չիկատարուիր, երբ որ մէկը ինքը զինքը կ'օժէ: Ինչո՞ւ ամենմտաբան չ'ըլար, երբ որ մէկը ինքը իրեն հետ ամենամեալ կ'ուզէ: Գործք Լուս. Գերմ. 4, 88. Բ. Ահաւասիկ եկեղեցւոյ եօթը խորհուրդները: Ա. Միտարանութիւն, Բ. Գրաւմ, Գ. Օծուած (քահանայութեան) կամ ձեռնադրու-

1. Լուսեր աս հինգ պատճառները գրելէն ետեւ՝ ուրիշ խել մը բաներ ալ կը պատճէ, որոնք սատանան խօսեցաւ, կ'ըսէ, եւ վերջապէս իբրեւ անոր ըրած հետեւութիւնն ու վիճարա նութեան վերջը՝ ետեւի խօսքերն ի մէջ կը բերէ. «Որովհետեւ, զրուցեց, կ'ըսէ, դուն ուրիշ բանի համար չձեռնադրուեցար՝ բայց եթէ առանձին պատարագ ընելու համար, այս ինքն՝ քրիստոսի խօսքին ու կարգադրութեան, եւ եկեղեցւոյ դիտաւորութեան ու հաւատքին դէմ գործելու, անոր համար աւելի պղծուած ես քան թէ ձեռնադրուած, եւ քու ձեռնադրութիւնդ՝ աւելի փուճ ու սնոսի է քան թէ զանգակի մը մկրտութիւնը եւ քարի ձեռնադրութիւնը: Աս պատճառաւ ալ ստուգիւ քու քահանայագործելը՝ քահանայագործել չէր, հապա հեթանոսի պէս սոսկ հաց ու գինի կը նուիրէիր, եւ բարեպաշտ քրիստոնէից՝ աղէկ բանի մը պէս ստրկով կը ծախէիր ու իրենց կը հաղորդէիր, որպէս զի քու փորդ սնուցանես: Ո՞վ որովայնի քահանայ եւ ոչ Աստուծոյ քահանայ. ո՞վ արդեօք երկինքն ու երկրիս վրայ ասկից աւելի մեծ պղծութիւն, խաբէութիւն ու փնաս լսած է, եւ այլն: Աս էր բոլոր վիճաբանութեան գրեթէ բովանդակութիւնը, 7:

Թիւն, Գ. Արձաիւմ կամ ապաշխարութիւն, Ե. (վերջին) Օծուած, Զ. Ամուսնութիւն. որոնց վրայ հաղորդութիւնն ալ աւելցնելու է, որովհետեւ թէ Լուսեր եւ բողոքականք եւ թէ (Լուսերին գրած ներուհի նայելով) սատանան կ'ընդունին որ խորհուրդ է. եւ սատանան կ'ընդունին որ մէկալ խորհուրդն էրն ալ ըստ ամենայնի հաղորդութեան պէս խորհուրդ են, ինչու որ հաղորդութեան խորհրդին առանձին կատարուելուն անվաւերութիւնը՝ մէկալ խորհուրդներուն անվաւերութենէն կ'ուզէ ցուցնել:

7. Գործք Լուս. գերմ. Հռոմ. Զ. 89: — Սեբեմարֆ (Գիրք Ա. Հռոմ. ԶԻ. 6—ԻԼ. 166. — 169.) եւ վերջին աստիճանն ըստ բողոքող մասնաճիւղեր իրենց վարդապետի պատուոյն արտա մը չբերելու համար՝ կը զրուցեն որ Լուսերին աս ամէն գրածները՝ միայն երեւակայութեան ցնորքներ են, ու անիւրջ ու վիճաբանութիւն ըսելը՝ այլաբանական խօսքեր են, որոնք ուրիշ բան չեն նշանակեր՝ բայց եթէ սատանայի փորձութիւն: Դարձեալ նոյն Սեբեմարֆ եւ ուրիշ քանի մը բողոքող մասնաճիւղեր չեն հաւա-

նիր որ Լուսերի աս վիճաբանութիւնը կամ փորձութիւնը վարդապետին մէջ գտնուած աստիճանի եւ պատարագը վերցնելու վրայ գրելէն յառաջ՝ պատահած ըլլայ: Առաջինն համար կը զրուցեն որ թէպէտ ոչ Լուսեր եւ ոչ իր Ժամանակին հեղինակներն այսպէս կ'իմանան, ի վերայ այս ամենայնի մէք ալ կ'ենթադրեն որ Սեբեմարֆին կարծածին պէս՝ անիւրջ ու վիճմունք ըսելով՝ փորձութիւն իմացուի. սակայն այսպէս ալ գնելով՝ միշտ Լուսերին եւ իրեն հետեւողներուն վրայ աս նախատինքը կը մնայ որ սատանային խրատներուն ու թելադրութիւններուն հետեւելով եւ անոր փորձութիւններէն յաղթուելով՝ սուրբ պատարագը ջնջեց վերցուց: Նոյնպէս երկրորդին համար ալ կը զրուցեն որ Լուսեր նոյն գիրքը՝ անիւրջը կամ փորձութիւնն ունենալէն յառաջ գրած ըլլալ վերջը գրած Սեբեմարֆը գտնէ աս սուղիւ եւ հաստատուն կը մնայ որ պատարագը ջնջելը՝ սատանային խորհրդան ու փորձութեան համաձայն, ուստի եւ գեշ բան մըն է. որովհետեւ փորձութիւնը նոյն իսկ բողոքողներուն կար-

Լուսեր ասոնք գրեթե՛ն ետեւ՝ կը զըռցէ որ սատանային պատճառներէն յաղթուելով ու պատասխան տալ չկրնալով՝ խօսքերուն հաւանեցայ. եւ չեմ կրնար ուրանալ որ, կ'ըսէ, պատարագ ըրած ատենս՝ ծանր մեղք կը գործէի, եւ ուրիշ բանի չէ՝ հապա մահուան ու դատապարտութեան արժանի էի: Անկէ ետքը կը սկսի սուրբ պատարագին ու քահանայական կարգին դէմ սաստիկ հայհոյութիւններ գրել: Կ'ըսէ թէ Քահանայական զգեստ հագած՝ պատարագ ընելու համար խորանին առ-

ծեաց նայելով ալ՝ դէշ բանի մը թելադրութիւն է:

Հասանգոր պատշաճ կը ռեպեք ծանուցանել որ Լուսեր չէ թէ միայն առ գեպքին մէջ՝ հապա ուրիշ շատ անգամ ալ կամ յայտնի եւ կամ ծածուկ կը յիշատակէ որ սատանայական տեղիքներ ու երեւոյթներ ունեցած եւ սատանային հետ վիճած է: Վարդապետներէն Վիգգենպոլքի գառնալէն ետեւ ժողովըրդական խօսած ճառերէն մէկուն մէջ պարծելով մը առոր վրայ պայպեռ կը խօսի. «Գուր չէք գիտեր որ սատանային հետ կառնի՞ն սա իրիկ յալէիւ՛ ինչպիսի գծուար բան է. բայց ես աղէկ գիտեմ, ինչու որ լապ անո՛րմ հոգն ալ սա հոց կ'ըսէ իմ. տնոր համար ես զինքն աղէկ կը ճանչնայ, ինքն ալ զիս կը ճանչնայ»: Աս Ուլիպիքի, Գլ. Է. Հոմ. Գ. — Խօսք ռեզանդ ըսուած գրքին մէջ Լուսերին անսած զանազան սատանայական տեղիքներուն պատմութիւնները կը դառնորէ, որոնցմէ մէկը հոս կը գնենք: «Երբ որ ես 1551ին Վարման գառնալու տանեմ՝ Ալզենաթի մօտ բռնուելով՝ Վարդապետի բերդին մէջ . . . կը կենայի, կ'ըսէ Լուսեր, մարդիկնեքն հեռու ոնենկի մը մէջ կը բնակէի, եւ ամենեւին մէկը չէր կրնար ինծի գալ. միայն երկու աղնուական երիտասարդ օրը երկու անգամ կու գային եւ ուսելու խնուրան կը բերէին: Արդ ասոնք պարկի մը կողմն գնաւ ու պահարանի մը մէջ գրած էին, որ երբեմն երբեմն կ'ուստէի: Անգամ մը . . . քնացած ատենս՝ սատանան եկաւ ու կաղնին ելած տեղը կենալով՝ մէկիկ մէկիկ սատակի զորութեամբ գերաններուն կը նետէր, ու անկողնոյս մէջ մեծ աղմուկ ու շփոթութիւն կը հանէր. բայց ես բանի տեղ չգրի:

Երբ որ նորէն քէշ մը քուն մտայ, միջ մ'ալ լսեցի որ սանդղին վրայ անանկ աղմուկ մը կ'ըլլէր, որ կարծես թէ սանդղին վար շատ մը տականքներ կը գլտորին: Եւ թէպէտ գիտէի ես որ սանդղուղը շղթայով կապուած ու գոցուած է, եւ կարելի չէ որ մէկը վեր ելլէ կամ կարա՞ն վար գլտորի. ի վերայ այս ամենայնի եւայ սանդղին քովը գառի, որ տեսնելի թէ քնէ է. եւ տեսայ որ սանդղուղը գոցուած ու ամրացած էր: Ան ասան ըսի որ Գոնն ես, պնպեռ ըլլայ: Խօսի սեղան, 205. Բ:

Երբ որ առ վերջին տարիները Օտեն Գերմանիա կը պալուէր, որ ամէն բան անձամբ տեսնելով ու քննելով՝ Լուսերին վարքը դրէ, Վարդապետի ալ գնաց: Ինքզին պահպանը՝ որն որ Լուսերին մեծ սէր ու յարգութիւն կը ցուցնէր, զինքը տմէն տեղ պալաացուց եւ հոն տեղը Լուսերին բոլոր ըրածներն ու իրեն պատահածները պատմեց: Կաղինին պատմութիւնն ալ պատմելն ետեւ՝ զբան առ ալ աւելցուց. Երբ որ, ըսաւ, սատանան չէր ուզեր Լուսերին հնազանդիլ ու թող տալ երթալ, մանաւանդ թէ ճանճի կերպարանք մտնելով՝ կը թաշտէր ու վարդապետին ակննը կը բզզէր, ան ալ կաղամբն տաւ ու ճանճին նետեց: Աս ըսաւ ու առաւ զինքը նոյն տեղը տարաւ, եւ պատին վրայ թանաքի րիծ մը ցուցնելով՝ Ահաւասիկ, ըսաւ, պատմածիս յայտնի վկայութիւնը, որն որ եւ ոչ ժամանակը կրցաւ աւերել հանել: Նոյն տեղը Լուսերի՛ սատանային հետ պատարագին վրայ ըրած վիճաբանութիւնն ալ պատմեց: Օտեն, Հոմ. Բ. Գլ. Ի. 276: 81-ի հոս Միւլ Գ' Օպիկի, Հոմ. Բ. 34, 35 Ի- Ետեմի:

ընդ կեցող քահանան ուրիշ կերպով պէտք չէ նկատել, բայց իբրեւ սատանայ՝ որ դժոխքէն ելած եկած՝ հոն կը կենայ: Իսկ ասանկ քահանային ձեռնադրութիւնը կամ օծումը՝ աւելի պրդածութիւն է քան թէ օծում, որով մկրտութեան աստն քրիստոնեայ ըլլազ մարդը՝ եպիսկոպոսին ձեռքովը սատանայ կը գաւնայ: Եւ թէպէտ կը խոստովանի որ շատ Ա՛շտք ալ նոյն կերպով ձեռնադրուած եւ իրենք ալ ուրիշները նոյն կերպով ձեռնադրած են, բայց անմտական զանազանութիւններ ընելով՝ զիրենք կը ջատագովէ 8: Ետքը կը հաստատէ որ չէ թէ միայն ամէն մարդ հապա նաեւ սատանան ալ կրնայ խորհուրդ կատարել, եւ իր մատակարարած խորհուրդը՝ քահանայի մը մատակարարածին պէս վաւեր է 9: — Գարձեալ ուրիշ գրքի մը մէջ՝ սուրբ պատարագին վրայ գրած աս հայհոյութիւնները ջատագովել ուզելով՝ պայպէս կը խօսի. «Շատ կը բաղձամ որ ամէն մարդ աս երկու բառերուն, այս ինքն պարտաբէ եւ խոհորդ բառերուն մէջ եղած տարբերութիւնն աղէկ հասկնայ, եւ իմանայ որ աւելի տարբեր են իրարմէ քան թէ խաւարը՝ լոյսէն, եւ սատանան՝ Աստուծմէ: ... Երանի՜ թէ Աստուծոյ ամէն բարեպաշտ քրիստոնէից անանկ սիրա մը տաք, որ պատարագ բառը լսելուն պէս՝ սկսէին դողալ, ու սատանայ եւ պղծութիւն մը տեսածի պէս երեսներն խաչ հանէին», 10: — Ասանկ ամպարիշտ խօսքերուն վրայ խորհրդածութիւն ընելն աւելորդ բան կը սեպենք:

Նոյն ատենները Լուտերականաց մէջ սատանայական մէկ տեսիլքի պատմութիւն մը հրատարակուեցաւ, որն որ թէպէտ ըստ ինքեան ծիծաղական ու առասպելական բան մըն է, բայց

8. Գործք Լուտ. գերմ. Հատ. Զ. 99. Բ. 100:

9. Ահաւասիկ Լուտերին բուն խօսքերը: «Թէ որ սատանան գալու ըլլար, կ'ըսէ, . . . ու ժողովրդապետութեան պաշտօնի կանչուելով՝ հրապարակաւ եկեղեցւոյն մէջ Աւետարանը քարոզէր, մորաէր, պարտաբաժ ընէր, պիտիւմ Գոր. . . պէտք էր որ խոստովանէինք թէ խորհուրդները՝ նշմարի խորհուրդ էն. եւ ամէն նշմարիս մկրտութիւն ընդունած, ճշմարիտ Աւետարան լսած, նշմարի պիտիւմ առնալ, Գործքս նշմարիս Գործքս Գործքս էն: Որովհետեւ պէտք չէ որ մեր հաւատքն ու խորհուրդները անձին վրայ մնան, որ արգիւք բարեպաշտ է թէ չար, Եւսեփոսիան ընդունած է թէ ինչ ան պաշտօնին խաչան է թէ ինչ

իրէ պարգած մտած է, ստանալ է թէ իր մայրը: Գործք Լուտ. Գործք. Զ. 105: — Չարմաշու բան մըն է թէ ինչպէս կրնար Լուտեր առ բանալ ըսել. որովհետեւ ուսման ու զլխաւոր պատանաւոր՝ օրով (իրեն պատմածին նայելով) սատանան զինքը ուղղափառ քահանայի ձեռնադրութիւնն ու պատարագը մերժելու համոզեց, աս էր որ արտօնը ճշմարիտ հաւատք չունին, հաւատ հաւապքնին սատանային հաւատքին նման է: (Յետ երես 334) Արդ թէ որ ուղղափառ սատանայի նման հաւատք ունենալուն համար՝ չեն կրնար ձեռնադրուիլ ու խորհուրդ կատարել, ինչպէս կրնայ սատանան:

10. Գործք Լուտ. գերմ. Հատ. Զ. 174, 174. Բ:

լուսերական վարդապետութեան վրայ քանի մը մտադրութեան արժանի բաներ մատակարարելուն համար՝ հոտեղս համառօտիւ մը՝ բայց պատմութեան բնագրին խօսքերովը՝ կը դնենք։ Սպբոնիայի Սդասփորդ քաղքին մէջ 1534ին ճրագաւուցին իրիկունը, լուսերական երէց մը եկեղեցին նստած՝ երկրորդ օրը հաղորդութիւն տուել ազգայնէր խոստովանած կ'ընէր։ Երբ որ ամէնքը խոստովանանք եղան լմնցան, եւ ինքն ալ ոտք ելաւ որ երթայ, ազատա զգեստ հագած սեւ մարդ մը տեսաւ, որ դէպ իր կողմը կը մօտիկնար, եւ գլխու խցրը պնպէս վար քաշեց, որ ճակատը բոլորովին գոցուեցաւ։ Աս մարդս երիցուն քովը մօտենալով՝ բարձր ձայնով ըսաւ. Յէր, իմ խոստովանանքս ալ կ'ուզես լսել։

Հա, ըսաւ երէցը, ու գնաց տեղը նստեցաւ. իսկ մարդը երկու քայլ հեռու ծունկ չորքեցաւ իւրեւ թէ խոստովանանք ըլլալ կ'ուզէ։

Լորեցն իրեն ըսաւ. Թե որ խոստովանանք ըլլալ կ'ուզես նէ՝ քիչ մը մօտ գալու ես որ լսեմ։

Ես քեզի բաւական մօտ եմ, պատասխան տուաւ մարդը, եւ շուտ մը զերեցը քննելու պէս՝ հարցուց թէ Քրիստոսի ծննդեան վրայ Բ'նչ կարծիք ունիս։

Լորեցը պատասխան տուաւ որ Հոգին սուրբէն յղացաւ եւ սուրբ Կօսէն ծնաւ, ինչպէս որ առաքելական հանգանակն ու Ս. Գիորգը կը վկայեն։

Վարձեալ իրեն հարցուց մարդը. Կուսէ ծնած ըլլալն ո՞ր գրուած է։

Լորեցը պատասխանեց որ Մարգարէք ու աւետարանիչք կ'ըսեն թէ մայրը կոյս էր։

Ս'արդը հեգնելով մը կրկնեց թէ Կոնյա ըլլալ որ ան բանը մարգարէութեանց ու աւետարաններուն մէջ գտնուի, բայց ես Գիորգն պնպէս չեմ հառկրնար։

Ըսկից վերջը քիչ մ'ալ նշոյն նիւթին վրայ խօսելէն ետեւ՝ խօսքը տարբեր բանի վրայ դարձրնելով ըսաւ. Քրիստոս ինչո՞ւ խաչեցաւ։

Երէջ. Ս'եր մեղացը համար խաչեցաւ ու մեռաւ, որպէս զի իր մահուամբը զմեզ մշտնջննաւոր մահուանէ, մեղքէն, սատանայի բռնութենէն ու գժօխքէն ազատէ։

Մ'արդ. Չէ, պնպէս չէ, հապա իր մեղացը համար մեռաւ, որովհետեւ Մովսէսի օրէնքէն ապստամբած էր։

Երէջ. Ըս խօսքը բողբոլին առաւ է, որովհետեւ ինք ամենեւին մեղք գործած չէ, հապա Աստուծոյ անմեղ գառնն է, որն որ աշխարհքիս մեղքն իր վրան առաւ։

Մարդը. իս դաշտն ելայ եւ տեսայ որ երկինքը բացուած էր. հոն էր Մովսէս՝ որ աշխարհքիս վրայ կը նայէր, ու եղջիւրները կը թօթուէր. եղջիւրներուն մէկէն ձեր ֆրիստսը կախուած էր, եւ որովհետեւ Մովսէսի օրէնքը ջնջելու կը ջանար՝ եղջիւրէն վար ինկաւ, Հրեայք ալ զինքն աւին, խաչեցին ու մեռցուցին, որովհետեւ Մովսէսի օրինաց դէմ գործած էր: Մէկալ եղջիւրին վրայ նստած էր դրախտին մէջ Ադամին ու Եւային խնծոր առողջը: Աս ըսելէն ետեւ՝ երեք անգամ երեցին հարցուց որ Ասիկա կը ծանշնաս, ո՞վ էր: Երէցն ալ պատասխան տուաւ թէ Սատանան էր:

Վիշ մ'ալ իրարու հետ խօսելէն ետեւ՝ երէցը մարդուն հարցուց թէ ինչո՞ւ հոս եկած ես. թէ որ մեղքերդ խոստովանիլ կ'ուզես նէ՝ խոստովանէ: Եր բաղձաս մեղքերէդ ու անհաւատութենէդ արձակում ընդունիլ, որ ճշմարիտ հաւատքով սուրբ հաղորդութեան խորհրդին մօտենաս՝ մեղքերուդ թողութեան համար: Մարդը պատասխան տուաւ թէ Ո՛չ քու արձակումդ կ'ուզեմ՝ ո՛չ ալ խորհուրդդ, եւ արդէն անոնցմէ ինծի օգուտ մը չկայ: Ան ատեն երէցն ալ բարկանալով՝ ըսաւ որ Ելիւր, քեզի պատրաստուած տեղը գնա: Մարդը պատասխան տուաւ որ Ըսածդ կ'ընեմ, բայց վաղը իրարու հետ աս բանիս վրայ օւրիշ տեսակ կը խօսինք: Աս ըսելէն վերջը՝ հոնտեղը սաստիկ Ժանտահոտութիւն մը ձգելով՝ ելաւ գնաց¹¹:

Եւտեր աս պատմութիւնը կարդալուն պէս, (որովհետեւ շուտ մը տպած չորս կողմը տարածած էին,) վրան յառաջաբանութիւն մ'աւելցուց, որն որ Նիկողայոս Ամատորֆ՝ Նորոգէն ձեռնադրուած եպիսկոպոսին՝ ուղղուած էր, եւ աս բանիս վրայ իր դատաստանը հարցուց: Չեմ հարցններ, կ'ըսէ, թէ ասիկա ո՞վ էր, (որովհետեւ հաստատութեամբ միտքը դրած էր որ սատանան է, ինչպէս ետեւի գրած խօսքերէն կը տեսնուի,) հապա միայն ան կ'ուզեմ իմանալ թէ ինչո՞ւ այնպէս համարձակութեամբ եկաւ, իբրեւ թէ մէկը զինք ընտանութեամբ կանչած ըլլար: Ետքը շատ մը կատակի ու հայհոյութեան խօսքեր խօսելէն ետեւ նոյն մեղաւորին ապաշխարութեան վրայ, զորն որ Բենեդեքուղին խոնարհ պատգամաւորը կը կանչէր, Ամատորֆին կը յանձնէր, որ իբրեւ Մակտեպուրկի եկեղեցւոյն ճշմարիտ եւ գլխաւոր եպիսկոպոսը՝ աս բանիս վրայ իր կարծիքը զրուցէ: Բայց թէ որ, կ'ըսէ, իմ դատաստանիս թող տալու

11. Աս պատմութիւնը ըստ ամենայնի պոպէս բայց աւելի ընդարձակ կը գտնուի ի Գործն Լատ. Իեր. 4-ր. 2. 353. — 353. Բ.

ու վրան գրուած է. "Ճշմարիտ պատմութիւն" որն որ Սգամֆորդ պատահած է, 11.

ըլլաս, ըսելով որ ես (Ղուտերս) պապ եմ, միայն թէ որ եկեղեցւոյ հին ժամանակները շատ եպիսկոպոսներ՝ նոյն իսկ պապէն աւելի իմաստուն եւ աստուածապաշտ էին, ինչպէս յայտնի է Յ. Օգոստինոսէն՝ որն որ Հիպպոնայի ողորմելի եպիսկոպոս մըն էր: Դարձեալ թէ որ ես իբրեւ պապ աս պատգամաւորին պատասխան տալ ուզէի ալ նէ՝ չէի կրնար, ինչու որ կարդինալներս ու եպիսկոպոսներս քովս չեն: Եւ թէ որ զերենք ժողովքի գումարել ուզէի նէ՝ աս բանս ինծի աւելի դժուար կ'ըլլար քան թէ Հռոմայ պապին: Ասոր համար, դուն Ամստորֆ, որ նոյն տեղերուն եպիսկոպոսն ես, աս բանիս վրայ պատասխան տուր: Բայց ինչ որ է նէ, որովհետեւ ես պապ կ'անուանուիմ, եւ եմ ալ, անոր համար քեզի իշխանութիւն կու տամ որ ասանկ մեղաւորներուն աս կերպով արձակում տաս: Ամենակալն Աստուած սրտմտի քեզի դէմ, ու մեղքերդ վրադ հաստատելով՝ զքեզ յաւիտենական հրոյն մէջ գահավէժ ընէ: Եւ ես, Գրիստոսի տեառն մերոյ, եւ յիւսիսաւորի Գրիգորէ Լուսիսի Ա. պապին իշխանութեամբ ¹², ... բոլոր Աստուծոյ շնորհքը քեզմէ կը վերցընեմ, ու կը զրկեմ զքեզ յաւիտենական կեանքէն, եւ աս խօսքովս զքեզ դժոխքին անդունդը կը խաւրեմ, որն որ աշխարհքիս սկիզբէն քեզի ու քու թագաւորիդ պատրաստուած է: Ամէն ¹³:

12. Աս խօսքերը թէպէտ եւ կէս մը կատակով գրուած կ'երեւան, ի վերայ պար տալայնի՝ 370, 371 երեսին մէջ ըսածներնու հաստատութիւն կրնան ըլլալ:

13. Irascatur tibi omnipotens Deus et retentis peccatis, destruat te in ignem æternum. Et ego autoritate Domini nostri

Jesu Christi, et sanctissimi Domini Lutheri Papæ primi, mihi in hac parte concessa, absolvo te ab omni misericordia Dei et vita æterna, mittens te his verbis in infernum, qui tibi et Regi tuo præparatus est ab initio mundi, amen. — Գործք Լուսիսի Գրիգորի. Հատ. Զ. 150. — 153:

Քուտերտիանայ եւ խորհրդակիսնայ կը հաշտուին

Լուսեր խորհրդականաց հետ հաշտուիլ յանձնէ Բուխը, կապիտան եւ ուրիշ խորհրդականք Բիդարեյի մէջ Լուսերին եւ ի բենեֆիտ հետ ին խօսիմ : Մեքլենբուրգէն գաշնէ ին գնէն : Մեքլենբուրգէն խօսիմ ին գնէ, որոն ափսոս ին սորոքիմ : Հեքլենբուրգէն աւ գաշնիմ ին ուրիշ հաշտուիլ :

1535 — 1536

ԽՈՐՀՐԴԱԿԱՆԱՅ ԱՅՔէն ոմանք ետմանաւանդ վերին Գերմանիայի քաղաքները շատ անգամ ետեւէ կ'իյնային որ Լուտերականաց հետ խաղաղութիւն ընեն ու մէկտեղ միաբանին, ինչպէս որ մինչեւ հիմա քանի մը հեղ տեսանք : Եւ թէպէտ Լուտերականներէն շատերն ալ աս խաղաղութեան ու միաբանութեան կը բաղձային, սակայն Լուտեր միշտ անոնց դէմ կը դնէր, ու չէր ուզեր որ միաբանութիւն ըլլայ՝ մինչեւ որ անոնք իրենց մոլորութիւնները, այս ինքն իր կարծեաց դէմ ունեցած կարծիքն չթողուն : Բայց վերջապէս երբ որ Ակսպուրկ քաղաքին ծերակոյտը՝ որ խորհրդականաց աղանդին միտած էր, Լուտերի մոլորութիւններն ընդունեցաւ, երկու կողմն ալ յառաջադէպ աւելի սխալ ետեւէ իյնալ որ աս միաբանութիւնը հաստատուի : Ակսպուրկցիք՝ Լուտերականութիւնն ընդունել մտքերնին դրածնուն պէս՝ շուտ մը իրենց վարդապետներէն երկու հոգի վիդգենպերկ խաւրեցին, որ մտքերնին Լուտերին յայտնեն, եւ միանգամայն ջանան որ միաբանութեան խօսքը որն որ քիչ մը ատենէ վեր մոռցուած էր, նորէն գուրս հանեն ու գլուխ տանելու փութան : Լուտեր ծերակուտին պատասխան տուած ատեն՝ խոստացաւ որ իրեններովը մէկտեղ ետեւէն իյնայ որ չէ թէ միայն աս ամենուն բաղձացած միաբանութիւնն ու խաղաղութիւնը հաստատուի, հպառնաւ բոլոր գալթակողութեան պատճառները վերցուին, որպէս զի անկէ վերջը խաղաղութիւնը մէջերնին հաստատուն մնայ ¹ :

Ծերակոյտն աս թուղթն առնելուն պէս՝ խորհրդականաց կողմն եղող ուրիշ քաղաքներուն եւ մանաւանդ Սթրասպուրկցոց հետ խորհրդակցեցաւ, ու մէջերնին հաստատեցին որ երկրորդ տարին (1536ին) Մայիսի 14ին Թուրինգիայի Այգենաի քաղաքը ժողով մը գումարուի, բայց չէ թէ Սաքսոնիայի կայսրընտրին կամ ուրիշ իշխանի մը առաջնորդութեամբ կամ հրա-

1. Գործք Լուտ. գերմ. Հաս. Մասն Ա. 372. — 375 : Ուէնպերկ 2. 508 : Բլանք, Գիլք Ը. Հաս. Գ. ԳԼ. ԻԵ. Համ. Ա.

մանաւ, հապա քանի մը առանձնական մարդիկներու եւ մանաւանդ Լուտերի: Աս որոշումն ըլլալուն պէս՝ Բուկեր ու կապիտան (Կգրասպութիկի երէցները) ելան Հելուետիացի Խորհրդակցականաց կամ Զուինգիականաց գացին, եւ ըլլալու ժողովքն անոնց իմացընելով՝ յորդորեցին որ իրենք ալ հաստատուելու խաղաղութեան մասնակից ըլլան: Եւ հաւանութիւննին ընդունելէն ետեւ՝ հետերնին անոնցմէ քանի մը հոգի առած՝ ետ դարձան. եւ ամէնքը մէկտեղ ժողովքի եկան: Բայց Այգենախ հասած ատեննին՝ իմանալով որ Լուտեր հոն ժողովքի պիտի չգայ, հապա իր տեղը Մելանքթոնը եւ ուրիշ մէկ երկու հոգի պիտի խրկէ, որ անոնք խօսին ու ջանան խաղաղութիւն ընել, անմիջապէս ելան շիտակ Վիգդենպերկ գացին, ինչու որ կը բաղձային բանը Լուտերին հետ տեսնել, գուցէ վախնալով որ ուրիշի ձեռքով եղած միաբանութիւնը կամ չ'ընդունիր եւ կամ ընդունելէն ետեւ շուտով կ'աւրէ՞:

Լսոնք Մայիսի 21ին Վիգդենպերկ հասան, եւ երկրորդ առաւ երկու գլխաւորները Լուտերին առջեւն ելան, ու մէջերնին խօսուելու գլխաւոր նիւթերուն վրայ իրեն հետ առանձին խօսակցեցան: Նոյն օրը Լուտերին երեւելի աշակերտներէն շատերը եկան իր տունը ժողովեցան, եւ Լուտերի գահերիցութեամբ՝ Խորհրդականաց երկու պատգամաւորներուն հետ խորհուրդ մը ըրին: Մելանքթոն աս խորհրդին չէր եկած. որուն պատճառը գուցէ ան էր որ կը վախնար թէ Լուտեր Խորհրդականներուն հետ շատ խստութեամբ կը փարուի: Ամէնքը նստելէն ետեւ՝ Բուկերէն խնդրեցին որ Լուտերին առաւանց խաղաղութիւնը մէջերնին հաստատուելու համար ըրած խօսակցութեան պատասխան տայ: Բուկեր սկսաւ խօսիլ, եւ ընդարձակ ծառով մը ուզեց ցուցընել թէ ինչպէս ուրախ է որ աս ժողովքը ժողովուեցաւ, մանաւանդ անոր վրայ որ Վիգդենպերկի մէջ ժողովուեցաւ, եւ նոյն տեղը՝ կրնայ իր միտքը յայտնել: Ետքը յիշատակեց թէ ինչպէս երեք տարիէ վեր կը ջանայ որ ամէնքն ալ միաբանին ու հաղորդութեան խորհրդին վրայ մի եւ նոյն կարծիքն ունենան ու եկեղեցական կարգադրութիւններնին ալ նոյն ըլլայ:

Լուտեր աս խօսակցութեան պատասխան տուաւ թէ իմ պատիւ բաղձանքն ալ միշտ ան էր որ երկու կողման մէջ՝ ճշմարիտ, հաստատուն եւ տեւական միաբանութիւն ու խաղաղութիւն մ'ըլլայ: Բայց որովհետեւ շատ ժամանակ չէ որ, ըսաւ, Զուինգիին ու Եկոլամպագին նամակները գուրա ելան, եւ ան

2. Բաւեր, Գիլք Է. Հատ. Գ. Գիլք Գ. Համ. ԻԷ. 129, 130: Ման Ը. 375, 376: Սեքենտորֆ, Ուլենպերկ, ԳԷ. ԻԷ. Համ. Ը:

ալ՝ Բուկերի հաւանութեամբն ու գործակցութեամբն, (ինչպէս որ յայտնի կը ցուցնէ նոյն նամակներուն սկիզբը յառաջաբանութեան պէս գրուած նամակը) դարձեալ որովհետեւ աս մտերս ուրիշ գրքեր դուրս ելան, որոնց մէջ շատ ամառաբիշտ վարդապետութիւններ, եւ մանաւանդ հաղորդութեան խորհրդին դէմ սաստիկ մոլորութիւններ կան, անոր համար չեմ կրնար հասկընալ թէ ասանկ բաներ վարդապետողներուն հետ ինչպէս հաստատուն միաբանութիւն կրնայ ըլլալ: Ինչու որ յայտնի է թէ ամէնքս մէկտեղ ժողովուած ատեն՝ ուրիշ կերպ կը խօսին, եւ երբ որ իրարմէ կը բաժնուինք ու գիրք գրելու կը սկսին, ուրիշ կերպ, մանաւանդ թէ առջի խօսքերնուն հակառակը կը խօսին ու կը գրեն: Բայց խորհրդականաց այսպէս վարուելուն պատճառն ինչ է: Ասիկա կամ անոր համար կ'ընեն, որովհետեւ հաղորդութեան խորհրդին մէջ ֆրիստոսի իրական ներկայութիւնը սրտանց չեն ընդունիր, որն որ մէկտեղ ժողովուած ատեննիս՝ չեն յայտներ. եւ կամ անոր համար որ տեղերնին գացած ատեն՝ ժողովրդեան դիմագարձութեան պատճառաւ ուրիշ կերպ չեն կրնար ընել: Անոր համար ինծի աւելի աղէկ կ'երեւայ որ բաները ինչպէս են նէ՝ այնպէս մնան, քան թէ հիմա մէջերնիս՝ միայն արտաքին խաղաղութիւն ու միաբանութիւն մը հաստատենք, ու քիչ մը ետքը նորէն առջինէն աւելի իրարմէ բաժնուինք: Վասն զի մեզմէ վերջը եկողները ոչ այնչափ կտր են՝ որ աս խաբէութիւնը չտեսնեն, եւ ոչ ալ այնչափ համր՝ որ չորս կողմը չտարածեն ու վրանիս չծիծաղին: Բայց աշխարհքս խաբուելու ալ ըլլայ նէ, Աստուած՝ որ ամէն բան կը տեսնէ ու կը լսէ, չիկրնար խաբուիլ:

Բուկեր Լուտերին աս խօսակցութիւնը լսելով՝ սաստիկ խռովութեան ու շփոթութեան մէջ ինկաւ, ինչպէս երեսէն, շարժուածքներէն ու խօսքերէն յայտնի կ'երեւար: Եւ որպէս զի Լուտերին՝ իր վրայ ունեցած կասկածը փարատէ, այսպէս պատասխան տուաւ: Մեր խօսքերուն մէջ ամենեւին նենգութիւն կամ կեղծաւորութիւն մը չկայ. ինչու որ հիմա հոս խօսածներս՝ մեր իշխաններուն առջեւ, եկեղեցիներուն մէջ, եւ Գերմանիայի քարոզիչներուն ու երէցներուն առջեւ թէ խօսքով ու թէ գրով շատ անգամ խօսած ու յայտնած ենք: Իսկ Զուլինգլին ու Եկոլամպադին նամակներուն համար ըսաւ որ 2է թէ միայն առանց իմ հաւանութեանս, հապա նաեւ իմ հրամանիս դէմ տպուեցան: Եւ տպողը իր կողմանէ իբրեւ յառաջաբան՝ վրան աւելցուցեր է իմ տարի մը յառաջ գրած մէկ թուղթս. բայց ան թուղթն ալ ես բոլորովին տարբեր մազ գրած էի, այնպէս որ եւ ոչ երազիս մէջ երեւակայած էի որ

նոյն թուղթը տպել տամ: — Ասուկներին ըսածները՝ կապիտոնն ալ հաստատեց, ու բոլոր յանցանքը՝ տպողներուն վրայ ձգեց:

Եւորէն խօսեցաւ Լուտեր եւ իրենց ազդարարութիւն ըրաւ որ մէջերնին կամ հաստատուն ու տեւական միաբանութիւն մը հաստատուի, եւ կամ ամենեւին: Եւ որպէս զի, ըսաւ, դներու դաշինքնիս հաստատուն ըլլայ, երկու բան հարկաւոր է. նախ որ մինչեւ հիմա գրքերնուդ մէջ սուրբ հաղորդութեան ուղեղ վարդապետութեան դէմ վարդապետած բաներնիդ ետ կանչէք. եւ երկրորդ որ ասկէ վերջը մեզի հետ ըստ ամենայնի մի եւ նոյն վարդապետութիւնն ունենաք, եւ գլխաւորաբար ընդունիք որ նաեւ անհաւատներն ալ հաղորդութեան խորհրդին մէջ ֆրիստոսի ճշմարիտ մարմինն ու ճշմարիտ արիւնը կը ճաշակեն: Եւ քորը խորհրդականաց գլխաւորներուն՝ հաղորդութեան խորհրդին վրայ գրած ամպարիշտ խօսքերը յիշելով՝ Չնկը կրնար, ըսաւ, ասանկ ամպարիշտ խօսքեր խօսողները չնզովել եւ անոնցմէ չգարշիլ: Վերջապէս իրենց մինչեւ երկրորդ օրը ժամանակ տուաւ, որ աղէկ մը մտածեն ու ետքը գան մտքերնին նորէն յայտնեն:

Եւրկորդ օրը Մայիսի 23ին (կամ ըստ ոմանց՝ երրորդ օրը Մայիսի 24ին) ամէնքն ալ եկան նորէն ժողովուեցան. աս ան-

Յ. Թեպէտ եւ Մենցլ՝ առ զեպքին վրայ շատ համառօտ կ'անցնի, ուստի եւ մեզի երեւելի օգնութիւն մը չկրցաւ ընել, բայց իր փառքն ընթերցողներնու հաղորդելու համար՝ գրածը պատշաճ կը սեպենք հոս գնելու: Արդ ըսելէն ետեւ որ Բուկերի Լուտերին քանի մը մղձ գրուածներէն զմէքը քիչ մը զիջած կարծելով՝ իր ընկերներով Վիդգենպերկ եկաւ, խօսքն այսպէս յաւաքէ կը ասեն: «Լուտեր զինքն (զբուկեր) ու իր ընկերները աստիկ յանդիմանական խօսակցութեամբ մ'ընդունեցաւ. եւ պահուից որ ամէն բանէն յառաջ՝ փնյա նայ առին անկցած վարդապետութեան քայտայտ իր խնայելու եւ մեր մարտնչութեան ըլլալը հրապարակաբար փոփոխելն, ու իտիք ան վարդապետութեան ընդունելն որն որ ինքիքն առնուց զիսի րնի... Պէտք է որ, ըսաւ, չէ թէ փոխ վարդապետեք ու խօսածանիք թէ ֆրիստոսի ճշմարիտ մարմինը խորհրդան մէջ ճշմարտապէս ներկայ է ու ճշմարտապէս կը ճաշակուի, հապա նաեւ

բացայայտ ընդունիք որ անհաւատ հաղորդողներուն պիտէ ճշմարտութեամբ ներկայ է ինչպէս որ հաւատացեալներուն ներկայ է, եւ թէ անհաւատները պիտէ ճշմարտութեամբ կ'ընդունին: Բայց՝ որ հիմա Լուտերին առնուած այնպէս ինչ ինչ, ինչպէս որ յառաջագոյն Լուտերի կայտնան խորհրդին առնուց ինչպէս էր, ... Լուտերին խօսքէն շատ պարզեցաւ, ու ամէն շփոթութեամբ պատասխան տալէն ետեւ... Լուտերին պահանջն ըսաւ, ու անոր հետ մէկտեղ ըսաւ որ հաղորդողները մէջ չէ թէ փոխ արժանաւորները ֆրիստոսի ճշմարիտ մարմինը որաւ ու բերնով իրենց երանութեան համար կ'ընդունին, հապա նաեւ անարժաններն ալ՝ բերնով իրենց զատապարտութեան համար կ'ընդունին»: Հոգ. Բ. Գլ. Ե. 104:

Տ. Սկնչպերկ, Գլ. Ի՛նչ. Համ. Ա. Սկնչաւորք, Գլ. Գ. Համ. Ի՛նչ. 180:

գամ Մեղանքթոնն ալ հետերնին էր: Լուտեր՝ առջի օրուան ըսածները կրկնելէն ետեւ՝ հակառակորդներուն հարցուց որ Մինչեւ հիմա Քրիստոսի, Ս. Գրոց ու հին եկեղեցւոյ մտաց գէմ վարդապետածնիդ ետ կը կանչէք, գարձեալ կը խոստանա՞ք որ ասկէ վերջը հաղորդութեան խորհրդին վրայ մեզի հետ մի եւ նոյն կարծիքը հաստատութեամբ պահէք: Բուկեր պատասխան տուաւ. Շատ բան կայ որ ես յառաջագոյն աղէկ չէի իմացեր, եւ անոր համար ալ ինչպէս որ պատշաճ է նէ՝ այնպէս չէի վարդապետած. բայց երբ որ մէյ մը իմացայ, ալ անկէ վերջը մոլորական վարդապետութիւնները մէկդի թողուցի: Եւ որպէս զի չըլլայ որ իմ առջի գրքերովս մէկու մը մոլորեցու պատճառ ըլլամ, կ'ուզեմ մոլորութիւններս գրով ու խօսքով ետ կանչել: Ետքը աս ալ ըսաւ որ Պատրաստ եմ խոստովանիլ թէ Քրիստոսի ճշմարիտ մարմինն ու արիւնը պաշտօնէին ձեռքը՝ առանց զանազանութեան ամէն ճաշակողներուն կը մատուցուի, միայն թէ Քրիստոսի խօսքերը չաղաւաղուին: Աս է իմ վարդապետութիւնս՝ որն որ վարդապետելէն երբեք չեմ դադարիր: Եւ եթէ կը կարծէք որ յայտնի չխօսեցայ, ուզածնիդ հարցուցէք, եւ ես պատրաստ եմ ամենուն պատասխան տալու: Բուկերին խօսքը բոլոր իր հետն եկողներն ալ կրկնեցին, երբ որ Լուտեր իրենց կարծիքն ալ հարցուց: Եւ ետքը ամէնքն ալ իրեն շատ աղաչեցին որ զիրենք իր հաղորդութեան մէջ ընդունի. ինչու որ, ըսին, որովհետեւ մենք Աւսպուրկի հաւատոյ դաւանութիւնը եւ անոր ջատագովութիւնը կ'ընդունինք, կը վստէ որ այսպէս առանց կեղծաւորութեան մի եւ նոյն հաւաքն ունեցողները՝ մի միայն մարմին ըլլան ու իրար եղբայրական սիրով սիրեն:

Եւ խօսքերէն ետեւ Լուտեր ոտք ելաւ, մտ խուց մը գնաց, որպէս զի տալու պատասխանին վրայ մտածէ. իր գլխաւոր աշակերաններն ալ ետեւէն գացին: Հոն Լուտեր ամենուն հարցուց որ Խորհրդականներուն ինչ պատասխան տալու է: Անոնք ալ միաբերան պատասխան տուին որ եթէ բերնով խոստովանածնին սրտով ալ կը հաւատան, եւ կը խոստանան որ նոյն կարծեաց մէջ հաստատուն մնան եւ իրենց եկեղեցիներուն մէջ նոյնպէս վարդապետեն, կը վստէ որ հետերնին խաղաղութիւն ընենք: Ան ասոն Լուտեր աշակերտներուն հետ մէկտեղ դուրս ելաւ, եւ հակառակորդներուն նորէն հարցում մ'ընելէն ու պատասխանն ընդունելէն ետեւ՝ մէջերնին խաղաղութիւնը հաստատեցին, եւ Լուտեր իրենց խօսք մը խօսեցաւ: Բուկեր ու Վապիտոն աս բանս տեսնելով՝ սկսան ուրախութիւններնէն լալ, եւ Աստուծոյ գոհութիւն տուին որ վերջապէս բաղձանքներնուն

Հասան : Ետքը Լուսեր իրենց խրատ տուաւ որ տեղերնին դարձած աստննին՝ զգուշութեամբ ու խոհեմութեամբ ջանան ժողովրդեան մոքէն մոլորական կարծիքները ջնջել, եւ հիմա ընդունած կարծիքնին կամաց կամաց մէջերնին խոթել ։

Լ՝ս միաբանութիւնն ըլլալէն ետեւ՝ քանի մը օր Խորհրդականները Վիդգենպերկ մնացին, եւ Լուսերի կարծիքներէն տարբեր ունեցած քանի մը ուրիշ կարծիքներնուն վրայ խօսեցան ու մէջերնին միաբանեցան : Նոյն օրերը Լուսեր եւ իր աշակերտներէն ոմանք ժողովրդեան առջեւը ճառեր խօսեցան, նոյնպէս Խորհրդականներէն ոմանք ալ խօսեցան, եւ իմացուցին որ երկու կողմն իրարու հետ միաբանած է : Եւ աս միաբանութիւնը գործքով ալ ցուցնելու համար՝ կիրակի օր մը Բուկեր եւ Վապիտոն Վիդգենպերկի եկեղեցւոյն մէջ՝ լուսերական կարգադրութեանց համաձայն՝ հաղորդութիւն առին : — Վիդգենպերկեցիները աս ամէն բաները տեսնելով՝ ալ մտքերնին դրին որ Խորհրդականք սրտանց մոլորութիւններնին թող տուին ու մեզի հետ բոլորովին միացան : Անոր համար ալ սկսան պարծիլ որ մեկը ճշմարիտ ու զօրաւոր պատճառներով հակառակորդներնիս յաղթեցինք, ու զերեւիք իրենց մոլորական ճամբէն դարձուցինք : Իսկ Լուսեր եւ ուրիշ գլխաւորները գրեթէ յայտնապէս գիտէին որ Խորհրդականաց ըրածը՝ միայն դրսանց ձեւացընել ու խաբէութիւն է. բայց հորկ կը սեպէին որ իրենք ալ կեզծաւորին ։

Խորհրդականները դեռ Վիդգենպերկէն չելած՝ Մելանքթան Լուսերին հրամանաւր՝ մէջերնին դրած դաշնիքնին ու միաբան ընդունուած վարդապետութիւնները գրեց, եւ երկու կողման գլխաւորները նոյն գրուածքին ստորագրելէն ետեւ՝ Բուկեր հետն առաւ ու ընկերներովը մէկտեղ ելան տեղերնին դարձան : — Սղրասպուրկցիք եւ վերին Գերմանիայի ուրիշ մէկ երկու քաղաքներու բնակիչները եղածին վրայ շատ ուրախացան եւ սիրով հաւանութիւն առին, որովհետեւ Բլանքին ըրածին պէս՝ պաշտպանուած կարծիքը հոգեւորնին չէր, հապա

Տ. Ուէնպերկ, ԳԼ. ԻԵ. Համ. Բ. 86 նաեւ Սեքետարֆ, Գիբբ Գ. Համ. ԻԵ. 130 : Բլանք, Գիբբ Ը. Համ. Գ. Մասն Ա. 377. — 388 : Ռանքէ, Գիբբ Ե. ԳԼ Բ. Համ. Գ. 83. — 85 :

Յ. Բլանք (Գիբբ Ը. Համ. Գ. Մասն Ա. 388. — 388.) յայտնապէս կը զրուցէ թէ Լուսեր շատ կը կռակածէր որ Բուկերին եւ իր ընկերներուն բռանները սրտանց ըլլան, բայց պատշաճ ռեպլիք տրաւ.

քուստ բան մը չցուցնելու : Աս բանիս վրայ ինչ շատ ընդարձակ կը գրէ. բայց իր բռաններուն մէջէն մինակ աս խօսքը պատշաճ կը սեպէ՝ հոս դնելու : "Թէ որ մարդ կրնայ կասկածի երթալ որ, կը զրուցէ տեղ մը, Լուսեր կեանքին մէջ երբեք զիտութեամբ պղտիկ խորամանկութիւն կամ նեղութիւն մը ըրած է (") իրեն կարեւոր մէկ նպատակին հասնելու համար, ստուգիւ աս գեպքս ե" : (388.)

բաները բաղորովին քաղաքական կողմանէ կը նկատէին եւ լուտերականաց հետ միանալին՝ աս նկատմամբ՝ իրենց մեծ շահ կը տեսէին 7: Բայց Հելլուստիայի խորհրդականները կամ Զուինգլիականները՝ որոնք լուտերականաց հետ միանալէն նոյն քաղաքական շահը չունէին, անանկ դիւրութեամբ չզիջան: Ասոնք միաբանութիւնն իմանալուն պէս՝ Սղրասպուրկ երկու հոգի խաւրեցին, որ Բուկերին ու Վապիտոնին հետ խօսին: Ութը օր Բուկեր աշխատեցաւ որ զիրենք համոզէ. բայց պարապ եղաւ: Ան ատեն ինք ելաւ Հելլուստիա գնաց ու հոն մէկ երկու ժողովքի մէջ շատ ջանաց որ Հելլուստիացիք դաշանց թղթին ստորագրեն եւ այսպէս միաբանութիւննին հաստատուն ըլլայ: Բայց Հելլուստիացիք ան թղթին ստորագրել չէին ուզեր, եւ ամենեւին յանձն չէին առներ որ կարծիքնին փոխեն:

Ըս բանը Բուկերին չէ թէ միայն մեծ տրամութիւն ու ցաւ պատճառեց, որովհետեւ մեծապէս կը բաղձար որ լուտերականներուն հետ ըրած միաբանութիւնը հաստատուն մնայ, հայա մեծ նախատինք ալ եղաւ, որովհետեւ Հելլուստիացիք սկսան երեսը վար առնել, ըսելով որ լուտերին աչքը մտնելու համար՝ հաղորդութեան խորհրդին ճշմարիտ վարդապետութիւնը թող առկիր ու մոլորութիւն ընդունեցար: Թէպէտ եւ ասով՝ իր ձեռք զարկածէն ետ չկեցաւ, ու միշտ կը ջանար Հելլուստիացիները համոզել որ աս միաբանութիւնն իրենց հաւատքին վնաս մը չ'ըներ, եւ աս թղթին մէջ գրուածներուն հաւանելու համար՝ կարծիքնին փոխել հարկաւոր չէ, ուստի եւ խաղաղութեան համար ան թղթին կրնան ստորագրել ու միանգամայն կարծիքներնուն մէջ հաստատուն կենալ. բայց ինչ որ ըրաւ նէ՝ պարապ եղաւ, եւ չկրցաւ զիրենք համոզել որ ըրած միաբանութեան հաւանին, ու բերած դաշինքի թղթին ստորագրեն 8:

Ըսանկով աս քանի մը հոգւոյ մէջ հաստատուած միաբանութիւնը չեղածի պէս եղաւ: Եւ թէպէտ քիչ մը ատեն լուտերականներն ու խորհրդականները իրարու դէմ նախաատկան գրուածքներ դուրս չճանեցին, մանաւանդ թէ Զուինգլիականք քանի մը անգամ լուտերի հետ թղթակցեցան, ու լուտեր զիրենք վաստրկելու եւ իր կողմը զօրացընելու համար իր սաստկութիւնը քիչ մը մէկդի դրաւ, որով եւ աւելի եւս իրարու մերձեցան 9. Բայց ետքը ան արտաքին միաբանութիւնն ու

7. Բւնդ, Գեդը Ը. Հաա. Գ. Խաա Ը. 391. 393:

8. Նոյն աեղը, 393. — 394: Ուլենպերկ, ԳԼ. ԻԷ. Հաա Գ:

9. Նոյն թղթակցութեանց վերջանն ու նիւթն աս էր: Ինչպէս յայտնի է, Զուինգլիականք կ'ըսէին թէ հաղորդութեան խորհրդոյն մէջ

խաղաղութիւնն ալ փերցուեցաւ, եւ յառաջուան պէս, մանաւանդ թէ յառաջուրնէ աւելի իրարու հետ թշնամացան, եւ սկսան մէկզմէկ սաստիկ նախատել. ինչպէս քիչ մը ետքը կը տեսնենք:

Քրիստոսի մարմինն ու արիւնը իրօք ներկայ չէ, հապա ընդունողները իրենց հասարակի զբոսութեամբ նոյն խորհրդոյն միջնորդութեամբ զՔրիստոս կ'ընգունին. իսկ Լուսերականք կը զբուցէին թէ իրօք ներկայ է, անանկ որ անհասարակ ալ պոյնպէս կ'ընգունի զՔրիստոս ինչպէս հաւատացեալք, միայն թէ իր դատապարտութեան համար: Արդ Բուկեր իր գրած գաշնադրութիւնը Ջուին գլխակնաց ընդունել տալու համար կը զբուցէր որ նոյն գաշնագրութեան թղթին մէջ խօսքերով քաղովն անհասարակիք չեն իմացուիր, հապա հասարակիքնան մէկ անկախորէր կըողները. ուստի եւ իրենց կարծեաց մէջ հաստատուն մնալով ալ՝ նոյն գաշնագրութեան թղթին կրնան ռաբարգրել: Հելուստիացիք առ բանիս վրայ տարակուսելով, (որովհետեւ եթէ Լուսեր գաշնդրին խօսքը Բուկերին մէկնած մաքուր առնէր նէ՝ իր առջի վարդապետութիւնը մէկիկ ձգած կ'ըլլար, որն որ չէին կրնար ամենեւին կարծել.) վերը պատմածներնու պէս գաշնազան ժողովքներ ընելէն ետեւ՝ ելան Լուսերին նամակ մը գրեցին, որով առանց յայտնապէս ըսելով՝ կ'ուզէին զինքը օտկել որ նոյն խօսքերուն բացայայտ իմաստն իրենց իմացընէ: Բայց անանկ կերպով մը գրուած էր առ թուղթը, որ Լուսերին հառարակ ընթացքին նայելով պէտք էր որ իրենց ստատիկ խիստ պատասխան մը տար, որովհետեւ անոր մէջ Ջուին-

գլխակնաց իրենց վարդապետութիւնը բացայայտ գրած էին: Սակայն Լուսեր իրենց անանկ պատասխան մը տուաւ որ, կ'ընէ Բլանք, Հելուստիացիք անշուշտ երկու երեք անգամ պէտք էր որ կարգադրին հաւտալու համար՝ որ սխալ չեն կարգար կոր. այս ինքն անանկ բերան մը կը բանեցընէր, որով կ'իմացընէր թէ իրենք ալ մինչեւ նոյն տունն ունեցած կարծիքներնուն մէջ կրնան մնալ, եւ իրեն թէ ինքը զինքը կը ռաղադրէր մինչեւ նոյն տունն անոնց գէմ բանեցուցած խառութեան համար: Անանկ որ՝ նոյն Բլանքին ըսածին նայելով՝ շատերը սկսան ըսել որ Լուսեր Հելուստիացիներէն խաբուեցաւ, եւ թէ առ առթին մէջ մարդկօրէն վարուեցաւ. Լուսերին առ կերպով վարուելուն պատճառն ան էր, որ կ'ընէ Լուսն, «Յայտնի կը տեսնէր թէ ամէն բանէն յառաջ հառարակաց թշնամոյն (ուղղափառաց) գէմ միութիւն հարկաւոր է», ուստի եւ նոյն ժամանակին պարագաներուն նայելով՝ կը բազմար ինչ կերպով ըլլայ նէ՝ ըլլայ, Ջուինգլխակնաց հետ միաբանութիւն ընել, — Բայց ինչ որ է նէ՝ ամով Հելուստիացիները գահ եղան, ուստի եւ իրենք ալ նոյն Բուկերին եւ ուրիշներուն հետ գրուած միաբանութեան մէջ մտած սեպուեցան: Առ Բանիքան Լրայ Գիւ Բլանք, Գիւր Ը. Հոթ. Գ. Մասն Ը. 394. — 408: Այսին, Մասն Գ. Հոթ Ը. Գլ. Ը. 157: Եւ Միւս, Հոթ. Բ. Գլ. Ե. 109. — 113:

1535 — 1539

Բայց ահա շատ ծիծաղական բան էր, որն որ գրեթե միշտ ժողովք խնդրած տասնհինգ վրան կ'առնեցընէին, այս ինքն թէ ժողովքը Ազոթ, Բարեպաշտական ու Բրիգադական ըլլայ, ինչու որ մտ գեղեցիկ բառերը բուն նշանակաւթիւններէն շատ տարբեր նշանակաւթեամբ կը գործածէին: Որովհետեւ, Պատիւէի բառին. պէս (Գիրք Ե. Համ. ԻԵ.) անանկ ընդհանուր ժողովք մը կ'առնէին, ուսկից որ բաժանալու պահին ու ամէն իր կողմն ըլլողները պիտուած ըլլան: Եւ բաժանեանէն առաջառածն կը բերէին: Անոնք, կըսէին, չեն կրնար գառաւուր ըլլալ, ինչու որ բուն իրենց վրայ գառաւուր պիտ'որ ըլլայ: պապը յանդուարէն է, իսկ եպիսկոպոսները՝ իրեն նպաստաւորներն են, ուստի եւ

տարէ, որուն արդէն ինքն ալ կը բաղձար, բայց միշտ արգելքներ ելլելով՝ կը խափանէին: Իր յաջորդը Պօղոս Գ. (1534) ալ անոր օրինակին հետեւելով՝ սկսաւ ետեւէն խնայ որ ընդհանուր ժողովքով մը եկեղեցւոյ սաստիկ տառապանաց օգնութեան համար. ուստի եւ իրեններուն հետ խորհուրդ ընելէն ետեւ՝ որոշեց որ ժողովքը Մանդուռ քաղաքն ըլլայ, եւ շուտ մը թէ կայսեր եւ թէ ուրիշ քրիստոնեայ թագաւորներուն աս իր որոշումն իմացուց: Դարձեալ իբրեւ դեսպան Գերմանիա խաւրեց Պետ. Պօղ. Վերգերիոսը, որն որ յառաջագոյն մէյ մը Վիեննայ Է. ին ժամանակը նոյն պաշտօնը կատարած էր:

Լս. Գեսպանը Սաքսոնիայէն անցնելու ատեն՝ կայսրընտիրը հոն չըլլալով՝ անոր փոխանորդէն ապահովութեան թուղթ ուղեց, վասն զի կը վախնար որ բողոքողք՝ ուղղափառաց դէմ ունեցած ատելութիւններէն գրգռուելով՝ գլուխը բան մը չգտնեն: Կայսրընտիրն փոխանորդը չէ թէ միայն ուղածը կատարեց, հապա նաեւ դիմացը մարդ խաւրեց, որ զինքը պատուով Վիդզենպերկ բերեն: Եւ երբ որ քաղքին մօտեցաւ նէ՝ ինքն ալ անձամբ դիմացը գնաց, ու իրարու պատահած ատեննին՝ ձիէն վար իջաւ, եւ այնպէս շատ մեծարանքով առաւ քաղաք խոթեց ու կայսրընտիրն պաշտօնը բնակեցուց: Իրիկուան կերակրոյ ժամանակն ալ սեղանին ծառայութիւնը ինք անձամբ կատարեց: Երկրորդ օրը դեսպանը ճամբայ ելլելէն յառաջ ընելու ատեն՝ Լուտեր յանկարծ փոմբերին հետ ներս մտաւ. որովհետեւ կայսրընտիրն փոխանորդը զերենք կանչած էր՝ դեսպանին ընկերութիւն ընելու համար, ինչու որ, կը գրէ դեսպանը իր նամակին մէջ, հոն ուրիշ մարդ չկար՝ որուն լեզուն կարենայի հասկընալ:

Կայսրընտիրն փոխանորդը զԼուտեր կանչածին պէս՝ ասիկա սափրիչ բերել տուաւ, որպէս զի ան իրեւած ու մազերը շիւկուած՝ դեսպանին առջեւն ելլէ: Երբ որ սափրիչն աս բանին վրայ զարմանալով՝ պատճառն հարցուց, Լուտեր պատասխան տուաւ որ Ասիկա անոր համար կ'ընեմ, որպէս զի դեսպանը զիս երկտասարդ տեսնելով՝ մտքին մէջ ըսէ որ Եթէ Լուտեր երիտա-

2. Բալլուիւիշի, Գիւրք Գ. Գլ. ԺԸ. Հատ. Ա. 345: — Ուլենպերկ (Գլ. ԻԸ. Հատ. Ա.) բողոքող հեղինակներէն առնելով եւ ուրիշ քան մը թէ ուղղափառ եւ թէ բողոքող մատենագիրներ կը պատմեն որ դեսպանը ինք իրմէ Լուտերը կանչելու ատեն էր: Բայց Բալլուիւիշի բուն դեսպանին՝ Համբ խաւրած նամակը կը բերէ, որուն

մէջ մեր գրածին պէս կը պատմուի: — Դարձեալ դեսպանը կը գրուցէ որ Վիդզենպերկի համալսարանը ժամտամահ պատճառաւ Թաւրիսի փոխադրուած ըլլալով, աս երկու հոգիէն զառ՝ լատիներէն խօսող, ուստի եւ ինծի ընկերութիւն ընելու մարդ չկար հոն, անոր համար ալ կայսրընտիրն փոխանորդը զերենք կանչել տուած էր:

սարգուծեան ատեն մեզն պոչափ նեղութիւն կու տայ կոր նէ, ինչ պիտ'որ ըլլայ, երբ որ մէյ մը տարիքն առնէ: Եսքը պահ-ցու զգեստները հագաւ ու վիզը ոսկի շղթայ մ'անցուց, որուն վրայ սափրիչն իրեն ըսաւ. Տէր վարդապետ, ասիկա զինքը պիտի գայթակղեցնէ: Լուտեր ալ պատասխան տուաւ որ ես ալ անոր համար կ'ընեմ որ գայթակղի, վասն զի իրենք ալ մեզն շատ գայթակղութեան պատճառ տուին. ան աղուէսներուն ու օձերուն հետ պսպէս վարուելու է 3:

Եսքը ելաւ Լուտեր, ու վերը ըսածներնուս պէս՝ Փոմերին հետ մէկտեղ դեսպանին գնաց: Վերգերիոս զինքը ծանրութեամբ՝ բայց սիրով ընդունեցաւ, թէպէտ եւ Լուտեր անոր շատ մեծախնայ չցուցուց: Քիչ մը ատեն անտարբեր բաներու վրայ խօսելէն ետեւ՝ ընդհանուր ժողովքին վրայ խօսք բացուեցաւ, եւ դեսպանը քահանայապետին նոյն ընդհանուր ժողովքին վրայ ըրած որոշումն իմացընելէն ետեւ՝ Լուտերին կարծիքը հարցուց: Լուտեր պատասխան տուաւ որ ես գիտեմ թէ ժողովք գումարելու խօսքը՝ միայն խօսք է, իրօք ժողովք գումարուելիք չունի. եւ թէպէտ, ըսաւ, ժողովքը գումարուի ալ նէ, ի վերայ պար ամենայնի միայն արտաքին ու շնչին բաներու վրայ խօսք պիտ'որ ըլլայ, ինչպէս կրօնաւորաց զգեստին, քահանայից կուլակին, կերակրոյ ու խմելիքի եւ ուրիշ ասոնց նման բաներու վրայ: Իսկ հաւատքի, ապաշխարութեան, հատուցման եւ ուրիշ ասանկ հարկաւոր ու երեւելի նիւթերու վրայ ամենեւին խօսք պիտի չըլլայ: Արդէն ես իմիններովս՝ Հոգին սուրբէն սորված ըլլալով՝ հաստատութեամբ գիտենք թէ ասոնց վրայ ինչ կարծիք ունենալու է, եւ ժողովքի հարկ չունինք: Բայց ժողովքը ձեզն շատ հարկաւոր է, ինչու որ կամ ամենեւին հաւատք չունիք կամ տարակուսանօք ունիք: Սակայն թէ որ կ'ուզէք նէ՝ ես ժողովքի գալու չեմ դանդաղիր, թէպէտ եւ ստուգիւ ալ գիտնամ որ ինծի համար կախաղան կամ կրակ պատրաստուած է: Եսքը ժողովքին տեղւոյն եւ ուրիշ նիւթերու վրայ իրարու հետ խօսելէն ետեւ, բաժնուելու ատեննին՝ վերգերիոս Լուտերին ըսաւ որ խոստումդ յիշէ եւ պատրաստ եղիր որ ժողովք երթաս: Լուտեր ալ պատասխան տուաւ որ Հրամարես, Տէր, աս վզովս եւ աս գլխովս կ'երթամ 4:

3. Ուլենպերկ, ԳԼ. ԻԸ. Համ. Ա. Սեքենտորֆ, Գիբբ Գ. Համ. Ա. Գ. 95: Վուստալ Ֆիցեր, ԳԼ. ԻԵ. 703, 704: — Ռանքե (Գիբբ Է, ԳԼ. Բ. Համ. Գ. 89.) ասոնք համառօտ մէ պատմելէն ետեւ՝ կը զգուցէ որ կաւ-քին մէջ նստած ատեննին՝ Լուտեր՝ Փոմերին ըսու թէ «Եհաւտիկ իբր-

անայի պոչն ու Պոմերանոս կարգինալը կառքով կ'երթան»:

4. Ուլենպերկ, ԳԼ. ԻԸ. Համ. Ա. Սեքենտորֆ, Գիբբ Գ. Համ. Ա. Գ. 95: Մենցլ, Համ. Բ. ԳԼ. Դ. 73, 74: Ռանքե, Գիբբ Է. ԳԼ. Բ. Համ. Գ. 89. — 91: Վուստալ Ֆիցեր, ԳԼ. ԻԵ. 704. — 706:

Այլ երգերիոս անկից ճամբան յառաջ տարու, ու Բրաւկա քաղաքը Յովհ. Փրեդերիկոս Սաքսոնիայի կայսրնորին հետ տեսնուելով (1535ին, Նոյեմ. 30ին), քահանայապետին կողմանէ իմացուց որ բողոքողներուն շատոնցունքէ ուզած ընդհանուր ժողովքը հիմա պիտի գումարուի. եւ իրեն աղաչեց որ աս բանին դէմ չդնէ, ու իրեններուն հետ մէկտեղ ժողովքին ներկայ գանուի, եւ ամէնքն ալ իրենք զիրենք ու վարդապետութիւնն ինն՝ ժողովքին դատաստանին տակ ձգեն, որպէս զի գծաութիւններն ու խռովութիւնները վերնան: Մասնաւորապէս ժողովքին տեղւոյն վրայ խօսելով, յայտնեց որ արդէն կայսրն ու Գաղղիայի թագաւորը ժողովքին Մանդուա գումարուելուն հաւանած են. քահանայապետը անոր համար աս քաղաքն ընտրած է, ըսաւ, որովհետեւ ինք Գերմանիա գալու համար հետը շատ զօրք բերելու էր, որուն Գերմանացիք չէին հաճեր, Գաղղիայի թագաւորն ալ յանձն չէր առներ Գերմանիա գալ ու իր եպիսկոպոսները հոն խաւրել: Ասկից զատ Գերմանիան՝ նրկնակնոց ու խորհրդականաց պատճառաւ շիթթութեան մէջ ըլլալով՝ ժողովքը հոն գումարելն անպատշաճ բան է: Իրենք (բողոքողք) Մանդուա չգալու ամենեւին պատճառ մը չունին, որովհետեւ նոյն քաղաքը կայսր իշխանութեան տակն է. եւ արդէն Լուտեր իրեն (դեսպանին) ծանուցած է որ ամէն տեղ նոյն է, եւ ամէն տեղ գալու պատրաստ է: — Կայսրընտիրն աս բաներուն հաստատուն պատասխան մը չտուաւ, հապա ըսաւ թէ Աս օրերս Շմալցալա ժողովք մը պիտ'որ ընենք, հոնտեղը աս բանիս վրայ աղէկ մը կը մտածենք, ու ետքը թղթով պատասխան կու տամ⁵:

Կայսրընտիրը խօսքը բռնեց, եւ բողոքող իշխաններուն Շմալցալա ժողովք ընելէն վերջը, Դեկտեմբերի 21ին ամենուն բերնէն ձերգերիոսին նամակ մը գրեց, որուն մէջ ծածուկ խօսքերով պնդէս մը կը հասկըցնէ որ ընդհանուր ժողովքին գումարուելուն հաւանելու միտք չունին: Բայց, ինչպէս ըսինք, աս բանս յայտնի չէին ըսեր, հապա ծածուկ. ինչու որ թղթին մէջ պնդէս կը ձեւացընէր որ միայն ժողովքին տեղը չեն հաւնիր: Սակայն միանգամայն չէր ուզեր որ քահանայապետը ժողովքին մէջ գահերէց ըլլայ. դարձեալ կը պահանջէր որ աշ-

5. Աւետան, Գիւր Թ. 139: Մենցլ, Հատ. Բ. Գլ. Գ. 75, 76: Բլանք, Գիւր Ը. Հատ. Գ. Մասն Ա. 271, 273: — Աս վերջին մասնազերը Վերգերիոսին մեծամեծ գովութիւններ կու տայ, եւ կը զրուցէ որ կայսրընտիրն պալատին մէջ ամենուն հետ տեսնի սիրով ու

քաղաքավարութեամբ՝ բոլոր միանգամայն իր պատին ալ պահելով վարուեցաւ, որ ամէնքը վրան մեծ սէր ու յարգութիւն ոտացան. եւ նոյն իսկ Լուտեր զինքը կը յարգէր, գտնէ տնկաւ որպէս որ Լուտեր մը կընար քահանայապետական դեսպան մը յարգել:

խարհականներն ալ նոյն ժողովքին մէջ եկեղեցականներուն պէս դատաւոր նստին, եւ անոնց նման վճիռ տան ու ձայն կամ քուէ ունենան: Ասոնցմէ զատ՝ բողոքողք նոյն թղթին մէջ ուրիշ պատճառանք մ'ալ կը բերէին կամ պահանջմունք մը կ'ընէին, որմէ իրենց խարդախութիւնը աւելի եւս կը յայտնուէր, եւ որուն վրայ շատ բողոքող մատենագիրք եւ առանձինս Բլանք ու Մենցլ մեծ տժգոհութեամբ կը խօսին: Երկու տարի յառաջ, կ'ըսեն աս երկու բողոքող մատենագիրները, երբ որ Աղեմէս Է. ընդհանուր ժողովք ընել ուզած էրնէ, յայտնած էր որ նոյն ժողովքն ըստ ամենայնի եկեղեցւոյ հին ժողովքներուն կարգին կանոնին համեմատ պիտ'որ ըլլայ, կամ ըստ Բլանքայ՝ ուզած էր որ ըլլալու ժողովքին ձեւն ու կարգադրութիւնները յառաջագոյն որոշուած ըլլան: Բողոքողք աս բանիս դէմ դարձած էին, եւ իրենց նոյն ընդհանուր ժողովք երթալ չուզելուն մէկ պատճառն ալ աս բանս բռնած էին: Հիմա Պօղոս Գ. նոր քահանայապետը իրենց բացայայտ ըսել տուած էր որ ժողովքին ձեւն ու կարգադրութիւնները որոշելը՝ նոյն իսկ ժողովականաց կը թողու: Արդ բողոքողք հիմա աս բանին դէմ դնելու սկսան, եւ կը պահանջէին որ ժողովքին ամէն կարգն ու կանոնը եւ մէջը բռնուելու ընթացքը յառաջագոյն որոշուին: Արով կը ցուցնէին որ վախճանին ուրիշ բան չէ, բայց եթէ ժողովքին գումարուիլն արգելել⁶:

Իսկ աս իրենց խաբէական գործքերովը քահանայապետին միտքը չկրցան փոխել, որն որ երկրորդ տարին (1536ին) Յուսիսի 2ին կոնդակով մը որոշեց որ 1537ին Մայիսի մէջ ընդհանուր ժողովքը Մանդուա քաղաքը սկսի: Բողոքողք աս բանս իմանալուն պէս՝ ուղեցին բռնելու ճամբաներնուն վրայ նորէն

6. Բլանք, Գիրք Ը. Հատ. Գ. Մասն Ա. 278: Մենցլ, Հատ. Բ. Գլ. Գ. 78, 79: Յես նաեւ Սէյ-աան, Գիրք Թ. 139. Բ. — 140. Բ.: — Աս պատասխանին մէջ "յայտնապէս ցուցցին որ, կ'ըսէ Մենցլ, քաղաքական կողմանէ հիմա ունեցած զօրութիւններն կը ճանչնան, եւ իմացուցին թէ աս (ընդհանուր) ժողովքը զորն որ իրենց քաղաքական տկարութեան տանէ ինզրած էին, հիմա որ իրենց առջեւ կը գրուէր, կ'աւելնէ մարտիլ": Եւ աս ժողովքը մարտիլու համար բերած պատճառներն դնելէն վերջը՝ վրան կ'աւելցնէ որ "Բայց (ժողովքը բաւարարին մարտիլու) բազմաւորին յայտնապէս գուր չհանցին, հայտնապէս վրայ բերած պատճառ-

առնքներնուն տակ ծածկեցին": Այլը յիշատի տեղը: Նոյն բանը Բլանք ալ (Այլը գրաւոր տեղը, 277, 278.) կը խոստովանի: "Ինչպէս իսկ հեմութիւնը պէտք էր իրենց ցուցնէ թէ, կ'ըսէ, ժողովքը կարեւոր եղածին չափ ուշացընէ, եւ անոր համար ալ քախի նոր պատճառներէ բոլոր, որովհետեւ պապը իրենց հին պատճառանքներն անգործածական ըրած էր: Աս բանս իրօք ալ ըրին... Բայց չիկրնար ուրացուիլ որ շատ ճարտարութեամբ կամ բարակութեամբ չվարուեցան": Հոստեղձ՝ առ Աերգերիոս առաւած պատասխաններն յիշատակելէն ետեւ՝ վրան կ'աւելցնէ թէ "Ասկից կրնար դուրս իմացուիլ որ խաղճի առ ինչպէս բաներնուն յիշատի տեղը":

բան մ'որոշել. ուստի եւ Սպարանդուխտ կայսրընտիրը Յուդէի Չէին Լուսերին հրաման խաւրեց որ վիրդենպերկի աստուածաբաններուն եւ իրաւագէտներուն հետ խորհուրդ ընէ, եւ իրեն որոշում մը տայ որ ինչ պէտք են պատասխանել քահանայապետին թէ որ անոր կողմանէ Գերմանիա նորէն դեսպան մը գաղով՝ զիրենք ժողովքի հրաւիրելու ըլլայ: Ասոնք տուած պատասխաններնուն կամ որոշումներնուն մէջ թէպէտ եւ իբրեւ հաստատուն կը դնէին որ իրենք նոյն ժողովքին մէջ պէտք է որ դատապարտուին, որովհետեւ, կ'ըսէին, ժողովքները մեջորական են եւ Հոգւոյն սրբոյ ներկայութիւնը ասանկ ժողովքներուն խոտաացուած չէ. ի վերայ այսք ամենայնի խրատ կու տային որ յառաջունէ նոյն ժողովքը չմերժեն, հապաքահանայապետին դեսպանն ու նամակն ընդունին եւ ժողովքին մարդ խաւրեն. վասն զի, կ'ըսէին, ետքը ժողովքին ինչպէս վարուիլը տեսնելով՝ կրնանք անոր դէմ բողոք ընել: Աս ամենուն մէկտեղ տուած որոշումներէն զատ՝ Լուսեր առանձին ալ կայսրընտիրին թուղթ մը գրեց, որուն մէջ՝ աս կերպով որոշմանը ընդունն պատճառը յայտնապէս կ'իմացընէ: Պապը, կ'ըսէ, ամենեւին միտք չունի ժողովք ընելու, եւ երբեք ընդհանուր ժողովք ըլլալէ չունի. արդ թէ որ մենք դէմ գնելու ըլլանք՝ ժողովքին չգումարուելուն յանցանքը վրանիս կը ձգեն, որով եւ տկարները կը գայլթակղին, եւ պսակէս Աւետարանին փեսս կը հասնի: Ուստի եւ ի խղի Բապ իւ պարտաւորէն Ժողովքն դէմ չընելու: 7:

Իսկ կայսրընտիրը իր ընդհան առդէն մտքին մէջ որոշած էր. անոր համար ալ ոչ իր աստուածաբաններուն ու իրաւագէտներուն եւ ոչ ալ Լուսերին որոշումներն ու խրատը կրցաւ դիտաւորութիւնը փոխել տալ. ուստի եւ աստուածաբաններուն ու իրաւագէտներուն գրուածքին տակ ասանկ գրեց: “Ես անանկ կը կարծեմ որ նուիրակին դիմացը մարդ խաւրելու եւ ըսելու է որ ետ դառնայ: Պապը եկեղեցւոյ գլուխ չէ, հապա Աւետարանականաց (Լուսերականաց) ղեկավար թշնամին, եւ ժողովք հրատարակելուն վախճանն ուրիշ բան չէ, բայց եթէ զիրենք կործանել ու իր նեւական իշխանութիւնը նորէն հաստատել”, 8:

Թէպէտ եւ այսպէս կայսրընտիրը մտքին մէջ հաստատութեամբ դրած էր որ ընդհանուր ժողովքին դէմ դառնայ, բայց եւ այնպէս վախնալով որ չըլլայ թէ կամքներուն դէմ

7. Բւնդ, Գիրք Ը. Հատ. Գ. Բ. 93. — 95:

Մասն Ը. 386, 387. եւ Երանգ. 8. Աւ. Երանգ, վերը յիշուած 107: Մենցլ, Հատ. Բ. ԳԼ. Դ. ակցը, 87, 88: 88-ն նաեւ Բւնդ, 84. — 87: Ռանդ, Գիրք Ը. ԳԼ. նոյն տեղը, 388, 389:

ստիպուի մարդ խաւրելու, ուզեց իրենց վարդապետութիւնը հաստատուն տեղ մը կապել, եւ որոշել որ եթէ հարկ ըլլայ նէ՝ ինչ բանի մէջ ուղղափառներուն կրնան զերանիլ ու տեղե տալ: Անոր համար Լուտերին եւ Վիդլերի պերկի աստուածաբանից հրամայեց որ զանազան գլուխներու մէջ իրենց վարդապետութիւնը գրեն. որպէս զի իմանան թէ ինչ բանի մէջ եւ որչափ կրնան ուղղափառներուն տեղի տալ, եւ ինչ բանի մէջ մոքերնին դրած են որ հաստատուն կենան 9:

Լուտերական աստուածաբանները աս հրամանը կատարեցին, եւ Շմալքալտե Էլ-ի+ ըստած գրուածքը շինեցին¹⁰, որոնք բողոքողներուն առջեւը շատ մեծ յարգ ունին, եւ 1537ին Յունուարի 3ին կայսրընտրին խաւրեցին: Իրենց ամէն երեւելի պաշտօնեաները կամ վարդապետները աս գրուածքին ստորագրած էին. Մեյլանքթոն ալ մէկալներուն հետ անունը գրած էր. բայց որովհետեւ Լուտերին՝ նոյն գրուածքին մէջ քահանայապետին իշխանութեան դէմ ըսածներուն¹¹ բոլորովին չէր

9. Այսպէս կը գրէ Լուտեր Նոյն գրուածքին յաւաքեալին մէջ. Գործք Լուտ. Էրմ. Հոգ. Ջ. 544: Յեւ Կոթե Սիմիոնի, Գրք Գ. Հոգ. Մե. 161:

10. Գործք Լուտ. գրքմ. Հոգ. Ջ. 544. — 558:

11. Լուտեր աս գրուածքին մէջ քահանայապետին դէմ գրած ուրիշ սաստիկ նախադասութիւններէն զատ՝ աս ալ կը գրուցէ: «Ինչպէս որ զատուան պէտք չէ որ իրեն տէր եւ Սատուած պաշտանը, այսպէս ալ չենք կրնար իր առաքելալը՝ զպապը կամ նեւը» . . . գլուխ կամ տէր ունենալ: Վերջ յիշատի Գրք, 550: — Մենցլ (Հոգ. Բ. Գլ. Գ. 99.) աս խօսքը վկայութիւն բերելէն վերջը կը գրուցէ որ «Բոլոր աս գրուածքն ընդհանրապէս անանկ կերպով մը չիմուած է, որ Աւետարանի հաւատոյ դաւանութեան քաղցր ու խաղաղական հոգւոյն բարբառին հակառակ կ'եկէ: Ասոր մէջ ամէն բան չէ թէ միայն շատ աւելի խիստ կերպով բացատրուած է, հապա նաեւ կողմնակցութեան բոլոր վարդապետութիւնները մանաւորապէս ան կերպով գրուած են, որ կերպով որ հին եկեղեցւոյ վարդապետութիւններէն ամենատասակ հեռու պէտք էր երեւային: Շմալքալտեան Գլուխները՝ իրեց տէր դատաւարի մը գործքն է:

Նոյն կերպով մանաւանդ թէ աւելի սաստիկ կը խօսի նաեւ Քլաւք: «Մեյլանքթոն, կ'ըսէ, անով (Աւետարանի դաւանութեամբ) հակառակորդները կ'ուզէր զիջուցանել. իսկ Լուտեր ասով (Շմալքալտեան Գլուխներով) կ'ուզէր իրենց դէմ դնել: Մեյլանքթոն կ'ուզէր (զլուտերականութիւնը) պաշտպանել. Լուտեր՝ (զուղղափառութիւնը) ամբաստանել: Անոր համար (Լուտերի գրուածքին մէջ) չէ թէ միայն ամէն բան անհամեմատ աւելի խիստ կերպով բացատրուած էր քան թէ առաջինին մէջ, հապա նաեւ իրենց (Լուտերականաց) վարդապետութիւնը՝ մանաւորապէս ան կերպով բացատրուած էր, որ հին վարդապետութիւնէն ունեցած տարբերութիւնը շատ բացայայտ երեւայ, եւ իրարու հետ միաբանելու անկարելութիւնը շատ յայտնի տեսնուի: Ուստի եւ առանձինն ան կառորեալ միայ, որոնք Մեյլանքթոն (Աւետարանի) դաւանութեան մէջ ըստ մասին ծանկած եւ ըստ մասին բուրովին լռած էր, ինչպէս են՝ պատարագ, քաւարան, ուխտաւորութիւնը, եղապարթիւնը, (որոնք) մասունք կամ նշխարք եւ ներդաւութիւն, Լուտեր շատ բացայայտ կը խօսէր. մանաւանդ թէ տոնաց մէջն՝ պապականութեան վարդապետութիւնն ու պապին իշխանութիւնը

Հաւաններ, անոր համար ստորագրութիւնն պայտէս դրած էր. «Ես ֆիլիպպոս Մելանքթիստէս ալ հոս դրուած գլուխները իբրեւ ուղիղ եւ քրիստոնէութեան համեմատ՝ կ'ընդունիմ: Բայց քահանայապետին համար կը կարծեմ որ եթէ Աւետարանին զինաներու ըլլայ նե՛ խաղաղութեան եւ ընդհանուր միաբանութեան համար՝ մեկը ալ կրնանք յանձն առնել որ մինչեւ հիմա մարդկային իրաւամբ ուրիշ եպիսկոպոսներուն վրայ ունեցած գլխաւորութիւնը՝ նաեւ հիմա իրեն հպատակ եղող քրիստոնէաներուն եւ ասկէ վերջը իրեն հպատակիլ ուզողներուն վրայ ալ ունենայ», 12:

Իողորմիկները՝ աս պատրաստութիւնները տեսնելուն պէս՝ իրենց յառաջագոյն ըրած որոշման համեմատ՝ 1537ին սկիզբները Հմալգալա նորէն ժողովուեցան 13: Ժողովքն սկսեղէն քիչ

առանձին իրեն գլխաւոր նիւթն ըրած էր, եւ ասոր վրայ շատ երկայն կը խօսէր, Գիբր Ը. Հադ. Գ. Մասն Ը. 299:

12. Գործը Լուս. գերմ. Հադ. Զ. 567. Բ: Բլանք, Գիբր Ը. Հադ. Գ. Մասն Ը. 302, 303: — Ասկից զատ՝ երբ որ ընդհանուր ժողովքի վրայ խօզ եղած առնել՝ ուրիշ բողոքող առանձնաբանները կ'ըսէին թէ նոյն ժողովքն ընդունելու եւ մարդ խաւրելու չէ, որովհետեւ գաւառապետ քահանայապետն է, ուր որ առաջին ընդհանուր ժողովքները գումարողները՝ կայսրներն էին, Մելանքթիստէս խօսքին թէ առաջինն ու թէ պլանդակութիւնը ցուցուց, պատասխան առլով որ Առ բանս ինչպէս կ'ընայ ըլլաւ, որովհետեւ թէ որ կայսեր հպատակ չըլլողները՝ ընդհանուր ժողովքին գաւառապետն է, ուրիշ չէ, որովհետեւ կ'ըսէր որ ինչպէս կ'ընար ստիպել: Մեկը, Հադ. Բ. Գլ. Գ. 90: Բլանք, Գիբր Ը. Հադ. Գ. Մասն Ը. 294:

13. Բողոքողք վերջին տարիները քանի մը անգամ զանազան անգ ժողովքներ ըրած էին, եւ անոնց մէջ՝ Նիւանպերկի խաղաղութեան պայմաններուն դէմ՝ (տես աս Գրքին Գ. Գլխին 17 Ծանօթութիւնը.) գաւառակցութիւններուն մէջ նորէն պլանդակ ինքաններ ընդունան, նոյն իսկ գաւառակցութիւններն նորագած, զորքերնին շատցուցած, Գաղղիայի ու Անգլիայի թագաւորներուն հետ (որոնցմէ առաջինին հետ կայսրը պատերազմի մէջ եւ երկրորդին հետ

բոլորովին աւրուած էր.) աւելի մտերմութեամբ կապուած եւ անոնցմէ մեծամեծ օգնութեանց խոստմանքներ ընդունան էին. եւ վերջապէս առնելով ի գործ դրած էին կայսեր եւ ուղղափառ իշխաններուն դէմ պատերազմի աղէկ պատրաստուելու: Նոյնպէս աս վերջին ժողովքին մէջ ալ աս առնելով զանոնք աւելի եւս հաւատաստեցին, գաւառակցութեան մէջ նոր մարդիկներ առնել, եւ որոնցին որ օտար թշուառաց դէմ կայսեր իրենցմէ ուղած օգնութիւնը չաան: Բլանք, Գիբր Ը. Հադ. Գ. Մասն Ը. 276. — 286. եւ 308. — 310: Նոյն մասնադրին պատմածին նայելով՝ 1538ին սկիզբները ուրիշ ժողովքի մը մէջ որոնցին որ գետնային խրկին Գաղղիայի թագաւորին՝ որն որ նոյն առանձնէրը կայսեր հետ զինադադար ըրած էր: Սկիզբաւոր որ, կ'ըսէ Բլանք, առաջ կ'ուզէին թագաւորը յորդորել որ կայսեր հետ դրած գաղտնի մէջ՝ իրենց կողմնակցութեան փառակար որոշումը մը չըստուի, եւ միանգամայն Մանդուս ժողովուելու (ընդհանուր) ժողովքին հաւանութիւն չապ: Բայց իրօք կը բաղնային որ իրենց չքանան (՝) ալ թագաւորին կը իրաւ իմանայ աս իրենց գործքէն, այս ինքն իրենց հետ աւելի անձուկ կապուի, եւ կայսեր հետ ըրած պարտաւոր ինչ մասերէ ելլով առնել լորտանակալ Գրիստի, Ինչպէս ինչպէս հայրենասիրութիւն եւ հաւատարմութիւն: Նոյն Գիբր Ը. 322, 323:

մը վերջը՝ կայսրը իր դիւանադպրի փոխանորդը Մատաթիա Հելա իրենց խրկեց, որ հետեւին խօսի: Աս պատգամաւորը Փետրուարի 15ին իրենց առջեւ խօսակցութիւն մ'ըրաւ, որուն մէջ զիրենք կը խրատէր որ քահանայապետին որոշման համաձայն գումարուելու ընդհանուր ժողովքին երթան, եւ ձեռքերնէն եկածին չափ քանան ու գործակից ըլլան որ պսչափ տարիէ վեր Գերմանիան տակն ու վրայ ընող խռովութիւններն ու անմիաբանութիւնները վերնան: Աս բանս չէք ընդունիր կամ դէմ կը դնէք նէ, ըսաւ, չէ թէ միայն կայսրն ու մեր տէրութեան ուղղափառ իշխանները, հապա նաեւ ուրիշ թագաւորներն ու իշխանները վրանիդ կասկած կ'ունենան որ դուք խաղաղութիւնը կ'ատէք, եւ աս հիմակուան խռովութիւններն ու երկպառակութիւնը կը սիրէք¹⁴: Աս խօսակցութիւնէն զատ՝ Սաքսոնիայի կայսրընտրին հետ ալ առանձին խօսեցաւ, ու կայսեր իր վրայ ունեցած սէրը ցուցուց: Բայց բոլոր իր խօսքերը մտքերնին փոխելու բաւական չեղաւ. վասն զի հաստատութեամբ գիտնալով որ վարդապետութիւնն ընդհանուր ժողովքին մէջ պիտի դատապարտուի, ամենեւին նոյն ընդհանուր ժողովքին հաւանիլ ու հոն երթալու կամ մարդ խաւրելու խոստում տալ չուղեցին¹⁵: Նոյնպէս քահանայապետին կողմանէ

14. Աս խօսակցութիւնն ընգրկած կը գնէ Սէլտան, Գիբը ժԱ. 163. — 164. Բ:

15. Հելա աս ամէն բաներէն անտնելով որ բողոքող կայսեր գէմ յայտնի տպատմբած են եւ ամէն եղանակաւ պատերազմ ընելու կը պատրաստուին, միանգամայն իմանալով թէ բարեկամական եւ խաղաղական կերպով զիրենք ճամբու բերելու յոյս չկայ, Գերմանիայի բոլոր ուղղափառ իշխաններուն հետ գնաց մէկիկ մէկիկ անձամբ խօսեցաւ, եւ զիրենք յորդորեց որ վտանգին մեծութեան նայելով՝ իրենք ալ միտադին եւ բողոքողաց գէմ իրենք զիրենք պաշտպանելու համար մէջերնին Հակառակ դաշնակցութիւն մը շինեն: Իշխանները թէպէտ իսկզբան չուղեցին աս բանս յանձն առնել, վախճալով որ չըլլայ թէ անով բողոքողք աւելի են քան զբողոքողն ու չարիքն աւելի մեծնայ. բայց ետքը հարկաւոր ըլլան յայտնապէս տեսնելով՝ յանձն առին, եւ այսպէս 1538ին Յունիսի 10ին 11 տարւան համար գալիքը գրուեցաւ: Աս դաշնակցութեան մէջ մոնաքներուն գլխաւորներն էին կայսրը, իր եղ-

բայրը Փերդինանդոս Թագաւորը, Մագանիայի կայսրընտիր արքայիսկոպսը, Սալցպուրկի կարդինալ արքեպիսկոպսը, Գուլիելմոս ու Լուդովիկոս՝ Պաւերայի դքսերը, Գէորգ Սաքսոնիայի դուքսը եւ Հենրիկոս Պրուանշուպիի դուքսը: Դաշնակցութեան թղթին մէջ կը գրուէր թէ երբ թէպէտ եւ կայսեր հաստատուն կամքն ու հրամանն ան է որ Նիւռնպերկի խաղաղութիւնն ամրագլ ու անխախտ մնայ, բայց որովհետեւ քանի մը բողոքող իշխաններ աս դաշնաց հակառակ նսր նսր դաշնակցութիւններ կ'ընեն, եւ անանկ գործքեր կը գործեն, որոնցմէ շատ մը խռովութիւններն ու ապստամբութիւններ կը վախճուին, անոր համար ինքնապալը, իր եղբայրը եւ ուրիշ հնազանդ կայսրընտիրներն ու իշխանները զանազան ժողովքներու մէջ իրարու տուած խոստմանքնին յիշելով՝ որոշեցին որ աս քրիտոստեական միաբանութիւնը մէջերնին հաստատեն, չէ թէ մէկու մը վրայ յարձակելու, հապա վրանին յարձակողներուն դէմ իրենք զիրենք պաշտպանելու համար: Մտաւար կերպով կը գրուէր թէ

եկող Վորստիոս նոր դեսպանին ջանքն ալ պարապի գնաց. եւ թէպէս Սաքսոնիայի կայսրընտրին յառաջագոյն միտքը դրածին պէս՝ զինքը սահմանէն ետ չդարձուցին, ու թող տուին որ Շմալզալտ գայ, բայց կարծես թէ զինքն ու քահանայապետը աւելի եւս նախատեսելու համար 16:

Սակայն որպէս զի չիմացուի որ լցար կ'առնեն եւ անոր համար ժողովքին գումարուելուն դէմ կը դնեն, շուտ մը Մեքանքթինին գրուածք մը շինել տուին, որուն մէջ իրենք զիրենք ու ժողովքին ունեցած հակառակութիւննին արդարացնելու կը ջանային, եւ բոլոր քրիստոնեայ իշխաններուն խաւրեցին: Նոյն

սո գաղաղութեան մէջ մանազնեւրէն ամենեւին մէկը՝ Նիւնպերկի խաղաղութեան գէմ ընելով՝ նոյն խաղաղութեան գաղաղ ստորագրող բողոքող իշխաններուն վրայ պիտի չյարձակի կամ անոնց անխառնութիւն մը պիտի չընէ. եւ ինչ կերպով որ ըլլայ նե՛ք բողոքող իշխաններուն գէմ բաժնութիւն պիտի չըսենք: Բայց մէկը կողմանէ ալ իրարու խօսք կու տային որ եւ թէ իրենց մէջէն մէկու մը վրայ կրօնի պատճառաւ յարձակում կամ անխառնութիւն մ'ըլլայ, եւ կամ մէկու մը երկրին մէջ ապստամբութիւն մ'ըլլէ նե՛ք բոլորը մէկտեղ զանկա պաշտպանեն եւ ամեն կերպով օգնեն: Գարնաւ իրենց երկրներուն մէջ զանազան եկեղեցական ու վանական ինչքերուն վրայ հռչակ, եւ զանոնք յափշտակել ու զօղնորդ վանեն: Ուիլի, Գիլ, Բ. Գլ. ԺԱ. 528. — 526: Տե՛ս նախ Միւնչ, Հոպ. Բ. Գլ. Ե. 109: Բլան, Գիլ, Բ. Հոպ. Գ. Մոսն Ա. 312. — 316: Ռանտ, Գիլ, Բ. 100. — 111:

16. Այսպէս գրեթէ բաւ աւ բաւ կը զրուցէ Բլանք, ու ետքը կը պատմէ թէ երբ որ քահանայապետական գեապանը 1537ին սկիզբը Վայմար եկաւ, Սաքսոնիայի կայսրընտրը անմիջապէս ճամբայ ելաւ, իրեն ըսել տալով որ քող Շմալզալտ գայ: Դեսպանին հոն հասած ատեն (Փետրուարի 24ին), «Թէպէս եւ կայսրընտրը զինքը երկրորդ օրը առջեւը հանց, կ'ըսէ, բայց ասով կարծես թէ (ետքը) Մարտի 2ին իրեն արուած պատասխանին նախատինքն աւելի եւս ստատեցաւ: Ինչու որ կայսրընտրը գեա-

պանին խօսքը մտիկ ընելէն ետեւ՝ որն որ ուրիշ բան չէր, բայց եթէ պարզ հրաւեր մը որ ընդհանուր ժողովքին մարդ խաւրեն, քահանայապետին նամակը՝ որն որ գեապանին իրեն առած էր, առջեւի սեղանին վրայ դրաւ, եւ պատասխան տալու անդ՝ գեապանին բռաւ որ Հիմա քեզմէ բաժնուելուս պէս՝ գաղաղիցներուս ժողովքին պիտ'որ երթամ, եւ պէտք է որ նախ իրենց հետ խորհուրդ ընեմ որ արգիտ ինձմ պապին նամակը պարտաւ ընդունել. անոր համար աւելի ազնի կ'ընես թէ որ նոյն նամակը հիմա կու հիմա քովդ կը պահես: Դեռ պանին՝ սո նախատինքն վրայ բռած արգար արտաւճիկն ամենեւին սկանդ չխախտեցաւ, մանաւանդ թէ կը ջանային որ Շմալզալտ կեցած ատեն որչափ որ կարելի է նե՛ք հետեւ արհամարհելով վարուին. եւ հինգ օր վերջը (Մարտի 2ին) նամակն (առանց բանալու) իրեն ետ առին, Գիլ, Բ. Հոպ. Գ. Մոսն Ա. 291, 292:

Սկստանն ալ նոյն բաները կը պատմէ եւ վրանն սո ալ կ'աւելցընէ. «Օր մը, կ'ըսէ, գեապանը աշխարհաւոր կոմսին այցելութիւն ընել ուզեց. բայց մերտուեցաւ, որովհետեւ աշխարհաւոր կոմսը պատասխան տուաւ թէ անոն կամ յարմարութիւն չունեմ (sit réponse qu'il n'avait loisir): Եւ անմիջապէս լուսերին այցելութեան գնաց, որն որ ծանր հիւանդ էր, եւ աս բանն գեապանը պատուհանէն կրնար տեսնել, Գիլ, Բ. ԺԱ. 169: Տե՛ս նախ Սիւնտրֆ, Գիլ, Բ. Հոպ. Գ. 144. ս. Միւնչ, Հոպ. Բ. Գլ. Գ. 88, 89:

գրուածքին մէջ միանգամայն պատասխան կու տային վրանին եղած ամբաստանութեան որ ամենեւին դատաւորի մը հնազանդիլ չեն ուզեր¹⁷, ուրիշ ազգերը կ'արհամարհեն, եկեղեցւոյ դատաստանէն կը փախչին, եւ առջի ժողովքներէն շատոնց դատապարտուած հերետիկոսութիւնները նորէն դուրս կը հանեն: Կը ջանային ցուցնել թէ պէտք չէ որ քահանայապետը կրօնական նիւթերու մէջ դատաւոր ըլլայ, եւ ոչ իսկ ան ատեն՝ երբ որ իր եպիսկոպոսները հեան են: Շատ ժողովքներու օրինակ կը բերէին, որոնց որ ժողովուրդը Ս. Հարը չուզեցին յանձն առնել, գիտնալով որ ճշմարտութիւնը պաշտպանելու համար չէ, հապա մոլորութիւնը հաստատելու համար¹⁸: Եւ որովհետեւ, կ'ըսէին, աս գործքը՝ բոլոր քրիստոնէից հոգւոյն փրկու-

17. Առ ամբաստանութիւնը թէ բողոքողները ամենեւին դատաւորի մը հնազանդիլ չեն ուզեր, ամենեւին ձեկու մը վճռոյն տակ իյնալ յանձն չեն առներ, չէ թէ միայն ուզողքաւ նոյն ատեն կ'ընէին, եւ ուղղափառ մատենագիրները կ'ընէին, հապա նաեւ բողոքող մատենագիրներն ալ: Բաւական ըլլայ միայն Մենցլին վկայութիւնը, որուն մէջ Բորիշ շատ մտադրութեան արժանի բաներ ալ կան: Արդ աս մատենագիրը խօսելով որ ինչպէս շատ անգամ ուղղափառ ու բողոքող իշխաններուն կամ տառաւծարաններուն ձեկանդ գալով՝ իրարու հետ փառանքիլ ուզելնին՝ փռւած ու անօգուտ բան էր, խօսքն այսպէս յաւաք կը տանէ: «Դարադրանէիս կողմը կը հաստատեմ թէ իր վարդապետութիւնը՝ Ս. Գրոց իմաստին համաձայն է, ու հակառակորդինը՝ Ս. Գրոց հակառակ: Առաջ համար՝ օրպէս զի աս խնդիրը կամ դատաստանը վերջ մ'ունենար, պէտք էր որ դատաստար մ'ալ Էդուարտ. բայց բողոքողք արդէն իսկզբանէ ըսած էին որ դատաստար չի ընդունիր. եւ Շմալզալտի ժողովքին մէջ կայսերական գեղանկներուն յայտնապէս ծանուցած էին որ «Առաւմտոյ կամ՝ չը չկրնար ամենեւին մարդկային կարծիքով կամ դատմամբ նախընտրել, հապա՝ Եպիսկոպոս առաքել» լինի ըսածին պէս՝ Առաւմտոյ Արեւիկէն որն որի ծոց Հօր է, ինք մեզի «յայտնեց: Անոր համար Բիշոփս» «կայրը ինչ հրամայ որ աս վճիռն «պա իշտ՝ Բանիքոսն լայն Յիսուս» «Քրիստոս Բոլոր Գիրքն աս վարդապետը՝

«Դատաստար ըլլայ»: Եւ որովհետեւ չէր կրնար օպտատիլ որ Քրիստոս անձամբ երկինքէն իջնայ եւ առաւածարանական դահլիճ վրայ նստի, անոր համար դատաստանն ու որոշումը անոր ձեռքը թող տալը՝ ուրիշ բան չէր նշանակեր, բայց ի՞նչ ըսել որ բողոքող տառաւծարաններուն՝ Ս. Գրիքը իրենց մտաց համաձայն ձեկնելով հանած վարդապետութիւններն ու կարծիքները՝ անմիջական, կատարեալ ու անօրաւ ճշմարտութիւն է: Ի վերայ այս ամենայնի նոյն ինքն Մենցլին լինի՝ որ աս խօսքերը իր ձեռքը գրած էր, թէ յառաջագոյն եւ թէ ետքը իր թղթերուն մէջ շատ անգամ կ'ընէին ձեկնելներուն պակասաւորութեան ու անտուգութեան, իր կողման տառաւծարաններուն՝ թէ իրեն (Մենցլինքին) գէտ, եւ թէ իրենց կարծիքներէն թէ մը չեղողներուն գէտ բանեցուցած գաւառութեան, աստիճանութեան ու բանաւորութեան գէտ կը տրանջէ: Զոյ. Բ. Գլ. Ժ. 194: Աստիք գրելէն վերջը մտանադիրը ծանօթութեան մէջ Մենցլինքինին նամակներէն քանի մը վկայութիւններ կը բերէ, որոնցմով լուսերին աշակերտը իր կողմնակիցներուն բանաւորութեանց գէտ ստատիկ կը քանգատէ:

18. Բողոքողներուն հոտակց ժողովոց վրայ ըսածը՝ բոլոր Արեւմտեաններուն կամ ուրիշ հերետիկոսներուն դաւմարած կամ դաւմարել ուղած ժողովոց վրայ է, որոնց որ եկեղեցին երբեք հաւանած չէ, ինչպէս որ բերած օրինակներէն յայտնի կը տեսնուի:

Թեան կը վերաբերի, անոր համար բոլոր քրիստոնեայ թագաւորներուն ու իշխաններուն կ'ազաչենք որ հակառակորդներնուս չառախօսութեանց չհաւատան, հապա մանաւանդ ջանան որ Աստուծոյ ճշմարիտ պաշտօնը հաստատուի: Աւերջապէս կը զըռցէին որ օրինաւոր եւ ըստ կարգի ժողովք մը գումարուելու ըլլայ նե՝ հոնտեղը զմեզ կ'արդարացընենք եւ յայտնի կը ցուցընենք որ ուզածնիս՝ ամենուն ընդհանուր օգուտն է 19:

Իողորմողք տոնը ըրած ատեն՝ քահանայապետն ու եպիսկոպոսները, եւ ինքնակալը բոլոր ուղղափառ իշխաններուն հետ կը ջանային որ ընդհանուր ժողովքը շուտ մը սկսի: Իրենք ալ ասիկա տեսնելով՝ սկսան իրենց կողմանէ ջանքերնին աւելցընել որ արգելին. եւ մանաւանդ անոր փոյթ կը տանէին որ զանազան գրուածքներով ժողովքին յարգութիւնը ժողովրդեան առջեւ նուազցընեն, եւ ամենուն սրտին մէջ քահանայապետին ու շուրջի Սթոուդին դէմ ատելութիւն գրգռեն: Բայց աս գրուածոց մէջ ամենէն երեւելին է Լուսերին՝ 1539ին սկիզբները յաղովմէրոսն ու Իլիդէն-ոյ Լէոյ գրածը: Աս գրքին մէջ Նորոգիչն ընդարձակ կերպով մը Հարց ու ժողովոց իշխանութեան եւ զինուորեալ եկեղեցւոյն վրայ կը խօսի, ու խել մը պլանդակ մոլորութիւններ ու ստուերութիւններ կը գրէ: Առաջին մասին մէջ կը ջանայ ցուցընել որ եկեղեցին չիկրնար ան

19. Աս ընդարձակ գրուածքին մօտը բոլոր կը գնէ Սէկյուան, Գիրք ԺԱ. 169. — 176: — Բլանք Նոյն գրուածքին մէջ բերուած պատճառներուն համար կը զրուցէ որ «Թեպէտ եւ Մելանքեթին բոլոր ճարտարութեամբն ու արուեստովը գրուած էին, բայց ամենեւին չէին կրնար ան ազդեցութիւնն ընել, որն որ կ'ուզուէր որ ընեն, եւ աս բանս ինք Մելանքեթին ալ ստուգիւ ամենէն աղէկ կը զգար»: Ետքը՝ բերած պատճառներնին կը յիշատակէ, եւ ամեն մէկուն քով՝ օրշափ անհիմն բան ըլլալը համառօտիւ կը ցուցընէ: Եւ վերջապէս կը զրուցէ որ ստուգիւ Լուսերականներէն շատերն ալ աս բանն կ'իմանային. «Բայց որովհետեւ նոյն ժամանակը ազանգին մէջ պապին գէմ սաստիկ ատելութիւն մտած էր, անոր համար ամենեւին մէկը շատ գէմ չգրաւ անանկ մէկ որովման՝ որն որ աս ատելութիւնն ամեն բանէն աւելի կը յագեցընէր, եւ կ'երեւար որ զպապը սաստիկ շատ պիտի նեղէր ու արհամարհէր: Լուսեր ալ անոնց

մէջն էր, որոնք աս ատելութիւնն ամենէն սառուիկ ունէին: Աս ատելութիւնը՝ ժողովքին վրայ իր առած խրտախն յայտնապէս մեծ ազդեցութիւն ըրած էր, Գիրք Լ. Հոգ. Գ. Մասն Ա. 294. — 297: — Նոյն ժամանակը Լուսերին՝ քահանայապետին դէմ ունեցած ատելութիւնն ան աստիճանի սաստկացած էր, որ հեղ մը ճամբայ ելլելու համար կառք մտած ատեն՝ քաջ եղող բողոքող քարոզիչներուն պոռաք. «Աստուած զմեզ պապին գէմ ատելութեամբ լեցընէ», (Deus impleat vos odio Papae!) Սեփարէթ. Գիրք Գ. Հոգ. Կ. Յատ. 165: Բլանք. Վերջ յիշատի տեղը. 300. Ետեւ. 118: Միշլ, Հոգ. Բ. Գլ. Գ. 100: — Դարձեալ նոյն ժամանակները (Փետրուարի 27ին) գրած մէկ նամակին մէջ աս իօնաքը գրած է, որն որ ետքը փշա բերանն ունէր. «Նենգանութեանս ատեն քու ժամատարագ էի, պապ. մահելու ատեն ալ քու մահդ պիտի ըլլամ», (Pestis eram vivus, moriens ero mors tua, Papa!) Աս 8ւ Վերթ, Հոգ. Ե. 57:

վիճակին մէջ խոթուիլ, ինչպէս որ Հարց գրքերուն ու եկեղեցւոյ վճիռներուն մէջ կայ: Ժողովքները, կ'ըսէ, շատ անգամ իրարմէ տարբեր մանաւանդ թէ իրարու հակառակ վճիռներ տուած են: Իսկ Հարց աւելի եւս իրենց անկատարութիւնը ցուցած եւ շատ անգամ իրարու եւ իրենք իրենց ալ հակառակ բաներ գրած են: Երուսաղէմի (առաքելոց) ժողովքներուն եւ Նիկիայի առաջին ժողովքին մէջ շատ բան հաստատուեցաւ, որոնք ետքը վերցուեցան: Համառօտ ըսելու համար, կ'ըսէ, թէ որ բոլոր հին Հարց եւ ամէն ժողովքները, առանց մէջէն մէկ հատը հանելու, մէկտեղ ժողովելու ըլլանք, անոնց մէջ բոլոր քրիստոնէական կրօնքին վարդապետութիւնները չենք կրնար գտնել²⁰:

Լորդորդ մասին մէջ մասնաւորապէս ժողովքներուն վրայ կը խօսի, եւ անոնց իշխանութիւնն այնպէս վար կ'իջեցընէ, որ կարծես թէ ժողովրդապետներուն եւ դպրոցներու վարպետներուն իրենց իշխանութեան տակ ըլլողներուն վրայ աւելի իշխանութիւն կու տայ, քան թէ ընդհանուր ժողովքին եկեղեցւոյ մէջ: Եւ որովհետեւ, կ'ըսէ, չենք կրնար յուսալ որ հիմակուան ժամանակս ընդհանուր ժողովք գումարուի, անոր համար պէտք է ջանալ որ առանձին ժողովքներ ըլլան, դպրոցներուն աշխերաները՝ իրենց վարպետին առաջնորդութեան տակ ու հաւատացեալները իրենց ժողովրդապետին առաջնորդութեան տակ առանձին ժողովուին: Դարձեալ Երուսաղէմի ժողովքին եւ չորս առաջին ընդհանուր ժողովքներուն վրայ կը խօսի, ու անոնց մէջ վճռուած խնդիրները կը բերէ: Եփեսոսի ժողովքին վրայ խօսած ատեն յայտնապէս կը վարդապետէ որ ի Քրիստոս՝ Աստուածութիւնն ու մարդկութիւնը իրարու հետ խառնուած ու շփոթուած են, որմէ կը հետեւցընէ՝ նաեւ որ աստուածային ու մարդկային բնութեան յատկութիւններն ալ իրարու հետ խառնուած ու շփոթուած են, ու Քրիստոսի Աստուածութիւնը չարչարելի է, կամ թէ Քրիստոս Աստուածութեամբն ալ չարչարուեցաւ: Ասոր վրայ, կ'ըսէ, ես անգամ մը Զուինգլին հետ վիճեցի. եւ զննքը Նեստորական կ'անուանէ, որովհետեւ անիկա յանձն չէր առնել ըսել որ Քրիստոսի աստուածային բնութիւնը կրնայ չարչարուիլ ու մեռնիլ²¹:

Վրքին երրորդ մասին մէջ կը խօսի Լուսեր եկեղեցւոյն վրայ՝ որուն կը հաւանք, ինչպէս որ հանգանակին մէջ կայ. եւ կը յայտնէ թէ չիհաճիր առաքելոց ան խօսքին՝ որ կ'ըսեն.

20. Գործք Լուս. գերմ. Հատ. Է. 233. Բ. — 246. Բ.

21. ՆՍՆ տեղը. 246. Բ. — 279.

“Հաւատամք ի սուրբ կաթողիկէ եկեղեցի”: Նոյն միտքը, կըսէ, աւելի աղէկ կրնար յայտնուիլ ըսելով, Հաւատամք ի սուրբ քրիստոնէական խորհուրդն, որով որ շատ վնասներէն կ'ազատէինք, որոնց տակը կը ձգէ զմեզ եկեղեցի մութ ու կոյր անուէր: Եւքը եօթը նշան կը դնէ, որոնցմէ, կ'ըսէ, երկրի վրայ աս սուրբ ու քրիստոնէական ժողովուրդը կրնանք ձանձնալ. այս ինքն Ա. Աստուծոյ անարատ խօսքը, Բ. Մկրտութիւն, Գ. Հաղորդութիւն, Դ. Եկեղեցւոյ բայլքը, Ե. Եկեղեցւոյ պաշտօնէից կոչումը, Զ. Ազօթք, Է. Հալածում կամ սուրբ խաչ 22: Ստուգիւ անկուր ու պլանդակ նշաններ: Միշտ ամէն տեղ ճշմարիտ եկեղեցւոյ չորս նշան կը տրուի, այս ինքն Մի, Սուրբ, Կաթողիկէ կամ Ընդհանրական եւ Առաքելական ըլլալ: Բայց Լուսեր իրաւունք ունէր աս նշանները չընդունելու եւ ուրիշ նշաններ հնարելու, ինչու որ իր հիմնած եկեղեցին, որն որ եկեղեցի ալ ըսուելու արժանի չէ, չէ թէ միայն աս նշաններուն չորսը մէկտեղ չունի, հապա եւ ոչ մէկը: Կաթողիկէ կամ Ընդհանրական եւ առաքելական չըլլալը՝ արդէն ինք իրմէ յայտնի է, վասն զի միայն Գերմանիայի մէկ անկիւնէն էր եւ ուրիշ բոլոր եկեղեցիէն բաժնուած, եւ քրիստոնէութեան հաստատուելէն տասնուհինգ դար վերջը դուրս ելլելէն զատ՝ շատ բանի մէջ նաեւ առաքելական վարդապետութեան հակառակ: Իսկ թէ միանգամայն Մի կամ միաբան եւ Սուրբ չէր, ասիկա ալ թէպէտ մինչեւ հիմա ըսածներնէս յայտնի կ'երեւայ, բայց ետեւը դրուած երկու գլուխներէն՝ աւելի եւս բացայայտ կը տեսնուի:

22. Դարձեալ նոյն տեղը, 279. — 291. Բ. — Սեբեհտորֆ (Գիւրգ. Հոմ. Հ. 2. 251.) Լուսերին աս գրքին վրայ խօսելով՝ կը զրուցէ որ “Այնպիսի իմաստութեամբ . . . գրուած է, որ մարդ աւելի բանի մը չի կրնար բազմալ.”: Իսկ Մենցլ (Հոմ. Բ. Գլ. ԺԱ. 293. Եւանջ.) կը զրուցէ որ “Լուսեր աս գրքին մէջ անանկ սկզբունքներ կը դնէ, որոնց-

մով բոլոր ժողովքներուն նաեւ առջի շորս ընդհանուր ժողովոց հեղինակութիւնը գետինը կ'իյնայ. մինչեւ առաքելոց տառջին ժողովքին վաւերութեան վրայ այնպիսի ընդգիծութիւններ կը հանէ, որոնք . . . իր յառաջագոյն՝ յառաքելաւ ազդող Հոգւոյն որդոյ զօրութեան վրայ ունեցած կարծեաց գէմ կ'եւլեն”:

Գ Լ ՈՒ Խ Ի

Քուտերական կրօնին միութիւնը

Լուսերայաններն ոման՝ զոր աղանդ ին իսլամ, ու Հոփառօրի-նայան՝ ին իսլամ: Լուսերի խօսերը՝ որոն՝ առ աղանդին պարտա-եղան: Լուսեր Հոփառօրիայանաց սասորիի դէմ ին դնէ: Մեծնայան՝ երկու աղանդի բլախ: Հերոնիսա Շուրթի եւ ուրիշ օրէնսգետի հան-նայան իրաւունքը պաշտպանելու ին սին: Լուսեր առնց դէմ ին խօսի: Նիւնայերիի միջ խոսորդանալեան վրայ պարտաւոր խոսմանիւնը: Լուսեր իր աղանդներուն առնալեանալեան վրայ սասորիի ին զար-բոսի, ու ին գոշալի որ մահաւընէ ետեւ աւելի ոչորի սասորիանն:

1538 — 1539

ՍԻՆՉԵՆԻ Հիմա քանի մը անգամ առիթ ունեցանք տես-նելու որ շատերը Լուսերի գլխաւոր վարդապետութեան կամ սկզբունքին հետեւելով, այս ինքն թէ կրօնական նիւթերու մէջ աստուածաշնչէն ուրիշ կանոն չկայ եւ ամէն մարդ իր իմացածին պէս Ս. Գրոց մեկնութիւն կրնայ տալ, զանազան մտորութիւն-ներու մէջ ինկան: Բայց առ վերջին տարիները իր աշակերտ-ներէն ոմանք՝ իրեն այլեւայլ մասնաւոր խօսքերէն պատճառ առնելով՝ սկսան զանազան աղանդներ կազմել, որով Լուսե-րականները իրարմէ տարբեր գնդերու բաժնուեցան: Աս գնդե-րուն կամ աղանդներուն մէջ ամենէն գլխաւորը՝ Անտինոմեանց կամ Հակառակօրինականաց աղանդն եղաւ, որուն հետեւող-ները կը վարդապետէին որ եկեղեցւոյ մէջէն աստուածային օրէնքները բոլորովին վերցնելու է, չէ թէ միայն ան օրէնք-ները՝ որոնք Մովսիսական կրօնքին ծէսերուն կամ սովորութիւն-ներուն ու զոհերուն եւ պաշտօնին կը վերաբերին, հապա նաեւ տաճարանայ պատուիրաններն ալ, որոնք, կ'ըսէին, քրիստո-նէից կամ նոր կտակարանի եկեղեցւոյն համար չեն: Իրենց գլխաւոր սկզբունքը՝ որ միշտ բերանին կը պտտոցընէին, առ էր. Ուզածդ ըրէ, թէ որ միայն հաւատաս՝ երանելի կ'ըլլաս 1:

Լուսեր կ'ըսէր թէ առ վարդապետութիւնը գտնօգը՝ ամէն մարդիկներէն աւելի անմիտ ու միաստկար է. բայց թէ որ ազեկ նայուելու ըլլայ՝ նոյն պլանդակութիւնը բուն հնարողն ինքն է. այնպէս որ կրնանք ստուգութեամբ զրուցել թէ, կ'ըսէ Ուլենպերկ², առ անօրէն ազանգը իր ուղեղէն կամ սրտէն ծնաւ, ինչպէս որ Աթենասին համար բանաստեղծները կ'առաս-պելեն որ Արամագդայ ուղեղէն ելած է: Արդէն Հակառակ-օրինականք ալ միշտ զԼուսեր իրենց հայր կը խոստովանէին եւ

1. Աւետան, Գիւրգ ժ. 185. Բ: 2. Գ. Լ. Ի. Բ. Հ. Բ. Գ:

իրենք զիրենք՝ անոր ճշմարիտ ու հարազատ որդիքը, եւ իրենց ամպարիշտ խօսքերուն վկայութիւնն ու հաստատութիւնը միշտ անոր գրուածներէն կ'առնէին: Այսպէս ըսելու եւ վարուելու ալ մեծապէս իրաւունք ունէին, որովհետեւ Ղուտեր բոլորովին նոյն վարդապետութիւնը տրվեցուցած էր իր զանազան գրքերուն մէջ, որոնց մէջէն Հակառակօրինականք՝ իրենւ իրենց սեպհական զինանոցէն՝ զէնք կ'առնէին ճշմարտութեան դէմ պատերազմելու համար: Ղուտերի խօսքերէն ոմանք՝ որոնք Հակառակօրինականաց վարդապետութեան հետ ըստ ամենայնի նոյն են, օրինակի համար հոստեղս կը դնենք: «Գրենք, կ'ըսէ Ղուտեր, զՄովսէս չենք ուզեր տեսնել եւ ոչ իր խօսքերուն ականջ կախել. որովհետեւ Մովսէս՝ միայն Հրէից ազգին տրուեցաւ, ու մեզի հեթանոսացս ու քրիստոնէիցս ամենեւին չիվերաբերիր...: Մովսէսի օրէնքները՝ միայն Հրէից համար են, եւ զմեզ ասիէ վերջը ամենեւին չեն պարտաւորեր: Թէ որ մէկը զՄովսէս իր հրամաններովը քու առջեւդ դնելու ըլլայ նէ՝ իրեն այսպէս պատասխան տուր. Գնա, կորսուէ Մովսիսիդ հետ մէկ տեղ, ես Հրեայ չեմ, Մովսիսին հետ զիս մի խառնէր: Անիկա բոլոր դահլճներուն վարդապետն է, եւ մէկը չկայ՝ որ իրմէ աւելի կամ իրեն չափ վախցընէ, տառապեցընէ, բռնութիւն բռնեցընէ, սպառնալիք ընէ, սաստէ ու յանդիմանէ, եւ կրակ ու շանթ թօթափէ: Ես չեմ ուզեր Մովսէսը իր օրէնքներուն հետ ունենալ, որովհետեւ ինք քրիստոսի թշնամի ու հակառակորդ է...», 3:

Եւ խօսքերէն յայտնի կ'երեւայ որ Մովսէս եւ օրէնք ըսելով՝ Ղուտեր չէ թէ միայն ան օրէնքները կ'իմանայ, որոնք Հրէական կրօնքին ծէսերուն ու դատաստաններուն կը վերաբերին, եւ ինչպէս յայտնի է՝ քրիստոնեաները չեն պարտաւորեր, հապա նաեւ ան օրէնքներն ալ՝ որոնք բարուց համար են կամ տասնաբանեայ պատուիրաններն ալ: Ասիկա՝ թէպէտ ինչպէս ըսինք՝ խօսքին ընթացքէն ու բառերէն կ'իմացուի, բայց հոստեղս իր քանի մը ուրիշ խօսքերն ալ կը դնենք՝ որոնցմով աւելի բացայայտ կ'երեւայ: Գաղատացւոց թղթին մեկնութեան մէջ այսպէս կը գրէ: «Բայց ես կը կարծեմ որ Աստուծոյ չէ ինչ միայն զիս օրէնքն լրացիլ իմ տեսիլով, հապա նաեւ քուր օրէնաց լրացիլ: Ստուգիւ ալ քրիստոս շատ քիչ բան տուած կ'ըլլար, թէ որ միայն զհից գործքերուն մեղքերը վերցուցած ու ջնջած ըլլար. բայց որովհետեւ տասը պատուիրանաց մեղքերն ալ վերցուց, անկէց կը հետեւի... որ քուր օրէնքներն աղաք եղած են, (կամ մարդիկներն ազատ են պահելու եւ չպահելու)»: Նոյն գրքին մէջ

3. Աւ Աւէնպերի, ԳԼ. ԻԲ. Համ. Գ: 4. ԳԼ. Ե. Համ. 17. Աւ Ռի-

ուրիշ տեղ մը կը զրուցէ. «Հաւատացողին համար՝ անմիջապէս ամէն օրէնքները, ամէն օրինաց գործքերը կը դադրին, ամէն բան իրեն ազատ ու պատշաճական է, ուստի եւ օրէնքը՝ հաւատքով ու սիրով կը լեցուի կամ կը կատարուի», 5: Դարձեալ կը գրէ. «Պզոտ առաքեալ... աս խօսքով (այս ինքն ընդ տարերրօք աշխարհիս ի ծառայութեան կայսք) նաեւ տասնաբանեայ օրինաց արտաքին գործքերն ալ կ'իմանայ», ուստի ըսելով որ հիմա անոնցմէ ազատած ենք, կ'իմացընէ որ տասնաբանեայ օրինաց արտաքին գործքերէն ազատ ենք 6: Բաբելոնական գերութեան գրքին մէջ Լուտեր այսպէս կը գրէ: «Եր տեսնես, կնուկը եղած քրիստոնեան ինչչափ հարուստ է, որ ուզելու ալ ըլլայ նէ՝ մեծամեծ մեղքերով իր փրկութիւնը չիկրնար կորսնցընել, բայց եթէ ան ժամանակը երբ որ չ'ուզեր հաւատալ: Վասն զի Խերհաւատութեան Ժողովոյ յայտնէ՝ որ ընդ խորը ըլլայ որոհապարտել», 7: Ուրիշ տեղ մ'ալ կ'ըսէ. «Թէ որ մէկը ըսելու ըլլայ որ Աւետարանը փրկութեան համար գործք կը պահանջէ, սուտ կը խօսի», 8: Դարձեալ Մեկնաբնութիւնն այսպէս կը գրէ. «Մեղաւոր եղիր ու քաջութեամբ մեղք գործէ. բայց աւելի եւս զօրութեամբ հաւատա, եւ ուրախացիր ի Յիսուս Քրիստոս՝ որ մեղքը յաղթեց: Աս աշխարհքիս վրայ եղած ատեննիս՝ պէտք է որ մեղք գործենք. բաւական որ խոստովանինք զԳառն Աստուծոյ՝ որն որ աշխարհքիս մեղքը իր վրան կը վերցընէ. աս որ ըլլայ նէ՝ մեղքը զմեզ իրմէ (Աստուծմէ) չիկրնար բաժնել, թէպէտ եւ օրուան մէջ հազար անգամ շնութիւն եւ սպանութիւն ընենք», 9:

Ի՞նչ որ Լուտերի աս ուստոնց նման բիւրաւոր խօսքերը՝ Հաւաւորներին համար սկզբունքներուն հետ համեմատուելու ըլլան՝ անմիջապէս կ'իմացուի որ աս աղանդաւորաց խօսքերը Լուտերի խօսքերուն մեկնութիւնը մանաւանդ թէ կրկնուած են: Վասն զի իրենց գլխաւոր սկզբունքներն ասոնք էին. «Ա. Օրէնքը արժանի չէ որ Աստուծոյ խօսք ըսուի: Բ. Թէ որ շնութիւն, ... կամ ուրիշ մեղք գործած ես, միայն հաւատա ու երանութեան ճամբուն մէջ ես: Գ. Թէպէտ մեղքերու մէջ վերջին աստիճանի թաթխուած ըլլաս, միայն հաւատա ու փրկութեան մէջ ես: Դ. Ցասնաբանեայ օրէնքները կամ Աստուծոյ տասը պատուիրանները Հրէից համար են՝ չէ թէ քրիստոնէից հա-

Ֆէլէ, Գիւր Ը. ԳԼ. Ա. 18. Եւ-
նոթ:

5. ԳԼ. Բ. Համ. 15. վերը յի-
շուած տեղը, 19. Եւնոթ:

6. ԳԼ. Դ. Համ. 3. Նոյն տե-
ղը, 21. Եւնոթ:

7. Ա. Ուլենպերկի, ԳԼ. ԻԲ.
Համ. Գ:

8. խօսք սեղանայ, Գերմ. 175.
Բ:

9. Տես աւ Տը Վէդի, Հա-
Բ. 87:

մար: Ե. Որոնք որ Մովսեսին հետ բան գործք ունին՝ ստատա-
նային քովը պիտ'որ երթան. նոյն իսկ Մովսէսը կախաղան հա-
նելու է: Զ. Պէտք չէ օրէնք քարոզելով՝ մարդիկները Աւե-
տարանին պատրաստել. վասն զի Աւետարանի պատրաստելը՝
Աստուծոյ գործքն է: Է. Աւետարանին մէջ՝ օրէնքին դէմ եղած
յանցանքներուն վրայ խօսելու չէ, հապա միայն Որդւոյն Աս-
տուծոյ չարչարանաց վրայ: Ը. Խօսքը լսելն ու անոր համաձայն
վարքը շիտկելը՝ օրէնքին ետեւէն կու գայ: Թ. Խօսքը լսելն ու
սրտին մէջ իմանալը՝ ճշմարտապէս Աւետարանին ետեւէն կու
գայ: Ժ. Պետրոս առաքեալ՝ քրիստոնէական ազատութեան ինչ
ըլլալն իմացած չէ: ԺԱ. Իր աս խօսքը թէ «Բարեգործութիւն-
ներով կոչուալիք ու ընտրութիւննիդ հաստատուն ըրէք», բան
մը չ'արժեք: ԺԲ. Թէ որ կարծես թէ քրիստոնէից մէջ՝ պար-
կեշտ, բարի վարք ունեցող, սուրբ, զգաստ մարդիկներ գլու-
նուելու են, անմիջապէս Աւետարանէն հեռացար, 10:

Ի ուտեր աս խօսքերը իր հաւատարիմ ու սիրելի աշակերտնե-
րուն բերնէն լսելով՝ շատ կը խռովէր ու նեղութեան մէջ կ'իյ-
նար: Եւ մանաւանդ ասոր վրայ շատ կ'այլալէր որ անոնք միշտ
կ'ըսէին թէ մենք Լուտերի վարդապետութենէն ուրիշ բան
չենք սորվեցրներ, եւ ինչպէս վերը ըսինք, կարծիքնին՝ անոր
գրքերէն առնուած վկայութիւններով կը պաշտպանէին: Արդ
Նորոգիչն սկսաւ վախճալ որ եթէ իմացուեալու ըլլայ որ ինք ա-
սանկ ամպարիշտ կարծիքներու գոյնն է, կամ գոնէ անոնց պատ-
ճառ տուած է, ալ անկէ վերջը զինքը մարգարէի, առա-
քելոյ կամ աւետարանչի տեղ չեն դնէր, հապա իբրեւ օրինաց
թշնամի ու հայհոյիչ՝ երեսէ կը ձգեն: Եւ որովհետեւ Հակա-
ռակօրինականաց ըսածը՝ թէ մեր քարոզածը Լուտերի վարդա-
պետութիւնն է՝ չէր կրնար ուրանալ կամ հերքել, անոր հա-
մար սկսաւ հետեւորդին վիճել, եւ կը ջանար որ զերենք աս կար-
ծիքները թող տալու համոզէ 11:

Հակառակօրինականաց մոլորութիւնները վարդապետող-
ներուն գլխաւորը, կամ Լուտերին գրքերէն աս վարդապե-
տութիւններն առջի հանողը՝ Նորոգչին սիրելի բարեկամն ու
հաւատարիմ աշակերտը Յովհ. Ագրիկոլայոսն էր, զորն որ
ինք գրեթէ ամէն աշակերտներէն աւելի կը սիրէր, ինչու որ
թէ իրեն քաղաքակիցն էր եւ թէ իր վարդապետութիւննե-
րուն մէջ շատ յառաջագէմ 12: Արդ Լուտեր սկսաւ ետեւէ
իյնալ որ ամենէն յառաջ ասիկա լուեցրնէ. անոր համար շատ

10. Գործք Լուտ. գերմ. Հատ. Ե. 369. Բ. 370:

11. Մաթեոս, ճառ ԺԱ. 129:

12. Մենցլ, Հատ. Բ. ԳԼ. Ը. 169: Ցեռ նաեւ Բ. Գրքին Թ.

Գլուխ 24. Եւսեփ:

անգամ թէ առանձին եւ թէ ուրիշներուն առջեւ զինքը կը խրատէր որ մոլորութիւնները մէկդի թողու: Երկայն ատեն աս պայպէս ըլլալէն ետեւ, Ագրիկոլայոս՝ իր վարդապետին խօսքերէն համոզուածի պէս՝ խոստացաւ որ անոր իմաստուն խրատներուն հետեւի: Ան ատեն Լուտեր ալ իրմէ պահանջեց որ մոլորութիւնները հրապարակական գրուածքով մը ետ կանչէ: Ագրիկոլայոս աս ալ յանձն առաւ. բայց որովհետեւ խորամանկ մարդ մըն էր, այնպէս ձեւացուց թէ իր անձին վրայ վստահութիւն չունի, ուստի եւ Լուտերին աղաչեց որ աս ետ կանչելու թուղթը ինք (Լուտեր) շինէ, որուն որ, ըսաւ, ես ստորագրելով՝ անձամբ շինածի պէս ամէն կողմ կը տարածեմ: Աս բանը շատ խելացութեամբ ըրաւ Ագրիկոլայոս, վասն զի ասով զԼուտեր կը ստիպէր իր սեպհական վարդապետութիւնները ետ կանչելու, եւ զինքը վարդապետ եւ առաջնորդ կ'ունենար ետ կանչելու, ինչպէս որ մոլորութեանց վարդապետն ու առաջնորդն էր: Լուտեր աս առաջարկութեան շատ նեղ մտաւ, եւ չկրցաւ ինչպէս որ պէտք էր նէ՝ գրել. վասն զի եթէ բացայայտ ու մանրամասն բան մը գրելու ըլլար՝ իր անձին դէմ խօսող պիտ'որ երեւար, եւ այնպէս պիտի կարծուէր որ յառաջագոյն օրինաց ու բարեգործութեանց դէմ գրածն ու վարդապետածը՝ հիմա ետ կը կանչէ: Անոր համար վեր ի վերոյ պայպէս համառօտ բան մը գրեց. «Յովհաննէս Այսեպենցի վարդապետը՝ օրինաց կամ տասնաբանեայ պատուիրանաց դէմ վարդապետածը կամ գրածը բոլոր ետ կանչել կ'ուզէ, եւ կը բաղձայ որ Աւկսպուրկ քաղաքը կայսեր տուած հաւատոյ դաւանութիւններնուս եւ անոր ջատագովութեան մէջ գտնուած վարդապետութեան՝ մեզի հետ հետեւի: Եւ թէ որ ասկէ վերջը տարբեր կարծիք մ'ունենայ կամ վարդապետէ նէ՝ անիկա հիմակուրնէ ոչինչ կը սեպէ ու կը դատապարտէ», 13:

Իսկ թէպէտ հակառակորդներէն մէկը պայպէս լռեցուց Լուտեր, կամ գոնէ արտաքուստ իրեն հետ միացուց. սակայն ուրիշ շատերը կային, որոնք իր խօսքերը մտիկ չէին ընել, հապա կարծիքնին հրապարակաւ կը վարդապետէին: Քիչ մը վերջը Ագրիկոլայոսն ալ կեղծաւորելէն ձանձրանալով եւ տեսնելով որ հակառակօրինականաց կողմն ալ զօրաւոր է, նորէն իր առջի ընթացքը ձեռք առաւ. եւ քիչ մը ժամանակ ալ Աիդդենպերկ բնակիւնէն ետեւ՝ իմանալով որ Լուտեր զինքը բանտ դնել տալ կ'ուզէ, փախաւ ուրիշ տեղ գնաց: — Այսպէս Լուտերի կենդանութեան ատեն՝ Լուտերականք երկու գլխաւոր

ձիւղ բաժնուեցան, այս ինքն բուն Լուսերականք եւ Հակառակօրինականք¹⁴:

Վրոյն ժամանակները Մելանքթոն ալ առանձին առանձին աշակերտներ ունեցաւ, եւ ինքն ալ զատ առաջնորդ եղաւ չէ թէ միայն մէկ աղանդի՝ հապա երկու իրարմէ տարբեր աղանդներու: Վասն զի Լուսերականներէն ոմանք՝ Մելանքթոնին հազորդութեան խորհրդոյն վրայ ունեցած կարծիքին¹⁵ հետեւելով եւ աւելի խորհրդականներուն մօտիկնալով՝ Լուսերին բուն վարդապետութենէն հեռացան ու զատ աղանդ մը կազմեցին. ասոնք Մելանքթոնին մկրտութեան անուամբ՝ Փիլիպպեանք անուանեցան: Իսկ ուրիշ ոմանք Մելանքթոնին մէկ ուրիշ կարծեացը հետեւելով թէ պղտիկ բաներու եւ թեթեւ սովորութիւններու մէջ (որոնց անտարբեր բաներ կ'ըսէին) ուղղափառ եկեղեցւոյ ետեւէն կրնայ երթըցուիլ, ուրիշ զատ աղանդ մը ձեւացուցին ու Մելանքթոնեանք անուանեցան: Բէպէտ եւ աս երկու աղանդները Լուսերի կենդանութեան ատեն այնչափ երեւելի չէին եւ անոր համար ալ մեծ խռովութիւններու պատճառ չեղան, բայց Լուսերին սաստիկ նեղութիւն ու վիշտ կը պատճառէին, ինչու որ կը տեսնէր թէ իրեն ամենէն սիրելի ու հաւատարիմ աշակերտը Մելանքթոնն ալ՝ որն որ միանգամայն իրեն թեւ թիկունքն էր, իրմէ ապստամբեցաւ¹⁶:

Վարձեալ նոյն ժամանակները Վիդգենպերկի մէջ ուրիշ անմիաբանութիւն ու խռովութիւն մ'ալ ելաւ: Յառաջները¹⁷ տեսանք որ Լուսեր կանոնական իրաւանց գրքերը հրապարակաւ պրեց. իրեն միտքն ան էր որ աս իրաւանց գործածութիւնն ալ յիշատակն ալ ջնջէ վերջընէ: Բայց Վիդգենպերկի իրաւագէտներէն շատերը՝ ասոնց օգտակարութիւնն ու հարկաւորութիւնը ճանչնալով, եւ անոնց պակսութենէն ծագած չարիքներուն ու շփոթութիւններուն միտ գնելով՝ շատ կը մեծարէին ու կը յարգէին: Ասոնց մէջ ամենէն երեւելին՝ Հերոնիմոս Շուրֆ օրէնագիտութեան վարդապետն ու Լուսերի

14. Աս գէպքին ընդարձակ պատմութիւնը կը գտնուի Սեքնտորֆին (Գրի. Գ. Հոմ. 2Բ. 306. — 310.) Կուսաու Ֆիցերին (Գլ. ԻԵ. 780. — 786.), Մենցլին (Հոպ. Բ. Գլ. Ը. 169. — 173.) եւ Ուլշպերկին (Գլ. ԻԹ. Հոմ. Գ. Գ. Ե. 2.) Աջլ, Իսկ ասոր վերաբերեալ գրուածները կը գտնուին Ի Գործն Լուս. Գերմ. Հոմ. Ե. 292. — 296. 368. — 377 եւ 378. — 382:

15. Տես աս Գրքին Ա. Գլխոյն 21. Եւսոթ:

16. Լուսեր Մելանքթոնին գէմ ձայն չէր հաներ, որուն զլուսար պատճառներէն Այն ալ աս էր, որ Սաքսոնիայի կայսրընախը տեսնելով որ աս երկուքին իրարու դէմ ելլեւ խնջուի նէ՛ իրենց կողման մեծ ֆետա կ'ըլլայ, շատ ետեւէն եղաւ որ Լուսեր հանգարտ կենայ: Աս բանն կը պատճեն Մենցլ (Հոպ. Բ. Գլ. ԺԹ. 415, 416.), Կուսաու Ֆիցեր (Գլ. ԻԸ. 817. — 819.) եւ ուրիշ շատ մատենագիրներ:

17. Երես 93:

սիրերի բարեկամն էր, որն որ խկզբան՝ Նորոգութեան սաստիկ պաշտպան էր ու Վերմսի աւագաժողովին ատեն՝ իր խորհուրդներով՝ Լուսերին շատ օգուտ բրաւ¹⁸։ Արդ ասիկա տեսնելով որ Լուսեր իրեններովը մէկտեղ եկեղեցւոյ կարգերը բոլորովին տակն ու վրայ կ'ընէ, հին գեղեցիկ կարգաւորութիւնները կ'աւրէ կ'ապականէ, եւ բոլոր օրէնքներն ու իրաւունքները ոտքի տակ կ'առնէ, առջի կարծիքը փոխեց, եւ հին եկեղեցւոյ գեղեցիկ կարգերը՝ որոնք կանոնական իրաւանց ծագման պատճառ եղած էին եւ զանոնք հաստատուն կը պահէին, Լուսերին նոր ու անհիմն կարգաւորութիւններէն վեր սկսաւ բռնել¹⁹։ Անոր համար Լուսերին՝ Վիդգենպերկի եկեղեցւոյն մէջ դրած երէցները կ'արհամարհէր եւ անոնց ձեռքէն խորհուրդ ընդունիլ չէր ուզեր։ Աս ալ բաւական չէ, ամենուն առջեւը կանոնական իրաւունքը կը գտնէր, ու համալսարանին ուսանողները շատ անգամ կը յորդորէր որ ձեռքէ թող չտան ասանկ հարկաւոր ուսումը, որն որ պնչափ դարերէ յառաջ իմաստուն ու երեսերէ մարդիկ համալսարաններուն մէջ խոթած էին։

Խկզբան քիչ մը ատեն Լուսեր աս բանս չիմանալու զորկաւ ու ձայն չհանեց. սակայն երբ որ տեսաւ որ լսելով օգուտ մը չ'ըլլար, հապա անոր հակառակ Շուրֆին կողմն օրէ օր կը բազմանայ, ալ անկէ վերջը սկսաւ թէ եկեղեցւոյ մէջ հրապարակաւ եւ թէ առանձին՝ իրաւագէտներուն դէմ սաստիկ կատաղութեամբ խօսիլ։ Եւ իրենց համար միշտ կը զրուցէր որ կանոնական իրաւունքը նորէն համալսարաններուն մէջ խոթելով՝ ուրիշ բան չեն ուզեր բայց եթէ պապականութիւնը նորէն ոտք

18. Տես երես 109։

19. Մենց առ բանին վրայ տանկ կը խօսի. «Լուսեր քահանայապետութեան կամ քահանայական կարգին (hiérarchie) դէմ պատերազմի ելած ատեն՝ արապին եկեղեցւոյ հաստատուն ճաշուն հարկաւոր եղած թեւութիւններուն վրայ առանց պայծառ դադափար մը ունենալու՝ աչքը միայն եկեղեցական . . . կառավարութեան դարձուցած էր։ Երբ որ իր աս պատերազմին մէջ յաջողութիւն գտնելովը՝ նոր կառավարութեան կերպ մը գտնուեալ, որուն մէջ եկեղեցականներուն ձեռքը ուրիշ իշխանութիւն չ'իյնայ, բայց եթէ իրենց պաշտօնին դործերը կատարել, եւ եկեղեցւոյ բոլոր արարքին իրաւութիւնները աշխարհական իշխանութեան տակ ինկան, Լուսեր տեսաւ որ աս կերպն ալ ազնի բան մը չէ . . . Արդ Լուս

եր որ իր բռններովը եկեղեցական դործերու մէջ գաղաւթ ու որոշիչ ըլլալու իշխանութիւնը իրաւագիտաց ձեռքն անցուցած էր, սկսաւ նեղանալ անոնց աս իշխանութիւնը գործածելուն վրայ։ Բայց զիսաւոր բանն ան էր որ իրաւագէտները չէ թէ միայն շատ բաներու մէջ իրմ տարբեր կարծիք ունէին, հապա նաեւ եկեղեցական նիւթերու մէջ հաստատուն հիմմ՝ ունենալ ուզելով՝ կանոնական իրաւունքը, զորոնք որ Լուսեր պարած էր, իրեն վաւերական եւ հաստատուն կը ճանչնային ու կը գործածէին. որով իր շատ կարծիքներուն՝ որոնք շատ անգամ իրարու համաձայն բաներ չէին, սուղապի ընդդէմ կը զինէին։ Աս բաներէն Լուսեր իրաւագիտաց դէմ սաստիկ գառնացաւ, եւ այլն։ Հոգ. Բ. Գլ. ԺԲ. 418։

հանել: Բոլոր առնիւթին վրայ ըրած խօսակցութիւններուն մէջ ամենէն երեւելի են 1539ին մեծ պահոց երկու առաջին կիրա-
կինները եկեղեցւոյ մէջ խօսած ճառերը, որոնց հոգին իմանալու
համար՝ մէյ մէկ համառօտ հատուած կը դնենք: “Երեք տա-
րի է, կ'ըսէ, որ ես լռած կեցած էի: Թէ որ օրէնսգէտները
իմ անձա դատապարտել կ'ուզէին նէ, թող Աստուծոյ խօսքո-
վը դատապարտէին, չէ թէ պապին վճիռներովը: Մանաւանդ որ
ես դատապարտուելու արժանի ալ ըլլայի... պէտք էր որ ի-
րենք մեր վարդապետութիւնն յարգէին, որն որ Աստուծոյ խօսքն
է, ու Հոգին սուրբ մեր բերնովը կը խօսի. պէտք էր որ խօս-
քերը պատուէին, թէպէտ եւ խօսողը Վայիափասը կամ Յուդան
ըլլար: Իսկ իրաւանց գլխերը աղէկ բան մ'ալ ըլլան՝ մենք չենք
ուզեր զմեզ անոնցմով կապել, ինչու որ չենք ուզեր իրաւագի-
տաց հաճոյ ըլլալու համար՝ պապին (կարդացողներն աս ու ե-
տեւի անամօթ խօսքերը յառաջ բերելուս ներքէն) աղբին ու
ապաւառին երկրպագութիւն ընել...”, 20: Աս խօսքերը մեծ
պահոց առջի կիրակին խօսած ճառին մէջ կը գտնուի. իսկ եր-
կրորդ կիրակին խօսած ճառին մէջ աս կտորը կայ: “Ձեզի խրատ
մը կ'ուզեմ տալ, տէր օրէնսգէտք: Իմացայ որ մեր դպրոցնե-
րուն մէջ պապին իրաւանց գիրքը կը սորվեցընէք եղեր, եւ
մտքերնիդ դրեր էք ալ որ զանոնք պաշտպանէք: Չէք գիտեր
որ մենք ան էլ պապը իր ապաւառաւը մէկտեղ պրեցինք:
Անոր համար կ'աղաչեմ ու կը պաղատիմ, այնպէս վարուեցէք,
ինչպէս որ կը վարուինք հոս մենք եւ ամէնքը՝ որոնք (Աւկս-
պուրկի) հաւատոյ դաւանութիւնն ընդունեցան... վասն զի
չենք կրնար թողուլ որ մեր եկեղեցին պատուէք ու բաժնէք:
Իսկ թէ որ ըրածնիդ կ'ուզէք ընել նէ՝ ուրիշ տեղ գացէք ու
հոնտեղն ըրէք: Մենք (միայն հարկը կը ստիպէ որ Լու-
տերին աս ամպարիշտ ու անամօթ խօսքերը կրկնենք) պապին
ապաւառն ու փութերը չենք ուզեր. դուք կերէք զանոնք: Իսկ
թէ որ խրատներուս չէք հնազանդիր ու դէմ կը դնէք, աղէկ
գիտցէք որ ես ալ եղջիւր կ'առնեմ ու զձեզ սաստիկ կը խեթ-
կեմ...: Իշուն ապաւառն ու պապին աղբը եկեղեցիներու մէջ
խօթելու ետեւէ մ'իյնաք, մանաւանդ աս քաղքիս մէջ...:
Պապը մեր սաստիկ թշնամին է, որն որ աս տեղէն մերժեցինք,
եւ անոր տեղը զՔրիստոս ընդունեցանք. ինչու որ ան էլ պապը՝
իր իշական ապաւառաւը բոլոր աշխարհքն աղտոտեց. թող ինք
ուտէ զանիկա”, 21:

20. Wir wollen des Papsts Mist
und Dreck nicht anbeten. Խօսք Սե-
ղան, գիրմ. 425. Բ.

21. Wir wollen des Papsts Dreck
und sörze nicht haben. Greffet jr sie
selbs . . . Wenget uns die Eßelsfürze

Լս ամէն պիղծ, անամօթ ու ամպարիշտ խօսքերը՝ որոնք չէ թէ քահանայի հապա եւ ոչ կրթուած հեթանոսի մը բերան կը վայլեն, Լուտեր՝ կրօնի Նորոգիչը, նոր Աւետարանին առաքեալն ու մարգարէն՝ եկեղեցւոյ մէջ խօսեցաւ: Բայց իր բարեկամներուն հետ առանձին եղած ատեն՝ վրանին աւելի անամօթ ու լիրբ խօսքեր կը խօսէր, ու անոնց գրած նամակները ասանկ եւ աւելի ամպարիշտ ու պիղծ խօսքերով լեցուն են: — Սակայն կ'երեւայ որ Լուտերին աս ամէն ըրածները Շուլֆին ու իր կողմնակիցներուն երեւելի վնաս մը չկրցան հասցնել: Ինչու որ հինգ տարի վերջը (1544ին) աւելի եւս սաստկութեամբ վրանին կը յարձակէր²², որ է ըսել թէ դեռ նոյն ատեն անոնք հաստատուն կը կենային:

Լոյն տարիները (1539ին) Նիւռնպերկի լուտերական եկեղեցին կառավարող երէցներուն մէջն ալ զատ խռովութիւն ու երկպառակութիւն մ'եղաւ. աս երկպառակութիւնն ալ Լուտերի գրուածներէն պատճառած էր: Անդրէաս Օսիանտը՝ որ նոյն քաղքին առաջին լուտերական երէցն էր, ու Օսիանտրահան աղանդին գլուխն եղաւ, կը քարոզէր թէ առանձնական խոստովանութիւնը ամենուն հարկաւոր է. իսկ ուրիշ իրեն հետ եղող երէցները՝ Լուտերին խօսքերուն հետեւելով՝ կ'ըսէին թէ ամէն մարդուն կամքին ազատ թող տալու է, որովհետեւ Լուտերի վարդապետութիւնն աս էր: Առանձին խոստովանանք ըլլալ ուզողներուն, կ'ըսէր հերձուածապետը, արգելելու չէ, մանաւանդ թէ յորդորելու է որ ըլլան. բայց միանգամայն պէտք չէ ամենեւին մէկը ստիպել որ խոստովանանք ըլլայ. հապա պէտք է թող տալ հաւատացելոց որ եթէ կ'ուզեն՝ մեղքերնին սրտերնուն մէջ միայն Աստուծոյ առջեւ խոստովանին. եւ թէ որ իրենք աս խոստովանութիւնը (որն որինք ընդհանրապէս Խոստովանութիւն կ'անուանէր) բաւական կը սեպեն նէ, հրաման կամ թող տալու է որ հաղորդուին, առանց ուրիշ բան պահանջելու²³:

Լիրբ որ Լուտեր աս խռովութիւններն իմացաւ, շուտ մը նամակներ գրեց եւ երէցները յորդորեց որ իրարու հետ միաբանին, միանգամայն նոյն նիւթին վրայ իր կարծիքն ալ յայտնեց: Բայց որովհետեւ աս թղթերն օգուտ մը չըրին եւ խռովութիւնն ու երկպառակութիւնը օրէ օր կը մեծնար, Նիւռնպերկի ծերակոյտը՝ Վիդգենպերկցիներէն խնդրեց որ նոյն նիւթին վրայ ունեցած կարծիքնին իմացնեն: Ան ատեն Լուտեր իրեններուն

und Papstsbred nicht in die Kirchen . . . Der Papst beschleußt alle welt mit seinen Gelfesfürßen, die freße er selbst. Նոյն տեղը, 425. Ա:

22. Դարձեալ նոյն տեղը, 417. Բ:

23. Ուրիշ զանազան աղբիւրէն զատ՝ տես նաեւ Հրահանգի ոչնչութեան արդարեւորութիւնը ըստ զգրին Աջ: Գրքի Լուտ. Գրքի, Լուտ. Է. 12. Բ. 13:

հետ խորհուրդ ըրաւ, եւ այսպէս պատասխան գրեց: Թէպէտ եւ առանձին արձակումը քրիստոնէութեան շատ պատշաճ բան է եւ շատ մխիթարութիւն կու տայ, եւ անոր համար ալ կ'ուզենք որ աս բարեպաշտ սովորութիւնը պահուի, բայց չենք կրնար եւ չենք ուզեր խղճմանքները այնպէս ծանրաբեռնել, իբրեւ թէ միայն անով կրնայ մեղաց թողութիւն գտնուիլ: Ինչու որ Աւետարանին քարոզութիւնը՝ լսողներուն սրտին մէջ մեղաց թողութիւն կը պատճառէ. այս ինքն՝ թէ որ հաւատացեալները սրտերնուն մէջ վախնալով՝ հաւատքով իրենք զիրենք Աւետարանին ձեռք մխիթարեն եւ ուղղեն. անոր համար ալ Աւետարանը՝ ընդհանրական արձակում կոչելու է. եւ աս ընդհանրական արձակումը՝ քրիստոնէութենէ օտար բանի մը պէս չիկրնար արգելուիլ: Արդ՝ Նիւռնպերկցիներուն խրատ կու տանք որ խռովութիւնները վերցնելու համար՝ անանկ միջոցներ բանեցնեն, որ բանը բարեկամութեամբ լմննայ: Մեզի այնպէս կ'երեւայ որ երկու կողմն ալ ժողովրդեան խրատ առլուեն որ առանձին խոստովանանքը գործածեն. իսկ զՕսիանտր եւ իրեն հետեւողները ստիպելու չէ որ ընդհանրական խոստովանանքները քարոզեն, բաւական է որ ընդհանրական խոստովանանքն հերիք է լսողներուն վրայ գէշ չխօսին, եւ զանոնք չդատապարտեն: Դուք ալ նոյնպէս պէտք չէ որ իրենց վրայ գէշ խօսիք կամ զիրենք նախատէք ²⁴: — Աս ամէն բաները գրեց Լուտեր, ու իրմէ ուրիշ չորս հոգի ալ նոյն թղթին ստորագրելով՝ Նիւռնպերկցոց խաւրեցին: Բայց ամենեւին գլուխ չձանչցող ու միայն իրենց խելքին հետեւող մարդիկներուն ինչ օգուտ կրնայ ընել ուրիշին խօսքն ու խրատը: Աս գրուածքը եւ ետքէն ալ Լուտերին եւ ուրիշներուն նոյն երկպառակութիւնը դադրեցնելու համար ըրած ջանքը պարապի գնաց. մանաւանդ թէ խռովութիւնները երթալով աւելցան: Բ'ւր գնենք որ Օսիանտր եւ իրեն հետեւողները ուրիշ շատ բաներու մէջ ալ Լուտերէն տարբեր կարծիք ունեին, եւ այսպէս իրենք ալ զատ աղանդ մը չինեցին ²⁵:

Լուտեր աս ամէն իր որդւոցը երկպառակութիւններն ու անմիաբանութիւնները տեսնելով, եւ իր եկեղեցւոյն՝ այսչափ քիչ ատենուան մէջ այնչափ աղանդներու բաժնուիլը տեսնելով՝ սաստիկ կը տառապէր եւ չէր գիտեր թէ ինչ կերպով անոնց առջեւն առնէ: Շատ անգամ մտերիմ բարեկամներուն մէջ եղած ատեն՝ իր աշակերտներէն շատերուն ապերախտութեան ու յանդգնութեան վրայ կը տրտնջէր: Շատ գծուարին

²⁴. Գործք Լուս. գերմ. Հատ. Ի. 349. Բ. — 351:

²⁵. Տե՛ս Ուլենպերկ, ԳԼ. Լ. Համ. Ե.

բան է ինծի, կ'ըսէր, որ ծերացած ու աշխատութիւններով յոգնած ատենս՝ տեսնեմ որ հաւատքով մեզի հետ ընտանի եղողները մեզի դէմ ելլեն, ու եկեղեցիներնուս խաղաղութիւնն ու միաբանութիւնն աւրեն: Անգամ մ'ալ պոսպէս խօսած ատեն՝ ըսաւ որ Պէտք է կայսրընտրին աղաչեմ որ ինծի բանա մը տայ, որպէս զի մեր յանդուգն ու անամսթ քարոզիչները մէջը դնեմ: Վրան աւելցընելով որ Այսպէս պէտք է զսպել զանոնք՝ որոնք Աւետարանին ձեռօքը պապականութեան կապերէն ազատեցան, եւ հիմա ազատութիւնին չարաչար գործածելով՝ զանազան աղանդներու կը բաժնուին եւ ամէն կերպ մոլութիւններու մէջ կ'իյնան 26:

Իսկայ աս Լուտերի կենդանութեան ատեն ելլող աղանդները օչինջ են, թէ որ իր մահուրնէ ետեւ ելլողներուն հետ համեմատուելու ըլլան. ինչու որ իր կենդանի եղած ատեն՝ իրեն սաստիկ բարկութիւնը ծանչնալով ու գիտնալով որ ուզածը գլուխ կը տանի եւ իրեն դէմ դնելը վտանգաւոր է, շատերը կը վախնային ու համարձակութեամբ չէին խօսեր 27: Բայց երբ որ մէյ մը իր մահուամբ աս կապէն ազատեցան՝ ալ անկէ վերջը ամէն մարդ սկսաւ արձակ համարձակ իր կարծիքը տարածել, ամէն մէկը իր մտքին ցնորքը՝ օրէնք կը համարէր, եւ Աւետարանն ու քրիստոնէութիւնը՝ իր երազածը կը դնէր: Աս բանը Լուտեր իր կենդանութեան ատեն մակաբերեց, անոր համար ալ բարեկամներուն կ'ըսէր թէ գիտեմ ես որ իմ մեռնելէս վերջը սաստիկ հերձուածներ ու հերետիկոսութիւններ դուրս պիտ'որ ելլեն, եւ իմ աշխարհք բերած Աւետարանիս լոյսը՝ մոլորութիւններու թանձր խաւարաւ պիտի նսեմանայ: Անոր համար թէ որ մէկը գտնուի որ Վիդդենպերկի համալսարանին վճիռներն արհամարհէ, պէտք է զինքը հերետիկոսի տեղ դնել ու պատժել. միայն թէ համալսարանն ալ իմ վարդապետութեանս մէջ հաստատուն մնայ 28: — Աս վերջին կտորը անոր համար դրաւ, որովհետեւ կը տեսնէր որ արդէն իր կենդանութեան ատեն Վիդդենպերկի համալսարանին վարդապետներէն շատերը զինքը կը քամահեն, եւ իր դրած օրէնքներն ու կարգադրութիւնները չպահելէն զատ՝ իր վարդապետութիւններուն հակառակ բաներ ալ կը վարդապետեն:

26. Մաթեոս, ճառ ԺԱ. 130. Բ:

27. Կուսաւս ֆեքեր, ԳԼ. ԻԶ. 731:

28. Մաթեոս կը պատմէ որ Լուտեր անգամ մը իրեն տոսնկ

ըսաւ. «Մաթեոս, պիտի տեսնես որ աս Վիդդենպերկի համալսարանն ու եկեղեցին ինչ բաներու մէջ պիտ'որ իյնան, եւ մէջերնին ինչ պիտի հերետիկոսութիւններ պիտ'որ ելլեն»: Ճառ ԺԶ. 307. Բ:

ղէն աւելի էր Վիգդենպերկի մէջ, որ Նորոգութեան կենդրոնը կը սեպուէր:

Նոյն քաղաքը Սիմոն Լեմմիոս անունով բանաստեղծ մը

որն որ ազատ է. նոր պապականութիւն մը կ'ազդէր կանգնել: . . . Առաւան Ինծի կը ցուցնէ որ հովիւ ըլլան Բնէ, եւ Թէ Բնէ մեծ անխրատութիւն ըրինք եկեղեցւոյն՝ մեր ան յանգուշն դատաստանօքն ու անմտական աստուածութեամբը՝ որով զպապը մերժեցինք: Ինչու որ ժողովուրդն անաւանութեան վարժելով եւ գրեթէ անոր մէջ մտանելով՝ ասանք բոլորովին վրայէն մերժեց, իբրեւ Թէ մենք պապականներուն իշխանութիւնը եղծանելովք ինք հաւրդներուն ու պաշտօնէից զօրութիւնն ալ եղծած ըլլայինք: Երեսներէն վերայուէն կը պառնան. Ես Աւետարանը բաւական կը ճանչնամ. զՅիսուս քրիստոս ճանչնալու համար ձեր օգնութեան կարոտութիւն չունիմ: Գացէք անոնց քարոզեցէք՝ որուն ձեզի ականջ կտեսնէ կ'ազդեն: Առ Գառիտի, Գիրք Ե. Հատ. Է. Նոյն բանը Լուսեր ալ կը զրուցէ. «Նաեւ աղնուականներուն մէջ շատ անպիտան մարդիկ կը գտնուին, կ'ըսէ, որոնք կը զրուցեն Թէ ասկէ վերջէն ոչ ժողովրդապետ, ոչ քառալիչ պէտք է. արգէն ամէն բան զրգրելուն մէջ կայ, եւ ամէն մարդ ինք իրմէ կրնայ սորով: Առով . . . Թէ ժողովրդապետները եւ Թէ քառալիչները մեծ կարոտութեան մէջ կ'իյնան եւ անօթութիւն կը կրեն: Գարժի Լատ. Էրբ. Հատ. Դ. 427: Առանկ կը արանջեն նպակառն եւ Լուսեր, բայց ամենեւին իրաւունք չունին. Ինչու որ ժողովրդին աս գործքերն ու խօսքերը իրենց առաջնորդներուն ընթացքին եւ անոնց քարոզած սկզբունքներուն կտատարեալ համաձայն էին: Եւ իրօք ալ, Թէ որ կանան հաւատոյ՝ միայն Ս. Գիրքն է, Թէ որ ամէն մարդ Ս. Գիրքը կրնայ հասկընալ, Թէ որ ամէն մկրտեալ մարդ՝ քահանայ է ու մեղքերը կրնայ արձակել, Թէ որ քահանայք ձեռնադրութեամբ աւելի կը պղծուին քան Թէ կը որբուին. . . . ապա ուրեմն ժողովուրդը՝ քահանայի, երկրւոյ, պաշտօնէի, հովուի ինչ կարօտութիւն ունի: Անոր համար կամ պէտք է նոյն սկզբունքները վերցնել կամ անկէք ըստ ին-

քեան ծագած հետեւութիւններն ալ ընդունիլ:

Բաներն ան աստիճանի հասան որ Մենցլին ըստծնին պէս (Հատ. Ա. Գլ. ԺԴ. 482, 483.) ժողովուրդն ու իշխանները «որպէս զի ապահով ըլլան որ ժողովրդապետները իրենց կը հնազանդին. . . քարոզիչներն զայնքով կ'առնէին եւ որոշեալ ժամանակի մը համար կը բռնէին, եւ ան ժամանակն անցնէին ետեւ, Թէ որ անոնք (խտուութիւն բանեցընելով կամ ուղղածնին ընելով) ամբողջութեամբ պատճառած ըլլային նե՛ պէտք էր որ ելլէին ֆրոյային: Առ ըսնէն ետեւ ծանօթութեան մէջ կը պատահէ որ Նիւռնպերկ քաղաքը Լուսերին բարեկամներէն մէկը եօթը տարւան համար վարձով բռնուած էր, եւ ուրիշ մէկու մը օրինակը կը բերէ, որուն զեւ զայնքով որոշեալ ժամանակը լլծնցած՝ ըսին որ տաճարահինգ օրւան մէջ ելլէ երթայ: — «Բայց, կ'ըսէ Մենցլ, (Արեւ յետոյ տեղ) ասանկ զայնք ալ չըլլար նէ, որովհետեւ Լուսեր իր գործողութիւնները սկսելու առանձն իշխաններուն յանձնած էր որ (ժողովրդապետներուն) վարդապետութեան յոտակութեան վրայ հրահան, մանաւանդ Թէ աս բանը իրենց պարագր դրած էր, անոր համար ասով եկեղեցականաց բախաւ իշխաններուն ձեռքն էր, ուստի եւ միայն. . . Հերետիկոսական կարծուած կարծիքներու համար . . . աշխարհական իշխանները կամ դատաւորները զիրենք կը մերժէին, կամ նաեւ դատաստանի կը կանչէին եւ իբրեւ հասարակ չարագործ կը պատժէին: Ասոնք գրեթէ ետքը՝ ծանօթութեան մէջ երևելի բողբոջ մասնազրէ մը (Բլանքէն) առած՝ կը պատահէ 1530ին Յովհաննէս կայսրընարին ասոնք՝ գրեթէ Լուսերին աչքին տակ՝ ամենէն յարգուած քարոզիչ մը, որն որ Լուսերին ալ սիրելի էր, կայսրընարին հրամանաւ առանց ամենեւին եւ ոչ փղբ. քննութեան մը՝ բանա գրուեցաւ եւ հոն իբրեւ չարագործ մնաց, որուն պատճառն աս էր՝ որ վրան ձայն մ'ըլած էր Թէ Երբորգութեան վրայ սխալ

կար, որն որ ան տաննները քերթուած մը տպել տալով՝ ղուտեր իրեն դէմ ելլելու գրգռեց: Լուտերին՝ ասոր դէմ ելլելուն ու հետը թշնամանալուն երկու պատճառ կար. մէյ մը որ Լեմնիոս իր բանաստեղծութեան մէջ Վիդգենպերկցոյ սաստիկ տպականութիւնն ու խառնակ վարքը կը խայտառակէր. եւ երկրորդ որ Մագունտիայի արքեպիսկոպոսին մեծամեծ գովեստներ կու տար: Արդ Լուտեր ամենասուրբ Երրորդութեան տունին օրը (1538ին) աս բանաստեղծին դէմ եկեղեցւոյ մէջ խիստ խօսք մը խօսեցաւ, եւ ետքը անոր տարագրութեան վճիռը կարդաց, որն որ արդէն տպուած էր: Նոյն վճռոյն մէջ Լուտեր այսպէս կը զրուցէր: Անպիտան մարգուն մէկը հոգեգալստեան օրերը քանի մը վերտառութիւն տպել տուաւ. արդ աս գրուածքը մեր քաղքին մեծարոյ բնակիչներէն ոմանց դէմ ստուծիւններով ու նախատական խօսքերով լեցուած է: Անոր համար ասոնք գրող անօրէնը՝ թէ որ ձեռք կնայ նէ՝ դահճի ձեռքով կեանքը կորորնցնելու արժանի է: Եւ որովհետեւ ես Փոմերին՝ մեր քաղքին ժողովդապետին փոխանորդն եմ, անոր համար՝ որպէս զի լռելովս անօրէն ամպարշտութեան հաղորդ չսեպուիմ՝ քնծի հետ մէկտեղ մի եւ նոյն վարդապետութիւնն ու նոյն հաւատքն ունեցողներուն կ'աղաչեմ որ ան գրուածքը մերժեն եւ պրեն: Բայց որովհետեւ ան անամօթ ու լիբր մարդը՝ զսատանան ալ (Մագունտիայի արքեպիսկոպոս կայսրընտիրը կ'իմանայ) քուրբի պէս գովութեամբ կը բարձրացնէ, չեմ կրնար համբերել որ աս բանս Վիդգենպերկ քաղքին ու համալսարանին մէջ պատահի, որովհետեւ ան պիղծ եպիսկոպոսը՝ խաբե-

կարծիք ունի: Բայց երբ որ ետքը քննութիւն եղաւ, անոնուցաւ որ ամենեւին սասնկ կարծիք չունի եւ զեր: Խօսքը կը վննցնէ ըսելով որ աս մարգո երկու տարի վերջը կաթուղկէ եկեղեցին դարձաւ, եւ լուսերականութեան սաստիկ հակաակորդներէն մէկն եղաւ:

Թեպէս եւ լուսերական երեցները խոստովանեի վրայ շատ թու լութեամբ կը խօսէին, ի վերայ այս ամենայնի ան պահել ուղած կապաքներնու վրայ իշխանին մէկը ան աստիճան նեղացաւ որ, Մեկաթթունին պատմաւորն նայելով՝ ինչոյքի մը մէջ (Պեւն ուր, կըսէ Մեկաթթուն, իշխանները՝ միայն ինչոյքի մէջ աստուածաբանութեան վրայ կը խօսին) ըսաւ թէ Աս բանին սաստիկ դէմ չեմու եւ պէտք է որ ամէնքնին մէկանգ զգուշանաք որ դատե տպտուութիւննին ձեռքերնէս

չափշտակեն չառնեն. ապա թէ ոչ՝ զմեզ նոր դերութեան աակ կը ձգեն, ու կամայ կամաց հին աւանդութիւնները կը նորոգեն: Աս Պոստի, Գիլ, Ե. Համ. ԺԱ:

Արդ ինչպէս կրնային ասանկ ժողովրդապետներն ու եկեղեցական աւանդութիւնները՝ որոնց կեանքն ու պահպանութիւնը, ինչպէս նաեւ իրենց ամեն ու ընտանեացը պահպանութիւնը՝ ժողովրդներնուն ձեռքն էր, զանոնք ըստ պատշաճ իրաւաւ, յանգիմանել, սաստել, պատուհասել, որն որ ըստ Աւաքելոյն ամեն հոգեւոր աւանդութիւն պաշտօնն է: Եւ թէ որ եկեղեցականները իրենց պաշտօնը չէին կատարեր, ինչպէս կրնար ըլլաւ որ ժողովրդեան բարքը սաստիկ չապականէր:

2. Պիղծ եպիսկոպոս կամ պիղծ չքահանայ ըսածներնուս բան զեր-

բայ ու ներդաւոր մըն է, որն որ զիս ու իմ աշափերտներս՝ Լուստերական ստահակ կ'առնուանէ։ Արդ դարձեալ նորէն ամենուն եւ մանաւանդ բանաստեղծներուն ու արքեպիսկոպոսին շոգոքորթներուն կ'աղաչեմ որ չըլլայ թէ մէյ մ'ալ ան պիղծ քահանայն վիդգենպերկի եկեղեցւոյն կամ քաղքին կամ համալսարանին մէջ հրապարակաւ գովեն, ապա թէ ոչ՝ կը տեսնէք որ ես ալ անոր փոխարէն ինչ կ'ընեմ։ Ամենեւին չեմ ուզեր որ իրենք զիրենք դատապարտութեան տակ ձգողները, որոնք զիս ու իմ աշակերտներս մեռցընելու յօժարութիւն ունին, հոգ վիդգենպերկի մէջ գովուին ։

Լուտերի՝ ժողովրդեան առջեւ խօսած խօսքը եւ տուած տարադրութեան վճիռը Լեմնիոսին ականջն հասնելուն պէս՝ իրեն անձին ջատագովութիւն մը դուրս հանեց, որուն մէջ կը սպառնար որ եթէ վիդգենպերկցիք իրեն դէմ հանած տարադրութեան վճիռնին չվերցընելու ըլլան նէ, ինքն ալ անոնց բարուց ապաեանութեան վրայ ուրիշ շատ բաներ կը գրէ։ Եւ ասիկա ինծի դիւրին բան մըն է, կ'ըսէ, ժաան զի շատ ատեն վիդգենպերկ կեցած ըլլալով՝ ամէն բան անգի գիտեմ։ Լուտեր եւ վիդգենպերկցիք աս սպառնալիքէն վախնալով՝ ձայներնին քաշեցին. եւ թէպէտ տարադրութեան վճիռը չվերցուցին, բայց ի գործ դնելու ետեւէ իյնող ալ չեղաւ ։

Լս պղծութիւններն ու բարուց ապականութիւնը երթալով տնայէս կը սաստկանային, որ քանի մը ամիս վերջը նոյն իսկ լուստերական երէց մը եկեղեցւոյ մէջ քարոզ տալու ատեն՝ Լեմնիոսէն աւելի սաստկութեամբ վիդգենպերկցիները աս բաներուն վրայ յանդիմանեց, եւ մանաւանդ կանանց վրայ խիստ գէշ խօսեցաւ։ Աս ալ բաւական չէ, առաջնորդներուն եւ մանաւանդ փոմերին անհոգութեան վրայ տրտունջ բրաւ։ Ասոր վրայ շատ նեղացան քաղքին կանանցմէ քանի մը հոգի, որոնք իրենք զիրենք պայպիսի գէշութիւններէ ազատ կը սեպէին։ Ասոնցմէ ոմանք, որոնց մէջն էին փոմերին ու Յուստոսին կանայքը, իբրեւ իրենց անմեղութեան վկայ՝ երկնին հետերնին առած՝ Լուտերին վրայ գացին, եւ ան երիցուն դէմ սաստիկ քանքատեցին որ բնմին վրայէն առանց զանազանութեան բոլոր քաղքին կանանց վրայ գէշ խօսեցաւ։ Լուտեր իրենց անանկ պա-

մաներէն սկզբնապէրը *Exceßbiß* կամ *Exceßpaff* է, որն որ Լուտերին Գործոց լատիներէն թարգմանութեան մէջ *cacando maculatus* *Episcopus* կամ *Sacerdos* թարգմանուած է։ Չենք ուզեր հայերէն լեզուներս պղծել աս պիղծ ու անա-

մօթ բառերը հայերէն թարգմանելով։

3. Գործք Լուս. գերմ. Հատ. 2. 568. Բ։

4. Ուլենպերկ, Գլ. ԻԸ. Համ. 2. 840 նաեւ *Մարթեոս*, Ճառ ԺԱ. 128, ու *Սկզբնաորք*, Գիրք Գ. Համ. 4Ը. 197, 198։

տասխան մը տուաւ, որմէ մակարերեցին թէ ինքն ալ երիցուն ըրածը կը հաւնի ու հետը կամակից է: Փոմեր աս ըսելով՝ սաստկութեամբ Լուսերին գէմ խօսեցաւ, ու պնդեց որ ան երէցը չի կրնար արդարանալ եւ կանայք մեծապէս իրաւունք ունին իրեն դէմ տրտնջելու: Լուսեր քիչ մ'ալ խօսելէն ետեւ՝ տեսնելով որ բանը գէշի կ'երթայ, խօսքը ծիծաղի դարձուց եւ ըսաւ որ Կատակելու համար ուղեցի երէցը պաշտպանել: Բայց պնդեալ չէր, հապա որովհետեւ անոր ըսածներուն ստոյգ ըլլալը գիտէր, կամ գուցէ ինքն էր երէցը դրդողը որ խօսի, անոր համար ալ իսկզբան ուղեց անոր ըրածը պաշտպանել, բայց ետքը վախնալով որ ամէնքը հետը կը թշնամացընէ, խօսքն ուրիշ տեսակ գարձուց 5:

Լոյսպէս չարիքն օրէ օր կը մեծնար ու նոր Աւետարանին աշակերտները միշտ աւելի կ'անպիտաննային. կամ՝ Մամեսիոսին խօսքերովը գործածելու համար՝ «Սատանան անոր (Լուսերին) թեմին մէջ գայթակղութիւն գայթակղութեան վրայ պատահել կու տար», 6: Եւ թէպէտ Լուսեր եւ աղանդին ուրիշ գրեթէ խաւորները չէին ուղեր խոստովանիլ որ աս չարիքն իրենց աշխարհք բերած ազատութեան պատուէն է. բայց իրենք ալ շատ անգամ գրքերնուն ու խօսքերնուն մէջ յայտնի կ'ըսէին որ Աստուծոյ խօսքը (Լուսերի մոլորութիւնները) քարոզուելու սկսելէն վեր՝ մարդիկ պապականութեան ատեն եղածներնէն աւելի անպիտանեցան ու գէշցան 7: Ասոր վրայ ալ կը տրտնջէին որ ամէն մարդ բերնով միշտ Աստուծոյ խօսքը, Աստուծոյ խօսքը՝ կ'ըսէ, բայց սրտին մէջ ոչ Աստուծոյ խօսքը կը յարգէ, եւ ոչ ալ վարքը Աստուծոյ խօսքին համաձայնցընելու կը ջանայ. հապա մտնաւանդ Աստուծոյ խօսքը պատրուակ առնելով՝ ամէն կերպ չարիքը կը գործէ 8: Լուսեր շատ անգամ իր մտերիմ բարեկամներ-

5. Ուլենպերկ, ԳԼ. ԻԸ. Համ. 2:

6. Ճառ ԺԴ. 171. Բ:

7. Բաւական կը սեպենք հաստեղծ Լուսերին մէկ վկայութիւնը գնել: «Աս քարոզութիւնը (այս ինքն թէ առանց գործոց՝ միայն հաւատքը կ'արգարացընէ) պէտք էր որ, կ'ըսէ, մարդիկ մեծ ուրախութեամբ լսէին ու ներքին շնորհակալութեամբ ընդունէին, անո՞վ ազէկնային եւ միանգամայն եւանդիստ ըլլային: Բայց գործախառնութեամբ ասոր հակառակը կ'ըլլայ, եւ որչափ որ յառաջ կ'երթընայ՝ աշխարհոս աս լարդապիտանութիւն աւելի է գիշ, աւելի անսանձ անուշ անուշ Լուսերի վրէժը: Ի վերայ այս

ամենայնի առիկա վարդապետութեան յանցանքը չէ, հապա մարդիկ ներուն: . . . Թէ որ յառաջագոյն մարդիկ մէկ ստատանայով գիւհահարեալ էին նէ՝ հիմա եօթը ստատանան բազմութեամբ մարդկան մէջ կը մտնէ, անանկ որ Աւետարանին պայծառ լուսոյն տակ աւելի ազահ, աւելի ներգաւոր, աւելի շահախնդիր, աւելի անողորմ, աւելի անկարգ, աւելի յանդուգն, աւելի գէշ են, քան թէ պապականութեան տակ»: Աւ Միեյլէ, Հադ. Բ. ԳԼ. Ը. 167:

8. Լուսեր իր զանազան բարեկամներուն պատէս կը գրէ. «Աս

րուն հետ առանձին եղած ատեն՝ ասոր վրայ դառն արցունք կը թափէր ու կը ջանար որ առջեւն առնելու հնարք մը գտնէ, բայց փութ տեղ: Այդչի որ նորէն մէջերնին խոթէ եկեղեցական պատիժները՝ նզովքն ու հաղորդութենէ կտրելը՝ որոնց որ իսկզբան սաստիկ դէմ խօսած էր, մինչեւ յանդգնած էր ըսելու որ քրիստոնեայ մը հաղորդութենէն կտրուելուն կամ նզովուելուն վրայ պէտք է որ ուրախանայ. բայց ամենեւին մէկը յանձն չէր առներ որ Լուսերի առաջնորդութեամբ եկեղեցւոյ իշխանութենէն դուրս հանած վիզը նորէն իր կամօքը եկեղեցական իշխանութեան տակ ձգէ⁹: Եւ ինչպէս ալ կրնային յանձն առնել. որովհետեւ շատերը, չըսենք ամէնքը, անոր համար նոր Աւետարանին ետեւէն կ'երթային, որպէս զի հանգիստ խղճով ցանկութիւններն կատարեն ու ազատ համարձակ մընութիւններնուն ծառայեն¹⁰: Անոր համար ալ Լուսեր, որպէս զի

մեր խառնակէն աւելի մէկը ինծի նեղութիւն չիտար. ասոնք Աստուծոյ իօզըը ամենեւին բանի տեղ չեն գնէր, կամ միայն բերանին կը պաշտի ու ակապներն կը հնչէ բայց արտերնուն մէջ չիբնակիր. ամենեւին հոգերնին չէ հաւատքն ու սէրը, որոնցմով միայն քրիստոնեան քրիստոնեայ կ'ըլլայ: Քրիստոնեայ ըլլալին կը գնեն միայն աւելորդապաշտութիւնը բանի տեղ չգնելու մէջ. այս ինքն՝ ակարներուն առջեւ միս, պանիր ու կաթ կ'ուտեն, երբեք տեսնուի կը հաղորդուին, ան ալ խորհուրդը իրենց ձեռքը ձաշակելով, պահք չեն պահէր, ազօթք չեն ըներ, մեղքերնին չեն խոստովանէր ու պատկերները կը խորտակեն, ... Ա-ՅԸ Վ-Դ, Հ-Կ. Բ. 153, 159, 163, 177, 275: Բայց աս արտունջը՝ միայն խառնակէն կամ ժողովրդեան վրայ չէր ըներ, հապա ընդհանրապէս ամենուն եւ առանձինն քարոզիչներուն եւ առաջնորդներուն վրայ ալ. "Դեհ, կը գրէ Լուսեր, Աւետարանը՝ միայն խօքով սննդի, չէ թէ զօրութեամբ կամ գործքով, եւ աւելի գիտութեամբ կը հպարտանանք քան թէ սիրով կը շինուինք: Խօսքի զօրութիւնը ի մեզ կամ գեա ամենեւին ծածկուած է, եւ կամ շատ քիչ կը գտնուի, որուն վրայ շատ կը զարմանամ: Դեհ նոյնքն ենք՝ ինչ որ յառաջգոյն էինք. խիստ, խօք չհասկըցող, անհամբեր, յանգուզն, գինեակ, հեշտաւեր, կռուատեր, մէկ խօքով

քրիստոնէին որոշիչ նշանը՝ սէրը՝ ամենեւին տեղ մը չ'երեւար": ՅԸ Վ-Դ, Հ-Կ. Բ. 154, 175:

9. Աս վերգեանպերկցոյ անպիտանութիւնը ան աստիճանի հասու որ Լուսեր ալ չիբնակով համբերել, զիրենք թող ասուս սերիչ տեղ գնաց: ՅԻ-Մ-Ի-Ի-Ի, Ճ-Կ. ԺԳ. 171. Բ: Մեշ, Հ-Կ. Բ. ԳԼ. ԺԲ. 431:

10. Պատշաճ կը սեպենք հասեղը գնել երեւելի բողբոջ մատենագրի մը՝ Յովհաննէս Սաբունայի կայսրընտրին վրայ գրածը, որմէ որ ըսածնիս աւելի եւս հաստատութիւն կը գտնէ: "Սաղպ է, կըսէ, կայսրընտիրը՝ Լուսերին ձեռք զարկած բաւոր կրօնական բաները գլուխ հանելու կամք ունէր, ստուգիւ անոր վարդապետութեան եւ անին նախանձախնդիր էր ... բայց այս ամբասն թուրքին ժանապարհի աջիւրի մը յարակ իս Կար: Նոր հաւատքին ճշմարտութեան վրայ (սաղպ է առանց անձնական քննութեան) որտանք համոզուած էր. սակայն միայն ճշմարտութիւնը իր վրայ պնդէ զօրաւոր ազդեցութիւն չէր կրնար ընել, որ նոյն ճշմարտութեան համար երեւելի բանի մը ձեռք զարնէր, թէ որ ուրիշ պարտաւոր զինքը չտախկէր: Ինչ աստուածաբաններուն՝ զինքը իրեւ Աստուծոյ գործքին պաշտպան եւ Աւետարանին խոստովանողը հաշակելուն վրայ կ'ուրախանար, չէ թէ անոր համար որ իր սնայնասիրութիւնը անով

1) երբին հիւանդութեանս ժամանակէն հոգւոյս բաներուն վրայ սկսայ մտածել, եւ մանաւանդ անոր վրայ որ ամուսնութենէս ետքը շարաթ վերջը անորէն պզճութիւններու մէջ խնայու սկսած էի: Հասանգամ քարոզիչներս խրատ կու տային որ խորհուրդներու մերձեանամ. բայց ես որովհետեւ չարիքներէս չէի ուզէր հեռանալ, անոր համար ալ հաղորդութիւն առնելու չէի համարձակեր, որ չըլլայ թէ իմ անձինս դատաստանն ուտեմ եւ լուծեմ...: Ասոր համար մտադրութեամբ հին ու նոր կտակարաններուն մէջ փնտռեցի, եւ աս բանին ուրիշ ճար մը չգտայ, բայց եթէ ան՝ որն որ Աստուած Իսրայելացւոց թոյլ տուած է, այս ինքն շատ կին ունենալ. ինչպէս որ կը կարգանք թէ Աբրահամ, Յակոբ, Դաւիթ, Սողոմոն եւ ուրիշներն ըրին, որոնք որ գալու Քրիստոսին կը հաւատային, եւ Պոլոս առաքեալն ալ զիրենք կը գովէ...: Գիտեմ ես որ Լուտեր ու Մելանքթոն՝ Անգղիայի թագաւորին խրատ տուին որ իր կնոջ մէն չբաժնուի, հայտ անկից զատ՝ ուրիշ մ'ալ առնէ չէ...: Ես ասկէ վերջը ալ սատանային կապանքին մէջ մնալ չեմ ուզեր, եւ չեմ կրնար ու չեմ ուզէր ուրիշ կերպով ասկից ազատիլ, բայց եթէ ունեցած կնոջմէս ուրիշ կին մ'ալ առնելով: Անոր համար Լուտերէն, Մելանքթոնէն ու Բուկերէն կը խնդրեմ որ ինծի վկայութիւն տան որ աս հնարքը կրնամ գործածել, որպէս զի ուրիշ եւս զառքիսմարտի կարգ ըլլամ Աւետարանին համար աղբիւր ու մեռնիլ եւ յօժարութեամբ զնկիս պաշտպանել: Իսկ ուրիշ կողմանէ ինչ որ հրամայելու ըլլան նէ՝ կը

14. Տեղ մը չենք գտներ, կ'ըսէ Պոլսէն, որ Լուտեր ու Մելանքթոն՝ Անգղիայի թագաւորին անանկ խրատ մը տուած ըլլան: Բայց որովհետեւ ասանկ երեւելի մէկ գեպքի մէջ իշխանը հաստատուն բանի մը պէտք օրինակ կը բերէ, ու Լուտեր եւ իրեն հետ մէկտեղ աս թղթին պատասխան տուողները ասոր դէմ չեն գներ, յայտնի է որ հիմ մը պիտի որ ունենայ: Եւ ասիկա զարմանալու բան մը չէ. որովհետեւ թէ որ Հեոսենի աշխարհաւոր կամքին նոյն հրամանը առին, որպէս զի անանկ զօրաւոր օգնական մը չէր ունեցնէին, կրնայ ըլլալ որ Անգղիայի թագաւորին աշխարհաւոր առած ըլլան, որպէս զի իրենց կողմէ ձգեն: Բայց թէ մինչեւ Պոլսէնին ատենը եւ մինչեւ հիմա ծառայող մնայ, ան ալ արաքայ կարգի բան մը չէ. ինչու որ Լուտերին եւ իրեններուն՝ Հեոսենի աշխարհ-

հաւոր կամքին երկու կին ունենալու հրաման առն ալ շատ ժամանակ զաղաւթի մնացած էր, եւ Պոլսէնի ժամանակները գուրս ելաւ, երբ որ իշխանին հաւանութիւն իրեն գրած թուղթին ու Լուտերին պատասխանը գտնուեցան: Աս երկու գրուածքը՝ Պարոլոս Լուգովիկոս Պալատական կայսրընախորդ եւ Եւնեստ Հեոսենի իշխանը իրենց հետագործներուն մէջ գտնելով ապել տուին: — Աս երկու իշխանները՝ Սեքենտարի (Երբ Եւնեստի Բալտիկոս մէկ յաւանք փոխ, 277) շատ կը գովէ, եւ զի իրենց բարեկամութեամբ կը պատահէ, կ'ըսէ. բայց միտնալով իր վարդապետին ու լուտերական կրօնքին գլխաւոր նշանակին տառնի մեծ նախաւորութեամբ զաղաւթի գրուածքները հրատարակելուն համար ծածուկ մը զիրենք կը յանգիմանէ:

կատարեմ, Լեւոնիւն Բաբերէ ալ ուղիւն ըլլաւ չէ՛ պատրաստ եմ՝ կատարել: Բայց եթէ կասկածելու ըլլան որ աս բանս ուրիշներուն գայթակղութեան պատճառ կ'ըլլայ եւ Աւետարանին միտս կու տայ, գոնէ ինծի հաստատութեան թուղթ մը տան, որ եթէ գաղտուկ ամուսնանալու ըլլամ չէ՛ զԱստուած չեմ բարկացըններ: ... Մեկից ալ չվախնան. որ հակառակորդներնիս ասով զմեզ աւելի կ'ատեն ու մեզի դէմ աւելի թշնամի կ'ըլլան. վասն զի անոնք զմեզ պնչափ կ'ատեն եւ մեզմէ պնչափ կը գարշին, որ աստելութիւննին չիկրնար աւելի մեծնալ: Բայց թէ որ Լուտեր ու Մելանքթոն խօսքիս չեն հաւանիր¹⁵, որն որ չեմ կարծեր, միտքս դրած եմ որ ինքնակալին դիմեմ. եւ յայտնի է որ ինքն ալ ուսանջ պապին երաժանին աս բանին չիհաւանիր: Եւ թէ պէտ ամենեւին բան մը չիկրնար զիս Աւետարանէն հեռացընել, կամ զիս ստիպել որ անոր օգտին դէմ բան մ'ընեմ. ի վերայ պար ամենայնի կը վախնամ որ ինքնակալը զիս անանկ բանի մը կը բռնազատէ, որն որ մեր կողման օգտակար չըլլայ: Արդ կը խընդրեմ որ յուսացած օգնութիւնս ինծի տան, որպէս զի չըլլայ թէ ուրիշ իրենց հաճելի չեղած տեղէն խնդրելու ստիպուիմ. ինչու որ ես կը բաղձամ որ իրենց թոյլտուութեամբն ու հրամանաւը հանգիստս գտնեմ, քան թէ ուրիշ որուն որ է չէ հրամանաւը: Ուստի եւ գրով՝ Լուտերին, Մելանքթոնին ու Բուկեֆին կարծիքը կը խնդրեմ, որպէս զի կարող ըլլամ ինքք զինքս ուղղել եւ բարի խղճիւ խորհրդեան մերձենալ¹⁶:

Եւ եր շեստենի աշխարհատէր կոմսին թուղթը, որն որ ինչպէս վերը ըսինք՝ Բուկերի ձեռքով Լուտերին խաւրեց: — Արդ Լուտեր ու Մելանքթոն՝ անարատ Աւետարանին քարո-

15. Ինչանք հոս՝ փայն Լուտերն ու Մելանքթոնը կը յիշատակէ, որոգհեաեւ Բուկերի հաւանութեան վրայ արդէն ապահով էր. վասն զի ինչանին բերնէն նոյն թուղթը գրողն ինքն էր, եւ գուցէ բուն հնարքն ալ ինք գտած էր:

16. Թեպէտ եւ մատենագիրներն ըստ մեծի մասին ինչանին աս խօսքերուն հաւատարմ կը զրուցեն թէ երկրորդ կին աւանդուելուն պատճառն ան ըսածներն է, բայց ոմանք ալ բուն պատճառը բացապար կը զրուցեն, որով որ ինչանին՝ իր առաջնորդներէն հրաման եւ հաւանութիւն ուղղելուն պատճառն ալ կ'իմացուի: Ունիք տար փայտայտեալը գրէ: Ինչանը «Իր քրոջ պաշտօնը Մարգարիտա Սաալ անունով աղկան մը հետ նախադրութիւն ըրաւ, որուն սոս-

տիկ զարեուեցաւ: Բայց աղջկին իր մորմէն խրատուելով՝ անոր անկարգ ցանկութեան պնչափ ստոտիկ գէմ գրաւ, որ ցանկութիւնը գլուխ տանելու համար արտաքու կարգի փոփոխ մը (այս ինքն անոր հետ կարգուելու) ձեռք զարկաւ: Գիտէ ի՞նչ: Ե. Հոտ. Գ. 257, 258: Բունք ալ կը զրուցէ որ ինչանը Մարգարիտա Սաալին կայր կիբէ մ'ունէր: (Բուն իծուը դիտ աս Գլխոյն 22. Եւսոյն. ԴԼ.) Ասիկց ինք իբեմ կը հետեւի որ աշխարհատէր կոմսին՝ իր հոգեւոր առաջնորդներէն հաւանութիւն ուղղելուն բուն եւ փակ պատճառն ան էր որ իր անօրէն գործքն իբեւ օրինաւոր ցուցնելով՝ երկրորդ կնոջն հաւանութիւնն ընգտնէ եւ իր անկարգ ցանկութիւնը յազեցընէ:

ղեկները, եկեղեցւոյ անկարգութիւնները նախանշողութեամբ կարգի գնաղները՝ ասոր Բնչ պատառական ասան: — Աշխարհատէր կոմսը՝ բողոքողութեան գլխաւոր ներշնչանքն ու պաշտպանն էր. եւ թէ որ անոր կամքին դէմ՝ զնեին, ուղածին հաւանութիւն չապին նե՛՛ յայտնի էր տեսնեին որ անոր հօր օգնականութիւնը էր կորստնցընեն¹⁷: Մանաւանդ որ կայսեր գիւնընդ կամ՝ որ նոյն է՝ կայսեր հետ հաշտուելու, որով եւ Շմարտեան գաշնակցութենէն ելելու սպառնալիք կ'ընէր. եւ աս միայն բաւական էր զիրենք վախով լեցընելու: Եւ թէպէտ աղէկ գիտէին որ քահանայապետը իրեն խօսքին չիհաւանիր ու իրեն զրածը կատարելու հրաման չիտար. սակայն ասանկ գէպքի մը մէջ անոր գիւնընդ յիշատակութիւն ընելն ալ՝ իրենց կողման քաստիկ մեծ ամօթ ու նախատիպ էր սեպէին: Աս պատճառները՝ իշխանին զերենք համոզելու համար Ս. Գրքէն բերած օրինակներէն եւ տուած ուրիշ պատճառներէն աւելի զօրաւոր էին, եւ միայն ասոնցմով համոզուեցան որ խնդրածին հրաման ասան¹⁸: «Արտաքին նկատմունքներու զօրութիւնը, կ'ըսէ Մենցլ¹⁹, . . . ստիպեց Նորագիշները անանկ գործքի մը հաւանութիւն տալու, զորն որ խղճմամբէն իջ քաղապարէր. եւ իրենց ան վստահութիւնը՝ որն որ շատ անգամ ցուցուցած էին՝ թէ Աստուած թող չիտար որ իր Աւետարանը կործանի, բաւական զօրաւոր չէր գիմանալու ան մտրմին՝ որով աշխարհատէր կոմսին պաշտպանութիւնը կորստնցընելու վտանգի մէջ կը մտնէին», :

17. «Աս խնդիրը, կ'ըսէ Կուսաու Փիցեր (Գլ. ԻԶ. 760.), երկուքին (այս ինքն՝ Լուսերին ու Միլաներթոնին) շատ անհանդ բան մըն էր. որովհետեւ երկու գծաւորին կողման մէջ պէտք էր որ ընտրութիւն ընէին. այս ինքն՝ կամ Աւետարանականաց (Լուսերականաց) այնչափ հարկաւոր եղող աշխարհատէր կոմսը քայքայքին պէտք էր որ իրենցմէ հեռացընէին, եւ կամ իրենց անպարտ ճիշդացած ու շար օրինակ ըլլալու գործքի մը հաւանութիւն պէտք էին տալ», :

18. Աս ըսածնիս՝ գրած պատառնալներէն կրնանք յայտնապէս տեսնել: Ինչու որ անոր մէջ չէ թէ միայն կայսեր համար կ'ըսեն որ «Ամենեւին հաւատք ու կրօնք չունի, խորհրդայ եւ ու Գերմանացաց բարքէն բոլորովին օտար բարք ունի, եւ իրեն հօր հաղորդականութեան անկողնէ շար քառաւոր է», : հապտան ալ լրան կ'աւելցընեն որ «Մեր աղ-

քառ ու թշուառ եկեղեցին՝ պարիկ ու լքեալ թօղեալ է, եւ անոր համար առաքինի իշխաններու կարօտութիւն ունի», : Ահաւասիկ աս է բուն պատճառը՝ որուն համար Լուսեր եւ իր ընկերները աս անօրէն ամուսնութեան հրաման տուին: — «Աւաքինի իշխանները՝ որոնց Նորագութիւնը կարօտութիւն ունի, կ'ըսէ հոս Պոսիւէ, ան իշխաններն են, որոնք կ'աղեն թէ Աւետարանն իրենց մտքութեանց ու իրիք ծառայէ: Սողոք է եկեղեցին՝ իր ժամանակաւոր խաղաղութիւնը պահպանելու համար՝ իշխանաց օգնութեան կարօտութիւն կրնայ ունենալ, բայց իրենց հաճոյ ըլլալու համար՝ քառաւոր ու անշուր վարդապետութիւններ հաստատելով, եւ ասով Աւետարանը ոտքի առկ առնելը . . . օւրիշ բան չէ, բայց կ'իջէ Պղծութիւն՝ որ կայ ի որբութեան», : Գիրք Զ. Հատ. Ի:

19. Հատ. Բ. Գլ. Բ. 165:

Ըրգ Լուսեր իր գլխաւոր աշակերտներուն հետ խորհուրդ
ընելէն վերջը՝ ամենուն հաւանութեամբ հրաման տուաւ իշխա-
նին որ կամբը կատարէ, միայն կրկին ու կրկին կ'ապապրէր որ
գաղտուկ պահէ, իբրեւ թէ չարիք գործելը ներուած ըլլայ՝ թէ
որ ծածուկ մնալու ըլլայ նէ։ Աս հրամանը, կամ իրենց բառը
գործածելով՝ առ անօրինումը տալու համար երկայն նամակ մը
գրեցին, որուն Լուսեր, Մելանթոն, Բուկեր եւ ուրիշ քանի
մը երեւելի լուսերական վարդապետներ ստորագրեցին։ —
Բայց եկեղեցւոյ մէջ ասանկ պլանդակ նորութիւն մը խոթել-
նուն համար իրենք ալ շատ կ'ամբոնային. որովհետեւ, ինչպէս
թղթին մէջն ալ կ'ըսեն, գիտէին որ եթէ յայտնուելու ըլլայ
նէ՝ չէ թէ միայն ուղղափառները, հապա նաեւ իրենց կողմնա-
կիցներն ալ վրանին պիտի ծիծաղէն, իբրեւ թէ Կրկնակնքոց
պէս՝ ամուսնութիւնը խաղի անդ կը գնեն, կամ անհաւատնե-
րուն՝ պէս՝ այնչափ կին առնելու հրաման կու տան որչափ որ մէկը
կ'ուզէ։ Մանաւանդ որ, ինչպէս Մենցլ աղէկ կը զրուցէ²⁰, չէ
թէ միայն աշխարհատէր կոմսին Ս. Գրքէն բերած օրինակնե-
րէն ու վկայութիւններէն համոզուած չէին, հապա նաեւ տուած
պատասխաններնուն մէջ զանոնք կը ցրէին. ուստի եւ բացառապէս
գիտէին որ տուած հրամաննին՝ Ս. Գրքոց դէմ է։ Անոր հա-
մար, ինչպէս ըսինք, շատ անգամ իշխանին կ'ողաչէին որ ա-
մուսնութիւնը քիչ հոգւոյ առջեւ ըլլայ, դրսէն մարդ չիմանայ,
տեսնողներն ալ խոստովանանքի գաղտնիքի պէս ծածուկ պահեն։

Ըշխարհատէր կոմսը աս հրամանն առնելուն պէս՝ շուտ մը
բաղձակքը կատարելով՝ իր առաջին կնոջը հաւանութեամբը՝
Մարգարիտա Սապին հետ կարգուեցաւ. ամուսնութիւնն ալ
քիչ մարդիկներու առջեւ կատարուեցաւ, որոնցմէ մէկն ալ
Մելանթոնն էր²¹։ — Բայց որչափ որ կը ջանային բանը գաղ-
տուկ պահելու, անկարելի էր. շուտ մը բանը ամէն կողմ տա-
րածուեցաւ, եւ շատերը չէ թէ միայն իշխանը հապա նաեւ
Լուսերը վար կը զաքնէին թէ ինչո՞ւ ասանկ գաղթակղական բա-
նի մը դէմ չ'ելլեր²². Ի՞նչ կ'ըսէին թէ որ իմանալու ըլլային
որ անոր հրամանաւն ու հաւանութեամբը աս բանս եղած էր։

20. Նոյն տեղը, 186։

21. Կուսուաւ Ֆիցեր, ԳԼ. ԻԶ.
161։ Լեւոն, Մասն Գ. Հոծ Ս.
ԳԼ. Ս. 160։

22. Կուսուաւ Ֆիցերին (ԳԼ. ԻԶ.
161.) պատմածին նայելով՝ Սաքսո-
նիայի կայսրընտիրն ալ նոյն բանին
վրայ շատ նեղադատ, եւ աս իշխանին
ու աշխարհատէր կոմսին մէջ ար-
դէն յառաջագոյն եղած գծտու-

թիւնն աւելի եւս մեծցաւ։ Նոյնը
կը զրուցէ Լեւոն ալ (Մասն Գ.
Հոծ Ս. ԳԼ. Ս. 160.) եւ աս ալ
կ'աւելցրէ որ նոյն բանին վրայ բո-
լոր Սաքսոնիայի իշխանները սոս-
տիկ բարկացան։ Բայց աս բողբոջ
իշխաններուն բարկութեան պատ-
ճառն ան էր որ մէյ մը կը վախ-
նային թէ կայսրն աս բանիս հա-
մար հետեւներն աւելի խոստովանա-

Փիլիպպոս՝ իրեն գէմ խօսողներուն միշտ առ պատասխանը կու տար. ես Աստուծոյ առջեւ այնպէս կ'ապրիմ որ հոգեւոր առաջ նորոշներս վրաս գոհ եմ: Իսկ լուսներին սովորական պատասխանն առ էր. Աս բանիս վրայ ես շատ խօսիլ չեմ ուզեր, թող ինք իր անձը պաշտպանէ. եւ արդէն կարողութիւն ունի, ու քովը իմաստուն մարդիկներ ալ կան, որոնք զինքը կրնան պաշտպանել 23: Բայց վերջերը երբ որ բանը շատ մեծցաւ՝ աշխարհատէր կոմսը ինքը զինքն արդարացընելու համար՝ լուսներին առած հառա՛նութեան թուղթը հրատարակել կ'ուզէր, եւ իր անձնական աստուածաբանները առ բանին արդէն հաւանութիւն առած էին: Բայց երբ որ լուսներ իմացաւ նէ՝ աշխարհատէր կոմսին սաստիկ յայտարարութիւն մը խաւրեց 24, որով իշխանը դիտաւորութիւնը մէկդի թող առաւ: Սակայն քիչ մը ետքը Ալգենախի մէջ լուսներ, Մելանթթոն ու Հեսսենցի աստուածաբանք նորէն խորհուրդ ըրին, ու երկրորդ անգամ հաւանութիւն առին 25:

Ահա ասիկա առ է նորոգեալ եւ ըստ Աւետարանին մաքրուած կրօնքին սրբութիւնը: Ասկից շատ աւելի պիղծ բաներ ալ կայ, որով բռաններս աւելի եւս կրնայինք հաստատել, եւ որոնք լուսներ եկեղեցիներուն մէջ յայտնապէս կը վարդապետէր եւ մինչեւ հիմա իր գրքերուն մէջ կը կենան, ինչպէս քանի մը տեղ արդէն նշանակած ենք, բայց պարկեշտութիւնը չինքեր որ առնոց վրայ խօսինք կամ վկայութիւն բերենք:

Կը վարտի: Եւ երկրորդ որ աշխարհաւոր կոմսը Բլանքին ըսածին պէս՝ Թեպէս եւ "Մարգարիտ Սաւլի" ստիշոյի կէջ՝ Խորախիւսի Ժլ ինքը զինքը բաւական յանգստէն ապած էր առանկ մէկ գործէն ծագելու առէն հեռանութիւնները բանի տեղ չգնելու: Բայց "առ դայթակցական ամուսնութենէն", ետեւ ալ ան առջի աստակութիւնը կորսնցուց, եւ գրեթէ առէն աւթի մէջ ուրիշ բողբոջ իշխաններէն աւելի՝ զիշանելու կողմը կը միտէր, որովհետեւ կը վստիսար որ կայսրը ասիկի աւթի առնելով՝ հետը շատ խառնութեամբ կը վարուի: Գիրք Թ. Հոգ. Գ. Մաս Բ. 46, 47:

23. Սեբենարոֆ (Լիբ յիւստի Գիւլ, 280.) կը պատմէ թէ Մելանթթոն առ բանիս վրայ այնպէս պլավելեալ որ ծանր հիւանդութեան մէջ ինկաւ: Աս բանս այնչափ մեծ պլավեակութեան տեղ կը գնէր, որ եւ ոչ իր ընտանի բարեկամը՝ Կամերարիոսին գրելու կը համար-

էակէր, եւ միայն այսչափ մը վերի վերայ կը զբուցէր. "Այլ ճանշում որ ան աստիճանի ծանրութիւն ու իմաստութիւն սննիս, որ սղորմելի բարեկամներդ չեո արհամարհէր: Մեկտ աստիճան Բարիլի Բարիտու մը արտասուած ինչ, որն որ չիկրնար գրուիլ: Ի վերայ այդ ամենայնի կ'ուզէի որ իմանա, եւ թէ որ կեանք ունենամ նէ՝ աստեւ կու գայ որ կ'իմացընեմ": Առ Ռիֆելի Գիրք Բ. Գլ. ԺԱ. 538. Եւստի:

24. Լուսներ առ յայտարարութեան մէջ կը զբուցէ որ առ բանը ամենեւին չիկրնար խառնազուգել. եւ թէ որ վրան խօսք ըլլայ նէ, ես իմ ու Մելանթթոնին հաւանութիւն առլը՝ կամ բողբոջին կ'աւանդամ, կամ թէ որ ասիկա չ'անցնէր նէ՝ թողութիւն կը ինգրեմ եւ կը խառնազուգնի որ մուրեցայ: Յետ աս Միսիպոֆի, Լիբ յիւստի Գիւլ:

25. Սեբենարոֆ, վերը յիշուած տեղը, 279: Մեկնել, Հոգ. Բ. Գլ. Ժ. 190:

Պատմական ժողովրդներ

Յարևոթորդի ժողովին ու անոր որոշումները: Այլ խոսքեր եւ ոչ ու-
հանայապահեաւ որոշումներուն իւր համարն: Հոկտեմբերի ու Վոբրե
ժողովները: Ուեյնսդորֆի ժողովը: Այսպէս ասորոսածաբաններուն թիւ
մը իւր քայլ, որ անոր համար՝ իրարու հետ միասնելու ջանք: Երկու
խոսք ալ աս թիւք մէկ համար: Լոստերին՝ միասնութեան վրայ ունեցած
խորհրդը: Հիշատակի աւագանիքն ու անոր լիակշիւ: Քահանայապետ
աս լիակշիւ դէմ իւր: Լոստեր ասոր դէմ խորհրդով՝ Կահանայապե-
տին դէմ այլանդակ ուղիւններ իւր թիւ:

1538 — 1544

Իսկովս որ ասկից յառաջ եւ գլխաւորաբար վերջի
գլուխներուն մէջ տեսանք, բողոքողներուն յանդգնութիւնն
երթալով կը սաստկանար, եւ մանաւանդ ուղղափառ իշխան-
ներուն կայսեր հետ միասնութիւն կամ դաշնակցութիւն ը-
նելէն ետեւ՝ իրենք ալ կայսեր դէմ պատերազմ ընելու համար ի-
րենց աստուածաբաններէն ու օրէնսգէտներէն նորէն հաւանու-
թիւն առած ըլլալով՝ ալ յայտնապէս թշնամութեան գործքեր
սկսան գործել: Աս յանդգնութեան գլխաւոր պատճառն ան էր
որ սառուգիւ գիտէին թէ կայսրն իրենց դէմ զենքով չիկրնար վա-

1. Աս հաւանութեան թուղթը
տես առ Յըմեգի, Հաւա. Գ. 159: —
Բլանք կը զրուցէ որ «Բողոքող իշ-
խանները նոյն տառեր միմե ի մի
իւր դուռէն իմ իրենց անխելօ վա-
րէ՛ որով միմե նոյն տառի ինքն-
ներեւան դէմ յաղագրութեմ յարմար
զոյն պատերազմ ունեցաւ իմ: . . . Հի-
մա նոյն իսկ Լուտեր կը յայտնէր
որ իկրնար չհաւանիլ թէ որ իրենք
չէ թէ միայն նիւառակերպի դաշնա-
կիցներուն (ուղղափառ իշխանաց)
դէմ իրենք զիրենք պաշտպանեն,
հապա նաեւ անոնց յարակիցէն յա-
ռաջ՝ իրենք անոնց վրայ յարձակին . . .
միայն իրաւա կու տար որ մէկ կող-
մանէ անոնց (ուղղափառներուն)
տեսած պատարասութեան վրայ ա-
ւելի սառուգութիւն ստանան, եւ
միկող կողմանէ իրենց զօրութիւնն
աղէկ քննեն, սրովհետեւ անհաւա-
սար զօրութեան միակողմանի թշնամայն վրայ յարձակիլը՝ զԱ-
սուսած փորձել է, կ'ըսէր: Ասոր
համար միայն սրովցին որ պատե-

րազմի պատարասութիւնը՝ միմե
նոյն տառն եղածէն աւելի եւան-
գեամք տեսնեն, միմե նորէն զօր
ժողովուր հրամաններ խաւրեցին:
Եւ աս իրենց մասնակցներ փոխել-
նին՝ գլխաւորաբար պատճառ եղաւ
որ . . . կայսեր իրենց առաջարկած
խաղաղութեան հաւանելու պնդափ
դէմ գրին: Ի վերայ այս ամենայնի
վերջապէս աւելի աղէկ տեսցին որ
իրենց առջի սկզբունքին (այս ինքն
միայն պաշտպանողական պատերազմ
ընելու) մէջ հաստատուն ձեւն, Գիւր-
թ. Հոգ. Գ. Մասն Ա. 18, 19՝ եւ քիչ
մը վերջ տառի իրենց առջի սկզբուն
գաւնաւուն պատճառները կը գնէ.
որ են նախ՝ աշխարհատեք կոմսին
հիւանդանալը, երկրորդ՝ առջի ա-
րաւ հաւանելէն գէշ ըլլալը, որով
զինուորաց համար ապրուստ հոգա-
լը շատ դժուար կ'ըլլար, եւ եր-
րորդ որ ուղղափառներուն զօրու-
թեան դէմ գնել կրնայնուն վրայ
սկսան սարակութիւ: Նոյն տեւը,
21, 22:

որով, որովհետեւ Յաճիկները սաստիկ զօրութեամբ՝ չէ թէ միայն Հունգարիայի հապա նաեւ Աւստրիայի վրայ քալելու կը սկսէին: Ստուգիւ ալ կարծածնուն պէս եղաւ. վասն զի կայսրն իրենց դէմ պատերազմի ելլելու տեղ՝ մարդ խաւրեց եւ իրենց մէջ Յաճկաց դէմ օգնութիւն ուզեց: Եւ թէպէտ Լուտեր խրատ կու տար որ կայսեր հաժնաց զիջանին ու խնդրած օգնութիւնը տան, մանաւանդ թէ ինք սկսաւ Յաճկաց դէմ քարոզներ տալ, եւ իր կողման ժողովրդապետներուն հրամայեց թէ ինչպէս որ պապականներուն դէմ աղօթք կ'ընէին, նոյնպէս ալ Յաճկաց դէմ աղօթք ընեն²: բայց կայսրն սիրը՝ անշուշտ իր խղճման քին եւ Աւետարանին դէմ չընելու համար՝ պատշաճ չսեպեց Լուտերին առ խրատին հետեւիլ: Ուստի եւ կայսեր ու թաւաւորին կողմանէ եկող Յովակիմ Բ. Պրանտենպուրկի կայսրն տրին ըսաւ որ ես եւ իմ կողմնակիցներս մարդու պէս, հաստատուն եւ անկեղծ խաղաղութիւն մը կը պահանջենք, որուն համար հարկաւոր է որ աւագաժողով մը գումարուի: Եւ մինչեւ որ կայսրը մեզի ուզածնուս պէս խաղաղութիւն չիտար, գերագոյն դատաստանարանին դատաստանները չի դադրեցնեն, Նիւռնպերկի խաղաղութենէն վերջը մէջերնիս ընդունած մարդիկներնիս եւ ասկէ վերջն առնելքներնիս ալ իբրեւ մեզի դաշնակից չիսեպէր, խնդրած օգնութիւնը տալիք չունինք³: Կայսրը ուրիշ կերպ չկրնալով ընել եւ միանգամայն տեսնելով որ ընդհանուր ժողովքին սկսիլը կ'ուշանայ⁴, հրաման տուաւ որ առ բաներուն վրայ մտածելու համար Ֆրանքֆուրդ քաղաքը ժողովք կամ բանակցութիւն մ'ըլլայ:

Աս ժողովքը 1539ին փետրուարի մէջ սկսաւ ու երկու ամիս տեւեց: Ժողովքին վերջը (Ապրիլի 10ին) ժողովականները զանազան որոշմունքներ ըրին, որոնց գլխաւորներն ասոնք են: Ա. Ինքնակալը Աւկապուրկի դաւանութեան հետեւողներուն տասնուհինգ ամիս ժամանակ տայ, որ կրօնական նիւթերուն վրայ աւելի ազդէ տեղեկանան: Բ. Նիւռնպերկի խաղաղութեան դաշինքն հաստատուն մնայ: Գ. Թէ որ տասնուհինգ ամիսուն

2. Աս նիւթին վերաբերեալ զանազան գրութիւններ կը յիշատակէ Ռիթէլ, Գիլք Բ. Գլ. ԺԱ. 527. Եւանգ. 5:

3. Բաւեր, Գիլք Բ. Հառ. Գ. Ման Բ. 5. — 7:

4. Մենցլին պատմածին նայելով՝ ժողովքին 1537ին Մայիսի մէջ սկսելը՝ Մանգուայի դքսին հանած լրանի մը դատարարութիւններուն պատճառաւ արգելուեցաւ: Անոր համար քահանայապետն որոշեց որ ժողով-

քը Վիլնիցա ըլլայ, ու հոն երկու դեռպան խաւրեց. բայց առիթը քանի մը ամիս սպասելէն ետեւ թող տունն գացին, ինչու որ կայսեր ու Գալլիայի թագաւորին մէջ պատերազմ բացուելուն համար՝ ամենեւին մէկը չեկաւ: Ետէն ալ թէ առ պատերազմին եւ թէ Յաճկաց կողմանէ ժախջուած յարձակման համար ժողովքին գումարուիլը գարնեալ նոյնն ուշացաւ: Հապ. Բ. Գլ. 2. 117, 118:

միջոցին մէջ երկու կողմերը իբարու հետ միաբանիլ չկրնան նե՛ անկէ վերջն ալ մէջերնին խաղաղութիւնը տեսէ, մինչեւ որ նորէն բան մ'որոշուի: Գ. Աս միջոցին՝ բողոքողաց դէմ ոչ կրօնի նիւթերու մէջ եւ ոչ արապքին նիւթերու մէջ գերագոյն դատաստանարանը ամենեւին որոշում մը չընէ: Ե. Բողոքողները աս տասնուհինգ ամսուան միջոցին մէջ ամենեւին մէկը իրենց դաշնակցութեան մէջ չընգունին, եւ կրօնի պատճառաւ ամենեւին մէկու մը վնաս չհասցընեն կամ մէկու մը դէմ պատերազմի չելնեն: Զ. Բողոքողք նոյն ժամանակին մէջ ուղղափառ եկեղեցականաց իշխանութիւն թողուն որ տարեկան թոշակնին ընդունին: Է. Ինքնակալը իր կամացը համաձայն ժամանակ մը որոշէ, որ ուղղափառներն ու բողոքողները Նիւռնպերկ քաղաքը մէկտեղ դան, կրօնի նիւթերուն վրայ բանակցին կամ խօսին, եւ աս բանակցութեան կամ ժողովքին մէջ՝ միայն խաղաղասէր մարդիկ մտնեն: Ը. Աս որոշմունքները հաստատելու համար՝ ինքնակալին վեց ամիս ժամանակ տրուի. որոշուածները աս վեց ամսուան մէջ հաստատուն մնան. նոյնպէս թէ որ ինքնակալը աս որոշմունքներուն հաւանութիւն տալ չուզէ ալ նե՛ ի վերայ պար ամենայնի Նիւռնպերկի խաղաղութեան դաշինքը հաստատուն մնայ:

Աս որոշմունքներն ընելէն վերջը՝ ժողովականք երկու հագի խաւրեցին Սպանիա՝ ինքնակալին, որ իր իշխանութեամբը զանաւր հաստատէ: Կայսրը աս խեղբոյն շատ նեղ մտաւ. վասն զի անոնց հաւանութիւն չտար նե՛ պէտք էր անմիջապէս Գերմանիա երթալ, որպէս զի իր ներկայութեամբը ջանայ ան չարիքներուն առջեւն առնել, որոնք որ ժողովքը աս որոշմունքներով խափանել ուզած էր. բայց Սպանիայի վեճակը թող չէր տար որ հանկից բաժնուի: Իսկ թէ որ հաւանութիւն տար նե՛, իրաւամբ կը վախնար որ չըլլայ թէ Գերմանիայի մէջ դեռ ունեցած տկար իշխանութիւնն ալ բոլորովին կորսնցընէ: Անոր համար աւելի ազէկ սեպեց լուել եւ ամենեւին պատասխան չտալ: Քահանայապետն ալ նոյն ժողովքին որոշմունքները լսելով՝ շատ նեղացաւ, որովհետեւ կը տեսնէր թէ անոնցմով բողոքողներուն շատ մեծ ազատութիւն տրուած, որով կրօնքին մեծ վնաս եղած էր: Ուստի եւ աս բաներուն վրայ ինքնակալին տրտունջ ըրաւ ու սրտին ցան իմացուց: Ինքնակալը՝ թէպէտ եւ քահանայապետին պատասխան տուած ատեն՝ ժողովքին մէջն եղող իր տեղակալները արդարացընելու կը ջանար, բայց ինքն ալ մոռնին վրայ աւելի հաստատուեցաւ որ որոշմունքներուն հաւանութիւն չտայ:

Յ. Սէքենսթըֆ, Գիլք Գ. Համ. Բ. 188: Բլանք, Գիլք Թ. Համ. ԿԹ. 203: Սլէյտան, Գիլք ԺԲ. 187. Գ. Ման Բ. 10. — 16:

Ըստ պատճառաւ երկրորդ տարին (1540ին) Յունիսի մէջ Հակենաւ քաղաքը նորէն ժողովք կամ բանակցութիւն մ'ըրին 6, որուն մէջ երկու կողմանէ ալ աստուածաբաններ կը գտնուէին, որպէս զի դեռ հակառակութեան առկա եղող հաւատք մասունքներուն վրայ վիճեն: Բուն ժողովքը չսկսած՝ Փերդինանդ թագաւորին հրամանաւը քանի մը հոգի խաղաղութեան միջնորդ դրուեցան, այս ինքն Լուդովիկոս Պալատական կայսրընտիրը, Յովհաննէս Գրիեռի արքեպիսկոպոսը, Լուդովիկոս՝ Պալեմբուքի զուբը եւ Գուլիելմոս Սդրասպուրկի եպիսկոպոսը: Ասոնք պատշաճ սեպեցին որ վիճանքն այնպէս յառաջ տարուի, ինչպէս որ Աւկսպուրկի աւագաժողովին մէջ սկսուած էր. անոր համար ալ՝ ըսին որ նոյն ժամանակը երկու կողման միաբան ընդունած մասունքները մէկդի ձգելով՝ միայն անոնց վրայ խօսինք, որոնց վրայ մէջերնիս դեռ անմիաբան ենք: Բայց բողոքողք առ առաջարկութիւնը յանձն չառին, եւ Աւկսպուրկի աւագաժողովին մէջ ընդունած վարդապետութիւններուն մէջն ալ հիմա միաբանիլ չէին ուզեր, հապա կը պնդէին որ միայն մեր հաւատք դաւանութեան եւ անոր ջատագովութեան մէջ եղած բաները կ'ընդունինք: Ան ատեն Փերդինանդ անսնելով որ առ ժողովքին մէջ բան մը պիտի չկրնայ գործուիլ, մանաւանդ որ բողոքողաց կողման գլխաւոր իշխանները անձամբ չէին եկած, հապա տեղակալներ խաւրած էին, ժողովականներուն հաւանութեամբը Յուլիսի 28ին վճիռ մը հրատարակեց, որուն մէջ կը հրամայէին որ նոյն տարւոյն Հոկտեմբերի 28ին Վորմս քաղաքը ուրիշ ժողովք մ'ըլլայ եւ հոն խօսուի:

Եւրո որ որոշուած ժամանակը հասաւ նէ, երկու կողմանէ ալ քանի մը աստուածաբաններ ու իշխաններ եկան Վորմս ժողովուեցան: Աս ժողովքին մէջ գտնուեցաւ Մելանքթոնն ալ, որն որ ծանր հիւանդութեան պատճառաւ Հակենաւի ժողովքին մէջ չէր գտնուած 8: Կայսրը իր առաջին պաշտօնեան ու ներ-

6. Կայսրը որչաժ էր որ առ ժողովքը Շփայեր քաղաքն ըլլայ, բայց հոնանց նոյն ժամանակը տարափոխիկ հիւանդութիւն մը ելլելով՝ ժողովքը Հակենաւ փոխուեցաւ:

7. Սկսեալ Գրիգոր Գ. Համ. ՀԹ. 282. — 284: Բլանք, Գրիգոր Բ. Հաւ. Գ. Մասն Բ. 54. — 57: Կուսաւալ Փիցեր, ԳԼ. ԻԲ. 712: Մենցլ, Հաւ. Բ. ԳԼ. Ժ. 202: Ռիֆել, Գրիգոր Բ. ԳԼ. ԺԱ. 540. — 543:

8. Որովհետեւ՝ ուրիշ անգամ ըստծնեքնուս պէս՝ Լուտեր Մելանքթոնին հետ կառկածելով կը վա-

րուէր, նոյնպէս ալ բարձր խիստ Լուտերականները իր վրայ ամենեւին վստահութիւն չունէին, անոր համար հերձուածապետը կայսրընտիրն աղաչեց որ իրենց կողմանէ ժողովք դադար առաւածաբաններուն սահմանն ու չափ դնէ, եւ հրամայէ որ ամենեւին ան սահմանէն անդին չանցնին ու քանի մը տարի յառաջ Եմալցալտ որոշուածէն ամենեւին չխաւարին: Աս հրամանը, կ'ըսէ, նոյն իսկ Մելանքթոնն ալ կը խնդրէ, որպէս զի աւելի եւս զորութեամբ ու հաստատութեամբ կուսի եւ պապականներուն խորեպան

քին խորհրդականը՝ Կրանվելլան իբրեւ իր դեսպանը կամ գործակալը աս ժողովքին խաւրեց։ Նոյնպէս քահանայապետին կողմանէ ալ Գամբելճճիոյ եպիսկոպոսը իբրեւ նուիրակ եկաւ։ Ասոնք երկուքն ալ մէյ մէկ ճառ խօսեցան, որոնց մէջ գլխաւորաբար ան ցուցուցին որ սէրը ամէն բանէն վեր է, յայանեցին որ աս խռովութեանց մէջ նոյն սէրը որչափ պակսած է, եւ որչափ չարիքներ յառաջ եկած են եւ կրնան ալ գալ թէ որ ճարմը չգտնուելու ըլլայ։ Բողոքողաց սիրտը աս խօսքերուն վրայ շատ նեղացաւ, ու Մեկնութիւն ասոնց դէմ ճառ մը շինեց, որուն մէջ կը զրուցէր թէ աս վրդովմունքը բոլորովին եկեղեցւոյ մէջ մտած պակսութիւններէն, եւ Հռոմայ եկեղեցւոյն՝ բողոքողաց վարդապետութեան դէմ դնելէն ծագած է։ Աս ճառը Մեկնութիւնին հասարակօրէն բանեցուցած հանդարտ ու մեղմ լեզուին հետ չհամաձայնիր, այլ անանկ սաստկութեամբ գրուած է, որ Կրանվելլա թող չտուաւ որ ժողովքին մէջ կարդացուի՝ 3։

— Ժողովքն աս կերպով սկսելով՝ յայանի կ'երեւար որ օգուտ մը պիտի չունենայ, ինչպէս որ չունեցաւ ալ։ Ժողովքին գահերէցն ընտրուելէն ու երկու կողմանէ երկ'երկու դպիր դրուելէն ետեւ՝ մէջերնին հաստատեցին որ խօսուած բաները կայսեր չիմացուցած՝ ամենեւին դրսի մարդիկներուն չըրուցեն։ Ասոնք որոշուելէն ետեւ՝ 1541ին Յունուարի 14ին բուն բանակցութիւնը սկսաւ 10։ Ամենէն յառաջ Մեկնութիւն ու Էք սկսան իրարու հետ սկզբնական մեղաց վրայ վիճել։ Աս վիճաբանու-

թողբերուն բանուելով՝ պառլամենտին տեղի տալու վտանգի մէջ չիյնայ։ Կայսրընաբըր Լուսերին ինգիլիքը շուտ մը կատարեց. ասոր համար ալ կը տեսնենք որ աս ժամանակէն վերջը բողոքողք իրենց կարծիքներուն մէջ սաստիկ յամառութեամբ քննեցին։ Մինչ, Հոգ. Բ. Գլ. Ժ. 197։ — Ասոր վրայ Կուստալ ֆիցեր (Գլ. ԻԳ. 712.) կը զրուցէ թէ որչափ որ կայսրն ու քահանայապետը աս խօսակցութիւնները կամ ժողովքները մեծ բանի տեղ կը գնէին, այնչափ ալ բողոքողք դէմ էին, որովհետեւ «Միբանեկու խորհուրդը շատնց մէկդի ձգած էին ու նոյն ժամանակուան վիճակը կ'ազդէին պահել»։ Անոր համար պապականութեան սաստիկ հրաման տրուած էր որ Աւիգոնիոյի աւագափողովն տանելը խօսակցութեանց մէջ զիջած կամ յանձն առած բաներուն միայնքն, հապա գաւառութեան բա-

ւերուն վրայ ճշդիւ հաստատուն կենան։ Մանաւանդ Յովհ. Փրեդերիկս իր պապականութեան մասնաւորապէս տպագրած էր որ ուրիշ պապականութեան մեծ մասը փառանքն եւ աս կամ ան բանին մէջ տեղի տալ ուղեն ալ նէ՝ իրենք անոնց հետ չփառանքին ու փառ դէմ գնեն։ Յիւ Նաի-Մինչ, Հոգ. Բ. Գլ. Ժ. 205, 206. — Բլաի, Գիբ. Բ. Հոգ. Գ. Ման Բ. 61, 62։

9. Մինչ, Հոգ. Բ. Գլ. Ժ. 206. — 208։ Ռիֆէլ, Գիբ. Բ. Գլ. ԺԱ. 546, 547։

10. Ժողովքին մէջ բանուելու եղանակին վրայ գրեթէ երկու ամիս վեճ եղած էր մէջերին, որովհետեւ բողոքողք ամէն նաեւ անտարբեր բաներուն՝ որոնց մեծ մասը՝ արդէն Հակենաւ որոշուած էր, դէմ կը գնէին։ Ասոնց վրայ մէկիկ մէկիկ կը խօսի Բլաի, եւ բողոքողները աս բանիս համար վար կը զարնէ։ Գիբ. Բ. Հոգ. Գ. Ման Բ. 66. — 72։

Թիւար չորս օր (մինչեւ ամսոյն 17) տեւեց, որով ժողովականները ձանձրանալով՝ խնայուցին որ աս նիւթին վրայ բաւական խօսուած է, ուրիշ նիւթի մը պէտք է անցնիլ: Բայց երկրորդ օրը (18ին) կայարմէ թուղթ մը եկաւ, որուն մէջ կը հրամայէր որ հիմակու հիմա վիճաբանութիւնը գաղթի եւ մնայ մինչեւ Ռեկենսպուրկ քաղաքը ժողովուրդու աւագաժողովին ասենը, ուր որ ինքն ալ ներկայ պիտի գտնուէր: Ատոր եւ բան մը չեղած՝ ժողովականներն իրարմէ բաժնուեցան¹¹:

Աս Ռեկենսպուրկ գումարուելու աւագաժողովին համար քահանայապետը իբրեւ դեսպան խաւրեց Գոնդարինոյ կարդինալը, որն որ Մարտի վերջերը նոյն քաղաքը հասաւ. նոյն օրերը հասան նաեւ ինքնակալը եւ տէրութեան բոլոր երեւելի աւագանին, բայց ի Սպարտինայի կայսրընտէն՝ որն որ իր տեղը փոխանորդ խաւրեց, վառն զի Ղուտեր խրատ տուած էր որ իր քաղքէն դուրս չելլէ: Ամէն մէկ իշխան հետը իր աստուածաբանները բերած էր. ուղղափառներուն կողմանէ գլխաւոր աստուածաբաններն էին Յովհ. Էք, Յովհ. Գրողպէր եւ Յուլիոս Ֆրուկ. իսկ բողոքողներուն կողմանէ՝ Մեթանթին, Բուկեր եւ Պիատորիոս: Ապրիլի 5ին աւագաժողովին առաջին գումարման մէջ կայորը ճարտարախօսի մը բերնով հրապարակախօսութիւն մ'ըրաւ: Աս ճառին մէջ ցուցուց թէ որչափ փոյթ ու խնամք ունեցած է կրօնի պատճառաւ եղած գժտութիւններն ու անոնցմէ ծագած չարիքները խափանելու: Եպիսկոպոսը որ ինչպէս երկու անգամ, թէպէտ եւ տէրութեան հոգեւորով ծանրացած էր, սակայն եւ պնդէս յանձն առաւ Իտալիա երթալ ու քահանայապետին հետ խօսելով ջանաց որ ընդհանուր ժողովք գումարուի, որն որ ամէն բանէն աւելի յարմար միջոց կը կարծեմ, ըսաւ, աս խռովութիւնները դադրեցընելու. բայց ետեւէ ետեւ եկած պատերազմներուն պատճառաւ թէ իմ եւ թէ քահանայապետին բաղձանքը պարապ ելաւ: Վերջապէս ուզեցի աս աւագաժողովը գումարել, եւ քահանայապետն ալ իմ աղաչանքս ընդունելով՝ դեսպան մը խաւրեց, որն որ առաքինի ու խաղաղասէր անձ մըն է: Արդ որպէս զի կարող ըլլանք խաղաղութեան հասնիլ, որուն ամէնքս ալ կը բաղձանք, կարծեմ թէ երկու կողմանէ իմաստուն մարդիկներ որոշելու է, որոնք դեռ հակառակութեան տակ եղօղ խնդիրներուն վրայ իրարու հետ վիճելով, քահանայապետին դեսպանին հաւանութեամբը կարենանք բան մ'որոշել¹²:

11. Ալեյառն, Գիրք ԺԳ. 204. Բ. ԳԼ. Ժ. 209, 210: Ռեֆէլ. — 206: Սեքենարֆ, Գիրք Գ. Համ. Գիրք Բ. ԳԼ. ԺԸ. 547. — 549: 2. 294. — 298: Մենցլ, Հատ. 12. Ալեյառն, Գիրք ԺԳ. 208, 209:

Երկու կողմն ալ կայսեր խօսքերուն հաւանելով՝ վերը յիշուած վեց աստուածաբաններն որոշուեցան, որ իրարու հետ վիճաբանին¹³։ Կայսրը աս վեց հոգին առջեւը կանչեց, մէկիկ մէկիկ ձեռքն իրենց տուաւ, եւ ազգու խօսքերով յորդորեց որ վիճաբանութեանց մէջ կրից ետեւէ չերթան, հապա միայն Աստուծոյ փառաց միտ գնեն¹⁴։ Աս աստուածաբաններուն խնդրելով՝ Փրեզբերիկոս Պալատական կոմսը՝ Պալատական կայսրնաբին եղբայրը եւ Կրանվելա պաշտօնեան ընտրուեցան, որ վիճողներուն մէջ դաժերեց նստին, դարձեալ թէ ուղղափառաց եւ թէ բողոքողաց կողմանէ քանի մը հոգի գրուեցան, որ իբրեւ վրայ՝ վիճաբանութեանց ներկայ գտնուին։ Ասոնք ըլլալէն վերջը՝ բուն վիճաբանութիւնն սկսաւ։ Իսկզբան Պալատական կոմսը վիճողներուն խրատ տուաւ որ խաղաղաւոր մտք միաբանութեան ետեւէ իյնան, եւ նախատական ու կծանող խօսքերէն զգուշանան։ Ասկից ետեւ Կրանվելա գիրք մը դուրս հանելով¹⁵, ըսաւ որ Կայսրը ասիկա իմաստուն մարդիկներէ ընդունած է, եւ քրիստոնէութեան գլխաւոր մասունքը ասոր մէջ անանկ կերպով մը մեկնուած են, որ աս գիրքը՝ միաբանութեան ճամբայ բանալու շատ յարմար է։ Ասոր համար, ըսաւ, կայսրը կը հրամայէ որ ամէն բանէն յառաջ աս գիրքը քննէք, եւ ասոր մէջ գտնուած հաւատոյ մասունքներուն վրայ երկու կողման ալ ունեցած կարծիքը նշանակէք¹⁶։

Ենթադաւան աս գիրքն առին եւ սկսան մէջը գտնուած հաւատոյ մասունքները մէկիկ մէկիկ քննել։ Բայց շուտ մը առջեւին մեծ դժուարութիւններ ելան, ոչ ուղղափառք եւ ոչ բողոքողք ամէն մասերը կը հաւնէին։ Ընոր համար օրերով (Ազգրիի 27էն մինչեւ Մայիսի 10) մօրինակ վիճելէն ետեւ՝ հազիւ գրքին առջի չորս մասանցը վրայ կըցան միաբանիլ, որոնք էին մարդկային բնութեան, կամաց ազատութեան, սկզբնական մեղաց եւ արդարացուցանի վրայ։ Իսկ մնացած տասը մասանց վրայ միաբանիլն անկարելի եղաւ։ Աս եպրի տասը մասանց մէջ՝ հաղորդութեան խորհրդին, եկեղեցւոյ եւ ընդհանուր ժողովքներուն իշխանութեան, խոստովանանքի, սրբոց պաշտաման, պատարագի եւ ասոնց նման ուրիշ քանի մը նիւթերու վրայ կը

13. Վիճաբանութեան ատեն Էքհեւանդանալով՝ ուղղափառաց կողմանէ մինակ մէկու երկու աստուածաբանները մնացին։

14. Մենել, Հատ. Բ. ԳԼ. ԺԱ. 216։ Կուսակալ Փեթեր, ԳԼ. ԻԴ. 713։

15. Աս գրքին անունը Interim, Աս խանակի գլ կամ առեմանալից

գրուեցաւ, որովհետեւ անոր միջոցով եղած միաբանութիւնը միայն աւ ժամանակի մի, այս ինքն մինչեւ ընդհանուր ժողովքին ժողովուրդի պիտի տեսէր։

16. Սելյան, Գիրք ԺԳ. 209. Բ. ԲԼԱՔ. Գիրք Թ. Հատ. Գ. Մասն Բ. 84. — 86։

խօսուէր: Արդ ուղղափառ աստուածաբաններուն դէմ բողոքողաց աստուածաբանները կ'ըսէին թէ հազարդութեան խորհրդին մէջ գոյացած փոխութիւն չկայ, հապա Բրիտանոսի մարմինն ու արիւնը հացին եւ գինւոյն հետ մէկտեղ կը գանուին: Եկեղեցին Ս. Գիորքը մեկնելու իշխանութիւն չունի, եւ ընդհանուր Ժողովքներն ալ Ս. Գորոց վրայ անսխալ վճիռ չեն կրնար տալ: Խոստովանանքը՝ յաստուածային իրաւանց չէ, հապա ամէն մարդ ազատ է մեղքերը քահանային առջեւը խոստովանանքը ըլլալու եւ չըլլալու: Չէին ուզեր ամենեւին որ սրբոց պաշտօն մը կամ յարգութիւն մը մատուցուի եւ կամ անոնցմէ օգնութիւն խնդրուի: Կ'ուրանային որ պատարագը՝ զոհ կամ պատարագ ըլլայ, եւ կենդանեաց կամ ննջեցեցոց համար օգուտ մ'ունենայ: Աս ալ կ'ուզէին որ քահանայից ամուսնութիւնը կամ կուսութիւնը բողոքովին վերցուի, եւ կը պնդէին թէ պէտք է որ ամէնքն ալ ազատ ըլլան նաեւ քահանայութենէն ետքը աշխարհք մտնելու:

Արովհետեւ, ինչպէս Բլանք կը զրուցէ, իշխանները գիտէին որ վիճաբանութեան վերջերը Մելանքթոնին ցուցուցած խստութիւնն ու տեղի չտալուն գլխաւոր պատճառը Լուտեր էր, անոր համար մէջերնէն քանի մը հոգի՝ որոնք միաբանութիւն ըլլալուն կը բաղձային, ուզեցին Նորոգչին երթալ ու մէջերնին միաբանած հաւատոյ մասունքներուն եւ դեռ չմիաբանածներուն վրայ իր կարծիքը հարցնել, եւ միանգամայն զինքը համոզել որ բողոքովին միաբանելուն դէմ չգնէ, հապա ինքն ալ իր կողմանէ գործակից ըլլայ¹⁷: Ատնք գացին (Յունիսի 7—10ին) հետը խօսեցան, եւ եղածները մէկիկ մէկիկ պատմելէն ետեւ՝ աղաչեցին որ ընդունած մասունքներուն վրայ իր կարծիքն իմացնէ, եւ եղանակ մը ցուցնէ՝ որով կարենան միացածներուն վրայ ալ միաբանիլ: Աս ալ յայանեցին որ եթէ միաբանութիւնն ու խաղաղութիւնը հաստատելը կարելի չ'ըլլար նէ, չէ թէ միայն մեծամեծ չարիք կը հետեւին, հապա նաեւ նորէն նորէն սաստիկ երկպառակութիւններ, անմիաբանութիւններ ու հերձուածներ կ'ելլեն¹⁸:

17. Գիորք Բ. Հատ. Գ. Մասն Բ. 136՝ — Եբր որ Սաբանիայի կայսրընորին պատգամաւորները առ բանա իրենց իշխանին իմացուցին նէ՝ շատ պղպլեցաւ. եւ թէպէտ, ըսաւ, կը յուսամ որ Լուտեր իշխաններուն քրիստոնէական պատարան մը կու տայ, բայց թէ որ Աստուած թող տալու ըլլայ որ անիկա իշխայ ու անպատշաճ զիջումներ եւր ընէ, եւ ամենեւին չեմ հաւա-

նիր: Եւ զԼուտեր զգուշացնելու եւ յորդորելու համար որ տեղի չտայ՝ չէ թէ միայն իրեն թուղթ մը գրեց, հապա ելաւ անձամբ միգրանակի գնաց, որպէս զի իր ներկայութեամբը՝ եկող իշխաններուն ջանքը պարտադի հանէ: Սեպտեմբ. Գիորք Գ. Համ. 2Ը. 361: Աստուած Քրիստոս, Գլ. 1-Գ. 716: Ռիբեր, Գիորք Բ. Գլ. 3Ա. 564:

18. Սեքենտորֆ, Գիորք Գ. Համ.

Լուսեր իսկզբան խօսքով ու ետքը գրով ալ պատասխան տուաւ թէ Բողոքովին անկարելի բան է որ մենք հակառակորդներնու հետ միաբանինք, եւ նոյն իսկ ինքնակալն ալ աս միաբանութիւնը չիկրնար հաստատել. ինչու որ ինքնակալը միամիտ սրտիւ եւ բարի կամօք խաղաղութեան բաղձայ ալ նէ՛ պապականները նոյն մտքի վրայ չեն, եւ ամենեւին աս բանիս փոյթ չունին ու պարզմտութեամբ չեն վարուիր: Ետքը խօսքը հաւատոյ մասունքներուն դարձրնելով՝ այսպէս կը զրուցէ. Թէպէտ եւ անանկ կ'երեւայ որ ան հաւատոյ մասունքը՝ որոնց վրայ իրարու հետ միաբանեցաք, այնպիսի կերպով գրուած են որ երկու կողմն ալ կրնայ ընդունիլ, բայց ան միաբանութիւնը պարայ է, երբ որ մնացած մասունքներուն վրայ չէք կրնար իրարու հետ միաբանիլ: Եւ աս մասերուն վրայ միաբանութիւն չիկրնար ըլլալ, ինչու որ անոնց մէջ քանի մը բան կայ որ յայտնապէս տասնաբանեայ պատուիրաններուն առաջինին դէմ է 19:

Վարձեալ նոյն նիւթին վրայ այսպէս կը գրէ Սաքսոնիայի կայսրընտրին: Իսկզբանէ վեր ես անանկ կը կարծեմ որ պապականներուն՝ մեզի հետ միաբանիլ ուզելը բողոքովին խաբէութիւն ու նենգութիւն է. եւ հաստատուն գիտեմ որ մէջերնիս խաղաղութիւն հաստատելն անկարելի է, վասն զի գգրիստոս հին օձին հետ միաբանելը կարելի բան չէ: Անոր համար քու տէրութեանդ կ'աղաչեմ որ ետ կանչես մեր վարդապետները՝ որոնք արդէն իրենց պաշտօնին պարտքը կատարած են. եւ կրկին կ'աղաչեմ որ աս խնդիրը շուտով կատարես, իմ աս խրատը քեզի տալս ամենեւին մէկը չիմացած: Եւ ետքը Աւկսպուրկի հաւատոյ դաւանութիւնն ու ջատագովութիւնը Ռեկենսպուրկ խաւրես, եւ մերիններէն գեռ հոն մնացողներուն հրամայես որ զանոնք աւագաժողովին առջեւ դնեն եւ ըսեն թէ մենք անոնցմէ մեզի չափ ալ չենք հեռանար 20:

Բողոքողք Լուսերին ինչ մտաց վրայ ըլլալն խմանալով, եւ

2Ը. 362: Մենցլ, Հառ. Բ. ԳԼ. ԺԱ. 233. — 236: Գործք Լուս. գերմ. Հառ. Ի. 466. Բ. — 467. Բ. 19. Գործք Լուս. գերմ. Հառ. Ի. 468, 469:

20. Նոյն տեղը, 472, 473: — Լեւոն կը պատմէ որ կայսրընտիրը միանգամայն Ամստորֆը Ռեկենսպուրկ խաւրեց, որպէս զի Մեյլանքիմն օչնէ: Մեյլանքիմն նոյն միջոցին մէջ նաեւ եկեղեցւոյ վրայ ալ ուղղափառաց հետ միաբանած էր, կ'ըսէ. Բայց Ամստորֆին հասնելէն ետեւ՝ ալ միաբանութեան խօսքը

վերջացաւ. ինչու որ աս մարդս ամեն առթի մէջ Լուսերին վարդապետութեանց խիստ կոզմը գտնոյն կը հանէր կամ կը պաշտպանէր, եւ կ'ուզէր որ փշտ փայլ անանց համեմատ զարծուի: Մասն Գ. Հոթ Ե. ԳԼ. Ա. 165: Յետեւ Բլաւք, որն որ կը զրուցէ թէ Դիտաւ լուսերական Ամստորֆը... Ռեկենսպուրկ խաւրեցաւ, որ հոն... Մեյլանքիմնին ուսերուն վրայ նշտեւելով՝ զարծողութեանց մէջ ամեն քայլերուն միտ դնէ: Գիրք Բ. Հոթ. Գ. Մասն Բ. 125:

Աղքատների կայսրընտրեն՝ անոր խրատին համաձայն գրուած թուղթ մ'առնելով՝ իրենց կարծիքներուն մէջ ալ աւելի յամառեցան. եւ Աւկապուրի հաւատոյ դաւանութիւնն ու ջատագովութիւնը բերելով՝ ըսին թէ Ասոնց մէջ դռնուած բաներուն վրայ հաստատուն կը կենանք, եւ ինչ բանի մէջ որ ձեզի հետ միաբանեցանք նէ՝ ան ալ ասոնց մէջ պարունակուածներուն մոքոյն վիճակներէն շատ քիչ մասնէն որ իրենց աստուածաբանները միաբանուած մասունքներուն մէջ բողոքողներուն շատ զգած են: Այսպիսով շատ աշխատելէն վերջը՝ տեսնելով որ օգուտ մը չ'ըլլար եւ խօսակցութիւնն աւելի երկնայեանքէն պարապ է, աւագաժողովը վերջացուց, եւ նորէն ամէն բան ընդհանուր ժողովին ձգեցին:

Իսկայ որովհետեւ աս ընդհանուր ժողովը դարձեալ կ'ուշանար շէ, եւ չարիքները կը սաստկանային, անոր համար ուրիշ քանի մը ժողովներէ վերջը՝ 1544ին Փետրուարի 20ին Շփայէր քաղաքը նորէն աւագաժողով մը սկսաւ: Աս աւագաժողովին մէջ ներկայ էին կայսրը, իւր եղբայրը Փերգինանդ թագաւորը, բոլոր կայսրընտիրներն եւ աւագանւոյն մեծ մասը: Իսկ մը օր շաբաթուան պատերազմներու վրայ խօսելէն ետեւ՝ որոշեցին որ կրօնի վերաբերած նիւթերուն վրայ ուրիշ անգամ մը խօսին, եւ սահմանեցին որ Գեկտեմբերի մէջ նորէն ժողովուն: Բայց դեռ իրարմէ չբաժնուած՝ աւագաժողովին վճիռն հրատարակեցին: Եւ որովհետեւ նոյն ատենները բողոքողներուն կողմը սաստիկ շատցած ու զօրացած էր, եւ կայսրն ընելու պատերազմներուն համար իրենց մեծ կարօտութիւն ունէր, անոր համար եկեղեցւոյ սովորութեան եւ ուղղափառ հաւատքին ներածէն աւելի

21. «Կայսրընտիրը Լուտերին հաստատութեամբն ու իմաստուն իրաւօքը հաստատուելով, կ'ըսէ Սեքենտորֆ, Յունիսի 14ին գրած մէկ նամակին մէջ... հրամայեց... որ անկէ վերջը ամենեւին մէկ մասի մէջ զիջում չ'ըլլայ: «Եւ, կ'ըսէ կայսրընտիրը նոյն թղթին մէջ, թե՛ կրնար հաւանիչ որ Վատուոյ եւ իզմուտներն դէմ դարձուի: ... Ասոնի խողաղութիւնը ստուգելու ամենապիսի պատիժ եւ անմարա-նիկ երկպառակութեան սկիզբ մը կ'ըլլար»: Անկէ վերջը կը պատմէ Սեքենտորֆ թէ կայսրընտիրն իրեն-

ներուն հրաման խաբէց որ Աւկապուրի դաւանութիւնն ու ջատագովութիւնը նորէն գուր հանեն եւ ըսեն որ մինչեւ որ զեզ չէք համազեր որ մայրած ենք, մենք առանց վրայ հաստատուն պիտի կենանք: Գիրք Գ. Հատ. 2թ. 363, 364:

22. Քահանայապետը 1543ին Մայիսի 23ին հրամայած էր որ ընդհանուր ժողովը Յրիգենա քաղաքը ժողովուի, ու նշյամբերի առաջին օրը ամենայն սրբոց տօնին սկսի, որ օրը որ Լուտեր 25 տարի յառաջ ամենայն սրբոց եկեղեցւոյն մէջ իր մայրութիւնները վարդապետելու սկսած էր: Բայց զանազան պատճառներով աս ժողովքին սկսիլն ուշանալով՝ հազիւ 1545ին Գեկտեմբերի 13ին սկսաւ:

շատ բաներ շնորհաց իրենց: Աս պատճառաւ բողոքողք նոյն վճիռը շատ հաւնեցան եւ ուրախութեամբ ընդունեցան, ու սկսան կայսրը գովել որ բոլոր ինքնակալներէն աւելի արդար է, ամենէն աւելի խաղաղութիւնը կ'ուզէ ու հասարակաց օգտին փոյթ կը տանի. եւ խոստացան որ ամէն մէկը ուրիշ ասանկ առիթներու մէջ տուածէն աւելի զօրք եւ ուրիշ օգնութիւն տայ: Բայց բողոքողներուն պայպէս ուրախացած ատեն՝ ուղղափառները սաստիկ կը տրտմեին, եւ յայտնապէս կայսեր դէմ կը տրանջէին: Կայսրը շատ ջանաց որ զատկը զիջեցնէ, եւ զանազան պատճառանքներով կ'ուզէր ինքը զինքն արդարացընել. որով քիչ մը հանդարտելով՝ տուած վճիռն ընդունելու հաւանեցան, թէպէտ եւ միշտ մտքերնուն մէջ դրած էին որ ուղղափառ կրօնքին փնասակար բան է 23:

Երբ որ աս վճիռը քահանայապետին ձեռքը հասաւ, շատ տրտմեցաւ ու վշտացաւ, եւ շուտ մը կայսեր թուղթ գրելով յայտնեց թէ ինչպէս կը ցաւի որ նոյն վճիռը տալու ատեն պնպէս չվարուեցաւ, ինչպէս որ իսկզբանէ վեր բոլոր բարեպաշտ ինքնակալները կը վարուէին: Քահանայապետին տրտունջը գլխաւորաբար երեք բանի վրայ էր. Մէյ մը որ ինքնակալը՝ քահանայապետին կարծիքը չհարցուցած՝ վճիռ տուած էր որ կրօնական նիւթերը քննելու համար ընդհանուր կամ ազգային (եկեղեցական) ժողովք ժողվուի: Երկրորդ որ աս վճռով չէ թէ միայն աշխարհական մարդիկ, հապա նաեւ հերետիկոսք իսկ եկեղեցիներուն ու վանքերուն ընչից վրայ կանոններ ու կարգեր սահմանելու յանդգնած էին: Եւ երրորդ որ առաջին հին ժողովներուն հակառակ՝ կայսեր վճռոյն մէջ բողոքողաց շատ նպաստաւոր եւ ուղղափառ կրօնքին սաստիկ փնասակար բաներ սահմանուած էր: Ասոնց վրայ խօսելէն ետեւ՝ քահանայապետը հօր պէս կայսեր խրատ կու տար որ Աստուծոյ դրած սահմաններէն անդին չանցնի, ու ձեռքը կրօնի վերաբերեալ բաներու մէջ չխռթի, որպէս զի չլլայ որ Աստուծոյ ասանկ բաներու մէջ մտնողներուն տուած պատիժներն իրեն վրայ ալ գան 24:

Ուտեր քահանայապետին աս նամակը գրելն իմանալուն պէս՝ իր սովորութեան համեմատ սաստիկ կատաղելով՝ անանկ գրուած մը դուրս հանեց, որն որ մինչեւ նոյն ատենը գրած ամէն գրքերէն աւելի անամօթ ու աղտեղի է, կամ թէ բողոքող մատենագրի մը խօսքն յաւաք բերելու համար, «Որուն մէջ

23. Սէկյուան, Գիրք ԺԵ. 246. Բ. 247. Բ. Սէքէնտորֆ, Գիրք Գ. Համ. 367. 475: Բալլաւիէի, Գիրք Ե. ԳԼ. Ե. Համ. Ա. 354, 355:

24. Սէկյուան, Գիրք ԺԶ. 250, 251. Բ. Սէքէնտորֆ, Գիրք Գ. Համ. 367, 368. 479. — 494: Մենցլ, Համ. Բ. ԳԼ. ԺԵ. 344. — 347:

գործածած լրբութիւնը՝ քսանուութը տարւընէ վեր Հռոմոյ եւ անոր քահանայից դէմ քարոզածներն ու ըսածները այնչափ անցուց, պարկեշտութեան օրէնքներն այնչափ մէկգիծող տուաւ, եւ անանկ նախատական ու պիղծ խօսքեր բանեցուց, որ անոնց համար ամենեւին գրիչ մը եւ առաւել եւս ապագրութեան մատուլ մը պէտք չէր գտնուիլ», 25: Աս գրքին անունը դրաւ Հռոմի միջ օտարաշէն հապադութեան գիտեմ եւ կ'ուզէր որ ասիկա իբրեւ իր կամացը վերջին յայտարարութիւնը կամ իբրեւ իր կտակը սեպուի: Բայց մէջի խօսքերը՝ որոնք ան ատիճանի աղտեղի, անամօթ եւ ամպարիշտ, մանաւանդ թէ խելացնոր բաներ են՝ որ հազիւ վայրենի ու անկիրթ ազգերու մէջ յիմար մը կամ գինով մը կրնայ խօսիլ, չենք կրնար մեր ընթերցողներուն առջեւը դնել 26: Լուսեր աս ընդարձակ գրքին

25. Մենց, Հատ. Բ. ԳԼ. ԺԵ. 352:

26. Ինչպէս որ ուրիշ անգամ ալ զօրացած ենք, Լուսերին կողմը բռնող մատենագիրները իր աստեղծական ամօթ ու պիղծ խօսքերն զգուշութեամբ կը ծածկեն եւ ամենեւին յիշատակութիւն ալ չեն ըներ վրան: Սէյտան՝ որ հասարակօրէն Լուսերին գրականներէն երես երես վկայութիւն կը բերէ, աս գրքին վրայ միայն այսպիսի կը գրէ. «Աս գրքին մէջ (Լուսեր) նախ պատասխան կու տայ պապին նամակին՝ որով անիկա չինձեռ կամ խաբէական խօսքերով ինչեղակալը կրնական նիւթերուն մէջը մտնելէն ետ կը կեցընէր, ինչպէս որ յառաջագոյն ըսինք: Ետքը ընդարձակ կերպով կը հերքէ Ս. Գրոց ան խօսքերը՝ զորոնք պապն իր իշխանութիւնը հաստատելու համար բերած էր, եւ իրեն գէմ կը դարձնէ»: Գիրք ԺԺ. 259: Ստեփանն չի համարակիր եւ ոչ համառօտ վկայութիւն մ'ալ բերելու, որովհետեւ ըսողը ան ընդարձակ գրքին մէջ եւ ոչ կէս էջ բան մը կայ՝ որն որ մարգարէանց ամօթէն գիտին անցնելու կարող ըլլայ կարգաւ: Բայց Սէյտան կարծես թէ աս պակասութիւնը լեցնելու համար՝ Լուսերին նոյն գրքին սկիզբը գրած պիղծ պատկերին ստորագրութիւնը կ'ընէ: Քիչ մը վերջը Լուսերին նոյն ժամանակները հանած ուրիշ մէկ գարշելի նկարն ալ կը անտրագրէ, եւ չեթէ միայն Նորագոյն աս պղծութիւնը կ'արգարացընէ, հապա գինքը՝ իբրեւ

մարգարէ, եւ աս անամօթ ու գորշելի պատկերը՝ իբրեւ մարգարէական հօգուով ձեւացուցած բան մը կը գովէ: «Շատերն, կ'ըսէ, Լուսերին աս ծագածութիւնները կը յանդիմանէին, իբրեւ թէ անվայել ու անպարկեշտ բաններ, բայց ինք պատմաւորներ ըսէր, որոնցմէ կը շարժէր, եւ կը կարծուէր որ ասոնցմով ուրիշ բաներ կը գուշակէր: Թրովհետեւ նոյն իսկ իր գրքերուն մէջ շատ երեսելի բաներու վրայ մարգարէութիւններ կը գրանշուին, որոնցմէ սմանք արդէն կատարուեցան, ձեռացածներն ալ Աստուծոյ ձեռքն են»: Գիրք ԺԺ. 259. Բ. 260:

Իսկ Ստեփանոսի թէպէտ աս գրքին մէջ եղած պիղծ խօսքերուն վրայ ամենեւին յիշատակութիւն մը չընէր, բայց Լուսերին ուրիշ մէկ գրքին վրայ խօսելէն եւ ըսելէն ետեւ որ «Ինչ ոչ Անտարանականներուն (բողբոջներուն) ամենն ալ կը հաւանէին նոյն գիրքը», վրան կ'աւելցընէ. «Սակայն աւելի վշտացուց գիրքնք՝ աս տարի պապին գէմ գուրս ելած գրուածքը». եւ սմանք խօսքը ի մէջ կը բերէ, որոնք կ'ըսէին թէ «Լուսեր ան գտածութեամբ իր անձին աւելի ֆիաս ըրաւ քան թէ իր թշնամինքը», Բայց կարծես թէ աս խօսքերով իր մարգարէին ու առաքելոյն նախաինք հասցուցած ըլլալէն վախեալով՝ կոյսընտրին նոյն գրածքին վրայ ըրած դատաւ մը հաճութեամբ մը ի մէջ կը բերէ: Այսպիսով աս խօսքն աս է. «Պարտինոս Ա. արտաքայ կարգի հօգի մը

մէջ Հոռոմայ գահին եւ քահանայապետներուն ու կարգինալնե-
րուն վրայ շերեւակալուելու զրպարտութիւններ ու հայհոյու-
թիւններ ընելէն ետեւ՝ լմընցընելու առեւն աս սպառնալիքն ալ
կ'ընէ. Թէ որ կենդանի մնալու ըլլամ նէ՝ աւելի եւս սաստիկ
կը գրեմ. իսկ Թէ որ մահը վրաս հասնելով՝ Թող չիտար որ
կամքս կատարեմ, կը բաղձամ որ ուրիշ մէկը ելլէ ու իզմէ
հազար անգամ աւելի գէշ ընէ՝ 27:

Աւելի, որն որ չի կրնար տանիլ որ
աս բաներուն մէջ իրեն սահման ու
շափ գրուի: Բայց ամենեւին տա-
րակցոյ չէայ, որ ինք ծանրակշիւ
պատճառ մը ունեցած պիտ'որ ըլ-
լայ աս խօսքերը գործածելու: Ար-
տաղոյ կարգի կերպով մը պապա-
կանութեան գէմ գրգռուած է,
որպէս զի զանկա կործանէ, չէ Թէ
որպէս զի դարձի բերէ, որովհետեւ
աս բանս անկարելի է. անոր համար
ալ քաղցր խօսքեր չի գործածեր:
Միտքն ան է որ իրը պիտպէս յայտնի
գաւթ հանէ, որ պապական պղծու-
թիւնները ամէն մարդ կարող ըլ-
լայ տեսնել ու զգուշանալ: Բայց
մինչ կը կարծենք որ պապը չէ Թէ
փայն աս ու ասոնց նման խօսքերու,
հապա շատ ուրիշ բաներու ալ ար-
ժանի էր: Սեբեհաորֆ աս խօ-
սքեր բերելէն ետեւ՝ փանդամայն
Լուստերն գրքին ճակատը գրուած
անամթ պատկերին վրայ ալ խօ-
սելով՝ կը գրուցէ Թէ երբ որ սմանք
տրանիցին որ նոյն նկարը շատե-
րուն գայթակղութեան եւ բարկու-
թեան պատճառ կ'ըլլայ, կայսրըն-

տիրը պատասխան տուաւ որ "Լու-
ստեր տարբեր տեսակ հոգի մը ու-
նի, անոր համար ալ հայրս ու հօր-
եղբայրս Փրեզերիկոս ու Յովհան-
նէս կայսրընտիրները՝ եւ ես ալ ի-
րեն բան մը չենք հրամայեր: Ինչ
(Լուստեր) պիտպէս գիտաւորութիւն
մ'ունի, որ ուրիշները չեն կրնար
ըմբռնել: անոր համար ես ալ չեմ
կրնար իրեն աս կամ ան բանն ար-
գելել, Թէպէտ եւ սմանք անոնցմէ
գայթակղին: Սեփեհորֆ, Գիրք Գ.
Հատ. ՃԻԲ. 556: Յիս նոտա Բ. Լ. Լ. Լ.,
Գիրք Թ. Հատ. Գ. Մաս Բ. 273.
Ծանօթ. 29:

27. Գործք Լուս. գերմ. Հատ.
Ը. 232. — 273. Բ.: — Բլանք կը
գրուցէ որ բազմազ իշխանները աս
գրուածքը ուղղափառ իշխաններուն
կը բաժնէին, որպէս զի քանի մը
ուղղափառ քահանայից՝ իրենց քա-
րոզներուն մէջ Լուստերի վարդապե-
տութեանց գէմ խօսածներուն հա-
տուցում ընեն: Բայց վրան կ'աւել-
ցընէ որ նոյն իսկ իրենց մէջէն շա-
տերը ասոր վրայ կը ահաճէին: Գիրք
Թ. Հատ. Գ. Մաս Բ. 272, 273:

անգամ տեսած ենք թէ աս իշխանը կը բաղձար ու ետեւէ կ'իյնար որ Խորհրդականաց ու Լուստերականաց մէջ միաբանու-

ախն Բ. Դանիսյի թագաւորը՝ Սաքսոնիայի կայսրընարին եւ Հեռ-սենի աշխարհաւոր կոմսին պէս՝ Նորդուիթինը կամ Լուստերակա-նութիւնը իր երկիրներուն մէջ առ-բաժնելու մեծ փոյթ ու ջանք բերաւ, ուղղափառ մնալ ուղղիներուն մեծ ներգործութիւն հասցուց եւ գրեթէ բո-լոր իր հպատակները լուստերական բերաւ։ Արդ առաջ վրայ Մասհեփոս երեւելի բողոքող մասենապիւրն այս-պէս կը գրէ։ «Քրիստիան Բ., որն որ կամ բնութեամբ եւ կամ կըր-թութեամբ գաժան ու անազորոյն մարդ մըն էր, 1521էն սկսած բոլոր Դանիան լուստերական կրօնքին գի-տութեանը սուգորեց...։ Աս բա-նը չէ թէ կրօնի համար ունեցած փոյթէն ըրաւ, հապա իշխանութիւնն աւ հարգութեանը մեծցնելու բաղ-ձանքով։ Եւ արդէն ըրած գործքե-րէն յայտնի կ'երեւայ որ լուստ-երական կրօնքին՝ միայն այնչափ առեւն օգնեց, մինչեւ որ նոյն կրօնքին ձեռ-քով բարձր իշխանութեան հասաւ, եւ զօրաւոր եպիսկոպոսները՝ իրենց ինչքերէն ու իշխանութիւններէն ձերկացուց»։ Պրոֆ. Էմիլ. Դար ժ. Զ. Հոյն Բ. Գլ. Բ. Հոմ. ԼԳ։ Աս խօսքը կրնա՞ր նմարութեամբ նոյն ժամանակը բողոքողութեան կողմ ըլլալ իշխաններէն շատերուն վրայ ալ ըսել։

Աս աշխարհական իշխաններուն՝ եկեղեցական իշխանութիւնը յափը-աակելուն վրայ տա՛ն գլխաւոր նս-րողողները՝ իրեն մեծ անկարգու-թիւն մը կը բանդատեն։ Բայց ա-մենեւին տրտնջելու իրաւունք չու-նին, ինչու որ աս իշխանութիւնն անոնց ձեռքը բուն տուողները՝ ի-րենք են. օրովհետեւ ուղած փոփա-խութիւնն ընելու եւ ուղղափառ կրօնքը իրենց երկիրներուն մէջ ընդ-լու համար միայն աշխարհական իշ-խաններու կը գիւժին, անոնց պարտ-պանութիւնը չհորընցնելու համար տա՛ն բանի մէջ միշտ անոնց կը հա-ղանդէին, օրով զիրենք՝ հոգեւոր առաջնորդներուն վրայ ափելու եւ անոնց իշխանութիւնն արհամարհե-լու վարժեցուցին։ Աս բան շատ բողոքող մասենապիւրները կը խոս-տովանին եւ իրեւ Լուստերին բռնած

ճամբուն բնական հետեւութիւնը կը նկատեն։ «... Հետ մը երեւե-լի իշխաններ ճար վարդապետաւ-թեան կողմը բռնեցին, կ'ըսէ Սուս-տաւ Ֆրեյէր, եւ իրօք ալ մեծամեծ իշխանութիւններու մէջ նոյն վար-դապետութիւնը խթմուեցաւ. իշ-խանները կը նորոգէին, եւ աս բա-նին մէջ աստուածաբանները իրենց ձեռք կը բռնէին ու զիրենք կը քա-լաւերէին...։ Իշխանները՝ իրեւնոր որ զատ վարդապետութեան հզօր պաշտպան ու նահապետի՝ անդալի կերպով մը հոն հասան որ սկսան աճէն մէկը իր երկրին մէջ ինքը զինքը իրրեւ եկեղեցւոյ գլուխ սե-պել։ Իսկզբանէ աս բանը զիտ մը լուներ, օրովհետեւ իշխանները՝ աւ-տուածաբաններուն կարծիքը չհար-ցուցած՝ գիրաւ բան մը չէին ընել, ինչպէս Սաքսոնիայի կայսրընարին յայտնի է. ի վերայ այս ամենայնի աս բանը եկեղեցւոյ անկախութեան հակառակ էր, եւ իրեն շատ ան-գամ զիտաւոր հպատակութիւն մը կը պարտաւորէր. բայց տակա չլլար նե ալ, աս օտոյդ է որ նոր եկեղեցւոյն՝ հին առաքելական եկե-ղեցւոյ մըմէնալը կը խափներէր»։ Գլ. ԻԱ. 745, 746։ Լեւոն տեղ մը յայտնապէս կը խոստովանի որ Լու-տերին բռնած ճամբուն հետեւու-թիւնն եղաւ. «Եկեղեցւոյ ինքնու-նութեան ու պատուութեան կորուս-տը, եւ եպիսկոպոսական իրաւանց՝ աշխարհական իշխաններուն ձեռքն անցնելը»։ Եւ ետքը վրան կ'աւել-ցնէ որ թէպէտ Լուստեր ուղից աս բաններուն ճար մը հոգաւ եւ հո-գեւորական իշխանութիւնը՝ աշխար-հական իշխանութիւնէն անկախ ը-նել, բայց բանը բանէն անցած էր։ «Չկրցաւ, կ'ըսէ, տալ եկեղեցւոյ ան ազատութիւնը՝ զորն որ միշտ գաբերուն մէջ ունեցած էր եւ օգ-տակար կերպով ունեցած էր»։ Մասն Գ. Հոյն Բ. Գլ. Բ. 137, 138։

Արդ բողոքողը՝ բաճանապատկին եւ եկեղեցւոյն օրինաւոր իշխանու-թիւնը մթմեւ ուղղորդին՝ առաջն սնեցան որ իրենց վրայ աշխարհա-կան քաճանապատկներ ստացան, եւ առաքելոց իշխանութիւնը՝ աշ-խարհական իշխաններու ձեռք արւ-

Թիւն ըլլայ, եւ Զուինգլին հետեւող Հելուետացիներն ալ Շմալցարտեան դաշնակցութեան մէջ մտնելով՝ իրենց կողմն ու նոյն դաշնակցութիւնը զօրանայ: Բայց կը տեսնէր որ գլխաւորաբար Լուտերին գէմ՝ գնելովը՝ աս բանը գլուխ չէր ելներ, եւ խորհրդականները՝ Թեպէտ խօսքով ու դրսանց Լուտերականներուն հետ կը միաբանէին, բայց սրտով անոնցմէ կը զարշէին ու զիրենք կ'ատէին, եւ միանգամայն կ'իմանար Թէ ասոր պատճառն ան է որ Լուտերականաց քանի մը սովորութիւնները, եւ մանաւանդ վերացուցումը կամ սուրբ խորհուրդը վեր վերցընելին՝ ամենեւին չէին կրնար տանիլ, եւ իբրեւ կռապաշտութիւն կամ աւելորդապաշտութիւն կը սեպէին: Արդ իշխանը երկայն ատեն Լուտերը աս սովորութիւնը մէկդի ձգելու ստիպելէն ետեւ, վերջապէս անանկ նեղ խոթեց որ նախ ուրիշ կեդեցիներէն ու ետքը Վիդդենպերկի եկեղեցիէն վերցուց:

Խորհրդականք աս տեսնելով շատ ուրախացան, եւ մտքերնին դրին որ կարելի է Թէ ետեւէ ետեւ ուրիշ բաներու մէջ ալ Լուտերի սաստիկ խստութիւնը կը յաղթեն, եւ պապէս բողորովին իրենց կողմը կը խոնարհեցընեն: Աս ալ բաւական չէ, նաեւ Լուտերականք սկսան ըսել որ Լուտերի մտաց զարմանալի հաստատութիւնը՝ որով մինչեւ հիմա հաղորդութեան մէջ քրիստոսի իրական ներկայութիւնը կը պաշտպանէր, երթալով կը թուլնայ, ու կը սկսի խորհրդականաց կարծեացը միտել³: Լուտեր աս խօսքերուն սաստիկ կը նեղանար, ինչու որ, ինչպէս յայտնի է, ամենեւին չէր կրնար իր պատուոյն դէմ կամ իր կարծիքները փոխելուն վրայ եղած խօսքերուն համարել: Սակայն բանը աւելի չտարածելու համար քիչ մը ժամանակ ձայն հանեց, ու պատշաճ առթի մը կը սպասէր որ նորէն ասպարէզ ելլէ: Աս առիթը շատ չուշացաւ. քիչ մը վերջը պատահեցաւ որ Վիլտ անունով երեւելի բժիշկ մը Վիդդենպերկ եկաւ ու Լուտերին տունը բնակեցաւ: Օր մը սեղանի վրայ նստած ատենին՝ գլուխները քիչ մը գինիէն տաքցած ըլլալով՝ Վիլտ սկսաւ վերացուցման մէկդի ձգուելուն վրայ առանց զգուշութեան խօսիլ, եւ համարձակ Լուտերին ըսաւ որ Ամենուն բերանն աս է որ դուն Հելուետացիներուն հաճելի ըլլալու

ին: Բայց ամենէն ամբօթլին ու նախապատան ան է որ շատ անգամ աս քահանայապետին կին մը կ'ըլլայ, որուն որ իբրեւ օրինակուր քահանայապետի պէտք է որ հնազանդին ու կրօնի վրայ ըրած որոշմանքներուն պէտք է որ գլուխ ծռեն: Աս կին քահանայապետը (ինչպէս Անդրէայի Թագուհին) եպիսկոպոս-

ներ կը գնէ ու կը հանէ, ծամ ու պահէ բռնելու հրաման կու տայ, եւ մինչեւ հաւառայ մեծ ու երեւելի վարդապետութիւնները կ'որոշէ, եւ այլն...

2. Գասպար Բեւկեր, առ Պոսիւէի, Գիրք 2. Համ. ԺԲ:

3. Նոյն անգը: Պաւստալ Ֆիցեր, Գլ. ԻԷ. 777:

Համար աս փոփոխութիւնը եկեղեցւոյ մէջ խոթեցիր, եւ միանգամայն սկսար հաղորդութեան վրայ իրենց ունեցած կարծիքին միտել: Լուտեր՝ որն որ բժշկէն քիչ գինի խմած չէր, աս լսելուն պէս՝ անանկ կատղեցաւ եւ անանկ խօսքեր խօսեցաւ, որ Մեղանքթոն շուտ մը գուշակեց թէ բանը գէշն պիտ'որ երթայ, եւ ան քանի մը տարիէ վեր Լուտերականաց ու Ջուինգլիականաց մէջ եղած արտաքին բարեկամութիւնն ու միաբանութիւնը չարաչար պիտի քակուի:

Վանի մը օր վերջը ասոր վրայ ուրիշ պատճառ մ'ալ աւելցաւ: Ջուինգլիականք իրենց Ս. Գրոց գերմաներէն թարգմանութիւնը նորէն տպեցին, եւ տպողը օրինակ մը Լուտերին պարգեւ խաւրեց: Ասոր վրայ Լուտեր աւելի եւս կատղեցաւ. վասն զի, ինչպէս Ջուինգլիականք յայտնապէս կը զրուցեն եւ Լուտերականք ծածուկ մը կը խոստովանին, իրեն մեծ նախատիք կը սեպէր որ իրմէ ուրիշը Ս. Գիրքը թարգմանելու ձեռք զարնէ, եւ Նորոգութեան աշակերտները՝ իր թարգմանութիւնը բաւական չսեպելով՝ ուրիշ թարգմանութիւն մ'ալ ուզեն ունենալ: Արդ Լուտեր Աստուածաշունչն իրեն խաւրողին շուտ մը իմացուց որ մէյ մ'ալ Ջուինգլիականաց գրքերէն իրեն բան մը չխաւրէ, վասն զի, ըսաւ, ես անոնց հետ ամենեւին հաղորդակցութիւն չունիմ, գրքերնին ոչ ընդունիլ եւ ոչ կարդալ կ'ուզեմ, որովհետեւ հետերնին քիչ մը հաղորդակցութիւն ունենալն ալ Գրիստոսի հաւատացեալ անդամներուն սաստիկ մեծ մեղք է: Ստուգիւ շատ կ'աշխատին. բայց բոլոր փոյթերնին ու ջանքերնին փուռ է, ինչու որ արդէն իսկ դատապարտեալ են, եւ ուրիշներն ալ հետերնին դժոխք տանիլ կ'ուզեն: Ուստի ես իրենց դատապարտութեան ու հայհոյութեան վարդապետութիւններուն չեմ ուզեր հաղորդակից ըլլալ, հապա մանաւանդ միտքս դրած եմ որ որչափ կենդանի եմ նէ՝ աղօթքով ու գրուածքով իրենց դէմ պատերազմիմ:

Ըսիկա գրեց ու շուտ մը սպառնալիքը գործքով ալ կատարելով, 1544ին՝ Վերլին խոսքովն ու ըստած գիրքը դուրս հանեց, որով ութը տարիէ վեր դարձած պատերազմը նորէն սկսաւ: Մեղանքթոն աս բանիս վրայ իր բարեկամներէն մէկուն պոսպէս կը գրէ: «Գուցէ աս իմ թուղթս ձեռքդ չհասած՝ կ'ընդունիս Լուտերին անհնարին սաստիկ գիրքը՝ որով Ս. Հաղորդութեան վրայ եղած կոիւր կը նորոգէ: Երբեք աս պատերազմը պոսչափ սաստկութեամբ մղած չէր. անոր համար ես ասկէ

4. Գասպար Բեւկեր, աւ. Մենցլէ, Հատ. Բ. Գլ. ԺԹ. 410. Ծանօթ: Սեքենսորֆ, Գիրք Գ. Հոմ. ԵԺԸ. 515: Պոսիւէ, Գիրք Զ.

Հոմ. ԺԲ:

5. Մենցլ, Հատ. Բ. Գլ. ԺԹ. 410: Պոսիւէ, Գիրք Զ. Հոմ. ԺԳ: Կուսաւ Գիցեր, Գլ. ԻԵ. 776:

վերջը եկեղեցւոյն խաղաղութեան ամենեւին յղա չունիմ: Այլ մեր թշնամիները... գլուխ կը վերցնեն, եւ մեր եկեղեցիներն աւերի եւս կը պատառնին: Երբ որ աս բաները կը յիշեմ նէ, սաստիկ ցաւերու մէջ կ'իյնամ, 6:

Ս) Եւանջելոս այսպէս կը գրէ. իսկ Լուտեր իր գրքին մէջ առանկ կը խօսի. Իմ կեանքիս օրերը լմրննալու ատեն, երբ որ մէկ ոտքովս արդէն դերեպման խոնարհած եմ, աս խոստովանութիւնս ուզեցի դուրս տալ, որպէս զի քրիստոս դատաւորին առջեւը աս վկայութիւնն ու պարծանքն ունենամ որ հաղորդութեան խորհրդոյն թշնամիները՝ Գարըշտաւը, Զուինգլին, Եկոլաւմպարն ու անոնց աշակերտները դատապարտեցի, եւ մեծ զգուշութեամբ իրենցմէ խորշեցայ, ինչպէս որ Առաքեալն ալ խրատ կու տայ թէ «Յառնէ հերձուածողէ, յետ միանգամ եւ երկիցս խրատելոյ, հրաժարեսցիր. գիտասցիր զի թիւրեալ է այնպիսին, եւ մեղանչէ անձամբ զանձն դատապարտեալ»: Սաղոգ է որ քանի մը ասորի յառաջ հետերնին միաբանեցանք, եւ դաշինք դրինք որ մէջերնիս բարեկամութիւն պահենք ու իրարու դէմ սաստիկ կամ նախատական խօսքեր չգրենք: Բայց որովհետեւ Խորհրդականք անկէ վերջը Զուինգլին մէկ գիրքը տպեցին, որուն մէջ ան հերձուածապետը չէ թէ միայն հաղորդութեան խորհրդոյն թշնամի կ'ըլլէ, հապա բողոքովին հեթանոսի պէս կ'երեւայ, ինչու որ Թեոէոսը, Սոկրատը, Արիստիդէսը, Նուման, Կամիլլոսը եւ ուրիշ ասոնց պէս կուսպաշտ մարդիկները՝ նահապետներուն ու մարգարէներուն հետ արքայութեան մէջ կը դնէ, անոր համար ես ան ժամանակէն վեր Զուինգլիականներն ուղղելու յոյսը բողոքովին մէկդի ձգեցի: Ասով միանգամայն խնցայ որ բոլոր իրենց տուած խրատներս ու խորհուրդներս եւ մէջերնիս հաստատուած սէրն ու բարեկամութիւնը ամենեւին օգուտ մը չեն ըրեր: Արդ եթէ մէկը կը գանուի որ աս միաբանութիւնն ընելուս համար կը կարծէ թէ ես Խորհրդականաց հետ մի եւ նոյն կարծիքն ունիմ, կ'աղաչեմ որ ան խորհուրդը մէկդի ձգէ. վասն զի ինծի լաւագոյն է կտոր կտոր ըլլալ ու մարմինս պրուելու մասնել, քան թէ Զուինգլին, Գարըշտաւին ու Եկոլամպարին կարծեացը հետ միաբանիլ: Եւ չիվայել որ ասկից վերջը իրենց համար աղօթք ընենք կամ իրենց վրայ հոգ ունենանք. ինչու որ Ս. Յովհաննէսին ըսածին պէս՝ մահու չափ մեղք կը գործեն 7:

Լ) Երբ որ Լուտերին աս գիրքը դուրս ելաւ, Զուինգլիականք սաստիկ բարկացան. որովհետեւ թէպէտ իրենք կարծիքներնէն

6. Թուղթ առ Գալլիկէր, առ 7. Գործք Լուս. գերմ. Հատ. Բ. Էմպերիէ, ԳԼ. ԼԲ. Համ. Գ: Ը. 193. Բ. — 203. Բ:

եւ կեցած չէին, բայց Լուսերականներուն հետ միասնութիւն ընելէն ետեւ՝ Լուսերին եւ իրեններուն դէմ ամենեւին բան մը չէին գրած: Մէջերնին սկսան խորհուրդ ընել թէ աս իրենց եղած նախատիւնը ինչ կերպով վրաններէն վերջընեն. ամառը, որոնց մէջն էր Բուկեր, ըսին որ Լուսերին խնայելու է, որովհետեւ ծեր է եւ եկեղեցւոյ մէջ պնչափ մեծ արգիւնք ունի. մանաւանդ որ, ըսին, գրածները՝ իրմէ գրած չէ, հապա ուրիշներէն գրգռուելով: Իսկ ուրիշները կ'ըսէին թէ ամենեւին լռելու չէ, հապա պատասխան տալու է. որովհետեւ ինք մեզմէ ամենեւին մէկէն՝ ոչ հրապարակաւ եւ ոչ առանձինն՝ նախատիւն մը չկրած՝ թէ կենդանիներն ու թէ մեռածները պնչափ սաստիկ կը նախատէ: Մանաւանդ թէ, կ'ըսէին, պէտք է որ աճապարներ աս բանս շուտ մը հոգանք, որպէս զի չըլլայ որ՝ եթէ մենք զմեզ չպաշտպանած Լուսեր մեռնի եւ մենք իր մահուանէ վերջը գրենք նէ, պնչափ հրեւնայ թէ իրմէ կը վախնայինք, որով ջատագովութիւննիս ալ զօրութիւն մը չունենայ:

Աս վերջին խօսքերուն շատերը հաւանեցան, ուստի եւ 1545ին սկիզբները Ռ-դափա խոսքովսն անուամբ՝ լատիներէն ու գերմաներէն լեզուաւ գիրք մը դուրս հանեցին, որուն սկիզբը իրենց ու Լուսերականաց մէջ դրուած դաշտնց վրայ, ետքը իրենց հաւատքին ու վարդապետութեան վրայ կը խօսէին, եւ ամենէն ետքը Լուսերին ամբաստանութիւններուն պատասխան կու տային: Լուսեր Զուինգլին դէմ ըրած ամբաստանութիւններուն մէջ աս ալ կը զրուցէր որ աղտեղի ու տմարդի խօսքեր կը գործածէ: Խորհրդականք աս ամբաստանութեան պատասխան տալու ատեն պնչափ կը խօսէին. «Գուցէ Լուսեր սխալմամբ՝ Զուինգլին վրայ խօսելու տեղ՝ իր անձին վրայ կը խօսի. վասն զի յայտնի է եւ ամենեւին մէկը չիկրնար ասոր վրայ տաքակուսիլ, որ աշխարհքիս մէջ մարդ չկայ՝ որն որ երբեք Լուսերէն աւելի աղտեղի, տմարդի ու անամօթ կերպով գրած կամ խօսած ըլլայ, եւ կամ մեր անարատ կրօնին բաններուն եւ ուրիշ երեւելի վիճմանց մէջ պնչափ քրիստոնէական համեստութեան ու ողջախոհութեան դէմ ճառած ըլլայ: Ամենուն ձեռքը կը պտըտին Լուսերին՝ Ընդգիւյի թագաւորին ու Հենրիկոս Պրանշուայի դքսին դէմ գրած գրքերը⁸, որոնք խոզարած մը գրած ըլլար նէ, եւ ոչ եթէ Լուսեր-

8. Աս Պրանշուայի դքսին դէմ եղած գիրքը՝ որուն վրայ Զուինգլիական հոս կը խօսին, Լուսեր 1541ին գրած էր եւ պատճառն աս էր: Սպերանայի կոյսրեւիտը, Հեռոնի աշխարհատէր կոմսը եւ

ուրիշ բոլորեղ իշխանները՝ Հենրիկոս Պրանշուայի դքսին հետ ստորեկ թշամացած էին: Իսկզբան իրարու դէմ զանազան գրուածներ դուրս հանեցին. բայց ետքը բաներն ան առտիճանի հասան՝ որ թուղթն

րի պէս հոգւոց երեւելի հովիւ մը, գուցէ ցաւակցութեան արժանի կը սեպուէր, բայց նախատիքէն բոլորովին ազատ չէր մնար, :

Այս ըսելէն վերջը խօսքերնին պոսպէս յառաջ կը տանէին. Լուտեր մեզի գէժ գրած խոստովանութիւնը կարճառօտ կ'անուանէ: Ստուգիւ թէ որ մէկը նոյն գրուածքին մէջ պատճառ կամ Ս. Գրոց վկայութիւն փնտռելու ըլլայ նէ՝ կարծէ ու համառօտ. իսկ թէ որ մէջը գտնուած նախատական խօսքերուն ու զրպարտութիւններուն միտ գլուխը ըլլայ նէ՝ շատ երկայն ու ընդարձակ է: Բայց Լուտերի ամէն գրքերուն նկարագիրն աս է. որուն համար ալ պարզամիտներն այնչափ կը գայթակղին որ Աւետարանն իրենց ատենի ու գարշելի կ'ըլլայ: Սոյոգ է Մարգարէները, Յովհ. Մկրտիչ, Կառաքալք եւ նոյն ինքն Քրիստոս շատ անգամ սաստիկ ու խիստ խօսքեր խօսեցան, բայց միշտ իրենց զերենք կը չափաւորէին. իսկ Լուտեր ամենեւին չափաւորութիւն չիճանչնար, եւ բոլոր իր գրքերը նախատական ու զրպարտիչ խօսքերով լեցուն են: Այնպէս որ եթէ երբեմն զօ-

ու գրիչը մէկի ձգելով՝ հեռքերնին զէնք առին: Եւ որովհետեւ Սաքսոնիայի կայսրնախն ու Հեռնի տշխարհաւոր կոմսը Շմալցալտի գաղնակցութեան անուամբը սաստիկ զօրով Հենրիկոսին վրայ յարձակեցան, խեղճն այսպիսի բազմութեան գէժ գնեւ լինելով՝ Եստիպուեցաւ փախչել: Ան ասն բողոքող իշխանները անոր երկրին տիրելով՝ շուտ մը ուղղափառ կրօնքը ընկեցին եւ լուսեղական աղանդը հաստատեցին: Ուրիշ մասնաւորներէն զանա՝ աս գեպքս ընդարձակ կը պատմէ Բլանք (Գիրք Թ. Հոգ. Գ. Մաս Բ. 303. — 313.), եւ աս բանն ընենուն համար բողոքողները վարկը զարնէ, ցուցնելով որ կրօնին պաշտպանելու համար ամենեւին ասանկ բան ընելու հարկ չկար:

Երբ երբ որ իշխանք իրարու հետ զեռ գրով կը կռուէին, Հենրիկոս իր գրուածներէն մէկուն մէջ ըսած էր որ Լուտեր թէպէտ եւ Սաքսոնիայի կայսրնախն կուգի պէս պաշտօն ու պատիւ կ'ընդունի, սակայն զանիկա կ'անաբգէ, կ'արհամարհէ ու ծաղր կ'ընէ: Լուտեր աս գրուածքը կարգաւորն պէտ՝ Հենրիկոսին գէժ վերը յիշուած գիրքը հանեց, որուն մէջ գրին գէժ այնչափ նախատական խօսքեր կը գրէ այնչափ աղանդի անուններ կը գրէ որ մարդ չիկրնար առանց արգար

բարկութիւն մը զգալու կարգաւ: Դրոսին առած օտարական անուններն ասոնք են. էշ թանձրամփա, անպտան կոճղ մը աւելի անփա, անամօթ սառիւտ, թափեալ ու զեզ, լուսնոտ, գիւհար, ամպարիշա, անախոյզման աւաղակ, հըրձիգ, սասանայ, կատաղի, ցնորեալ, խռովարար անաւար, վաստաբա ու փախստական աւաղակ, խենթեցած ներքին, աւաղակներու առաջնորդ եւ արիւնքարու շուն, կրակ ձգողներուն զլուսնի ու իշխանը, չէ թէ փայն մէկ սասանայէ հոգա բլուր մէկ սասանաներու ըսնակէ գրաւուած, որն որ չէ թէ գինեով հոգա սասանաներով գինեովցած ու լեցուած է, որն որ սասանայ կը շնչէ, սասանայ կը թքնէ, սասանայ կը . . . է, սասանայ կը . . . է, որուն քովը Յուգա եւ Հերովդէս եւ Ներսն եւ աշխարհքիս ուրիշ շարագործները պաշտուելու սուրբ պէս են, որուն նման արեգակնառակը երբեք մէկը եղած չէ Գործք Լուս. Գիրք. Հոգ. Ի. 417. Բ. 444: — Մամբոս Լուտերին աս անամօթ գիրքը լատագովելու համար կը գուցէ որ "Ով որ մարգարէից գրքերը կարդացած չէ եւ Հոգւոյն սրբոյ լեզուն չիճանչնար նէ, . . . անիկա աս Բարիքերն խօսքերէն կը գայթակղի": Ճառ ԺԳ. 163:

րաւոր ու հաստատուն պատճառաբանութիւն մ'ալ գտնելու ըլլայ, այնչափ աղտեղի, գարշելի ու դառն խօսքերով կը բացատրէ, որ մարդ չիկրնար հաւանիլ: Ասոնք գրելէն ետեւ՝ Լուտերի խօսքերը առաքելոց, մարգարէից ու Ս. Հայրց խօսքերուն հետ կը համեմատեն, եւ կը ցուցնեն որ Նորոգիչը անոնցմէ որչափ տարբեր ու օտար է. մէկ խօսքով ըսելու համար՝ աս գրքին մէջ Լուտերը խաղը ու խալտառակ կ'ընեն 9:

Լս կերպով նորէն սկսաւ Լուտերականաց ու Խորհրդականաց եւ առանձինն Զուինգլիականաց մէջ եղած սաստիկ թշնամութիւնը, որն որ Լուտեր ժառանգութեան մը պէս իր աշակերտներուն թող տուաւ:

9. Աւ Ուլենպերկի, ԳԼ. ԼԲ. Համ. Գ: — Աս գրքով Լուտեր այնպէս օտարիկ կը նախատուէր որ Սաքսոնիայի կայսրնաիրն ու Հենսսենի աշխարհաւոր կոմսը իրենց երկրներուն մէջ ծախուին արգելեցին: Կոստատ-Ֆիցեր, ԳԼ. ԻԷ. 778:

— Աս գրքին ծախուին արգելեցներն անոնք էին որ Լուտերին՝ եկեղեցւոյ ու քահանայապետին դէմ գրած անամօթ եւ անպիտան գրուածքները ստատիկ փութով կը տարածէին, եւ տարածուին արգելեցները բռնաւոր կանչէն չէին գաղտնի:

உள்ளுமே

1 5 4 6

1. *ፆጥረኛ* ምጽዓት. 175. ለ: *ሀይለክሙድ*, ጥቅም ጥ. 4፡፡
፳፯፡፡ 694, 695.

նէ՛ գահն, ապա թէ ոչ՝ թող տան երթան: Ես վարդապետութիւնս իրենցմէ չընդունեցայ, հապա սատուածային շնորհք՝ Աստուծմէ: Հառ կասկածի մէջ եմ. անոր համար Աստուծոյ եւանգելիսմա ազօթք բռէք որ իր խօսքը ձեր մէջը պահպանէ: 2:

1. Լուտեր աս ճառը խօսելէն քանի մը օր վերջը, Բնչպէս ըսինք, ճամբայ ելաւ. հետը մէկտեղ առած էր որդիքներէն երեքը, իսկ ճամբան Հալ քաղքէն Յուստոսն ալ իրեն ընկերացաւ: Մանաֆէլտի կոմսերուն երկիրը մօտեցած ատեն՝ անոնք զինքը մեծ պատուով ընդունեցան. գիմացը հարկւր հոգիէն աւելի ձիաւոր խաւրեցին, որոնք առին զինքը Այսլեպէն բերին, ուր որ կոմսերն ալ անձամբ գիմացն ելան: Բայց պայպէս փառաւորութեամբ քաղաք մօտ՝ ատենին՝ Լուտերին վրայ մէկէն սաստիկ տկարութիւն ու նուազութիւն մը եկաւ, որուն վրայ ինք Լուտեր կը կարծէր թէ սատանային գործքն է. ուստի եւ իր մօտերիմներուն ըսաւ որ «Միշտ սատանան հետս պայպէս կը վարուի. երբ որ երեսելի գործք մը գործելու վրայ կ'ըլլամ նէ՛ զիս աս կերպով կը փորձէ եւ աս փորձութեամբ վրաս կը յարձակի», 3: Աս տկարութիւնը քիչ քիչ անցաւ, եւ սկսաւ ըստ սովորութեան ուսել խմել. կոմսերը զինքը ազնիւ գինիներով, որսի մներով ու համագամ կերակուրներով կը պահէին. մինչեւ շատերը կ'ըսեն որ շատ անգամ գինովցաւ ու մահը աս շատ ուտելէն խմելէն վրան հասաւ:

Այսլեպէն հասնելուն երկրորդ օրը սկսաւ նորոգիչք ան գործքին ետեւէն ինչալ, որուն համար զինքը կանչած էին, եւ Յաւնուարի 28էն մինչեւ Փետրուարի 17 միշտ անոր կը զբաղէր: Նոյն միջոցին եկեղեցւոյն մէջ չորս անգամ քարոզ տուաւ, երկու ալ քահանայ ձեռնադրեց՝ Փետրուարի 14ին Ժօզուփըդեան առջեւը տուած վերջին քարոզին մէջ ըսաւ թէ Ես նորէն իմ Վիզգենպերկցիներուն կը դառնամ. բայց դուք իզմէ ընդունած վարդապետութիւններնուդ մէջ հաստատուն կեցէք, եւ միշտ աս աշխարհքիս իմաստուններէն զգուշացէք՝:

2. Գործք Լուա. դերմ. Հաա. Ը. 314:

3. Նոյն տեղը, 433: Մաթե. սիս, Ճառ ԺԴ. 176: Սկզբնորքի վերջ յիշուած տեղը, 635:

4. Կուստու ֆիցեր, ԳԼ. ԼԱ. 874:

5. Բալըր թէ ուղղափառ եւ թէ բողոքոյ մատենագիրները Լուտերին՝ Փետրուարի 16ին, այս ինքն ձեռնիկէն երկու օր յառաջ՝ Թգթի կտորի մը վրայ դրած մէկ խօսքը յառաջ կը բերեն, որով նորոգիչք

Ս. Գրոց դժուարեմանով ըսաւ կը յայտնէ: "Ով որ հինգ տարի հոգիւ չէ եղած նէ, կ'ընէ Լուտեր, չիկրնար Վիզգիլիոսի Հովուական ներս հասկընալ: Ով որ հինգ տարի մշակութիւն չէ բրած նէ, Վիզգիլիոսին Մշակականը չիկրնար իմանալ: Ով որ քոսն տարի տերութեան գործերուն մէջ մօտ՝ չէ նէ, Նիկիւսոնին նամակները չիկրնար իմանալ: Այսպէս ալ մէկը չիտքէն որ Ս. Գրոց ճաշակն աւատէ է, թէ որ հարկւր տարի նշեա ու նշան

Լժնոյն 17ին Լուստերին վրայ հիւանդութեան նշաններ սկսաւ երեւնալ⁶։ Անոր համար Յուստոս եւ ուրիշները, նոյնպէս կոմսերն ալ իրեն ըսին որ ալ քարոզ չտայ, հապա տունը հանգարտ կենայ։ Լուստեր իրենց խօսքին անսալով՝ տան մէջ մնաց։ բայց ամէն օրուան պէս կէսօրուան եւ երիկուան կերակրոյ գնաց, ու իր սովորականին պէս կերաւ խմեց։ Իրիկուան կերակրէն ետեւ ելաւ սենեակը գնաց, եւ սկսաւ կուրծքի նեղութիւն զգալ։ Հոն եղողներէն մէկն ըսաւ թէ Կոմսուհին սովորութիւն ունի որ իր որդիքներէն մէկը ասանկ ցաւ մ'ունենայ նէ՝ միեղջերուի եղջեր տաշուկ կու տայ։ ուստի եւ գնաց որ իրմէ քիչ մը նոյն դեղէն առնէ։ Անիկա բերելու երթալէն վերջը Յուստոս ուրիշ մէկու մը հետ սկսաւ կուրծքը տաք լաթով շփել, որով քիչ մը հանգիստացաւ։ Քիչ մը ետքը Ալպերդ կոմսն եկաւ ու անձամբ դեղը բերաւ, եւ երբ որ իմացաւ թէ հիւանդը աղէկեկեկ է, դեղը հոն ձգեց գնաց։ Լուստեր նոյն դեղէն քիչ մ'առնելէն վերջը՝ Եթէ կէս ժամ մը քնանալու ըլլամ նէ, ըսաւ, կը յուսամ որ հիւանդութիւնը բոլորովին կը փարատի։ Աս ըսաւ ու ելաւ գահոյքին վրայ ընկողմեցաւ եւ ժամը ութ ու կէսէն մինչեւ տասը հանգարտ քնացաւ։ Տասնին արթնցաւ, ելաւ քովի սենեակը գնաց, եւ անկողնին մէջ մոնելով՝ քովիններուն ըսաւ որ «Տեառն Աստուծոյ եւ իր Աւետարանին համար աղօթք ըրէք, որպէս զի իր ամէն բանը յաջող երթայ, վասն զի Տրիդենտի ժողովքն ու գարշելի պապը իրեն դէմ սաստիկ զայրացած են»⁷։ Աս ըսելէն ետեւ քուն մտաւ։

Իսկ Յուստոս Լուստերին որդիքներովն ու մէկ ծառայով

մարդարենեւրուն, Յովհաննէս Մկրտչին, Բրիտտասի հետ եկեղեցին կառավարած չէ։ Աս աստուածային Ենէականը մի փորձեր, հապա դեռին ինկած՝ հետոցը երկրպագութիւն ըրէ։ Մենք մուրացկան ենք։ Ասիկա ճշմարտութիւն է,։ Խօսք՝ Սեղանայ, Յ. Բ. Մինչ, Հատ. Բ. ԳԼ. ԺԹ. 425, 426։ Չենք գիտեր՝ Լուստերին աս խօսքը իր Ս. Գրոց բացայայտութեան վրայ ըսածներուն հետ ինչպէս միաբանենք։ բայց եթէ ըսելով որ իր անձին փորձովն իմանալով՝ առջի կարծիքն աս խօսքով եւ կ'առնէ։

6. Ասկէ մինչեւ զիկոյն վերջը պատմածնէս Յուստոսին՝ Լուստերին մահուան վրայ գրած տեղեկութեանէն առած ենք, սակից կ'առնեն նաեւ գրեթէ բոլոր թէ՛ ուղղափառ եւ թէ՛ բողոքող մասնախմբիները, սրովհետեւ հերձուածապետին մահը

քիչ մարդու առջեւ պատահած ըլլալով եւ ամենեւին ուղղափառ մը կամ անկողնակալ մարդ մը ներկայ չգտնուելով՝ ուրիշ տեղի հաւատարիմ վկայութիւն մը չունինք։ Անոր համար դրածներնս սոսուգութիւնը միայն Յուստոսին վկայութեան վրայ հաստատուած է, որուն սր մենք երաշխաւոր չենք կրնար ըլլալ։ Աս տեղեկութիւնն ամբողջ կը գտնուի Ի Գործո՝ Լատ. Գերմ. Ը. 421. Բ. — 426. Բ.։ Նոյնը Սեքենտորֆ ալ՝ վրան զանազան ծանօթութիւններ աւելցնելով՝ Ի ՔՂ կը բերէ. Գերմ. Գ. Հատ. ՃԼԳ. 636. — 638։ Ցես նաեւ Մաթեւոս, Ճառ ԺԳ. 177. Բ. — 179. Բ.։

7. Յուստոսին տեղեկութեան մէջ. Գործք Լուս. գերմ. Հատ. Ը. 423։ Մենչ, Հատ. Բ. ԳԼ. ԺԹ. 426։

քովը կը սպասէին : Լուտեր մինչեւ կէս գիշերէն ժամ մը վեր-
ջը քնացաւ , եւ երբ որ արթնցաւ նէ՝ ծառային հրամայեց որ
խուցը տաքցընէ : Եռասոս ինչպէս ըլլալն հարցուց . Լուտեր
ալ պատասխան տուաւ . «Ո՛հ, Տէր, ինչ ցաւերու մէջ եմ .
կարծեմ թէ Այսլեպէն՝ ծնած ու մկրտուած տեղս՝ պիտի մեռ-
նիմ» : Եռասոս ու ծառան ըսին թէ Ա՛հ, յարգոյ Հայր , Աս-
տուած մեր երկնաւոր հայրը քեզի օգնութիւն կը հասնի , քու
քարոզած Եիսուս Քրիստոսիդ ձեռքը : Ան ատեն Լուտեր ողբ
ելաւ , ու մէկը ձեռքէն չբռնած՝ քովի խուցը գնաց , հոն քա-
նի մը անգամ երթալէն գալէն ետեւ՝ գաջըքին վրայ ընկող-
մեցաւ ու ըսաւ . Յաստիկ ցաւեր զիս կը նեղեն : Տան մէջն ըլլող-
ներն աս բաները իմանալուն պէս՝ ամէնքն ալ վազեցին եկան .
Ալպերդ կոմսն ալ իր կնոջմով մէկտեղ եկաւ , եւ զանազան
համեմներ , արմատներ ու զօրացուցիչ դեղեր բերին եւ ամէն-
քը զինքը կը հոգային . նաեւ մօտ տեղերէն երկու բժիշկ բե-
րել տուին : Երբ որ ամէնքը կը ջանային որ իրեն օգնութիւն
մընեն , Լուտեր ըսաւ . Տէր Աստուած , աս ինչ ցաւ ու անձ-
կութիւն է կրածս . ալ հիմա ստուգիւ գիտեմ որ Այսլեպէն
պիտի մնամ : Իսկ Եռասոս եւ ուրիշները զինքը կը մխիթարէին
եւ խրատ կու տային որ Քրիստոս՝ մեծ քահանայապետն ու միակ
միջնորդը օգնութեան կանչէ : Լուտեր ասոր վրայ սկսաւ աղօթք
ընել եւ Աստուծոյ շնորհակալ ըլլալ որ զՔրիստոս իրեն յայտ-
նեց , զորն որ , ըսաւ , գարշելի պապն ու ամպարիշտները կը
նախատեն , կը հալածեն ու կը հայհոյեն ⁸ :

Իսկոյն ոչ աս հպարտական ու փարիսեցւոյն աղօթքին նման
աղօթքը , ոչ բժիշկներուն տուած դեղերը եւ ոչ ալ քովն ե-
ղողներուն հոգն ու խնամքը կրցան իրեն օգուտ մընել : Հապա
ցաւերը շատ սաստկանալով՝ զինքը անհնարին կը նեղէին : Քիչ
մը ետքը աչուրները գոցեց , իբրեւ թէ հանգչելու համար , եւ
մէկը բան մը կը հարցընէր նէ՝ պատասխան չէր տար : Վեր-
ջապէս Եռասոս հարցուց որ Մինչեւ հիմա քարոզած վարդա-
պետութիւններուդ մէջ մնալ ու հաստատութեամբ անոնց մէջ
մեռնիլ կ'ուզես : Լուտեր պատասխան տուաւ թէ Այո՛ . եւ ան-
կէ վերջը ալ ամենեւին բերանը չբացաւ . հապա քնանալու պէս՝
անշարժ կը պառկէր : Վերջապէս խորունկ շունչ մ'ալ առաւ
ու հոգին փչեց , փետրուարի 18ին , կէս գիշերէն գրեթէ երեք
ժամ վերջը : — Լուտեր 62 տարի եւ երեք ամիս պարած էր :
Ինչ ատեն ամէն մօտ եղողները եւ մանաւանդ երէցները

8. Եռասոսին տեղեկութեան Սէյտան . Գիւր Ժ.Ձ. 370 : Մինչև
421, վերջ յիշուած տեղը , 423 . Բ . Հատ . Բ . ԳԼ . ԺԲ . 426 :
424 : Մաթեւոս , Ճառ ԺԴ . 178 :

բարձր ձայնով սկսան իրենց հայրն ու վարդապետը լալ: Եւ Յուստոս շուտ մը նամակով առ բանս Սաքսոնիայի կայսրընտիրին իմացուց, եւ հարցուց թէ ուր կ'ուզէ որ Լուտերին մարմինը թաղուի: Բայց որպէս զի չըլլայ որ յանկարծակի մեռնելուն վրայ մէկը գայթակղի, Յուստոս առ ձայնը դուրս հանեց որ Շոտ անգամ Լուտեր յայտնած էր թէ մահուան աստեղը հասնի նե՛կը բազմայ որ երկայն հիւանդութեամբ շտանդուի, հապա շուտ մը հոգին հանէ: Աս բանը երկրորդ օրը մեռելոյն պատուոյն համար խօսած ճառին մէջն ալ հաստատեց:

Լըրկորդ օրը մարմինն առին մեծ փառաւորութեամբ քաղքին մէկ եկեղեցին տարին, ուր որ շատ բազմութիւն ժողովուած էր, եւ կոմսերն ալ հոն էին: Յուստոս ճառ մը խօսեցաւ, եւ նախ մեռելն ու իր երեւելի ձիրքերը երկայն բարակ քովելէն ետեւ՝ խօսքը հոգւոյն անմահութեան ու անդիի աշխարհքին կենացը դարձուց. վերջապէս իբրեւ թէ մարդարեական հոգւով մը ուղղափառ կրօնքին դէմ շատ բան խօսեցաւ, եւ խոստացաւ որ Լուտերի մահը ուղղափառութեան կործանումը պիտի փութացընէ, եւ առ բանս հաստատեց Լուտերին ան խօսքով՝ որն որ յառաջները՝ յիշեցինք: Գիշերը քաղաքացիներէն տասը հոգի մինչեւ առաւոռ պատուոյ համար Լուտերին մարմնոյն քովը սպասեցին: Երրորդ օրն ալ կէսօրէն յառաջ լուտերական երեցներէն մէկը Լուտերին վրայ դամբանական ճառ մը խօսեցաւ, եւ կէսօրէն վերջը մարմինն առին ու դէպ ի վիդդենպերկ ճամբայ ելան. վասն զի թէպէտ կոմսերը կ'ուզէին որ հոն՝ ծնած քաղաքը թաղուի, եւ կ'ըսէին թէ հոն մեռնիլն ըստ պատահման եղած բան չէ, հապա Աստուծոյ նախախնամութեամբը. բայց Սաքսոնիայի կայսրընտիրը չուզեց թողուլ եւ հրաման տուաւ որ մեծ շքով վիդդենպերկ բերուի:

Մարմինը նոյն քաղաքը հասաւ փետրուարի 22ին. համապարանին բոլոր վարդապետները, քաղքին խորհրդականները, շատ իշխաններ ու ազնուականներ եւ սաստիկ բազմութիւն մինչեւ քաղքին դուռը դիմացը գացին, եւ առին ամենայն սրբոց եկեղեցիներէն: Հոն խել մը տրտմական երգեր երգեցին, եւ փոռք ու Մեկնութիւն վրան դամբանական ճառեր խօսեցան: Վերջապէս զինքը թաղեցին նոյն եկեղեցւոյն մէջ, ան ամպիւնի մօտ՝ ասկից որ այնչափ մոլորութիւններ վարդապետած էր 10:

Ծ. ԳԻՐԲ Գ. ԳԼ. Զ. 19. Ծանօթ. Էջ. Գործք Լուս. գերմ. Հատ. Ը. 494. — 496.

10. Յուստոսին անդեկութեան

Յ Ե Ի Ե Լ Ո Ի Ե Ն

ԼՈՒՅԵՐԻՆ ՄԱՀՈՒԸՆԷ ՄԻՆՉԵՒ ԱՒԿՊՈՒՐԿԻ ԽԱՂԱՂՈՒ-
ԹԵԱՆ ԳԱՇԻՆՔԸ

Բողոքող խորհուրդը: Կայրը Շմալգայտեան գաղափարներուն դէմ պա-
րերազմէ պարապառմիւն ին պիտի: Բողոքող իշխաններէն ոմանդ
գաղափարներէն չ'ելլին: Սատանայի կայսրընդին ու Հեռանի աշ-
խարհադէր իմաը պարերազմէ ին սիւնն եւ վերջապէս ին յաղխանն:
Անպարտիկ առաքելոցն ու անոր վիճակը: Լիւթիական առաքելա-
նայ ըստած իրաւորը: Անպարտիկ տաղարը նորին առաքելոցն ին
իւն իրաւորն: Բողոքող Տրիգենպեան յողովը մարդ խաղաղաւ ին
հաւանին: Մորին կայսրընդին նենդանիւնը: Բասաւի գաղխուրը:
Անպարտիկ առաքելոցն ու խաղաղափիւնը:

1546 — 1555

ԻՒԷՊԷՑ Լուտերին մահուամբը գրքերնուս սահմանուած
չափը լեցուած է, բայց պատմութիւններնուս ամբողջութիւն մը
տալու համար՝ հարկ կը համարինք մինչեւ հիմա պատմածներ-
նուս հետ հարկաւոր կապակցութիւն ունեցող դէպքերը հա-
մառօտ եղանակաւ մը յառաջ տանիլ մինչեւ Աւստրիայի խա-
ղաղութեան դաշինքը՝ որով կրօնական շփոթութիւններն ու
անոնցմէ պատճառած քաղաքական վրդովմունքները գոնէ ժա-
մանակ մը հանդարտեցան:

Ինչպէս որ տեսանք, բողոքող իշխաններուն յանդգնու-
թիւնը ալ վերջին աստիճանի հասած էր. քանի մը տարիէ վեր
ապստամբութեան դրօշն յայտնի բացած էին, եւ մարդ կոյր
պէտք էր ըլլալ, որ չտեսնէր իրենց բուն վախճանը եւ կրօնի
պատրուակին տակ ծածկած նպատակին, այս ինքն՝ կայսեր իշ-
խանութիւնը բոլորովին մերժելու եւ կատարելապէս ինքնազուխ
ու անկախ ըլլալու ջանքերնին: Լուտերին վարդապետութիւն-
ներն ընդունած եւ Շմալգայտեան դաշնակցութեան մէջ մտած
ըլլալը՝ իբրեւ թէ ամուր վահան կամ պարիսպ մըն էր, որուն
պաշտպանութեան տակ՝ ամէն մարդ ուզած չարիքը կրնար ընել,
առանց ամենեւին պատիժ կրելու: որովհետեւ Շմալգայտեան
դաշնակցութեան անդամները ամէն կերպով զինքը կը պաշա-
պանէին: — Թէ որ ժողովրդեան մէջ մտար իր օրինաւոր իշխա-
նին դէմ ապստամբէր, բաւական թէ ըսէր որ իշխաննիս թող
չխաւար որ աւետարանական վարդապետութեան հետեւինք, ան-
միջապէս Շմալգայտեանք ոտք կ'ելլէին զանոնք պաշտպանելու,
ըսելով թէ երկրիս վրայ ամենեւին իշխանութիւն մը չկայ, որ

Ժողովրդեան՝ Աստուծոյ անարտա խօսքն ընդունելու բաղձանքին կարող ըլլալ դէմ: Դնել: Ասոր հակառակ թէ որ քաղքի մը մեծերը Լուսերի վարդապետութիւններն ընդունելով՝ սկսէին քաղաքացիներուն վրայ բռնաւորական խտրութիւն մը բանեցընել եւ զիրենք ստիպել որ ուղղափառութիւնը թող տալով՝ լուսերականութիւնն ընդունին, Շմաղգալտեանք մեծերը պաշտպանելու կը սկսէին, ըսելով որ իշխանաց ամենէն մեծ իրաւունքն ու պարտքն է հպատակներնուն փրկութեան հոգ տանիլ:

Եւ ալ բաւական չէ. կարգաւորեալ բանակներու գլուխ անցած՝ ուղղափառ իշխաններու երկիրները կը յարձակէին, օրինաւոր իշխանները կը մերժէին, երկիրները կը յափշտակէին իրենց կ'առնէին կամ ուզած մարդիկներնուն կու տային: Յանցանքներնուն համար՝ կայսերութեան օրինաց համաձայն՝ իշխանութիւններնէն վար առնուած իշխանները զէնքով զօրքով տեղերին կը դնէին: Կայսերութեան ու կայսեր յայտնի թշնամիներուն հետ կը թղթակցէին, կը խօսակցէին, անոնցմէ գետպան կ'ընդունէին ու դեսպան կը խաւրէին, անոնց հետ գաշնակցութիւն կը դնէին, որ պետութեան օրէնքներէն ստատիկ արգելուած էր. մանաւանդ թէ ուրիշները իրենց հայրենեաց ու կայսեր դէմ կը գրգռէին եւ օգնութիւն կը խոստանային: Եւ այսպէս բոլոր պետութեան օրէնքները ոտքի տակ առնելէն ետեւ՝ ամենեւին ոչ եկեղեցական եւ ոչ աշխարհական դատաստանի վճռոյն հնազանդիլ կ'ուզէին:

Կայսրը թէպէտ աս բաները կը տեսներ, կ'իմանար որ անոնց նպատակը իր իշխանութիւնը բոլորովին քնքել է, ի վերոյ պար ամենայնի գեռ կ'ուզէր հետերնին քաղցրութեամբ վարուելով, խաղաղական միջոցներ բանեցընելով՝ զիրենք ճամբու բերել: Անոր համար ալ Ժողովք Ժողովքի վրայ գումարել կու տար, եւ երթալով միշտ աւելի կը զիջանէր. բայց ամէն բան պարապ կ'երթար: Որչափ որ ինք աւելի զիջում կ'ընէր, այնչափ ալ իրենք աւելի յանգձնութիւն եւ անամթթութիւն կը ստանային: Բայց վերջապէս կայսրը յայտնի տեսաւ որ իր իշխանութեան դեռ ճնացած ստուերը պահելու եւ աւելի մեծագոյն չարիքները խափանելու համար՝ հարկ է որ զէնք բանեցընէ, ուստի եւ սկսաւ զօրք Ժողովել:

Արովհետեւ Շմաղգալտեանք իրենց բոլոր ըրած չարիքներուն կրօնական կերպարանք կու տային, եւ այնպէս կը ձեւացընէին որ ամենուն միակ նպատակը՝ իրենց կրօնն հաստատուն պահելն է, անոր համար թէ իրենք նոյն ատենները եւ թէ ետեւէն եկող բողբոջ մատենագիրներուն մեծ մասը կը զրու-

յեն որ կայսեր իրենց դէմ պատերազմ բանալը՝ պարզապէս իրենց կրօններնուն համար, ուստի եւ նոյն պատերազմը կրօնական պատերազմ էր։ Բայց բաւական է որ մարդ քիչ մը անկողմնակալութեամբ ամէն պարագաներուն միտ դնէ, որպէս զի իմանայ որ կայսեր նոյն պատերազմն ընելուն պատճառը ամենեւին կրօնքը չէր, հապա միայն ան էր որ ապօտամբ ու խռովարար իշխանները զսպէ, եւ իր օրինաւոր իշխանութիւնն հաստատէ։ Նոյն պատերազմին բոլոր պարագաները եւ պատերազմն վերջը կայսեր բռնած ընթացքը աս զրուցածներնու ստուգութիւնը բացայայտ կը ցուցնեն։ Նախ, աս պատերազմը բոլոր բողոքող իշխաններուն դէմ չէր, հապա միայն անոնց դէմ էր, որոնք Շմալդալտեան դաշնակցութեան մէջ մտած էին, եւ ամէն առթի մէջ կայսեր դէմ կը դնէին ու տէրութեան օրէնքները ոտքի տակ կ'առնէին. իսկ ան իշխաններուն՝ որոնք թէպէտ կրօնին փոխած եւ լուստերականութիւնն ընդունած էին, բայց խռովութեանց մասնակից չէին ըլլար, կայսրը ամենեւին բան մը չէր ըսեր։ Մանաւանդ թէ հանդարտ կեցող բողոքող իշխաններէն ոմանք, եւ առանձինն Մորից Սաքսոնիայի դուքսը¹ կայսեր կողմն էին եւ իրեն հետ միանալով մէկալ ապստամբ իշխաններուն դէմ պատերազմի ելան։ Դարձեալ կայսրը պատերազմ հրատարակելու ատեն՝ յայտնապէս կը զրուցէր թէ մի միայն պատճառն է իր կայսերութեան սկիզբէն մինչեւ նոյն ատեն քանի մը իշխաններուն իրեն հասցուցած նախատիւքը, իր հրամաններն ու աւագաժողովներուն վճիռներն արհամարհելն. բացայայտ կ'ըսէր թէ վախճանն ան է որ նոյն անհաւատք, անհաւատարիմ ու ապստամբ իշխանները՝ որոնք բոլոր երկրին խաղաղութիւնը կը վրդովեն, կարգն ու կանոնը եւ օրէնքն ու իրաւունքը ոտքի տակ կ'առնեն, հնադանդութեան ու կարգի բերէ եւ Գերմանիան խաղաղցին եւ հարցուցին թէ տեսած պատերազմի պատրաստութիւնը որուն դէմ է, ինք պատասխան տուաւ որ իմ վախճանս դեռ խաղաղութիւնն է, ինծի

1. Ասիկա Գեորգ Սաքսոնիայի դքսին եղբոր՝ Հենրիխու դքսին՝ որդին էր։ Գեորգ դքսին որդիներուն ամէն ալ իրմէ յառաջ մեռած ըլլալով, անմիջապէս իրեն մահուանէ վերջը (1539ին, Ապրիլի 14) եղբայրը Հենրիխու գաւթն իր տեղը անցաւ, եւ հոգւով մարմնով լուստերական ըլլալով՝ մէկէն բոլոր երկրը, ստիպեց ուղղափառութիւնը թող առլու։ Հենրիխու 1541ին մեռ-

նելով՝ իրեն յաջորդեց Մորից, որն որ թէպէտ եւ հօրը պէս լուստեբան էր, բայց քաղաքական նկատմունքներով եւ Սաքսոնիայի կայսրընտրին հետ աղէկ չըլլալով, Շմալդալտեան դաշնակցութեան մէջ չէր։ Կայսրը 1547ին զինքը Յոլհայնէն Փրեյզերիխսին տեղ Սաքսոնիայի կայսրընտիր ըրաւ, եւ շատ երկիրներ տուաւ։

հնազանդ ըլլողներուն՝ միշտ իմ սէրս ու գթութիւնս կը ցուցնենմ։ Միայն անհնազանդներուն դէմ իմ կայսերական իշխանութեանս եւ իրաւանց համեմատ՝ սաստկութեամբ պիտի վարուիմ։ Ասով նոյն իսկ Շմալգալտեան դաշնակցութեան մէջ ըլլող քանի մը բողոքող իշխանք հանդարտեցան, եւ նոյն դաշնակցութենէն դուրս ելլելով՝ ապստամբական գործքերէն ետ քաշուեցան։ Եւ անոր համար ալ իրենց ամենեւին փնաս մը հասցրնող չեղաւ, թէպէտ եւ բողոքողութեան մէջ հաստատուն մնացին։

Իսկ ուրիշները եւ գլխաւորաբար Սաքսոնիայի կայսրընտիրն ու Հեսսենի աշխարհատէր կոմսը, որոնց գլխաւոր մանաւանդ թէ միակ վախճանն էր յափշտակած հարստութիւններնին եւ ձեռք բերած իշխանութիւննին չկորսընցընել, աս խօսքով ամենեւին չհանդարտեցան, հապա կայսեր դէմ՝ դնելու եւ պատերազմ ընելու պատրաստութիւննին յառաջ տանելով՝ գրեթէ իրմէ աւելի զօրք ուղք հանեցին։ Անոր համար պետութեան օրինաց համեմատ՝ (1546ին, Յուլ. 20ին) զիրենք երկուքը իբրեւ ապստամբ իշխանութենէ վար առաւ եւ տարագրութեան տակ ձգեց։ Աս դատապարտութեան վճռոյն մէջ յանցանքնին մէկիկ մէկիկ դնելով՝ կը ցուցնէր թէ ինչպէս ասոնք՝ կրօնական շփոթութիւններն ու երկպառակութիւնը վերջացընելու եւ խաղաղութիւնը նորէն հաստատելու համար մինչեւ նոյն ատեն իր ունեցած փոյթն ու ցուցուցած գթութիւնը պարապ հանեցին, եւ ուրիշներն ալ իրենց անհնազանդութեան ու ապստամբութեան ետեւէ ձգելու ջանացին, քանի մը անգամ զօրքով ու զէնքով երկրին խաղաղութիւնը վրդովեցին, մէկուն մէկալին երկիրներն իրենց յափշտակեցին։ Եւ աս ամէն չարիքները կրօնի եւ ազատութեան պատրուակաւ գործեցին, ուր որ միակ վախճաննին՝ իր (կայսեր) իշխանութիւնը մերժել, իրենք զիրենք կայսերական իշխանութենէ անկախ ընել, եւ յափշտակած երկիրներով ու ինչքերով մեծնալն էր։

Սակայն իրենք եւ իրենց կողմնակիցները ասով աւելի եւս գրգռուելով՝ իրենց կողմանէ պատերազմը սկսան։ Բայց իսկըլբան քանի մը տեղ փոքր յաղթութիւններ ընելէն ետեւ՝ վերջապէս յաղթուեցան։ Սաքսոնիայի կայսրընտիրը պատերազմի մէջ (1547ին, Ապրիլի 24ին) վերաւորեցաւ ու գերի ինկաւ։ Իսկ Հեսսենի աշխարհատէր կոմսը նեղ մտնելով՝ անձնատուր եղաւ (Յունիսի 11ին)։ Այսպէս կայսրը՝ գրեթէ միայն Շմալգալտեան դաշնակցութեան մէջ չեղող բողոքող իշխաններուն օգնութեամբը՝ նոյն դաշնակցութեան կողմնակիցները յաղթեց եւ զիրենք հնազանդեցուց։

Իսկ թէ պատերազմին պատճառն ու վախճանը ոչ իր իշխանութիւնը չափէն աւելի ընդարձակել, եւ ոչ ալ բողոքողաց կրօնքը զինուրդ ու բռնութեամբ ջնջել էր, անկից յայտնի է որ բողոքող իշխանները ասանկ յաղթելէն ետեւ՝ բողոքողութեան մտած երկիրները ամենեւին չստիպեց որ իրենց կրօնական պաշտամունքները թող տան, հապա ուզեց որ ուղղափառ կրօնը դառնալին՝ միայն համոզմամբ ու կամեաւոր միաբանութեամբ ըլլայ: Անոր համար պատերազմները լծիննալուն պէս՝ Աւստրիոյ քաղաքը աւագաժողով մը գումարել տուաւ, զորն որ (1547ին Սեպտ. 1ին) անձամբ բացաւ. եօթը կայսրընտիրներն ու կայսերութեան աւագանւոյն մեծ մասը հոն ներկայ էին: Կայսրը շատ ջանաց որ գէթ աս աւագաժողովին մէջ բողոքողները յանձն առնեն Տրիդենտեան ժողովքը մարդ խաւրել: Բայց բողոքող իշխանք՝ բաց ի Մորից կայսրընտրէն՝ չէին ուզեր աս բանիտ հաւանիլ, կամ իրենց միշտ ըսածը կրկնելով՝ կը զրուցէին որ ան ատեն յանձն կ'առնենք նոյն ժողովքը մարդ խրկել երբ որ քահանայապետը գահերէց չ'ըլլար, եպիսկոպոսները իրեն ըրած հաւատարմութեան երդմանէն ազատ կ'ըլլան, մեր աստուածաբաններուն ալ նոյն ժողովքին մէջ վճիռ տալու եւ քուէ ձգելու իշխանութիւն կը տրուի, եւ նոյն ժողովքին մինչեւ հիմա ըրած որոշմունքներն անվաւեր ու ոչինչ կը սեպուին: Աս պաշտօնակա պահանջմունքներէն զատ՝ ուրիշ դժուարութիւն մ'ալ կար. Տրիդենտ քաղաքը նոյն ատենները ժանապետ ինկած ըլլալով՝ արդէն առջի տարին ժողովականներուն մեծ մասը ձգած Պոլսիա գացած, եւ մինակ մէկ մասը հոն ձաւացած էր, ուստի եւ ժողովքը գրեթէ դադրած կը սեպուէր: Անոր համար կայսրը ուզեց բողոքողներուն հետ Աթամանիայ միաբանութիւն մ'ընել. ուստի եւ քանի մը հոգւոյ յանձնեց որ նոյն առժամանակեայ միաբանութիւնը գլուխ հանելու համար, եւ մինչեւ ընդհանուր ժողովքին նորէն ժողովուելու ատեն բողոքողներուն կրօնական նիւթերու մէջ բռնելու ճամբան որոշելու համար գրուածք մը շինեն: Ասոնց շինած գրուածքը՝ թէ վարդապետութեան եւ թէ պաշտամանց կողմանէ՝ բոլորովին ուղղափառական էր, եւ բողոքողներուն՝ միայն երկու բանի մէջ կը զիջանէին, մէյ մը որ հաղորդութիւնը կարող ըլլան երկու տեսակաւ մատակարարել, եւ երկրորդ՝ որ ամուսնացող քահանաները իրենց կանայքը պահելով, կարող ըլլան տնօրինմամբ՝ իբրեւ աշխարհական՝ եկեղեցւոյ հաղորդութեան մէջ մտնել: Իսկ բողոքող իշխաններուն յափշտակած եկեղեցական ընչից վրայ ամենեւին խօսք չէին ըներ: Կայսրը աս գրուածքին հաւա-

նեյով՝ Մայիսի 15ին (1548ին) հրատարակել տուաւ, եւ քիչ մը ետքը (Յունիսի 30ին) աւագաժողովը գոցուեցաւ :

Իսկայ բողոքող իշխաններուն շատերը անմիջապէս սկսան աս Աթաֆանկայ գրքին գէմ դառնալ, եւ բաց ի երկու հոգիէն՝ չուզեցին իրենց երկիրներուն մէջ հրատարակել տալ : Իսկ Մորից՝ որն որ նոյնը ոչ կատարեալ ընդունողներէն եւ ոչ ալ կատարեալ մերժողներէն էր, իրենց կողման աստուածաբանները զանազան տեղեր ու գլխաւորաբար Լիփսիա ժողովեց, եւ խորհուրդ հարցուց թէ ինչ ընելու է : Ասոնք Մեյլանթիոնին գահերիցութեամբը խորհուրդ ընելէն ետեւ՝ որոշեցին որ նոյն Աթաֆանկայ գիրքն պնայէս ինչպէս որ է նէ՝ չեն կրնար ընդունիլ, բայց մէջը գտնուած ռեֆորմէ բաներուն կրնան հաւանիլ : Անոր համար նոյն (1548) տարին Գեկտեմբերի մէջ Սաքսոնիայի կայսրընտրութեան երկիրներուն համար Լէփսիայի Աթաֆանկայ ըստուած կարգադրութիւնը դուրս ելաւ, որուն մէջ՝ Ակսպուրկի Աթաֆանկայ գրուածքին՝ արտաքին պաշտամանց վրայ ըրած որոշումները գրեթէ բոլորովին կ'ընդունէին : Աս կերպով կայսեր Ակսպուրկի աւագաժողովէն յուսացած օգուտը չըլլալով՝ 1550ին նոյն քաղաքը նորէն աւագաժողով մը գումարել տուաւ, եւ հոն սկսաւ բոլոր զօրութեամբ ջանալ որ բողոքողք մարդ խաւրեն Տրիգենտեան ժողովքը՝ որն որ Յուլիոս Գ. քահանայապետին հրամանաւը նորէն բացուած էր : Բողոքողք աս անգամ ալ ըստ սովորութեան երկայն ատեն դէմ դնելէն եւ դժուարութիւններ հանելէն ետեւ՝ վերջապէս յանձն առին, եւ պայպէս ալ դրուեցաւ նոյն աւագաժողովին վճռոյն մէջ՝ որն որ 1551ին Փետրուարի մէջ հրատարակուեցաւ :

Իս որոշման համեմատ՝ բողոքող իշխանք սկսած էին ժողովքին պատգամաւորներ խաւրել. մէյ մ'ալ Մորից կայսրընտրին նենգութեամբը ամէն բան տակն ու վրայ եղաւ : Ասիկա՝ որ միշտ կայսեր կողմը բռնած եւ Շմալգալտեանները յաղթելու մեծապէս օգնած էր, թէ իր տուած խոստումները եւ թէ՛ կայսրմէ գտած բարիքները ուղբի տակ առնելով, Գաղղիացւոց եւ քանի մը բողոքող իշխաններու հետ գաղտնի դաշինք դնելէն ետեւ՝ անոնց օգնութեամբ մեծ բանակ մը ժողովեց եւ կայսեր դէմ դարձաւ : Կայսրը թէպէտ արդէն շատ կողմանէ Մոր-

2. Աս նենգութեան պատճառ կը բռնէր Մորից՝ Հեստենի աշխարհատէր կոմսին ազատ թող չտրուիլը, որուն ապաստութիւնը ինք շատ անգամ կայսրմէ խնդրած էր. միանգամայն կայսեր դէմ աս զրպարտութիւնը կ'ընէր որ Գերմանիայի ա-

զատութիւնը կրօնի պատրուակաւ կ'ուզէ կործանել եւ զմեզ իր դերիներն ընել : Բայց բուն պատճառն ան էր որ իսկզբան կեղծաւորելով բոլոր ուզածները եւ մանաւանդ Սաքսոնիայի կայսրընտրութիւնը ձեռք բերելէն ետեւ, ալ կեղծաւորութիւն-

րիցին դէմ կը զգուշացընէին. բայց Կարողոս անոր յառաջագոյն ցուցուցած հաւատարմութեան վստահանալով՝ անկարելի կը սեպէր որ իրեն դէմ նենգութիւն մ'ընէ: Ուստի երբ որ ապստամբ կայսրընտիրը սկսաւ մեծ բանակով մը վրան քալել նէ, բոլորովին անպատրաստ գտնուելով՝ փախչելէն ուրիշ բան չկորցաւ ընել: Ասով Մորից Խոհէ ետեւ շատ քաղաքներ առաւ, դեռ որ կողմը բռնելիքներնուն վրայ տարակուսող բողոքող իշխանները՝ հետը միացուց, եւ այսպէս կայսրը ստիպեց իրեն հետ հաշտութեան դաշինք մը գնելու:

Եւ յայն հաշտութեան խօսակցութիւնն ու դաշինքը Բասսաւ քաղաքն եղաւ, որուն գլխաւոր պայմաններն ասոնք են. Հեսսենի աշխարհատէր կոմսը՝ զորն որ կայսրը արդէն ազատած էր, ազատ ըլլայ: Մորից եւ իր նիղակակիցները թշնամութեան գործքերէն բոլորովին հեռու կենան: Կայսրը վեց ամիս վերջը աւագաժողով մը գումարել տայ, որուն մէջ խօսուի թէ կրօնական երկպառակութիւններն ինչպէս կրնան խաղաղցուիլ, եւ միանգամայն կայսեր դէմ եղած ամբաստանութիւններն ալ քննուին: Մինչեւ որ նոյն աւագաժողովը գումարուի նէ՝ մէջերնին խաղաղութիւնը հաստատուն մնայ: Աս Բասսաւի դաշինքը 1552ին Յուլիսի 30ին դրուեցաւ եւ Օգոստոսի 2ին ստորագրուեցաւ ու հրատարակուեցաւ:

Եւ կերպով քիչ մը ժամանակուան համար ներքին խաղաղութիւնը հաստատուելէն ետեւ՝ ամէնքը միաբան սկսան արտաքին (Գաղղիացւոց ու Տաճկաց դէմ ըլլալու) պատերազմին զբաղիլ: Բայց վեց ամիս վերջը գումարուելու աւագաժողովը՝ աս պատերազմներուն պատճառաւ՝ հազիւ երեք տարի վերջը (1555ին) գումարուեցաւ Աւկսպուրկ քաղաքը: Նոյն աւագաժողովը ութ ամիսի չափ տեւեց, եւ վերջապէս Սեպտեմբերի 21ին կրցան միաբանիլ ու հետեւեալ որոշմունքներն ընել, որոնք նոյն ամսոյն 26ին հրատարակուեցան:

Կայսրը, կայսրընտիրներն եւ ուրիշ աւագանին՝ տէրութեան մէջ ամենեւին մէկու մը դէմ՝ Աւկսպուրկի դաւանութեան հետեւելուն համար՝ բռնութիւն մը պիտի չընեն եւ զէնք պիտի

նը ձեկդի ձգեց, եւ իր նախորդ Յովհաննէս Փրեզբերիկոսին պէս Շմալգալտանց գլուխն անցնելով՝ իր իշխանութիւնն աւելի մեծցընելու եւ կայսեր իշխանութիւնը նուազեցընելու, մանաւանդ թէ կործանելու ետեւէ սկսաւ ինչաւ: Իսկ իր պատրաստութիւնները գաղտուկ տեսնելու աղէկ առիթ ունեցաւ Մակտեպուրկ քաղաքին պաշարու-

մը, որուն բնակիչները դեռ ապրտամբ ըլլալով՝ կայսրը Մորիցին յանձնած էր որ շատ զօրքով վրանին երթայ ու քաղաքը պաշարմամբ առնէ: Իրից իշխանը բազմութիւն բանակ մը ժողվեց, տարի մը չափ քաղաքը պաշարեց կեցաւ, եւ նոյն միջոցին իր պատրաստութիւնները տեսնելով՝ բանակն իր օրինաւոր տիրոջ դէմ դարձուց:

չգործածեն. հասկա աս կրօնական վիճուածի ու երկպառակու-
թիւնը վերցընելու համար՝ միայն քրիստոնէական, բարեկամա-
կան ու խաղաղական միջոցներ պիտի բանեցուին: Նոյնպէս Աւհա-
պուրիի գաւառութեան հետեւողները՝ զկայսրը եւ ուրիշ հին
կրօնին հետեւող թէ՛ աշխարհական եւ թէ՛ եկեղեցական իշ-
խանները իրենց կրօնական եւ եկեղեցական պաշտամանց, ընչից
եւ երկիրներուն մէջ հանդարտ ու հանգիստ թող պիտի տան:
Թէ որ աս հին կրօնին հետեւող եպիսկոպոսներէն մէկը՝ նոյն
կրօնքը թող աալու ըլլայ նէ, նոյն գործքով իր պաշտօնն ու
թողակը կը կորսընցընէ, եւ զինքն ընտրողները ուրիշ մէկը
պէտք է որ ընտրեն: Ամենեւին իշխան մը ուրիշ մէկ իշխանը
կամ ուրիշին հպատակը իր կրօնին դառնալու պիտի չստիպէ,
եւ կամ ուրիշին հպատակը իր օրինաւոր իշխանին դէմ պիտի
չպաշտպանէ. բայց թէ որ մէկը կրօնի պատճառաւ տեղէն ելլել
ուրիշ տեղ երթալ ուզէ նէ՝ ամենեւին արգելք պիտի չդրուի
եւ ինչքերն օրինաւոր կերպով ծախելը պիտի չարգելուի: Ըն
տեղերը՝ ուր որ երկու կրօնքին ալ հետեւողներ կային, ասկէ
վերջն ալ ազտա պիտի ըլլան նոյնպէս մնալու: Բողոքողներուն
իրենց սեպհախանութիւնն ալ եկեղեցական ինչքերը՝ որոնք տէ-
րութեան անընդմիջական ինչքեր չէին, եւ որոնք Բասսաւեան
դաշնադրութեան ատեն եւ անկից ետքը եկեղեցականաց ձեռքը
չէին, հիմակուան տէրերնուն ձեռքը մնան: ... Ուրիշ ազան-
գաւորները՝ որոնք ոչ ուղղափառ կրօնի եւ ոչ Աւհապուրիեան
դաւանութեան կը հետեւին, աս խաղաղութեան դաշտնց մէջ
մնած չեն տեսուիր:

Կրօնական երկպառակութեանց պատճառաւ Գերմանիայի
մէջ եղած շփոթութիւնները աս Աւհապուրիի խաղաղութեամբ
առ ժամանակ մի վերջացան: Բայց կրօնական բաժանումը նոյն
դաշինքով քաղաքականօրէն ալ հիմնուեցաւ եւ հաստատեցաւ:
Եւ այսպէս հիմն դրուեցաւ տն սաստիկ թշնամութիւններուն եւ
զարհուրելի պատերազմներուն՝ որոնք ետքը պատահեցան:

ՅՈՒՑԵԿ ԳԼԽՈՑ

ՅԱՌԱՋԱՐԱՆ	5
ՊԱՏՐԱՅՈՒԹԻՒՆ	15

Գ Ի Ր Վ Ե

ԼՈՒՑԵՐԻ ԾՆԱԴԵՆԵՆ ՄԻՆՁԵՒ ՎԵՐԴՊՈՒՐԿԵՆ ԵԼԼԵԼԸ

- Ա. ԳԼՈՒԻ.** Լուսեր, մինչև ներդաշնակեց զէջը: — Լուսերի ծնունդն ու ազգութիւնը: Ուսում որովելու համար Մակեդոնի, Այդեմի ու Էրֆուրգ կ'երթայ: Վանք կը մտնէ, կրօնաւոր ու քահանայ կ'ըլլայ: Վերգեհների կրթումն ու փիլիսոփայութեան գաւառու գրութիւնը: Հռոմ կը խրկուի, ու ետ գաւառայէն ետեւ առաւանդաւանութեան վարդապետ կ'անուանուի: Լուսերին ունեցած ներքին խռովութիւններուն պատճառը: 1483 — 1517 3
- Բ. ԳԼՈՒԻ.** Ներդաշնակեց զէջը: — Գերմանիայի մէջ ներդաշնակեց քարազարդը: Դեցը: Լուսեր ներդաշնակեց զէմ քարազարդ կը սկսի: Մագուստիայի արքեպիսկոպոսին նամակ մը կը գրէ եւ 85 նախադասութիւն գումար կը հանէ: Դեցը, Փրիերաս, Հոբելդաստէն ու Եթ' Լուսերի գէմ կը գրեն: Լուսեր իր հակառակորդներուն ռաստիկ պատասխան կու ապ: Հայտնակերկի մէջ պաշտպանած նորահար նախադասութիւնները: Պրանտնիպուրկի եպիսկոպոսին ու քահանայապետին նամակ կը գրէ: 1517 — 1518 15
- Գ. ԳԼՈՒԻ.** Լուսեր Աւիսպուրկի մէջ: — Մաքսիմիլիանոս կայսրը քահանայապետին թուղթ մը կը գրէ: Քահանայապետը՝ Լուսերը Հռոմ կը կանչէ, որ ինքը զինքն արդարացընէ: Բայց ետքը կը զիջանի որ Աւիսպուրկ քննուի: Լուսերի Աւիսպուրկ կրթումն ու կայսերանոսի հետ խօսիլը: Լուսեր կարգիմալին նամակ մը կը գրէ ու քաղքէն ծածուկ կը փախի: Լուսերին երկու բողոքը: Քահանայապետը կանգակոմ մը՝ ներդաշնակեց զայս կիկզեցայ ունեցած կարծիքը կը յայտնէ: 1518 36
- Դ. ԳԼՈՒԻ.** Միւլդիցին ըրածները: — Քահանայապետը Միւլդիցը Գերմանիա կը խաւի: Միւլդից խռովութիւնները դադարեցընելու համար լափին աւելի քաղցրութիւն կը բռնեցընէ: Լուսեր՝ Միւլդիցին յորդորելովը քահանայապետին նամակ մը կը գրէ: Լուսերին բուն միտքը: Լուսեր յանձն կ'առնէ որ Գրիերի արքեպիսկոպոսին առջեւը քննուի, եւ ծաղր գէմ կը գաւառայ: Լուսերի մէկ գրաւածքը: 1519 59
- Ե. ԳԼՈՒԻ.** Լիփսիայի վեճարանութիւնը: — Լուսեր Գարլզպատին հետ Լիփսիա կ'երթայ: Իսկզբան Գարլզպատ Եթին հետ կը վիճէ, ետք՝ Լուսեր եւ վերջապէս Գարլզպատ երկուքը առգամ: Վեճարանութեան տանին քաղքէն մէջ պատահածները: Վեճարանութիւնին ինչ վտիճան ունեցաւ: Երազմսին մէկ թուղթը: 1519 63

Զ. ԳԼՈՒԽ . Լուսերի զանազան գրաւածներն ու մուրումնայինները : Լուսեր հաղորդութեան վրայ գրուածք մը գուրա կը հանէ : Միանայի եպիսկոպոսին ու Գալստիայի եւ Լաւանիայի համալսարաններուն գէմ կը գրէ , որոնք իր մուրումնայինները գաւառապարտած էին : Միայն կը գնէ որ Բահնմիա երթայ ու ետքը խորհուրդը կը փութէ եւ աւելի յանգեցնուած մը գրելու կը սկսի : Քրիստոնեայութեան իմաստները փոփոխուելու եւ Եկեղեցւոյ Բաթիլանայի փերսոնալիտան անուամբ գրած գրքերը : Քահանայապետին՝ յանգուգն ու անուած իմամի մը կը գրէ : Վասն Քրիստոնեայութեան ոգևորութեան ըսուած գիրքը : 1519 — 1520 75

Է. ԳԼՈՒԽ . Լուսերի մուրումնայինները կը գաւառապարտուին : — Քահանայապետին կանգալը : Լուսերին՝ կանգալին գէմ գրածները : Լուսեր կոնգալը ուրիշ գրքերու հետ մէկտեղ հրատարակու կ'այրէ : Աս անորէն գործքն արգարացընելու համար գրածները : Լուսերին աշակերտներուն ըրած անպիտանութիւնները : Լուսեր յանուանէ կը նշմարէ : 1520 68

Ը. ԳԼՈՒԽ . Վարման աւագածողմը : — Ալեանարդին ճառը : Այսպէս հրաման կու տայ որ Լուսեր ժողովը կանչուի : Լուսեր՝ կայսեր հրամանին գէմ՝ ճամբան քարոզ կու տայ : Երկու անգամ ժողովը կու գայ ու մուրումնայինները յամառութեամբ կը պաշտպանեն : Այսպէս կ'ուզէ Լուսերը անմիջապէս ետ խտրել : Աւագանին միջնորդ կ'ըլլան եւ կ'ուզեն նորէն փորձ մ'ընել : Հասերը հետք առանձին կը խօսին , բայց օգուտ մը չ'ըլլար : 1520 100

Թ. ԳԼՈՒԽ . Լուսեր Վարդապետի մէջ : — Այսպէս կը հրամայէ որ Լուսեր իր տեղը գառնայ : Սաքսոնիայի կայսրընարին հրամանաւոր Լուսեր ճամբան կը բռնաւի ու բերդի մէջ կը պահուի : Աւագածողմը շէտեր կը գաւառապարտէ : Լուսերին Վարդապետի մէջ անցուցած կեանքը եւ շինած գրքերը : Փարիզի համալսարանը Լուսերին գրքերը կը գաւառապարտէ : Հենրիկոս Ը. Անգլիայի թագաւորը Լուսերին գէմ գիրք մը կը շնեն : Լուսեր Փարիզի համալսարանին եւ Անգլիայի թագաւորին գէմ կը գրէ : 1521 — 1522 119

Գ Ի Ր Վ Ի Ի

ԼՈՒՑԵՐԻ ՎԵՐԴԱՌՈՒՐԿԷՆ ԵՒԼԵԼԷՆ ՄԻԼՁԵՒ ԵՒԿՍՊՈՒՐԿԻ
ԱՆՍՊԱՃՈՂԱՎԸ

Ա. ԳԼՈՒԽ . Լուսեր Վերդենպերկ կը գառնայ : — Գարլչատ : Լուսերի հեռաւարտութեան աստեղ Վերդենպերկի մէջ պատահածները : Լուսեր՝ կայսրընարին կամայք գէմ՝ Վարդապետի կ'ըլլէ : Ճամբան ու Վերդենպերկի հասնելէն ետեւ՝ կայսրընարին նամակ կը գրէ : Գարլչատին եւ անոր կողմնակիցներուն գէմ քարոզներ կու տայ : Գարլչատը կը հալածէ : Նոր կտակարանին գերմաներէն թարգմանութիւնը ստեղծ կու տայ : Անգլիայի թագաւորը Սաքսոնիայի իշխաններուն խրատ կու տայ որ Լուսերին գէմ գնեն : Լուսեր եկեղեցական կարգին գէմ կատարէ գրուածք մը կը հանէ : 1521 — 1522 135

Բ. ԳԼՈՒԽ . Լուսեր վանքերը ընկելու կը ջանայ : — Լուսերին Մարտինի խորհրդատուութիւններէ պատշաճաւոր վրայ գրած գիրքը : Աս գրքին ըրած ազգայնութիւնը : Լուսերի հետեւողներէն մէկը վանքէ մը ինչ կուտանք կը փոխընէ : Փարիզի անտիկարի վանքէն փոխընէ : Կարգաւորաց կրօնաւորները Լուսերի մուրումնայինները աւարածելու կ'օգնեն : Լուսեր անանց տարուստ հագաւոր կը ջանայ :

վանքերուն եւ ուրիշ եկեղեցական ինչքերուն վրայ գրածը : Իշխանք վանքերուն ու եկեղեցիներուն ինչքերը կը յափշտակեն : 1522 — 1524 153

Գ. ԳԼՈՒԽ . Նիւառպերկի աւագածողըները : — Նիւառպերկի աւագածողը : Լուտեր՝ աշխարհական իշխանութեան վրայ գիրք մը կը հանէ : Աւագածողըին բռնած ճամբան ու տուած վճիռը : Լուտեր աս վճառն վրայ մեկնութիւն մ'աւելցնելով՝ ամէն կողմ կը տարածէ : Նոյն Նիւառպերկ քաղաքը 1524ին ուրիշ աւագածողով մը կ'ըլլայ : Աս աւագածողըին վճիռը, եւ Լուտերին՝ նոյն վճառոյն գէմ գրածը : Ուղղափառ իշխանները Ռեկենսպուրկ կը ժողովուին, իսկ Լուտերականք՝ Շփայէր : 1523 — 1524 160

Դ. ԳԼՈՒԽ . Լուտերականք, Խորհրդականք, Կրկնակնուէքք : — Հերետիկոսները զանազան աղանդներու կը բաժնուին : Մուսկէթ՝ գեղացիներն ապստամբութեան կը գրգռէ : Լուտեր Ենա քաղաքը կ'երթայ ու Գարլշտաուն եւ Կրկնակնուէքներուն գէմ կը քարոզէ : Պանգոկի մը մէջ Լուտեր ու Գարլշտաուն իրարու խօսք կուտան որ մէկը մէկակն գէմ կուին : Լուտեր Օրլամունտ քաղաքը քաղաքացիներուն հետ կը վիճէ : Գարլշտաուն վիճման տեղը կուգայ, բայց Լուտեր զինքը դուրս հանել կու տայ : Լուտեր ամմութիւն ու խայտառակութեամբ Օրլամունտէն ետ կը դառնայ ու Գարլշտաուն սաստիկ կը հալածէ : Գարլշտաուն գրասեղ Լուտերի հետ կը հաշտուի : 1424 173

Ե. ԳԼՈՒԽ . Լուտերի բռնաւորութիւնն ու յամառութիւնը : — Վիգգենպերկի Օգոստինեանք Լուտերին հեռաւորութեան ատեն պատարագը կը վերցնեն : Վայսընտերը աս բանը քննել կու տայ եւ կանոնիկաներուն կ'արգելէ որ իրենք ալ չվերցնեն : Լուտեր երկայն ատեն ետեւէն իշխան վերջը՝ սպառնալիքներով կը ստիպէ որ պատարագը թողուն եւ իր գրած կարգերուն ետեւէն երթան : Պոսիւէի մէկ խօսքը : Ռոսպոյին՝ Լուտերի բռնաւորութեան եւ յամառութեան վրայ ըրած խորհրդածութիւնը : 1524 184

Զ. ԳԼՈՒԽ . Գեղացիներու պատերազմը : — Գեղացիները ապստամբու սկսած ատենին յայտարարութիւն մը կը չինեն եւ Լուտերին խաւրելով՝ կարծիքը կը հարցնեն : Լուտեր թէ գեղացիներուն եւ թէ իշխաններուն գէմ գրուածք մը դուրս կը հանէ : Գեղացիները Մուսկէթի եւ անոր նման մարդիկներուն խօսքերէն զբաւուելով՝ սաստիկ չարիքներ կը գործեն, ու իշխաններէն կը ջարդուին : Լուտեր իշխանները գեղացիներուն գէմ կը գրգռէ : 1525 198

Է. ԳԼՈՒԽ . Լուտերի կարգուիլը : — Լուտեր միտքը կը գնէ որ երկայն ատենէ վեր ունեցած բաղձանքը կատարէ ու կարգուի : Մոգունտիայի արքեպիսկոպոսին խրատ կու տայ որ աշխարհք մտնէ : Իրօք ալ միտքը գրածը կը կատարէ : Լուտերի աշակերտներուն՝ իրենց վարդապետին աս գործքին վրայ ունեցած կարծիքը : Լուտեր ինքը զինքն արդարացնելու կը ջանայ, ու սաստիկ տրամադրեան մէջ կ'իյնայ : 1525 217

Ը. ԳԼՈՒԽ . Լուտեր երեւելի թշնամիները ողջելու կը ջանայ : — Անգլիայի թագաւորին շողքորթական նամակ մը կը գրէ, որուն՝ թագաւորը ռաստկութեամբ պատասխան կու տայ : Գեորգ Սաքսոնիայի դքսին ալ խնարհական նամակ մը կը գրէ : Իշխանին գեղեցիկ պատասխանը : Լուտեր Երազմոսն ալ հետը հաշտեցնելու կը ջանայ : Բայց աշխատանքը պարապ կ'երթայ : Ամէն կողմանէ մերժուելով՝ Լուտեր յառաջունէ աւելի սաստկութեամբ վարուելու կը սկսի : 1525 — 1527 224

Թ. ԳԼՈՒԽ . Սաքսոնական այցելութիւն : — Լուտերի վարդապետութիւնն ընդունող երկիրներուն մտաւորական, կրօնական ու բարոյ-

ական վիճակը: Բռնաբեկ՝ նոյն նիւթերուն եւ մանուածոց լուսե-
րական քարոզչներուն վրայ գրածները: Լուսերին՝ իր աշակերտ-
ներուն բարոյական վիճակին վրայ ըրած արատւնշները: Լուսեր
աս չարիքներուն ճար մը հոգալ կ'ուզէ: Եկեղեցական առաջնոր-
գութիւնը աշխարհական իշխաններուն ձեռքը կը յանձնէ: Սաբա-
նիայի կայսրը խորհել կը խնդրէ որ իր երկիրներուն մէջ այցելութիւն
մ'ընելու ապ: Վարդապետութեան եւ աստուածային պաշտաման
մէջ փոփոխութիւն մը գնելու կ'աշխատի: Մեղաքննութիւն
թիւն ընելու կը սկսի: Հրահանգ՝ այցելու-
ողոսւած գիրքը: Լուսեր իր գրած կարգերուն սաստիկ հնազան-
դութիւն եւ ճիշդ հպատակութիւն կը պահանջէ: 1523 240

Ճ. ԳԼՈՒԽ. Շփոյթի ուսագածողները: — Գորկական գաշտակցու-
թիւնը: Շփոյթի ուսագածողով մը կը ժողովուի: Լուսերական իշ-
խաններուն նոյն քաղաքն ըրածը: Բարեան զբարարութիւն: Բա-
ղդադ իշխանները ուղղափառ իշխաններուն դէմ զօրք կը ժողովն:
Լուսերին՝ առ բանիս վրայ անեցած կարծիքը: Շփոյթի քաղաքը
նորէն ուսագածողով մը կ'ըլլայ: Լուսերականք առ ուսագածողովն
վճարն դէմ կը բողբեն, ու բողբեական կ'անուանին: 1528—1529 257

ԺԱ. ԳԼՈՒԽ. Մարգարիթ բանակցութիւնը: — Լուսերականներուն ու
խորհրդականներուն մէջ եղած անփառանութիւնն ու գտնութիւ-
նը: Լուսերին հետեւած սկզբունքներուն վրայ խորհրդածութիւն:
Հետեւեալ աշխարհաւոր կոմսը երկու ազանդներն իրարու հետ փա-
րանել կ'ուզէ: Երկու կողմանէ ալ երեսներէն Մարգարիթ կը ժող-
ովին: Աւանջին ու հրապարակաւ վիճելով՝ քանի մը բանի մէջ
իրարու հետ կը փառանին: Գլխաւոր խնդրոյն մէջ չկրնալով փա-
րանել վերիվերոյ խաղաղութիւն մը կ'ընեն, որն որ երկայն չտես-
ւեր ու նորէն կ'աւուրին: 1529 265

Գ Ի Ր Վ Գ

ԱՒԿՍՊՈՒՐԿԻ ԱՒԱԳԱԺՈՂՈՎԷՆ ՄԻՆՉԵՒԻ ԼՈՒՑԵՐԻ ՄԱՀԸ

Ա. ԳԼՈՒԽ. Աւկապուրի ուսագածողովը: — Վայրը կը հրամայէ որ
Աւկապուրի ուսագածողով մը գումարուի: Լուսեր 17 յօգուածով
հաւատոյ գաւանդութիւն մը կը շինէ, որն որ Մեղաքննութիւն կը փոխ
ու կարգի կը դնէ: Վայրը Աւկապուրի կու գայ, երկրորդ օրը Մար-
մոյ եւ արեան օտնը հանդիսով կը կաատուի: Աւագածողովը կը
սկսի: Բողբողք հաւատոյ գաւանդութիւնին կը մատուցանեն:
Ուղղափառք նոյն գաւանդութեան հերքումը կը շինեն: Աս հերքման
վրայ եղած խնդիրը: Ուղղափառ իշխանք կ'ուզեն որ բողբողք
հետ առանձին խօսուի: Լուսերին առ Մարգարիթի կայսրը խորհրդ
գրած նամակը: 1530 283

Բ. ԳԼՈՒԽ. Աւագածողովն վերը: — Պրանտինպուրի կայսրը խորհրդ
բողբողներուն ըրածը: Երկու կողմանէ եօթնական հօգի կ'ըն-
արուին, որ իրարու հետ խօսին: Բողբողականք քանի մը բանի մէջ
կը զիջանին: Լուսերին հակառակելով՝ ուրիշ բաներու մէջ փա-
րանելն անկարելի կ'ըլլայ: Վայրը նախ ուղղափառներուն ու ետքը
բողբողներուն հետ առանձին կը խօսի: Բողբողք գրով ու խօս-
քով իրենք զիրենք արդարացնելու կը ջանան: Առաջարկուած
խաղաղութեան պայմանները: Բողբողականք առ պայմաններուն
շին հաւանք: Աւագածողովն վճարը: Աւագածողովը կը լմն-
նայ: 1520 300

Գ. ԳԼՈՒԽ. Եմալգալտեան դաշնակցութիւն: — Կայսրը իր Փերգինանդոս եղբայրը Հռոմայի թագաւոր ընել կուտայ: Բողոքողք Եմալգալտեան դաշնակցութեան հիմը կը դնեն եւ Հռոմայի թագաւորին ընտրութեան դէմ կ'ենլին: Զանազան կողմերէն օգնութիւն կը խնդրեն, եւ իրենց դաշնակցութեան համար Լուտերէն հաւանութիւն կ'առնեն: Լուտերին մէկ գրութեամբ: Բողոքողք Եմալգալտեան դաշնակցութիւնը կը հաստատեն: Նիւռնպերկի գաշինքը: Յալհանէն Սաքսոնիայի կայսրընտրելը կը մեռնի: 1530 — 1532. 312

Դ. ԳԼՈՒԽ. Սատանայական տեսիլքներ: — Լուտերին՝ պատարագի ու ձեռնադրութեան դէմ դրած գիրքը: Սատանայի հետ ըրած (՝) վիճաբանութեան պատմութիւնը: Լուտերական երեցու մը ոտտանայի հետ ըրած (՝) խօսակցութիւնը: Լուտերին առ բանիս վրայ ունեցած կարծիքը: 1533 — 1534. 323

Ե. ԳԼՈՒԽ. Լուտերականք եւ Խորհրդականք կը հաշտուին: — Լուտեր Խորհրդականաց հետ հաշտուիլ յանձն կ'առնէ: Բուկեր, Կապիտան եւ ուրիշ Խորհրդականք Վիդգենպերկի մէջ Լուտերին եւ իրեննեռան հետ կը խօսին: Մէլնիւրնի գաշինք կը դնեն: Մեյլնքթօն գաշինք թուղթը կը գրէ, որուն առջեւ կը ստորագրեն: Հելուտիտիցիք առ դաշինքին չեն ուղեր հաւանիլ: 1535 — 1536. 332

Զ. ԳԼՈՒԽ. Ընդհանուր ժողովքի խօսք: — Պօղոս Գ. քահանայապետը կ'որոշէ որ Մանդուա ընդհանուր ժողովք գումարուի: Քահանայապետին գեապանք Վերգերիտո՝ Վիդգենպերկ Լուտերին հետ կը տեսնուի: Բողոքողք Եմալգալտ կը ժողովին եւ ընդհանուր ժողովքին վրայ կը մտածեն: Եմալգալտեան գլուխք: Կայսրը Եմալգալտ մարդ կը խաւրէ ու բողոքողները կը յորդորէ որ ընդհանուր ժողովքին երթան: Առաջ գէմ կը դնեն, ու զանազան գրութեանք կը հանեն: Լուտերին՝ եկեղեցւոյ ու ժողովքի վրայ դրածը: 1535 — 1539. 340

Է. ԳԼՈՒԽ. Լուտերական կրօնին միութիւնը: — Լուտերականներէն ոմանք զատ աղանդ կը կազմեն, ու Հակառակօրինականք կը կոչուին: Լուտերի խօսքերը՝ որոնք առ աղանդին պատճառ եղան: Լուտեր Հակառակօրինականաց սաստիկ դէմ կը դնէ: Մեյլնքթօն երկու աղանդի գլուխ: Հերոնիմոս Եւրփ եւ ուրիշ օրէնսգէտք կանանական իրաւունքը պաշտպանելու կը սկսին: Լուտեր առանց գէմ կը խօսի: Նիւռնպերկի մէջ խօստովանութեան վրայ պատահած խռովութիւնը: Լուտեր իր աշակերտներուն վրայ սաստիկ կը չարարուի, ու կը գուշակէ որ մահուանէ ետեւ աւելի պիտի սաստկանան: 1538 — 1539. 353

Ը. ԳԼՈՒԽ. Լուտերական կրօնին սրբութիւնը: — Լեմբիտո անունով մէկը Վիդգենպերկցոց բարուց ապականութիւնը կը խայտառակէ: Լուտեր առ մարդը քաղքէն կը տարագրէ: Լուտերական երեց մը Վիդգենպերկցոց անպիտանութիւնները եկեղեցւոյ մէջ կը խայտառակէ: Առ գործքին հետեւութիւնը: Հեռանի աշխարհատէր կամը կ'ուզէ երկրորդ կին մ'առնել: Լուտեր ու Մեյլնքթօն առ բանին հրաման կու տան: 1538 — 1540. 360

Թ. ԳԼՈՒԽ. Զանազան ժողովքներ: — Ֆրանքֆուրդի ժողովքն ու անոր որոշմունքները: Ո՛չ կայսրը եւ ո՛չ քահանայապետը առ որոշմունքներուն կը հաւանին: Հակեմաւի ու Վարմի ժողովքները: Ռեկենսպուրկի ժողովքը: Կայսրը ատուածաբաններուն դիրք մը կու տայ, որ անոր համեմատ՝ իրարու հետ միաբանելու ջանան: Երկու կողմն ալ առ գիրքը չեն հաւանի: Լուտերին՝ միաբանութեան վրայ ունեցած կարծիքը: Եփայերի աւագաթաղութիւն ու անոր վճիռը: Քահանայապետն առ վճռոյն դէմ կը դնէ: Լուտեր ասոր դէմ

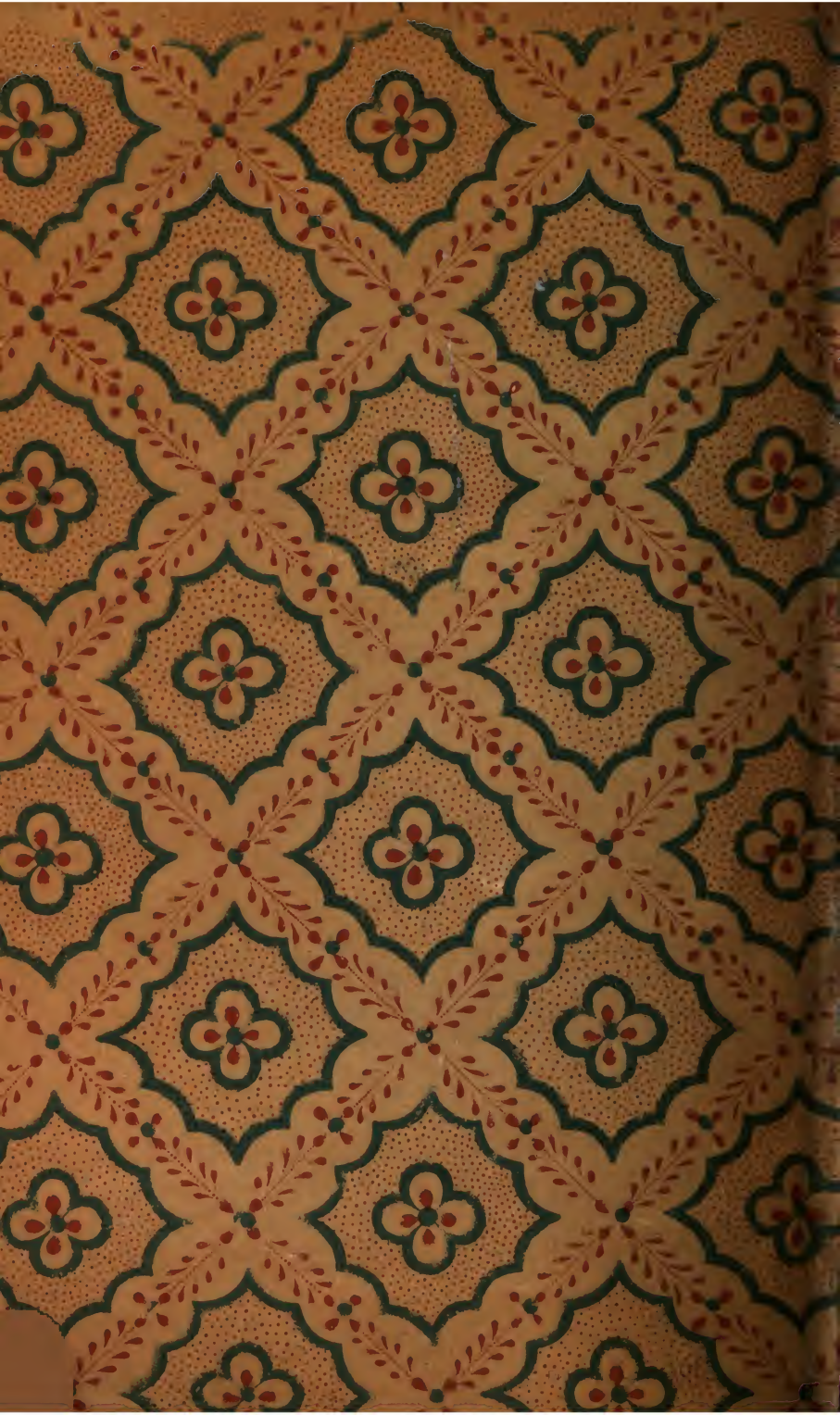
կառուելով՝ քահանայապետին գեմ պալատի պղծութիւններ կը
գրէ: 1539—1544 379

Ճ. ԳԼՈՒԽ. Լուսերականը ու խորհրդականը նորէն կ'աւրան: —
Լուսեր Հեռանի աշխարհաւոր կոմսին ասիական վերացուցումը
ձեկդի կը ձգէ: խորհրդականաց հետ կ'աւրանի եւ անոնց գեմ
կը գրէ: խորհրդականը պատասխան կու տան ու ղեկքը կը խա-
տառակեն: 1542 — 1545 383

Ճ. ԳԼՈՒԽ. Լուսերի մահը: — Լուսեր Այսլուպէն կ'երթայ: Վիդ-
գենպերկէն եղբէն յառաջ խոսած ճառը: Փառաւորութեամբ
Այսլուպէն մտած ասան՝ վրան ակարութիւն մը կու գայ: Վերջին
գործերը, հիւանդութիւնն ու մահը: Մարմինը կը բերեն Վիդ-
գենպերկի ամենայն օրոց եկեղեցւոյն ձկն կը թաղեն: 1546 400

ՅԱԻ ԵԼՈՒՍԵ. Լուսերին մահունէ մինչեւ Աւիսպուրկի խաղա-
ղութեան գաշինքը: — Բողոքողաց գործերը: Այսորը Շմալդաւ-
տեան գաշնակեցներուն գեմ պատերազմի պատրաստութիւն կը
տեսնէ: Բողոքող իշխաններէն ոմանք գաշնակցութենէն կ'ելլեն:
Սպըսմերայի կայսրընտիրն ու Հեռանի աշխարհաւոր կոմսը պա-
տերազմի կը սկսին եւ վերջապէս կը յաղթուին: Աւիսպուրկի ա-
ւազածողոյն ու անոր վճիռը: Լիփսիական առժամանակեայ ըսուած
գրուածքը: Աւիսպուրկ քաղաքը նորէն աւազածողով մը կը դու-
մարուի: Բողոքողը Յրիգենտեան ժողովքը մարդ խաւրելու կը հա-
ւանին: Մորից կայսրընտիրն նենգութիւնը: Բառաստի գաշինքը:
Աւիսպուրկի աւազածողոյն ու խաղաղութիւնը: 1546 — 1555 405

This book should be returned to
the Library on or before the last date
stamped below.

A fine is incurred by retaining it
beyond the specified time.

Please return promptly.

